Марія Савчин («Марічка»)
ТИСЯЧА ДОРІГ
ЛІТОПИС УПА, ТОМ 28

LITOPYS UPA
Volume 28

Mariya Savchyn
(«Marichka»)

THOUSANDS OF ROADS

(Memoirs)

With Summaries in English

Toronto Published by Litopys UPA 1995
L'viv 1995

ЛІТОПИС УПА
ТОМ 28

Марія Савчин
(«Марічка»)

ТИСЯЧА ДОРІГ

(Спогади)

З англійським резюме

Торонто Видавництво Літопис УПА 1995
Львів «Літопис УПА» 1995

ББК 63.3 (4УКР)+
(4УКРЗ)

ВИДАННЯ
ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА ім. ГЕН, ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США Й КАНАДІ

Редагує Колегія
Відповідальний редактор:
Є. Штендера
Співредактор: П.Й. Потічний

Copyright: ©1995 by Litopys UPA
ISBN: 0-920092-40-3 (Canada)
©1995 «Літопис УПА»
ISBN: 5-7707-8632-9 (Ukraine)

ОБКЛАДИНКА РОБОТИ МИСТЦЯ
МИРОНА ЛЕВИЦЬКОГО

Cataloguing in publication data:

Savchyn, Mariya
Tysiacha dorih : (Spohady) / Mariya Savchyn («Marichka»). — Toronto :
V-vo Litopys UPA, 1995. —
600 p. : ill., ports.: 24 cm. —
(Litopys Ukrains'koi povstans'ko'i armi'i; t. 28)

Added title in English: Thousands of roads .
Includes index. ISBN: 0-920092-40-3

1. Savchyn Mariya. 2. Ukrains'ka povstans'ka armiya. 3. Volynia. 4. Ukraine — History, 1941- — Sources. I. Series.

DK508.83 S3 A3 [DK508 .79 L5 t. 28]

Видання цього тому
уфундував своїм щедрим даром
25,000 дол. на «Літопис УПА»

ВП. П. ДМИТРО ГАЙДУК
з Чікаґо, Іл., США

Дмитро Гайдук народився 7 листопада 1919 року у патріотичній селянській родині в с. Бишки, пов. Бережани. Все життя турбувався долею свого народу й робив що міг для його визволення. Від молодих літ, як і його чотири брати — Іван, Григорій, Степан та Михайло, був діяльний в ОУН. У 1941 році НКВД виселило його батьків, Василя й Марію з Куфлинських, на Сибір, де вони загинули. 1944 Д. Гайдука зловили німецькі людолови й дали до війська, звідки після поранення перейшов до дивізії «Галичина». На еміґрації жив у Мюнхені, а від 1950 — у США. Тут він далі працював у ЗЧ ОУН, а згодом — в ОВФ і СУМ. На життя спочатку заробляв фізичною працею, а пізніше вів мотелі. Д. Гайдук присвячує цю фундацію світлій пам'яті своїх батьків й інших членів родини.

Марія Савчин («Марічка»). Фото 1955 р.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Спомини Марії Савчин вирізняються серед мемуарів про боротьбу УПА з багатьох поглядів. Поперше, авторка перебувала в підпіллі понад дев'ять років, майже від початку збройної боротьби, від 1944 до літа 1953, коли залишилися в підпіллі «останні могікани». Впродовж цих років їй довелось побувати у Львівщині, на Закерзонні, в Польщі, Карпатах, на Поділлі, Волині та Поліссі, й боротьбу на цих українських землях вона описала в своїх споминах. При тому від 1945 року М. Савчин була дружиною Василя Галаси, спочатку заступника провідника ОУН Закерзонського краю, а від 1948 — провідника ОУН Північно-західних українських земель (ПЗУЗ, тобто Волині й Полісся). Майже весь час вона перебувала з чоловіком, зустрічалася з різними провідними людьми, писала для них на машинці листи, звіти, доручення, інструкції й інші матеріяли. Одне слово, авторка багато бачила й знала, й це віддзеркалюють її спогади.

Важливим елементом спогадів є те, що вони написані жінкою й написані щиро. Авторка описала відверто навіть свої інтимні справи, а також переживання своїх найближчих подруг. Увесь час вона жила в постійній небезпеці, нераз переживала драматичні й трагічні ситуації, коли рішалася не тільки її доля, але доля її найближчих друзів і родини. Найбільшу трагедію М. Савчин пережила в Польщі, коли їй довелося залишити в руках поліції свого сина, якого не могла врятувати. Авторка подала багатогранний опис жінки в підпіллі, показала її радощі й турботи в щоденному побуті, поставу в обличчі смертельної небезпеки. Розповідь М. Савчин — це життєвий шлях цілого покоління, яке свідомо пішло на службу рідному народові й, не зважаючи на труднощі та небезпеки, несло цей хрест довгими роками, жертвуючи в безвихідній ситуації також своє життя.

Спогади написані невдовзі після того, як авторка опинилася на Заході. Ще за свіжої пам'яті. Ще тоді, коли картини минулого не померкли в її уяві. Ще тоді, коли свідомість не була навантажена новими пережиттями, позитивними й неґативними впливами життя у вільному світі. Писати спогади, як вона згадує у вступі, змусило її почуття обов'язку супроти всіх тих

її друзів і подруг, що ще так недавно були разом з нею, горіли ідеєю визволення свого знедоленого народу, мужньо переборювали найбільші труднощі й полягли на полі бою. Дуже часто ворог забрав їхні мертві тіла й десь скрито закопав, щоб і сліду не лишилося по цих борцях за волю України. Авторка відчувала, що мусить про них написати, щоб не пропала народня пам'ять про їхні подвиг і жертву, щоб передати майбутньому поколінню штафету служіння й жертви для свого народу. Вони також віддзеркалюють тодішню настанову й світосприймання авторки.

Спомини написані від першої особи манерою повісти, з частими діялогами й іншими притаманними цьому жанру атрибутами. Хоч відтворені діялоги не можна вважати цілком автентичними, проте автор уживає їх з тактом для оживлення розповіді. Зрештою, спогади написані за свіжої пам'яті, тож багато діялогів таки ілюструють дійсні розмови. В манері викладу, стилі, термінології і слововжитку помітний вплив підпільних видань, до яких авторка звикла, опрацьовуючи різні підпільні тексти. Вважаємо це позитивною рисою споминів, які точно відтворюють стиль, атмосферу, побут і життя підпілля.

Допомога Редакції в підготовці до друку цих споминів радше мінімальна. Редакція допомогла уточнити чи ідентифікувати деякі події, діячів підпілля, уніфікувати підпільні назви тощо й організувала технічне видання книжки. Проте авторка вже сама читала коректу, підготовила покажчик і допильнувала верстки. З цією метою вона двічі їздила до Львова, де книжка готувалася до друку. Надруковані в книжці знімки — власність авторки; частину їх взято з архіву «Літопису УПА» і з архіву СБУ Волинської области. Отримано ще фотографії від інших осіб.

Від імені автора й Редакції «Літопису УПА» висловлюю подяку всім особам, що допомогли у виданні цього тому. Передусім дякую фундаторові цього тому, Дмитрові Гайдукові, що жертвував 25,000 долярів на видання цієї книжки. Щира подяка належиться Антонові Івахнюкові за мовну редакцію, Зоні Кейван — за переклад, Петрові Потічному — за влучні поради, співпрацівникам СП «Літопис УПА» у Львові — Володимирові Чорновусові, Юрію Штендері, Ігореві Гринді, Зеновію Матчаку, Зеновію Стецьківу, Олені Ковальчук та працівникам Адміністрації «Літопису УПА» в Торонті за допомогу у випуску в світ цього тому. Імена їх подані наприкінці книги.

Євген Штендера

FROM THE EDITORS

Maria Savchyn's memoirs differ in many ways from other memoirs about the UPA struggle. The author spent more than nine years in the underground, from 1944, almost from the inception of the armed struggle, to the summer of 1953, when only the «last Mohicans» of the underground remained. During these years she lived in the Lviv area, Zakerzonnia (Ukrainian ethnic territory in Poland), Poland, the Carpathian Mountains, Podillia, Volyn and Polissia and in her memoirs she describes her experiences in all these regions. In addition, from 1945, she was married to Vasyl Halasa, who sereved first as the Deputy leader of the OUN in Zakerzonnia, then, from 1948, as the OUN leader for North-Western Ukraine (Volyn and Polissia). She was with her husband most of this time, met many leading personalities and typed up letters, reports, recommendations, instructions and other materials for them. She saw and knew a lot and this fact is reflected in her memoirs.

An important feature of her memoirs is that they are written by a woman and in a completely forthright manner. The author openly describes her personal experiences and those of her closest women friends. She lived in constant danger and frequently experienced dramatic and tragic situations, when not only her personal fate, but the fate of her closest friends were in danger. She experienced her greatest tragedy in Poland, when she was obliged to leave her son with the police. She provides a detailed description of women in the underground, their daily joys and troubles and their thoughts and feelings in the face of mortal danger. Her story is the life path of a whole generation of people who made a conscious choice to serve their nation regardless of the difficulties and dangers, who for many years had sacrificed their lives in almost a hopeless situation.

The memoirs were written not long after the author made her way to the west. Her memory was still fresh and the images clear, her consciousness not yet being burdened with new experiences and the positive and negative influences of life in the free world. She felt obliged to write her memoirs, she states in the introduction, because of her sense of duty towards her comrades who had recently been with her, burning with the idea

of liberating their unhappy nation and bravely overcoming the greatest obstacles only to fall on the field of battle. Frequently, the enemy would take their corpses and bury them in secret, so that no trace would remain of these fighters for the freedom of Ukraine. The author felt that she had to write about them, to ensure that the memory of their achievements and sacrifices would not fade, to pass on to future generation the message of service and sacrifice for one's nation. The memoirs also shaw us the attitude and philosophy of the author at the time of writing.

The memoirs are written in the first person in the style of a novel, with numerous dialogues and other features of that genre. Although the recreated dialogues cannot be regarded as completely authentic, the author uses them judiciously to liven up the account. In any case, as the memoirs are written from fresh memory, the dialogues can be assumed to recreate real conversations. In terms of exposition, style, terminology and vocabulary, the memoirs show the influence of the underground publications for which the author was accustomed to writing. We regard this as a positive feature, because it leads to an accurate recreation of the underground style, atmosphere and way of life.

The editorial role in preparing this memoirs for print has been minimal. The editors helped pinpoint or identify some events and underground activists, standardize underground names and arrange the technical aspects of book publication. However, the author herself read the proofs, prepared the index and checked the page make-up. For this purpose, she twice travelled to L'viv, where the book was being prepared for print. The pictures published in the book come from the author and the «Litopys UPA» archives, the Volyn oblast Security Service of Ukraine and others.

In the name of the author and the «Litopys UPA» editors, I thank everyone who contributed to this volume. First of all, I thank the financial supporter of this volume, Dmytro Hayduk, who gave $25,000 for its publication. I also thank Antin Ivakhniuk for linguistic editing, Zonia Keywan for translation, Peter J. Potichnyj for his valuable advise, the «Litopys UPA» collaborators in Lviv, Volodymyr Chornovus, Ihor Hrynda and others, and the «Litopys UPA» workers in Toronto for their help in the publication of this volume.

Yevhen Shtendera

ВІД АВТОРА

Тим людям, яких ти на світі бачив,
Тим думам, якими свій шлях позначив,
Всьому, що в серце прийняв ти, брате,
Яке ж воно право має вмирати?
Ліна Костенко

Боротьба українського визвольного підпілля після Другої світової війни наближалася до неминучого кінця. Для нас, її останніх учасників, висліджуваних спецзагонами військ КҐБ та аґентами державної безпеки, вже не було місця ні на землі, ні під землею. Виснажені, зі знищеним здоров'ям, ми втратили все, крім віри у справу, за яку боролися. Всім іншим та справа здавалася пропащою, але для нас такою не була. Власне віра наша була тією маґічною силою, що ореолом сіяла над нами і робила нас відмінними від усіх інших.

Все таки неминучий кінець послідовно наближався до кожного та кожної з нас. Коли якийсь з повстанців опинявсь у безвихідній ситуації, то, щоб не здатись ворогові, відбирав собі життя власною зброєю. Проте дехто попадався живим у руки КҐБ через підступи насадженої аґентурної мережі.

Пройшли роки, одначе час не витіснив з душі пережитого. Усі вони, мої полеглі друзі тієї буревійної доби, ходять тінями за мною, домагаючись останньої данини — розповісти про їхній подвиг. Але турбота за долю тих, що залишилися живими, довгі роки сковувала мені руки.

Згодом, коли вже почала писати, стала перед питанням, як мені розмежувати моє особисте життя й історію, що писалась нашою боротьбою. Воно ж у мене все так сплелось і зрослося, що розвінчати їх можна було лише однією ціною — відтворити недосконалий образ дійсности, в якій я тоді жила. Нераз, пишучи, завмирала рука й бунтувалася душа, коли роз'ятрювала роками гоєні рани пережитого. Одначе свідомість того, що спогади ці це не тільки моя власність, що вони належать усім моїм друзям, помагала поборювати нехіть. Розуміння ваги написаного сторожило мене, як архангел з

мечем, і зобов'язувало відображати події з перспективи часу, в якім вони відбувалися, та подавати через призму нашого тодішнього світосприймання.

Одначе турботна думка так і не залишила мене. Заглиблюючись у безліч переживань та особистих трагедій, може, я загубилася серед них і не зуміла відтворити в усій величі безприкладне геройство й посвяту, що їх виявляли учасники тієї боротьби? А власне тим вони вписалися золотими літерами в нашу історію, бо ж:

«Немає більшої любови, як віддати життя за свого ближнього».

МОЇ РАННІ РОКИ

На схилі життя вертаюсь думками до початків свого свідомого буття з надією знайти відповідь на питання: чому моє життя склалося так, а не інакше? Що спонукало мене обрати шлях, який з самого початку віщував багато трудів і небезпек? Був це романтизм, а також і реальність доби? Чи, може, наслухані в дитинстві від батьків і їхніх ровесників оповідання про недавнє історичне минуле тінню падали і на моє життя?

Найпершим світом, який пізнала, було село Задвір'я на Львівщині, де я народилась і виростала. Далекі відокремлені образки з дитинства жаринками просвічують під попелом нагромаджених років. Вони ведуть пам'ять на перші стежини, по яких ступала моя дитяча нога.

... Босоніж, дрібненькими кроками біжу на роздоріжжя, що недалечко від нашої хати. Переходжу дорогу, перескакую рів та вилажу на горбок під самий кам'яний хрест Свободи. Цей хрест здвигнено в пам'ять про скасування панщини, і щовесни дівчата його чепурно вибілювали. Потім, прислонивши долонями від сонця очі, вдивляюсь у напрямі доріг, що трьома променями розходяться у різні сторони і губляться серед дерев. Лиш одна з них випрямилась довгою стрілою й ген на кінці зустрічається з небом. Куди це вона веде? — докучало мені питання. Коли навчилась азбуки, задовго до того, поки пішла у школу, прочитала на трираменному дороговказі: Львів, Кам'янка Струмилова, Глиняни. Вже самі назви створювали в моїй уяві таємничий світ, не такий, як ось у нас, звичайний собі, з вигоном перед подвір'ям, де влітку паслися гуси і вганяла дітвора, а взимку ми спускалися з горбочка санчатами та з розгоном виїжджали на вигін.

Ті гуси — постійне горе мого дитинства. Вони в нас були розумні, завжди чекали, коли ми, діти, в розпалі ігор забудемо про все на світі. Тоді одна з них махне головою сюди-туди й повагом бере напрям у Томин город, а за нею, як на команду, й решта суне у «шкоду».

— Я їм ноги поломлю! — з криком погрожував мені Томко, наш сусід. Я винувато відмовчувалась, аж поки одного

разу, коли він саме перервав мені найкращу забаву, відпозіла спересердя: «А ви сіно возите через наш Запуст! » — Хотіла додати: — «Ще й позичаєте щонеділі в тата газету», — але не відважилася.

Колись я зачула, як Томко просив у тата дозволу перевезти сіно через нашу сіножать. Він не мав доїзду до свого поля, й така «процедура» повторювалась щороку. Почувши мої слова, Томко замовк і ледь усміхнувся. Розуміється, він розповів татові про нашу перепалку, коли прийшов позичати газету. «Вона, хоч ще мала, та не дасть собі в кашу наплювати», — завважив накінець.

Наперед передбачала, що тато не схвалить моєї поведінки: старших треба слухатись, шанувати й не відказувати їм зарозуміло.

Небагато, однак, було часу на дозвілля, навіть у дитинстві. Батьки самі важко працювали і змалку привчали нас, дітей, до хатньої роботи, особливо влітку, коли трудилися в полі. Дома залишали нас з дідом Іваном. Мій обов'язок був заколисати до сну сестричку Лесю. Коли виспівала їй всі пісні, яких тільки знала, а вона все ще не засинала, тоді просила діда: «А тепер ви заспівайте, але такої, що я ще не чула».

Високий і білий, як голуб, але все ще стрункий, дідо усміхавсь у свої довгі вуса і заспівував:

Ой, загір'я, пане брате,
Загір'я, загір'я,
А хто любить файних дівчат,
Най йде до Задвір'я.

А в Задвір'ю добре жити,
Робота легенька,
Тільки тяжко привикнути,
Бо каша ріденька.

Пісню я зразу завчила, вона подобалась мені тим, що в Задвір'ї всі дівчата «файні», отже як виросту, то і я буду між ними, тільки ота каша... вона ж у нас була густа.

На мої наполегливі прохання дідуньо проспівав мені своїм старечим голосом багато старовинних пісень, а також розповів про давні звичаї, про наш рід, що прибув до Задвір'я з півночі, з лісової смуги у Брідщині. Він перший відслонив мені завісу в минуле, за якою ховалось багато фолклорних скарбів та незвичайних явищ, які у нас вже давно перевелися. В дідових

часах весілля тривало тиждень, а також відьми доїли корів до місяця. Він показав мені докладно пальцем крізь вікно, як відьма вийшла з-за Миханькової повітки й подалася з відром до нашого хліва. Вранці бабуня нічого не вдоїла від красої корови — все видоїла вночі відьма.

Загалом у його часи люди ближче спілкувалися з природою та не зривали контактів з померлими, які не лиш духом, але й плоттю відвідували їх по ночах. Вони навіть з Богом розмовляли собі простою мовою, і цього звичаю дідо й надалі придержувався. Він молився: святий Петре, святий Павле, не дивіться на мої муки, беріть хреста в руки та йдіть за мною...

Дідуньо бачив, що серед дітей у хаті я найбільше цікавлюсь його оповіданнями, завжди про щось розпитую його, тож, коли я виїхала до Львова на навчання, старенький скучав та вичікував мого приїзду. Навіть як умирав, під час німецької окупації, запитував, чи не приїхала. Я була приїхала, але не могла увійти в кімнату, де дідо лежав, щоб не бачити, як він умирає.

Батько бував у хаті вечорами й під час свят. Без огляду на пору року, він увесь час трудився на доволі великому

Петро Савчин, батько «Марічки». Фото зі заслання.

Анастазія Савчин, мати «Марічки». Фото зі заслання.

господарстві. Тато був високий на зріст, худорлявий і не надто говіркий. Дуже важко працював. Може, й та праця зробила його мовчазним і наче сумовитим. У нього був гарний тенор, за молодих літ співав у хорі й ще тепер зимовими вечорами деколи гомонів стиха: «По синьому мо-го-рі байдаки під вітром гуля-га-ють», а на свята співав з нами колядки по святій вечорі. В усіх родинних справах його слово було вирішальним, але мати, як той навігатор, своїми заввагами й порадами вміло скеровувала логіку батька в бажаному їй напрямі.

Володаркою мого дитинства була мати з її Богом. Мамин Бог не був добродушний, як дідів, і не ходив поміж людьми. Він сидів високо у небі, суворий і не в міру вимогливий. На моє щастя, була ще Божа Мати, заступниця всіх грішників, тобто таких, як я, і до неї я гаряче молилась.

Мати вірила в силу молитви, тож ледве ми, діти, стали путньо складати речення, вона зразу бралась учити нас *Отче-наш і Богородице Діво,* а вслід за ними *Вірую*. Я вивчила молитви найшвидше і мама взялася зі мною до *Помилуй м'я Боже*. Вона голосно проказувала молитву, а сама поралась по хаті. Я навколішки перед образами повторювала: «слуху моєму даси радость і веселіє» та ще щось там про сніг («паче снігу обілюся») і не розуміла, чого мамин Бог хоче від мене, і тужила за дідовим, що, мабуть, не хотів би «дивитись на мої муки» і дарував би мені таку довгу молитву.

Мати не була сувора, її ласки вплетені в усе моє дитинство. Проте в пам'яті мати найглибше закарбувалась своїм постійним научанням: «Як прийдеш у хату, привітайся і скажи: Слава Ісусу Христу», «Не говори неправди, не хвались, хай тебе люди похвалять». В неї мова пливла гладкою річкою, їй ніколи не забракло влучного слова, прикладу, приказки. Бувало, ліпимо вареники, я з нудьгою споглядаю на величезну кулю тіста, бож родина велика та ще й улітку наймалось робітників. От пропаде весь ранок, а там на вигоні дітвора вже гомонить. Вона знає мої думки і починає розповідати:

— Я була на пару років старша, як ось ти тепер, коли діда, себто мого тата, забрали на війну. Мама залишилася з п'ятьма дрібними дітьми. Їй треба було не лиш нас доглядати, але й поле обробити. Поки були коні, давала якось собі раду. Потім прийшло військо, зареквірували коней, ще й збіжжя ограбили. Добре що хоч успіла трохи заховати, а то були б бідували. Я з мамою вставала досвітками та йшла до комори молоти борошно на жорнах. Треба було й з тим ховатися, бо й жорна відбирали. А вже який був страх, як прийшли мадяри!

Вони вважали нас за москалів і вішали кожного, хто назвав себе русином. — Замовкне, а далі промовить у задумі: — Ви, діти, не знаєте горя.

Тоді я забувала про дітей на вигоні й мазком уяви малювала картину дідівського подвір'я в Розворянах, звідкіля походила мати... Ось співають другі півні, ще добре не розвиднілось, а з хати виходять нишком бабуня з дівчинкою, моєю мамою. Вони крадуться напівтемрявою через подвір'я до комори. Там, примкнувши за собою двері, беруться молоти зерно на жорнах. Ці жорна й дотепер стояли в баби... Не догадувалась мати, що ввечорі, коли я лягала до сну, ще раз передумувала почуте від неї вранці і до болю шкода мені ставало її і бабуні, і тих, що їх безвинно вішали, і всіх людей, яким довелось пережити ту страшну війну.

Перша світова війна... Скільки ж я наслухалась про неї в дитинстві! Бувало, зимовими вечорами навідаються до тата сусіди, скрутять собі на папірцях «Калини» цигарки, й ні від чого спитає один одного: а ти пригадуєш собі того Данила з-під Рогатина, що був з нами на фронті в Італії? І стануть пригадувати, стануть нарікати на «таліянів», котрі, безбожні, на самий Великодень прали білизну, дарма що в їхній країні осідок самого папи римського. То знову розповідають, як воно було «за України», коли одні обороняли Львів, а інші грабували вагони на станції. Війна залишила на них сильний відбиток, говорили так, наче б воно діялось тільки вчора. Зате мені здавалося, що та війна з усіма її страхіттями то вже давня історія. Дійсність, однак, помалу витісняла минуле на задній плян, і розмови набирали іншого змісту.

— Понавозили до нас мазурів, пани вділили їм найврожайнішу землю, а ми ось душимося на клаптиках і навіть купити нам заборонено у пана...

— «Вони», поляки, хочуть зробити з нас перекинчиків, кажуть перенести метрику до костьолу, тоді дістанеш роботу на фабриці.

Мова заходила про фабрику виварювання залізничних порогів, збудованої за селом, її високий червоний комин домінував над всією околицею і своїм могутнім гудком зранку й увечорі визначував початок і кінець робочого дня. Опісля за деякий час на дорозі попри нашу хату появлялись гуртки втомлених, обсмолених тиром робітників, що поверталися з роботи.

* * *

Село Задвір'я лежить за тридцять кілометрів на схід від Львова. Воно простяглось уздовж трьох доріг, що променями сходяться в селі, а далі розповзлося на всі сторони рівними й покрученими вуличками. Це велике й багате село, з усіма догідними установами та залізничною станцією. Ним проходила головна маґістраля зі Львова на схід, яка розгалужувалась у Краснім на дві відноги — Броди і Тернопіль. В середині села красувалася у вінку кленових дерев чепурна дерев'яна церква, а при «гостинці» виструнчився гострою вежею костьол. У селі було дві школи, початкова й семиклясівка. В Задвір'ї також був осідок збірної громади, уряд поліції, поштовий уряд і яких шість крамниць та ще й млин, тартак, ну й фабрика за селом. Смерічкова алея вела від костьолу в поміщицький двір, де проживав поміщик Богдан, маєтки якого простягалися на три сусідні села.

Назагал задвір'яни були хліборобами. Багато їх тяглось у четвер возами на ярмарок до Глинян, з якими в'язала село давня торговельна традиція. Але за моїх часів уже помітно зросла робітнича верства і з'явився значний прошарок інтеліґенції. Завдяки догідній комунікації, село втримувало живий зв'язок зі Львовом. Доволі багато молоді доїжджало на навчання в середніх школах, а також чимало працювало у Львові. Близький контакт з містом впливав на побутову культуру села. Ношу, яку ще зберігали в довколишніх, віддалених від залізниці селах, у нас давно замінив міський одяг, а також зникли деякі старовинні звичаї.

Таким же різнорідним був і національний склад населення. Корінними жителями були українці, але жило там також кільканадцять старих польських родин і трохи жидів, розмовною мовою яких до Першої світової війни була українська. Потім, у наслідок ворожої політики польського уряду супроти українців, настало відчуження колись зжитих одні з одними і часто кровно споріднених польських та українських родин.

Одним із засобів польонізації Західньої України в міжвоєнній Польщі було заселювання її земель колоністами з корінної Польщі. Завдяки державним субсидіям вони скуповували за зниженими цінами поміщицьку землю, продаж якої українським селянам був заборонений . Таку ж колонію засновано на поміщицьких ланах і в Задвір'ї. Цю колонію задвір'яни охристили «Мазурами», мабуть, через діялект новоприбулих. Одначе на мазурах, як мовиться, не стало і до Задвір'я на-

їжджало все більше поляків, переважно інтеліґенції та робітників, які оселялися в околиці залізничної станції. Новоприбулі поляки зайняли майже всі позиції в адміністрації, школі, комунікації, тоді як у селі було чимало кваліфікованих незатруднених українських сил. Не маючи праці, перебуваючи у важкому матеріяльному становищі, українська інтеліґенція віддавала свій час на суспільно-громадську роботу.

Всупереч усіляким перешкодам польських урядовців, у селі діяла читальня «Просвіти» з багатою бібліотекою. Нею живо користувалось українське населення, головно зимовою порою, коли було більше вільного часу. Молодь гуртувалася в товаристві «Сокіл», танцювальних і драматичних гуртках, а дітвора проводила літній час у дитячих садочках. Розвинулась також економічна база, був у селі відділ Маслосоюзу з молочарнею, а споживча кооператива мала аж три крамниці.

о. Михайло Сенів,
парох у с. Задвір'я.

Мені важко визначити, в якій порі життя я усвідомила свою національну приналежність. Знання це вже в ранніх роках розкривало свої перші пелюстки з пуп'янка моєї свідомости. Коли мати товаришки, що жила в сусідстві, зверталася до неї чужою мовою, тоді я відчувала, що ми інші. Була я в четвертій клясі початкової школи, як до Задвір'я прибув новий парох, отець Михайло Сенів. Він був, мабуть, років сорока, середнього зросту, обличчя шляхетне, завжди погідне. Мав велику сім'ю, старший син, Славко, починав студії у Львівській політехніці, а наймолодші близнята були приблизно мого віку.

Нелегко писати про визначну людину, бо закрадається сумнів чи зумієш відміряти їй належне. Саме таке почуття опановує мене, коли згадую про о. Сенева, непе-

ресічну людину, яка, після матері, найвдаліше різьбила мою душу. Його авторитет був для мене незаперечний, і багато своїх вчинків я міряла під кутом того, як то вони будуть оцінені о. Сеневим. Він приглянувся кожній родині у своїй парафії та завжди був готовий помогти добрим словом, порадою, розрадою в горі. Не пройшов ніколи попри гурток чи то старших, чи молоді, а то й дітвори, щоб не пристати, заговорити, не сказати кілька слів, над якими варто задуматись. Не минуло багато часу, як він навів порядок не лиш у церкві, але і в громадському житті села.

Найбільша чеснота о. Сенева була любов — до Бога і до людей. На відміну від попереднього пароха, який поза церковними обов'язками нічим не цікавився, він увійшов у кожну клітину життя села. А вже найбільше цікавився молоддю та підростаючим поколінням. Наполегливо переконував батьків, щоб дали своїм дітям освіту. «Часи міняються, все можна втратити, але те, що дитина засвоїть умом, вона збереже на все життя», — казав він.

Ми, школярі, просто обожнювали о. Сенева й завжди радо очікували його лекцій релігії. Ледве задзеленчав дзвінок на перерву, а вже ми вибігаємо йому назустріч і вводимо до кляси. Це була чи не єдина година, коли почувалися добре в школі. Перед ним виливали наші жалі на польських учителів, що зневажали нашу мову:

— Чому говорите по-українськи під час перерви? — сварив нас учитель Кріль. — Це мова служниць, нею можна хіба добре висловитись, наче: «Ганко, ану, принеси води».

Ображена й обурена, я з плачем прийшла зі школи та розповіла про це батькам.

— Як зустріну де на дорозі отого довгоногого бузька, то так спережу батогом, що йому свічки стануть в очах! Пройдисвіт! — сердився батько. Гнів, однак, проминав, І він так ніколи і не сперезав «бузька» батогом. Розуміється, на черговій лекції релігії ми розповіли про це о. Сеневу. Він заспокоїв нас, впевняючи, що наша мова прекрасна, що своїми милозвучними піснями ми славимося на весь світ. Також славна у нас історія, і ми нічим не гірші за поляків. Дітвора жадібно ловила його цілющі слова, рани в серцях помало заникали, утихав біль, а натомість утверджувалося почуття себевартости. Не була це мова ненависти до кривдників, а були слова, сповнені гарячої любови до рідного, і вони давали нам силу встояти у нашій вірі.

Було очевидним, що серед дітей о. Сенів приділяє мені

особливу увагу. Він вплинув на батьків, щоб вони, замість посилати до фахової школи, дали мені гімназійну освіту. Коли навесні 1939 року я склала вступні іспити до другої кляси Академічної гімназії у Львові, о. Сенів щиро радів з мого успіху. Тоді то я вперше в житті відчула велику насолоду, яку дає досягнення, здобуте власним трудом, і немала в цьому заслуга була мого духовного провідника, що повірив у мене і навчив вірити в свої сили. Пам'ятаю, як легко сплигнула на станції з поїзду і біжу-біжу додому. А тітка Олена, вона жила неподалік при дорозі, зачувши гудок, зразу подалася до хвіртки, щоб не пропустити мене:

— Ну що, склала іспити? А прийняли тебе?

— Тільки уявіть собі, тітко, до другої гімназійної! Аж самій не віриться! — і з радости обняла тітку. Я б увесь світ пригорнула до серця!

Тим часом насувалася зловісна доба, яка аж ніяк не обіцяла нам погідної юности. Ще не встигла я натішитись гімназійним мундирком, як одного вересневого ранку пролунав з радіоприймача тривожний голос: «Не дамо ані ґудзика!» Польща була у війні з Німеччиною.

Події чергувались блискавично, і до двох тижнів не стало польської держави. Але й ця коротка війна залишила по собі болючу рану в селі. Німецькі бомбовики, маючи намір знешкодити залізницю, схибили й кинули бомби на людські житла. Загинуло двоє людей, зокрема мій дядько, власне чоловік тітки Олени. Також були знищені кілька господарств, що загорілись від вибуху бомб.

У наслідок німецько-радянського договору, Західня Україна була «приєднана» до радянської України.

ПРИХІД БОЛЬШЕВИКІВ

Першу появу Червоної армії село зустріло з турботною непевністю. Люди не виходили на дорогу, тільки з подвір'їв та вікон приглядалися танковій частині, що просувалася зі сходу попри нашу хату шляхом з Кам'янки Бузької на Куровичі.

Танки затрималися на роздоріжжі біля пам'ятника Свободи. Політрук військової частини, сконтактувавшись з сільською управою, скликав мітинг. Коли вже назбиралось доволі людей, він, ставши біля пам'ятника, став викрикувати напівнезрозумілою нам російською мовою про те, що доблесна Червона армія прийшла визволити нас з польського капіталістичного ярма. Погорлав політрук, і танки з непривітними солдатами посунули далі, ще довго залишаючи за собою зловісний гул. Люди розходились по домах сумовиті, й надія на краще майбуття, яка світилася в їхніх очах на початку війни, тепер згасала.

Хоч мені ще не сповнилось чотирнадцяти років, всі ті карколомні зміни я вже сприймала, як доросла людина. Події приспішували наше духове визрівання. Я вже розуміла, в якій ситуації опинилася моя батьківщина та які у нас шанси на визволення. Польща не існувала, і за нею ми не жаліли, але большевицька окупація ще й цієї частини України загрожувала не меншим, а ще більшим лихом. Я вже чула про великий голод у 1933 році, що виморив Україну, про червоний терор, жертвами якого впали мільйони селян та інтеліґентів. Ще залишалась надія на те, що большевицька окупація тимчасова, війна фактично не закінчена і тим самим здобуття незалежности залишається реальною можливістю. Треба нам лиш вичекати та пристосуватись на деякий час до зміненої системи. А я повинна далі здобувати освіту. Тож, коли восени відкрили школи, я виїхала до Львова на навчання в Академічній гімназії.

Насторожено й нерадо входив Львів у нові обставини життя. Усюди відчувалась атмосфера тимчасовости, люди вичікували змін, не всі хотіли, проте, однакових змін. У новостворених анекдотах про совєтську владу поляки потішали себе, що «сікорки» скоро прилетять, — очікували визволення армією генерала Сікорського.

За новим порядком, гімназіям були відібрані їхні назви й усі зведено під один знаменник «середніх шкіл» з окремим порядковим числом для кожної. Нашій Академічній випала честь мати число один. Напливало щораз більше радянських учителів, які помалу замінювали дотеперішніх професорів, а також уводили нову програму навчання.

Назверх я почала наче звикати до життя у великому місті, але насправді не переставала тужити за селом і рахувала дні, коли поїду додому. З моїх однокласниць найближче заприязнилася з Олею Зеленюк, однією з найкращих учениць у клясі. Середнього зросту, брюнетка, тендітної будови, з грубими окулярами на очах, вона не вирізнялася красою, але притягала мене теплом вдумливих карих очей. Батьки її були кам'яничними сторожами, і вся сім'я з шести осіб тіснилася в одній кімнаті, поки через деякий час не вистаралась другої, теж невеличкої сусідньої кімнати. У Львові вже відчувалась нестача харчів, і їм, типовим міським пролетарям, які не мали родини на селі, доводилось дуже важко.

Ми жили в сусідстві, ішли разом до школи, а вечорами ходили по книжки до міської бібліотеки. Як звичайно, по дорозі заводили розмови про всяку всячину, насамперед про хлопців у школі, але дуже часто ті наші розмови мали серйозний характер. До нас ще не вдерлась атмосфера недовіри й донощицтва, така питома в совєтській системі, і ми відверто критикували заводжувані новим окупантом порядки. Так же сміливо обговорювали прочитані книжки, які випозичали в бібліотеці, і по-юначому гаряче захоплювались героями історичних оповідань. Незабаром совєтська цензура склясифікувала таку літературу «контрреволюційною» й усунула з бібліотек, але, поки це сталося, ми зачитувалися ними. Деколи Оля позичала мені книжки з власної бібліотеки, між якими була одна під назвою *Галина,* автора не пригадую. Це було насичене драматизмом оповідання про молоду учасницю протибольшевицької підпільної організації. Щоб урятувати друзів з кігтів чекістів, вона не пожаліла своєї дівочої чести, а коли не знайшла іншого виходу, то віддала й життя.

У пам'яті закарбувався листопадовий вечір, слабо освітлена алея Єзуїтського парку, якою ми поверталися з бібліотеки... Усе запам'яталось, навіть шерех сухого листя під ногами перехожих. Вечір бо цей накреслив напрям мого життя. На тій алеї з'явилась перед очима фата морґана. Я вся була під враженням прочитаної *Галини,* вона й у школі не сходила мені з думки, снилася ночами. Звірилася про це Олі. Потім попросила:

— Порадь, що могла б я робити і чим послужити своєму народові?

Вона помовчала і відкаказала:

— Поки щось робити, треба наперед пізнати його, народ. Є такі гуртки, в яких вивчають правдиву, не фальшовану, як у школі, історію України.

— Як мені їх знайти? — наполягала я.

— Хочеш — поможу тобі. Будемо вивчати історію, а далі сама побачиш.

Відтоді ми регулярно проводили раз на тиждень вишкільні сходини. Взявшись під руки, бродили вулицями міста, де під брязкіт трамваїв я переповідала їй завчений матеріял з історії України. Деколи вона розповідала мені про Організацію Українських Націоналістів, про УВО, але тоді мені навіть на думку не спадало, що мій вишкіл мав якийсь стосунок до тих організацій. Аж поки одного вечора, коли ми проходжувались горішньою Городецькою, я вперше почула від Ольги суворе: «Здобудеш Українську Державу або згинеш у боротьбі за неї». Вона вручила мені до вивчення «Декалог», написаний її рукою на аркушику.

— Тепер ти в Юнацтві ОУН. Затям собі твердо: нікому не смієш про це звіритися.

Дуже важко в чотирнадцять років життя носити велику таємницю в душі. Вона розчавлювала мене неспівмірним на мій вік зобов'язанням, і мені до болю хотілось поділитися нею з найближчою людиною, з мамою. Але я пам'ятала: не смієш сказати нікому.

Тепер мій вишкіл поширився на інші ділянки українознавства. Крім історії, вивчала географію України в її етнографічних межах і літературу, передовсім твори, заборонені совєтським режимом. Тоді я вперше ознайомилася з творами Миколи Хвильового, прочитала його *Вальдшнепи*. Зважаючи на призначену їм ролю, вишколи повинні були проводитись під, сказати б, патріотичним прожектором. Доля, однак, післала мені Олю, непересічну молоду людину, яка інтелектуальним рівнем і начитаністю, а також глибокодумністю випередила багатьох своїх ровесниць. Кожного разу, після перевірки проробленого матеріялу, ми дискутували над завченим. Саме тоді, під час розгляду і опрацювання матеріялу, в Ольги спалахувала іскра ориґінальности враз із допитливістю дослідника. Пізніше я мала старших віком вишкільниць, з більшим, як в Ольги, досвідом, але в моїй пам'яті її образ не потьмянів, вона назавжди посіла в ній своє місце.

Моє покоління наполегливо шукало відповіді на питання про причини нашої бездержавности. Нам важко було зрозуміти, чому по стількох героїчних змаганнях, бунтах і революціях ми не створили й не закріпили державної структури. В чому крилося лихо, чого нам бракувало? Власне цьому питанню присвячували багато часу на наших юнацьких вишколах. Самопізнання зміцнювало патріотизм, але воно також вигострювало свідомість нашого рабського статусу, твердо втоптаного в історію, яку залишили нам у спадок батьки, діди і прадіди. Особливо дошкульно ми сприймали поразку недавніх визвольних змагань під час Першої світової війни і не могли простити батькам того, що воля виховзнулась їм з рук. У такому наставленні були готові приєднатися до Юнацтва ОУН, яке плекало почуття гідности й себевартости: «Будь гордий з того, що ти спадкоємець боротьби за славу Володимирового тризуба». При наборі до Юнацтва клясова приналежність кандидата не відігравала жодної ролі. Головну увагу зверталося на характер юнака, його поведінку й також на те, як він навчавсь у школі, тобто на його здібності.

Нуся Стецько («Сіра»).

Через деякий час мене перебрала від Ольги учениця вищих клясів, Нуся Стецько, під псевдом Сіра. Опісля мені стало відомо, що Нуся була провідницею Юначок на середню школу ч. 1. Вона далі вела зі мною вишкіл українознавства й рівночасно провела організаційний вишкіл, щоб запізнати мене із завданнями і програмою Організації Українських Націоналістів. Всі ці знання мали скріпити нас духово і підготувати до боротьби за незалежність. Програма й вимоги, що їх ставлено до юнака, зроджували у мені конфліктні почуття. Я подивляла тих, що здатні дотримати всіх норм, і сумнівалася, чи мені, з боязкою вдачею, справді місце серед тих обранців.

Нуся провадила вишколи цікаво, знала матеріял майже напам'ять. З її слів так і променіли віра у правоту боротьби, позитивізм та ентузіязм. Нуся накульгувала на одну ногу. Я ніколи не питала про причину її інвалідности, однак чомусь мені здавалося, що оця особиста трагедія чи нещастя лиш посилювали її віддану працю в підпіллі. Через те жаліла її в душі. Попри заанґажування в Юнацтві, ми мали ще й товариське життя, тоді як Нуся присвячувала всі вечори й неділі сходинам з юначками. Із засвоюванням літератури я не мала труду, одначе, коли доходило до практичних вправ, коли треба було виготовити схему розміщення якоїсь споруди або розвідати, скільки затруднено робітників у якійсь там фабриці, мені бракувало винахідливости і я слабо виконувала такі завдання.

1940 рік нагрянув тріскучими морозами. Голодні львів'яни ночами вистоювали в довгих чергах за харчами й часто поверталися додому з порожніми руками. Пограбоване надто високими державними поставками, село не в силі було підмогти місту. Вичерпався старий запас палива, і до голоду долучився ще й холод. Не маючи чим опалювати, у Львові позамикали школи, і молодь, що понаїжджала з сіл, вернулася додому. Тим часом у Задвір'ї вже зорганізовано повну середню школу, в якій ті, що повернулись зі Львова, закінчили наш шкільний рік.

Цей перший рік навчання під большевицькою окупацією позначений хаотичністю, особливо наочною в новозорганізованих школах на провінції. На мої настирливі прохання, батьки врешті погодились на те, щоб я повернулася до Львова. Тож на наступний шкільний рік я пішла до середньої школи ч. 5, колишньої гімназії «Рідної Школи». Тим разом замешкала в гуртожитку на вул. Охоронок. Після здач поставок батькам не під силу було забезпечити мене, як раніше, приватною квартирою. В цім гуртожитку до війни жили польські дівчата з багатих родин, які відвідували польську приватну дівочу гімназію Уршулянок, що приміщувалася в тім же будинку. Тепер у гуртожитку назбиралось з кількох середніх шкіл дівчат різної національности — українок, польок та жидівок — біженців з корінної Польщі, яку окупувала нацистська Німеччина. Однією з них була Ніна Ґраєвська, батько якої до війни практикував як дантист у Варшаві. Її родина втекла від німців на Волинь і поселилася в Дубні, де батько далі вів свою практику. Я заприязнилась з Ніною і часто вслухалася в її розповіді про минуле блискуче життя у Варшаві. Тоді залюбки наспівувала собі стиха завчені від неї романси:

Як то міло, ґди сєв ма лят шеснасьцє,
*Пєрвши цалус пузьнєй цалов ноц сєв сьні...**

Жила зі мною в одній кімнаті також моя однокласниця Наталка Козакевич із Бібрки. Я з нею тісно заприязнилась, вона ввела мене в коло свого товариства, і ми всюди ходили разом. Наталка була старша за мене на два роки, низького зросту, з гарним клясичним обличчям, але надто повновида. Вік, повнота й поважна вдача надавали їй незаперечного авторитету між товаришками, одначе з тієї ж причини не мала вона багато успіхів у чоловічому товаристві.

Ми часто збирались у помешканні нашої подруги Люби Старки. Туди заходили також Льоня Сеник, Мирон Літинський, Славко Ґоть, Роман Куницький та ще дехто, товариші Любиного брата Богдана, студента першого року медичного факультету. Тепер, однак, Люба жила лише з матір'ю, привітною інтеліґентною панею, яка по-материнськи ставилась до нас усіх. По смерті батька та з приходом большевиків їхнє матеріяльне становище стало дуже важке. До того ж зазнали вони великого горя, яке ще більше поглибило родинну трагедію.

Ледве минув рік большевицької окупації, як НКВД взялось виарештовувати національно свідомий елемент, не поминаючи навіть середньошкільної молоді. Вже в першій навалі арештів ув'язнено Любиного брата Богдана, враз із Богданом Куницьким, братом Романа. Арештований був також Славко Сенів, старший син о. Сенева, та багато інших. Скорбна мати Богдана, сама недоїдаючи, роздобувала де тільки могла харчі та одяг для сина і вистоювала морозними днями під тюрмою, щоб подати йому передачу.

Харчування по гуртожитках було дуже вбоге. Ті, що жили ближче до Львова, їхали додому суботами по харчі. Любила я ті суботні поїздки, коли на Підзамчю збиралися гуртом студенти і, забуваючи, що напівголодні, жваво перемовлялися, закохувались, співали. Поїзди завжди опізнювалися, тож такі чекання перетворювались, можна сказати, у вечірки. Якщо були сильні морози, декотрийсь зі студентів ухитрявся роздобути плящину самогону, і хлопці тягнули по черзі ковток, а хто й два, при тому визначуючи пальцем на плящині належну порцію. Однак не палець, а смак вирішував мірку. На станції в селі вичікували мене подруги. Приїжджала ввечорі, коли вже розно-

---

* Як мило, коли тобі шістнадцять років. Перший поцілунок сниться опісля всю ніч.

силось з гучномовців на все село: «... А все через очі, коби я їх мав...» Це вигравали червоноармійці, розташовані в поміщицькому дворі, і до клюбу сходилася молодь на танці. Тим часом НКВД вже і в селі арештувало трьох порядних людей, вивезено на Сибір польських колоністів і ширились зловісні поголоски про готування нових депортацій.

«Ходи до клюбу, потанцюємо, — заохочує Дануся. Вона ретельно зустрічає мене на станції. — Ходи, Славко Хома запитував про тебе». Я б рада піти, як вчула у клюбі музику, ноги самі малощо не скачуть, але мушу хоч заглянути додому й залишити торбу з брудною білизною. Зайшла в хату і вже готова йти з подругами, але мама не пускає. Нарікає: вже біжиш... ні, ти наперед повечеряй, глянь, як змарніла, тільки очі на лиці залишились. Я вечеряла поспіхом і чимскоріш до клюбу. А там, під звуки вальсів, танґо і фокстротів, не зчувалась, як наближалася північ. Ані Наталці, ані моїй провідниці Сірій ніколи не признавалась у своїх «диверсіях» на селі. То ж уже був час масових арештувань та вивозів на Сибір. Дехто з наших друзів, як Славко Котович, кинув університетські студії та пішов у підпілля. Без досвіду й заправи до такого життя, їм доводилось дуже важко, часто треба було переховуватися в лісах. Час від часу вони з'являлись у Львові, вимарнілі, виснажені, з відмороженими пальцями. Ми дуже їм співчували, полагоджували закупки та помагали чим лиш могли.

Мене, очевидно, трохи щипала совість за мої суботні танці, але я по своїй природі нездатна була захоплюватися культом терпіння і самовідречення, коли вони не давали плодів. Тому не поділяла переконання, що коли відмовлюся від танців і буду постити весь день в річницю смерти Біласа і Данилишина, то тим наближу визволення мого народу. Зате Наталка дуже вірила в пов'язаність посту з Україною і строго наглядала, чи додержую його чесно. Їй не шкодило попостити, навіть помагало, а мені вже сполудні чорні кола з'являлись в очах і я ставала непридатною ні до науки, ні для України. Вже пізніше, коли опинилась у лісових бункерах, з насолодою згадувала ті украдені перші кроки молодости і вдячна була долі за крихітки чарівного світу, в який вводили мене тоді музика і ритм танцю. Не пройшло й восьми років, як не стало серед живих майже всіх тих, з ким витанцьовувала в клюбі. Загинули в рядах УПА і підпільної ОУН, і могили їхні розкидані по всій околиці.

Виїжджаючи додому, я часто брала з собою підпільну літературу до вивчення. В хаті вкладала її в шкільний підруч-

ник і удавала, що вивчаю шкільне завдання. Саме в таку пору зайшли одного разу подруги й потягли мене в село. Я з поспіху кинула книжку до шухляди у столі та пішла з дівчатами. Під час моєї відсутности мамі треба було заглянути за чимось до шухляди. Запримітивши листки, що виглядали з книжки, вона зацікавилася, пробігла по них очима і... завмерла в шоку. Коли я повернулася, мама і тато вже чекали на мене. Повели в іншу кімнату і, причинивши двері, виклали на стіл мою підпільну літературу. Як на жарт, це були засади конспірації, що крились під невинним заголовком «Пашні буряки». Тикаючи пальцем в «буряки», почала мати: «Бійся Бога, до чого ти берешся?! Спали це зараз, знищ усе, щоб його в хаті не було. Чи ти здуріла, чи здаєш собі справу, до чого взялася???» Тоді тато: «Нехай це роблять старші, розумніші, не твого віку. Ти ж бачиш, що НКВД виарештовує людей, на Сибір вивозить. Залиш це і не шукай собі і всій родині біди».

Бувають у житті ситуації, коли треба кермуватись лише голосом серця, відкинути завчені мудрості. Мої батьки не тільки мене любили, а й завжди були зі мною правдиві. У цьому критичному моменті я, просто кажучи, не мала серця застосовувати супроти них конспірації й вимотуватись неправдою.

— Якщо б ви, тату, під час Визвольних змагань були вибороли Україну, тоді мені не треба було б ховатись з ось такою літературою. Ми жили б уже у своїй державі, і нас не арештували б усі, хто прийде на нашу землю.

Тато не сподівався такого й розгубився від моїх слів. За хвилю махнув рукою: «Вже як до чогось берешся, то роби розумно, з головою на карку. Але чого в твоїх роках можна розумного сподіватися? Ти ось порозкидала папери по шухляді й забралася з хати. Ану ж би був трус?»

Мама зовсім не була вдоволена таким оборотом справи. Вона все ще намагалася переконати мене в страшній небезпеці, яку потягає за собою моє заанґажування в ОУН, поки не стало їй ясно, що цим разом не матиме успіху. Я так і відчула, коли мама усвідомила це: уважно глянула мені в вічі та довго затримала зір, наче побачила перед собою не мене, а нову, досі не знану їй людину.

З того часу батьки ніколи більше не відмовляли мене від участи в підпільній боротьбі, не дорікали, а навпаки, як треба було — помагали. Але відтоді постійна журба та тривога за мою долю, а через мене й долю усієї родини, густими хмарами сповила їхнє життя.

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ

Так чого ж стогнати кучеряво:
Що за діти — хай боронить Бог!
— Юність має на тривоги право,
Що ж то і за юність без тривог!
Василь Симоненко

Надходило літо сорок першого року. Закінчились іспити, і ми поспішно роз'їжджались додому, залишаючи за собою спорожнілі, затихлі гуртожитки. Рвалися на село, але вже й шкода було нам розходитися, бо зжились між собою, заприятелювали. Тому й наш гурток домовився відбути прогулянку на Чортівську Скалу, біля Львова, на 22 червня.

У визначену неділю рано-вранці четверо нас прийшло на станцію. Заносилось на погідний день. У селі ще панувала світанкова недільна тиша, зрідка порушувана муканням худоби, яку починали виводити на пасовиська. На станції завжди було безлюдно у святкові дні, та ось минула пора, а поїзду все ще не видно. Це нас спочатку зовсім не турбувало: відколи настала большевицька окупація, поїзди завжди опізнювались. Але тієї неділі наш уже над усяку міру спізнився. Врешті з'явився начальник станції. Був то присланий сюди росіянин. Вже сам його вигляд зраджував занепокоєння. Заговорив схвильованим голосом до людей, що чекали на поїзд: «Здолбунов бомбардірован, нєт поєзда... война с Германією...»*

— Що?! — ахнули від несподіваної новини подорожні, і... полегша, а то й радість розпливлася по їхніх обличчях. Слава Тобі, Господи, прийшов кінець арештам, вивозам на Сибір, колгоспам... Що війна ця буде точитися на нашій і за нашу землю, що потягне за собою незліченні людські жертви та спустошення країни — над цим не хотілося думати покищо. Міркувалося іншими категоріями, думалось, що гірше бути не може. Розумом ще не осягалось істини, що оте «гірше» може поглиблюватися до безконечного.

Від прогулянки, розуміється, ми не відмовилися і приду-

---

* Здолбунів бомбардовано ... нема поїзду... війна з Німеччиною...

мували, як нам таки дістатись до Львова. Аж тут надійшов з Красного короткий товарний, з порожніми вагонами, поїзд і затримався на нашій станції. Довго не роздумуючи, ми стрибнули в один із вагонів. На станції в Підбірцях підобрали наших товаришів, що також вичікували поїзду, і доїхали до Підзамча.

Тільки но вийшли на Жовківську вулицю, як загули алярмові гудки. Міліція поспіхом заганяла пішоходів у брами кам'яниць, і вже через кілька хвилин вибухи бомб роздирали повітря. Німці бомбардували центр міста.

Після відкликання алярму ми попід Високий Замок вийшли на Личаківську вулицю. Звідти подалися на Чортівську Скалу. Але на Скалі була встановлена протилетунська артилерія, і в підніжжі стояла сторожа. Вона й завернула нас назад.

Невдала прогулянка ні в якому разі не зіпсула нам веселого настрою. Поїзди зі Львова вже не курсували, тож додому довелося бити ногами. Ми не були одні, в цю ніч дороги запрудили валки львів'ян, які залишали місто з надією, що на селі безпечніше перебудуть війну.

Далеко поза північ, як блудний син, застукала я у вікно нашої хати: відчиніть, це я. «Ти жива?! — почувши мій голос, з полегшою відізвалась мати. Тоді, причинивши за мною двері, як не стане картати мене і дорікати: — Десь у людей діти, як діти, вдома сидять у таку небезпечну пору, а тебе все носить світами... Таж ми всі місця собі не знаходили цілий день, коли вчули, що Львів бомбардували».

А мені впродовж усього дня хоч би раз прийшло на думку, скільки тривоги я їм завдала. Я ще й далі не розуміла їхнього хвилювання, адже була ПЕВНА, що мені нічого не станеться.

* * *

Через кілька днів змоторизована німецька армія вже просувалась попри нашу хату, тим же шляхом, яким несповна два роки тому гуркотіли танки Червоної армії. Різниця була тільки у напрямку: німці їхали із заходу на схід, на Кам'янку Бузьку. За два дні до приходу німців стався трагічний випадок. В тій порі багато енкаведистів безладно втікало бездоріжжям із заходу на схід. Кілька енкаведистів напоролись у полі на двох молодих хлопців з нашого села і зразу постріляли їх. Власне величаві похорони цих останніх жертв большевицького терору якраз збіглися з появою німців у Задвір'ї.

Своїм спорядженням і воєнною технікою німецька армія

справила на селян сильне враження. Куди там було до них рівнятись Червоній армії, що полишала вздовж по дорогах поламані танки. Перші німецькі вояки ставились до населення привітно, і люди віддячували їм тим самим. Вони надіялися на вільніше життя, без похоронів, які тількищо відбулися у селі.

Коли з окупацією Західньої України НКВД посилило терор проти членів Організації Українських Націоналістів, багато заанґажованої в ОУН молоді подалось на еміґрацію. Тепер та молодь поверталася на батьківщину, але вже поділена на дві фракції ОУН: одну, як і раніш, очолював Андрій Мельник, другу — Степан Бандера, який перед ув'язненням польською поліцією був крайовим провідником. Повернувшись з в'язниці, він очолив опозицію до Андрія Мельника. Розбиття на дві фракції порізнило раніше єдине і зсолідаризоване членство. Навіть кілька моїх односельців, що повернулися з еміґрації, тепер належали до різних таборів. Саме від них я вперше почула про «мельниківців» і «бандерівців». В Юнацтві мене навчали, що після смерти Євгена Коновальця вождем Організації УН обрано Андрія Мельника. Тепер наслухалась звинувачень на його адресу, і вони мене спантеличили. В такій розгубленості вирішила поїхати до Львова, там зустрітися з провідницею Сірою й від неї довідатися, хто правий.

Як буває в таких ситуаціях, причин до розколу ОУН на дві фракції було кілька, але найважливішою з них стала різниця поглядів на тактику боротьби проти нових, нацистських окупантів. Це був антагонізм, викликаний різницею у віці, а також місця проживання.

Старша віком частина Проводу ОУН в переважній більшості перебувала на еміґрації, звідкіля й керувала боротьбою. Молодші керівні діячі жили в краю і практично вели боротьбу. Обі фракції стояли на самостійницьких позиціях, але молодша під ту пору обстоювала радикальнішу революційну тактику боротьби, тоді як фракція Мельника стояла на поміркованих супроти Німеччини позиціях. Ходила опісля думка, що, можливо, було б не дійшло до розколу, якби старший склад Проводу взяв участь у 2-му Зборі ОУН, який відбувся 1941 року у Кракові. Там була нагода вислухати, може, слушні застереження молодших керівників, які безпосередньо несли тягар боротьби. Нова ситуація в Україні вимагала змінити тактику і внести поправки у програму. Тим часом фракція Мельника зіґнорувала 2-ий Збір, який все таки відбувся. На ньому зібрані делеґати обрали нового керівника ОУН — Степана Бандеру, широко знаного в краю з Варшавського процесу.

Наслідки розколу були сумні, а подекуди і трагічні. Бандерівці зуміли в переважній більшості охопити молодий елемент і розгорнути в широких маштабах протинімецьку боротьбу. Проте не втихали також емоції міжфракційної боротьби, що доводили подекуди навіть до убивств. Такий стан тривав упродовж усієї німецької окупації. Щойно з наближенням большевиків, коли ті, що спричинили розкол, знову подались на еміґрацію, край вилизався з ран міжусобиць.

Події карколомно наздоганяли одна одну. Вже в перших днях липня в селі на дошках оголошень появилася *Відозва до Українського Народу*. В ній повідомлялось про акт відновлення Української Державности, який відбувся у Львові, 30 червня. Проголошення самостійности доконала Організація Українських Націоналістів (революціонерів), тобто бандерівці. Головою уряду став Ярослав Стецько.

Нарід товпився коло відозви, читали її та перечитували, раділи, але очам своїм не вірили. Я сприйняла новину з гарячим захопленням, з радости душа малощо не вискочила з грудей. Повірити не хотілося, що волю здобули так легко. Та коли зважити, скільки разів ми поривались до неї, скільки крови пролилось, то за неї вже заплачено дорогу ціну. А все ж якось чудно й непередбачено до нас загостила ота воля. Попередній окупант хаотично відступав під натиском сильнішого загарбника, а ми, всупереч їхнім плянам, взяли й проголосили нашу самостійність. Мені не все було зрозумілим, тому й радість, хоч і велику, сповивав серпанок непевности: які несподіванки готує нам завтрашній день?

Я вирішила поїхати до Львова, відновити зв'язок з Юнацтвом ОУН і робити важливе діло, будувати державу. Треба мені точніше довідатися про мельниківців і бандерівців, хоч проголошення незалежности вже розвіяло мої вагання, я зрозуміла, хто правий. Тим часом мама міркує вголос: не тішся дуже, бо з того й так нічого не вийде. Хто таке бачив, хто чував, щоб Гітлер посилав німецьку армію воювати з большевиками за нашу самостійність. Вони, очевидно, загарбують для себе.

— Ні, мамо, вони хочуть розбити большевиків, щоб позбутися свого головного ворога, — переконувала я. — А нам що робити? Чекати пасивно, поки німці приберуть нас до рук? Ви все малюєте в чорних барвах.

— Не малюю я нічого, дитино, тільки прожила на світі довше за тебе і знаю, як воно буває. Вони прийшли не визволяти, а грабувати і наживлятись, як і всі інші, що були перед ними.

Добре я розуміла, що мама правильно говорить, але серце не сприймало логіки її слів. Та й навіщо ж мені, на п'ятнадцятій весні життя, аж стільки логіки? Чому не дозволити собі по вінця насолодитись п'янким трунком волі та в радості пережити кілька днів, хай і нереальних в історичній послідовності, які, однак, все таки залишать по собі солодкий посмак на все життя.

З вибухом війни перерване курсування пасажирських поїздів ще й далі не було налагоджене, зате довжелезні військові ешельони безперервно мчали на схід. На моє щастя, сусід вибирався їхати підводою до Львова, щоб виміняти товари на чорнім ринку, і я впросилася взяти мене з собою.

У Львові зайшла до Ольги Зеленюк. Від неї довідалася, що всі вони, мої знайомі з Юнацтва, приєднались до фракції Бандери. Ми обі подалися на Руську вулицю, де приміщувалось Українське Державне Правління, очолюване прем'єром Я. Стецьком. Входову браму сторожила варта, а перед брамою юрми народу геть запрудили вузьку старовинну вулицю і стримували рух, унеможливлювали проїзд трамваям. У натовпі переважала молодь, що прибула з ближчих і віддалених сіл та міст. Люди приїхали сюди за порадами і вказівками, що їм на своїх місцях робити, аби закріпити українську державу.

В натовпі я загубила Олю. Пропихаючись ближче до брами, відчула, як хтось торкнув моє плече. Оглянулась і побачила Романа Куницького, мого товариша. Він сказав, що в уряді працює Мирон Літинський, та назвав, у якому відділі.

Мені дуже захотілося побачитись з Мироном. Як і з Романом, з ним познайомилась у Люби Старки, але з Мироном мене в'язало щось глибше за дружбу — ми ходили на «рантки»*, в кіно. Те щось могло в нас визріти любов'ю, якби не мої побоювання, що я ще замало знаю життя, а він, студент університету, вже має, мені здавалося, значний у ньому досвід. Хоч вже прожила у Львові деякий час, я ще й надалі носила в душі селянську «білу сорочку» і не довіряла місту. Все ж, коли Роман вимовив ім'я Мирона, щось тепле та інтимне озвалось у душі недоспіваною піснею. Попросила стійкового зголосити мене до Мирона на авдієнцію.

Довго чекати не довелося. Мирон сам вийшов до брами і, поминаючи чергу, повів мене до свого кабінету. Ми довго говорили, він розповідав мені з ентузіязмом про свою працю в уряді, опісля про події та про те, який хід вони приберуть

* Зустріч закоханих.

у недалекому майбутньому, прогнозував ставлення німців до українського питання. Забулись конкретні думки з нашої розмови, зате живо пригадую, яке імпозантне враження справив тоді на мене Мирон. Ставний, вродливий, він завжди виглядав елеґантно, але тепер, коли сидів за великим бюрком, заваленим документами, видався мені ще й дуже поважним. «І чому я не хотіла з ним ходити...» — гірко дорікнула собі. Мирон забажав щось подарувати мені на пам'ятку про зустріч. Став шукати на бюрку, і йому навинулись під руки топографічні мапи. Взяв дві зверху, Підляшшя та Холмщини, звинув і подав мені. Я була дуже вдоволена дарунком, байдуже, що не знала, навіщо вони придадуться мені в Задвір'ї.

Опісля гурток нас, розсміяних, розспіваних, ще довго проходжувався вулицями Львова. Легко було ступати камінними бруками рідного міста з радісною душею. Здавалося, історія на мить затрималася, щоб зв'язати віками розірвану нитку з минулим. Потім знову буде ткати своє криваве полотно. Тим часом ми, підлітки, задивлені в прекрасну візію майбутнього, готові були промощувати йому дорогу, не жаліючи ні труду, ні крови.

Я готувалася вершити великі справи в ім'я будівництва держави, а тут моя провідниця Сіра дала мені інструкції повернутися на село й там провадити національно-освітню працю серед молоді. Казала, що державу треба будувати від основ, тож накреслила плян роботи та подала зв'язок у районне місто Глиняни. Сіра також сказала те, що я вже чула від мами. Німеччина не погодиться на нашу самостійність і незабаром треба сподіватися репресій і арештувань, тому й надалі слід додержувати у праці засад конспірації. Казала: вони, нацисти, не знають нашої мови, і їм потрібно буде більше, ніж большевикам, часу, щоб розгорнути свою аґентуру. Однак це лиш справа часу, але удар напевне впаде. Усе це я знала, ми всі це знали, але покищо — Я ВІЛЬНА ЛЮДИНА на своїй землі. Завтра вже вагітне новими проблемами, а сьогодні я щаслива й готова працювати, хай і в нас, у селі. Зрештою, війна на сході лиш почалась. Кому знати, який хід ще прибере вона, міркувала я.

Забезпечена інструкціями, з мапами від Мирона, я вернулася додому, рада, що побувала на Руській вулиці й тим самим наче й сама стала учасницею творення історії.

Не минуло і двох тижнів від проголошення, як ґестапо арештувало прем'єра Ярослава Стецька і деяких членів уряду. Арештували також Степана Бандеру та інших визначних членів ОУН. Декретом Гітлера Галичину прилучено до Генерального

Губернаторства, а з решти України створено окрему колонію під назвою «Райхскомісаріят Україна». Від часу, коли Німеччина відверто поставилась вороже до самостійности України, ОУН (р) зайняла чітку протинімецьку позицію і з неї не сходила до кінця війни.

Рівночасно з проголошенням незалежности сколихнула Львовом вістка, яка своїм жахіттям перевершила інші недавні лиха. Напередодні втечі НКВД масово вимордувало українських політв'язнів у львівських тюрмах. Тюремні підвали, подвір'я і камери були загачені трупами помордованих. Туди приходили рідні та впізнавали серед убитих своїх дітей, батьків. Скоро стало відомо, що таке ж вимордування політв'язнів було проведене по всіх містах Західньої України. На честь загиблих ОУН (р) встановила загальну жалобу, і в пам'ять про них насипали по селах і містах високі могили. Вони, ті могили, постійно нагадували нам, що боротьба, в якій віддали життя помордовані в'язні, ще не закінчена і на нас лягає обов'язок завершити її перемогою.

Фронт посувався все далі на схід, протягаючи за собою вибухи бомб та гул гармат. Лиш важкий гуркіт бомбовиків у небі та довгі військові ешельони на схід нагадували про війну. Тим часом життя вкладалось у свої звичні форми. У селі відновлено адміністрацію, пошту, торгівлю, а восени відкрито школу. В усіх установах працював місцевий елемент, який дбав насамперед про добро населення. Адміністрація часто остерігала людей від грабунків з боку німців, що час від часу наїздили на село. Заскочені війною, большевики не встигли провести мобілізіції, і в селі залишилося доволі багато молоді. Тепер вона організовувалася в товаристві «Січ» та відновляла інші ділянки культурно-громадського життя, які розвивались до війни. Я проводила з дівчатами юнацькі вишколи й активізувалась у «Січі».

* * *

Листар носив листи зелені,
листи шуміли. Ех, весна!
Плету пісні на веретені
Про молодість, що промина.
Богдан Ігор Антонич

Була гаряча липнева неділя. Надвечір я з Данусею вийшла на вулицю й зустрілась з гуртом дівчат та хлопців, що якраз надійшли. Серед них був один незнайомий. Глянула на

нього, і мені на мить дух у грудях заперло. Нас познайомили, і ми скоро нав'язали розмову так, наче були здавна близькими приятелями. Говорив він, а я слухала захоплено й чудувалась, як це він вгадує мої думки і як багато у нас спільних зацікавлень. Водночас у думці запримічувала, що розумний, симпатичний і вродливий. Ой, не в такому порядку я думала, насамперед — який він красень, а тоді все решта. Мені вже пішло на шіснадцятий, йому, як опісля дізналася, двадцятка заокруглилася...

Потім листоноша приносив листи, обов'язково реєстровані, і я відписувала йому з насолодою. Щойно через півроку приїхав, саме на Різдвяні свята. В нього була рідня в Задвір'ї, куди він і заїжджав. Увечорі ми пішли дивитись якусь виставу в читальні «Просвіти». Він проводив мене додому, і ми затрималися біля нашої хвіртки. Місячна ніч іскрилася самоцвітами снігу, припікало тріскучим різдвяним морозом, але жар перших, наснених поцілунків перемагав холод.

Моя перша любов... Уся лиш у мріях, нереальна, вічне очікування і сподівання чогось прекрасного, неземного. Однак яка щира і правдива була вона, коли всі негоди життя не в силі вгамувати трепету душі на її згадку. Наші зустрічі, як великі свята, були нечасті, недостатньо, щоб навіть пізнати одне одного краще, але забагато, щоб забути. Подаровану ним світлину завжди носила при собі, і кожний лист був мені великою радістю. Може, такою й повинна бути перша любов — не пізнана до дна, не затьмарена ніякими сумнівами. На своїх крилах вона переносила мене у світ, відмінний від твердої дійсности, мій інтимний світ, сповнений мрій та чекання суботніх поїздок додому, коли я знову виїхала до Львова на навчання.

Богдана Пилипчук.

Моїми вірними подругами тих років були дві Богданки, обидві красуні, — Дануся Кришталь і Богданка Пилипчук. Перша зачаровувала мене сумовитими піснями («Мені ворожка ворожила...») і шукала порад у любовних звіреннях. Друга Богданка, велика ідеалістка, зводила зі мною палкі

розмови й обмірковувала безліч проблем. Вона була на кілька років старша за мене, весела й одночасно глибокодумна дівчина. З моїм посередництвом її заанґажовано до Юнацтва ОУН, і після пройденого вишколу вона працювала в робітничому секторі Юнацтва у Львові. Вродлива та привітна на вдачу, Богданка мала успіх серед хлопців, однак не визнавала кохання і співчувала моїй «слабості», не кажучи вже про Данусю, яка коханням тільки й жила. Хоч які відмінні були вони, проте почувалася з ними добре, кожна по-своєму щось мені дарувала.

На окупованих землях нацистська Німеччина зразу взялась заводити свої порядки й закони. На весь Львів дозволено відкрити всього лиш дві гімназії й допущено до них зовсім незначне число дівчат. Очевидно, небагато було тих щасливців з великої кількости кандидаток, отож я покищо вступила в торговельну школу, все ще надіючись, що колись трапиться нагода закінчити гімназію. Рівночасно поновила зв'язок з Юнацтвом.

В ту воєнну пору школа була догідним тереном для розбудови підпільної мережі серед молоді. Провідницею моєю стала Ірина Савицька, під псевдом Бистра. Веселої вдачі, розумна, проворна, вона швидко вибивалась на відповідальні пости. Ірина та її подруга Галя Заячківська належали до найактивніших юначок у Львові.

Мене призначено провідницею Юначок на терені торговельної школи, Бистра передала мені декілька вже зорганізованих ланок, а далі я сама повинна була творити нові клітини. Власне тоді починалась пора масового набору молоді до ОУН. Мені, одначе, нелегко доводилось зорганізувати нові кадри. Охочих не бракувало, навпаки, але я була надто перебірлива. На підставі того, чого мене навчали, витворила собі зависокий стандарт юначки, і мало хто з оточення йому дорівнював. Ще не повністю усвідомила тоді, що коли рух поширюється на маси, то критерій добірности послаблюється.

Тим часом Бистра провела зі мною ідеологічний вишкіл. Він обіймав загальне ознайомлення з деякими філософськими напрямами, як пантеїзм, раціоналізм, матеріялізм і волюнтаризм. Бистра присвятила трохи більше уваги опрацюванню ідеї волюнтаризму, основоположній у писаннях Дмитра Донцова, книжку якого, *Націоналізм,* нам рекомендували прочитати. Книжки я не одержала, мабуть не вистачало примірників, і вивчала ідеологію тільки з конспекту, писаного рукою у зшитку.

Закиди у бік визвольного руху, твердження, що ОУН

базувалась на фашистській ідеології Донцова, не відповідають правді мого часу. Наскільки ідеологія впливала на дії ОУН давнішого періоду, могли б сказати її тодішні члени. Боротьба мого покоління виростала з несправедливости, нужди, переслідувань і винищувань нас різношерстими окупантами, а не з ідеології. Ми, ті, які найчисленніше виповнили ряди борців, не знали писань Донцова і не читали його *Націоналізму*. Ідеологічний вишкіл середньошкільного Юнацтва був надто схематичний, а серед робітничої та селянської молоді його й поготів не провадилось. А якраз ця молодь становила переважну більшість кадрів. Та й ми, середньошкільники, сприймали всі ті вишколи відповідно до нашої духовости, яка плекалась насамперед у батьківському домі.

Нашим ґрунтом було глибоко християнське виховання як у сім'ї, так і в передвоєнній школі. Ми вважали: найгуманніша справедливість вказує, що ми маємо право жити вільно, як живуть інші народи. Власне оце відчуття правоти було нашою ідеологією. Однак не можна заперечити, що навіть скупе ознайомлення декого з-посеред нас із Донцовим якоюсь, невеликою мірою мало на нас вплив. Особливо нам імпонувала його вольовість і віра у власні сили, без якої ми б не зважились на таку затяжну боротьбу. Протягом шкільного року я пройшла ще два додаткові юнацькі вишколи. Один — з історії України, провела його виховниця Юнацтва Катруся Зарицька, другий — з української літератури, виховником була Орися Павловська. Давніш я вже вивчала ці ділянки, а тепер виховники присвячували час глибшій аналізі предмету. Вишколи відбувались на моїй квартирі. Обі виховниці, студентки університету, були дуже інтеліґентні, і проведені з ними години давали моєму розумові справжню інтелектуальну поживу. Виховниці відслоняли грані духовости, що їх я сама ще не здатна була спостерегти й відкрити. Орися дала

Орися Павловська.

мені ключ до розуміння Лесі Українки, і щойно після цього вишколу я вдумливо вчитувалась у Лесині драматичні твори, які до того часу обминала. Згадуючи їх усіх, моїх провідниць та вишкільниць у Юнацтві ОУН, помічаю у них одну спільну рису. Вони були найкращі студентки в школі та в університеті, чесні, розумні й дуже інтеліґентні.

Після вишколів і перед літніми вакаціями сорок другого року ми, чотири юначки, склали іспит із засвоєного матеріялу, опісля склали «Приречення Юнака(чки)». Церемонія відбулась у домі Бистрої у присутності провідника Юнацтва Ярослава Скаскова, псевдо якого було Моряк. Юнаки не складали присяги, поки не ставали членами ОУН.

Той шкільний рік я прожила на квартирі мого дядька, який під ту пору був директором школи в Задвір'ї. Він рівночасно мав прописану квартиру у Львові, де жив його син, Ґенко, що якраз вступив на медичний факультет, та ще дві студентки. Взимку була з нами дядина, але навесні виїхала на село, і ми господарювали самі.

До приходу німців родина мого дядька жила довгі роки в Перемищині, де він учителював. До війни сім'я дядька приїжджала до Задвір'я під час вакацій, і тоді неділями на богослуженнях у церкві усі вони ставали у захристію, щоб навіть на годину не змішатися з тими, серед кого виростали. Якщо дядько і дядина все таки не зовсім порвали зв'язки з родиною, то їхнім дітям, особливо синові, відчуження вже не становило моральних перепон, він з легким серцем його доконав. Бувало, Ґенко враз із дядьком навідувались до діда. Під час тих відвідин він ні одним словом не заговорив до нас, його двоюрідних сестер і братів, не кажучи вже про те, щоб погратися з нами. Згодом, коли я підросла, вони ніби завважили мене одну з усієї сім'ї, однак це було тільки поверхове зближення, ми й надалі залишились відчуженими. Хоч Ґенко був моїм ровесником, у нас були інші друзі й товариства. Маючи цілком інше світосприймання, він, певна річ, не брав участи в гуртках чи організаціях, які наражали б його на найменший ризик, лиш учився і забавлявся.

Того року, крім вишколювання юначок, у моєму завідуванні був розподільний пункт підпільної літератури Юнацтва на Львівську область. Пакунки літератури я примістила в однієї з юначок. На мою квартиру приходили за домовленою кличкою кур'єри й передавали записку щодо бажаної кількости і якости літератури. Я домовлялась з ними про зустріч в місті та передавала замовлення.

Нераз траплялись курйози. Бувало, прийде сільський хлопець, витягнеться у дверях на струнко та рецитує домовлену кличку будь-кому, тому, хто відчинив йому двері. Ґенко зорієнтувався, в чому річ, і став насміхатись: «Прийшов тут якийсь парубок, виструнчився і палить: «Чи тут мешкає доктор Чорній?» У його насмішці з недосвідченого кур'єра я відчувала глузування з усієї нашої підпільно-визвольної боротьби. Розуміється, він поспішив розповісти про свої здогади батькам. Ті відразу зааляpмували моїх батьків: ви повинні їй заборонити займатися такими справами, вона накличе на нас біду. Мої батьки розуміли їхні міркування: хай наражаються інші, а вони тим часом знайдуть собі тепле місце за всякої влади, не конче своєї.

Розбудова підпільної ОУН поширилась також на робітничі середовища. Масовим став набір по селах, де конспірація була набагато слабша. Хоч я нікому в селі не говорила про свою приналежність до Юнацтва, однак люди самі догадалися, коли приходила до мене пошта чоловічим зв'язком з Глинян.

Якось приїхала я на неділю додому. Мене зустріла заклопотана Дануся: знаєш, каже, дали мені хлопці завдання. Маю вийти о десятій годині ввечорі в поле, на Підвисоке, і біля мосту над річкою передати листа людині, що там буде мене чекати. Ох, ти знаєш, як я боюся, це ж ніч, а Підвисоке на кінці світу.

Мені шкода стало Данусі. Вона моя вірна подруга, ми звірялись одна одній у своїх дівочих справах, але мені на думку не спадало анґажувати її до підпільної роботи, бо знала, що до неї не надається. Хлопці вже давніше запитували про неї, але я їм категорично відраджувала її вербувати. Дайте спокій, вона боязка дуже, казала їм. Зварить вам смачну вечерю, як зайдете в її хату, заспіває своїм солов'їним голосом, і доволі з неї.

Вони, однак, мене не послухались. Я не здивувалася, бо свідома була, що, крім масовости набору, тут вирішували ще й інші чинники. Дануся була вродлива, з багатої родини і донедавна ходила до школи у Львові. Правду кажучи, вона зовсім не тяглась до науки, але ходила для престижу. За мирних часів тим хлопцям не було б до неї доступу, а тепер ось революція зрівняла соціяльні кляси, їх авторитет як повстанців незаперечний, і Дануся мусила його визнати.

Через деякий час я спитала її, як вийшла зустріч на Підвисокім. Вона розповіла: думала-придумувала і тоді попросила одного з місцевих повстанців, щоб виручив її, бо вона

на смерть боїться іти вночі в поле. «Так що все вийшло добре, і справа не потерпіла», — закінчила з полегшею Дануся.

* * *

Згодом моє заанґажування в підпіллі набрало подвійного характеру. У Львові працювала в мережі Юнацтва, а в Задвір'ї співпрацювала з місцевою клітиною ОУН. Тоді власне, восени сорок другого, сконтактувався зі мною в Задвір'ї з допомогою місцевого підпільника Гриць Пришляк, під псевдом Мікушка, референт Служби Безпеки у Крайовому Проводі ОУН. Він походив з Новосілок, Буського р-ну, і ще студентом сидів у польській тюрмі за приналежність до Організації УН, через що втішався авторитетом серед довколишнього населення.

Зв'язківець увів мене в кімнату, і там я застала Мікушку, що проходжувався туди й сюди. Йому було близько тридцяти років, середнього зросту, брюнет з палким поглядом карих очей і лисиною, яка вже врізалася двома язиками в густі кучері. Мав теплу усмішку. Наша розмова була коротка. Розпитав що роблю і які в мене пляни. Я вже була закінчила торговельну школу і, поки не траплялось можливости вернутися до гімназії, стала на працю машиністки в Психотехнічному інституті. Отже в мене був документ з праці, і це відвертало небезпеку вивозу на примусову роботу до Німеччини та відповідало плянам Мікушки. Він доручив мені обов'язки його зв'язкової на терені Львова.

Гриць Пришляк («Мікушка»). Фото зі заслання у Воркуті.

Оскільки німці по вуха загрузли у війні, ще й не знали нашої мови, їм важко було розвинути свою аґентуру. Це призвело до загального послаблення конспірації серед підпільних кадрів ОУН. На тлі тогочасної ситуації Мікушка був одним з «білих круків» — на кожному кроці поводився дуже обережно. Він не

сказав мені свого псевда, не назвав організаційного посту, ці речі я довідалася щойно згодом і не від нього.

Мікушка жив у Львові на кількох підпільних квартирах, які часто міняв. При змінюванні квартир я нераз дотримувала йому товариства. Під час таких мандрів «закохано» вів мене під руку, деколи стискаючи судорожно, через що я ніяковіла і з чого робила висновок, що він надуживає засаду конспірації. Був неговіркий, наші розмови зводились переважно до конкретних завдань, які мені доручав, проте ставав трохи цікавішим у товаристві своїх працівників, Дениса, Мирона й Чорнобіля, Однак усі вони ставились до мене вже надто поблажливо, як до дітвака, і в душі я почувалася ображеною. Довкола розігравались великі драми історії, які хвилювали також і моє покоління, на Волині створилась УПА, яка вже зводила з німцями бої, а вони мені про це ні словом не згадували.

Мої обов'язки зв'язкової забирали весь вільний від праці час. Розносила пошту від Мікушки до його співпрацівників, що проживали в місті й на периферії, та приносила від них відповіді. Робота була не складна, але й не нудна, бо знайомилась з новими людьми. Що може бути цікавіше за пізнання людини, тим більше, коли серед новопізнаних траплялись деколи молоді студенти. Власне тоді я найкраще вивчила плян Львова. Час від часу висилав мене Мікушка поза Львів, на село, і там на підпільній квартирі я переписувала на машинці вишкільні матеріяли для кадрів його референтури. Наперед повідомлені про мій приїзд, місцеві хлопці-підпільники забезпечували мене всім потрібним до праці й робили це навіть дуже охоче. З ними й посеред них я почувалась набагато краще, як з Мікушкою, і радо виїжджала на такі «екскурсії».

Важливим засобом транспортації залишався поїзд, але, щоб дістатись на нього, потрібно було чимало зусиль. Особливо важко доводилось діставатись на поїзди, що йшли зі Львова на схід, бо німці використовували залізницю для воєнних потреб. Тільки два поїзди на день обслуговували населення, проте навіть у них більшість вагонів була призначена «нур фюр дойче»*, а ті, що залишались, завжди були переповнені.

Однієї суботи я чекала на Підзамчю поїзду додому. З головного двірця він прийшов уже заповнений. Все ж люди кинулися до східців, надіючись дістатись хоч на плятформу. По пероні завжди проходжувався ґестапівець з великим собакою. Вже довший час цей собака був пострахом для пасажи-

* «Тільки для німців».

рів. Тим разом ґестапівець лише вказав пальцем, і собака кинувсь на гурт людей. Схопивши мене зубами за ногу, стягнув зі східців поїзду, що вже рушав. Тоді підійшов роз'юшений ґестапівець і закляв люто своєю мовою. Якщо б я дотепер не належала до руху опору, то цей випадок штовхнув би мене на ту дорогу.

Ні село, ні місто не були забезпечені потрібними засобами до життя. Кожний промишляв як міг. Центром усяких трансакцій став чорний ринок, де голодне міське населення вимінювало уживаний одяг, взуття та промислові речі на харчі. Довезти продукти до Львова теж було важко, бо німецька поліція перевіряла вози на міських рогачках і проводила труси у пасажирів на львівських залізничних станціях. Повсякчасно повторювались огидні сцени обмацування чоловіків і жінок, чи не заховали де під грудьми або в кишені кусок сала чи грудку масла. Якщо знайшли — відбирали. Облави стали постійним явищем у Львові. Спочатку ґестапо провадило облави на жидів, та згодом стали виловлювати молодь і вивозити на роботу до Німеччини. Влаштовувано також облави на спекулянтів на базарах, на чорнім ринку і на залізничних двірцях.

Восени, коли прийшла пора збирати континґент, німецька поліція впадала кілька разів до Задвір'я й там робила по господарствах труси за збіжжям. Про свої запляновані «відвідини» вона деколи повідомляла за день до приїзду місцеву українську поліцію. Поліція тихцем давала знати декому з довірених господарів, ті повідомляли інших, і селяни заховували збіжжя. Поліція також сповіщала про запляновані облави на молодь, яку вивозили до Німеччини на роботу, і хлопці та дівчата ховалися на той час. Один з поліцаїв, Микола Мартинюк з Перемишлянщини, сказав якось до мене:

— Наше завдання — помогти людям, а не німцям. Тільки подумай, скільки молоді вони післали б на примусову роботу, скільки збіжжя і худоби вигорнули б із села, якби замість нас тут сиділи німці.

Німці навіть видали розпорядження позамикати млини, щоб не було де змолоти збіжжя. Селяни повитягали старі жорна — а хто не мав, то старався дістати їх — і на них мололи борошно. Деколи, як навідувалась додому, виручала маму або сестер у цьому «промислові», наспівуючи під час роботи просту пісеньку, що так вдало віддзеркалювала добу:

Небо синє, земля чорна,
По Вкраїні гудуть жорна...

Життя серед нестатків, оте затрачування так багато часу та енергії на здобуття засобів прожитку також поширило мій світогляд на матеріяльну сторону життя. Я глибше зрозуміла, що лише у власній державі можна фізично зберегти народ і піднести матеріяльний рівень його сучасного злиденного життя. Хоч як важко було прожити, та пора мого життя в пам'яті занотована живими кольорами. Була ще надія, що обі тоталітарні сили відгризуть собі голови й тоді ми самі вирішимо свою долю.

Життя несло свої радості та смутки молодости, між якими поїздки додому завжди тепло зогрівали душу. Там чекали мене не лише товаришки. Ще більше очікували мене ті, кому я присвячувала небагато часу, і їх любов сприймала, як воду, як повітря. Мама... Недільними ранками, коли поїзд загуркотів, скидала фартушок, поправляла хустину на голові та виходила на роздоріжжя мене виглядати. За нею бігла найменша сестричка, Надя, і бралась маминої руки. Доглянувши мене на дорозі, мама щасливо усміхалася, а я, наблизившись, віталася, цілувала її спрацьовану руку. Від тієї пори пройшло багато часу... Після п'ятнадцяти років заслання родина повернулася на рідну землю, і мені написали, що мати й далі, коли зачуває гуркотіння поїзду, все виглядає у вікно, хоч знає, сердешна, що я не приїхала тим разом, не приїду й іншим...

Переїздом до Новосілок Мікушка часто вступав до нашої хати, і тато підвозив його додому. Раз приїхав у неділю вранці, коли ми всі збиралися до церкви. Я вже була готова відійти, але, поки тато запрягав коней, дотримувала йому товариства. В кімнаті були лише ми двоє. Вже задзвонили до церкви, і було ніколи довше затримуватися, тож попрохала вибачення й хотіла вийти, як він несподівано загородив мені дорогу у дверях. Його очі горіли вогнем, а губи судорожно здригались: «Марусю...» — ледве вимовив густим голосом...

Такого поцілунку я ще не знала. Мені в голові закружляло. Дивилася на нього широко розплющеними очима й не знала, що зі мною діється. Аж тут хтось з хатніх зашурхав у сінях, відчинив двері в кімнату. Мікушка вже заговорював весело, ніби нічого не сталося. Я поспіхом вийшла і подалася до церкви відмолювати гріха.

Відтоді він став до мене уважнішим, чутливішим, а все таки не міг визбутись отого трактування мене, як дитини. Ніби жартуючи, в присутності співпрацівників називав своєю нареченою. Я ховала очі від його погляду, червоніла й була

незадоволена. Рівночасно жаліла його, молоду людину (хоч мені він здавався старим), яка найкращі роки молодости віддала праці й боротьбі. Він, підпільний аскет, видався мені наївним, коли повірив, що один поцілунок крадькома давав йому право називати мене своєю нареченою. На щастя, невдовзі обставини так склалися, шо проблема наших відносин розв'язалася сама по собі.

Праця машиністки в Психотехнічному інституті та й навіть заанґажування в підпільній роботі мене по деякому часі вже не задовольняли. Знов опанувало колишнє бажання закінчити гімназію і вступити в університет. Така нагода трапилася. Восени 1943 року відкрився в Перемишлі матуральний курс. Батьки, що завжди були вирозумілі до моїх бажань, погодились на те, щоб я переїхала до Перемишля, і Мікушка, хоч прийняв моє рішення нерадо, не ставив перепон. Залишилось тільки звільнитися з праці в інституті.

Директором інституту був Ярослав Цурковський, відомий в літературних колах поет. Він виглядав на тридцятип'ятирічного, білявий, з ясноголубими очима. Був ще не жонатий. Носив гостру світлу борідку. Великий педант з виплеканими руками і довгим манікюром на обох мізинцях, він чомусь нагадував мені випещеного кота. В розмові був симпатичний, справляв враження привітної інтеліґентної людини. Цурковський ставився до мене ввічливо, деколи навіть викликав до свого кабінету на розмови, які не мали жодного стосунку до моєї роботи. Мені здається, він робив це просто для своєї розривки, його забавляла моя палка співучасть у таких балачках. Хоч які невідрадні були часи, в моєму віці життя все ж мало свій чар, і моє захоплення всякими речами, мабуть, виявлялося в розмові. Будучи в добрих відносинах з ним, я не сумнівалася, що Цурковський належно зрозуміє мою постанову переїхати до Перемишля.

Зайшла в його кабінет і попросила звільнення з праці. Потім відкрилася перед ним, що хочу далі вчитися, а кар'єра машиністки мене зовсім не вдовольняє. Цурковський усміхався, споглядаючи мені прямо у вічі. Тоді преспокійно заявив, що й тут, в інституті, у мене великі можливості, що багато людей таким чином починало свою кар'єру, отже і мені необов'язково йти до школи. Кінець-кінцем, він не звільнить мене з роботи.

Не знаю, чи то його відмова, чи розчарування в людині потрясли мене до глибин.

— Я думала, що маю діло з вирозумілою українською людиною, а не з німецьким службовцем... Вірила, що знайду

вашу підтримку у своїх намірах. Не звільните — так піду без вашого дозволу.

— Побачимо, — і єхидно усміхнувся, коли я в сльозах вибігла з кабінету.

Мені й не снилося змінювати пляни. Поїхала до Перемишля, записалась на курс і вернулася додому, щоб приготуватись до виїзду.

Тим часом Цурковський також не спав. Його інститут підлягав безпосередньо німецькій адміністрації, і він з того скористався — зголосив мене до німецької поліції як втікачку з роботи. Я ще як слід не влаштувалася в Перемишлі, коли у *Львівських Вістях* з'явилось оголошення про те, що німецька поліція пошукує мене. Того роду оголошеннями роїлось по газетах у ті часи, одначе і батьки, і я налякались. Зараз же приїхала до Львова та звернулася до Мікушки, щоб поміг вийти з неприємної ситуації. З поміччю професора Лева Шанковського, знайомого Цурковського, Мікушці вдалося зліквідувати мою «справу». Опісля розповів мені: коли професор дорікав Цурковському за його вчинок, той на своє виправдання сказав, що я, покинувши працю, не пошанувала його авторитету, не послухалась.

Тільки нацисти з їхньою ідеологією «іберменшів»* могли придумати для «унтерменшів»** таку установу, як Психотехнічний інститут. Його завданням було нібито науково визначати таланти молоді з львівських фахових шкіл. У визначені дні туди приводили групи юнаків і за допомогою кількох апаратів провадили над ними досліди, у висліді яких і визначали їхні таланти. Власне свідоцтва тих хлопців я переписувала на машинці та з дива не сходила, як усі вони вкладались у визначений інститутом стандарт фізичних робітників. На сотні молоді не знайшлося ні одного із завдатками на розумову працю. Тих результатів ніхто не брав серйозно. В ті часи молодь ішла до будь-яких шкіл, якщо не було можливости вибору, щоб вберегтися від вивозу до Німеччини на примусові роботи. Також самі працівники інституту не ставились поважно до своєї роботи. Це були люди з вищою освітою, вони мусили десь працювати, щоб пережити важкий воєнний час. Розцінювали інститут як один із засобів збереження молоді від вивозу на роботу до Німеччини.

---

* Надлюдей.

** Неповноцінних людей.

ПЕРЕХІД ДО ПІДПІЛЛЯ

Уже восени 1943 року було очевидним, що Німеччина програє війну. Відступаючи, війська заливали міста, розташовуючись у більших будинках, зокрема школах. То була аж ніяк не догідна пора на навчання. Все ж до Перемишля з'їхалася з різних кінців Галичини саме та молодь, яка всупереч усьому була настроєна вирвати із зубів окупанта та твердої долі свої «атестати зрілости». З наближенням большевиків тут, більше як деінде, відчувався панічний страх населення. Під містом розташувався табір, у якому задержувались утікачі, що пробивалися на захід, переважно східні українці. У таборі тим людям доводилось бідувати, хоч місцеве населення трохи помагало їм. Тут був також останній пункт на рідних землях і для західніх українців. За німцями ніхто не жалів, але поновну большевицьку окупацію сприймалось з жахом, наче навалу татарської орди.

Виїжджаючи зі Львова, Мікушка передав мені зв'язок до референта СБ на Перемиську область, Миколи Дудка, під псевдом Соловій. Я наладнала з ним зв'язок, проте не зразу взялася до підпільної роботи. Сконденсована програма лекцій забирала багато часу на їх засвоєння. Це не була нормальна школа, і тут вже ніхто не насміхався з «куйонів», бо всі здавали собі справу з наслідків несерйозного трактування науки.

Як і переважна більшість немісцевих курсанток, я замешкала в дівочому інституті. Все ж не занедбувала дружби з Наталкою Козакевич, що почалась ще у львівському гуртожитку. Під ту пору Наталка, під псевдом Сіра, вже діяла в підпіллі у Перемищині на посту окружної провідниці Українського Червоного Хреста (УЧХ), або, як популярно називали, жіночої сітки. Наталка переважно перебувала в терені, але також втримувала квартиру в Перемишлі, куди я деколи навідувалася. На квартирі жила постійно її сестра Ірина, знана опісля на Закерзонні під псевдом Роксоляна. Теж залучена до підпільної роботи, вона була зв'язковою Соловія та обласного провідника Перемиської області, Зенона. Добра і привітна, одначе трохи легкодушна, Ірина була контрастом до надто серйозної Натал-

Зліва «Марічка» з Наталкою Козакевич («Сірою»). Фото 1943 р.

ки. Проте уміло виконувала свої завдання, коли опинялась нераз у критичних ситуаціях під час ґестапівських ревізій та облав.

Наприкінці зими 1944 року я застала на їхній квартирі обласного провідника Василя Ґаласу, що виступав тоді під псевдом Зенон, а опісля був відомий на Закерзонні як Орлан. До того часу я вже багато наслухалася про нього від Наталки, яка встигла в ньому закохатися, тож тепер зустріла його з подвійною цікавістю.

Він був середнього зросту, мав дуже високе чоло, що наче врізалося у темнорусяву чуприну. В голубих очах світилися тепло і привітність, але водночас він, здавалося, прошивав своїм бистрим поглядом. Тоді йому ще не сповнилося і двадцяти п'яти літ. Привітався зі мною тепло, як з давнім другом, причому кожна риса на його лиці ясніла усмішкою. В розмові виявився щирий, цікавий та дотепний і тим відразу створив свобідну атмосферу у спілкуванні. Опісля ми ще принагідно зустрічалися декілька разів на тій же квартирі. Коли він

протягом довшого часу не навідувався до Перемишля, я скучала за цікавими розмовами з ним. Вміння прихиляти до себе серце всякої людини було чи не найбільшим його талантом.

Наш курс переносили з одного будинку до іншого: то до чоловічої гімназії, то до дівочого інституту, і врешті закінчили ми його в кімнатах Народного Дому. Не лише цей курс, але й уся наша середня освіта була полатана й поперекручувана трьома різними окупантами, що чергувалися на українській землі, як і полатане було тоді життя народу. Завдяки відданим організаторам та викладачам, нам таки вдалося свого добитися. Навесні 1944 року ми склали іспити, і я одержала атестат зрілости. Передімною були відкриті двері до вищої освіти. Одначе вже вдруге в моєму житті, не в ту годину прийшла радість, щоб нею я могла насолоджуватися.

Василь Галаса («Зенон», «Орлан»), рік 1942.

* * *

Перемиська область займала терени від Мостиського та Хирівського р-нів на сході до найдалі висунутих на захід земель, заселених українцями. На півдні вона сягала до чехословацької границі, а на півночі займала землі Ярославщини й досягала під Ряшів. Отже, в область входили округи: Лемківщина, Перемищина та Ярославщина.

На тих землях підпільна діяльність ОУН була слабша, ніж в інших областях Західньої України. Виняток становив Перемишль з околицями, де національна свідомість населення була на високому рівні. Відчувався брак освіченого кадру для головніших постів у підпільній мережі. Користаючи з напливу молоді на матуральний курс, обласний керівник Зенон провів серед них кампанію, після якої багато випускників курсу приєдналося до підпільної боротьби. Вирішила і я залишитись у

Перемищині. Мій зверхник, Соловій, полагодив з Мікушкою формальності, пов'язані з переходом, і призначив мене своєю секретаркою, сам обравши мені псевдо Зірка.

Моя перша підпільна квартира була в с. Корманичі, недалеко містечка Нижанковичі. Праця полягала в переписуванні на письмовій машинці вишкільних матеріялів, звітів та іншої підпільної літератури. Та квартира була також вузловим пунктом, куди надходила пошта до мого провідника. Її я доставляла йому до Перемишля, або він присилав по неї Роксоляну, а деколи то й сам навідувався до Корманич.

На травень 1944 року в Перемиській області був запляно-ваний двотижневий організаційний вишкіл районових та вищих провідниць УЧХ і деяких членок підпільної сітки. Обласною провідницею УЧХ була Рогніда, призначена сюди крайовою провідницею УЧХ Катериною Зарицькою. Вишкіл мене не зобов'язував, я не працювала в жіночій сітці, проте дуже хотіла бути на ньому. Не заради науки, а щоб побути разом зі своїми подругами з матурального курсу. На вишколі мали бути Зена Химка, знана опісля під псевдом Зоя, Ірина Тимочко — «Христя» і Марійка Ровенчук — «Ірина». Марійка походила з Печеніжина на Гуцульщині, ми разом не тільки відвідували курс, але й жили у дівочому інституті. На вишкіл ішла також Наталка — «Сіра», ну й багато інших знайомих дівчат. «Ходи та ходи, там буде весело», — намовляли мене. Якось зустріла на вулиці в Перемишлі Зенона. Він сам згадав, що могла б піти на вишкіл, коли б Соловій мене відпустив. Соловій дав свою згоду.

Вишкіл відбувався в Добромильщині, на лісничівці біля села Княжичі. Це казково чудові підгірські околиці, вкриті гаями, які в цій весняній порі бриніли пташиними співами й весело гомоніли повноводими потічками.

Нас було двадцять дві учасниці курсу. Організаційний вишкіл провадив сам Зенон, санітарним займалася обласна УЧХ Рогніда, а військовий інструктор Зруб учив нас володіння зброєю.

Лісничівку охороняла озброєна боївка. Рівночасно вдержувавно контакт з сусідніми станицями української поліції, які мали нас повідомити, коли б у тій околиці появилось ґестапо. Тут майже всі станиці поліції співпрацювали з підпільною ОУН.

Порядок дня був чітко визначений: рання зоря, прибирання, руханка, туалет, молитва, сніданок. Година 8-ма — початок викладів. На обід одногодинна перерва, потім знову чотири години викладів. Після лекцій ми вивчали занотовані

матеріяли. По вечері відбувались ще дискусії, під час яких обговорювано заслухані лекції.

Вишкіл не становив мені труднощів, я ще в Юнацтві засвоїла викладані тут дисципліни, але Зенон навіть відомий мені матеріял подавав так свіжо й цікаво, що ми всі слухали його, як заворожені. Бувало, вже скінчив говорити, а ми й далі сидимо тихо, з місця не ворухнемося. Кожна пильно вивчала його лекції, бо тут не вшахруєш і підказати нема як. До того ще й ставало дуже соромно і неприємно, коли доповідач звертав тобі увагу. Наші дні були надто щільно виповнені, я почувалася перевтомлена, тож вечорами під час дискусій до смерти хотілося спати. Дискусії не були цікаві ще й тому, що Зенон зосереджувався головно на тих, хто важче засвоював матеріял. Тоді я хитрувала й дрімала, підперши руками голову. Одного разу спросоння поклала голову прямо на стіл і смачно заснула.

— Ви спите чи що? — наче снилось мені. В той час Зоя вже штовхала мене, щоб розбудити. Я зірвалась, як обпарена, а тут усі на мене дивляться, підсміхаються. Вже я більше не заснула під час дискусій, але була ображена на Зенона. Міг же вжити більше такту й не виставляти мене на посміховище перед подругами.

У програму військового вишколу входило також обговорення догідних бойових позицій у партизанській боротьбі враз із вправами відступу на випадок ворожого наскоку.

Курс уже добігав до кінця, як однієї ночі в нашу спальню вскочив вартовий і повідомив, що ґестапівці наступають на лісничівку. Нам кинули наказ: блискавично спакувати свої речі та приготуватись до відступу в ліс. Головне — не панікувати.

Пробуджені серед ночі дівчата все одно попали в паніку і зчинили в кімнаті таку метушню, що годі було почути слово. Вони геть усе забули, чого навчалися про організований відступ. Хаотично впихали речі в наплечники, то знову викидали їх, бо не все влазилось, і ще раз пакували, вихлипуючи при тому: о, Боже, о, Мати Божа, рятуй нас, не дай загинути. Врешті вдалось інструкторам трохи нас утихомирити і випровадити задніми дверми через подвір'я в ліс. Не всі, однак, змогли спакуватись, деякі зі страху лише загорнули речі в клубок і готові були втікати. По дорозі до лісу вони їх губили, «Таж за вашими панчохами й усяким іншим причандаллям німці могли б були зайти прямо до місця постою», — сміялись опісля з нас хлопці, що охороняли лісничівку.

Зате моя поведінка під час наскоку була взірцева. Я не

спанікувала, тільки все гарненько собі поскладала, спакувала наплечник і спокійно чекала дальших вказівок. Приглядаючись усій цій метушні, мало не задушилася, стримуючись від сміху. Хотілося шепнути хоч своїй вірній подрузі Зої, що це лише пробний алярм, до якого нас заздалегідь приготовляли. Але якийсь чортик підказував цього не робити, бо якраз вона, що налякалась дужче за всіх, мене найбільше забавляла. Те, що напад не справжній, було видно по надто зрівноваженій команді, яку нам давали керівники вишколу. Опісля ми обговорювали на лекції всю нашу неправильну поведінку під час відступу.

Хоч як щільно були заповнені дні, все ж ми знаходили час пожартувати, поспівати собі, і, коли прийшла пора прощання, важко було розставатися. Мені треба було дістатися в с. Військо до провідника Перемиської округи Тараса. Він мав наладнати мені зв'язок до Корманич. До Тараса відходив також Зенон. Знаючи мої пляни, запропонував йти разом з ним, на що я радо згодилася, бо ще не знала терену.

Раннім ранком ми вирушили в дорогу. Зенон вибирав польові доріжки або й межі, оминаючи головні шляхи, по яких проїжджали німці. День помалу насичувався сонцем раннього літа і тишею піль, яку злегка порушував шум збіжжя, що злегка хвилювалося. Тут і там ми стрічали людей на полях. «Дай, Боже, щастя!» — гукали їм. «Дай, Боже, і вам» — відгукували вони. Дай, Боже, і нам — вояцького щастя...

Ми вже пройшли шмат дороги, і тоді Зенон узяв від мене наплечник, завважуючи, що, мабуть, уже втомилася. Ще згодом узяв мене за руку, і ми, як діти, довірено й легко ішли полями, то знову веселими гаями, самі веселі, соняшні, наче влились у навколишню природу. Сповнені молодости й захоплені світом нашої боротьби, ми готові були зустріти події, які насувалися, з палкою вірою, що «світ відчинемо, як двері». А тут ще й... Тримаючи мою долоню, Зенон час від часу стискав її судорожно, і мене огортав неспокій, закрадалося передчуття чогось, що може статися, і непевність, чи хочу, щоб воно сталося...

У Війську ми не застали Тараса на його квартирі, тож довелося почекати. На столі стояла письмова машинка. Щоб не тратити часу, Зенон став диктувати мені якусь відозву, яку мав уже виготовлену в чорновику. Тим часом атмосфера, яка створювалася ще в дорозі, тут, у чотирьох стінах кімнати, ставала ще напруженішою. Вже як я силкувалася приховати своє хвилювання, це, однак, мені не вдавалось. Ніяк не могла

зосередитися над писанням, тому й робила рясні помилки. Зенон не дорікав за таку базгранину, з чого мені було ясно, що він розуміє мій емоційний стан, і це мене ще більше бентежило. Так я жалюгідно писала, поки Зенон не побачив крізь вікно, як Тарас відчиняє хвіртку і входить на подвір'я. Він в одній миті опинився біля мене і, підвівши похилену над машинкою мою голову, палко мене поцілував. Коли Тарас увійшов, Зенон уже походжав по кімнаті та далі диктував відозву. Мусіла я виглядати дуже розгубленою, бо відчувала, як паленіють щоки, Тарас тільки глянув на мене й підсміхнувся своєю чарівною усмішкою, а в очах його заграли веселі іскорки. Він був родом із Сокальщини, стрункий, вродливий, роком старший за Зенона. Через день Тарас наладнав мені зв'язок, і я відійшла до Корманич.

Село Корманичі розтяглося вужем над яром невеликого потічка, притикаючись одним кінцем до лісу. Під ту пору воно було втоплене в розквітлих садах. Тут завів собі квартиру також мій провідник Соловій, куди й перевіз свою сім'ю на час пересування фронту. Пошта до нього й надалі надходила на мою квартиру, і, коли через кілька днів прийшли листи, одна товста «штафета» була адресована до мене. Писав Зенон, тепер уже під зміненим псевдом Орлан. Прохав вибачення за сміливість на Тарасовій квартирі та прощався, бажаючи мені щастя в житті. Кожне речення було сповнене тепла і непідробного суму, ніби за чимось нездійсненим чи утраченим, сама не знала.

Усе могло було б і закінчитися на цьому листі, і доля моя помандрувала б іншими стежками, якби я не зробила малого звороту та не відписала. Моя відповідь була коротка, лише спитала, чому так сумно прощається, наче б відходив на іншу планету. Адже нічого такого не сталося, щоб ми не могли залишитися приятелями.

Відповідь прийшла скоріш ніж сподівалася. Просить прийти до нього на квартиру в сусіднє село, Аксманичі, і каже, що вишле по мене свого зв'язкового Степа. Прийшов би сам, але тепер гарячий час і в нього багато роботи.

Ми стали зустрічатися кожної неділі, вже без зв'язкових. То він приходив до Корманич на мою квартиру, то домовлялися, що побачимося в полях або над річкою. В намисті літ мені населилась уже вісімнадцята весна, але щойно тепер я відчула, скільки щастя дарує правдива любов. Вже з такою зворушливою щирістю він розкривав мені свою душу, виймав з неї найдорожчі скарби почувань і клав, як дари, переді-

мною, що я не могла його не полюбити. Заслухана в його мову під журкіт потічка, віднотовувала в думці, що він часто відзначав багато доброго в людях, про яких розповідав. От щасливець, заздрила йому, а мені то не доводилось зустрічати аж так багато хороших людей. Вони в мене були звичайні собі — не погані, одначе не такі вже й добрі, як у нього. Опісля я зрозуміла, що він знаходив те, чого шукав, і хотілося мені засвоїти його критерій розцінювання людини. З кожної нашої зустрічі я поверталася трошки, сказати б, повнішою людиною. Він був мені тим, чим для спраглого мандрівника є джерело холодної води в гарячий день, коли, припавши* до нього, п'єш і не нап'єшся доволі.

А все ж в душі не завжди було погідно. Я ще не забула свого першого кохання і нераз почувала, що обманюю Орлана. Коли замикала очі в поцілунках, в уяві виринав хтось інший, а в душі бриніло-пекло:

... Мовчу, не бачу, не вчуваю,
тебе цілуючи, його
*в своїх обіймах обіймаю..**

Жила з роздвоєним серцем, любила їх обох і сама мучилась такою любов'ю. Тим часом гул гармат з кожним днем ставав голосніший...

Настав серпень, фронт уже стояв під Бродами, коли я попросила Соловія дозволу відвідати родину. Два останні роки вдома лише гостювала, але там надалі була моя точка опори, там я зачерпувала силу. Приїжджала додому, щоб зогрітися ласкавим теплом безкорисної любови, на яку така щедра була до мене батьківська хата. Незабаром просунеться фронт, почнеться большевицька окупація, і хто знає, чи доля судить мені ще коли-небудь побути з ними, думала я.

Змінюючи поїзд у Львові, мала доволі часу, щоб провідати одну знайому родину. Ледве привіталась, як господиня розповіла, що вже декілька разів до неї навідувався Софрон і розпитував про мене. На всякий випадок, залишив мені кілька листів, щоб могла його знайти, якщо появлюсь у Львові.

По довгому році розлуки ми знову були одне з одним. О, ця зустріч була інша, не така, як попередні, вона була, як річка, виповнена весняними водами, що проривають греблі. Ми наввипередки говорили, звірялись у любові, але тепер уже

* Олександер Пушкін.

без нотки непевности, яка проявлялась раніше. Ми боялись, що нам бракне часу сказати про всю тугу, що назбиралася за рік. А Орлан? З напливом свіжих почувань він відійшов у закутки свідомости. Була тільки велика трепетна радість повернення першої любови.

Однак наше щастя недовго тривало, воно лиш на мить спалахнуло сліпучо, щоб зразу зайти за хмари навислої тривоги. Софрон був дуже пригноблений. Сотня УПА, при якій був політвиховником, зазнала великих втрат під час пересування фронту, зруйновано також його батьківську хату. Казав мені, що дійсність страшніша, ніж я можу уявити собі. Зате мені ситуація не здавалась аж такою безнадійною, мій погляд формувався вже під впливом Орлана. Щойно тепер я його згадала і відчула докори сумління. Розповіла про нього Софронові, не все, розуміється. Кажуть, світ малий, виявилось, що він знає його, був на пропаґандивному вишколі у Тернопільській області, який провадив Орлан, тоді під псевдом В'юн, ще до його приходу в Перемищину. Почувши про нього, Софрон помовчав у задумі, а далі мовив: «Якщо б мене не було, вийди за нього, він прекрасна людина». Я бачила, що хотів ще щось сказати, але стримався. Увечорі ми поїхали до Задвір'я до моїх батьків і наступного ранку повернулися до Львова. Домовилися знову зустрітись, якщо до тієї пори не прийдуть большевики.

— А якщо прийдуть, то... — і не доказав.

Провів мене на головний двірець. «Прощай», — останній поцілунок, і я сіла на поїзд до Перемишля. Через тиждень Львів був у руках большевиків, а через рік я довідалася, що в той час, коли ми бачилися у Львові, Софрон уже готувався до відходу на еміґрацію. Тоді щойно зрозуміла, що він хотів мені сказати, і також знала, чому не сказав. Але то було через рік, а тепер нерадо верталась у Перемиську землю, де очікував мене Орлан, не підозрюючи, що це має бути наша остання зустріч.

Зараз же на другий день після мого приїзду ввечорі прийшов Орлан.

— Слава Богу, що щасливо вернулася, часи такі непевні, — він був усміхнений, щасливий.

Ох, не говори хоч так, защеміло в душі. Хотів поцілувати, але я відгородилася рукою. Він — як скаменів:

— Що сталося?

— Між нами все скінчене, я не хочу, щоб Наталка плакала на мене. — Не мала відваги сказати йому правди і

вхопилась Наталки, як потопаючий бритви. Вона справді його любила, але це не мало жодного стосунку до мого рішення.

— Ти великодушна, я ще такого не чував, щоб хтось зрікався любови в ім'я товаришки, — відповів зашокований.

Через якийсь час Орлан довідався правду, від тієї ж Наталки.

— Що? Через мене? Таж вона бачилась у Львові з хлопцем, з яким ходила раніше, — відповіла з насолодою, яку завжди приносить відплата за знехтувану любов.

* * *

Яке ж бо ти, життя, і мудре й нерозумне, і
ореш, сієш, і в далекий край У вир синів
проводиш нетерпляче, Щоб остудити їхню
*кров гарячу**

Фронтова лінія просувалася все далі на захід. У тій порі Організація інтенсивно приготовлялась до транзитного періоду, поки відійдуть армії обох окупантів, що наступали один услід за другим. В обставинах численної навали військ головним було перетривати, не зв'язуватись з ними в боях, щоб таким чином зберегти відділи УПА і підпільні кадри до дальшої боротьби.

Вслід за Червоною армією наїжджали війська НКВД. Ті зразу взялись проводити облави по селах і лісах, шукаючи підпільників і відділи УПА. Найбільше були загрожені жінки-підпільниці, які звичайно перебували серед населення. Саме тому на цей перехідний час Організація приєднала їх до відділів УПА, де вони виконували роботу санітарок і розвідниць.

Вже перед самим фронтом прийшла по зв'язку до Орлана група працівників крайової референтури Служби Безпеки зі Львова: Денис, Мирон з дружиною, Ліс і Циган. Усіх їх я знала з часів, коли була зв'язковою Мікушки. Тепер вони пробивались на Захід, на еміґрацію, і Орлан скільки міг помагав їм пройти через його терени. Запропонував і мені відійти з ними за кордон, мовляв, тут буде дуже важко, я затендітна на такі обставини і ще щось у тому роді. Мене заболіла його пропозиція, прийняла її за особистий порахунок зі мною. Відписала йому, що не думаю втікати, і вважаю, що Україні мають право служити не тільки кремезні будовою. Він не наполягав.

---

* Не запам'яталось імени автора.

Взагалі, того літа переходило через Перемищину зв'язком на Захід чимало членів Організації, серед яких не бракувало й таких, що донедавна займали високі пости. Також, будучи влітку у Львові, я довідалася, що декотрі з підпільників, між ними мої знайомі, подалися на еміґрацію. Мене це дивувало, тому стурбовано запитувала Соловія:

— Нам кажуть, що боротьба входить у найважчу стадію, творяться нові відділи УПА, а тут люди, які мають досвід у боротьбі, відходять на еміґрацію. Вони нас учили боротись до загину, а самі?

— Нічого, — відповідав Соловій. — Хай ідуть і збережуться. Як ми загинемо — вони повернуться і заступлять нас. Це напевно.

Пройшло кілька місяців, і Соловій, тоді вже сотенний УПА, під псевдом Осип, загинув у Карпатах. Зате мені довелося дожити часів, коли наші кадри вже дуже поріділи і заступити їх не було ким. Однак ті, що відійшли, ніколи не вернулися назад...

В УПА

Спакувавши наплечники, я з Роксоляною подалася зв'язковою лінією в підгірське село Ямна Долішня. За його спиною простягавсь темною стіною Турницький бір, де перебували відділи УПА. В Ямну вже поз'їжджалось чимало підпільниць: Сіра, Зоя, Христя, Степова, Святослава і Малуша. Мене, враз із кількома дівчатами, приділено до сотні к-ра Черника. Сотня була не місцева, з наказу Головного Командування УПА, вона цього літа прибула сюди зі Станиславівщини, з Чорного Лісу. Вояки були вже загартовані в боях проти німців.

Настрій у дівчат радісний, наче ми вибрались не на війну, а на прогулянку. Не те, щоб ми не були свідомі поваги ситуації або не знали, що починається затяжний етап боротьби, що сили нерівні та не одній з нас доведеться віддати життя в цій боротьбі. Ми все це розуміли, але в мозку причаїлась лукава думка: це не торкається мене персонально, я не загину. Молодість плекала свою мрію, в яку я повірила, як у реальність, і крізь її призму розглядала життя, міркуючи: тепер я в УПА, де справжня боротьба, не цокання на машинці або перевезення пошти. Тут найкраща нагода виявити відвагу, і геройство, і посвяту, лиш би скоріш бої...

Одначе сотня Черника боїв не шукала, а якраз обминала їх. Нам довелось надалі налагоджувати зв'язки, привчатися володіти довгою зброєю та помагати кухарям. Деколи у вільний час ми сідали собі окремо від хлопців та стиха гомоніли:

... Завтра до бою від'їжджаю,
А ти в садочку не чекай...

Тоді вояки підступали ближче і також підтягали. В їхніх задуманих очах можна було вичитати, що думками витають далеко, в рідних сторонах.

Вже пройшли перші стежі Червоної армії, коли командир Черник вислав Зою і мене на розвідку. Ми мали устійнити, як далеко звідси просувалася ЧА, якими шляхами, і яка ситуація в запіллі на щойно окупованих землях. Дійшли до Нижанкович

і там вперше наткнулися на совєтську армію. Переночували, відтак провідали сусідні села, де в нас були знайомі родини.

У зворотну дорогу вибралися пізнім пополуднем, намагаючись випередити піхоту фронтовиків, що сунула на Бірчу тим же шляхом, яким ішли ми. Вони гостинцем, а ми стежкою збоку. Ледве минули Риботичі, як почали западати сутінки серед поля. П'яні солдати гомоніли на дорозі, кидали в нашу сторону репліки, а ми, напружені, як тятива, й перелякані, не йшли, а майже бігли, щоб тільки відбитись від них.

— Ей, дєвушкі, давайтє с намі на Германію!* — гукав з дороги п'яний солдат. Він намагався перестрибнути рів. Офіцер вхопив його за плече, і між ними спалахнула бійка, під час якої солдат вистрілив та ранив офіцера в руку. Ми з жахом дивилися, як з руки потекла кров, і враз пустилися бігом, наслуховуючи, чи не посиплються за нами стріли.

Була вже темна ніч, коли ми добились до присілка Трійця. Застукали в одну хату, другу, а там ні живої душі. Опісля довідалися, що пополудні був під присілком бій між німцями і большевиками, тому жителі схоронилися в лісі, де й заночували. Голодні та перелякані, ми зайшли в клуню і вилізли на сіно. Нам би лише відпочити, діждатися ранку, а до Турниці звідсіль недалеко. Одначе спати не довелося, вночі знову почалася стрілянина. І все ж найгіршим було не це, а чорні мушки в сіні, — вони нас так немилосердно заатакували, що доводили до відчаю. Ті мушки голками жалили тіло, залазили в рот, вуха, ніздрі й отрястись з них було неможливо.

Ледве засіріло в щілинах між дошками, коли хтось підійшов до клуні. Я заглянула крізь шпарину й побачила двох солдатів.

Взявшись за руки, ми причаїлися на сіні. Глянула на Зою, а в неї очі закруглені зі страху. В мене, мабуть, такі самі. Якщо нас завважать, заберуть до команди, а там приймуть за шпигунок або підпільниць. У фронтовій лінії це однозначне зі смертю.

Солдати наскубли сіна й пішли собі. Як тільки втихли їхні кроки, ми виховзнулись з клуні та подались полями в свою путь.

Удень у селах було повно війська, і наша сотня перебувала у лісі. Але вечорами, коли не було військ, ми сходили в Ямну на вечерю.

---

* Гей, дівчата, рушайте з нами на Німеччину!

Якось надвечір тільки но ми розтяглись гусаком на пагорбку, як нараз заклекотіли совєтські скорострільні. Не пройшло кількох секунд, і вже довкруг розривались стрільна, вже тут і там були ранені. Все сталося блискавично. Нас обстрілювали з мінометів.

— Відступати в ліс! — скомандував к-р Черник, рівночасно даючи наказ одній чоті охороняти відступ.

Ніхто з дівчат не слухав команди сотенного. Ми не відступали з відділом, а самі бігли навпростець до лісу, куди ворог саме спрямував вогонь.

— Куди?! — гукнув на повні груди Черник. — За Хомою!

Мені було байдуже за ким, аби лиш вирватися з-під куль, тільки б вийти з того пекла живою...

Сотня відв'язалась від обстрілу і відійшла в глибину лісу. Слава Богу, ніхто не загинув. У лісі ми розклали вогник і, підігрівши води, взялись перев'язувати ранених. А вояки вже підсміхались і приповідали собі: ну й славно воювали наші дівчата, хоч подавай їх на кандидатів на медалі заслуги. Ми помовчували, потім відбивались: зачекайте, це ж перший раз... Ми перший раз побачили різницю між піснею та боротьбою і під свистом куль зрозуміли, якою дорогою ціною дістається бойова слава.

Після цього випадку наш відділ відступив лісом під села Папоротно і Сопітник. У ту пору нелегко було лявірувати, бо за армією сунули війська НКВД, які мали завданням винищувати УПА.

Одного дня к-р Черник вислав нас, Зою і мене, в Ямну Горішню з поштою до к-ра УПА Перемиської Воєнної Округи Кулі, знаного опісля під псевдом Мушка. Дорога вела через старезний Турницький бір з напівзаростлими стежками, серед яких ми й заблудили. Вибралися в дорогу сполудня, тим часом вже й смеркло, а ми все ще не могли видістатися з лісу — то видряпувались на горбки, то злазили в яруги, і кінця не було видно. Лісом проходив битий шлях, звідкіля доносився важкий гуркіт танків. Став накрапати дощ і згодом перемінився у зливу. Без дощовиків, ми змокли, як гуси, але далі снували по лісі. Вже зовсім стемніло, коли нараз опинилися на головній дорозі, при якій стирчала лісникова будка, порожня, з повибиваними вікнами. Мабуть, солдати, проїжджаючи, кинули в хатину кілька ґранат, на всякий випадок.

В густій темряві лісу запанувала тиша. Тільки дерева шуміли під дощем і зрідка чулося гавкання лисів. Ми боялися ходити по лісі наосліп, тому вирішили заночувати в будці

лісника. Хоч розуміли, що місце небезпечне, але й у лісі було дуже лячно та мокро. Наломили мокрих гілок, наклали їх у куточку хатини, помолилися та, скрутившись у клубочок, притулились одна до одної і заснули. Тільки на світ занеслось, ми залишили будку і знову стали шукати дороги до Ямни. Хто знає, як довго були б блукали, якби не стрінули дядька, що приїхав по дрова. Він вказав нам дорогу.

В Ямні застали к-ра Кулю і його співробітників, Ірку і Павука. З ними був також Орлан. Вони розпитували нас про сотню, про самопочуття у вояків. Ми розповіли, що знали.

Коли прилучали підпільниць до відділів УПА, склалося так, що в сотні к-ра Черника опинилося чимало вродливих дівчат. На мою думку, найбільше вирізнялася красою Оля Мороз, під псевдом Малуша. Оля була моя ровесниця, походила з Жовківщини, біля Львова. За німців відвідувала хемічну школу у Львові й тоді вступила до Юнацтва ОУН. Там пройшла розвідчий вишкіл, після чого Організація вислала її на роботу в Перемиську область. Побачивши Олю вперше, я не могла намилуватись нею, стрункою, з клясичним обличчям. Це був той рід краси, яку художник ужив би моделем для зображення Мадонни візантійського стилю. Вояки в сотні так і казали: вона, як Мати Божа. Маючи підготовку, Малуша виконувала завдання розвідниці найкраще. Вона дуже швидко орієнтувалася в терені. Опинившись без мапи в лісі або серед піль, я розгублювалась, а Малуша потягне своїм гарненьким носиком і вже знає: туди, каже, нам треба йти, і не помилялася.

Не диво, отже, що к-р Черник упадав коло Малуші, хоч обставини були аж ніяк не догідні до романсу. Не було чому дивуватись, йому ж минуло лише двадцять. Середнього зросту, в'юнкий, як живе срібло, і такий вже смаглявий, що подобав на цигана, він не був надто вродливий, зате мав за собою славу відважного командира, що визначився в боях проти німців. Між ними так і не дійшло до чогось серйозного. В усякій ситуації любов вимагає хоч трохи дискретности, а тут, на очах усієї сотні дискретність була неможливою. В тих відкритих обставинах дуже скоро стало очевидним, що Черник закрутив собі голову коханням і виявляє менше уваги потребам сотні.

У критичний час, коли тиск військ НКВД зразу став відчутним, очі вояків були звернені на командира. Однак поведінка Черника не могла захоплювати оточення, і він втрачав авторитет. Вищі командири ще до нашого приходу до Ямни знали про настрої в сотні Черника. Про дещо спитали й нас, ніби принагідно, і ми відповіли так, як воно нам здавалося.

Другого дня весь командний склад відійшов з нами в с. Ліщини. Там к-р Куля скликав нараду старшин сотні. На ній звинувачено Черника в неувазі до потреб вояків і в недискретній поведінці в особистих справах, що мало неґативний вплив на вояцтво. Командування сотнею було передане заступникові сотенного, к-ру Хомі, старшого віком за Черника, а Черника призначено інструктором військових вишколів. Пережив він це дуже боляче. Ту нараду я із Зоєю найменували «Чорною Радою». Коли другого дня Черник мене зустрів, то жалівся, що вишколив цей відділ, у боях загартував, а тепер його забрали від нього. В палких очах Черника блистіла сльоза.

Про справу пониження Черника к-р Куля повідомив Командування УПА-Захід, з наказу якого Черникова сотня прибула в Перемиську область. Командир УПА-Захід Шелест пам'ятав, як Черник воював проти німців у Чорному Лісі, і не дав йому залишитись інструктором. Ще тієї ж осени він стягнув його назад у Станиславівську область, де передав йому під команду нову сотню. Я раділа за Черника і думала з вдячністю: як добре, що в Командуванні УПА розуміли — одна помилка не повинна все життя лежати колодою під ногами людині. Не пройшло багато часу, а до нас вже доходили вістки про бойові подвиги Черника у Чорному Лісі. Там він і загинув у бою з емґебівськими військами.

Фронт просунувся на захід і південь без більших битв. Щойно в Карпатах німецькі з'єднання поставили опір Червоній армії, і фронт устабілізувався. Більшість сотень УПА, що діяли у карпатських лісах, ще були по німецькім боці фронту. Щойно пізно восени вони з боями прорвалися в большевицьке запілля.

Підпільниці, які за німецької окупації працювали в УЧХ, знову вернулися на свої пости. Сіра пішла в Перемиську округу, Христя — у Бірчанський повіт, Зоя стала секретаркою Орлана, я — шефом зв'язкової ланки при штабі УПА.

Перемиську Воєнну Округу очолював к-р Куля-Мушка. Його ім'я було Яків Чорній, віком десь під сорок років, сутулий, з вродливим смаглявим лицем, неговіркий. Він вступив до ОУН ще за польської окупації. Під час студій на політехнікумі у Любліні був арештований поляками і суджений на Варшавському процесі в справі міністра Пєрацького. Чорнія звинувачено в утримуванні зв'язкової лінії: його квартирою скористався Малюца після виконання атентату на Пєрацького в 1934 році. З Кулею перебували у штабі к-ри під псевдонімами Ірка і Павук. Ірка був організаційним дорадником Кулі, а Павук завідував військовим господарством, був інтендантом.

У мою зв'язкову ланку входили Софія, Малуша і Святослава. Нашим завдання було змонтувати зв'язкові лінії від штабу УПА до військових референтур у Ярославський, Перемиський, Добромильський і Бірчанський повіти. Ці нові лінії не повинні були користуватися жодними пунктами, вживаними на зв'язку за німців і, можливо, вже розконспірованими. Лінії УПА діяли окремо від зв'язків ОУН, але пізніше УПА і ОУН, коли переривалась одна з ліній, обопільно користувалися своїми зв'язками. Змонтованими лініями ми переводили кур'єрів, переносили пошту, а також час від часу ходили перевіряти їх функціонування.

Найстаршою з-посеред нас була Софія. Її справжнє ім'я — Стефа Станько, народжена 1919 року, з с. Коровники під Перемишлем. Вже 1940 року НКВД арештувало її за приналежність до ОУН, і вона просиділа в дрогобицькій тюрмі до вибуху німецько-большевицької війни. Софія пережила жахіття перших днів війни, коли енкаведисти вимордовували в'язнів. Про той пекельний час не хотіла говорити й аж здригалася, коли ми згадували про нього. Можливо, саме з тієї пори її прегарні сині очі були сповнені постійного смутку, навіть коли усміхалася.

Святославине правдиве ім'я було Ганна, родом із Сокаля, з 1924 року народження. Гарненька собою, струнка брюнетка, з ніжним рум'яним, як мальованим, личком. Коли наближався фронт, вона прибула в Перемищину до свого нареченого, окружного провідника Тараса. В Сокалі також співпрацювала з підпіллям, як і її старша сестра, дружина одного з провідників ОУН у Сокальщині. Святослава мала слабкі ноги, не витримувала в маршах, тож коли Тарас переніс свою технічну ланку до Тисови, ми відпустили її до нього. Першорядна секретарка та машиністка, вона в тій ділянці була більше корисною, аніж на зв'язку.

Тисова була ідеальним селом для партизанських дій. Лежачи між горами, над потоком, вона простягалася на яких шість кілометрів, з кількома розгалуженнями, що притикали до лісу. Як і в довколишніх селах, у Тисовій люди гостинно прийняли повстанців у свої господи і ділилися з ними усім, що мали. Незабаром тут також примістився обласний пропаґандивний осередок, так що Тисова, можна сказати, стала партизанською столицею Перемиської області.

У пропаґандивному осередку працював професор Київського університету, віком понад сорок років, під псевдом Уманець. З ним Організація зв'язалася під Перемишлем, у таборі

втікачів на Захід. Тоді він, враз із дружиною та дев'ятирічним сином, залишив табір і приєднався до підпільної боротьби. Дружину і сина підпілля помогло влаштувати на квартирі в одному із сіл. В осередку працювали також брат із сестрою, під псевдами Степова та Черемош. Вони походили з Полтавщини і разом з матір'ю також пробивались на Захід. У підпіллі опинилися таким же чином, як і професор, а маму приміщено на селі. У Степової була закінчена середня освіта, брат до війни почав навчатися в летунській школі.

У додатку до організаційної роботи, Орлан також очолював пропаґандивну референтуру области. В цю пору масового ширення визвольних ідей серед червоноармійців, що просувались на захід, поміч та поради трьох працівників зі східних земель дуже помогли Орланові у писанні відозв та кличів до бійців ЧА. В листівках і коротких брошурах указувалось на дві речі: злочинну політику радянської влади щодо своїх народів. Через те ця влада не варта була того, щоб за неї віддавати життя на фронтових лініях. З другого боку, література пояснювала, за що бореться УПА та українське визвольне підпілля. В листівках закликалося бійців ЧА приєднатись до нашої боротьби, вступати в ряди УПА і разом виборювати краще життя. Література була спрямована головно до українців, але теж і до всіх народів СРСР. Друковано її українською та російською мовами.

Рівночасно почала виходити література для відділів УПА. Друкарня, якою завідував Липа, працювала безперебійно день і ніч. Браку паперу не відчувалося, бо перед наближенням фронту підпілля забрало, а також йому передали деякі перемиські паперові маґазини, тонни паперу, і тепер ним користувалися.

На квартиру штабу УПА часто заходила Степова з Черемошем. З нею я побувала в сотні Черника, але щойно в Тисові мала нагоду ближче пізнати Степову та її брата. Хоч я прожила два роки під совєтською окупацією, проте щойно в розмовах з ними глибше усвідомила, наскільки відмінні обставини життя формують погляди людини. Моє виховання було базоване на християнській релігії, і речі, мені самозрозумілі, їм такими не здавалися. Вони, особливо Степова, не сприймали їх, поки не знайшли в них своєї логіки. «Бачу, молитеся кожного ранку. Я б теж хотіла помолитися разом з вами, але я ще не пізнала Того, до кого ви молитесь, і моя молитва була б порожня. Навчіть, як пізнати Його», — казала вона.

Черемош і Степова, хоч рідні, були дуже відмінні характерами і якраз, може, через ту відмінність взаємно доповняли себе. Закинуті долею далеко від рідної Полтавщини, ще більше горнулися одне до одного. «Природа помилилась, — казала Степова. — Я повинна була вродитись хлопцем, він — дівчиною». Вона була твердого характеру, з допитливим умом, її хвилювало багато питань. У Черемоша ніжна, поетична душа. з ним то я вела інші розмови. Він ділився думками з прочитаних давніше книжок, цитував поетів, переважно російських, з творчістю яких був непогано обізнаний, а також любив співати з нами пісень. З його знанням двох мов і психіки совєтської молоді, Черемош був дуже придатний у пропаґандивному відділі. Однак він не надавався до збройної партизанської боротьби, в нього не було потрібних до такої боротьби прикмет, крім однієї, може, найважливішої. Всією своєю ніжною душею він палко любив знедолений рідний народ. Тому добровільно обрав найважчий, але найпряміший шлях до його волі. Черемош довго не пробув у боротьбі. Загинув ще тієї осени над Тисовою у бою, що зводила сотня Хоми з польським військом. Його смерть була страшним ударом для Степової. Мабуть, ніхто з нас, крім Орлана, перед яким вона відкривала свою душу, повністю не усвідомлював глибини її трагедії, яка зроджувала ще й почуття сирітства в не зовсім ще звичному для неї середовищі.

У зв'язку з пропаґандивною роботою, Орлан теж переніс ся восени до Тисови. Тепер тут приміщувались майже всі головні осередки південного Закерзоння, тому боївка охороняла село постійно. Не зважаючи на всі можливі заходи конспірації, большевицька й польська служби безпеки пронюхували, що в селі квартирують повстанці, та все частіше наскакували на Тисову. Повстанцям не було доцільно зв'язуватись боями в селі, де приміщувалося стільки осередків. Коли розвідка доносила, що наближається військо, ми відступали в ліс, куди в ту пору ворог ще боявся запускатися. Не проходило, однак, і без боїв. У лісі над Тисовою для охорони села квартирувала сотня УПА к-ра Хоми. Коли під час облав польське військо грабувало й побивало селян, сотня проганяла напасників. Як звичайно в боях, були ранені, були й убиті повстанці.

Відносини між мною і Орланом назверх нічим не відрізнялись від взаємин з іншими. Ми доволі часто бачилися: то к-р Куля висилав мене до нього з поштою, то він заходив у штаб, або зустрічалися принагідно в сотні у лісі. Всюди спосте-

рігала, скільки надії вносила його поява в кожне середовище, чи це відділ УПА, чи підпільний осередок. То був переломовий і тим самим критичний час у нашій боротьбі. Ще не був налагоджений зв'язок ні з Командуванням УПА-Захід, ні з Крайовим Проводом ОУН. Тоді не відомо було, які форми прибере партизанська і підпільна боротьба. А тут ще й наближалася зима. В тій важкій ситуації Орлан, більше за всіх, зумів морально кріпити сотні людей. Я це спостерігала, і в моїх почуваннях наставала зміна, прокільчувалася туга за утраченим. А той, ради кого я відтяла від себе Орлана, помало заникав у мряці невиразних почуттів. Душу наповняв смуток, так, як і довкруги сповнювалися смутком ліси, у яких вже затих пташиний спів і павутинням обмотувала осінь кущі, готуючи їх до відпочинку.

* * *

Перший під поновною большевицькою окупацією контакт з УГВР, Крайовим Проводом ОУН і Командуванням УПА був домовлений на початок жовтня, з урахуванням, що Перемиська область опиниться вже поза фронтовою лінією. Налагодити зв'язок к-р Куля та Орлан доручили мені. Завдання не було легке, я сама мала монтувати собі дорогу. Не знаючи, яка ситуація в Україні, не можна було йти старою зв'язковою лінією. В ту пору підпілля ще не могло забезпечити мене документами, якими вже користувалось населення під большевицькою окупацією.

Виготовлену пошту я позашивала в одежу, а інші справи, які мала переказати усно, відкарбувала в пам'яті. Зібрана в дорогу, 1-го жовтня, увечорі зайшла на квартиру Орлана забрати від нього останню «штафету», яку якраз запаковував. Хоч уся моя увага була зосереджена над дорученим завданням, все ж не могла отрястись від настрою і думок, які не мали ніякого стосунку до всього, що діялось довкруги. Це був день моїх народин, який уже добіг до кінця, а тут ніхто про це не знав. Хоч би одна людина поздоровила мене в моїх дев'ятнадцять літ...

Скрутивши в маленьку цигарку свого листа, Орлан передав його мені, щоб заховала, і післав хатнього хлопця по зв'язкових до сусіда, де вони вже чекали на мене. Потиснув мені долоню на прощання і ще вийшов з хати за мною. Ніч ясна була, як день, довкола панувала абсолютна тиша. Висріблені місячним сяйвом, мерехтіли, наче ворушилися, верхи гір. Він ще раз стиснув долоню і, не відпускаючи, промовив: «У

день народин бажаю тобі багато щастя, вояцького щастя, і добра в житті. Та насамперед — щасливої дороги». Пригорнув і стиха зворушено: «А все ж я не в силі тебе забути». — «Ні я тебе». Тут вже почулись кроки зв'язкових, і ми стали подалі одне від одного. Зі зв'язковими я подалася в дорогу, ішла стежиною вгору, сповнена трепетної радости і вдячности долі за те, що в день моїх народин приготувала мені найкращий дарунок — віднайдену правдиву любов. Так почувається людина, коли знайде свою загублену неоціненну річ. Вже на верху гори я оглянулася, а він все ще стояв і дивився нам услід.

Зв'язок був визначений у Бібрецькому р-ні Львівської области. Через Перемиську область і границю я могла вже пройти відновленим підпільним зв'язком, а далі, тобто добрі три чверті дороги, треба було користуватися цивільними засобами комунікації.

Польсько-радянську границю перейшла жіночим зв'язком і прибула в с. Селиська, під Перемишлем. За підпільним розподілом, тут вже починався Мостиський повіт, який покищо належав ще до Перемиської области. В Селиських сконтактувалася з повітовим Мостиського повіту Онишком. Його завданням було забезпечити мій маршрут до Мостиськ.

Онишкові було поза тридцять, походив з Яворівщини, за фахом учитель. За німецької окупації займав пост повітового провідника ОУН і завжди втішався великою симпатією в населення. Тепер у цьому приграничному повіті його боївка зводила більше переможних боїв з енкаведистами, ніж деякі відділи УПА, що й було причиною безнастанного полювання НКВД на нього. Онишко мав у своєму розпорядженні кілька боївок, одначе сам зі своєю боївкою відпровадив мене під Мостиська. Ми домовилися, що він зустріне мене після повернення в с. Пакість та проведе до границі.

Уже в першому підсовєтському селі відчула: режим проти населення застосовує репресії та терор за підтримку підпілля. Якщо на землях, приділених до Польщі, УПА та підпілля мали ще опановані цілі села, то тут боротьба від самого початку большевицької окупації велася суворо законспіровано.

Вантажним автом я пробралася з Мостиськ до Львова. У Львові зайшла до знайомої родини розпитати про батьків. Мене заспокоїли: покищо ніхто не арештований, живуть удома. Вранці другого дня знов же вантажним автом доїхала до Бібрки. У тій порі поїзди ще не всюди обслуговували цивільне населення і головним засобом комунікації були вантажні авта. Якщо авто їхало порожнє, водії на власну руку, розуміється

за плату, набирали пасажирів. Вичікуючи на певних, неофіційних перестанках, люди ніколи не знали, чи трапиться авто, і нераз доводилось їм вистоювати на рогачках багато годин.

З Бібрки добилася в призначене село. Околиця там лісиста, і в селі, як я опісля зорієнтувалась, аж роїлося зв'язковими та кур'єрами. Мало що не в кожній другій хаті хтось затримувався, когось приводили, то знову відпроваджали, але все це робилося більш законспіровано, ніж у нас, на Закерзонні. Увечорі боївка члена Крайового Проводу Дороша перевезла мене фірою в сусіднє село і контактувала з Марійкою Юрчак, завідувачкою господарської ділянки осередку пропаґанди. Марійка опісля стала дружиною Дороша. Вона походила з с. Медика біля Перемишля. У цьому селі всю ніч кипіло підпільне життя. На світанку повстанці відходили в недалекий ліс. Сотня УПА вночі охороняла село, а вдень — місце постою в лісі. Під цю пору в осередку провідника Дороша також перебували член УГВР Ростислав Волошин — «Горбенко» та шеф Головного Військового Штабу УПА майор Дмитро Грицай, псевдо Перебийніс. Між прибулими зв'язківцями був один ставний, дуже вродливий, і я поцікавилась у Марійки, хто він. Вона сказала, що це кур'єр від УПА з Волині.

У лісі провідники та командир розташувались поодиноко й упродовж дня слухали звітувань кур'єрів. Підійшла і моя черга, пополудні покликав мене на розмову Дорош. Він виглядав на тридцятирічного, русявий, вищесереднього зросту, щуплий, з вусиками, в окулярах, з делікатним тонким обличчям. Дорош уже ознайомився з поштою, а тепер точно випитував, як підпілля пережило фронтові дії, які були втрати в людях і як ми пристосовуємося до нових обставин. Хотів знати моральний стан кадрів, а також і населення під новою окупацією, те, які репресії застосовує польський уряд. Накінець спитав про дорогу — чи мала пригоди і в який спосіб перевозила пошту.

Увечорі, уже в селі, покликав мене на розмову к-р Перебийніс. Його цікавила ситуація УПА в Перемиській області, моральний стан відділів, бойові акції, які доводиться провадити, командний склад, матеріяльне забезпечення і те, як проходить підготовка до зимування.

Другого дня на постою в лісі розвідка донесла, що в село приїхав загін енкаведистів. День пройшов у бойовім поготівлі, але праці не переривали. По обіді покликала мене на розмову ще одна людина.

На відміну від інших, незнайомець був зодягнутий по-

цивільному. Худорлявий, низького зросту, з чорною хвилястою чуприною і лагідним поглядом карих очей. Відрекомендувався товаришем Орлана, його односельцем, на ім'я Осип. Йому хотілося почути, які в нас обставини боротьби, як Василь почувається, та взагалі усе про нього. Про Осипа Дякова-Горнового я вже багато наслухалась від Орлана і знала, що вони близькі друзі. Вислухавши мене, Дяків і собі став переказувати Орланові про долю спільних знайомих. Сказав, що в їхнє село, Олесин, вернулася жінка з Сибіру, яка була вивезена 1940 року враз із матір'ю Орлана. Вона привезла вістку, що мати Орлана померла у Казахстані. Загинуло під час пересуву фронту через Тернопільську область чимало Василевих знайомих підпільників — подавав мені їхні імена, псевда. Всі ті вістки підтверджували, наскільки важкою і коштовною в людських жертвах ставала боротьба під большевицькою окупацією.

Керівники передали мені пошту до Орлана і к-ра Кулі, а також дали декілька примірників летючок та сатиричний журнал *Український перець*. Вони зазначили, що літературу дають мені прочитати, її не обов'язково брати з собою. Важливо — доставити пошту. Ввечорі боївка відвела мене в село, і я добилася до Львова таким же способом, яким приїхала до Бібрки.

Зена Смачило, Осип Дяків, Василь Галаса. с. Олесин, зима 1943 р.

Підбадьорена тим, що дорога обійшлась дотепер без пригод, я дуже захотіла поїхати додому. Як же бути так близько і не провідати родини. Залишила пошту у Львові в знайомої родини і взяла квиток на поїзд до Задвір'я. Це головна магістраля на Київ, тут курсували приміські поїзди, змонтовані з товарних вагонів.

Уже на першій станції, в Підбірцях, зайшов у вагон

кондуктор враз із залізничним енкаведистом. Перший перевіряв квитки, другий — документи пасажирів. У мене була підроблена німецька «кенкарта», якою ще послуговувалось населення в Польщі, але не тут, де вже видавали подорожнім посвідки в сільрадах і в містах. Мабуть, енкаведист ще не бачив такого чудного документу. Він недовірливо оглядав його з усіх сторін, потім заховав у кишеню. Коли на станції поїзд зупинився, наказав йти з ним. Перевів мене до єдиного на весь поїзд пасажирського вагона, призначеного для «воєннослужащих»*.

Вагон був заповнений військовиками. Енкаведист вказав мені місце на лавці і сів мовчки навпроти. Я була в розпуці. Тепер прийшов мені кінець, думала, і не могла простити собі, навіщо їхала додому. Переконувала його всіма можливими арґументами, що я з Задвір'я, як доїдемо туди, хай попитає людей на станції і переконається, що говорю правду. Він не входив зі мною в розмову, лиш бурмотів усе те саме: «Нічєво, доєдєм до Красного і там всьо провєрім»**. Я знала, що моє діло пропаще, на кенкарті вигадане прізвище, і вже цього вистачало, щоб мене не звільнили. Ми доїжджали до Задвір'я. Енкаведистові, мабуть, треба було ще перевірити інші вагони, тому на станції вийшов враз із кондуктором, забравши мене з собою. Можливо, мав у пляні передати комусь іншому.

Я стала на рідній землі, і в серці защеміло болем. Боже мій, я так близько й одночасно так безмірно далеко від батьківської хати! Стільки разів всідала й висідала на тій станції, а цей раз — вже останній... Надворі зовсім зсутеніло, з вагонів висипались пасажири. Спереду, на другій лінії, стояв товарний поїзд і загороджував прохід до станції. Нам довелося пробиватись між вагонами, а тут тіснота, люди товпляться й неможливо пройти двом підряд, та ще й з кондуктором, треба причікувати. В тій метушні нараз блиснула думка — втікати. Я добре знала свою станцію і, коли енкаведист пробирався вперед, миттю обернулася та стала протискатися між людьми у протилежну сторону. Ось уже й дорога, що вела в село. Тим часом поїзд рушив.

...Моя поява вдома була радісною несподіванкою, одначе пригода в поїзді затьмарила і цю коротку радість. Наслухалася від родини новин: хто з села пішов до УПА, скільки було облав, кого ограбували. Про себе не розповідала багато, все заспокоювала маму, щоб не турбувалась за мене, бо «там, де

---

* Військових.

** Нічого, доїдемо до Красного і там усе перевіримо.

я перебуваю, легше та безпечніше, ніж тут». Не знаю, чи вона повірила мені.

Вертатися поїздом я не важилася, тож уранці тато відвіз мене до Львова. Їхали фірою, запряженою одним конем, що ще залишився на господарстві. Колись у батька було троє расових коней, його гордість, він славився ними на всю околицю. Одного забрали німці, коли втікали, другого — большевики, як прийшли. Мені жаль було дивитись на тата, що поганяв цю останню суху конину. Завважила, як він зразу підупав, постарівся. Тато без слів угадав мої гіркі думи й у відповідь сказав стиха: «Пропали коні, вся праця пропаде, і цього останнього заберуть», потім додав: «Хто зна, чи й нам дадуть втриматися на місці, може, вивезуть...»

У Львові я всю пошту позашивала в одяг, що мала на собі, навіть заховала в плащ по одному примірнику летючок і *Перцю*. Накінець ще одну звинену рольку літератури запхала в мішечок з пшоном і поклала на дно торби, прикривши одежею, яку забрала собі з дому. В мене не було жодного документу, і це мене непокоїло. На щастя, не напоролася на перевірку авта і доїхала до Мостиськ без пригод. Залишилось тільки дібратися у Пакість, а далі вже Онишко допоможе мені дійти до границі та переправитись на польську сторону.

Ну, слава Богу, зітхнула з полегшею, коли минула польські села. Вже наближалась до Пакости, вже досягала першу хату, що самітньо висунулася з села, як переді мною, наче з-під землі, виріс енкаведист. Я його не запримітила раніше, він причаївся за вуглом хати, низький, насуплений, азійської раси.

— Документ, пожалуйста*.

— Який там документ, ось іду в село виміняти одежу на харчі.

— Ну, пайдьом в хату да провєрім**.

У хаті була господиня, вона перейшла за нами з кухні в кімнату, сіла собі на ослоні та приглядалася усьому, що діялось. Енкаведист взявся зразу перевіряти мою торбу. Я захолола. Він знайде літературу, заарештує мене і завезе в район, а там уже знайдуть всю пошту, позашивану в одежі. Навіщо я брала ці летючки, чому там же не залишила, як дораджував Дорош...

Тим часом енкаведист перетрушував кожний рубчик одежі й білизни і при тому примовляв: «Поєдєш с намі в район, а

---

* Документ, будь ласка.

** Ну, ходімо до хати та перевіримо.

там увідім»*. Я все ще переконувала його, що в торбі тільки одяг, але він і надалі робив своє діло й помалу добирався до дна. Моя доля висіла на тоненькім волоску, і він уже рвався. Думки чорними хмарами клубилися в голові, — вся пошта попаде в руки НКВД, — а також огортав жах тортур.

Врешті підніс мішечок з пшоном, пощупав його. Намацавши рольку, витягнув її з пшона. «Что ето?»** — він відразу зорієнтувався, хто попався йому. Розвивав рольку, розпростовував, єхидно примовляючи: «Ну, вот нєсьош такіє вєщі і даже нє запаслась документамі»***.

Насамперед його заінтриґував *Український Перець* своєю обкладинкою, на якій була карикатура на Сталіна. Розгорнув першу сторінку і став півголосом читати «Лист колгоспників до Сталіна», писаний у стилі листа запорожців до султана турецького. Йому було важко долати українську мову, але був такий зацікавлений змістом, що весь віддався читанню, забувши про нас. Мені почорніло в очах, почувала, що умліваю. Господиня зі страху й несподіванки заломила руки і вийшла до кухні, не замикаючи за собою дверей. Щоб не втратити зовсім притомности, я подалась за нею й попросила води. А вона за відро та й у сіни. «Я пропала, тітко, — кажу та йду за нею. Враз розглядаюсь по сінях і знов до неї: — Не можна якось втекти?» А вона: «Пробуйте», — і відхиляє мені двері з сіней до хлівця. Вже я не пила води, тільки зразу вскочила у хлівець, а звідти іншими дверми — надвір. Блискавично вивчаю терен і збігаю в яр потічка, що плив зараз же біля хлівця. Тоді біжу горі потічком, хочу добитися до села, а тут кляті чоботи натягли водою і кайданами зависли на ногах. Бігла й наслуховувала, коли енкаведист пересіче мені ноги автоматними стрілами. Щоб хоч живою не попастись...

Добившись до села, видряпалася з яру й добігла до найближчої хати. Рятуйте, кажу, і розповіла, від кого втекла. Господарі заховали мене в криївці у садку, в якій родина схоронювалась під час фронтових боїв. Криївка була вогка, вкрита цвіллю, порожня, тільки маленький ослінчик ще залишився. Упавши на коліна, я обперлася на той стілець і вся перенеслась у світ молитви. Молилася так чисто, так щиро, що всім єством відчула — Він тут, біля мене, в цій вогкій криївці, і я говорила до Нього, наче до видимої особи.

---

* Поїдеш з нами в район, а там побачимо.

** Що це?

*** Ну, ось несеш такі речі й навіть не подбала про документи.

Не пройшло багато часу, як самі енкаведисти розтрубіли по селу про мою втечу. Опісля довідалася, що їх чотирьох заїхали були в сільраду, а цей один прийшов до господині допитувати за сина, який не жив удома. Хтось уже доніс, що він був у дивізії «Галичина». Запримітивши мене здалеку крізь вікно, енкаведист вийшов з хати і чекав за вуглом, поки я не наблизилася. Коли вже мав мене в руках, притупив свою чуйність, зайнятий читанням *Перцю, і* не звернув уваги на те, як я вийшла до кухні напитись води. Згодом, опам'ятавшись, розповідала опісля господиня, зірвався від читання і спитав її, де я. «Це було ваше діло стерегти її, а не моє», — відказала вона. Той кинувся надвір, оббігав хату і наляканий вернувся назад. Тоді благав жінку, щоб нікому не розповідала, як я втекла йому з рук. Хай вона говорить, що я, не доходячи до хати, повернула в іншу сторону, кинувши торбу. Потім енкаведист пішов у сільраду до своїх, заалярмував їх. Вони бігали, мов оскаженілі, по селу та випитували по дорозі людей, чи хто з них не бачив «бандьоровки в желтих ботінках»*.

Видно, Орлан щиро побажав мені вояцького щастя. А воно, те щастя, ось якими крутими стежками ходило. А все ж доля точно і закономірно посортувала всі мої нерозважні кроки. Була б я послухала Дороша і не брала з собою *Перцю,* енкаведист не мав би що читати, пильнував би мене і був би завіз з усією позашиваною в одязі поштою на НКВД. Мій документ, який утратила в поїзді, коли їхала додому, не виручив би мене, як не виручив тоді.

Вістка про мою втечу пішла по селу також іншими, довіреними дорогами. Ще за дня прийшла до мене в криївку повітова УЧХ на Мостищину Лісова, знана опісля під псевдом Рома. Вона ввечорі сконтактувала мене з Онишком, що вже чекав у селі.

Онишко, однак, не міг в даній ситуації помогти мені продістатися до границі. В села до самого кордону наїхало повно військ НКВД. Вдень вони проводили облави, а ночами тримали по дорогах і під селами засідки. Зв'язуватись боями невеликій боївці з такими нерівними військовими силами було нерозважно. Я вирішила скористатися зв'язком УЧХ, який обслуговували дівчата, що жили леґально, вдома. Матері тремтіли за доньок, бож арештування й облави проходили мало що не кожного дня. Мені доводилось витрачати багато енергії, щоб заспокоювати їх, а при тому пригадувати, що не лише

* Бандерівки в жовтих чоботах.

мій, але і їхній обов'язок дати свою частку в нашій визвольній боротьбі. Вони, розтривожені, вислуховували мене мовчки, поки одна не сказала те, що всі мали на думці: «Ви вже пустились на те, а моя дитина... ой, Боже...» З труднощами і перепонами я вкінці добилася до границі та перейшла без сутички на польську сторону. Одначе в Мостищині, мабуть, в котромусь селі, я заразилася дизентерією. Вже хвора, ледве доволіклася до Тисови й там, на визначенім зв'язку, залишила привезену пошту.

За моєї неприсутности, в Перемиській області зайшли також зміни. Місцеві відділи УПА, що були в Карпатському рейді під командою Рена, прорвались через кордон з УРСР і прибули в свої сторони. Від них ми довідалися, що колишній мій провідник, сотенний Осип, загинув під час наскоку большевиків на село, в яке зайшла його сотня. Відділи були виголоджені, обдерті, в літньому одязі, а деякі сотні розпорошені в останніх боях з погранвійськами НКВД. Надходила зима, і відділи зовсім не були приготовані до неї. Вояки не мали теплого одягу, взуття, не було харчових запасів. До того ж треба було пристосуватись до дій під новою окупацією, що означало часті бої.

З появою сотень УПА почались у терені облави за облавами, під час яких зав'язувались бої. В тих дуже несприятливих обставинах треба було провести реорганізацію відділів, розпустити частину людей, головно забрати хворих вояків і примістити їх на іншу роботу в підпіллі або й залеґалізувати.

К-р Куля не виявляв належної ініціятиви у трудному завданні, що стояло перед ним. Назагал, він був слабкий організатор, внаслідок чого весь тягар реорганізації звалився на плечі Орлана. До нього приходили командири відділів УПА по вказівки, як пристосуватись їм до нових обставин, де подіти хворих, у що зодягти відділи. На додачу також і тут поширилась епідемія дизентерії, хворіло багато вояків. З поміччю Орлана, а фактично під його керівництвом, завершено реорганізацію, створено інтендантський апарат, який зайнявся насамперед заготовкою харчів та одягу на зиму. Рівночасно наладнано тісну співпрацю між санітарною службою у відділах УПА з жіночою сіткою ОУН, що перебрала на себе обов'язки УЧХ і під цією назвою виступала в Перемиській області.

Відділи носили різнорідну одежу — німецькі військові мундири, уніформи української поліції, роздобували вже совєтські військові мундири, а деякі були і в цивільному одязі. Те саме зі зброєю. Пізніше відділи переважно були вдягнені в

мундири польської армії й мали совєтську зброю. І те, і те здобували в боях. Командування також стало приділяти більше уваги вишкільно-пропаґандивній роботі серед вояцтва. Між УПА і підпільною ОУН співпраця не переривалась, не переривався і контакт з населенням, що від тепер почало здавати континґенти харчових продуктів для УПА. Боротьба, отже, пускала свої корені вже в нових обставинах.

До кожного району були прикріплені окремі відділи УПА, що влегшувало їх забезпечування. У Перемиському р-ні діяли сотні Бурлаки, Ластівки, Крилача і Громенка. На Лемківщині були закріплені сотні Біра, Бродича, Стаха і з 1945 року — Хріна. Восени 1944 року загинув у бою над Тисовою сотенний Хома. Його сотню очолив к-р Чорний. Цей відділ недовго пробув на Закерзонні, він відійшов в Україну з наказу Командування УПА-Захід.

Прибувши вже хворою на зв'язковий пункт у Тисовій, я там нікого не застала. З огляду на постійні тут облави, повстанці вибралися з села. В цій ситуації і я не могла в Тисові лікуватися. На мене чекала в селі Зоя, тож уже вдвох подались у Лімну. Дорога була недалека, але ми йшли весь божий день. Я приставала щокілька кроків і корчилась у спазмах болю. Ледве доволіклася напівживою до Лімни. Село гірське, дуже вбоге. Люди тут живились лиш картоплями, зеленою, як рута, капустою та вівсяним хлібом, якого не мали подостатком. Помогти мені нічим не могли, в них цукру ні крихітки не знайти, але прийняли нас із серцем. У Лімні я пролежала два тижні в голоді й у страшних болях. З мене нутро виривало, і я, вимучена вкрай, у таких хвилинах нераз бажала смерти, щоб звільнитися від мук. Може, якраз завдяки тому, що голодувала, без жодних ліків

Зена Химка («Зоя»).

видужала до двох тижнів. По тій хворобі з мене тільки тінь залишилася.

Не знаю, чи знайшла б я була доволі сил перебороти цю страшну недугу, якби не моя опікунка Зоя. Вона доглядала мене, як рідна сестра, без тіни нарікання десятки разів на день закопувала за повіткою кров, що в болях видушувалася з мене. Опісля клала, знесилену, в ліжко, накривала випраним лихеньким рядном, сідала на краю й тихенько співала. Її ніжні пісні були мені єдиним і, може, кращим за всі інші ліком. Зоя була моєю найближчою подругою ще з матурального курсу. Мінливої вдачі, наче жило в ній дві відмінні людини, вона була весела, з гострим гумором і одночасно дуже сентиментальна. Розумна і винахідлива, але в кризових ситуаціях розгублювалася, ставала незарадною.

У ЖІНОЧІЙ РЕФЕРЕНТУРІ УЧХ

Восени 1944 року Командування УПА Перемиської Воєнної Округи зліквідувало нашу зв'язкову ланку. Після реорганізації відділів ми вже були не в силі обслуговувати всі зв'язки.

Мене призначено повітовою УЧХ в Мостиському повіті. Малушу — повітовою УЧХ Добромильського, а Софію — Перемиського повітів. Зоя теж відійшла від Орлана, її призначено тереновою УЧХ на Перемишль. До Орлана вернувся його секретар, Птах, який на час пересуву фронту був разом із загоном УПА під командою Рена в Карпатському рейді. Птах прийшов до ОУН дуже молодим, здається, ще за польських часів. За німецької окупації завідував технічною ланкою, де Орлан і познайомився з ним. Незвичайно щира людина, дуже ідейний і відданий справі, Птах був Орланові дуже придатний — міг сповняти роботу машиніста (писав на письмовій машинці) і також був бойовиком у його охороні, налагоджував зв'язки, помагав у будові криївок та в заготівлі харчів.

Перша підбольшевицька зима в Мостиському повіті далась повстанцям болюче взнаки. Там, як і в сусідніх теренах Галичини, шаліла т.зв. «червона мітла», та ще й оперували прикордонні війська НКВД. Їхньою метою було «вимести» протибольшевицьку підпільну боротьбу й опанувати прикордонну смугу. Військові з'єднання НКВД прочісували кожний клаптик лісу, кожний населений пункт, тероризуючи населення. Притому зорганізували свою аґентуру. Взялись також зразу вивозити на Сибір тих, хто вже за німців був розконспірований і симпатизував підпіллю. Добре законспірованих бункерів ще не було, а про ті, що були, знало багато людей. З посиленням терору вдосконалювалась конспірація. Підпільники почали будувати кращі й більше засекречені криївки. Жінки-підпільниці надалі, навіть під час облав, переодягнуті за селянок, перебували між населенням. Енкаведисти нераз їх пізнавали та заарештовували.

Під ту пору завданням жіночої мережі було утримувати зв'язкову лінію, яка в критичний час «мітли» функціонувала ще ефективніше й обслуговувала всю організацію в терені. Червоний Хрест також заготовляв лікувальні зела, віск, виго-

товляв бинти та все інше, що нам доручали лікарі з УПА. Я й надалі проводила з дівчатами санітарні вишколи, але, з огляду на безпеку, обмежила ланку до кількох осіб.

Коли я прибула в Мостиський повіт, то вже не застала повітового Онишка. Його убив районний начальник НКВД в с. Боляновичі під час облав у листопаді 1944 року. Мені помагала у праці та в утримуванні зв'язків районова Ольга Баб'як, під псевдом Уляна. Вона була однією з найкращих моїх співробітниць, віддана справі, відважна, витривала у трудах і дуже сумлінна у виконуванні своїх обов'язків. Батько її враз із сином, братом Уляни, пішли в УПА, мати тієї ж першої зими була вивезена на Сибір, а молодша сестра, Ірина, переховувалась по людях.

Наближались Різдвяні свята. Малуша, Зоя, Роксоляна і я попросили в Орлана дозволу поїхати на свята додому. Він погодився. Мої подруги прийшли до мене з польської сторони, і ми поїхали з Мостиськ вантажним автом до Львова. Потім кожна з нас подалася у свої сторони, крім Зої, родина якої жила у Львові.

У Задвір'ї надалі шуміло повстанським життям, люди тільки тим і жили, про те й говорили. Мені аж дивно було, що навіть місцевих хлопців уже не називали іменами, лише псевдонімами. «Ти знаєш, — сказала до мене сестра, — до Гані вчора вночі заходив Чабан з боївкою. З ним був також Крук. Як вони довідались, що ти приїхала, всі хотіли тебе відвідати». Я запитала, хто такі Чабан і Крук. «Невже не знаєш? Не вдавай хоч». Тоді стала «освідомляти» мене: «Це Славко, а той — це Только».

На другий день, пізно ввечорі, хтось застукав у вікно. В хату ввійшов Олесь Карпин, місцевий хлопець, який колись, як я підростала, залицявся до мене. Тепер він був також у підпіллі, далі від Задвір'я, і прибув на свята додому. Хлопець так врадувався побаченням, що при батьках розцілував мене. Раніше Олесь воював у леґіоні «Соловей» під командою Романа Шухевича. Його старший брат, Михайло, був «мельниківцем» і з приходом большевиків знову відійшов на еміґрацію. А цей залишися. Ми говорили майже до світанку, ділилися пережитим, своїм і наших спільних друзів.

Упродовж свят я ходила до церкви, а пополудні ми всі рушали колядувати. Всюди нас вітали, вгощали, раділи нами. Мама була проти того, щоб я показувалась на людях. Але я все одно йшла, бо знала, що більше не прийдемо заколядувати. Це була наша остання коляда в рідному селі.

Вранці, напередодні Нового Року, в село прибув загін війська НКВД із собакою. Довідавшись про це, місцеві повстанці схоронились у бункерах. Енкаведисти не шукали по всьому селу, лиш подались у напрямі церкви, на одне подвір'я, де був бункер. Відразу облягли його і стали добиватись досередини, розкопуючи зверху землю. Повстанці, їх там було десятеро, викинули зсередини ґранати і стали пробиватись наверх, їх усіх скосили ворожі автомати, або, ранені, самі позастрілювались. Було очевидним, що бункер хтось «всипав».

Жахлива вістка чорним круком облетіла Задвір'я. Такий важкий сум обвив село, що, здавалось, у кожній хаті лежить покійник. Смерть повстанців завжди й усюди озивалась смутком у душі народу, але тут вона потрясла болем усе село, бо вбиті були його дітьми, тут кожний знав, хто вони, яких батьків, дідів. «Як же тій нещасній Гандзі буде пережити таке горе. Мала одного-єдиного сина, і того кати убили», — лементувала мама і з тривогою споглядала на мене. Враз з усіма, я боляче пережила їхню смерть, бо з ними, що разом ми зростали, у школі вчились, забавлялись, умерла частина й моєї молодости.

НКВД обшукало ще деякі запідозрені хати й покинуло село. А коли стемніло, мій батько та ще кілька господарів приїхали саньми на місце бункеру, щоб забрати і похоронити тіла повстанців. Там нещасні матері голосили, пригортали тіла своїх убитих синів, обціловували їхні скривавлені голови, не відпускали, аж треба було їх силоміць відривати. Одна лиш мати мовчала, напівбожевільна з горя. Виховала їх трьох як дубів, були бідні, на фабриці заробляли... Тепер ось уже третій загинув... Як плащеницею, обвили тіла повстанців у білі рядна і повезли на кладовище. Там і похоронили їх у спільній могилі. Як загинули, так і спочивають. У ту трагічну ніч усе село не спало. Коло опівночі вернувся тато, почорнілий, мовчазний, з розбитим серцем, і я плакала в ту ніч твердими сльозами також і над нашими матерями, що сивіли і божеволіли, прибиті горем. Скільки то сердець виповнилось не тільки болем, але й ненавистю за одну таку печальну ніч...

Всіх мучило питання: хто зрадив? Припускалось, що це зробив колишній повстанець із сусіднього села, Полонич, який нещодавно пішов на співпрацю з НКВД. Він нераз бував у Задвір'ї та днював у цьому бункері. Однак опісля виявилося, що провокативна група НКВД під маскою повстанців шукала в селі зв'язку. Провокатори зуміли здобути довір'я в сусіднього господаря, який знав місце бункеру і вказав їм.

З важким серцем я повернулась у Мостиський повіт. Без криївки, під постійними облавами, перебула між населенням ту першу зиму в підпіллі під большевицькою окупацією. Навесні Сіра, яка після відходу Рогніди в Україну займала пост обласної УЧХ, стягнула мене назад на Закерзоння і призначила окружною провідницею УЧХ на Перемиську округу. Позицію повітової УЧХ у Мостиському повіті перебрала дотеперішня районова Уляна.

У лютому 1945 року Орлан ходив у Львівську область по інструктаж до крайового провідника Львівського краю Золотаря. З ним ішов Птах і також обласний СБ Іван Мандрика, псевдо Летун. На цей пост Орлан його призначив після смерти Осипа. Через Мостиський повіт їх провела боївка Летуна, а далі на схід було неможливо пробиратись більшою групою. Орлан вирішив іти лиш утрьох: він, Летун і Птах.

Дорога була преважка. Нову зв'язкову лінію змонтували ще за старими зразками, від села до села. Тим часом НКВД уже вивезло на Сибір неодну сім'ю, через хату якої проходив зв'язок, і лінія була порвана. Виявляли такі сім'ї в наслідок слабкої конспірації за німецьких часів, а не через масове вербування аґентів. Так траплялося пізніше. А тепер досить було НКВД знайти в селі одного аґента, і він легко міг виявити їм «неблагонадьожних».

Як на лихо, випали сніги, позасипали поля, ліси, і пройти було важко, а дорогами не можна було користуватись, бо в селах повно війська. Після нічних ходів по снігах, доводилося силою добиватись до незнаних господ, де задньовували, ризикуючи життям. У ту пору населення було дуже залякане і дезорієнтоване всілякими провокативними трюками, яких уживало НКВД під виглядом повстанців. Якщо господар не знав повстанця персонально, то взагалі не хотів приймати до хати, підозрюючи провокацію НКВД. У ситуації непевности міг би зі страху і зголосити на міліцію. Тільки талант Орлана словами прихилити собі людину рятував усіх трьох.

Метою зустрічі було обміркувати проблеми у новоствореній ситуації та засвоїти директиви щодо дальшої праці. Оскільки був встановлений новий кордон, що залишав українські західні території у Польщі, Провід на Землях зробив теренову реорганізацію.

Намічено завдання: вести боротьбу проти виселення українців зі своїх земель, посилити інформаційну роботу серед чужинців, добитися замирення з польським населенням і його протирежимним підпіллям.

З переходом на Закерзоння я повинна була змінити псевдо. З конспіративних зглядів кожний підпільник періодично змінював його. «Зірки» я зреклася без жалю. Вона ніколи не приросла до мене. З тими псевдами траплялись деколи чудернацькі історії, коли молодість давала волю фантазії. Особливо серед рядового вояцтва УПА. Розказував Орлан, що, навідуючись до однієї із сотень, натрапив на такі псевдоніми, як Чорт, Пушкін, Сталін. «Припустім, боровся чоловік гідно, а то й загинув у бою, а тут і незручно віддати йому належне. Навіть панахиди не можна відправити за його душу. Бо і як молитись за нього? «Прийми, Господи, душу Чорта в царство небесне»? Або: «Головне Командування УПА нагороджує Сталіна за геройську боротьбу...» Щоб більше не повторювались подібні випадки, 1945 року вийшло розпорядження щодо добору псевдонімів. Заборонялось уживання імен та означень, які компрометували б нашу боротьбу.

Хоч я розуміла потребу конспірації, проте навіть у підпільному житті хотіла залишитися зі своїм іменем. Тому й не вигадувала нічого, а вибрала лиш його видозміну — Марічка, мабуть, під впливом *Тіней забутих предків*. Може, підсвідомо відчула, що тільки під своїм іменем пройду мій крутий життєвий шлях.

Навесні, після повернення з нарад, Орлан провів реорганізацію терену. Дотеперішня Перемиська область була розділена границею між УРСР і Польщею. Згідно з новим поділом, зліквідовано Перемиську область. Землі по стороні УРСР перейшли до Львівського краю, а із земель, що опинились у ПНР, створено окрему теренову одиницю — Закерзонський край. Туди входили Лемківщина, Перемищина, Ярославщина, Любачівщина, Холмщина і Підляшшя. На тих землях створено також окрему Воєнну Округу УПА Закерзонського краю.

Закерзонський край розділено на три округи — Перемиську, Любачівську і Холмську. Округи складалися з надрайонів, які поділялися на райони, далі — кущі та станиці, що становили найменшу одиницю. За новим поділом надрайон територіяльно обіймав приблизно колишню округу.

Крайовим провідником Закерзонського краю Провід ОУН призначив Ярослава Старуха-Стяга, який рівночасно діяв від імени УГВР. Орлана призначено його заступником і крайовим референтом пропаґанди.

З Орланом прибули з України на Закерзоння двоє досвідчених підпільників, Варнак і Ярина. Вони обняли керівні пости — Варнака призначено окружним провідником Пере-

миської округи, а Ярина стала окружною УЧХ. Попередня обласна УЧХ Сіра була арештована напровесні в с. Конюша, під час облави. Її забрали у львівську тюрму й засудили на 25 років позбавлення волі. Референтом СБ залишився Летун, однак ненадовго. Він загинув на засідці, і його пост зайняв Явір-Старий. Пропаґандивним референтом став Григор.

Перемиська округа поділялася на два надрайони: Лемківщину і Перемищину. На Лемківщині Зорич залишався надрайоновим до часу його перенесення в Любачівську округу. Потім його пост зайняв Мар, який раніше був референтом пропаґанди. Надрайоновою УЧХ стала Христя.

У керівний склад Перемиського р-ну входили: Тарас — надрайоновий, Мирон — референт пропаґанди, Потап — референт СБ і Вишинський — господарський референт. Я залишилась надрайоновою УЧХ. До Перемиського р-ну входило п'ять районів, у яких моїми підзвітними були районові УЧХ: Софія, Рома, Оксана, Ярослава і Уляна. Богдана працювала медсестрою по шпиталькаx УПА в Перемиському р-ні.

Не зважаючи на часті облави, робота в УЧХ ішла повним темпом. Окружна УЧХ Ярина була першорядна організаторка, енергійна, підприємлива, а також вимоглива до підзвітних. Протягом кількох місяців ми зуміли наладнати задовільне функціонування шпиталькiв. Зорганізовано кілька санітарних вишколів для підпільниць, а також для цивільних дівчат, які з нами співпрацювали та помагали в лікуванні ранених. Проводилось також організаційні вишколи і підготовлялось святкові імпрези для відділів УПА. Їх ми організували з поміччю культурно-освітнього референта у відділі, щоб невеличкими розривками переткати тверде вояцьке життя. Перед Великодніми святами пекли цілий тиждень коржики і кільканадцять пачок їх вислали на Лемківщину відділам УПА. Вони там, серед убогого населення, ніколи не мали пшеничного печива.

* * *

Минулої осени, перед відходом на працю в Мостиський повіт, я знову зійшлася з Орланом. Розділені границею, ми не стрічалися взимку, але, коли перейшла навесні в Перемищину, мали більше нагод. Тепер наші взаємини вже не були такі радісно-легкі, як колись. Та й любов наша була повніша, перевірена розлукою, зникло душевне роздвоєння, що раніше так пригноблювало мене. Деколи проведений разом час кріпив нас духово в тих ненормальних обставинах. Одначе ми не

плянували одружуватись, і сама думка про заміжжя видавалась мені неприйнятною. Та ось зайшов випадок.

Святослава, відколи відійшла від зв'язкової ланки, працювала в технічній ланці Тараса. Він був її наречений. Хоч як вона його любила, проте мала свої суворі засади моралі, згідно з якими жила. В той час їхній бункер був у лісі над Тисовою. Одного разу пішов Тарас у якійсь справі в село і при тій нагоді пробував залицятися до дівчини. А що був дуже вродливий і симпатичний, то дівчина, мабуть, не дуже опиралася. Ще й похвалилася тим перед підпільницями, а ті, добрі Святославині подруги, доповіли їй. Вірна своїм засадам, Святослава не могла і не хотіла йому простити. Вона спакувала в наплечник своє сельскінове хутро, що його принесла із Сокаля й досі не загубила серед облав, як я погубила все, і домагалася зв'язку в Сокальщину. Не хотіла залишитись не те що в одному бункері, але навіть в одному районі з Тарасом. Тарас занепокоївся. Він знав, що Святослава, хоч ніжна виглядом, але характером тверда і свого доконає, залишить його.

Написав Тарас листа до Орлана, просить прийти і вмовити Святославу. «Ви одинокі, що зумієте її переконати, бо нікого іншого вона не послухається». Орлан жив близько з Тарасом, пішов та погодив їх. Накінець сказав: «Найкраща розв'язка для вас — це повінчатися». Обоє радо прийняли його пораду і відразу взялись вибирати дату вінчання. Вдоволений вислідом своєї «місії», Орлан щось собі подумав, потім кинув жартома:

— А може б, за одним заходом відбути двоє вінчань?

— Чудесна думка! — підхопив Тарас. Він знав, що Орлан мав себе на думці. Тоді засміявся: — За вашими плечима то й нам «вкрутиться».

Ми саме в Трійці приготовляли великоднє печиво для відділів УПА, як я одержала від Орлана листа. Писав, що вирішив «переступити (зі мною) поріг церкви» і питав, яка моя думка про те.

Його рішення громом мене вразило. Ми ж ніколи не говорили про вінчання.

— Чому сидиш, як заворожена? Що там прочитала? — поцікавилась Малуша.

— Та нічого, — відповіла їй, — здається, виходжу заміж.

У неї аж дух заперло:

— Що ти говориш нам дурниці! За кого?

— А за кого б ти мене видала?

— Поняття не маю... Ти, розуміється, вигадуєш.

Не одна Малуша була здивована. Крім Птаха і Тараса та Святослави, ніхто не знав, що ми зійшлися вдруге.

Я мала багато над чим подумати, хоч знала, яка буде моя відповідь.

Завдяки дівчатам з УЧХ, Великодні свята 1945 року вийшли в Перемиському р-ні дуже величаво. Ми приготували спільне свячене для провідного складу, що перебував у цьому терені, а також помогли у приготуваннях до свят сотням Бурлаки і Ластівки, які були у Корманицькому лісі.

Стіни поставленої для цієї оказії колиби ми прибрали зеленню, тризубом і портретами у вишитих рушниках. Вкриті скатертинами столи вгиналися під пасками, шинками, ковбасами та всім іншим, що прийнято мати в нашім краю на Великдень. Недалеко від колиби, на галявині, вояки з сотні спорядили вівтар, який дівчата прибрали вишивками і зеленню. Все печиво подарували нам довколишні селяни, а м'ясні вироби доставив надрайоновий господарник.

Удосвіта біля вівтаря вилаштувались дві сотні УПА, провідники, теренові боївки та підпільники, були також дівчата з підлісних сіл, що багато помогли нам у приготуваннях. Вони б не простили, коли б ми не запросили їх до наших святкувань. Отець Гоза відправив уночі великоднє богослуження у своїй парафії в Берендьовичах, щоб удосвіта прибути до нас. Великодня відправа вийшла дуже врочисто. Гарно співав упівський хор, і священик виголосив добре підготовану проповідь. Опісля ми перейшли до колиби.

Отець Гоза посвятив трапезу, і ми засіли до столів. Між присутніми був також Орлан з Птахом та кур'єркою, що прибула до нього від провідника Стяга. З нею він ще того вечора відходив у північні терени, де мав зустрітись зі Стягом. Орлан привітав з Великоднем усіх зібраних, побажав щастя, а також подякував священикові за труд і ризик, на який зважився, щоб звеличати наше свято. Розвідка УПА в довколишніх селах слідкувала за діями польського війська, а в лісі стежили вартові. У цьому лісі часто доводилось зводити бої з військом.

По сніданку відбулась розвагова програма. Її підготував надрайоновий пропаґандист Мирон, з поміччю Цяпки, який і виконував головну ролю в скетчі. Цяпка походив з Медики під Перемишлем. Його правдиве ім'я — Омелян Станько. Він був політвиховником у сотні Бурлаки, а опісля — в сотні Хріна. Веселої вдачі, з тонким гумором, Цяпка вносив радість усюди, де появлявся. Так було й тепер. Ми всі заливалися сміхом з його жартів та дотепів.

Того ж дня, перед відходом до Стяга, Орлан повідомив Варнака і Летуна, що ми наміряємо звінчатися. Після повернення він плянував відбути відправу з окружним і надрайоновими проводами Перемиської округи. В тій справі вислав листа до Зорича на Лемківщину, в якому зазначив наприкінці, щоб «при тій нагоді» вони були гістьми на нашому вінчанні. Відтоді всі загули про новину.

* * *

На Закерзонні керівництво визвольною боротьбою мало розв'язати ще одну пекучу проблему, яка вже перестала існувати в Україні, — наладнати добросусідські відносини між українським і польським підпіллям. До часу репатріяції поляків з Західньої України вони й там не були приязні, хоч не такі ворожі, як тут, на пограничних землях. Ця ворожість помічалась і за німецької окупації. Поляки самі ненавиділи німців, проте нераз доносили до ґестапо на українців і помагали їм винищувати членів українського резистансу.

Зі створенням т. зв. демократичної Польщі боротьба ще більше загострилась. Ця ворожнеча була дуже на руку Радянському Союзу. Вона послаблювала дві воюючі сторони і також створювала умовини для швидшого переселення українців до УРСР. Поляки, без огляду на їхнє ставлення до свого новоствореного уряду, бажали викинути українців із цих земель. Маючи неофіційну підтримку влади, вони ночами нападали на українські села, грабували, в полі забирали худобу, а подекуди то й убивали людей. Так, у березні 1945 року поляки напали вночі на село Павлокома, Березівського повіту, і вимордували людей.

Українські села стали оборонятись, творити самооборонні відділи та відбиватись від напасників. Якщо поляки нападали на село, палили господарства, а то й убивали декого з селян, тоді у відплату українці стали атакувати ті польські села, які нападали на наші. Одначе сили були нерівні, бо полякам помагало ще і їхнє протикомуністичне підпілля. Опинившись у важкій ситуації, українське населення звернулося за поміччю до УПА й підпільних боївок, УПА не могла відмовити їм, безборонним, і боротьба дедалі більше розгорялась. Москва ж, задоволена, тільки руки затирала й чекала, коли УПА зв'яжеться в боротьбі з вороже наставленим до неї польським підпіллям.

УГВР і весь провід підпільною боротьбою на Закерзонні

були занепокоєні таким станом. Вони видали відозву до українського населення, в якій наказувалось самочинно не нападати на польські села, але коли поляки нападуть на українські, тоді нехай ті обороняються. Рівночасно розповсюджено летючки до польського населення з закликом заперестати некорисну для обох сторін боротьбу. Все це, однак, не помагало. На польське населення мало вплив їхнє підпілля, і з ним треба було ладнати справу.

Взимку 1944/45 року Орлан написав брошуру *Українсько-польські взаємини,* в якій з'ясував недоцільність боротьби між двома сусідніми народами. Він доводив історичними фактами, якої шкоди зазнала Польща, застосовуючи імперіялістичну політику щодо України, з одного боку, а з другого — скільки користи принесло б двом народам, якщо б вони могли поруч один одного існувати, оба вільні, у своїх державах. Брошура ця була дуже на часі, тим то її масово розповсюджувано серед поляків.

Навесні 1945 року керівники підпілля на Закерзонні нав'язали контакт з проводом польського протирежимного підпілля «Армія Крайова» (АК). Серед інших польських підпільних організацій вона під ту пору була найсильніша. У відповідь АК запросила провід Закерзоння на спільну конференцію, яка й відбулася тієї ж весни 1945 року. З української сторони в ній взяли участь представники від УГВР, ГК УПА та ОУН на Закерзонні. Конференція пройшла успішно, її результатом була обопільна домовленість докласти всіх зусиль, щоб погасити конфлікт.

Українська делеґація стояла на становищі, що тепер оба народи поневолені спільним ворогом — Москвою, і всяке взаємне поборювання тільки помагає нашому спільному ворогові ще цупкіше прибрати нас у свої руки. Сперечатися за кордони недоцільно, бо в наявній ситуації ми не маємо можливости їх змінювати чи встановлювати. Це питання буде вирішуватись, надіймося, дипломатичною дорогою, коли наші держави здобудуть суверенність.

Це й була плятформа, на якій настало замирення. З того часу поменшало нападів і грабунків селян, а в значній більшості повітів вони й зовсім заникли.

Коли Орлан перебував у північних районах, я, крім теренової роботи, була заклопотана справами, які не мали стосунку до революції. А може, вони аж надто були з нашою боротьбою пов'язані, тому так всеціло мене поглинули. По Великодніх святах мені трапилась нагода передати через залізничника лист

до батьків, у якому повідомляла про намір вийти заміж. Мама відписала: «Дорога дитино. Нам важко давати тобі поради, але, якщо віриш, що будеш щаслива, ми даємо вам наше благословення. Може, так і краще, буде кому заопікуватись тобою».

... Ходила як не своя, а голова аж тріщала, повна боязких роздумувань. Надто добре я розуміла, що в обставинах боротьби моє щастя — це жар-птиця, яку ловитиму, може надаремно, і не зловлю. Скільки в мене тих сил, думала я. Чи стане їх, щоб дотримувати йому кроку, чи, може, підбігатиму, задихатимусь, поки врешті не відстану? Він говорив мені, що я різнюся від усіх дівчат, яких знав. Хоч як мило було тоді слухати його мови, тепер озивалась у мені шорстка правда: «Василю, воно не так. Я така сама, як вони всі. Я мрію про щастя жити з тобою, а не про героїчну смерть разом. А якщо прийде вона, небажана, хочу знайти в собі силу прийняти її гідно, хоч не легко, ні. Як і інших дівчат, мене також хмелить твоя популярність, високе становище. Різниця лиш у тому, що, пізнавши тебе, я краще за них знаю ціну, яку доведеться мені платити, поки ти поділишся зі мною своїм добром. А все ж... Мені дуже хотілося б бути такою, якою ти мене собі уявляєш».

Подруги не відали моєї тривоги. Вони знали тільки, що виходжу заміж за заступника крайового провідника й розмірковували критично: чому саме вона?.. Все таки вони були доброзичливі дівчата, віддали «кесареві — кесареве», потім вирішили справити нам таке весілля, якого серед повстанців ще не бувало. Мені рішуче заборонили втручатись у ті справи, за що я була їм вдячна, бо знала, як до того поставиться Орлан. Перед відходом на північ він застеріг, що хоче звінчатись тихо, без зайвого руху і приготувань, щоб не розтрубіли і тим не стягнули облави. Але Орлана тим разом не послухались. Під час його відсутности зробили приготування, а для безпеки курінний УПА, Коник, призначив сотні Ластівки та Бурлаки охороняти терен. «Якщо буде бій, то це буде не перший раз, а скільки разів чоловік жениться?» — казав к-р Коник.

Хоч вдячна була їм усім, усе ж таки не про таке весілля мріяла все молоде життя. Я хотіла бути в рідній хаті, з мамою, серед тих, з ким виростала. Мріяла про сніжнобілу сукню, серпанок, а тут буде сірий костюмчик... Хотіла, щоб співали пісень, якими ще дитиною заслуховувалась на весіллях, коли виплакувала враз із молодою, як їй співали:

Дякую ти, зілля, щось м'я уквітчало, і тобі, матінко, щось м'я виховало...

Тим часом воно ось як в мене вийшло...

* * *

Не шкодуй добра мені, людині,
Щастя не жалій моїм літам —
все одно ті скарби по краплині
Я тобі закохано віддам.
Василь Симоненко

Це була неділя, 27-ме травня. Викупаний цілоденним дощем, усміхнувсь останнім соняшним промінням вечір. Крутою доріжкою посувається вгору до церковці під лісом над Брилинцями весільний похід. У ньому дві пари молодих у почоті дружбів та дружок. Це Тарас зі Святославою і Орлан зі мною. За нами йде повстанська братія, а ще більше їх вже чекає нагорі біля церкви. При церковних дверях стоїть почесна стійка.

Підійшли до церкви, і в мене серце забилося дужче. «Прощай, молодість, і всі ви, що були її частиною, і ти прощай, моя весняна любове. На цьому порозі перетинаю останню нитку, що павутинкою ще в'язала мене з тобою. Я вдячна тобі за багатство почувань, яким наповнювалась душа, за наше незаймане кохання. Воно збережеться в моїй пам'яті лілейним ароматом. А тепер візьму від життя дарунок, боязко його беру, але з довір'ям і любов'ю. А тоді — що доля судить».

Церковця вщерть виповнена повстанцями, серед них мої подруги, гарно причепурені. Всі свічки у свічниках горять і мене на мить осліплюють. Біля нас, випрямлені у почесній стійці, стояли к-ри Крилач і Ластівка. Вінчанням проводили два священики, о. Граб та о. Гоза, в супроводі упівського хору.

... «Я-Марічка-беру-собі-тебе-Орлана (в думці — Василя) -замужа...»

... «Я-Святослава-беру-собі-тебе-Тараса...»

Після присяги із сотні грудей загриміло й вирвалося поза стіни церковці величне *Многая літа*. Що за могутній спів це був! Таких *Многих літ* я не чула більше в житті. Коли б мене запитали, *що* таке щастя, я б відповіла, що в нього різні виміри і... пригадала б собі церковцю під лісом. Бо пережити таку врочисту хвилину єднання сердець — це щастя. Ота церковця, наповнена повстанцями, оті їхні щирі побажання, вони зобов'язували мене все життя.

Прийняття приготували в Брилинцях у школі, на порозі якої привітала нас хлібом і сіллю моя провідниця Ярина. У прикрашеній клясі-кімнаті на столі пишалися коровай і весільний торт. Піднесли тост по чарці вина. Більше алькогольних напоїв не подавали. Але й без напоїв повстанці створили теплу та інтимну атмосферу.

Одна подія затьмарювала мені настрій. День перед весіллям прикордонники зловили районову УЧХ Рому, мою підзвітну. Вони з вишки запримітили, як вона проходила полем, дігнали її на конях і забрали із собою. Як же я врадувалась, коли після вінчання мене повідомили, що Рома прибула. Якось вона зуміла вимотатись, роздобула в найближчому селі фіру, сяк-так причепурилась і приїхала до нас. Обцілували ми її з радости, а вона аж сіяла, щаслива, що вчорашня примара вже позаду. Її наречений, сотенний Орський, дотепер смутний та зажурений, наче перемінився — повеселішав, розжартувався.

Під надійною охороною двох бойових сотень УПА, за піснями й розмовами проминула коротка травнева ніч. Удосвіта, коли небо ледь зашаріло, повстанська родина розійшлася. Кожний вернувся до реальности, на свої пости, на свій відтинок. Але спільно проведений час, хай і короткий, скріпив та оновив нас, бо навіть на фронті людина прагне свята, особливо, коли фронт устабілізувався і на перемир'я зовсім не заносилось.

* * *

Того літа 1945 року Провід Закерзонського краю розв'язав жіночу референтуру УЧХ. Залишився лише нечисленний санітарний відділ, а всю медичну ділянку взяв на себе санітарний відділ при УПА. Підпільницям з жіночої мережі, принаймні значній більшості з них, призначено іншу місію.

Підпільна боротьба на Закерзонні була форпостом визвольної боротьби в Україні. Вона мала ще й завдання повідомляти світ про наші змагання до незалежности. Вже з самого початку поновної окупації Москва відгородила Україну від світу не залізною, а глухою бетоновою завісою, щільно обсадила границі, щоб жодна вістка про боротьбу і про терор, який окупанти застосовували до народу, не продерлася в світ. З того погляду політичні обставини в Польщі були більш помірковані. Польща все таки формально була самостійною, з атрибутами державности: визначеними кордонами, армією і дипломатичними зв'язками зі світом. У той час вона перебувала ще й під особливою увагою колишніх альянтів. Нам Польща

була вікном у світ, звідти легше було інформувати Захід про ситуацію в Україні і боротьбу, яка там велась. Першим кроком у напрямі поширення такої інформації було завдання створити свої пункти у столиці та в більших містах Польщі, що їх власне зорганізували й обслуговували звичайно підпільниці з колишньої жіночої сітки УЧХ. Пункти організували Стяг, Орлан, Дальнич і окружні проводи. Вони діяли самостійно, але узгіднено. У важливіших осередках, як у Варшаві чи Ґданську, було кілька клітин. Підпільниці повинні були залеґалізуватися, знайти працю, потім нав'язати контакт з визначеною західньою амбасадою, різними дипломатичними чи торговельними місіями й журналістами. Опісля їм доставлялось і ними передавалось на Захід підпільну інформативну літературу. Другим завданням, призначеним для підпільниць, було втримування пунктів зв'язку на лінії, що вела з України через Польщу за кордон. Документи їм виготовляло підпілля, або й діставалось для них леґальні документи через наших симпатиків у громадах і в Перемишлі.

Вже з вересня 1944 року польський уряд почав виселяти українське населення в УРСР. Колишні співробітниці жіночої сітки, що жили вдома леґально, під час виселення мали виїжджати в Україну і жити леґально. Через деякий час приходили вістки, що воно інакше ставалось. Переїхавши в Україну, дівчата надалі втримували між собою тісний контакт. Однак НКВД і там не дало їм спокою, виявляло через донощиків та арештовувало за співпрацю з підпіллям на Закерзонні.

Також звільнено деяких підпільників і упістів, передовсім хворих та інвалідів. З підробленими документами одні поїхали в Польщу, інші — в Україну. Частина підпільниць була переведена в різні референтури підпільної адміністрації, як господарську, пропаґандивну. Санітарки надалі залишилися на санпунктах УПА. На південному Закерзонні було чимало підпільниць. Своєю відданою працею вони багато причинилися до розвитку і справного діяння визвольного руху в тих прикордонних українських землях. Коли згадую їх, в пам'яті виразно виринає одна з них, під псевдом Ксеня.

Вона з'явилась у Перемишлі враз із Марійкою Стахів улітку 1944 року. Обі сиділи в концентраційному таборі в Осьвєнцімі, куди запроторило їх ґестапо за приналежність до ОУН. З іншими в'язнями вирвались з лаґеру, коли німці відступали. Рештками сил добились до Перемишля, де була в Марійки родина. Там Ксеню зв'язали з Орланом, і він примістив її законспіровано в с. Трійця, щоб відпочила і набралась сили

після концентраку. Бож була худа, як скіпка, ледве на ногах трималася. Тоді не могла мати більше як двадцятку з половиною. Була невеличка на зріст, тендітна, з голубими очима і русявою косою та привітною усмішкою. Мабуть, тому, що походила з Гуцульщини, прибрала собі псевдо Ксеня. Більше про неї ми не знали.

Залишаючи табір, Ксені вдалось захопити з собою журнал *Жіноча недоля,* редаґований таємно в лаґері українськими жінками-політв'язнями. Вона передала його Орланові до архіву, і я мала нагоду його переглянути. Журнал був писаний рукою, на шорсткому сірому папері, старанним почерком, з ілюстраціями, зробленими теж ручно. Тон журналу гумористично-іронічний.

Добре законспірована, Ксеня залишилась учителювати в Трійці до весни 1945 року, поки не почалось вивезення. В лісистих околицях польська влада ще не встигла насадити по всіх селах свою адміністрацію і деякі школи були під контролею УПА. В тій порі Ксеня вже анґажувалась у виховно-пропаґандивній ділянці ОУН, а з весною, коли селян із Трійці вивезено до УРСР, пішла в підпілля. Мені невідомо, яку вона мала формальну освіту, мабуть, замолода була, щоб завершити вищі студії до часу, коли ґестапо її арештувало, але справляла враження людини високої культури. В її дописах до підпільних журналів, доповідях, вишкільних курсах для вояків УПА — всюди була помітна глибина думки. В усьому, що робила, пробивалась гуманність і доброта. Мабуть тому, що була старша за мене, я не зблизилась з нею так, як з іншими подругами мого віку, одначе, коли її зустрічала, завжди відходила оновленою й ушляхетненою. Нераз в мене створювалось враження, що вона якась неземна, наче з ореолом на голові, — куди не вступила, сіяла й осяювала довкруг себе.

Восени 1945 року, коли окупант усе тісніше затискував свої лещата і бої в лісах ставали частим явищем, Ксеню забезпечено документами і вона переїхала в Україну. Яка доля її там зустріла? Вижила чи знову була запроторена десь у лаґери?..

Зв'язок між Україною і Закерзонням був дуже активниий, кожного незимового місяця зв'язкові переносили пошту і переводили людей через границю. Однак перехід кордону вже ставав важким і ризиковним. Коли почалось виселення в Україну, підпілля подекуди використовувало нагоду й укоріняло своїх кур'єрів серед репатрійованих, переважно жінок. Розуміється, МВД також це брало до уваги, і нераз при перевірці документів кур'єрки були арештовані. З тих, що поїхали з

Перемищини, схоплено районову УЧХ Софію. Вона походила з поблизьких Коровник, і її впізнав аґент з Перемишля під час перевірки документів на границі.

В Україні підпільна боротьба вже 1945 року провадилась у важких обставинах та зазнала відчутних втрат у людях. Через те Провід стягнув тієї осени 1945 року окружного провідника Перемищини Варнака і провідницю УЧХ Ярину назад в Україну. Варнак був здібний організатор, вирозумілий і чутливий до людей, а мені — близький друг. Він взірцево поставив працю в Перемиській окрузі.

По відході Варнака окружним провідником став дотеперішній референт пропаґанди в окрузі Мирослав Гук, що діяв під псевдом Григор. Їх було в підпіллі троє братів Гуків: Мирослав, Богдан і Євген. Богдан, псевдо Скала, працював санітаром при сотнях УПА у Бірчанщині, а наймолодший брат, Євген, відомий під псевдом Щипавка, був спочатку у боївці СБ Летуна, опісля — в охоронній боївці Григора. Походили Гуки зі священичої родини з Надсяння, з теренів, які зазнавали нападів поляків. У Григора була дружина, Марійка, яка жила в його батьків. Навесні 1945 року, ще до замирення, польське військо напало вночі на їхнє село, грабувало, било людей, а також усю родину священика. В ту пору Марійка була вагітна й, у наслідок побиття, передчасно народила неживих близнят. Потім ще довго хворіла. Їхнього батька, священика, поляки арештували. Підлікувавшись, дружина Григора пішла в підпілля і там, під псевдом Галина, працювала секретаркою Григора.

Влітку прибули до Орлана зв'язком із Західньої Німеччини три кур'єри — сестри Ірина й Марійка Стахови та Надя Сидор, дружина к-ра УПА-Захід Шелеста. Вона і Марійка відійшли зв'язком в Україну, а Ірина, стрінувшись з Орланом, мабуть, також зі Стягом, вернулася з поштою на Захід.

На Святі Зброї, у серпні, відбулось у Корманицькому лісі урочисте заприсяження трьох відділів УПА: сотень Бурлаки, Ластівки і Крилача. Після богослуження, яке правив о. Гоза, поклавши пальці на зброю, присягав наперед командний склад. Потім спільно склали присягу всі вояки. Промовляв Орлан, а вони повторяли її слово в слово, хоч уже й до того часу кров'ю та ранами своїми засвідчили вірність ідеї визволення рідного народу.

Колись, в Юнацтві у Львові, я склала «Приречення Юнака», а відколи перейшла до ОУН, ніколи не складала присяги, як і не складав її майже ніхто з жінок на Закерзонні. Тепер пошепки повторяла слова присяги перед Богом і, коли спогля-

Пам'ятка зі Свята Зброї сотні УПА «Ударники» 4, під командою хор. Володимира Щигельського («Бурлаки») в 1945 році. Сидять (зліва направо): сотен. хор. В. Щигельський, курінний пполк. «Коник», курінний вих. «Вадим».

нула на моїх подруг, запримітила, що й вони роблять те саме. На закінчення Орлан виголосив зворушливу, відповідну до хвилини промову. Говорив про важкі часи попереду нас, про жертви, які вже складено і які ще доведеться скласти. Згадав члена Крайового Проводу Дороша, який попав живим у руки енкаведистів, а також пом'янув повстанців у нашому терені,

Сотенний хор. Володимир Щигєльський («Бурлака»), сотня «Ударники» 4. Рік 1946.

що віддали життя в боротьбі. Потому відбулась дефіляда, після якої ми розійшлись. Вже того дня, надвечір, сотні Бурлаки і Крилача звели бій з польським військом, що від Перемишля наступало на ліс. Так їм тоді далися взнаки, що поляки втікали в паніці аж до Перемишля.

Найбойовішою сотнею в Перемиському р-ні була сотня Бурлаки. Він визначався особливим хистом керування боями в партизанських умовинах боротьби. Якщо найшов на ворога або ворог вислідив його сотню, Бурлака не лявірував, а воював і навіть сам нападав та відбивав здобич, яку награбували в українського населення. Він був дуже вродливий, ставний, смаглявий. Педант навіть у партизанських умовинах. Не тільки на ньому все блищало, але й уся його сотня була «підтягнена» та споряджена краще за інші відділи. Бурлака й сотенний Хрін — найславніші командири на південному Закерзонні.

Після розв'язання УЧХ, я стала на короткий час секретаркою Орлана. Враз із Птахом утрьох замешкали в бункері у Станіславчику, біля Перемишля. Досі ми ще не були постійно разом. Орлан уже жив у криївках, а я перебувала в терені зі своїм завданням на селах. Щойно тепер створилась нагода більше звикнути одне до одного, але присутність Птаха і часто ще декого з Орланової охорони надалі створювала між нами радше офіційні взаємини. Дуже скоро я зрозуміла, що життя підпільника і подружнє життя — це протилежні полюси. Тоді як у першому випадку пріоритет має боротьба, може й до смерти, призначення другого — творити і зберігати нове життя. Збалянсувати ці протилежності неможливо, не завдавши кривди одній або другій стороні. Орлан дуже дорожив репутацією

відданого революціонера, популярного серед підпільних кадрів, і тому більше за інших ставив своє приватне життя на задній плян. Я не звикла була існувати лишень тінню когось, навіть і свого чоловіка, і тільки його вміння добре обґрунтувати свою поведінку злагіднювало мої нераз гіркі почування.

Мирослав Сорока («Птах»).

Не менш пригноблював мене факт, що з одруженням я затрачувала свою рівнозначність серед підпільників. Моя поява в котромусь з районів суґерувала, що «тут десь недалеко є провідник», а моя опінія про якусь справу вважалась опінією Орлана. Насправді так не було, нераз ми мали дуже відмінні оцінки різних справ, і мій новий статус не зліквідував нараз усіх моїх особистих прикмет і поглядів. Не зважаючи на все, в нас, однак, зовсім не витворилось кризи. Ми жили в одному світі, були приготовані на особисті зречення, і, вкінці, не було часу занадто заглиблюватись у приватне життя, якщо взагалі можна було щось у нас назвати приватним.

СЕРЕД ПОЛЯКІВ

Уже восени 1945 року, під час монтування зв'язкової лінії на Захід, Орлан дав мені завдання створити в Західній Польщі зв'язковий пункт. Місце мало бути якнайближче до чеської границі, на т.зв. «зєм'ях одзисканих» (понімецькі землі), де я повинна була залеґалізуватись і втримувати зв'язкову квартиру.

Заміняла я партизанські чоботи за пристойніше взуття, пістоль — за підроблений документ і поїхала на новий пост на інший кінець Польщі — з-під границі східньої аж під західню. В бункері залишила посаг, який дістала в день вінчання. Яка родина, такий і дала посаг: пістолет сімка «Вальтера», від повстанців у Перемищині, і шкіряна торбина на довгому ремені, прекрасно оздоблена маестром Черешньовським, дарунок від Христі й Зорича з Лемківщини.

Я поселилася в Єлєній Ґурі, колишньому німецькому місті, недалеко границі. Знайти помешкання не становило труднощів, це був час, коли польська влада викидала з тих земель німецьке населення, а житла з усім у них майном передавала полякам. Вони масово сюди приїздили, найчастіше шукаючи наживи. Займали помешкання і зразу пакували все, що мало якусь вартість і що можна було вивезти поїздом. Тоді відрікались цього помешкання, а шукали інше, щоб зробити з ним те саме, що й з попереднім. Накінець або покидали місто, або залишались там жити, не грабуючи останнього помешкання, що обирали для себе. Німці, якщо встигали, приховували що могли й опісля вимінювали речі за харчі, однак, зіпхані жити в одній кімнаті всією родиною, не могли багато заховати. Робили оті неподобства переважно поляки з корінних земель, бо польські репатріянти із Західньої України не мали на це часу, їм треба було наперед влаштуватись у нових обставинах.

В Єлєній Ґурі мені насамперед треба було трохи «зурбанізуватись», отже я зайшла до перукарні, втяла свої коси і зробила тривалу завивку. Там розговорилась з молодою дівчиною, теж клієнткою, і сказала їй, що шукаю помешкання.

— Можеш зайняти моє, я сьогодні якраз від'їжджаю, — і передала мені ключі, кажучи: — Я й так думала викинути їх геть.

Як я побачила, вона вже пограбувала це помешкання, але меблі та дещо з дешевого посуду залишила. Того мені повністю вистачало.

Двоє старих німців, колишні власники, жили в одній кімнаті з окремим входом з коридору. Я мала дві кімнати і спільну з ними кухню. Оглянувши помешкання, пішла до домоуправи і полагодила всі формальності. Потім стала розглядатись за працею.

В оголошеннях місцевої газети прочитала, що державна установа має відкриті позиції на секретарку й машиністку. В соціялістичній Польщі всі заклади й установи були державні, тож мені не було що дуже надумуватись, пішла внести подання на працю.

В канцелярії застала лишень одну людину, який і був директором. Віком він був у ранній тридцятці, сильний брюнет, високий, ставний, з палким ненаситним поглядом. Оглянув мене уважно, опісля ознайомив з установою. Сказав, що в оголошенні не подано, що це Уряд Безпеки (УБ), який у цьому місті щойно в стадії організування. Покищо він тут лиш один. Праця буде вимагати великої уваги, і деколи доведеться працювати вечорами. Мабуть, те, що я «львов'янка», відразу прихилило його до мене. Став розповідати про себе, і єдине, що мені запам'яталось, то це те, що під час війни він був командиром якогось там загону польської червоної партизанки.

Як він лиш вимовив УБ, я вся захолола. Ото попала, вже не можна було придумати мені кращого місця на працю, як у самому серці системи — польському НКВД. Ще й з моїми підфальшованими документами... Тим часом я його слухала, привітно усміхалась і сама розговорилась про «наш коханий Львів» та інші банальності, а всередині вся терпла. Але мій ангел-хоронитель стояв надімною. На щастя, директор сказав завітати за три дні, до того часу вже надійде бюрове умеблювання та все потрібне, щоб розпочати працю, і тоді він оформить прийняття на роботу. Більше він мене не побачив, але це була добра научка: не знаючи броду, не лізь у воду. В дальшому пошуку праці я вже уважно вивчала установу, яка могла б мене затруднити.

Спочатку німці приглядались мені з неприязню і недовірою. Однак, коли побачили, що ставлюся до них чемно, почали зживатись зі мною. В мене не було жодної постелі, і перших кілька днів я спала на голому матрасі та вкривалась своїм плащем. Німка це бачила і тоді дала мені постіль, перину та обрус на стіл. Згодом у сльозах розповіла, як попередня

квартирантка геть ограбувала її, ще й привела зі собою міліціонера, який помагав їй виносити речі з хати.

Я влаштувалась на працю в «Убезпєчальні Спулечней»*, що займала будинок поблизу моєї квартири. Одного разу не було директора у праці, і я заскочила під час полуденку до свого помешкання. Як же я була заскочена, коли побачила, що двері до моїх кімнат навстіж відчинені й у бюрку в одній з кімнат німець шукає за чимось. У той час німка варила в кухні й, побачивши мене, вся спаленіла. Мені було так соромно за них, що не могла глянути їм у вічі. Проте нічого не сказала. На другий день німка запропонувала, щоб я залишала їй ключ, вона напалить мені кімнату, поки вернусь з праці, бо вже холодно. Вони, очевидно, мали ще один ключ, але я все одно залишала їм свій, і вона опалювала, а нераз і прибирала та прала постіль, словом, стала до мене дуже доброю. Я теж не залишалась у боргу, скільки могла помагала їм харчами. Мені зовсім не залежало, що вони заходять до мого помешкання, бо знала, що одного дня я все це залишу, тільки не знала коли.

Як і інші підпільниці, у новому середовищі я почувалась дуже незграбно. Польську мову знала, вивчала її до війни, але навіть тоді дуже рідко нею розмовляла, а пізніше — то й ніколи. Вимова моя, отже, була українська, а нераз то й проскакували суто українські слова, бо думала по-українськи. На моє щастя, поляки, що зі мною працювали, походили із західньої або корінної Польщі. Їм навіть подобалася моя «така чисто львовска» вимова, і вони нераз жартома мене наслідували. До «львов'яків» всі мали особливий сантимент.

Директор, приймаючи мене на працю, пообіцяв взяти за свою секретарку, як тільки обзнайомлюсь з роботою. Покищо він примістив мене в кімнаті, де працювали старша панна Ядзя і двоє німців, яких поляки потрохи виживали з усіх установ. У сусідній кімнаті працював такий собі Чайка, сержант колишньої польської армії, великий польський патріот. Він завжди заходив до мене, заговорював і перешкоджав працювати, аж поки не запримітив це директор і нагнав його. З того часу навідувавсь рідше, однак шепнув мені, щоб не йшла працювати для директора, бо він «страшни кобіцяж»**. На щастя, директора скоро усунено за якісь там грошові шахрайства, а його наступник прийшов уже зі своєю секретаркою, з якою жив не вінчаний, і вона тримала його на коротких віжках.

---

* Соціяльне забезпечення.

** Страшенний бабій.

Осівши в Єлєній Ґурі, я опинилась у середовищі польської інтеліґенції з властивої Польщі, побутова культура якої була мені дотепер незнана і не завжди прийнятна. Я не рівняла їхнє життя з нашим у підпіллі, бо з ним жодне життя не можна було рівняти, але в одному аспекті напрошувалось таке порівняння. Здавалось би, партизанська боротьба створювала її учасникам психологічні умовини для сексуальної розв'язности. Там були всі елементи до того: непевність завтрашнього дня, майже приреченість умерти, що спонукує бажання насолоди не опісля, а зараз, бо завтра може не прийти. Чисельна перевага чоловіків була велика, що давало жінкам можливість відносно легко знайти собі друга, залюбитись. Були кохання, залицяння, але, Боже мій, як воно треба було поводитись по-пуританськи, дискретно і не виставлятись перед іншими, щоб не деморалізувати середовища. А мої знайомі польки не чекали щастя в царстві небесному, вони заживали його на землі. Тут ось приходили дівчата рано до праці й без найменшого сорому розповідали в присутності мужчин про свої проведені ночі, про аборти. Під ту пору дві з них були вагітні. Одначе в польок була помітна висока товариська культура у поведінці, й мені неважко було з ними заприязнитись, навіть попри те, що не схвалювала їхнього способу життя.

Перед Різдвом я поїхала в Перемищину і там провела свята з чоловіком і Птахом. Птах також восени одружився з Перелкою, яка займала пост кущової до часу розв'язання жіночої сітки ОУН. Ту зиму Орлан перебував на Лемківщині. Тепер прийшов у Перемищину, щоб зустріти Стяга, який прибув сюди під кінець свят. Опісля оба разом відійшли на Лемківщину. Від Орлана я довідалася, що восени прибули сюди з України Дмитро Маївський («Тарас»), член Бюра Проводу ОУН, і генерал УПА Дмитро Грицай («Перебийніс»), шеф Штабу Головного Командування УПА. Вони переходили через Закерзоння підпільним зв'язком у Західню Німеччину. З Тарасом Орлан був знайомий ще з часів німецької окупації, коли діяв у Тернопільській області. Поки вони відійшли за кордон, оба перебували разом з Орланом на Лемківщині. Тарас оповів Орланові про свою перестрілку з ґестапівцями у Львові, коли прийшов на підпільну квартиру, в якій ґестапо зробило «мішок». Він був важко ранений, але вискочив з вікна першого поверху і втік. Потім мав дуже несприятливі умови лікування. Через кілька років, будучи вже на Волині, Орлан описав життя Тараса в підпільному журналі *За волю нації*.

Зв'язок на Захід ішов через Карпати, а далі — через

Чехо-Словаччину. Тарасові треба було дістати малий пістолет. Той, з яким прийшов з України, важко було заховати в цивільному одязі. Орлан віддав йому мою сімку, «Вальтера», який я дістала як весільний дарунок. Полагодивши справи за кордоном, Тарас і Перебийніс мали в пляні повернутися в Україну. Орлан дав їм мою адресу в Єлєній Ґурі і кличку до мене, щоб на зворотній дорозі могли покористуватись моєю квартирою.

Під охороною відділу УПА Тарас і Перебийніс щасливо перейшли в Карпатах границю. Однак на території Чехо-Словаччини була всаджена ворожа аґентура на зв'язковій лінії, і їх схопили в грудні 1945 року, вже під самим чесько-австрійським кордоном. Тарас встиг застрелитись, а Перебийніс дав себе арештувати, щоб опісля через чеську тюремну сторожу повідомити про їхню долю. Тоді повісився в тюрмі. Така вістка дійшла до нас, і мені невідомо, наскільки вона була перевірена. Факт був, що загинули дві великі постаті української визвольної революції, втрату яких дошкульно відчуло підпілля. Мені особисто було ще й тому важко на серці, що мій пістолет відіграв таку сумну ролю, саме ним відобрав собі життя провідник Тарас. Коли я приїхала до Орлана на Різдвяні свята, він ще не знав про їхню смерть.

«Марічка» вітається з «Орланом» після повороту з Єлєньої Ґури. Весна 1946 р.

У березні сорок шостого Орлан визвав мене листом, щоб негайно приїхала. Він уже був повідомлений про трагедію на Чехо-Словаччині, в наслідок якої моя адреса в Єлєній Ґурі могла опинитись у ворожих руках. Я приїхала поїздом до Перемишля і звідти відійшла на Лемківщину враз зі зв'язківцями Летуна, які несли туди пошту.

* * *

Пробиватися в горах лісами, ще повитими в снігах, було важко. У Березниці Нижній я зустріла Христю й Дору. Христя була затруднена в господарській референтурі надрайону, а Дора стала санітаркою на санпункті УПА. В цьому ж селі я пов'язалась з бойовиками з охорони Орлана, Круком та Грабом, і вони завели мене в ліс до бункеру, де зимував Орлан. Птаха не було, я зустріла його в Корманицькому лісі. Він прибув туди враз із провідником Стягом, який вертався в Любачівщину. Птах мав доручення збудувати навесні бункер, бо Орлан плянував знову перейти в Перемищину.

Всюди ще лежав сніг, і, підходячи до бункеру, доводилось проскакувати від дерева до дерева на чорні латки, щоб не лишати за собою слідів.

Мені сказали, що сім'я, в якої я затрималась у Бєрезниці, є ріднею провідника Стяга. Його батьки чи, може, діди походили з Лемківщини, звідкіля переїхали в Бережанщину. Опісля в бункері Орлан розповів мені такий епізод.

Стяг, прийшовши враз із Орланом після Різдва на Лемківщину, зразу зарядив будувати бункер, не зважаючи на те, що земля замерзла і лежав сніг. У горах, крім санпунктів, ніхто ще тоді не жив у криївках. Але він був великий конспіратор, і для нього не було нічого неможливого до здійснення. Поки будувавсь бункер, вони оба заквартирували власне в хаті, де опинилась я. Як на лемківські умовини, це була заможня родина, хата простора, тож їм було вигідно там працювати. Стяг знав, що господарі хати — його свояки, старенька бабуся є його тіткою. В їхній родині була одна спадкова риса, а саме — не вимовляли «р». Будучи надміру обережним, Стяг не признавався, а тітка тим часом увесь час вдивлялась у нього. Вкінці не витримала старенька, приступила до нього, пригорнула і з очима, повними сліз, промовила: «Славцю!» Вона Стяга ніколи в житті не бачила, тільки мала його світлину з дитячих літ. Після того Стяг, очевидно, більше не прикидався, а вони раділи ним як рідним сином.

Орланів бункер був у невеличкому лісі, при потічку, що вможливлювало викопати всередині криничку. Тому що викопувано його взимку, бункер був малий, низенький, ледве можна було випростатись. Всередині стояли ліжко, стіл і залізна пічка, у якій вночі варили їжу. Комин зверху був замаскований кущем. У ті роки підпілля діяло цілий рік і зв'язки не припинялись узимку, отож Крук і Граб знову ві-

дійшли в терен у якійсь справі, залишаючи в бункері нас самих.

Перші кілька днів були звичайні. Ми були щасливі — по піврічній розлуці знову разом, мали стільки всього одне одному розказати. Не було дня, щоб я, проходжуючи камінними хідниками Єлєньої Гури, не линула думками в оці лемківські ліси. Тужила за непрохідними повстанськими стежками й уявляла, в яких обставинах зимують чоловік і всі вони, мої друзі. Тремтіла за їхнє життя, коли читала в газетах, що відбуваються облави. Тепер усе це виливала перед ним. Він же розповідав мені новини з підпільної боротьби, серед яких було чимало сумних. Та найважче переживали загибель провідника Тараса і генерала Перебийноса. Таке вже наше життя. Раділи, що ми обоє ще живі, та разом сумували за нашими втратами...

Минув тиждень, а я як зайшла в бункер, так і ще не виходила. Бункер маскувався зверху, і не можна було його відкрити, поки не вернуться хлопці. Властиво, відкрити можна, але ми не знали, який стан наверху, чи немає облав, а якщо були б, ми не мали нікого, хто б знову замаскував криївку. В ту пору ще будували такі входи до криївок, а в подальшому їх так споряджалось, що маскувалось зсередини й відпадала потреба сторонньої помочі.

Я стала щораз більше нудитися. Вже так важко було сидіти в тім маленькім ящику, який називався криївкою, що, якби була могла, розсадила б його. Воліла б була жити в холодному лісі, ніж у такій клітці. Постійно почувалася втомленою, боліла голова, не смакувала їжа. Від нафтової лямпи почервоніли очі, і я не могла навіть писати на машинці. Здавалось мені, що умру, як поживу так довше. «Ех, якби так перенести сюди моє помешкання з Єлєньої Гури», — жартома говорила до свого чоловіка. Однак направду думала, наскільки воно було б легше жити і працювати в тих умовинах. Я так стужилася за денним світлом і сонцем, що не витримала і сказала одного разу до Орлана:

— Нічого не хочу, лише мрію вийти наверх, побачити сонце. Подумати тільки, я ж тиждень не бачила білого дня.

— А я не бачу його вже три місяці, — відказав стиха.

Мені стало прикро й соромно за себе. Я глянула на нього, поблідлого. Справді, не тільки жити, він ще й мусить працювати в тих умовинах...

Помалу звикла і я. Та ось насуваються на думку молоді підпільники, що йшли в боротьбу вже в 50-их роках. Все таки наш перехід у важчі форми боротьби був ступневий, а вони,

ці наймолодші, приходили зі світу відразу у важкі схованкові умовини, і їм треба було присвятити особливу увагу. Безперечно, мені багато поміг мій чоловік. Однак же, з другого боку, живучи біля нього, треба було суворіше за інших підпільниць додержувати конспірації. Тоді як майже всі вони перебували по селах, по хатах, я мусіла жити в укритті. Щойно в квітні, коли в лісі стало менше снігу, Орлан дозволив вийти вдень на годину наверх. Пригадую, вилізла перший раз і в очах увесь світ зазеленів. Глянула на руки — зелені, хмари — зелені, подивилась у дзеркало, що його мала в кишені, — я вся зелена. Посиділа ту годину на весняному сонечку, намилувалась ним і знову полізла в укриття. Чи знають люди на світі, бідні й багаті, яке дороге сонце?

Тоді, напровесні, Орлан займався підготовкою відділів УПА до пропаґандивного рейду на Чехо-Словаччину. Провадив наради з командирами сотень, що мали йти в рейд, виготовляв детальні інструкції щодо їхнього завдання, готував відповідну літературу, яку повстанці мали розповсюдити серед населення. Він також написав листа до президента Бенеша від українського визвольного руху, якого відділи мали переслати Бенешеві вже з території Чехо-Словаччини. В ньому з'ясував, що таке УПА, за що вона бореться та з якою метою рейдує в його країні. Із сотнями Орлан вислав у рейд Мирона, референта пропаґанди Перемиського р-ну, який відповідав за пропаґандивні дії відділів. Мирон переслав листа до президента через словацького студента, родину якого відвідано під час рейду.

Рейд відбувсь у квітні 1946 року. Взяли в ньому участь відділи Мирона, Бродича та Стаха, і пройшов він успішно. Спершу словаки ставились до наших повстанців з певним недовір'ям, вони пам'ятали совєтську партизанку, але, коли переконались, що це не большевики, та побачили їхню прикладну поведінку, почали ставитися прихильно. Тоді припадав латинський Великдень. Відділи УПА брали участь у церковних богослуженнях, після яких виголошували під церквами промови до зацікавленого їхньою появою населення. Рейд був добре зорганізований, несподіваний і, крім кількох сутичок з чеською поліцією, обійшовся без більших боїв і жертв.

На наші Великодні свята ми зійшли в Березницю Вижню, де й пішли до церкви другого дня свят. У церкві було багато підпільників, всі під зброєю, між ними й підпільниці Дора, Христя та ще дехто. По богослуженню поїхали в Жерницю Вижню, де тоді перебувала сотня Хріна. Його відділ, хоч найбільш бойовий на Лемківщині, не був призначений до

рейду, і це заторкнуло Хрінову амбіцію. Орлан був того свідомий, тому вмисно прийшов до його відділу на свята, щоб злагіднити оті жалі. Рішення, за якими сотні мали йти в рейд, Орлан приймав не сам, а разом з кром Тактичного Відтинку УПА Реном, який добре знав кожну сотню в своєму терені дій. Хоч Хрін багато воював, одначе тоді ще мав репутацію не зовсім здисциплінованого, тому були побоювання, що він може наробити зайвого шуму і стягне бої на чужій території. А цього власне й повинні були відділи остерігатись.

Сотник Степан Стебельський («Хрін»).

Хрін зрадів нашим відвідинам. У його сотні санітаркою була Степова. З нами приїхали також Христя і Дора, а що це був обливаний понеділок, ми змовились облити командирів відділу. Почали від Хріна. Домовились, що я буду з ним розмовляти, а дівчата зайдуть ззаду та виллють воду. Хріна я знала ще з 1944 року, коли він діяв у Бірчанщині, що належала до Перемиського р-ну. Будучи надрайоновою УЧХ, я там організувала санітарний вишкіл, на охорону якого Хрін був призначив рій своїх вояків. Ми собі розговорились, а Дора підійшла тихенько і хлюпнула на нього кварту води. Він лиш охнув і, миттю обернувшись, вимовив одне слово: «Хлопці!» Як з-під землі, враз з'явились його чотові, взяли Дору під руки і не обливали, тільки повели просто до потічка, що пробігав унизу, і там скупали її цілу, до нитки. Мусіла, бідна, позичати в господині одяг, щоб висушити свій.

Був у відділі Хріна ройовий, з походження узбек, що здезертирував з ЧА і приєднався до УПА. Казали, він завжди говорив, що колись піде з нашими хлопцями в Узбекистан і там також вони будуть боротись проти «рускіх». Української мови не знав, та й по-російськи говорив погано. Будучи мусульманської віри, він ранками та вечорами молився до сонця. Співав нам узбецьких пісень, але не просто співав, а заплю-

щував очі й увесь піддавався настроєві. Хрін твердив, що він не співає готових пісень, а просто створює собі їх до своєї вподоби.

* * *

У травні 1946 року почалась на Закерзонні посилена виселенча акція українців до радянської України. Їй передувала пропаґандивна кампанія, одначе без успіху. Населення переважно не хотіло покидати прадідівських земель і не піддавалось виселенню. УПА допомагала їм ставити опір, відганяла військо із сіл, підміновувала залізничні лінії, знищувала дороги, якими треба було транспортувати переселенців. Проте неможливо було охоронити нашими силами кожне село. У лісистих теренах люди схоронялись у лісах враз із худобою та домашнім пожитком. Там закладали курені й жили, поки тривала акція, а то й усе літо. Коли в травні ми відходили з Лемківщини в Перемищину, по дорозі бачили в лісах колиби селян. У лісі над Березкою два дні квартирували серед них. Утікачі тримали тут худобу, курей та інше, а село стояло пусткою в долині, наче вимерло. Однак не всі могли втікати в ліси, і польському війську вдалося виселити значну частину українського населення із Закерзоння, здебільшого з-під міст і сіл, віддалених від лісів.

У Корманицькому лісі Птах, з поміччю вояків з рою УПА, вже приготував Орланові бункер. Цей рій прислав курінний Байда з подальшого району. Прислані вояки не знали тут терену. Все робилось з огляду на конспірацію. Якщо б хтось з тих вояків і попав живим у руки ворога й не витримав тортур, то не міг би вказати місця бункеру. Рій цей не віддалювався з місця роботи. Птах враз з іншим бойовиком з охорони Орлана, Пімстою, забезпечував його харчами, чистою білизною та всім конечним. Така виміна людей між УПА і підпіллям не була рідкістю, ці дві ланки визвольно-збройної боротьби від початку до кінця тісно співпрацювали та одні одним помагали.

На південному Закерзонні підпільники переважно зимували в лісах, які були під контролею УПА. З бази в лісі вони йшли між населення і полагоджували різні свої справи. По селах мали тимчасові криївки, куди заходили на випадок ворожого наскоку. Знов же, були підпільники, що не хотіли жити в лісі або й не було лісу в терені їхнього району чи куща. Ці вже будували собі добре законспіровані криївки по селах. Облави, однак, ставали доволі частим явищем і деколи прино-

сили польському війську успіхи, їм та емведівським загонам, що також брали участь в облавах, вже вдавалось тут і там знайти повстанський бункер.

Найвідповіднішим місцем для бункеру в лісі були околиці потічків, яких багато в гірських і підгірських теренах. Потічком легше було підійти до бункеру як улітку, так і взимку. Входилось до нього далеко перед бункером та ішлось водою. Таким чином улітку не стоптувалось рослинности, а взимку не залишалось на снігу слідів. Узимку менше було з потічка користи, хіба що зима легка і потічок не замерзав. Якщо замерз і був засипаний снігом, ним не користувались. Тоді підходилось до криївки від найближче в'їждженої доріжки. Ставлялось кроки під дерева, де завжди менше снігу, і залишені сліди маскувалось, засіваючи їх з решета снігом. Була це довга процедура, від досконалости виконання якої залежало життя людей в бункері, і легковажити її не можна було.

Засадничо підпільні кадри не знали, в якому лісі проживає той чи той провідник. Узимку 1946/47 року зверху на Орлановій криївці розташувалась сотня к-ра Бурлаки. Це був час польських військових акцій на ліс, і сотня звела з ними бій таки ж над бункером та поблизу нього. Всередину доходили звуки стрілів, розривів ґранат і дудіння кроків. Слідів, очевидно, було повно, і так вони там залишились, поки не присипав їх свіжий сніг. Бурлака, може, й ніколи не довідався, де він зводив цей бій. Вкінці, вилазка з бункерів узимку залежала індивідуально від людей, від їхньої терпеливости, витривалости та скрупульозности в застосуванні конспірації.

Як на підпільні умовини, бункер у Корманицькому лісі мав усі вигоди. Простора кімната, в якій працював Орлан і я писала на письмовій машинці, вміщала стіл і другий столик на машинку, бібліотечку, шафу на архів, другу — на білизну, радіо на поличці й ліжко. Такої ж величини друга кімната, сполучена з першою коридором. Та була забезпечена залізною кухонькою, столом, шафкою на начиння та двоповерховими ліжками, де спали бойовики з охорони Орлана. В обох кімнатах — крісла. У стіні посередині коридору був видовбаний харчовий маґазин, а на самому кінці — туалет. Крім входу до бункеру з берега потічка, був другий, запасний, який виходив у ліс. Зверху віддаль між двома виходами була якихось сто метрів. З одного виходу не можна було помітити другого, бо один був у яру, а другий — у лісі. Коли б ворог знайшов один вхід до бункеру й атакував, можна було врятуватись,

пробиваючись другим виходом, якщо наверху напасники цього не запримітили.

Бункери будували розколом, опісля зверху засипали землею. На поверхні старались відтворити краєвид, якнайподібніший до попереднього, поки викопувано бункер. Знову засаджували обране місце молодими деревами, які раніше викопували з корінням, обкладали дернами та засівали травою. Бункери викопувано восени або навесні — дві пригожі пори року до такої роботи.

Стіни в кімнатах нашого бункеру були обкладені дошками, оббиті білим папером або побілені вапном. Підлога також була дерев'яна. На стінах висіли в рушниках образ Богородиці, тризуб і портрети історичних постатей. Все це, а також постіль, ми дістали від населення, а найбільше від жінки Птаха, Перелки. Птах жартома говорив, що вона подарувала нам пів свого посагу. Кімнати були майже нормальної величини, тільки без сонячного світла. З нами перебували Птах, Крук, Пімста і Граб — охорона Орлана. Вони також були його зв'язковими. В цьому бункері я прожила до пізньої осени. Протягом того часу виїжджала на зв'язки до Перемишля, Кракова, Ліґніци, куди висилав мене Орлан. Пізнім літом прибули до Орлана кур'єри із Західньої Німеччини. З ними він поговорив, потім відіслав зв'язком до Стяга.

ТРІЮМФ ЖИТТЯ

У нашому особистому житті зайшла подія — я завагітніла і чекала на зиму дитини. Коли вернулася напровесні до чоловіка після довгої розлуки, заговорив, видно, материнський інстинкт, і я нахилила його до того. Він скоро роздумав і змінив думку, знаючи, що нічим не зможе допомогти мені у вихованні дитини та що кожного дня чекає на нього смерть. Одначе було вже запізно, й Орлан почувався винним. Розуміла і я, що передімною важке життя, буду залишена тільки на власні сили. Проте сприйняла вагітність з радістю і не переживала так важко, як він. Якщо людина сильно чогось бажає, вона завжди знайде доволі позитивних арґументів, щоб на них опертись. Мені в цю пору вистачав арґумент, що жінки інших підпільників родять та якось виховують дітей, і то не лишень тут, але і в Україні, де обставини набагато важчі. Отже якось і я дам собі раду. Ось у моїх подруг, Святослави та Ірини, дружини сотенного к-ра Крилача, вже народились донечки, а тепер прийшла моя черга. Вже мала кілька охотниць, моїх подруг, що готові були замешкати зі мною в Польщі. «Знайду собі працю і буду жити з дитиною, — думала я. — Час від часу відвідаю чоловіка, а не вийде, то будемо бодай листуватися». Словом, я була наставлена позитивно й усе виглядало зовсім добре.

Одного вечора, у вересні, вернувся зі зв'язку Птах, приніс Орланові пошту і новину:

— Прибула підпільниця з України. Виглядає козир-дівка, з автоматом через плече. Любить командувати, бо зразу домагається зустрічі з вами, — повідомляв Птах, посміхаючись, мовляв, не вона буде мені давати накази, що робити.

— Хто ж вона така? — спитав Орлан і взявся читати її записку. — Підписана Бистра — не чув про неї.

— Бистра? — Я аж підскочила з несподіванки. — Може, це Ірина, моя товаришка зі Львова. Покажи записку, я знаю її письмо.

Глянувши на записку, відразу впізнала іринин почерк.

Ірину Савицьку («Бистру»), мою провідницю в Юнацтві ОУН, висилав к-р Тарас Чупринка за кордон з поштою до

ЗП УГВР і до ЗЧ ОУН. Він звернувся листом до Орлана, щоб поміг їй переправитись у Західню Німеччину.

Ще цієї ж ночі Птах і Крук привели Бистру до нашого бункеру. Привітавшись «Слава!», вона глянула по кімнаті й одразу запримітила мене.

— Маруха! — враз кинулась до мене, розціловуючи.

Пройшло кілька років від часу, коли ми співпрацювали в Юнацтві. Хоч між нами завжди були близькі та дружні відносини, вони, однак, не входили у сферу інтимности. Тепер нараз ми наче віднайшли одна одну наново, і, коли побачила її, трепетно-тепла струна забриніла в душі. Це нас єднали тепер спільна повстанська доля і переживання, зв'язані з нею. Ще щось більше, дороге мені, ожило в пам'яті з появою Ірини — спогади про юні соняшні роки, про все, що пройшло і ніколи не вернеться. Скільки то ми вже пережили від часу, коли на наших сходинах вона прислухалась, чи правильно я розібралася в ідеологічних «ізмах», чи передала зв'язківцям з Яворівщини літературу...

Від Бистрої я довідалась про долю декого з наших знайомих. Її брат, Роман, загинув в лавах УПА, як загинув також наречений Андрій. Маму арештувало МВД. Це й була вся її родина, яку вже знищив окупант. Ці особисті трагедії, впарі з переважким підпільним життям, позначились на її, з природи веселій, вдачі. Вона помітно споважніла, і в розмові більше не пробивався радісний сміх, як колись. Бистра одержала завдання від Тараса Чупринки продістатись на Захід і донести пошту. Щодо повороту, то командир дав їй вільну руку. Вона нам наполегливо твердила, що навесні вернеться в Україну. Просила мене не христити дитини, а почекати на неї, бо хотіла бути хрищеною матір'ю. Поки ладналась їй дорога, Бистра переважно жила в нашому бункері.

Коли я виїжджала вже на постійне життя в Польщу, сказала чоловікові, що буду чекати на Ірину.

— Ти не чекай, охристи дитину.

— Чому? Я ж їй пообіцяла.

— Може, не вернеться.

— Що?! Ти її не знаєш, — сказала я рішуче.

— Побачимо, — відповів у задумі й додав: — Час покаже.

Повстанці, коли знали, що когось з-посеред них висилалось з поштою за кордон, тихо, а то й голосно ставили йому питання: «Цікаво, чи повернешся до нас?»

У зв'язку з аґентурою, через яку загинули Тарас і Пере-

бийніс, лінію через Чехо-Словаччину в ту пору ще не наладнано. Треба було шукати приватних можливостей помогти Бистрій. Перебуваючи одного разу в Кракові, я зайшла до о. Граба. Він під час переселювання виїхав зі своєї парафії в Пєремищині й тепер був настоятелем української греко-католицької церкви у Кракові. В нього я зустріла молодого священика з Пряшева, який прибув до Польщі в церковних справах своїм нелеґальним церковним зв'язком. Поговорила з ним, і він згодився взяти з собою Бистру, помогти їй переїхати через Чехо-Словаччину, потім перейти границю.

З усіх можливостей ця була найкраща. Орлан негайно повідомив Стяга, і вони вирішили вислати Бистру зі священиком. Стяг дорадкував Орланові вислати й мене з ними, але я мала незадовго родити, і дорога горами, крізь Карпати, ночами, пізньою холодною осінню була мені вже не під силу. Крім того, насправді не хотіла відходити так далеко від Орлана. Проживаючи в Польщі, зможу хоч написати до нього, а відійти на Захід — це так, як на інший світ.

Священики в загальному ставились прихильно до підпільно-визвольного руху, а деякі, як о. Кадило з Бірчанщини, то й самі приєднались до боротьби. Таких, однак, не було багато. Проте не всі вони розуміли, навіщо ми ведемо, в їхньому розумінні, безвиглядну боротьбу. «Діти, ви ж усі загинете і пропадете», — казали. Орлан нераз говорив з ними по селах, а також викликував священиків з Перемишля і насвітлював їм наш погляд на тодішні обставини, наголошував конечність ставити опір окупантові. Повстанців дратувала співчутливість тих добрих людей, які вважали, що ми одержимі й не здатні реально оцінити ситуацію, в яку ввели себе. Тим часом і вояки УПА, і підпільники розуміли, що в тогочасній міжнародній обстановці в нас немає шансів здобути самостійність. Але ми також усвідомлювали собі іншу правду. Якщо народ не буде здатний встати за себе і протиставитись окупантові, він не визволиться з неволі навіть тоді, коли і створиться до того сприятлива ситуація. Власне викорінити в народі почуття фатального приречення долі, викресати віру в себевартість і зробити його здатним чинити опір окупантові в кожному селі, в кожній хаті — оце й була наша мета. Не мусів це бути збройний опір, але хай він буде в душі й не допустить до збайдужіння.

Нашою боротьбою ми також намагались привернути увагу світу й постійно йому нагадувати, що Україна не зрікається свого місця на карті Европи і не думає бути списаною з історії.

Ми були свідомі того, що світ розцінює вартости народу не міркою зазнаних ним кривд, а міркою його опору супроти кривдників. Хай же знають, що в Україні є люди, які ставлять опір своїй загладі й ведуть боротьбу, щоб залишитись при житті. Також учасники визвольного руху стали переконуватись, що залишені на власні сили у промощуванні Україні доріг серед політичних кіл Заходу. Вони побачили, що наша численна політична еміґрація, замість інформувати вільний світ про стан в Україні та приєднувати їй прихильників, витрачає час і енергію на міжпартійні сварні.

Був ще один чинник, який виправдував дальшу боротьбу, головно в Західній Україні. Вона, боротьба, сильно в'язала руки владі, і це утруднювало, а навіть здержувало на деякий час колективізацію західніх областей. Населення, отже, почало жити впроголодь пізніше на кілька критичних своїми подіями років, коли південносхідні області України навістив голод. Не совєтська влада, а західній українець, завдяки боротьбі, яку він вів, урятував сотні тисяч голодуючих братів від смерти 1946 року.

Очевидно, боротьба потягала за собою численні втрати. Одначе в тій добі народ і так не обминув би їх. Почалася світова війна, і большевики мобілізували в армію всіх чоловіків, хто лиш надавався. Молодь, яка пішла в УПА, в іншому разі була б змобілізована до ЧА. Новобранців, головно із західних областей, большевики кидали без вишколювання на передову, на гарматне м'ясо. Якщо не в УПА, то були б загинули на фронтах, за Сталіна, за колгоспи. Коли вже історія призначила нашому поколінню скласти такі велетенські жертви, то чи не кращий вибір був скласти їх за визволення свого народу, а не за сталінську імперію.

Водночас з акцією виселювання українців польська влада взялася до ліквідації Української Греко-Католицької Церкви. Почалось переслідування священиків, арештували в Перемишлі о. каноніка Гринева, а незабаром ув'язнили багато інших. Тоді то 1946 року польська влада зліквідувала український перемиський катедральний собор і поліція арештувала єпископа Коциловського. Коли убісти прийшли його арештувати, Преосвященний, в єпископській митрі на голові, сів на престіл і не рушив з місця. Так з престолом його й винесли польські сатрапи з УБ, посадили на вантажне авто і повезли до Ряшева в тюрму. Коли везли Перемишлем, люди сповільнювали ходу і гляділи на старенького єпископа, що сидів маєстатично на своєму престолі, тільки вітер розвівав його довгу білу бороду.

Польське населення не надто співчувало переслідуванню українців та їх Церкви. Одного разу, вертаючись до Перемишля поїздом з Кракова, я прислухалась розмові жінки з польським священиком. Вона оповідала йому, що діялось у Перемишлі, й розповіла про арештування єпископа та священиків.

— Що ж, трудно, хай терплять за свою віру, — відповів ксьондз байдуже, без нотки співчуття.

* * *

То право материнства — за тобою!
І син в колисці пісню наслуха,
Василь Симоненко

У листопаді я врешті виїхала до Ґнєзна, де проживала моя, вже заміжня, шкільна товаришка, Лінка Длябога враз із чоловіком, Михайлом, і півторарічним сином, Адріяном. У них я замешкала і 15-го грудня 1946 року привела на світ сина. Розказував мені опісля Птах. Коли Орлан одержав мого листа, його перше слово, яке вигукнув на весь бункер, було: «Син!» А переконував мене постійно, що йому рішуче все одно, чи буде хлопець, чи дівчина.

Вже з перших днів материнства довелось мені проковтнути гіркі пілюлі. Щоб не допитувався ніхто про чоловіка, в документах я була незаміжня. Дитина моя, отже, народилася ніби безбатченком. Ґнєзно — старе історичне місто з доволі консервативним населенням, і моя історія скоро рознеслась по шпиталі, де я родила. Нас шість породільниць лежали в одній кімнаті. Вони всі знали, що в мене немає чоловіка, і дивились на мене згірдливо та співчутливо, мовляв, от що собі нашукала. Молоде, дурне. Інших відвідували чоловіки, приносили дарунки, захоплювались новонародженими, і жінки безліч разів їм розповідали про свій подвиг, про пологи. А я... лежала самотня в чужому далекому місті, і нікому було відвідати мене й мого первенця, глянути з вдячністю, що породила його, гарненького, білесенького, найкращого з усіх немовлят, що приносили в нашу кімнату. Я кріпилась, казала собі: «Ти — революціонерка». Проте не витримувала, відверталась до подушки і тихо, щоб ніхто не запримітив, втирала сльози. Тим часом поліжниці пошепки розповідали своїм чоловікам про мене, і ті з цікавістю кидали в мою сторону масні насмішкуваті погляди, що жалом пронизували мене. Нетерпляче я вичікувала кінця таких візит.

Михайло і Лінка Длябоги.
У них замешкувала «Марічка» в 1947 році.

Я послухалася чоловіка — не чекала з христинами. Охристила сина і дала йому ім'я Зенон. Лінка та Михайло стали його хрищеними батьками.

Мені, як і родині Лінки, ця зима не була легкою. Помешкання мало лиш кухню й одну невелику кімнату. Тіснота, ніде висушити пелюшок. До того ще й важко було з паливом. У той важкий час ця родина помагала мені чим могла, ділилась зі мною всім, що мала. Перед ними я залишилась з несплаченим боргом вдячности. Можливо, тому, що тільки я одна відповідала за плекання дитини, стала до тієї міри перечулена над ним, що навіть Лінці нерадо віддавала його в опіку. Коли виходила з хати до крамниці або йшла на годинку до церкви, мені здавалось, що він плаче без мене, і я поспішала додому. Лінка ображалась: «Що ти думаєш — я не зумію допильнувати твоєї дитини? Дивись, виховала свого. А то біжиш, наче б його тут хтось кривдив».

До Орлана я висилала листи на домовлену в Перемишлі

адресу. Була зима, і хлопці не виходили часто з бункеру, тому листи приходили з великим запізненням. Найсвітлішими в моєму тодішньому житті були хвилин, коли листоноша подавав листа, адресованого рукою Птаха. Цей клаптик паперу кожний раз уміщав у собі стільки чистої любови, тепла, туги і турботи за нас, що можна було з нього написати книжку. Орлан різними словами також повідомляв мене про новини в підпіллі, головне про близьких приятелів. Враз із його листом приходив лист також від Птаха. Ми обоє вже зжились і стали добрими приятелями. Коли читала їхні листи, мене забавляла їх польська мова, яку вони немилосердно калічили, уживаючи українських слів. З тих листів я довідалася, що Малуша вийшла на волю і після того перебувала якийсь час у нашому бункері.

Восени, ще коли я перебувала в підпіллі, Малуша приїхала з Гданська і прийшла до Корманич, де мала сконтактуватися зі зв'язковими від Орлана. В селі поляки якраз проводили облаву, під час якої УБ заарештувало Малушу разом з багатьома сільськими дівчатами. Їх усіх повезли до тюрми в Перемишлі, і там вони сиділи. Шкода нам було, думали, що вже пропала. Я припускала, що Малуша, мабуть, підписала заяву про співпрацю з УБ, і тому її випустили з тюрми. Убістам легко було устійнити фальшивість її документів, тим більше, що всі арештовані дівчата точно знали, хто вона. Нереально було сподіватись, що ні одна з них не злякається, не заломиться й не скаже їм, хто така Малуша.

Мабуть, вона тому й опинилась в бункері Орлана, бо він сам хотів її точно випитати про все. Мені невідомо, що вона розповіла йому, опісля — працівникам СБ. Виходить, вони всі вірили, що вона не буде співпрацювати з польськими органами безпеки. Їй і надалі доручали підпільні завдання.

Якщо говорити про можливість арешту, то жінки були в набагато гіршій ситуації за чоловіків. Вони часто подорожували поїздами, проживали і працювали в чужому середовищі, не мали ні солідних документів, ні доброго алібі. Попри закони конспірації, ще один елемент важив багато в підпільній дійсності, і він подекуди перекреслював закони. Тим елементом було довір'я до людини. Без цього довір'я боротьба не проіснувала б довго. На південному Закерзонні УПА та підпілля мали свої бази в лісах, а в селах заходили до кожної хати. Такий стан не був таємницею для польської поліції. Безсумнівно, зізнання арештованого повстанця приносило ворогові певну користь, а тим самим завдавало шкоди підпільній боротьбі. Видно, що шкода не вважалась настільки великою,

якщо звільнених з-під арешту підпільниць не усували з активної боротьби.

Напровесні 1947 року я одеожала від Орлана пресумну вістку: надрайоновий пропаґандист Перемищини Вадим загинув у бою УПА з польським військом у лісі над Тисовою. Ярослав Пеців («Вадим») походив зі Станиславівщини. Він був одним з моїх найкращих приятелів ще з часів матурального курсу. Тоді то я відписувала від нього латинські задачі, за які діставала кращі, як він сам, оцінки, і він дуже нервувався через таку несправедливість професора. Після матури вже не вертався додому, відразу приєднався до підпільної боротьби. Ще ось недавно, коли довідався, шо в нас родився син, написав мені листа через Орлана, вітав з радісною вісткою й обіцяв бути кумом. Його лист прийшов тількищо в передостанній пошті. І ось вже не стало Вадима. Залишилась лиш тепла пам'ять, в якій виблискують спогади... Ось ми, опромінені щастям досягнутої мети, вириваємось з Народного Дому з піднесеними вгору «атестатами зрілости» і біжимо над Сян. Що нам до того, що над нашими головами зловісно гудуть літаки. Цей день належав нам... То знову наша перша зустріч в підпіллі, вночі, на зв'язковій хаті, також ось, як тепер, напровесні: «А я був би не повірив, що тебе тут зустріну, виглядала мені білоручкою». — «Ти зате був уже надто куйоном», — нагадували ми одне одному весело. Опісля було багато зустрічей, звірянь, щирих розмов... «Ех, Славку, я довго буду за тобою тужити», — плакала я не тільки слізьми, але всією душею. Плакала за них усіх — його матір, сестер, братів, якщо були в нього, за всіх, кому був дорогий. Вони бо не знали, що вже не стало його. Батько йому помер, був сиротою, з убогої родини.

Вадим був один із визначніших провідників середнього кадру на південному Закерзонні. Працював не лише у підпільній мережі надрайону, але також політвиховником у відділах УПА, у рядах якої й загинув. Успіх рейду УПА на Чехо-Словаччину 1946 року, в якому він брав участь, був у великій мірі його заслугою.

З польських часописів ми довідались про смерть генерала Свєрчевського, який загинув на засідці УПА. Преса часто писала про УПА, завжди з лайкою і ворожістю. Однак після того випадку розгорілась до білого кампанія проти УПА та підпілля, і вся преса гарячково закликала польський уряд до рішучих акцій з метою остаточної ліквідації української збройної боротьби. Далеко в Польщі я тривожилась і хвилювалась,

довідуючись з преси, який хід набирає зловісне майбутнє. Тим часом до мене йшла ще одна вістка, якої, здавалось, не під силу буде пережити.

У березні знову прийшов від Орлана лист. Писав, що дістав наказ відійти на працю в Україну. Відходить уже навесні. Просить мене прийняти вістку мужньо та постаратися приїхати в квітні попрощатись. Поки відійде, дуже хотів би побачити сина. Проте застерігав, що, мабуть, привезти сина буде неможливо — надворі ще холодно, дорога дуже далека і транспортація жалюгідна. Тому радив попросити Лінку, щоб заопікувалась Зенчиком на тиждень-два, поки вернусь. Орлан писав, що наказ від Тараса Чупринки (в листі назвав інше ім'я) прийшов ще восени, але не хотів мене хвилювати перед приходом на світ дитини. Також написав, що УГВР нагородила його Срібним Хрестом Заслуги за вклад у боротьбу.

Справа переведення Орлана в Україну тяглась довго, ще з весни 1946 року. Вже Бистра це знала і минулої осени згадала мені, але я не хотіла над тим думати. Людина часто блокує небажані їй думки. Стяг уважав, що Орлан потрібний на Закерзонні, й, на свою відповідальність, наказав йому ще затриматись, а він зробить усе можливе, щоб переконати зверхників, аби змінили рішення. Рік, отже, Стяг намагався затримати Орлана, але безуспішно. В Україні підпільна боротьба вже зазнала дошкульних втрат не тільки серед рядових кадрів, але й у провідному складі. Головне поле бою було не на Закерзонні, а в Україні. Тому Чупринка не міг погодитись, щоб Стяг та Орлан залишались на Закерзонні тоді, коли в Україні дошкульно відчувалась нестача керівного кадру. Восени прийшов наказ, тим разом невідкличний, щоб на весні 1947 року Орлан прибув в Україну.

Вістка ця була для мене жахливою. Я добре розуміла, що вона означає: ми розходились назавжди, навіки. Я з дитиною застрягну в якомусь польському місті, а він буде боротися в Україні, поки не загине. Ми вже ніколи більше одне одного не побачимо. До того ще й моє становище ставало нестерпним. У родині, при якій я жила, почали виникали непорозуміння, причиною яких частинно була моя присутність. Обоє були гарні, чесні люди, патріоти. Проте постійні невигоди, тіснота і дорожнеча впливали на настрій, викликали роздратованість. Вони не так уже давно побралися, ще не мали доволі часу звикнути одне до одного, а тут з'явилася ще і я з дитиною. Грошей не хотіли брати від мене, хоч я пропонувала, бо знали, як важко вони мені діставались. Бути

на їхньому утриманні не хотіла. Треба було конче змінити місце прожитку і знайти собі працю.

Однак, відколи прийшла новина про призначення Орлана в Україну, я перестала думати про своє враз із дитиною становище. Шорстка свідомість опанувала всією моєю істотою: Орлан відходить від нас — назавжди...

У цьому місці моєї розповіді могла б я злукавити і написати: вихована в ОУН мужньо приймати зречення особистого щастя та загартована підпільним життям, я гідно зустріла гірку для мене вістку. Одначе воно було зовсім не так. Нікого я не винуватила і розуміла, що мій чоловік мусить бути там, де найбільша потреба, але почувалась так, ніби на мене всі хмари звалились. Не тішили його хрести заслуги, коли знала, що розходимось навіки. Зразу відписала Орланові. Це був, мабуть, найтрагічніший лист, який я коли-небудь написала в житті. Вилила в ньому всю гіркоту самотнього життя, тягар плекання дитини, а найбільше — глибоку розпуку з того, що ми вже його втрачаємо. Вигорнула з душі все, що в ній накипіло, про що не писала давніше, щоб не турбувався. Знала, що не повинна так писати, розуміла, що він не в силі нічого змінити, була свідома того, що приб'ю і пригноблю його тим листом, але писала, бо мусіла.

Тоді вирішила поїхати до нього не сама, а з дитиною. Все ж легше буде, як знатиму, що він хоч раз у житті бачив свого сина. Колись, як Зенчик виросте, буду розповідати йому багато разів про цю єдину стрічу батька з ним, поки не стане вона леґендою в житті сина і моєму... З болем, самотужки входила я у важчу за попередні «професії» підпільниці — в ролю матері-підпільниці.

Дорога поїздом була виснажлива, мені взяло більше як дві доби, поки добилась до Перемишля. Був початок квітня, холодно, а поїзди не опалювані, з повибиваними вікнами, а подекуди то й товарні. До того ще й крайньо переповнені, дістатись до них вимагало чималих зусиль. У Кракові мені треба було змінити поїзд на товарний, який обслуговував пасажирів на лінії до Перемишля. Я бачила, як якась подружня пара з немовлям підплатила кондуктора і він взяв їх до поштового вагона. Я подалась за ними. Однак чоловік, втягнувши всередину жінку і дитину, штовхнув мене так, що я полетіла стрімголов зі сходів враз із дитиною і візочком. Не знаю, що я робила і як я це зробила, але пам'ятаю, що з люті й розпуки в мене взялась така сила, що без нічиєї помочі таки добилась у поштовий вагон.

«Марічка» і «Орлан» з їхнім сином Зенчиком.
Травень 1947 р.

Із собою я везла не лиш дитину, але й візочок і виправку на два тижні. Мені було справжньою мукою добиватись у поїзди з усіми цими речами, проте ніхто з пасажирів не спішивсь помогти. В той повоєнний час стала правилом груба, а подекуди прямо звірська поведінка. Власне тоді я перестала вірити, що терпіння ушляхетнює людину. Воно ушляхетнює, і то не всіх, тільки тоді, коли пов'язане з вищою метою, в ім'я якої люди терплять. Без того терпіння робить людей грубими егоїстами, безоглядними і жорстокими. Я спостерігала це на кожному кроці. Людина в добробуті переважно щедріша і добріша, ніж людина в нужді. Віддати невеличку частину не так важко, як поділитись останнім окрайцем.

Добившись до Перемишля, я зайшла до знайомої родини. Потім одного дня поїхала із Зенчиком фірою до Корманич, куди мав прийти Орлан.

Як тільки зсутеніло, в хату, де я заїхала, увійшов Уманець («Професор»). Він і надалі був затруднений в пропаган-

дивному осередку округи та жив у бункері в лісі. Я не сподівалася нікого з повстанців так вчасно звечора і якраз тоді годувала дитину грудьми, прикрившись хустиною. Ввійшовши, Професор затримався біля дверей, глянув на мене, і його обличчя заясніло лагідною усмішкою. Він привітав мене словами:

У нашім раю на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

Уманець був ніжної вдачі, може, я пригадала йому, як його син був немовлям. Тепер він десь проживав з матір'ю в Україні.

Потім прийшов Орлан з Птахом. Привітались, він глянув на сина і став наче безрадним. Навіть не взяв дитини на руки. Вже так умів чужих дітей забавляти, приговорити до них, а до своєї — і слова не знає, як промовити. Я була дуже розчарована. Не так уявляла собі його реакцію.

«Який же він подібний...» — і не докінчив. Зенчик справді був дослівно його копією.

Орлан помалу прийшов до себе, взяв сина на руки і не міг ним надивуватись. Опісля оправдувався: усвідомляти собі, що ти батько, це одна річ, а побачити свою дитину — це неначе чудо. Ми просиділи разом добру частину ночі, тоді Орлан і Птах відійшли в ліс. Другого дня я з дитиною вернулась до Перемишля.

* * *

Раз добром нагріте серце ввік не захолоне.
Тарас Шевченко

У місті діялось страшне — шаліли арештування і переслідування українського населення. Я примістилась з дитиною в українському сиротинці, яким завідували сестри-законниці. В цьому помогла мені Ганя Ґула, що була знайома з сестрами. Вони прийняли мене гостинно, хоч не без страху, бо їх теж переслідувала польська влада. З дня-на-день сподівались ліквідації сиротинця.

Сестри-виховниці й дівчатка-сирітки відразу полюбили Зеня, і всі хотіли його забавляти. Серед жорстокости, що

проявлялась на кожному кроці, тут, в убогому сиротинці, я зустріла стільки чистих і теплих сердець у тих сиріток, які своїми дитячими дзвінкими голосочками співали Зеневі:

Спи, дитинко, спи,
Очка зажмури,
З неба ангели зійшли
І накрили тя крильми,
Щоб ти спало і дрімало.
Спи, дитинко, спи...

Ганя Ґула, що помогла мені приміститись у сиротинці, була одна з тих скромних і шляхетних дівчат, які завжди приходили з поміччю кожному, хто потребує її. На неї можна було розраховувати у важкій хвилині не тільки підпільникові, але кожній українській і неукраїнській людині. Це була Добра Людина з великої літери. Походила вона з с. Медики під Перемишлем, яке було тепер по українському боці границі. Вдома виростала в національно свідомому і патріотичному оточенні. Дідуньо Гані, піонер національного відродження, засновник товариства «Просвіта» в їхньому селі, був відомий довколишньому населенню. Його похорон перетворивсь був у велику маніфестацію українців з усієї околиці Перемишля. Хоч воно було ще до війни, місцеві поляки й до тієї пори цього не забули та нераз докоряли тим Гані. А була вона вже така добросердна, що навіть ті знайомі їй поляки, що ставились неприхильно до українців, любили її й говорили зі співчуттям: «Бачиш, Ганю, якби не те «орав, орав і не зорав», ти могла б була жити серед нас, ми б тебе приховали. А так, вивезуть тебе». Це був натяк на промову, виголошену на похороні її Діда.

В ту пору масових арештувань у руки УБ попало також декілька підпільниць. Однією з них була Ірина Карманська («Оля») з Яксманич. Вона часто сповняла завдання кур'єрки, добре його виконувала, і навіть Орлан користувався її послугами. УБ над нею дуже знущалось, тортурами намагалось витягнути відомі їй підпільні зв'язки. Олі та іншим арештованим підпільницям Ганя Ґула готувала передачі й вистоювала попід мурами в'язниці, наражаючи себе на ризик. УБ навіть арештувало її на кілька днів, однак вона й після того не переставала помагати. Працювала в кравецькій майстерні й усе, що заробила, віддавала на передачі ув'язненим. Не тільки те, вона віддала їм майже всю свою одежу, білизну, а коли хто

звертав їй увагу, мовляв, що вона робить, відказувала: «Я дам собі якось раду». Помагала підпільницям знайти квартири на зв'язок, підшукувала в місті помешкання родинам, що ховались від переслідування, ходила на села до знайомих людей роздобути харчі для в'язнів і для потребуючих у місті. Словом, була для всіх добрим ангелом. Енергійна, життєрадісна, Ганя знайшла час і для мене.

На заселену українцями територію наїжджали цілі дивізії польського війська. Всім було очевидно, що закроюється велика акція проти УПА та підпілля. У квітні радянський уряд ще раз відкрив границю на «добровільну репатріяцію» до радянської України. За винятком деяких родин з Перемишля, нею населення не скористалось. Люди залишались на своїй землі, хоч би що чекало їх попереду.

На Великодні свята я пішла до Орланового бункеру, залишаючи Зенчика на два дні під опікою сестер-служебниць. Наш зовсім не святковий настрій ще більше затьмарила сумна вістка. В Страсну суботу, під час облави на ліс, військо УБ знайшло бункер над Берендьовичами, де була приміщена шпиталька УПА. Ранені повстанці, що там лікувались, і санітарка Богдана, скільки могли, з бункеру вели бій. Опісля всі загинули, розірвавшись ґранатами. Мені вірити не хотілось, що моя щира подруга, тиха, скромна Леся, вже не живе. Тільки їй к-р Хрін міг завдячувати, що йому не ампутували поторощеної кулею руки. В його рани вона вклала все своє вміння, а найбільше — своє любляче серце. З такою ж дбайливістю вона несла поміч десяткам ранених і хворих вояків УПА. Вірна своєму обов'язкові, спочиває вічним сном разом з ними їхня терпляча санітарка.

Зараз же по святах дивізії польського війська і УБ розгорнули акції проти УПА й підпілля на всю широчінь. Закінчено «добровільну репатріяцію», і польські війська відразу стали насильно викидати з сіл українське населення. Викорінених людей вони звозили в лаґери під Ряшевом, звідкіля по якомусь часі переселяли в Західню Польщу, на колишні німецькі землі. До тепер і польський, і радянський уряди були переконані, що боротьба проти українського визвольного руху на Закерзонні тільки тоді принесе їм повний успіх, коли відберуть повстанцям природню базу існування, якою було українське населення.

Щоб досягти своєї мети, три окупанти подали собі руки: СРСР, Польща і Чехо-Словаччина уклали договір про взаємопоміч у боротьбі проти УПА й підпілля. Коли відділи УПА

переходили на радянську або чеську територію, там далі їх переслідували і зв'язували боями війська МВС та чеське військо.

На кожний клаптик лісу, хвиля за хвилею, сунули військові частини. Прочісували ліси, гущаки, потічки, вишукували бункери. Не маючи куди відступати, відділи УПА лавірували між ворожими частинами. Та не завжди це вдавалось, і часто відділи були змушені зв'язуватись боями з військами. Коли викинули із сіл населення, почало бракувати харчів. Навіть якщо і залишились продукти в опустілих селах, то користи з того було мало: ворог щільно блокував села й ліси і тільки прориваючись з боєм можна було з них вийти.

Підпільники, ті, хто жив у бункерах, залишили їх і вийшли в ліс. При таких детальних обшуках військо віднаходило бункери. Деякі підпільники прилучились до відділів УПА, інші лавірували в лісах невеликими групами і старались уникати сутичок з набагато сильнішим противником. Усім було важко, але найважче доводилось відділам УПА. Малим групам легше було лавірувати, забезпечитись харчами.

Неможливо було довше затримуватись у Перемишлі, і я збиралась до від'їзду. Домовилась з Орланом про зв'язок на 15-те травня, щоб повідомити його, де опинюся з дитиною, в якому місті замешкаю. Плянувала це зробити через Ганю, передати їй зв'язок — вона мала вийти 15-го на стрічу та все йому переказати.

З початком травня Ганя помогла мені переїхати до Кракова. Добиратися поїздом було небезпечно, бо УБ перевіряло документи. Довелось їхати автобусом до Ряшева, потім пересісти на інший, до Кракова. Дорога тривала понад шістнадцять годин і була для нас справжньою мукою, не кажучи вже про дитину. Приготоване молоко вихололо, ще й прикисло, а я, до краю перейнята і стурбована всіма подіями, утратила корм у грудях.

У Кракові затрималась на приходстві в о. Граба. Коли їхала в Перемищину, у нього зустрілась з Геною, кур'єркою Стяга. Ми були знайомі з часу, коли я монтувала Бистрій зв'язок на Захід і Гена приїхала з нею до Кракова від Стяга. В Гени було багато знайомих, добре законспірованих українських родин у Польщі. Вона пообіцяла знайти родину, в якій я могла б замешкати з дитиною. Власне, домовилась з нею зустрітись в о. Граба і звідти виїхати на дібране місце замешкання. Так то ми одна одній помагали. Тепер мені треба було тут зачекати на Гену, а Гані вернутись до Перемишля. Я

передала їй зв'язок до Орлана і просила переказати, що з нами все в порядку, нехай не журиться. Тим часом у мене ще зовсім нічого не було в порядку, але в тій безвиході Орлан ніс такий непідсильний тягар на своїх плечах, що я не мала серця турбувати його ще й моїми клопотами.

КРАКІВСЬКИЙ КОТЕЛ

Прожила я в о. Граба понад тиждень. Наближалась дата, коли мала приїхати Гена. Я чекала її як на вогні, бо була свідома того, що живу, наче на підмінованому острові. В ту пору переслідувань багато українців із Закерзоння перебралося до Кракова. Навідувались туди також українці з Катовіц та інших міст Польщі, щоб стрінутись зі своїми людьми. Всі вони насамперед заходили до священика, де, на їхню думку, найкраще можна було довідатись, що діється між українцями, і дізнатись про своїх кревних чи знайомих. Очевидно, польське УБ слідкувало за українською церквою і за всім, що діялось довкола неї. Не було сумніву, що одного дня вони знищать цей український острів у Кракові. Розуміючи обставини, я хотіла покинути дім священика, та не мала де подітись. У місті жили дві знайомі родини, однак вони були загрожені і боялись нас прийняти. Не було іншої ради — я чекала на приходстві.

Тим часом довідалася, що о. Гоза, який враз із о. Грабом вінчав мене, заарештований. Отець Гоза виробив собі документи під чужим прізвищем і вже виїжджав до Америки, коли в Ґдині, перед входом на корабель, його заарештувало УБ. У великій мірі він сам наробив собі лиха, був необережний і всім розповідав про свої пляни. Знало про його виїзд не лише ціле село, де він мав парафію, але й уся околиця. Орлан остерігав його перед наслідками, однак це не помагало, така вже була в нього балакуча вдача. Отець Гоза приятелював з о. Грабом і нераз відвідував його у Кракові.

Було це вранці, у понеділок 11-го травня. Крізь вікно я запримітила, як четверо чоловіків, у цивільному одязі, перетинали вулицю, уважно споглядаючи на вікна приходства. Мене вкололо в грудях. «Чи не емведисти», — подумала, інстинктивно відчуваючи, що саме оці люди несуть нам лихо.

Довго не довелось чекати. Через кілька хвилин аґенти УБ та МҐБ були вже на приходстві. Отця Граба відразу заарештували та відвезли в тюрму, а в усіх інших перевірили документи і затримали в помешканні. Я виказалась своїми документами і на запитання, що я, полька, тут роблю, віповіла:

«Іду в Західню Польщу шукати праці й тут затрималась тільки проїздом». На приходстві мешкала Іванка, дочка священика з Гребенова, інтеліґентна, доброї вдачі молода людина. Жила там леґально, працювала в банку і не була пов'язана з підпіллям. Вона вже була пішла до праці, але, коли ввечорі вернулася, її теж заарештували. Там проживали ще о. канонік Микола Денько й монахиня з Любачівщини. Вона втекла сюди від польських переслідувань і сповняла обов'язки куховарки.

На приходстві УБ зробило «котел» — впускало в помешкання всіх, хто приходив, але нікого не випускало. Двері відчиняв убіст, і коли свіжа жертва опинялась всередині, зараз же замикав їх на ключ. Отже ніхто не міг вирватись, остерегти інших. До вечора убістам вдалося затримати близько п'ятнадцяти осіб. Між спійманими була Людмила Кот, що походила з Перемишля, а тепер жила у Кракові. Вона моя шкільна товаришка, і коли довідалась, що я затрималася у Кракові, вже декілька разів мене відвідала. Зайшла ось і тепер і попалась. Усі затримані були українці, що втекли від переслідувань, або й місцеві українці, які помагали в церкві та зайшли відвідати священиків.

Убісти тримали нас у помешканні до вечора і, щойно коли надворі стемніло, повезли затриманих автами до в'язниці. Залишили тільки хворого о. Денька, який не міг встати з ліжка, сестру монахиню і мене з дитиною. Вдень я хотіла вийти купити молока дитині, але мене не пустили. Один з убістів узяв від мене гроші й сам пішов на закуп. Наніч залишилось в освітленому всю ніч помешканні троє убістів.

Не знаю, чому не вивезли мене враз з іншими ще першої ночі до в'язниці. Повірили моїм документам чи, може, з огляду на дитину? Убісти більше перебували в середній кімнаті, але один з них постійно заходив до мене, розмовляв привітно, як з полькою, і навіть забавляв Зенчика. Говорив, що в нього теж є немовля та потішав, що, «коли усе те скінчиться», мене випустять звідти і поїду собі, куди намірена. Тільки надалі йому не вкладалось в голову, чому я затрималася в українського священика.

День і ніч і другий день і ніч я прожила з напнутими до краю нервами, в передчутті неминучої трагедії, боячись кожної хвилини, що мене розкриють. Серед заарештованих було зо п'ять осіб, які знали, хто я, тож боялася, що хтось з них під час зізнань скаже про мене. Підпільників у той час судили на кару смерти, вже кількох прилюдно повісили в Перемишлі. Я не плянувала втечі, бо не залишила б дитини, поки жевріла

хоч би малесенька іскра надії, що, може, ніхто мене не прозрадить і вирвусь з їхніх лабет та збережу сина.

На третій день, перед полуднем, зупинилось біля приходства легкове авто. Всередину ввійшли троє чоловіків у цивільному. По елеґантнім авті, яким приїхали, по їхньому порядному одязі й з того, що не чекали до вечора, я догадувалась, що це начальство і справа для них пильна. Відразу знала, по кого вони приїхали...

Вони не затримувались, як усі попередні, в середній кімнаті, тільки прямо подались до мене. Їхні обличчя блистіли дикою радістю.

— Здрастуй, Марічка, як поживаєш? — заговорив до мене українською мовою бльондин у сірому костюмі.

— Не знаю жодної Марічки, — відказала йому по-польськи. Він весело розсміявся і запитав, хто ж я тоді.

Хоч уже було очевидним, що моя леґенда мені не поможе, я вперто її трималася.

— Таж ми все знаємо, вас вінчали Граб і Гоза. І до чого здалася твоя впертість? — Вони були у веселому, піднесеному настрої.

Потім емведист у сірому костюмі розпорядивсь зробити в кімнаті обшук. У моїх речах знайшли кілька знімків Орлана в цивільному одязі, гроші та документи. Тим часом емведист підійшов до Зенчика, що водив очима по кімнаті, приглядаючись усій тій метушні. «Ну, що там, мале Орланятко», — кинув до дитини.

Після першого шоку мене огорнула апатія. Я зрозуміла, що все скінчене. Глянула на дитину, і гострий біль прошив серце. «Що тепер станеться з тобою, моє янголятко?.. Хто заопікується тобою?..» Я сіла біля візочка, що служив йому колискою, і очей не зводила з нього. Тоді, вперше в житті, кинула собі важкий докір: «Як сміла я хотіти дитини...» А душа кричала-заперечувала, домагалась свого права, але жорстока, як вовчиця, дійсність глузувала з мене. Я знала, що це мої останні хвилини з сином, мене ув'язнять, а його... Звідки мені знати, де його примістять.

Закінчили обшук і зразу наказали мені збиратись.

— А дитина? Що з ним буде?

— Це вже не для тебе, ми заопікуємось.

Я наче пробудилась, отряслася з апатії і, мабуть, щойно тоді повністю усвідомила своє становище.

— Поки мене заберете, мушу ще скупати дитину. — Я не питала їх, лиш повідомила і пішла до кухні по воду.

Їх усіх, враз із новоприбулими, було шість у помешканні. Вештались по всіх кімнатах, але під час трусу всі позбігались до моєї кімнати і приглядались мені, як новинці. З їхнього здивування я побачила, що оті місцеві щойно тепер дізнались, хто я. Вони не дуже звертали увагу на моє ходження туди й назад до кухні, будучи певними, що не вимкнусь їм з рук. Це ж був другий поверх, всі двері замкнені під ключем, а між кімнатами — навстіж відчинені. Все ж один з них пішов за мною до кухні.

В кімнаті, що прилягала до кухні, лежав у ліжку хворий о. Денько. Блідий, схорований, він з жахом споглядав на мене, коли я ввійшла. Вікна з його кімнати виходили на рухливу, з простягнутими дротами трамвайних ліній вулицю Вісльну. Звернувшись до нього, я прошептала якнайрішучіше: «Відчиніть вікно, я вискакую!»

«Тут неможливо», — хотів ще сказати чому, але якраз саме тоді прийшов за мною убіст. Я набрала з крана води і вернулась до своєї кімнати. Поставила посудину з водою, взяла сина на руки, пригорнула цілуючи: «Зараз, зараз викупаю тебе, не плач». Поклала його у візочок і знову подалась до кухні по ванну.

Мене охопила думка втікати, хоч би й загинути при тому, лише не потрапити живою в їхні кігті. «Вони будуть мене тортурувати за мого чоловіка, мучити, щоб видала його. А дитина? Як же я можу його залишити??? Та вони вже відривають його від мене, заберуть і більше його не побачу. А може, й принесуть його до мене під час тортур і покажуть, щоб ослабити мою волю, щоб ним помогти їм дістатись до його батька. І без чоловіка мають за що мене судити або й замучити. Вже не діждатись мені вернутись до своєї дитини».

У тих критичних секундах у моїй душі розігравалась страшна баталія, що кожним своїм висновком розуму розривала на куски моє серце. Тільки тверде переконання в тому, що вони мене вже відорвали від дитини на довгі роки в'язниці, або й до смерти, перемогло мої вагання, і я готова була радше загинути, вириваючись їм з рук, аніж бути заарештованою.

Прийшовши вдруге до кухні, я знову звернулась, тим разом уже різко, до о.Денька: «Відкривайте вікно, але вже!» Тим часом з шумом спускала з крана воду, щоб убісти чули, де я. Коли вікно буде відчинене, плянувала скочити в кімнату і кинутись з нього на вулицю.

«Тут недобре. Вб'єтесь або вас зразу зловлять», — від-

повів стиха о. Денько. Він повів зором у задній коридор, яким мало коли мешканці користувались. Тоді кинув: «Ось там».

Справді, а мені й на думку не спало... З кухні йшов коридорчик до сходів, що вели одні до церкви, а другі на горище. З тих, що вели на горище, виходило віконце на подвір'я.

Блискавкою вбігла в коридор, проскочила сходи і, відчинивши віконце, плигнула. Жінка з протилежної кам'яниці стояла у вікні й з цікавістю слідкувала за мною. Я прожогом кинулась до брами тієї ж кам'яниці, щоб продістатись на вулицю. Одначе брама була замкнена. «От зараз або вискочать за мною убісти, або посиплять по мені стріли», — промайнуло в голові.

— Пані, рятуй мене, відчини браму, — звернулась з проханням до жінки у вікні.

— Хай пані біжить у сусідню браму, — і вказала мені рукою напрям. Подовгасте подвір'я належало до двох кам'яниць, але в тих критичних хвилинах я нездатна була відразу зорієнтуватись. Пробігла подвір'я, увійшла в браму другої кам'яниці і вийшла, опанувавши себе, на бічну вулицю.

Щойно опинившись на вулиці, я стала гарячково придумувати вихід із ситуації, до якої була зовсім не підготована. Попри весь трагізм подій у тих останніх днях, я все ще без надії надіялась, що, може, не дізнаються, хто я, і випустять мене з дитиною з «кітла». Я не мала пляну втечі. Він зродився в останній хвилині, і в той час я не думала про дальші кроки. З обдертою об мур шкірою на ногах, у мештах на голі ноги, сукенці з короткими рукавцями, без гроша, без документів, я з поспіхом віддалялась від місця трагедії та йшла... в нікуди. Покищо я була вільна, але що мені було робити з такою волею?

Втім, я знала, що робити, і знала, куди іти, лиш не мала як і чим туди дістатись. Треба було якнайскоріш повідомити Орлана і Стяга про краківський котел, щоб вони не висилали нікого на цю адресу. МВД також знало, що саме те я й буду робити, і постарається переловити мене по дорозі.

Це був третій день кітла, 13-те травня. На 15-те травня визначений зв'язок з Орланом — моя одинока можливість з ним зв'язатись. По селах уже не було населення, бункери, що їх я знала в лісі, опустіли, місця постоїв позмінювані. Отже, я мусіла встигнути на 15-те травня на зв'язок під Перемишлем. Не було мови, щоб за несповна півтора дня я могла пройти пішки 250 км. На транспорт не мала ні грошей, ні документів.

Так я ішла й гарячково випорпувала в пам'яті хоч порошинку, за яку могла б учепитись. Аж нараз у голові проясніло. Пригадала собі, що у знайомої польки в Кракові я минулої осени залишила костюм мого чоловіка, в якім він вінчався. Одяг був тоді дорогий у Польщі, а убрання в доброму стані. Орлан дав мені його, щоб продала на прожиток, коли нам доведеться важко. Тепер воно мені придалося.

Оминаючи головні вулиці, дісталась до жінки, продала їй штани за 500 злотих, що становило половину їх вартости, а жакет вдягла на себе. Ним хотіла хоч трохи прикрити мою сукенку, через яку УБ буде мене ідентифікувати. Та й ночами буде холодно в самій сукенці. Жінці нічого не сказала про те, що мене стрінуло, лише подякувала і відійшла.

Тепер придумувала, як мені дістатись до Перемишля. Не мала жодних документів, хоч вони мені багато не помогли б, якщо б попалась у руки тих, що мене шукали. Взяти автобус до Ряшева було нерозумно, бо УБ шукатиме мене саме на залізничних та автобусних лініях. До того, УБ часто перепиняло автобуси і перевіряло документи пасажирів, коли ми з Ганею їхали до Кракова. Однак у мене третього способу не було: якщо відпадав автобус, залишавсь тільки поїзд. Інакше не доберуся до Перемишля за півтори доби.

* * *

Насамперед треба було вирватись з Кракова, щоб ще тут УБ не зловило мене. Бічними вуличками дійшла до мосту на Віслі біля Вавелю, перейшла на Завісля і надалі малими вуличками подалася на схід. В мене, очевидно, не було мапи, але тут пригодився недавній досвід. Минулого літа Орлан кілька разів висилав мене до Кракова на зв'язки, чи то з кур'єрами від Стяга, чи зі зв'язковими, що проживали в Західній Польщі. Тоді доводилось вивчати з карти різні частини міста, в тому також і Завісля, так що тепер мала загальне поняття, куди прямувати. Вже сонце сідало за обрій, коли я врешті залишила за собою місто й опинилась на шосе, що вело з Кракова на схід.

Голодна та знесилена, присмерком добилася до першого за Краковом полустанку. Не плянувала брати квиток на поїзд безпосередньо до Перемишля, бож будуть саме в такому поїзді шукати мене. Вирішила взяти спершу ряшівський, потім пересісти на поїзд Ряшів — Перемишль.

Закуповуючи квиток, довідалася від касира, що поїзд

відходить щойно завтра вранці. Воно було мені дуже не на руку, хотіла їхати вночі, коли поїзди слабо освітлені, та не мала іншої ради, треба було чекати до ранку.

В почекальні було кількоро осіб, що чекали на поїзд до Кракова. Присіла біля них. Та ось навинувся залізничний поліцай і, розглянувшись, причепивсь до мене. Не пройшло яких двадцять хвилин, як він, з притаманною полякам наївністю, став говорити мені компліменти, потім відразу залицятись. Я мусіла поводитись спокійно, приймати з усмішкою компліменти, бо все ж було краще, коли з кимось говорила і тим відвертала увагу поліції, якої там, на малім перестанку, було багато. Один Бог знає, які це були душевні тортури для мене. У вухах бринів безрадний плач мого сина, останній плач, що супроводжував мене, і моє серце скапувало кров'ю в розпуці. Три дні, відколи УБ зробило «котел», я майже не їла і не спала. Потовчені, як вискакувала з вікна, коліна напухли, а тепер ще й ноги боліли з дороги. В такому розбитому душевному і фізичному стані я терпеливо вислуховувала дурні історії отого поліцая. Розповівши, звідки походить, став звірятись в інтимних справах, говорив про свою дівчину, з якою жив як з жінкою, але розійшовсь і ніяк за нею не жаліє. Тоді поясняв, чому він так зразу в мені закохався, та впевняв, що в нього серйозні наміри. Домагався моєї адреси, бо вже в цю неділю приїде відвідати мене. Не було ради, подала йому адресу, хай шукає.

Вранці сіла на ряшівський поїзд і доїхала щасливо до останньої станції перед Ряшевом. Там висіла, зайшла пішки до Ряшева, пройшла містом і подалась до першого полустанку за Ряшевом. Проходячи в місті попри костьол, вступила помолитись, просити в моїм становищі помочі в Того, Хто єдиний міг мені допомогти. Ряшівську станцію, де треба було змінити поїзд, поминула. Там поліція певно перевіряла документи, яких у мене не було. Їсти не хотілось, купила в місті морозиво, і це була вся моя їжа.

Була свідома того, що чим ближче до наших сіл, тим важче буде мені проїхати. Я вже наближалась до теренів, де поліція слідкувала із загостреною пильністю за всіма проявами руху населення, особливо на транспортних лініях. Пополудні добилась до полустанку, маленької будки в полі, віддалік села. Від чергового дізналася, що пополудні буде поїзд на Перемишль, який приїжджає раз на день. Це той самий потяг Катовіце — Перемишль, який їхав через Краків що його я так дуже хотіла оминути. Нічого, однак, вже не могла придумати. Завтра п'ятнадцяте, а я була така виснажена, що не могла

здолати дев'ядесят кілометрів за один день. Отже ризикнула брати той поїзд.

Він незабаром прийшов. Сіла я в один з вагонів і старалась поводитись якнайнормальніше, хоч уся була напружена. В тих кількох годинах мала вирішитися моя доля — переїду щасливо чи зловлять мене аґенти УБ. Це був товарний поїзд, що обслуговував пасажирів. У таких неперегороджених нічим вагонах можна було, якщо вони не переповнені, легко розглянути кожного пасажира. Доїхавши до Ряшева, поїзд дуже спорожнів, так що майже всі пасажири могли зайняти місця на кількох лавках, прибитих до стін вагона.

Біля дверей стояв гурт чоловіків. Пройшла повз них, знайшла в глибині, при подальшій стіні, вільне місце, сіла та старалась не звертати на нікого уваги. Була, однак, дуже чуйна, тому відчула на собі чиїсь погляди. Я підвела очі й запримітила, що двоє чоловіків з гурту біля дверей уважно мене оглядають. «Це лиш моя уява, — заспокоювала себе. — Я перевтомлена, напружена, і через те мені видається, що мене обсервують... проте чому вони швидко відвертали голови, коли я на них дивилася?»

За деякий час оба відступили від гурту і стали перешіптуватись, а на черговій станції один з них висів. «Ну, слава Богу, а то думала...»

Яке ж було моє розчарування, коли на другому перестанку той, що висів, вернувся, але тим разом не сам, а ще з двома чоловіками. Тепер уже їх чотирьох приглядались мені пильно, а на мій погляд відвертали зір. Я все ще заспокоювала себе, що воно мені тільки здається, але чим довше слідкувала за їхньою поведінкою, тим все більше доходила висновку, що знову попалась в убівські руки. Вагони мали двері по двох боках, і тепер уже на кожній станції вони вискакували по одному в кожні двері, опісля влазили всередину, коли поїзд рушав. Спочатку я й те списала в думці як нормальний факт: деякі з чоловіків, особливо якщо їхали здалеку, висідали на станціях, щоб розрухати ноги. Ніхто, однак, крім тих чотирьох, не повторював такої «процедури» на кожній, навіть маленькій зупинці.

Я дедалі більше впевнялась, що мене впізнали аґенти УБ. Покищо не зачіпали, тільки пильнували, щоб не прослизнулась їм на котрійсь станції і не втекла. А в Перемишлі, тільки висяду, заберуть мене просто на УБ. У тому, що в цьому поїзді їхали і шукали мене аґенти УБ або й МҐБ, я не сумнівалась. Щойно вчора вирвалась їм із рук, і якщо не

знайшли мене у вчорашньому нічному поїзді, то цей поїзд був черговий, що ішов на Перемишль з Кракова і взагалі зі заходу. Вони були певні, що добиватимусь до Орлана, і запримітити мене було неважко. По стількох неспаних ночах і всіх переживаннях я напевне виглядала ненормально та ще й була вдягнена в тій самій одежі, в якій вони мене останньо бачили.

Що краще я усвідомлювала собі ситуацію, тим більша розпука мене огортала. Не датись їм живою в руки, загинути — визрівало в мені розпачливе рішення. Розглядалась довкруги, шукаючи чогось, що помогло б заподіяти смерть. Може б, попросити в чоловіка, що сидить біля мене, жилетку, піти до туалету і прорізати собі жили... Та роздумала, не сміла до нього звертатись, він здивувався б таким проханням і хто зна, чи є в нього жилетка. Втікати на котромусь з перестанків теж було ризиковним. Це лише призикорило б арештування. Однак треба було діяти, поки моя доля була ще сяк-так у моїх руках.

У тій весняній порі двері у вагонах були навстіж відчинені навіть під час руху поїзду. Погода гарна, і пасажири сиділи у дверях, спустивши ноги, і так їхали, розсуваючись лиш на станціях, щоб зробити місце тим, що висідають. Мені блиснула думка: може б, скочити з поїзду, коли він у повному русі... Двері тут дуже високо, напевне уб'юсь. Сіла і я собі в дверях. Через хвилину оглянулась, аґенти стояли за мною. Мене пильнували, і треба було якось притупити їх чуйність.

У Ярославі можуть мене арештувати, це вже Закерзоння, роздумувала я, і вирішила вискакувати перед Ярославом. Мною вже всеціло заволоділа тверда постанова: не датись їм живою в руки. Поки доїжджала, востаннє хотіла наглядітись на рідні поля, на їхні змарнілі на пісках ще зелені збіжжя. В лагідній пополудневій порі проминали перед очима села і хутори, втоплені у свіжу зелень дерев. Як на екрані, просувалось передімною моє життя. Ось зближається друга річниця нашого вінчання, але мене вже не буде... Пригадавсь день перед вінчанням. Я була з Орланом, і того ж дня ми прирекли одне одному бути вірними до смерти нашій правді. А тепер ось прийшов кінець... «Господи, пошли долю нашому синові! Пресвята Мати, огорни його своєю ласкавою опікою, бо більш нікого в нього немає...»

«Жити!» — кричало в розпуці все моє єство. Але рішення було незмінне.

Поїзд минув останній полустанок і наближався до Ярослава. На закруті доглянула контури міста. Довше не можна було відтягати.

«Падати головою, усім тілом, щоб убитись, — була моя остання думка. — Але вискакувати в напрямі бігу поїзду», — ще мигнуло в голові після того, вже в останній секунді. Оце найостанніше — то був промінчик надії на життя: «А все таки, може...»

В одній миті підсунулась на краєчок і плигнула.

... Лежала простягнута поряд залізничних рейок, а біля мене вихором мчали вагони, завіваючи сукенку на голову. Я почувалась дуже спокійно, наче б засипала. Однак навіть у півсонному стані думка невтомно працювала. «Врешті все скінчилося, все за мною. Тепер можу відпочити... тут так спокійно... і вмирати не так страшно, як думалось...» — солодко дрімала в напівсвідомості.

Мабуть, сильний протяг проминаючого поїзду скоро привів мене до притомности. Після першої хвилини отупіння я усвідомила, що думка працює. Рухнулась: «О, Боже! Я жива!» — і зразу захотілось рятуватись, утікати геть звідсіля. Але одночасно мене опанував страх, чи зможу встати, чи не поламала собі ніг. Того боялась більше від смерти.

Я підвелась — була ціла, нічого собі не зломила, тільки крутилося в голові й не бачила на праве око.

«Жити!»

Блискавкою оглядаю терен і накреслюю напрям маршруту. Щоб змилити сліди, збігаю з насипу залізниці в один бік і перебігаю тунелем на другий, а тоді пускаюсь все ще бігом у напрямі хуторів, що виднілись здалеку.

Бігла я в одчаї, з останніх сил. Та в мене вже й тих останніх не було. В горлі давило, душило в грудях, в очах чорніло, і світ коливався, а я все ще бігла. Я хотіла згубитись з виду, заки зупинять поїзд і убісти поженуться за мною.

Поки зупинили поїзд, він пробіг ще добрий кілометр від місця моєї втечі. Оглядалась раз-у-раз на поїзд і бачила, як кілька чоловіків бігло насипом до місця, де я зіскочила. Але я вже була далеко в полях. Схоронитись, однак, не мала де, збіжжя о тій порі були ще низькі, мізерні, і я в розпачі далі добивалась до хуторів.

«Хай пані втікає! Втікай скоріш, бо за тобою біжать!» — тут і там селяни, що працювали на полях, гукали до мене попольськи і своїми пересторогами ще більше підганяли мене.

Добігла до найближчого хутора, а там собаки, побачивши мене, так розбрехались, аж заливаються, і не сниться їм затихнути. Проминула я цей хутір, пробігла ще шмат польовою доріжкою й увійшла в жито, що ледве доходило до колін.

Впала безсила серед жита лицем до землі: «Хай тепер діється Божа воля».

Лежала я в цьому житі нерухомо годину, може, дві, нічого не почуваючи, ні про що не думаючи. Я вже давно витратила останню краплину сили й усю ту запасну енергію, що дає сила волі, коли вже вичерпана фізична витримка. Була лиш одна свідомість: «Ось вони скоро мене знайдуть і заберуть. Але я не встану. Кігтями буду триматись землі, хай уб'ють на місці». Не дуже далеко від хутора проходило шосе, звідкіля доносивсь гуркіт машин, на яких польське військо возило українців до лаґеря під Ряшів. Кожного разу, як проїжджала машина, мені здавалось, що вже їдуть по мене. Та піднятись із землі не було сили.

Минали години, і я потрохи приходила до себе. Перше відчуття — відчуття болю. Боліла права сторона голови, на яку я упала з поїзда, далі не бачила на око і не знала, чи не втратила його. Боліли коліна й лікті, що їх позбивала при втечі й на яких була здряпана шкіра ще у Кракові. Вони відразу напухли, а чорний жужіль із залізниці, що повстрявав у коліна, так і залишивсь пам'яткою на все життя.

Так я пролежала лицем до землі, не підводячись з жита, до вечора. Вже ось сутінки запали, і я починаю обдумувати, як далі пробиватись до Орлана, якщо мене не знайдуть до ночі.

— Вставай, чого тут вилежуєшся! — почула над собою чоловічий «польський» голос. Хтось торкав ногою мою ногу.

Я не ворохнулась, не відзивалась. Вкінці таки знайшло мене УБ, подумала з опущеною останньою надією.

— Ну, чого спиш, не відзиваєшся?

— Що хочете від мене? Я з цього місця не ворушусь, — відказала українською мовою. Мені вже було все одно, і не бачила потреби прикидатись полькою.

— О, то пані? Це ти вискочила з поїзду? — спитав зашокованим знахідкою чоловік. — А я думав, що це моя сусідка Танка прийшла з поля та й пішла спати в жито. Хай пані мене не боїться, — заспокоював, — я не УБ. Вони то розпитували людей, але ніхто не показав їм, куди ти побігла.

Я зразу підвелась із землі, сіла. О, Господи, як мені Тобі подякувати...

Чоловік завів мене до недалекої хати, що стояла самітньо в полі, далеко від дороги, та попросив якусь жінку переночувати мене. Вона була вдова, баптистка, дуже вбога і не мала нічого, щоб мене нагодувати, окрім кварти кислого

молока, що поставила перед мною. Я й так не відчувала голоду. Прокуняла ніч на землі, на голій соломі, бо навіть ряднини не дала, і досвітком, ледь розвиднілось, подалась у дорогу. Вийшовши у свіжі поля, гаряче молилась, просила Бога: «Ти допоміг мені вийти живою, тож не залиши мене в цей останній день моєї хресної дороги...» Були польські Зелені Свята, і поля стояли в тиші, незаймані. Мені треба було подолати яких тридцять кілометрів, щоб до вечора встигнути на зв'язок під Перемишлем, по тім боці Сяну. Вже було 15-те травня.

Жодним транспортом я більше користуватись не могла. До того всього, ще й грошей не мала, залишила в поїзді, в кишені Орланового жакета. Треба було оминати населені пункти та головні дороги, щоб не напоротись на поліцію. Я йшла полями, що простягались між залізничною лінією і шосе, орієнтуючись по залізниці щодо напряму. Під Радимном зайшла до якоїсь хати попрохати щось з'їсти. Мені дали каву, засолоджену буряковим медом, і кусок хліба. Це й була вся моя пожива до кінця дня. На їхнє питання, що сталось з моїм оком, відповіла, що кінь ударив, і вони більше не розпитували, ішла я весь божий день. А тут, як на збитки, сонце пражить немилосердно, висохло в роті. По дорозі шукала рівчаків і припадала до брудної застояної води, щоб хоч змочити горло.

Вже надвечір дійшла під Перемишль, на Засяння. Обійшла місто і дійшла до Сяну. Весь день журилася, як переправитись через річку. Міст на Сяні був зірваний під час війни, і люди користувались перевізним човном. Їхати човном було небезпечно, та й не мала чим заплатити за перевіз. Як погано, що не вміла плавати, а то денебудь за містом могла б переплисти. Пригадала собі, що горі річкою, над Перемишлем, є брід, та не знала, в якому саме місці. Зійшла до річки за останніми хатами і спитала стрічного хлопчину про брід. Він показав мені рукою місце. Був вечір, якраз пора, коли бродом переганяли корів з пасовиськ по тім боці річки. Я затрималась, щоб вивчити і запам'ятати розміщення броду. Сян — рвучка гірська річка, він тут уже глибокий, а брід ішов коліном. Хто добре не знав рельєфу дна річки, міг утопитись.

Яка ж я була щаслива, коли станула на другий берег Сяну! Тепер тільки перейти пагорбками під Пикуличі, до могили Січових Стрільців. Там був визначений на цей вечір зв'язок.

Вже зовсім стемніло надворі, коли я добилася на місце стрічі. Сіла віддалік стежки і чекала на зв'язкових, які повинні були з'явитися пізнім вечором. На цю стрічу мала вийти не я,

а Ганя, отож прислухалась, чи не прийде вона, але навкруг панувала тиша. Пройшло доволі ночі, і я занепокоїлась: чи не сталося чого поганого з Орланом і його групою, чи не загинули... Та ще й ніч холодна, хоч удень стояла спека, я змерзла у своїй сукенчині і дзвонила зубами. Що ж мені тепер робити? Щойно коло півночі зачула рух, потім голос пугача — кличку зв'язкових. Відповіла і кинулась в їхню сторону. Це був Птах і Лютий. Опісля до нас підійшли Ганя Ґула і Арета, зв'язкова з Лемківщини. Вона поїздом привезла до Орлана пошту і хотіла зв'язатись через Ганю з Орлановими зв'язковими. Обі прийшли з коцом, накрились гарненько і чекали в теплі, не сподіваючись тут мене. А Птаха і Лютого, які знали цю околицю як свою кишеню, вчепивсь блуд, і вони годинами ходили довкола, зайшли аж на цвинтар до Перемишля, а могили не могли знайти. Тому й спізнились.

— Де ви тут взялися, що сталося? — спитав мене занепокоєний Птах, коли я повисла на його шиї. Нарешті, по всіх кошмарних переживаннях, я була з рідними, дорогими мені людьми.

— Добре, що я вже тут, з вами, — повторювала і не знала, як і з чого почати. Тоді хаотично розповіла, що сталось у Кракові, потім — про мою дорогу сюди. Вони слухали як громом вражені. Я закінчила, а вони далі мовчали, бо й якими словами можна було розрадити мене? Тільки Птах потис мені долоню і стиха промовив: «Я гордий за вас». Він скинув свою військову маринарку і подав мені, щоб вдяглась. Ми всі подались до лісу.

Та я вже не могла іти. Силою волі ще дотяглась до могили, а після зустрічі мене огорнула смертельна втома. Тепер волокла ногами, спотикалась на межах, падала. Бачачи це, Птах і Лютий взяли мене під руки і так донесли до краю лісу, що був кілька кілометрів від місця стрічі. По дорозі розповідали про облави, що проходять в лісі кожного дня, бої, які зводять сотні, про загрозу голоду, що починає все частіше навідуватись у відділи УПА. На краю лісу ми очікували Орлана. Тієї ночі він пішов під Перемишль на зустріч з кур'єром, який прибув від Стяга. Тереновим зв'язком було дуже важко пробиватись під час ворожих акцій, тому Стяг вислав кур'єра поїздом.

Удосвіта вернувся Орлан. Побачивши мене, жахнувся:

— Де дитина?

Його питання було зовсім природне, проте воно ножем врізало по серці. Мене ні на хвилину не покидали розпач і

тривога за долю дитини, хоч розуміла, що з хвилиною, коли прийшли по мене, його доля перестала бути в моїх руках. Спитав би, що мене сюди привело, а не роз'ятрював отак прямо болючу рану...

Ми не зразу відходили в глибину лісу, чекали, поки стане видніше, щоб можна було пройти обережно, не залишаючи слідів на росяній траві. Зранку у лісі вже буде нишпорити польське військо, і по залишених слідах воно могло б вислідити місце нашого постою.

А місце було недалеко, під самим носом ворога, в гущаку, що висунувся в поле і лиш однією стороною притикав до лісу. Квартирувати в гущаку було майже зухвало, його легко можна відтяти від лісу, оточити і перечесати. Єдина перевага — неправдоподібність добору такого невідповідного з погляду оборони місця.

Вже на місці постою ми обоє сіли віддалік від групи і щойно тепер я докладніше розповіла йому про події у Кракові та мою дорогу до нього. Орлан слухав, потрясений до глибини. Потім пригорнув і ніжно обціловував моє обпухле, в синцях обличчя, а сльози, що тихо спливали з його очей, змішувались з моїми й обпікали рани на лиці. Ми вгинались під нашим хрестом...

Однак падати в розпуку не сміли, не мали на це права. Не смів головно Орлан у пору, коли очі повстанців усього південного Закерзоння були звернені саме на нього. Він розраджував мене, вмовляв, щоб не мучила себе докорами сумління, бо моя постава і рішення в тій ситуації були правильні. Обіцяв, що використає всі можливі канали, щоб довідатись, де примістили нашого сина. Може, нам вдасться дістати його назад через знайомих людей у Кракові. А покищо треба кріпитись і знайти силу жити з нашим горем.

Проте я не була наївною і розуміла, що Орлан давав мені промінчик надії лише на те, щоб мала за що учепитись. У тих трагічних часах жорстокого переслідування і винищування повстанців у нього не було ніяких можливостей провідати, яку долю зготувало УБ нашому синові. Одначе ми незабаром довідалися про його долю, але про це згодом...

Орлан казав мені: «Тільки глянь кругом — ми не одні утратили. Немає дня, щоб УПА не зводила нерівних боїв, у яких гинуть десятки повстанців. Усі вони теж діти своїх матерів, які їх плекали, надіялись притулити коло них свої голови на старість». Тоді він оповідав мені про останні пригноблюючі події, згадував повстанців, а між ними наших особистих друзів,

що вже загинули. Я вислуховувала все це, і моя зболена душа ще більше набрякала болем. Відчувала, як наша особиста трагедія потічком вливається в широку ріку спільного народнього горя. Оте поділяння спільної долі враз з іншими, зі знедоленим людом, давало мені силу жити. Минуло доволі часу, поки встала на ноги. Все ж завдяки терпеливій любові та глибокому вирозумінню, яке виявив мій чоловік у цей преважкий для мене час, я могла зібратися на силі.

ВОГНЕМ І ТЕРОРОМ

Учасники визвольної боротьби на Закерзонні переживали зловісні часи. Як буває у важких ситуаціях, підпільні й повстанські кадри звертались до провідних людей за порадами та вказівками, як вийти з невідрадного становища. В Перемиській окрузі всі вони, а також командири відділів УПА, вдавались зі своїми проблемами до Орлана. Він повинен був уже відійти в Україну, але в такій важкій ситуації не мав сумління залишити кадри напризволяще. На півночі діяв Стяг, який, однак, не в силі був контролювати дії всього Закерзоння з огляду на віддалі й інтенсивні акції польського війська, що внеможливлювали ефективне функціонування зв'язків і тим самим комунікації. Орланові часто доводилось самому, без порозуміння зі Стягом, приймати рішення щодо переміщування в інші райони як поодиноких людей, так і відділів УПА. Він майже кожної ночі виходив на зв'язки, де зустрічався зі сотенними командирами або тереновими провідниками, з районовими включно. Найважча ситуація була у відділах УПА, яких набагато численніший ворог постійно переслідував і яким нав'язував бої.

За рішенням Головного Командування УПА та в порозумінні з провідником Стягом, Орлан дав наказ декотрим сотням УПА пробиватись на Захід, у вільний світ. Вони відходили туди з місією свідчити перед світом про боротьбу українського народу за незалежність.

Висліджувані, опісля безнастанно переслідувані польським і чеським військами, сотні УПА виконали доручену їм місію. Однак більшість їх, пробиваючись на Захід, загинули в боях. Могили повстанців розсіяні рясно не тільки по рідному Закерзонні. Вони вкрили густо всю дорогу, крізь Чехо-Словаччину, і стоять німими свідками змагань за волю країни тих, які спочили в цих могилах.

Решта відділів УПА одержала наказ пробитись через границю в Україну. Там вони далі вели боротьбу з окупантом, спочатку у формаціях УПА, а з часом, після реорганізації, перекинулись на підпільний спосіб боротьби.

Єдине, але вкрай складне завдання, перед яким стали підпільні кадри ОУН на Закерзонні під ту пору, було —

перетривати. Дуже важко доводилось роздобувати харчі й оминати збройні сутички, коли в лісах та на полях нишпорило повно польського війська. Треба було так лявірувати, щоб перетривати до часу, поки проведеться докорінну реорганізацію підпільної боротьби на Закерзонні. Йшлося не про те, щоб зовсім заперестати діяльність на тих землях, а про те, щоб змінити форму, а також маштаби боротьби. Відколи викинули українське населення, не стало природної основи існування, і тепер треба було створити нову базу. У зв'язку з тими проблемами, а також у зв'язку з відходом Орлана в Україну, Стяг викликав його на зустріч з кінцем травня.

Відходячи до Стяга, Орлан взяв із собою Птаха й мене, плянуючи залишити нас ближче до себе, в Ярославщині, на випадок, коли б йому довелось відходити в Україну прямо від Стяга північним зв'язком. Нам треба було переправлятись через Сян, здовж якого були ворожі засідки. Тому, крім зв'язківців, що прийшли по Орлана, нас відпровадила до річки й охороняла нашу переправу боївка СБ Орача. Ми переправлялись через Сян 27-го травня. Дата запам'яталась, бо це була друга річниця нашого вінчання. Ні Орлан, ні я не вміли плавати, і через те переправа вимагала додаткових зусиль. Річка настільки глибока, що треба було переправлятись бродом, біля якого, власне, можна було сподіватись засідки. Як на лихо, два дні тому рій УПА напоровсь на броді на польське військо і там же звів бій.

Річку перейшли щасливо, але не без пригод. Ми вже були відійшли близько півкілометра від річки, як Птах спохопився, що не має з собою свого фотоапарата. Виявилось, залишив його по тім боці Сяну. Не тільки що шкода апарата, він був марки «Ляйка» — можливо, дарунок від дружини, але що гірше — розконспірувалось місце переправи. Вранці, можливо, знайде його ворожа патруля, і вже не перестануть пильнувати ночами броду, тримати засідки. Ба що більше, в апараті був фільм зі світлинами повстанців при зброї, бо того дня Птах знімав усю нашу групу враз з Орланом.

Орлан дозволив Птахові вернутись над річку, де ми вдягались, і перевірити, чи не там залишив його. Апарата не було по цім боці, а переправлятись на той берег було неможливо. Поблизу, здовж річки, проходив шлях, проїжджали ворожі автомашини, певне, розвозили військо на засідки. Ми тому й переправились зарання, як тільки смеркло. До того, ще й поспішали, треба було впродовж короткої літньої ночі зробити довгу дорогу. З того всього потішали Птаха і себе, що, може,

пастух або хто з цивільних людей знайде фотоапарат, злакомиться на нього і не зголосить на УБ, а світлини, для своєї безпеки, знищить. Все ж, загроза була серйозна, й ми пробули наступний день у напруженні, побоюючись, чи нас не дослідять собаками до місця нашого постою. Птах, бідака, почуваючись винним, переживав більш за нас усіх. «Щоб мене мав шляк трафити, щоб був загинув, аніж мав зробити таку дурницю», — дорікав собі вголос. Це розізлило Орлана. «Не говоріть дурниць! Цього вже не направиш», — скартав його.

Ми не несли зі собою жодних харчів на день, бо їх не мали. Тепер, проходячи городами, рвали зелену цибулю і, голодні, зразу з'їдали, але трохи таки запаслись, щоб мали на день. При кінці травня на городах, крім цибулі, нічого ще не було. Випорпали ще кільканадцять картоплин, посаджених у полі. Вони вже були закільчились, але й тією знахідкою тішилися. Знайти засаджене поле теж не було легко, бо поля належали до українського населення. Селян викинули якраз у час, коли вони вже засадили городи, але ще не встигли обробити поля, тому майже вся земля лежала тут облогом.

Першого дня після переправи наша група заднювала в лозах, над старим річищем Сяну. Ми були ще далеко від ліз, як до нас долинув спів солов'їв. Ті солов'ї — унікальний випадок на все моє життя, ніколи більше мені не траплялось чогось подібного. Там, у лозах, їх було тьма-тьменна, і всі вони заливались трелями, як могутня окрестра. Вже так виспівували, що серед того лящання ми не могли навіть чути наших слів, коли говорили між собою. Вже давно розвиднілось, і сонце викотилось доволі високо, а вони й далі не переставали. Щойно коли добре пригріло, солов'ї затихли. Надвечір ми спекли картопель і, підкріпившись ними, рушили далі в дорогу.

Ішли так кілька ночей. Здобували їжу в полі, а коли не знайшли нічого, заходили до рідких в тій околиці польських господарств. Не будячи господарів, шукали баньок з молоком, що їх господиня часом спускала на шнурку наніч у криницю. Або заходили до льоху і брали, що надибали їстивного. Одного разу «здобули» навіть глечик сметани. По дорозі випорпали картопель і того дня мали справжній бенкет.

Допускатись такої крадіжки змушували нас нестерпні обставини, які створив окупант. Здавалось би, можна було стукати до хатів польських родин і просити, а то й купити їжу, бо гроші в нас ще були. Така поведінка виглядала б гідніша нашого повстанця, але...

Найголовнішим для нас у ту пору була конспірація. У

час, коли проти повстанців кинули такі великі сили, коли вишукували та винюхували при помочі собак кожний наш слід, — розкривати наш маршрут польському населенню було б загибеллю. Особливо обережно треба було поводитись на трасі зв'язку, щоб не розконспірувати лінії через глечик молока. Проте їжу мусілось якось здобути, бо, доки зброя в руках, ми не думали вмирати з голоду, навіть як і не стало вже свого населення. Але вже й у той час зв'язкові подекуди знайшли собі польські родини, які помагали їм харчами та подавали інформації про військо.

Під Радимном ми заквартирували на полі у криївці наших зв'язківців. Вхід до криївки був своєрідний, добре придуманий — збудований в дуплі верби, з якого вниз вели сходи. Одначе сама криївка виявилась дуже мала і вже така закапарена, що гидко було просидіти в ній навіть один день. Її власники, непогані хлопці, відважні, бо саме таких і призначалось на ту роботу, обслуговували важкий і відповідальний відтинок зв'язку, проте в криївці не справлялись з гігієною.

У дальшій дорозі змінювались зв'язкові, поки не довели нас у північну Ярославщину. По дорозі ми квартирували в лісах, а подекуди в криївках. На цьому відтинку дороги запам'ятався мені один випадок.

У лісі на зв'язковому пункті ми зустрілись з районовим провідником. Він повів нас днювати на український хутір, власників якого поляки вже вивезли. Там у клуні на горищі була зроблена криївка-перебитка, з віконця якої можна було бачити що діялось довкола. Тут було більше хуторів, і всі вони становили щось у роді присілка. З нами заднював районовий з двома своїми бойовиками.

Які ж ми були заскочені, коли вранці прийшли до нас двоє чистеньких дівчат і принесли сніданок: каву, яйця і свіжий смачний хліб, якого ніхто так не спече, як наші господині. На обід знов же, тим разом інші дівчата, принесли росіл, вареники і печиво з овочами. Місцеві повстанці сказали нам, що поляки вже викинули половину людей з тих хуторів, а решта чекала з дня на день такої самої долі. Проте повстанці жили серед них, як і раніше. Про їхню криївку знали всі жителі на хуторах, і всі їм помагали.

Орлан від ранку аж мінився на лиці, так непокоївся. Він навіть за німецької окупації більше конспірувався! Знав би був наперед, напевне обрав би гірше місце на днювання, без печива і варенників, зате безпечніше. Однак було запізно міняти місце, і ми в неспокої чекали, що нам принесе той день.

Чекати не треба було довго. Раннім пополуднем напало на хутори військо. Стали виганяти людей із хат, запихати у вантажні авта і вивозити. Ледве могли сердеги дещо захопити зі собою. І ось коли вже мали вирушати зі своїх господарств, вони, удаючи ніби за якоюсь там потребою, приходили під нашу клуню. Щоб не викликати в поляків підозріння, не гляділи в сторону криївки, лише проходили попри клуню і говорили до нас півголосом: «Бувайте здорові. Нас вже вивозять, не забувайте нас, прийдіть туди, куди нас завезуть. Будьте здорові, хлопці. Хто ж вам тепер поможе...»

Хоч як вони це робили безглуздо, з ризиком, за що ми всі могли поплатитись життям, проте несила була на них сердитись. Напружені, в гострій поготівлі, ми, проте, були глибоко зворушені поведінкою тих рідних, дорогих нам людей. Самі ж вони не знали, яка доля їх чекає, а ще знайшли в своїм серці місце на турботу за нас.

Далі на північ, у лісових масивах, ворожі акції відчувались сильніше. Там, як і на півдні, в лісах перебувала УПА. Орлан зорієнтувався, що йому ще доволі далека дорога до Стяга і легше буде пробиватись одинцем зі зв'язковими. Птахові й мені краще було вернутись у знайомі нам терени, під Перемишль, де мали більше можливостей перебути. Так ми і зробили. Обоє повернулися назад зв'язком, а Орлан подався на північ.

* * *

У Перемищині ми долучились до групи окружного провідника Григора. Побули з ними деякий час, потім дійшли до групи надрайонового Тараса. Опісля мали свою групу — я, Птах, бойовик СБ з боївки Орача Щур і кущовий господарник Степовий. Вони оба походили з поблизьких сіл, дуже добре знали терен, а також мали знайомі польські родини, що влегшувало роздобування харчів.

Кожний другий вечір Щур і Степовий, а нераз і Птах, ішли організувати харчі, продираючись із забльокованого лісу. Так же робили й інші підпільники, тому не було вечора ні ночі, щоб не доносилось стрілянини з того чи того напряму. Прислуховуючись, я намагалась вгадувати, чи це наші хлопці мали сутичку, чи повстанці з іншої групи. Наші вже кілька разів напоролись на засідку, мали з ними перестрілку, і Щур був ранений в руку. Степового застукало військо в польській хаті. Він ледве відв'язався від переслідувачів, відстрілюючись майже до останнього набою. Щур так і загинув у серпні під

час здобування харчів. У той час він уже не був у нашій групі, а вернувся назад до боївки Орача. Кілька бойовиків найшли на засідку в Пралківцях коло польської хати. Можливо, господар сам вказав на них. Вив'язався бій, і в ньому Щур наклав головою.

Переважно приносили картоплю, кашу, деколи товщ, і нераз був хліб. У лісі ми збирали гриби. Ми й надалі квартирували на краю лісу в гущаку, а ввечорі переходили в грубий ліс і там, в яру потічка, варили їжу. Надранком підживлялись і частину брали зі собою на день. Досвітком їжа не смакувала, зате впродовж дня відчувався голод, бо все було пісне і порції скупі.

Хлопці постійно відходили не тільки по харчі, але також на зв'язки до інших груп і залишали мене ночами саму в лісі. Я мала назбирати дров, розкласти вогонь і до ранку наварити їжі. В мене був лише малий пістоль, сімка, і мені нераз ставало лячно в лісі. Коли б хлопці загинули під час вилазки, незавидне було б моє становище. Не так легко в той час могла б була пов'язатись з іншими групами. Ворожі засідки влаштовувано не тільки під лісом, але чимало було їх у лісі на стежках, доріжках, перехрестях. Нераз серед ночі доносились стріли з глибини лісу. Не диво, що, залишаючись сама, я тривожно прислухалась до кожного шелесту.

Одного разу, а було вже по опівночі, в цілковитій тиші нараз я зачула слабкий тріскіт гілок і шелест листя, що доходив з горішньої частини потоку. Звук ставав щораз голосніший, наче хтось наближався. Я знала, що це не хлопці, їм ще завчасно було вже вернутись, та й не ішли б вони так необережно, не робили б стільки шуму. Може, військо? Хто б не ішов, він ще не міг бачити вогню: потік у горішнім річищі вигинавсь коліном та й вогонь майже догасав, я була вже закінчила варити. Тихо вилізла з потоку на стрімкий берег, відійшла недалеко в ліс і залягла в очікуванні. Виявилося, це був борсук чи якась інша звірина. Підійшовши на кілька метрів до вогню, він нагло завернув і з фурканням побіг горі потоком, наробивши ще більше шуму.

Все ж, навіть у нашому преважкому становищі, складалась нераз не весела, а радше комічна ситуація, що змушувала сміятись. Якось увечорі хлопці пішли на зв'язок до іншої групи, а я з Птахом залишилась варити. Увесь день падав дощ, та ще й тепер покрапував, а обране місце у вузенькому яру потічка було дуже непригоже на вогнище, однак добре замасковане, і тому ми його не змінювали. Після цілоденного дощу

потічок набуяв водою, аж розлився в яру, ледве залишаючи мале місце, щоб розкласти вогонь. Посуд і продукти треба було примістити вгорі на березі, що був дуже стрімкий, ще й розмоклий по дощі, так що ноги зсувались за кожним кроком.

— Ви вже порайтесь біля вогню, а я буду приносити, що треба, з берега. Тут дуже важко вилазити, — сказав Птах. Він, золота душа, був уважний навіть у дрібницях.

Коли треба було йому видряпатись на берег, він сховзувався і падав майже за кожним кроком, розкидаючи все, що ніс у руках. Потім напотемки збирав і ледве ступив пару кроків, знову лежав. Це його так шалено злило, що він люто кляв за кожним разом, як упав: «А щоб тебе шляк трафив!» — ще не закінчив прокльону, а вже знову лежав простягнутий на березі, а недалеко нього відкинута каструля. Не знаю, чому в цілому світі сміються ті, що бачать, як падає людина. Замість співчувати бідоласі, мене напав сміх. Не так те, що падав, як його безсила лють видалась мені дуже комічною, і що більше він падав, я ще більше сміялась, ну, вмирала просто. Він не міг довше стерпіти моєї поведінки, підійшов — я при вогні побачила, якою люттю блищали його очі, та процідив крізь зуби: «Знаєте, я б роздер того, хто сміється!» Тут я вже зовсім спасувала, аж присіла, заливаючись, очевидно придушеним, сміхом. Хоч не пам'ятався в люті, все ж роздер би був «того, хто сміявся», а не просто мене, хоч я б його зрозуміла і не ображалася б. Час загорнув порохом забуття не одну важливішу подію з тих років, та ось ця незначна картина врізалась нам обом у пам'ять, і опісля нераз я її згадувала. «Не говоріть про це», — просив Птах, знову переживаючи в пам'яті минуле.

Ірина Тимочко («Христя»). Фото 1965 р.

До Орлана приїхала з

Лемківщини поїздом Христя з поштою від к-ра Тактичного Відтинку УПА Рена і сотенного Бродича. Вона повідомила, що частина надрайонового проводу Лемківщини, а саме — Мар, Горислав і Мелодія, відійшли на Захід. Відділи УПА під командами сотенних Хріна, Біра і Мирона перейшли через границю в Україну. Розповідала нам про бої, що їх доводилося щоденно зводити сотням УПА з Перемищини, під командою Бурлаки і Громенка, що тоді пробивались крізь Лемківщину на Чехо-Словаччину, потім — у Західню Европу.

На привезену пошту Христя мала дістати відповідь від Орлана, тому чекала, поки він повернеться від Стяга. Під ту пору надрайоновий Тарас з'єднав свою групу з нашою. Харчів стало бракувати ще більше. Користуючись з присутности Христі, Птах або Тарас висилали її з лісу декілька разів до Перемишля на закупки. Проворна і підприємлива, до того ще й фізично кріпка, вона умудрялась приносити на плечах у ліс великі клунки продуктів. Було це ризиковне підприємство, кожна виправа могла коштувати їй життя. Відходила від нас раненько, а поверталась удень, коли довколишні польські селяни верталися з базару. По всіх дорогах нишпорило військо, особливо попід лісом, і Христі треба було пробиратись стежками та вважати, щоб серед поля не звернути на себе уваги. Все одно не обходилось, щоб по дорозі не наткнутись на військо. Тоді зажартовувала, нав'язувала розмову. Прийшовши назад, оповідала: «Говорю до них, а вся аж стерпла, ниє під грудьми, ану ж заглянуть у клунок!..» Ті принесені на Христиній спині клунки, може, врятували від смерти не одного, бо, в іншому разі, мусіли б повстанці продиратись уночі із забльокованого лісу, находити на засідки під польськими хатами. Після повернення Орлана Христя повезла на Лемківщину його відповідь.

Зате дві інші жінки прийшли на порятунок, закуповуючи нам харчі на базарі в Перемишлі, — Ірина Стисло та її подруга Ліля. Ірина була дружиною районового провідника Самбірського р-ну в Україні, Інгула, що був односельцем Птаха і його великим другом. Ліля — донька священика з Пралківець під Перемишлем. За німецької окупації теж була заанґажована в підпільній праці. Тепер обидві проживали в Перемишлі та були вже в кінцевих місяцях вагітности. Хоч які були ми їм вдячні за прислуги, однак наполягали, щоб не приходили в ліс і берегли себе. Вони все це вислуховували, а коли нас залишали, казали на прощання, щоб через тиждень хлопці чекали на них у визначеному місці, — знову принесуть харчів. У них була органічна потреба приходити з поміччю. Помагаючи

нам, Ірина вважала, що тим самим помагає своєму чоловікові, — може, там хтось і його порятує у важку годину. Знову ж Ліля, видно, ще не забула минулого. Вона дорожила згадкою про те минуле і навіть не признавалась чоловікові у своїх «виправах» у ліс, він зжахнувся б, якби знав. А була Ліля надзвичайно вродлива, вже така красуня, що й вагітність не відібрала їй чару. І далі виглядала по-дитинному наївно, беззахисно, і, дивлячись на неї та Ірину, ніхто б не припустив, що вони носять у ліс харчі повстанцям.

Раніше, задовго до повороту Орлана, прийшла від нього до Птаха записка: він доручає йому повідомити листовно Малушу і Зою, щоб приїхали до нього на зустріч. Тоді вони обі жили в Єлєній Ґурі, і, поки вернувся Орлан, Зоя і Малуша вже на нього чекали.

* * *

Тим часом на Перемищині трапився випадок, який ще більше погіршив і без того вкрай безвихідні обставини повстанців. Орлан був ще у Стяга, як до Григора прийшов окружний СБ Старий з вісткою, про те, що окружний господарник Вишинський є в руках польських органів безпеки. Не знає — попав він ранений чи зголосився добровільно, але заломився і пішов з ними на співпрацю.

Незадовго до зникнення Вишинського Старий перебував з ним у Турницькому лісі. Оба сиділи в одному бункері. Тепер Вишинський ходив разом із провокативною групою УБ-МВД по знайомих місцях у лісі й, під маркою повстанців, шукав зв'язків до теренових провідників. Зорієнтувавшись у ситуації, Старий негайно прибув у Перемищину, щоб усіх нас остерегти від провокації. Південні терени, отже, були менш-більш врятовані, одначе небезпека на тому не кінчалась.

Торік Орлан висилав Вишинського з поштою до Стяга. З ним Стяг тоді зустрічався в околиці свого квартирування. Якщо б Вишинський з'явився у Стяга ще до приходу туди Орлана, йому там вдалось би, враховуючи довір'я до нього, влізти на зв'язок і добитись зустрічі зі Стягом. У цей критичний час Стяг, імовірно, сам вийде на зустріч, щоб особисто довідатись, який стан на півдні. З другого боку, якщо Орлан уже зі Стягом, вони, певно, сидять у лісі в бункері Стяга і під час дуже докладних облав оба можуть накласти головами. Треба було якнайскоріш алярмувати Стяга, хоч було очевидно, що ворог мав перевагу. Ми неспокійно чекали наслідків.

Ярослав Гамівка («Вишинський») — син священика з Лімни, Перемиського повіту. Йому було близько тридцяти, але в підпіллі з'явився щойно 1944 року. Інтеліґентний, з освітою, і назагал талановитий, він вибився на становище надрайонового, а згодом окружного господарського референта. У свій час ми обоє належали до провідного складу того самого надрайону, і я нераз мала нагоду зустрічатись з ним на відправах. Раз нас заскочила облава, й ось тепер мені пригадалось, як панічно він був тоді налякався. Але, довіряючи одне одному, ми звичайно не робили відразу неґативного висновку з усіх спостережень.

Під час збройних акцій поляки разом із совєтським урядом вели також пропаґандивний наступ. У лісі на кожному кроці валялись летючки, в яких польський уряд закликав повстанців здати зброю, обіцяючи «помилування». Однак урядові звернення не мали успіху. Хоч ситуація склалася дуже важка, моральна стійкість підпілля була й надалі висока. На південному Закерзонні мені були відомі два випадки співпраці з ворогом — на це згодилися Вишинський і бойовик надрайонового референта СБ Потапа. Завдяки Старому, загрожених повстанців вдалось своєчасно повідомити, тому в Перемиському надрайоні провокатори не мали великих успіхів.

Орлан повернувся щойно в серпні.

«Богу дякувати, ви всі живі тут, а то ми боялись, що той підляка вас тут понакривав», — були його перші слова до нас. Опісля розказав, що Вишинський ще до його приходу прибув на зв'язок до Стяга і той малощо не поплатився життям.

Вишинський явився на півночі з провокативною групою МВД і, як можна було сподіватись, нав'язав контакт з місцевими підпільниками, яких уже знав давніше. Сказав їм, що несе пошту від Орлана, а також іде з усними звідомленнями, тому мусить персонально бачитись з провідником. Про його прибуття повідомили Стяга. Той подумав, що біля Орлана мусіли зайти важливі зміни, отож сам вийшов на зв'язок. Місце зустрічі було в тому самому ліску, де Стяг бачився з Вишинським минулого року. Провідник розпорядив своїм зв'язковим затримати «боївку» Вишинського віддалік від місця зустрічі, і хоч Вишинський дуже наполягав, щоб «боївка», заради безпеки, ішла на стрічу з ним, зв'язкові, однак, знали, що раз Стяг наказав привести його самого — так і має бути.

«Насамперед давайте листа від провідника Орлана» — такими словами привітав Стяг Вишинського. Рішучий тон Стяга на мить спантеличив Вишинського.

«Не маю при собі записки, залишив її з хлопцями. Нам треба піти до них і забрати», — пролепетав розгублено.

Стяг умить зорієнтувався, що з ним не чисто. Хіба ж хтось при здоровому глузді залишить пошту з охороною, коли сам іде вже на зустріч з провідником. Він ще поставив Вишинському кілька питань і вже не сумнівався, з ким має діло. Не промовивши більше слова до нього, Стяг нараз кинув своїй охороні наказ відступити, і всі вони блискавично відбігли в протилежну від позицій провокативної групи сторону лісу.

Вишинський також не гаяв часу, зразу побіг до своєї групи. За короткий час емведисти відкрили шалений вогонь, одначе група Стяга встигла відбігти вже доволі далеко. Стяг дуже врадувався прибуттям Орлана, тепер оба журились тим, що діється у нас.

Розповів нам Орлан про такий же важкий стан підпілля у північних теренах, про постійні бої УПА, про голод серед повстанців, а також про те, що арештують і розстрілюють селян. На жаль, час і всі дальші переживання витерли з пам'яті деталі його звідомлень.

Про краківський «котел» Стяг уже довідався від своєї кур'єрки Ґени. Вона приїхала на призначену зустріч зі мною день після моєї втечі й також попала в «котел». Посидівши там кілька годин, зуміла довідатися від о. Денька про мене та про те, як я втекла. Зробила те саме: пішла в коридор, ніби до туалету, і тоді подалась до сходів та вискочила тим же вікном, що і я. Їй було легше, бо мала при собі гроші та документи. Вернувшись щасливо до Стяга, Ґена розказала йому про все. Стяг передав мені признання. Він повідомив Орлана, що Зенчика взяв додому начальник краківського УБ, який, мабуть, був бездітний.

Ще один ніж у свіжу рану. Наш син буде виростати в хаті ворога, який винищував нас... З таких рук вирвати його в той час не було надій.

Не зважаючи на безнастанні облави на ліси, Стяг надалі жив у бункері. З притаманною йому енергією, він тоді готував літературу відділам УПА на півночі, які збиралися в рейд на Захід, і зразу розмножував її на циклостилі, що мав у бункері.

Орлан не погоджувався з думкою Стяга щодо перебування в бункері. В лісах, де донедавна перебувало багато повстанців, військо дуже ретельно шукало бункерів. До того, зустріч з Вишинським, що відбулась уже вдруге в тому ж лісі, де був побудований бункер, переконували Орлана, що Стяг повинен залишити свій бункер. Він наполягав, що краще перебути

Стягові якийсь час наверху, а коли трохи вспокоїться, побудувати нове укриття. Одначе Стяг був іншої думки.

— Наверху я не могтиму працювати. Сидіти і чекати, поки якийсь Ванька застрелить мене з-за дерева, немає глузду. Вже краще залишитись в бункері. Звідси зможу хоч ще повоювати з ними, — відповідав Орланові й таки не залишив бункеру. Він зворушливо попрощався з Орланом, який мав відійти в Україну.

«Ідіть в Україну і занесіть туди моє серце», — були його останні слова на прощання. Міцно обнялись, і сльози заблистіли їм в очах. За ті два з половиною роки спільної боротьби вони не тільки пізнали себе у праці, але й здружилися...

З польської преси ми довідувались про бої наших відділів УПА на території Чехо-Словаччини. Нас важко вразила вістка про долю славного сотенного Бурлаки, якого вдалося взяти живим чеській військовій частині. Така ж сумна доля зустріла капеляна УПА о. Кадила.

* * *

У нарадах, що відбулись у Стяга, мабуть, брало участь ще більше провідних членів Закерзонського краю. Проаналізувавши сучасний стан, найголовнішим фактором якого була ліквідація українського населення і тим самим бази підпілля, вони накреслили зміни у формі боротьби на Закерзонні. Зовсім заперестати підпільну діяльність не було корисним, ті землі були нашим вікном у світ. Тож рішено залишити стільки підпільних кадрів, щоб їм під силу було виконувати їхні специфічні завдання. Як і досі, ті завдання полягали в тому, щоб інформувати про українську визвольну боротьбу польський світ і чужинців, що перебували з різними місіями в Польщі. Інформацію мали ширити через розповсюдження підпільної літератури, а також на особистих зустрічах. Другим завданням було втримувати зв'язок із закордоном та давати поміч кур'єрам з України в переправі на Захід.

Частина підпільного кадру повинна була й надалі жити по бункерах у підпіллі, створюючи собі серед місцевого польського населення базу для існування. Подекуди її вже створювано, навіть під час акцій польського війська і служби безпеки. Інша частина, головно жінки і хворі підпільники, повинні були осісти по містах у Польщі, залегалізуватись і працювати на прожиток, притому вдержувати зв'язок та виконувати доручення

підпілля. Дехто з них, переважно жінки, **вже** був залегалізований. Знов же третя, найчисленніша частина підпільників, мала продертись крізь границю в Україну і там приєднатись до боротьби.

Підпілля й УПА в Україні пережили тяжкі часи, в тому бльокаду взимку 1946 року, і були дуже проріджені. У **1947** році діяли лише нечисленні малі відділи УПА і ще доволі сильне підпілля, до якого влилися «здемобілізовані» кадри УПА. Тож підсилення його свіжим кадром, що прибував із Закерзоння, було дуже бажане.

Стяг враз із Орланом докладно опрацювали плян розподілу людей: кого залишити та в якому терені, хто відійде в Україну, в яку область, до кого там йому зголоситись. Після нарад кожний тереновий провідник дістав розпорядження щодо призначення людей, що були під його керівництвом.

Повернувшись у Перемиську округу, Орлан взявся за свою роботу. Безперестанку зустрічався з підпільниками: тим провідникам, що залишались, передавав зв'язок до Стяга, а також давав вказівки, що їм робити на місці. Повстанцям, які відходили в Україну, писав рекомендаційні листи. Без **них** не можна було відходити, бо в Україні могли б були прийняти таких осіб із застереженням. Він також приймав кур'єрів з Лемківщини та посилав туди інструкції щодо розподілу людей.

Зоя і Малуша повинні були надалі залишатись у Польщі. З відходом Орлана, вони мали виконувати доручення Стяга. Саме тому Орлан викликав їх на зустріч, щоб передати до Стяга зв'язок. Тепер вони проживали в Єлєній Ґурі — Зоя у свого родича Миколи Крупи, а Малуша з Роксоляною винаймали окреме помешкання. Їхні призначення залишились незмінними: Зоя мала доставляти літературу до Варшави, Малуша — до портових міст. Орлан вирядив їх з пакетами літератури в польській, англійській і французькій мовах, дав їм по кільканадцять тисяч злотих на подорожування і, якщо треба, на прожиток, і вони від'їхали від нас. Попрощалась я із Зоєю та Малушею, моїми найкращими подругами з підпілля на Закерзонні. Правда, відколи вийшла заміж, моє спілкування з ними трохи остигло, не було вже таке інтимне, як давніше, коли ми, особливо з Зоєю, ділились наитрепетнішими думками, помагали одна одній. Тепер стало жаль розставатись. Навряд чи зустріну ще в житті котру з них. Я відходила в Україну, а вони і Христя залишались тут. Інші, як ось Рома, були вже заарештовані.

Тут, у Перемиському р-ні, Орлан залишив надрайонового

Тараса враз із людьми його охорони і районового СБ Орача з боївкою, що була під командуванням Сокола. В додаток до своїх завдань, Сокіл надалі залишався зв'язковим через польсько-українську границю. Не відходили також районовий Перемищини Олег і бойовик Степовий, який перебував донедавна в нашій групі.

З огляду на трудну переправу через границю, треба було залишити на Закерзонні Уманця, або як ми всі його звали — Професора. В тій порі він перебував у групі Григора або Орача, і нераз йому доводилось бути очевидцем збройних сутичок з польським військом. Одного разу військо наскочило якраз тоді, коли він перезувався. Відступаючи з місця постою, Уманець загубив чоботи. Після того ходив довгий час у постолах, що сам собі пошив, бо не було де дістати інших чобіт. З усіх повстанців його мені було шкода найбільше. Сама небагато краще за нього виглядала, мешти, в яких втекла з Кракова, геть розлізлись на росі і дощах. Одначе нам, молодим, легше було терпіти невигоди, а Уманець був хворий на ноги і не міг багато ходити, дарма що йому було не більше сорока. Ота партизанка далась йому добре взнаки. Проте він прекрасно тримався і не падав духом. Бували дні, коли нас навідував голод. Саме у важкий час Уманець поводився так шляхетно, що з нього міг брати приклад не один молодий, здоровий. Утратив же він силу в ногах від часу поранення ґранатою під час нещасливого випадку.

Навесні 1945 року Уманець та група повстанців квартирували в лісі над Берендьовичами й увечорі зайшли в село. Зайшовши в одну хату, застали там кількох селян, що попивали самогон. Уманця вже знали в селі, тож він став роз'яснювати дядькам, що вони нищать собі здоров'я самогоном. Тим часом господиня приладнала йому харчів, щоб узяв із собою в ліс, і він, в розпалі переконування пияків, не роздумуючи, розпихав по кишенях її дари. Професор не був військовою людиною, не вмів обходитись зі зброєю, все ж мусів мати її, хоч би для самооборони. На те повстанці дали йому малу пістоль, «сімку», і ґранату та навчили, як з ними обходитись. А він у кишеню, де тримав гранату, напихав цибулі, часнику і так перейнявся розмовою із селянами, що не зчувся, як відбезпечив гранату. Витягати її з кишені було запізно, і навіть якби йому це вдалось, ґраната розірвалася б в руках, а в хаті було разом до десятка людей.

Хоч не військовик, Уманець зрозумів загрозу. Ще крикнув накінець: «Прощайте, не пийте горілки!» — і вибіг надвір.

Ярослава Крижанівська («Ярка»). Фото з 1943 р.

Граната була в задній кишені штанів, за яку він тримавсь рукою.

Ледве встиг вибігти з хати, як ґраната розірвалась, вирвала йому стегно, розторощила долоню та завдала інших ран. У підпільних умовинах, без лікарської опіки, неможливо було їх вилікувати. Уманця треба було відвезти до шпиталю. Ним зайнялись підпільниці з УЧХ, головно Ярослава Крижанівська, її псевдо Ярка. Вона також організувала й доставляла ліки до шпитальок у Перемиській окрузі й допомагала раненим. Ярка знайшла лікаря Михайла Макаруху, який допоміг їй примістити Професора у шпиталі в Перемишлі. Підшукала вона також медсестер-українок у шпиталі. Після операції дівчата з УЧХ примістили хворого на приватній квартирі в Перемишлі, де його доглядав д-р. Макаруха, поки той не підлікувався. Опікувався д-р. Макаруха також іншими повстанцями, наражаючи не тільки свою працю, але й життя.

Зайнятись лікуванням Уманця не було легко, в місті влаштовувано облави по українських родинах, а він, хоч підпілля забезпечило його польськими документами, слова не вмів сказати по-польськи. Підозрюючи, що ранені упісти можуть лікуватись у шпиталі, УБ впадало туди і перевіряло автентичність пацієнтів. У тих критичних годинах Уманець повторював тільки два слова, які встиг засвоїти: Матка Боска, і чекав, чи не арештують його. Видно умилосердилась над ним «Матка Боска». Підлікованого трохи, дівчата перевезли його на село, і там він виздоровлював.

Однак Уманець уже ніколи не міг ходити далеко. Офіційно працював у пропаґандивному осередку Перемиської округи, але фактично Орлан безпосередньо давав йому різні ро-

боти. Оба часто зустрічались, і їхня тісна дружба була їм обопільно корисною. Професор, бувало, заявляв з гордістю, що Орлан його найкращий друг. Крім редакційної праці, Уманець часто викладав на різних вишколах УПА.

Повідомлення, що він залишається на Закерзонні, Уманець прийняв спокійно, однак із сумом. Увесь час тужив за Україною, так дуже хотів туди відійти, що мене аж серце боліло, коли прощалась з ним. На Закерзонні він і загинув. Вже з України Орлан робив спроби точніше довідатись про його долю, та даремно — по ньому слід загинув, як і загинув по неодному повстанцеві на Закерзонській землі після смерти Стяга.

Життя Уманця — це незвичайна книга, з якої багато вчився не тільки Орлан, але кожний, хто мав нагоду слухати його розповідей. Сторінку за сторінкою він перегортав життя спочатку молодої людини, яка захопилась комуністичними ідеями, повірила партії, стала навіть кандидатом у її члени. Уманець свято повірив у комунізм, ради нього готовий був простити режимові навіть голодову смерть мільйонів його земляків, а між ними — власних батьків.

Однак людина з його душею, видно, не могла жити зі знасилуваною совістю. Після жахливого голоду 1932-33-их років, почалися ще й терор, репресії, й тоді то прозрів до того часу вірний комуніст.

Потім прийшли роки гірких розчарувань і зневір. Побоючись арештування, він декілька разів змінював місце проживання. Коли большевики поновно заливали Україну, він рятувався втечею — цей довгий і тернистий шлях остаточно завів його в підпільну боротьбу. Він, як і Степова, і Петро Василенко («Волош») та чимало тих, що походили зі східніх областей, без труду сприйняли ідеї, які були в основі визвольної боротьби. Своєю участю в ній вони багато помогли у визріванні нашого руху та кращому розумінні совєтської дійсности. В майбутніх роках, попри намагання підпільного керівництва, визвольна боротьба не охопила масово східніх областей. Проте не її ідейна плятформа була причиною того, а нечуваний поліційний терор, який розгулював по Україні. Для розвитку політичного руху потрібний хоч мінімум свободи, принаймні такий, який мала Західня Україна під польською окупацією.

Незадовго до нашого відходу в Україну Орлан вислав Христю до Єлєньої Ґури, щоб доставила Зої пакет літератури. Вона поїхала туди перший раз і привезла звідти невеселі новини.

Не знаючи міста, Христя звернулась до робітника на трамвайній станції за вказівкою щодо адреси. Замість відповіді, він попитав її, під яке число іде на названій вулиці. Христя подала йому число. І що за випадок сліпий: саме під тією адресою жив робітник. Він винаймав кімнату в родича Зої Дмитра Крупи, де й Зоя жила. Від нього Христя довідалася, що УБ арештувало господаря і Зену (ім'я Зої), а в хаті зробило «котел».

Почувши таке, Христя остовпіла. Вона не сумнівалася, що робітник каже правду, бо звідки було йому знати справжнє прізвище господаря та ім'я Зої, під яким вона жила, а також те, що в хаті залишилась господиня з донечкою. Одне слово, все, як було насправді. Якось Зоя згадувала Орланові, що в Дмитра Крупи живе якийсь «трамваяж», і Орлан застеріг її, аби була обережною. Покищо ми не знали, хто їх «всипав» у Єлєній Ґурі. Для польських органів безпеки не було таємницею, що в час протиукраїнської нагінки багато українців виїжджає на західні землі. Можливо, УБ арештувало в Перемишлі людину, яка виробляла їм документи, а може, «всипала» котрась з арештованих підпільниць. Було також вірогідним, що провокатор Вишинський, який знав Зою особисто, довідався про її місцеперебування. Про їх арешт Орлан негайно повідомив Стяга і Тараса.

ПЕРЕХІД В УКРАЇНУ

О земле, жорстока і мила,
Ковтнула ти їхні дні —
Усе, що вони любили,
Віддай долюбить мені!
Василь Симоненко

Тихенько наближалась у Корманицькі ліси спокійна, ще повна сонця осінь 1947 року, а з нею наша пора відходу в Україну. Ми прощались з друзями, серед яких проминуло важке останнє наше літо на Закерзонській землі. Незабаром одні з них підуть услід за нами, в Україну, інші залишаться на місцях. З Перемишля прийшла в ліс попрощатись з нами дружина Тараса, Святослава, моя добра подруга, що разом зі мною оплакувала мого сина. Не передбачали ми, що не лише наші вінчання, але й долі будуть подібними, тільки, о Боже мій, її куди жорстокішою...

З нами відходили також Птах та двоє бойовиків, Ігор і Буква. До границі провів нас Орач зі своєю боївкою, а через кордон мав перевести Сокіл з двома своїми бойовиками, опісля передати нас наступній зв'язковій ланці вже в Україні.

Підходили до кордону, оминаючи пусті, виселені села, ще виповнені духом недавньої повстанської боротьби. Далеко за нами, в чужому місті залишився наш синочок, а тут ось — дехто з живих друзів та безліч могил полеглих... Спи спокійно у братній могилі, дорога Богдано, і ти, мій друже, Вадиме... і всі ви, до болю рідні та близькі мені, і ти, срібна земле Перемиська. З вами я залишаю частину свого серця, а з собою понесу теплу пам'ять про вас, мою молодість, щасливі хвилини, переткані трагедіями...

Було якраз свято Успіння Богородиці, коли ми заднювали в лісі на горбку, майже над самою границею. В долині протікала річка Вігор, а кількадесят метрів за нею простягалась границя. Далі смугами лягли городи, за ними хати, вулиця. Це село — Військо. Упродовж дня ми обсервували крізь далековид рух на кордоні та в селі. День був сонячний, вулицями проходжувались святково вдягнені дівчата, а на призьбах хат

сиділи старші жінки. Молодих чоловіків не було видно, багато їх з того села, як і з довколишніх, воювали в УПА, а тих, що залишились, змобілізовано до ЧА. Сокіл розпізнавав дівчат, це ж його родинне село. День тягнувся в безконечне, певне тому, що ми від ранку напружено чекали вечора. Ми гляділи на зорану приграничну смугу, на дроти, думаючи: «Чи перейдемо?» Вже який Сокіл завжди зрівноважений, але я зауважила, що й він хвилюється. Тож запитала:

— Завжди денервуєтесь при переході кордону?

— Важко бути зовсім спокійним... Розуміється, інша річ, коли переходиш лиш сам, з боївкою, а йнакше, коли переводиш людей, тим більше когось з провідників. Та й ви, жінка...

Тільки добре смерклось, ми, перечекавши, як пройде патруля, вирушили до границі. З нами днювала також Орачева боївка. Бойовики мали із собою граблі, щоб заскородити за нами сліди на зораній смузі. Також якщо б ми напоролись на кордоні на пограничну стежу, тоді Орач зі своїми людьми мав зайняти позицію, дати вогонь і вможливити нам відв'язатись від прикордонників.

Визувшись, ми переправились босоніж через Вігор, там вода лиш по кістки. Перейшли крізь зорану смугу, потім хильцем обережно просувались в напрямі городів. Передні перевіряли перед собою руками землю, де ступали ногою, щоб не зірвати ракетних дротів. Першим ішли Сокіл з Ігорем, вони намацували дроти, попереджали нас, і ми обережно їх переступали. Знаючи, де вже немає дротів, Сокіл сказав нам піднятись.

«Тепер бігом!» — скомандував, і ми побігли крізь городи в напрямі хат, де нас не можна було помітити від границі.

«Ну, одне вже за нами, але воно ще не все», — завважив Ігор. Задихані, ми витирали піт, що заливав нам очі.

Проходячи одним подвір'ям, стрінули господаря. Сокіл спитав, яка ситуація в селі.

— Хіба можна мати хоч одне свято спокійне? — нарікав селянин. — Лазять по хатах, щоб давати їм їсти або напитись чого. Ото жебрацька держава!

Ми перетяли село впоперек і знову вийшли на поля. Там терен горбкуватий, тут-і-там порослий корчами, деревами, попересканий ярами, В ньому добре маскуватись, партизанський терен, але важкий до маршу, тим більше, коли спішиш.

За який кілометр від границі простягалась дротяна засіка, заввишки метрів три і стільки ж широка, з обмотаними на всі сторони колючими дротами.

Хлопці несли зі собою дві пари великих ножиць. Поперетинали дроти, позагинали, зробили діру в засіці й нею ми поперелазили на другу сторону. Все це треба було робити швидко, бо впродовж ночі прикордонники їздили верхи і перевіряли, чи не зачепився на дротах який «ворог отєчєства».

Дві найважчі перепони були за нами. Недалеко ще лежало шосе, теж стережене, і треба підходити до нього рівним полем. Обережно ми підійшли — і шосе за нами.

А тепер знов бігти, якнайдовше, щоб якнайдалі відбитись від границі. Очевидно, прикордонники рано побачать сліди на ріллі — Орач не міг уночі заскородити так точно, як було перед тим, їх загорталось лиш на те, щоб нічна патруля не завважила і не перетяла нам дороги перед дротяною засікою. Побачить патруля також діру в засіці. Ми бігли аж у горлі пересохло, вся спина була мокра від поту, але бігу не сповільнювали, і не знаю, звідки бралась така нелюдська сила, бо ще й усі несли певний вантаж. Одна така ніч — це кілька років життя... Тепер щойно я повністю зрозуміла, чому Уманець, з його хворими ногами, не міг відійти зв'язком на Україну.

Відбившись якнайдалі від границі, вдосвіта зайшли в якесь село, заквартировуючи у двох сусідніх хатах, в які запровадив нас Сокіл. Потомлені докраю, голодні, але щасливі, що вже по тім боці. Упродовж дня відпочили і, нагодовані привітною господинею, увечорі подались на домовлену Соколом зустріч зі зв'язківцями. На зв'язок вийшов Хмара зі своєю боївкою. Як і Сокіл, він був командантом зв'язку через границю, тільки з другої, української сторони. Тепер ми всією численною братією подались квартирувати в невеличкий ліс.

Ледве на світ занеслось, як ми почули шерех та тріскіт сухих галузок під ногами. Хтось був у лісі й наближався. Невже сексот запримітив нас та встиг уже повідомити МВД? Неможливо! Ми прибули сюди вдосвіта, замало часу, щоб стягнути на нас облаву, та й було б більше руху в лісі. На всякий випадок, коротке розпорядження — і зброя готова до пострілу. Двоє бойовиків Хмари висунулись на передню стежу, звідкіля доносився шерех, а ми всі залягли й чекали.

За кілька хвилин вернулась наша стежа, але не сама, а з двома жінками. Вони прийшли в ліс по гриби. Ми й забули, що саме тепер був сезон на гриби, так що до дев'ятої ранку найшло на нас з десять жінок. «І що з ними робити?» — турбувався Орлан. Не можна було їх тримати весь день. Затривожені відсутністю, їхні родини подумають, що їх половили прикордонники, нароблять руху, підуть розшукувати у

районне МВД. А там зразу догадалися б, що якщо це не їхня робота, то повстанців, і — до вечора облава на оцей лісок ґарантована.

Одначе місцеві повстанці не хвилювались так, як ми, закерзонці. «Нічого журитись, це жінки певні, ми до них заходимо. Відпустимо їх додому, а вони ще й обід нам принесуть. Тримати їх до вечора було б гірше», — сказав Хмара. Орлан дуже нерадо пристав на пропозицію Хмари. («Це ж безглуздя віддавати нас усіх в руки десятьом жінкам, і то з кількох сіл нараз. А ну ж котрась не витримає, виляпає перед сусідкою. Тепер тільки ранок і навіть нема куди вийти з того ліска...») Насправді ж не було іншої ради. Поговорили з жінками, попитали про новини в селах і відпустили всіх додому, перестерігаючи, щоб мовчали. Побачимо, це не вперше нам бути в руках цивільного населення.

Хмара знав своїх людей. Справді, сполудні вони стали знову «насувати» на нас, кожна з кошиком по гриби, а в ньому і курка, і борщ, і вареники, печені пиріжки. Мій Боже, не обід, а бенкет! По місяцях голодного життя ми втинали аж за вухами лящало, прихвалюючи притому господинь, а вони: «їжте, хлопці, на здоров'я, вам треба багато сили. Доки в нас ще своє, поділимося з вами».

Одна з дівчат найбільше доглядає Ігоря, який сипле, як з рукава, жартами і не дає нам спокійно з'їсти. «Годі, Ігоре! Мене живіт розболівсь зі сміху» — дорікаю йому. Однак даремно, він такий удався. Вже як безнадійно було влітку, а він навіть тоді, серед облав, умів відмічувати щось комічне і своїми дотепами вносив дрібку розради.

Ми вже пообідали, жінки порозходились, а дівчина, що доглядала Ігоря, не спішилася відходити. Вона шпортала прутиком листя на землі, стягалася, хотіла щось сказати, але не знала, як почати. Врешті відважилась:

— Підіть до того вдівця, — назвала його ім'я, — і накажіть йому, щоб залишив мене в спокої. Життя від нього не маю, вже й не знаю, куди мені дітись. Хоч не виходь на вулицю. Була я недавно на весіллі, а він як причепився, то й потанцювати не дав з іншими хлопцями. Хіба мені його треба? Та я за нього не вийшла б, щоб він один був на світі, — і принадливо кидає очима на Ігоря. Той добре розуміє її мову, але удає, шибеник, відповідає повагом:

— Та не цурайтесь так його. Може, він і добра людина, буде вас любити. Бачите, тепер хлопців зовсім обмаль...

— Не хочу його і кінець! — аж благала очима.

Не знаю, чи Ігор поміг дівчині відв'язатись від жениха, але оті розмови з жінками, їхні звіряння нам своїх клопотів, і взагалі зв'язок з народом, були нам дуже важливі. Повстанець без населення, що йому симпатизує, як риба без води — не проживе.

Цього вечора ми розійшлись із Соколом та його бойовиками. Вони вертались на Закерзоння, тобто через ніч знову мали переходити границю, а наш маршрут був на південний схід, у Карпати, де Орлан мав зустрітися з членами Проводу ОУН, Петром Полтавою і Осипом Горновим. ... Востаннє кріпко тиснемо одні одним долоні. Він, стрункий, вродливий, справжній сокіл, усміхається своєю чарівною усмішкою. Ми були знайомі більше двох років, зустрічались нераз, коли приводив кур'єрів чи проносив пошту з України. А відтепер наші дороги розходилися, мабуть, назавжди.

Була осінь, а настала зима, і Сокіл враз зі своїми бойовиками загинув таки в своїм родиннім селі, Війську. Та куди б я не проходила, коли вчула, як повстанці наспівують *Думу про Сірка,* перед моїми очима виринав усміхнений Сокіл, безстрашний зв'язковий через кордон, лицар Золотого Хреста Бойової Заслуги 1 кляси.

Опинившись серед місцевих повстанців, ми розпитували про їхні обставини життя й боротьби, про ворожі акції, бо ж від тепер нам доведеться діяти в тій самій дійсності. Це пограниччя, отже їм доводилось важче за всіх, мусіли воювати не тільки з військами МВД, але й з прикордонниками.

Повстанці Добромильщини — це особлива порода партизан. «Прикордонники», як ми називали їх на Закерзонні. Комендант боївки Хмара був у сороківці, лисий, з довгими козацькими вусами. Мав різку вдачу і був відважний до нерозсудливости. Він знав границю як свою долоню, може й краще за Сокола. Проте при переправах мав куди більше за Сокола сутичок з погранвійськом. Якщо пощастило йому пройти без сутички, то, коли вже опинивсь на зораній смузі перед границею, звідкіля рукою сягнути до Закерзонських лісів, вистрілював кілька ракет, викликуючи алярм на прикордонних заставах. Через кільканадцять хвилин прикордонники вже гарцювали на конях уздовж границі, проклинаючи повстанців, а Хмара залягав з хлопцями в лісі й любувався їхньою люттю. Допіро після того подавався далі. Коли ж напоровся на границі на патрулю, то, крім мови куль, ще й лаяв їх на чому світ стоїть.

— Навіщо розконспіровуєш місце переправи? — звертали, бувало, йому увагу.

— Нічого я не розконспіровую, ранком і так побачать, що переходив, — відповідав.

У боївці Хмари був хлопчак, років чотирнадцяти. Він любив його як рідного сина. До батьків заходили повстанці, і за те большевики їх вивезли на Сибір, а хлопчина втік і зголосився в повстанці. Хмара розказав нам, яку пригоду мав його наймолодший козак два тижні тому. Він враз із двома повстанцями заднював у селі, на горищі в одній хаті. Коли вже смеркало, господиня попросила їх до хати повечеряти. Першим зійшов до хати хлопець, а Хмара з другим ще затримались на горищі. Аж тут зайшли в хату двоє прикордонників. Побачивши хлопчину зі зброєю, намагались відібрати її від нього, а його взяти живим. Але малий не злякався, вистрілив два рази, поранивши одного з них в живіт. Той повалився на долівку, зате другий призикочив до хлопця, вхопив автомат і тягнув до себе. Був би напевне вирвав хлопцеві зброю, але наспів Хмара і прикінчив прикордонника. Оце й було бойове хрищення його наймолодшого вояка.

Дмитро Стисло («Інгул»), районовий Самбірщини. Загинув у 1947 р.

У боївці Хмари був теж Чорнота, брат Уляни з Селиськ, районової УЧХ Мостиського р-ну, що обняла цей пост після мого відходу з Мостищини. Уляну зловили ґебісти під час облав і засудили на 25 років тюрми і концлаґерів. Чорнота був тихої вдачі. Замість одягу, носив у торбі повно книжок, і вдень, коли інші розповідали собі всячину, він витягав з тої торби книжку і затоплювавсь у ній.

Хмара допровадив нас зв'язком у Самбірський район, де вже чекав нас районовий Інгул зі своїми бойовиками. Інгул був наш давній друг, односелець Птаха. Вони — вірні приятелі ще з юнацьких років, і зростом однакові, і вдачами — палкі, порив-

ні, нескладні. Коли з кимось подружать, сорочку з плеча віддадуть, прийдуть завжди з поміччю. Але коли не злюблять, не вміють затаїти своїх почуттів, зразу покажуть. Тож, як можна було сподіватись, Інгул розцілував нас палко, зі сльозами радости в очах.

Ми стали розповідати йому про події на Закерзонні, нашу переправу через кордон. Він нас слухав, однак нетерпляче, наче б чекав ще іншої вістки. А тут Орлан і Птах, раді зустрічі, розговорились і не догадуються, що він сидить як на тернях і насамперед хоче довідатись, чи його жінка вже народила дитину. Пішла я на порятунок, перериваючи розмову, взяла його долоні в руки: «Поздоровляю, у вас народилась донечка». Він аж затремтів зі зворушення. Тоді зірвав шапку з голови, кинув угору, тиснув нам ще раз долоні, сміявся і плакав з радости. Я не бачила в житті щасливішого батька, як Інгул тоді. В них уже двоє дітей повмирали немовлятами, і вони дуже надіялись на оту третю дитинку. Ми пробули з його групою три дні, поки не наблизилась дата нашого відмаршу зі зв'язківцями на схід. Звірився мені, що попросить свого провідника, щоб відпустив його перезимувати на Закерзонні.

Та не довелось Інгулові побачити свою новонароджену дитину, не судилось навіть здалеку втішатись родинним щастям. Усього через кілька днів після нашого відходу він загинув. На хату, в якій заквартирували їх трьох, наскочило ранком військо МГБ. Мабуть, сексот підгледів, як вони зайшли туди, і доніс. Оточили хату і намовляли їх здатись. Не маючи шансів пробитись білим днем з оточення, вони відбивались з горища, поки не вистріляли весь запас амуніції, залишаючи останні набої для себе... Одначе про це ми довідались щойно за кілька тижнів, коли були вже в глибині Карпат.

А вона там, у Перемишлі, далі чекала вістоньки. І сьогодні наче бачу їх, двох вагітних жінок, Ірину, дружину Інгула, і Лілю, що приносять нам харчі в ліс. Кожного разу, здоровкаючись з нами, з її очей пробивалось одне і те саме питання: «Чи живий мій чоловік?» Потім, вичуваючи, що нічого поганого не прозраджуємо, вспокоювалась і ніби принагідно запитувала, чи не принесли «щось» для неї. Мала на думці листа-записку, бо Інгул інколи висилав до дружини листа підпільною поштою. А як одержала записочку, скручену тісно цигаркою, пропочену в кишенях кур'єрів, з пообдираними кінцями і затертою адресою, сонцем сіяла, тримаючи її в руках. Тоді відходила трішки подалі від нас і прочитувала, скроплюючи лист сльозами. Ото й було все її щастя, химерне,

невловиме. Жінка повстанця одного лише благала в Бога і долі — щоб чоловік залишився живим. Все інше в її обставинах, як багатство, слава, достатки, не мали вартости. Тим часом одружений повстанець у тих ненормальних обставинах нічого, крім тривоги, не міг дати своїй дружині, його бо доля окреслена в пісні: «Здобуду волю, то вернуся, а не здобуду, то... не жди». Ще в Самбірщині на зв'язковій лінії Орланові доповіли, що в лісі, недалеко від нас, квартирують сотні Хріна й Мирона, які недавно з боями прорвались через границю з Лемківщини. З ними прийшли також дві районові УЧХ на Лемківщині — Марта і Марійка. Як і вся УПА на Закерзонні, ці дві сотні пройшли пекло, поки опинились тут. Орлан, як тільки його повідомили про їхню присутність у лісі, зараз же ввечорі пішов до відділів. Він побув серед вояків день і наступної ночі вернувся. Я спитала про дівчат.

— Нічого, тримаються, але Марійка прибита. Вона надіялася зустріти тут Мара. — Щось подумав, потім додав: — Вишлю їх обидві з поштою за кордон, ще цієї осени, як тільки дійду до ГОСП-у*.

— Ти що, таж зима за дверима. Як їм тепер переходити границю і пробиватись пустими селами на Закерзонні?

— Границю перейдуть зв'язком, а там у них є ще знайомі родини, поможуть. Не буде їм дорога легкою, але, якщо пройдуть, будуть жити вільно на Заході, а загинуть... Тут теж загинуть або й гірше — попадуть живими в руки. Зрештою, вони радо згодились на мою пропозицію.

«Туди подався Мар, а Марійка його наречена», — пояснила я собі по-своєму.

Орлан вернувся не сам. З ним прийшли до нашої групи сотенні Хрін і Мирон. Їх викликав на стрічу майор УПА Полтава, так що нам складалась одна дорога. Тож Орлан вирішив іти разом. Під час дороги, коли вдень відпочивали, вони розповідали нам про жахіття, що пережили їхні сотні протягом усього літа під час блькади на Лемківщині. Переслідувані численними військовими з'єднаннями, вони в безнастанних сутичках промощували собі траси перемаршів, з боями здобували харчі, а також з боями пробивались через границю. Вже й по цім боці, в самбірських лісах, їхні сотні набагато частіше зводили бої з військами МВД, ніж місцеві повстанці. Головною причиною такої ситуації було більше згуртування людей, яким важче законспірувати місця постоїв і прохарчу-

* Головний Осередок Пропаганди.

ватись, тоді як місцеві відділи діяли меншими групами. Про свої пережиття і пригоди Хрін написав у спогадах.

«Стара война!» — радувався Хрін, коли ми зустрілись. У нього був прекрасний настрій. Після всього пережитого він почувався героєм серед місцевих повстанців. На його радісне почуття також вплинула у великій мірі вістка, яку недавно одержав у пошті, — УГВР повідомляла, що він нагороджений найвищим відзначенням — Золотим Хрестом Бойової Заслуги 1 кляси. Все одно, його надмірна веселість якось дряпала мене по душі. Ніхто з нас не падав духом, трималися бадьоро, деколи жартували, сміялись, але на всіх нас, «закерзонцях», був помітний слід важких переживань. Кожний з нас утратив близьких друзів. До того ж, я була повірницею найбільшої таємниці санітарки Богдани, таємниці, яку знав Хрін. Ця незвичайно шляхетна дівчина не тільки врятувала Хрінові руку від ампутації, заліковувала йому та його воякам рани, але й студеними зимовими ночами продиралась лісами до гірського села, щоб занести харчі його донечці та дружині, знаючи що він далеко, на Лемківщині, і не в силі їм допомогти. Робила це з любови до нього і мучилась, почуваючись винною. Хрін не був щасливо одружений, але ніжно любив дитину і журився її долею. Тепер я дивилась на нього і думала, що й Богдана не залишила глибокого сліду в його душі.

Не завжди так бадьоро тримався Хрін на Закерзонні. До Орлана приходили звідомлення з Лемківщини, з яких довідувався, що в тій диявольській ситуації Хрін нераз впадав у депресію. Такий він тоді ще був — горів і погасав, блискучий командир, але повний несподіванок. Він був цікава людина, поєднання вояка і поета. Ніхто не вмів розповісти про свої бойові пригоди так кольоритно, як Хрін. У його боях, крім вояків, була заанґажована вся природа — сонце, вітер, звірі, пташки, а вже найбільше ліс. Слухала нераз його, і вчувалося «Слово о полку Ігоревім», лише без «Плачу Ярославни». Щойно коли Хрін опинився в Україні, важкі не партизанські, а вже підпільні умовини боротьби остаточно викували і завершили Хріна-революціонера, бо вояком він був давно.

Ми ішли разом до річки Стрий. Враз зі зв'язківцями наша група начисляла шістнадцять чоловік. Тут умовини підпільного життя були вже дуже важкі. Одначе хлопці не падали духом, знаходили час пожартувати. Тоді вони мали найбільше клопоту зі мною, бо я ще не навчилась тихо сміятись.

«Тихше», — шипів до мене Орлан. І починались нарікання на жінок: «вони» всі рішуче заголосно говорять, а ще голос-

ніше сміються і тим розконспіровують місця постоїв та криївок, «вони» вічно папляються у воді, як качки. Недавно ось завели собі в Карпатах нову моду носити штани і светри, як амазонки які, і навіть не приступай до «них». Першу скрипку в таких дискусіях грав надрайоновий референт СБ Самбірщини Зимний. Вже такий був дотепний, так воно все йому плавно виходило, що хоч мене злостили його жарти, але не витримувала і вибухала сміхом разом з усіма хлопцями. Йому вторував наш Ігор, зрештою, ніхто з них не лишався в боргу. Я, отже, мала проти себе одностайний фронт і з усім завзяттям обороняла жіночі позиції. Часом мене й боліли їхні немудрі жарти, жінкам у таких умовинах доводилось терпіти багато невигод, а тут ще й вислуховуй усякі дурниці, кинуті на нашу адресу.

Проте гніватись на хлопців не могла, бо в глибині серця я їх розуміла. Голодній кумі хліб на умі, тільки мали потіхи, що пожартувати собі. Молоді вони і зреклись багато з того, чим втішались їхні ровесники в нормальних умовинах життя. Були нам вірними друзями, копали для нас бункери, ходили в забльоковані села, щоб роздобути нам харчів, виносили поранених з поля бою. Та й тепер ось пожартували собі, здорові, а побачивши, що починаю лагодити вечерю, одні чистили картоплі, інші йшли по дрова, а до мене: «Ви лише кажіть, що робити, а ми вже самі...» Коли ввечорі ми вирушали в дорогу, то підходив котрийсь з них: «Дайте мені свій наплечник». — «У вас є свій, сама понесу». — «В горах важко маршувати, втомитесь», — і брав від мене наплечник. Спрагнені в дорозі, коли залишилась остання баклажка води на всіх, найперше давали мені. Те саме було при переправах через річки чи болота — всюди помагали. Вони щирі, безпосередні, як рідні брати, і мені, прости Боже, легше з ними дружити, як з жінками. Ті переважно комплікували все та вже надто суб'єктивно підходили до всіх справ. Так що, може, воно й правда, що з нами, жінками, більше мороки...

Улюбленою розривкою для повстанців також була пісня. Вірна супутниця всього нашого тернистого шляху, вона змінювалась, залежно від обставин, але ніколи нас не покидала. Спочатку гриміла бойово у відділах УПА, потім у суворіших підпільних обставинах ставала поважнішою, змістом глибшою. З часом найчастіше можна було почути історичні пісні, думи й замітніші народні пісні. Вони витіснили з репертуару повстанців стрілецькі пісні з доби Визвольних змагань, а навіть і повстанські марші.

Одного разу, коли після відправи, яку провів Орлан з

місцевими тереновими провідниками, вони зі своєю охороною вже збирались відходити від нашої групи, Хрін запропонував заспівати разом на прощання. Він дуже любив співати. Пісня була його пристрастю, хоч не втішався особливо гарним голосом. Стали гуртом, і один з них тенором затяг сольо *Думу про Сірка*. Як дійшло до: «гей, димом небо вкрило» — влились усі голоси, і могутня чарівна дума полинула серед лісу. Я слухала заворожена, міркуючи: «Стрінулись уперше в житті, ніхто ними не дириґує, не подає ноти, навіть не знають, хто яким голосом бере, а, як заспівають, аж мороз іде поза шкуру. Хоч того дару нам не пожаліла природа».

— Ну, завтра тут напевне буде облава, — завважив Птах, коли закінчили співати.

— Але вже нас тут не буде. Якщо чули нас селяни або пастухи, то тільки раді були, що ще співаємо, — відказав надрайоновий провідник Самбірщини Зов.

Постій у Карпатах. «Марічка» ладить воякам одяг. Осінь 1947 р.

Повстанець відмовився від багатьох речей, однак не міг відмовитись від усього, бо тоді він перестав би почувати, просто перестав би бути людиною.

За тих кілька днів спільного квартирування ми зжились з групою Зова більше, ніж з іншими повстанцями по дорозі. Я особливо подружила з Тарасом. Він був у вишитій сорочці, і це помогло мені пригадати собі його з львівських часів. За німецької окупації Тарас був студентом львівської політехніки. Завжди носив чудово вишиті сорочки, стрункий, чорнявий, дуже вродливий, з ніжними рисами обличчя. На жаль, Тарас хворів на туберкульозу. На його щоках горів нездоровий рум'янець, головно над ранком, коли був перевтомлений нічними маршами. Однак тримався бадьоро, ніколи не жалівся і навіть у незавидних підпільних умовинах займався інтелектуальною працею. В ту пору він працював над темою «Українське право», вже систематизував матеріяли з княжої та козацької доби. Писав це минулої зими і думав закінчити наступної, бо влітку, працюючи в терені, не мав часу присвячуватись писанню. Тарас попросив Орлана прочитати його конспект і висловти свою критичну думку. Мені було цікаво опісля почути опінію Орлана.

«Це нелегка тема, і Тарас не має можливости опрацювати її глибинно. Він не має доступу до потрібних джерел. В наших умовинах не можна й думати про підготову такої праці. Він хлопець розумний і навіть те, що напише, буде цікавим для рядового підпільника, а головне молоді, яка не має доступу до добрих книжок», — міркував Орлан.

Надрайоновий СБ Зимний був розважна і життєрадісна людина. Розповідав нам багато про емведівські прийоми, їхні способи вербування аґентів, особливо з-посеред дівчат. Цікаві були його відносини з начальником обласного МВД у Дрогобичі, Сабуровим. Той писав до Зимного листи і залишав у запідозрених хатах. Писав, що знає, в які села заходять повстанці групи Зимного, навіть подавав дати, коли вони там були і коли прийдуть знов, іншим разом писав, що Зимний даремно підозрює такого то селянина в аґентурній роботі, також, що ще цього року зліквідує такого то повстанця, і називав псевдо. Взагалі листи Сабурова були безличні, самовпевнені, писані з метою психічно тероризувати Зимного, а також з наміром посіяти недовір'я до населення, а то й у самому середовищі повстанців.

Слухаючи його, ми, «закерзонці», здивовано вигукували і твердили, що в нього є «внутренник», або аґенти серед людей,

до яких заходить. Зимний лише посміхався: «Все перевірене». Видно було, він мав свої пояснення, але не поділявся ними. Сабуров навіть «просив» Зимного «свіжої літератури». Зимний йому відписував, мабуть не менш зухвало, як писав Сабуров до нього, і до листа долучав свіжу літературу. Нехай читає, ми не ховали наших писань, вони були в нас найсильнішою зброєю.

Проте ми знали, що наша правда не впливає на сабурових, у них були свої інтереси. Він не тільки що належав до панівної кляси большевицьких вельмож, але ще й був російським шовіністом. Обласний начальник МВД — це наймогутніша фігура в області, особливо в теренах дій повстанців, сильніша навіть за секретаря обкому. Свою владу сабурови заздро берегли за всяку ціну, й оце почуття всевладности було сильним імунітетом проти таких моральних вартостей, як правда і справедливість.

Зов, на відміну від Зимного, був тихий, діловий, не говорив багато. Проте підзвітні уважали його справним організатором.

Військовий референт надрайону був віком у пізній сороківці, високий, смаглявий, з вусами, густими бровами і лагідним голосом. Не запам'ятався мені його псевдонім, але розповідали, що він був ще членом УВО і став членом ОУН від її заснування. Серед повстанців був як батько, добряга, тільки усміхався, як хлопці жартували. Під ту пору ходив дуже зажурений. Недавно МВД арештувало його жінку, що проживала під прибраним прізвищем. Її вже засудили в Дрогобичі й невдовзі мали вивезти на заслання у Сибір. Він старався передати їй теплу одежу, бо, крім нього, не мала більш нікого з родини. Був взірцева людина, його заслуги відзначено у статті, присвяченій 20-річчю ОУН, уміщеній у випуску *Бюро інформації УГВР*. Зважаючи на вік, керівники запропонували йому відійти за кордон, на Захід. Він відмовився, хотів залишитись до кінця на полі бою.

Далі на лінії зв'язку на схід ми ще зустрілися із заступником окружного провідника Дрогобицької округи Славком. Він, колишній студент медицини, вище середнього зросту, русявий, років під двадцять п'ять. Славко був трохи інакший за інших. Мені здавалось, що він психологічно ще не зовсім переставився у партизанський світ, зберігаючи багато звичок зі студентського та взагалі міського життя. Постійно підходив до мене, жартував, ми багато говорили, згадуючи колишні роки. В такі хвилі я завважувала: мої друзі із Закерзоння,

Птах, Ігор і Буква, ображаються, що я не звертаю на них уваги. Вони хмурились, тоді відходили набік і шепотались між собою. Маючи, однак, товариство дотепного і пристінного Славка, не надавала їхній поведінці багато ваги. Тим менше звертав на них увагу Орлан, що був постійно зайнятий людьми, яких зустрічав на трасі зв'язку. Але по кількох таких «таємних нарадах», мої друзі пішли, схвильовані, до Орлана й попросили вділити їм час на розмову.

— У чому справа? — спитав здивований Орлан.

Вони стали жалітись, що я цураюсь їх, розмовляю переважно з іншими, бо ті — провідники і замітніші за них. Може, вони, тобто хлопці, не вміють так панькатися, як дехто (натяк на Славка), може, не кланяються з вихилясами, але у важких хвилинах були і залишаться кращими за інших моїми друзями...

Були такі певні, що Орлан їх зрозуміє і не займе моєї сторони лише тому, що я його дружина. Птах добре знав, що якраз тому Орлан ставив до мене більше вимог, як до інших, і скоріш перетягне струну в їхню сторону, як у мою. Тим разом, однак, помилились. Орлан усе запримічував, навіть як і не мав часу для нас, «своїх». Він не бачив великої провини в тому, щоб поговорити з новими, нераз дуже цікавими людьми. Все одно Орлан закликав нас усіх і переказав мені почуте. Ті скарги мене не лише заскочили, але й заболіли. Ще на Закерзонні ми близько здружилися, і мені й на думку не приходило, щоб давати іншим перевагу над ними, а вони ось що...

З незначного, здавалось, випадку ми всі засвоїли значну науку. Я глибше усвідомила собі, що не слід легковажно сприймати правдиву дружбу, її, як любов, треба плекати. Хлопці теж почувались ніяково за свою дітвакуватість, як це окреслив Орлан. Ми, однак, скоро про це забули, бо всі хотіли забути.

Зв'язківці довели нас лісами у Скільський район, до кущового Бора. Йому було близько 38 років, розсудливий, лагідної вдачі, походив з котрогось Синевідська (було Вижнє і Нижнє) або з Коршева. Звідси Орлан написав листа до члена Проводу ОУН Петра Федуна — «Волинського», відомого ширше під його публіцистичним псевдонімом Петро Полтава, повідомляючи, де він перебуває. Ще на Закерзонні Орлан одержав від Тараса Чупринки наказ іти до Полтави і Горнового, які мали помогти нам перезимувати в Карпатах. Через кілька днів від Полтави прийшла відповідь. Орлан і я мали прибути до бункеру Головного Осередку Пропаганди, а хлопців залишити в кущі Бора.

Наступного вечора ми розпрощались з нашою охороною і сотенними Хріном та Мироном. Тут, у кущі Бора, вони чекали на стрічу з Петром Полтавою, який також займав пост начальника політвиховного відділу ГК УПА. Через день або два після нашого прибуття до бункеру Головного Осередку Пропаґанди Полтава виходив на стрічу до Хріна і Мирона.

Ще тієї ночі ми переправились убрід через річку Стрий біля Синевідська. Річка рвучка, з кам'янистим дном, і вода в горах у жовтні вже ледяно холодна. Перед нашими очима в місячному сяйві розгорнулась казкова долина річки, сторожена з обох боків лісистими горами. По тім боці змінились зв'язківці й повели нас глухими борами у верхи гір. Йшли всю ніч, затримуючись лише раз у порожній колибі. Перепочили, ще раз замінились зв'язкові, і ми рушили далі. Щойно над світанком добилися до ГОСП-у.

У ГОЛОВНОМУ ОСЕРЕДКУ ПРОПАҐАНДИ

Повстанці, що жили в карпатських бункерах, працювали вдень і тим заощаджували на нафті, якою освітлювали житла. Цієї ночі, однак, лямпа горіла всю ніч і ніхто не лягав спати, очікуючи нас.

Тоді, як звичайно серед повстанців, радісні вітання, наче з давніми друзями, хоч ми зустрічалися вперше у житті. Полтава розпитував про дорогу. Опісля повідомив, що Горновий недавно відійшов на зимування до іншого бункеру, але через кілька днів прийде назад на короткий час, щоб зустрітись з нами.

Крім Полтави, ми тут застали ще двох працівників ГОСП'у. Це були Херсонець, мова якого зраджувала, що він зі Східньої України, і Доля, відома під літературним псевдом Марія Дмитренко, авторка збірки новель *На смерть, не на життя*. Проживали в бункері ще дві секретарки, Надя і Дарка, а теж охорона, командантом якої був Мирон. Вона не тільки цілодобово охороняла бункер, але й обслуговувала зв'язки і доставляла харчі.

В Україні повстанці вже знали про виселення польським військом українців та акції проти УПА і підпілля на Закерзонні. Тож стали випитувати нас про викорінювання з батьківських земель українського населення та про долю повстанців на тих землях. В розпалі розмов жінки, однак, не забули, що ми втомлені з дороги і голодні. Незабаром рознісся по бункері запах лаврового листка і на столі з'явилась, розлита в тарілках, гаряча картопляна юшка. По скупому, здебільшого холодному харчуванні в дорозі, гаряча вечеря здавалася справжнім бенкетом, нагадувала нормальне життя, де споживалось їжу при столі.

Дарка опісля нагріла води, заслонила куток біля кухні парованом з рядна, і там я помилась. У дорозі ми завжди мали мило, воду, бо в Карпатах не бракує потічків. Проте теплою водою милася останній раз ще в травні, у Кракові. В лісі найбільше, що могла була собі дозволити, це загріти води, щоб обмити волосся, і тепер ось, у свіжій нічній сорочці Наді, лягти в ліжко (хай воно і збите з кругляків), спати визутою, без твердого пояса і пістолета, що нагризав боки, та ще й

мати під головою подушку замість твердо випханої шкіряної торби, накритись коцом, а не палаткою, що сповняла всякі функції у лісі, зокрема носилось у ній кортоплю з села, — так спати, це була прямо розкіш.

«Десь я його вже бачила й зустрічала», — докучала настирлива думка, коли дивилася на Полтаву. Його постать, а більш усього обличчя були врізьблені в мою пам'ять, тільки не могла пригадати, коли і в яких обставинах зіткнулись наші дороги. Він був середнього зросту, худорлявий, як зрештою всі повстанці, і гарно збудований. Не був вродливий з лиця. Його риси справляли враження наче витесаних рукою скульптора у камені, неподатливому на детальне вигладження. Зате в нього були дуже промовисті очі. Вони променіли добром і шляхетністю. Коли зустрітися з його поглядом, він збережеться у пам'яті. Зодягнутий у мундир совєтського офіцера, цупко підтягнутий шкіряним поясом, з якого звисала кабура з пістолетом, назовні він мав вигляд військовика. Але насправді Полтава був наскрізь цивільною людиною.

Перших кілька днів заповнило виготування останньої перед зимовою перервою пошти до Тараса Чупринки. Полтава й Орлан писали свої листи та звідомлення, а машиністки вицокували на письмових машинках. Пошту, місце призначення якої було у Львівській області, мала відвезти поїздом Доля. Вона ще затрималась з від'їздом, щоб відразу забрати листа від Горнового. Коли він прибув, від'їхала.

Ледве переступивши поріг, Горновий кинувся в обійми Орланові. Потім, стискаючи долоні, дивились один на одного зі сльозою зворушення в очах. Що й казати, зустріч з односельцем, другом ще з юних літ, у нашому житті то було велике свято. Стільки всього сталося за тих чотири роки, які вони не бачилися. Змінивсь окупант, не стало серед живих багато спільних друзів. Тільки одне залишилось незмінним — постанова далі вести боротьбу.

* * *

Тут, у Карпатах, бункери будували відмінним, як на Закерзонні, способом. Бункер Полтави був майже цілковито схованою землянкою. Її викопали розколом, обклали кругляками, тобто необтесаними молодими деревами, переважно сосновими. Як уже заклали стелю, тоді засипали на поверхні так, як було перед розколом, спадисто, згідно з нахилом гори. Стеля була похила, задня стіна була вища за передню, що

мала вікно. Перед вікном залишали відкриту квадратну яму. Денне світло падало в яму і крізь вікно — всередину бункеру. Мати денне світло було важливим для збереження очей, та й не доводилося заготовлювати так багато нафти, яку було тоді важко дістати.

Такі бункери будували тільки в лісах неприступних гір. Їх завжди охороняла варта. Коли б під час облави енкаведисти налізли на сам бункер, то його побачили б. Та якби проходили усього кілька метрів побіч, бункеру не помітили б. Коли б відкрили такий бункер, залога могла б боронитися і пробиватися або також відступити запасним виходом. Тоді, восени 1947 року, большевики ще не були панами карпатських лісів. Одначе трохи згодом МВД дібралось і туди й так прочісувало карпатські бори, що подібні споруди більше не видержували.

Бункер ГОСП-у був набагато просторіший за пересічні бункери підпільників. Він складався з двох великих кімнат, сполучених довгим коридором, у стінах якого були видовбані харчовий маґазин, а подалі — туалет. В одній з кімнат працювали Полтава і Доля, у другій — Херсонець.

Засадничо не було строгого розподілу житлового простору. Розподіляли тільки місця праці та відпочинку, а поза тим жили колективом і харчувались однаково. Проте кожний почувався більше «вдома» там, де працював і відпочивав. Херсонець згуртував біля себе хлопців з охоронної боївки, тож силою обставин жінки опинились у кімнаті Полтави. Щоправда, Дарка була там лиш тимчасово, вона мала відійти зимувати в інший бункер. Шестилямпове радіо стояло в кімнаті Полтави. В кожній кімнаті було по два двоповерхових ліжка, довгий стіл, присунутий однією стороною до стіни, за яким могло свобідно працювати по п'ять осіб. В кутку був столик з письмовою машинкою. В Полтави цей куток був Надиною «кімнаткою», яка суботами ввечорі перетворювалась у лазничку для жителів кімнати. У другій хлопці мали свою лазничку. В одній з кімнат була кухня з плитою нормальної величини, де варилась їжа.

В бункері мило вражала тепла родинна атмосфера, яку великою мірою створювала присутність жінок. Небагато можу сказати про Марію Дмитренко, бо не мала змоги пізнати її ближче. Виглядом вона була брюнетка, низька на зріст і доволі повненька. Робила надто серйозне враження, і це створювало для мене деяку перешкоду в нав'язуванні з нею розмови. Вона повезла пошту до Тараса Чупринки і повернулася незабаром перед нашим відходом.

Надя була з 1924 року народження, із Золочівщини, тендітна, голубоока й гарно збудована. Носила прекрасні довгі золоті коси, що короною обвивали її голівку. З підпіллям співпрацювала ще з німецької окупації, коли то в хаті її батьків проживала дружина провідника Дмитра Маївського враз із синомнемовлям. Тут у ГОСП-і Надя також виконувала деколи завдання кур'єрки, але найбільше — секретарки. У всьому, що робила, була старанна й точна і друкувала на машинці надзвичайно швидко. Та й взагалі, все, чим розпоряджала, було в неї у взірцевому порядку, а також більш за інших дбала про чистоту в бункері. Так і нагадувала собою викупане золоте гусятко. Працьовита, скромна, без претенсій, а водночас витривала в трудах — оце Надя, яка мені запам'яталась з ГОСП-у.

Дарка, яка була молодша за Надю на три роки, походила з поблизького села Коршева. Батько її помер під час війни, був залізничником. Залишилась мати і малий братчик. Гарненька собою, з темним волоссям, що кучерявилось над чолом, і ямочками на щоках, вона виглядала беззахисно і дитинно. В підпіллі новичка, її забрав до свого бункеру наречений, комендант боївки в цьому кущі, після того, як їхню хату розконспіровано і Дарці загрожувало арештування. Він власне забезпечував ГОСП харчами. Коли ми прибули, його вже не було серед живих, загинув улітку 1947 року. Щоб не залишати Дарки з хлопцями, які влітку мали роботу в терені й мусіли б часто покидати дівчину саму в бункері, Полтава дав розпорядження привести її до бункеру ГОСП-у на деякий час. Тут вона писала на машинці та вела господарку.

Присутність дівчат у бункері мала також і неґативний вплив на оточення, викликала конфлікти серед бойовиків з охорони. Коли їхні залицяння до машиністок не давали бажаних результатів, докоряли їм з іронією: «Думаєте, раз ви опинились тут, так дістанете командирів». Розуміється, це завважували Полтава й Горновий і старались теплим наставленням до хлопців злагіднювати їхню гіркість до дівчат.

Від Полтави ми довідалися, що МҐБ арештувало провідницю УЧХ Катерину Зарицьку («Монету»). Про цей випадок він нам розповів приблизно таке.

Наприкінці літа того ж 47-го року Полтава вислав Надю з поштою до Тараса Чупринки. Вона мала передати її Монеті на визначенім пункті в Ходорові, біля Львова. Треба сказати, що в Ходорові Монета влаштувала в довіреній родині свого сина і деколи навідувалась до нього. Монета нераз бувала в

ГОСП-і, тож знала Надю особисто. Вони зустрілись, Надя передала їй пошту, трішки поговорили і розійшлись. Відійшовши неподалік, Надя пристала біля вітрини крамниці, оглянулась. Вона бачила, як до Монети приступила якась жінка, вони привітались, розціловуючись. Виходило, була з нею близько знайома. Це все, що Надя бачила, а решту довідався Полтава вже з листа від Тараса Чупринки.

Того ж дня ґебісти схопили Монету в Ходорові. Вона заховала при собі отруту, однак не мала можливости або не хотіла її зажити. Догадувались, що, можливо, принагідно зустрілась із жінкою Лемика, що проживала в Ходорові зі своєю дитиною. Жінка ця вже була арештована, потім її випустили, і, можливо, за нею слідкувало МҐБ. Зустріч з тією жінкою могла розконспірувати Монету. Однак це були лише здогади, покищо нічим не підтверджені.

Найприємнішою порою в ГОСП-і були вечори, коли сутінки сповивали темним покривалом гори. Ємведівські групи ночами не оперували, навіть якщо вдень і нишпорили в лісах. Через те вечорами спадало нервове напруження, можна було більше зосередитись, перенестись думкою в інший світ. Тоді то відбувались в тому бункері цікаві дискусії, в яких брали участь Полтава, Горновий, Орлан, Херсонець і Марія Дмитренко, поки там була.

Вони говорили про перспективи підпільної боротьби в сучасній політичній ситуації, розглядали можливості її далі вести. Також задумувались над доцільністю величезних втрат, яких зазнавали ми і населення, яке нас підтримувало. Співрозмовники розглядали, чи існують інші можливості ставлення опору, які замінили б підпільно-збройну боротьбу і заощадили б у людських жертвах. Однак доходили до переконання, що в політичних обставинах, які існують у совєтській імперії, іншу, легшу форму боротьби неможливо застосувати. Такий висновок підтверджувало багато фактів.

Спроба залеґалізувати частину підпільних кадрів виявилась невдалою. При такій детальній перевірці органами МВД правдивости документів свіжопрописаного мешканця в кожній місцевості, перевірці його минулого, члени підпілля скоріш чи пізніш були приречені на виарештування. Навіть якщо б і пощастило зберегтись небагатьом з них, вони були б змушені жити так обережно, згідно із законами окупанта, що про будь-яку їхню заанґажованість у діяльності нелеґальної організації не могло бути мови. Цей засіб можна б ужити, з великим ризиком, тільки для збереження людей, а не як застосування

нової форми руху опору. А боротись треба було, щоб не дати народові забути свого імени і не допустити до затрати його історичної пам'яті. Залишався, отже, лиш один спосіб боротьби: підпільно-збройний. В умовинах миру та суцільного незаінтересуаання світу українським питанням, такий спосіб боротьби був найважчий, потягав за собою дуже великі жертви, але він був єдиний і кращого вибору ми не мали.

Виходячи з такого становища, люди на керівних позиціях випрацьовували тактику підпільної боротьби в підсовєтських умовинах. Цьому питанню присвятив Орлан брошуру *Форма і тактика нашої боротьби під сучасну пору,* яку написав узимку 1947/48 років.

У дискусіях щодо завдань інформації та пропаґанди прикладали найбільше уваги на поширювання визвольних і державницьких ідей серед молодого покоління, з особливою увагою до східніх областей.

Уже в повоєнних роках підпільники часто мали нагоду в різних обставинах зустрічатись зі своїми східніми земляками та провести з ними неодну розмову. У висновку, майже всі керівники підпілля дійшли до переконання, що старше покоління, виморене голодами, залякане репресіями, вже настільки зневірене, що його навряд чи можна зацікавити новими Ідеями. Вище однієї ідеї, а саме — вижити, не звернувши на себе уваги «властей», йому важко було піднятись.

Розповідав Горновий, що минулого літа стрінув у лісі трьох інженерів-лісників. Він поговорив наперед з кожним зокрема, потім з усіма разом, ознайомлюючи їх з тим, хто такі повстанці та за що вони ведуть боротьбу. Всі троє були в середньому віці. Вислухали вони його мовчки, а один у розмові наодинці сказав зовсім відверто: «Мені все те байдуже, не хочу ні за що боротись, бо життя навчило мене одне: «тіше будеш, дальше зайдьош». Зате багато легше було знайти спільну мову з молодшим поколінням. Молодь без великих вагань сприймала ідеї визвольної боротьби. В обговорюванні власне цих питань цінні завваги і коментарі висловлював Херсонець, сам вихованець большевицької системи.

Для поборювання підпілля большевики запрягли всі засоби інформації, затоплюючи в брехні і знеславлюючи його учасників, пришиваючи їм аґентурну роботу на користь чужих розвідок. У теренах, де діяло підпілля, большевицька пропаґанда ще не мала надто великого впливу. Одначе у східніх областях населення небагато знало про підпільну боротьбу і формувало свою думку про неї під впливом офіційної про-

паґанди. Для них треба було видати брошуру, в якій доступно з'ясувувалось би питання: хто такі повстанці й за що ведуть боротьбу.

Таку брошуру взявся опрацювати Полтава. При всебічному обговорюванні положень, які треба порушити в брошурі, виринуло наприкінці питання її назви. Пропозицій було кілька, між ними одна, «Хто такі бандерівці та за що вони борються», запропонована Полтавою. Всі згоджувались, що така назва відразу приверне увагу читача, а отже, сповнить свою місію. Окреслення підпілля назвою «бандерівці», спопуляризованою ворожою пресою і радіом ще за німецької окупації, стало відоме не тільки по всій Україні, але й по всьому Радянському Союзу ще під час фронтових дій. У Червоній армії, що просувалась теренами дій повстанців, велась пропаґанда проти «бандерівців», а війська НКВД були заанґажовані в боротьбу з УПА. Вернувшись після війни додому, радянські солдати рознесли цю назву по всій імперії, називаючи нею також боротьбу УПА.

Висловлювано, однак, також думки проти такої назви брошури, і навіть сам Полтава не був її великим ентузіястом. Причиною був конфлікт у ЗЧ ОУН, що теж захопив Закордонне Представництво УГВР і місію УПА. Я пильно прислуховувалась до заторкнутої ними справи, і було очевидним, наскільки важко і боляче вони її сприймали. Їм не вміщалось у голові, що ті, яким доручено репрезентувати у вільному світі боротьбу українського народу за своє визволення, замість зосередити всі сили на допомозі Батьківщині, розсварились між собою. УГВР і Провід ОУН стояли на становищі, що всі питання і проблеми, пов'язані з боротьбою, мають вирішуватися на Батьківщині, де ведеться боротьба, а не на еміґрації. Далеко від поля бою, представники на чужині не знали ситуації в Краю, і їхні погляди та суґестії щодо боротьби Край не приймав за інструкції чи накази. Тоді Провід в Україні все ще надіявся, що наші закордонні представництва зуміють знайти спільну мову, тому зайняв невтральне становище, щоб не комплікувати ситуації. Коли надії завели і 1948 року прийшло до розколу, ніхто з учасників боротьби в Краю не простив цього нашій політичній еміґрації. До тих, що попадали пораненими чи спійманими через аґентуру в руки МҐБ, слідчі використовували цей факт як засіб до морального ослаблювання під час допитувань.

Згодом керівники підпілля врахували гіркий досвід і дійшли висновку, що недоцільно пов'язувати боротьбу народу

з іменем однієї людини. Однак тоді у ГОСП-і вони ще так не думали, тому, у випадку згаданої брошури, всі згодилися, що пропозиція Полтави щодо назви його праці була найлогічніша.

Заторкувалось також питання філософії ОУН, яке треба було в нових умовинах підбольшевицької боротьби ще раз з'ясувати. Своїм складом підпільний кадр тепер уже не був однорідний, його становили не тільки члени ОУН. У підпілля перейшла УПА, в якій значна кількість не належала до Організації, а також все ще надходив, хоч вже чимраз менше, свіжий, молодий континґент. Боротьбою керувала Українська Головна Визвольна Рада, в якій ОУН і УПА становили складові частини. Учасникам підпілля, що належали до ОУН, а також тим, які цікавилися підпільно-визвольною боротьбою, треба було підтвердити, що наш визвольний рух не дає монополії жодному філософському напрямкові і залишає за кожним членом право вибору. Питання, яка філософія (ідеалістична чи матеріялістична) обов'язує українського націоналіста, взявся опрацювати Осип Горновий. Всі дискутанти стояли на становищі, що метою визвольної боротьби під керівництвом УГВР є побудова незалежної української держави з демократичним устроєм. Кожний українець, який готовий боротися за таку ідею, знайде місце в підпільних рядах, без огляду на те, яку філософію визнає, якщо взагалі цікавиться нею.

У зв'язку з питанням філософії, була порушена також проблема релігії. Переважно всі ми, що походили із західніх земель, були виховані на християнських засадах і вірували в Бога. Одначе переважну частину народу, головно тих, що народились і виростали в совєтській системі, позбавлено можливости пізнати, тим більше практикувати, християнську релігію. Багато, особливо з молодшого покоління, були невіруючі. Відмовляти їм права участи у визвольній боротьбі через релігію ніхто не думав. Коли йшлося про позицію ОУН, питання відділення Церкви від держави і свободи релігії були вже вирішені 1943 року на III-му ВЗ ОУН.

Зібрані в тому бункері керівники, що репрезентували УГВР, УПА і ОУН, знали свій народ, його силу і слабість. Вони не були історичними дон Кіхотами, не плянували великих боїв здесяткованих, вбого обладнаних відділів УПА проти добре озброєних незчисленних дивізій великої імперії. Мали твердо визначену мету і задумувались над реальними можливостями осягнення її. Плянувались інші бої — за душу народу, за привернення йому людської гідности, віри в себе. На відміну від часів німецької й початкової повоєнної больше-

вицької окупації, вже в сорок сьомому році бойові акції не були головною ціллю підпільної боротьби. Враховуючи незрівнянну перевагу ворога, вони ніколи не могли бути успішними на довшу мету. Зброя говорить найголосніше, тому збройна боротьба найбільше відлунювалась у народі. В пізніших роках вона була лише конечним засобом, який вможливлював підпіллю сповняти інші завдання. Якщо озброєні ворожі відділи нападали на повстанців, стріляли в них, то треба було зброєю оборонятися. Коли в поодиноких випадках ще проводились бойові акції, то на те, щоб перестерегти місцевих вислужників, аби не тероризували населення, бо їх досягне караюча рука УПА. Раніші бойові дії, особливо коли були переможні, виконали призначену їм місію. Ті дії привертали до себе увагу народу та викликали подив до тих, хто мав відвагу ставити чоло імперії. Тим вони його морально скріплювали, не давали потухнути вірі та спопелитись надії.

П'ятеро їх у своїх розмовах і плануваннях сягали думками в майбутнє народу. Вони були свідомі того, що ми тільки предтечі, нам не дожити до тієї пори, коли в нашій вільній державі треба буде заводити державний устрій. Однак їм було дуже важливо, якою стане майбутня українська держава. У своїх розмовах вони снували візію України з широкими демократичними правами, України, яка забезпечить свобідний фізичний і духовий розвиток одиниці та всього суспільства.

Петро Федун («Петро Полтава»). Фото зі студентських часів.

Найориґінальніший у дискусіях був Полтава. Він не сидів, як усі інші, тільки вимірював кроками кімнату туди й сюди, стягнувши зосереджено брови. Виглядав майже суворий і при тому своєрідно елеґантний. Проте не манера поведінки, а насамперед блискучий підхід

до заторкуваних проблем захоплював мене. Він наче зі звою розвивав нитку думок і майстерно ткав на всю широчінь полотно своїх міркувань. В його арґументах дуже виразно було визначене центральне питання, підкріплене периферіяльними, і все вміло пов'язане. У висліді, наче на тарілці, підносив глибинно продуману і проаналізовану кінцеву думку. Характерною в усьому процесі була дисципліна логіки. Він не повторював уже сказаного, лише прямував уперед, розкриваючи все нові горизонти, поки не вичерпав питання. Він знав німецьку і кілька слов'янських мов. Тоді вивчав англійську мову. Також у бункері була доволі багата бібліотека.

Мене й надалі не покидала загадка, звідкіля я знаю Полтаву. Аж ось випала нагода, і все прояснилось.

Якось надвечір я вийшла в ліс трохи походити на свіжому повітрі, потім присіла недалеко бункеру на зваленій колись бурею ялиці. День був погідний і холодний, сонце вже хилилось до заходу, продираючись останніми промінням крізь віття сосон. Ліс наповнювався смутним спокоєм, що завжди огортав ліси пізньою осінню, особливо надвечір, і я під впливом довколишньої природи сама перебрала його спокій і насолоджувалась кришталево чистим повітрям. Поринувши в думках, не завважила, коли з'явився Полтава і, побачивши мене, присів на ялиці.

— Відколи прийшла сюди, все намагаюсь пригадати собі, де вас бачила, і вже як ломлю собі голову, не можу встановити ні місця, ні часу, — сказала до нього. — Одне певне — воно було не в підпіллі, а десь і колись на «світі».

Він усміхнувсь своєю милою усмішкою:

— Може, воно було у Львові під час студій, а може... важко вгадати... Я з Брідщини.

— Ось звідки вас знаю! — зраділа я здогадкою. — Ви, напевне, їздили поїздом до Львова й, очевидно, проїжджали через Задвір'я?

— Звичайно, дуже часто, особливо за німців. Ви з Задвір'я? Тож ми земляки.

І ми стали згадувати ті поїздки в переповнених вагонах, пригадувати рідні сторони, батьків, рідню, прогулянки на Підлисся так, як би вже здавна знались. Чим довше говорили, тим більше я почувала, як між нами нав'язується інтимна нитка довіри, і хотілось мені, — і я помічала, що і йому також, — звіритись, розповісти про себе, про те, що виношувалось у пам'яті, плекалось у спогадах.

Сказав, що його ім'я Петро Федун, зі села Шнирів,

Брідського р-ну, зауваживши, що немає сенсу затаювати це переді мною. Його родину, а також сім'ю його старшої, заміжньої сестри вже вивезли на Сибір. Говорив, що мило згадує родину, в хаті завжди панували тепла атмосфера, злагода і взаємне пошанування. Були вони середньозаможні селяни, жили в поміркованих достатках, а що батько мав високу національну свідомість, у хаті не бракувало книжки та газети, і ще змалечку він, батько, привчав дітей користуватись ними. Батько втішався авторитетом у рідному, а також і в довколишніх селах, тому під час виборів населення вибрало його послом до польського парляменту, не зважаючи на перешкоди, які ставляла польська адміністрація.

Полтава розповідав мені все це дуже скромно, в його мові, сповненій любови до батьків і родини та вболівання за їхню страдальну долю, не було й нотки нахваляння. Я вірила кожному слову, бо, дивлячись на нього, не мала сумніву, що батьки мусіли ще в дитинстві дати йому чесні та шляхетні підвалини, коли він удався таким, як був тепер.

Його річник, він народився 1919 року, призвали в Червону армію 1940 року. Військова частина стаціонувала на Полтавщині. Там він запізнався з населенням і мав змогу приглянутись його матеріяльній нужді. Наявно, з першої руки побачив, до чого довела народ совєтська влада. Коли тільки міг, заходив до їхніх домів, розказував людям про життя їхніх земляків у Західній Україні та намагався притому освідомлювати їх національно. Був оптимістом щодо східніх українців, казав мені: «Дати їм хоч мінімум свободи, і народ потягнеться до свого, відродиться».

Закинутий на фронт під час війни, Полтава не збирався захищати совєтську тюрму народів. При першій нагоді він, враз з іншими червоноармійцями, здався в полон і надіявся, що німці відпустять їх додому. Не здавав собі справи, яке пекло готують нацисти полоненим. Обведені високим колючим дротом, у холоді, серед бруду, виморені голодом, заражені тифом і без лікарської допомоги, полонені сотнями вмирали. Вони були переважно його земляки, українці, які більш за інших солдатів не хотіли обороняти большевицький «рай» і масово здавались у полон. Те, що Полтава залишився живий, він завдячував батькам, їхнім впертим і розпучливим старанням, підкупам німецьких чиновників, поки врешті вдалось вирвати його з кігтів смерти. Казав мені : «З мене був залишивсь тільки скелет, обтягнутий жовто-сірою шкірою. Коли приїхав додому, люди лякались на мій вигляд».

Пережиті ним і його товаришами місяці полону залишили на душі рану на все життя. Саме полон штовхнув його в ряди ОУН. Він, як і Горновий, і Орлан, по своїй природі не вкладавсь у збройну боротьбу. Але іншого способу в тій воєнній політичній ситуації не бачив: «За тими дротами, в полоні, я зрозумів, що ми мусимо боротись. У нас немає іншого виходу, якщо не хочемо зникнути з лиця землі».

Коли трохи віджив, скріпився на силах, записався на медичний факультет у Львові. Тоді Полтава став членом ОУН. Своїм журналістським хистом і чесним характером привернув до себе увагу керівних людей в Організації. Він став вибиватись на керівні становища, спочатку в Юнацтві ОУН, потім в УПА, ОУН і УГВР. Тепер, крім інших позицій, Полтава займав пост керівника *Бюра інформації УГВР*. З поновною совєтською окупацією підпілля знайшлось у набагато важчій ситуації, як було за нацистської Німеччини. Одначе Полтава у своїх писаннях ніколи не поминув поставити знак рівняння між нацизмом і російським «комунізмом» (імперіялізмом).

Накінці нашої розмови він ще спитав про долю батьків Марійки Юрчак. Вона походила з Медики, і Полтава знав, що я бувала в тих сторонах, бо давніш вони належали до Перемиської области. Звірився мені, що любив її: «Хотіла, щоб женився, а я не уявляв, як у наших ненормальних обставинах можна уділити дружині тепло й увагу, без чого немислиме подружнє життя. Вона й не чекала...» — додав і в словах його вичувалась гіркість.

Тоді й я розповіла йому про пережите колись і про теперішнє життя, власне, в тих ненормальних обставинах, де неможливо створити родинне тепло. Я також відкрила йому душу, говорила про речі інтимні й болючі, з якими не поділялась дотепер ні з ким, — говорила, бо відчувала, що він прийме мої почування чисто і зрозуміє все. Може, більше перед ніким не судиться аж так вивернути душу, може, на стежці життя більше не зустріну такої людини...

Через кілька днів ми мали відійти ще глибше в гори на зимування. Повертався до свого бункеру Горновий, а Полтава залишався тут. Та наше коротке знайомство не закінчилося на цьому. Він ще ластівкою влетить узимку в слідчу камеру і німою цидулкою пригадає мені наше знайомство. Журавлем прилине в поліські ліси, посилаючи з Карпат «привіт пані М.», і тими кількома словами зогріє душу, скріпить сили... З того часу я трепетно очікувала кожну першу весняну пошту, щоб між багатьма цидулками побачити одну, адресовану рукою

Полтави. Такі знайомства не забуваються і не меркнуть навіть зі смертю. Вони зобов'язують на все життя.

* * *

Жовтень уже нанизав у намисто року свої два тижні, подуло холодними вітрами, й молочносірі хмари все більше обкутували верхів'я гір. Ми готувались відходити на зимівлю, аж тут випав перший сніг. Поки він лежав, ніхто з бункеру не сходив у села, і щойно через тиждень пішли хлопці до Коршева. Вернулись з поганими новинами. Коли лежав сніг, наїхало в села повно військ МВД, провели облави, а також засягнули облавами долішні смуги лісу. Вслід за облавами стали вивозити населення на Сибір. Як виявилось опісля, це був один з наймасовіших вивозів по всій Західній Україні. Під час облави в Коршеві Дарчина мати, завваживши, що військо ввійшло на подвір'я, сховалася в сінях за дверима. Емведист доглянув її крізь щілину і пустив серію автоматних пострілів. Мати упала мертвою на місці.

Почувши вістку, Дарка різко скрикнула і, закриваючи руками зблідле, як полотно, лице, впала, підкошена, на ліжко.

... Її невтішний плач виривався з бункеру і пропадав у густому шумі ялиць. Вона ж, сердешна, ридала, опісля коротко схлипувала, щоб знову заголосити, наче благала своїм плачем: відійміть від мене цю чашу горя, я ще така молода, мені ще сльози не обсохли за моїм нареченим... Там братік залишився самий...

Протягом кількох хвилин ніхто до неї не підступав. Ми всі були так сильно вражені вісткою, що й самі ще не справилися зі своїми почуттями. В душу вливалася ще одна пригорща болю, кожний почувався так, наче втратив рідну матір. А мені скорботно думалось: «В неї мати, а в мене дитина! Скільки то ще жертв проковтне молох, і коли цьому настане кінець?..» Потім ми, як уміли, розраджували Дарку, старалися співчутливими словами хоч трохи влегшити її горе. Найбільше успіху мав Орлан. Він потрапив своєю лагідною мовою підняти її з дна розпачу й помогти, як по важкій хворобі, поставити перші кроки. З трудом, поволі Дарка заспокоювалась. Лише великі карі очі стали ще більшими і темнішими від смутку і трагедії, які в них оселились, а з ніжного личка щезла, може й назавжди, її невинна усмішка.

ЗИМУВАННЯ В КАРПАТАХ

Під час перебування в ГОСП-і Орлан зорієнтувався, що його бойовики, Птах, Ігор і Буква, не зможуть зазимувати поблизу нього. Повідомив їх, щоб вернулись у Добромильщину. Там мали знайомих повстанців, а також знали багато родин, у яких квартирували давніше, до встановлення границі.

З кінцем жовтня ми залишили гостинних жителів ГОСП-у і подались до нашого місця зимування. В лісі ще лежав місцями сніг, і треба було йти обережно, особливо в околиці бункеру, тому вибрались зараз сполудня, щоб завидна перестрибувати на чорні латки землі й не лишати слідів на снігу.

Бойовики Полтави передали нас зв'язківцям Байді, Чорноті й Морозові. Вони, та ще один, Іскра, вже почали приготовляти собі на зиму бункер, коли на останній зустрічі, яку позачергово визначив їм Полтава, були повідомлені, що з ними зимуватиме ще двоє людей. Хлопці не здивувались, в ту осінь, сорок сьомого року, в Україну перейшло багато повстанців. Їх треба було прийняти на зиму до своїх «жител» або помогти збудувати бункери і забезпечити харчами.

По дорозі до нашого нового бункеру вночі треба було переправлятись через річку Опір. Це невелика річка, але восени повновода, і по її поверхні вже плавали крижинки. Ми мали в руках костурі, бо річка високо в горах була з кам'янистим дном, дуже рвучка, валила з ніг. Щоб не намочити одягу, треба було переправлятись роздягнутими. Поки опинились на другому березі, нам щоки заклякли з холоду, дзвонили зубами і тряслись як у пропасниці. Швидко повдягались, і кожний ковтнув горілки, щоб загрітись, бо зовсім задеревіли. Та коли почали підніматись все вгору та вгору, нас скоро стали обливати десяті поти. Дорога важка, треба було перетинати кілька поясів гір. Осіння ніч довга, вже й день настав, а ми як вийшли вчора пополудні, то й досі ще не прийшли на місце. Щойно перед полуднем добились до бункеру, де вже застали Іскру.

Місцеві повстанці, бойки, не змучились, бо призвичаєні ходити по горах, але Орлан і я були повністю викінчені дорогою. Гори — догідний терен для партизанських дій, та

важкий для життя. Недаремно, бувало, нарікав, командир Рен, що «по горах сходив собі ноги до колін». Все ж, навіть втомлена, я не могла налюбуватись їхньою осінньою красою. День був холодний, і хмари іноді просувались низько, перетинаючи гори надвоє. Долі простелювались темною смугою бори, а вгорі зависали в хмарах сніжні верхи гір. Ота краса Бойківщини наче винагороджувала місцевих людей за нужду, в якій жили.

Я уявляла собі, що прийдемо до бункеру, де можна буде відпочити, а тут ані не заносилось на якусь вигоду. Бункер не викінчений, навіть вхід ще не був пробитий, і треба було влазити в нього отвором, призначеним на вікно. Всередині була одна кімната, збудована в такому ж стилі, як у ГОСП-і. В ній було два двоповерхових ліжка, вистелені ялиновими галузками та вкриті палатками.

Іскра зварив на примусі кави, бо печі ще не поставили. Під час сніданку, чи радше полуденку, ми загально перекидались словами, притому хлопці з цікавістю приглядались нам, особливо мені. Вони ще не зимували в товаристві жінки, а тепер доведеться жити разом місяців сім, бо в горах зима довга. Так і виписане було на їхніх обличчях заклопотане питання: цікаво, як воно вийде. Споглядаючи на них, я лише всміхалась. Не новина мені, вже давніше з тим зустрічалась і зустрінусь ще не раз, якщо доля дасть жити. Опісля, взимку, хлопці самі мені признались у своїй турботі: «Ну, брате, тепер мусиш цілу зиму рахуватися з кожним словом. Може, вона образлива пані, так що не можна буде навіть заклясти, ні, коли охота, посперечатися. Як то буде витримати...»

Взаємини між повстанцями обох статей назагал не створювали поважних проблем. Та подекуди бували і труднощі. Жінок було багато менше, їх добір у підпілля був селективніший. Дівчата, які працювали в осередках, де сповняли канцелярійну роботу, звичайно мали ґрунтовнішу освіту за багатьох повстанців. Ті ж, загартовані в боях вояки, не терпіли, коли жінка давала їм відчути свою перевагу над ними, хоч би й у ділянці формальної освіти. За роки в підпіллі вони також попрацювали над собою, здобули певне знання, хоч не дістави за науку формальних свідоцтв. Це вже не була та сама молодь, яка кілька років тому залишала свої родини. Інколи навіть, здавалося, невинний спогад з минулого, який вказував на вищий статус жінки, от хоч би пригоди з гімназійних часів, повстанці сприймали як самохвальство.

У тих дуже відмінних від нормального життя обставинах

мірилом вартости людини був її вклад у боротьбу і наставлення до інших. Якщо жінка виправдала себе у згаданих двох випадках, вона не мала проблеми з тим, щоб бути прийнятою в оте «безклясове суспільство», яке складалося переважно з чоловіків. В основному, відносини до жінок в підпіллі відзеркалювали ставлення до них у нормальному житті, їх шанували повстанці, однак уважаючи, що майже в усіх вирішальних справах останнє слово повинно бути за чоловіками.

Трохи перепочивши, Орлан взявся до роботи. Наперед з олівцем у руках обчислив, скільки нам потрібно харчових запасів, щоб прожити до середини квітня. Виявилося, що хлопці не запаслись і половиною того, що потрібне, а тут кожного дня може випасти сніг, який вже лежатиме всю зиму. Найважча справа була з доставкою картопель. Їх важко носити на спинах так глибоко в гори. Іншими, відживнішими продуктами, як борошно та крупи, важко було запастися, бо тут населенню самому тих продуктів бракувало. Вправді підпільна інтендантура мала домовлення зі Стрийщиною, і звідти доставляли в гори борошно, крупи та битих свиней. Одначе ми з того не могли багато скористати. В горах зазимувало багато підпільників із Закерзоння, їх усіх треба було забезпечити харчами на зиму. Також, маючи у своїм бункері Орлана, хлопці мусіли поводитись обережніш, щоб про місце їхнього зимування не догадувались навіть місцеві теренові підпільники. Через те Полтава поділився своїми грішми з Орланом, щоб купити найпотрібніші продукти. Однак і купити не було легко. Міліція і МВД часто перевіряли в селян клунки. Вони знали, що бойко навіть на велике свято не купить собі двадцять кілограмів білої муки, а якщо купив, то для повстанців. Тому треба було висилати за малою покупкою, в різний час і не завжди ту саму людину. Посилати доводилось аж до Стрия, бо в Сколім нічого не можна було дістати.

Зараз же на другий день взявся Орлан сам мурувати піч. Очевидно, не було цегли, треба було будувати з нерівного каменю. Якось він її поставив і наложив наверх плиту. На ній ми варили їжу, поки не покинули цей бункер навесні. Кухня, а також вікно, що його незабаром вставили, розв'язали проблему нафти. Все таки треба було її мати певний запас. Ми завжди світили лямпу ввечорі й деколи варили вдень на примусі.

Хлопці відбули ще один передзимовий зв'язок з людьми Полтави. Він передав Орланові трохи книжок і підпільної літератури. Відбули свої теренові зустрічі, а решту часу при-

святили на заготовлення харчів. Їх тільки трьох ходили в села. Іскра влітку під час облав зламав собі ногу. Не міг дістати лікарської, ні навіть санітарної допомоги, нога йому зрослась з не зложеною як слід кісткою і ще досі боліла. Він не міг ходити далеко, а ще менше міг двигати тягар. Так чи йнакше, один з них мусів би був залишатися з нами, щоб, на випадок облави, ми знали, куди відступати. На наше щастя, тієї осени сніг випав пізно, аж з кінцем листопада, а в долах зима була зовсім безсніжна. Щойно коли сніг покрив землю грубою верствою, зупинилися усі зв'язки між населенням і повстанцями. Тоді в бункері, можна сказати, життя пішло нормальним трибом. Але не зовсім...

Вже при самім кінці листопада Байда, що був комендантом зв'язкової групи, мав домовлений ще один, запасний зв'язок з людьми від окружного провідника Дрогобицької округи, Нечая. Тому що пізня пора, зустріч не була обов'язкова, однак на неї пішли.

Другого вечора вернулись хлопці зажурені й розповіли Орланові, з якими новинами прийшли зв'язкові Нечая.

Нечай мав уже приготований глибоко в горах просторий бункер на зиму. В останніх тижнях відбував передзимові відправи зі своїми підзвітними, а бойовики з його охорони організували припаси харчів на зиму. Як бувало нераз і в наших хлопців, вони не завжди могли вернутися до бункеру тієї самої ночі. Та ось вернулись недавно і помітили вирізаний на дереві свіжий знак недалеко бункеру. Того вечора також вернувся Нечай. Хтось, отже, був тут під час дня, може сексот. Тоді МҐБ почекає, як повстанці зазимують, і накриє їх. Також може бути, що хтось із селян просто зарубав дерево. Однак, якщо точно не знати, — бункер уже не до вжитку.

Нечай мав у своїй охороні чотирьох бойовиків. Двох уже примістив, а з двома сам вийшов на зв'язок до Байди з наміром зазимувати з його ланкою. Він не знав, що ми там замешкали, й Байда не міг йому того сказати без попереднього дозволу Орлана. Будучи окружним провідником, Нечай був здивований, коли Байда сказав йому почекати один день на відповідь.

Хлопці будували бункер на чотири особи, нас було вже шестеро в ньому, а тепер мало дійти ще трьох. Не тільки що тіснота, але й не було запасу харчів. Однак Орлан навіть не вагався, сказав, нехай приходять, будемо ділитись усім, що матимемо.

На другий день привели хлопці Нечая і двох його бойо-

виків, Славка та Євгена. Байда вже повідомив його про нас, тож, увійшовши до бункеру, Нечай зголосив Орланові своє прибуття. Високий на зріст, гарно збудований, він малощо не сягав головою до стелі. Був вдягнутий у совєтський військовий мундир і чорну вишиту вузеньким узором сорочку, чисто виголений, з ясним волоссям, зачесаним дозаду, і синіми очима. Славко і Євген теж високого зросту, виспортовані хлопці, оба русяві й обидва вродливі.

Байда, Іскра, Чорнота й Мороз творили зв'язкову ланку на лінії, що вела від ГОСП-у. Всі вони, а також Славко, походили з Кам'янки, Скільського р-ну. Байда був з 1918 року народження, Іскра — з 1921 року, Чорнота і Мороз — з 1923 року, а Славко і Євген, мабуть, на рік молодші за них. Ті чотири перші були з убогих родин, з дуже молодих років працювали дроворубами в лісах, які належали польським маґнатам. Нераз опісля розказували про ті часи, як організувались у робочі артілі й жили гуртом у лісі, бо на такі заробітки треба було ходити далеко в гори. Всі вони виросли на Бойківщині з її прекрасними звичаями, піснями та коломийками.

З постанням УПА за німецької окупації, майже вся молодь і доволі велика частина чоловіків середнього віку опинились у її рядах. Тут, на Бойківщині, було багато сіл, звідкіля ні один чоловік не пішов у ЧА. Якщо не в повстанцях, то самі на власну руку ховались у лісах на час переходу фронту, потім вернулись додому. До таких сіл, власне, належала Кам'янка. Коли я спитала хлопців, чи НКВД не виарештувало опісля таких чоловіків, відповідали, що покищо ні. Ніхто не доніс, бо в селі кожна родина так чи інакше була «винна» перед совєтською владою.

Наші хлопці були в УПА ще з 1943 року і вже написали у своїй книжці життя славну сторінку. Вони брали участь у неодному бою з німецькими загонами, потім — з військами НКВД, пройшовши напочатку військовий вишкіл, а також санітарний курс. Обслуговуючи тепер зв'язок, частіше за теренових повстанців зустрічались з провідними людьми, спілкування з якими було поштовхом до науки. Хлопці стали працювати над собою. Назагал з переходом із партизанської на підпільну форму боротьби всюди був помітний потяг людей до науки.

Байда був низького зросту, з широким привітним та погідним лицем. Розсудливий, повільний, він кожне доручення обмірковував до деталів. Був дотепної вдачі й залюбки підтягав інших. Проте не любив, коли жартували з нього. Якось він так досолив своїми жартами Чорноті, підтягаючи його за

дівчину, що той розлючено поспитав: «А ти забув, як ускочив в муку?» Байда почервонів і залишив Чорноту на довший час у спокої.

Опісля я довідалась від хлопців, на що натякав Чорнота.

За «мирних часів», поки Байда пішов до УПА, він залицявся до дівчини. Був з нею в сінях, аж тут надійшов її батько. Байда хотів утекти крізь вікно в коморі та й ускочив у діжку з мукою, що стояла під вікном. Скоро про це довідалось ціле село. Ця подія стала наче ганьбою його життя, з якої бідний Байда не міг очиститись навіть хрестами заслуги в УПА.

Іскра був теж низького зросту, білявий, з чистоголубими великими очима. Енергійної вдачі і, здається, найвідважніший у групі, якщо судити по пригодах, які довелось йому пережити. Багато читав і більш за інших хотів учитись. Тепер, однак, був пригноблений своєю інвалідністю, не міг ходити і нечасто зустрічався з іншими повстанцями. В селі мав наречену. Її враз із родиною вивезли большевики на Сибір за співпрацю з УПА. По дорозі, вже із Сибіру, вона втекла і ледве жива добилась до села, де й проживала напівховаючись. Іскра зрідка зустрічався з нею. Упродовж нашого семимісячного перебування він раз весною попросив Орлана дозволу на побачення, і Орлан йому дозволив.

Мороз був на зріст вищий за Іскру і Байду, гарний собою, веселий. Дуже довірливий, нераз аж до наївности, він звірявся охоче у своїх інтимних справах.

Цілковито протилежним до нього був Чорнота, людина діла. Звичайно на зв'язок виходили по двох, і між двома завжди був Чорнота. Він ніс найважчий наплечник, ішов попереду, а на засідках відступав останній. Чорнота був мовчазної вдачі, ніколи ні на що не жалівся, не вмів жартувати і не знав, як відбитись від жартів. Звичайно, його товариші це знали й нераз підтягали Чорноту. Тоді він питав їх в огірченні: «Не знайдеться в твоїй пустій голові нічого мудрішого сказати?» На перший погляд робив враження нетовариської людини, а насправді був найкращим другом. Йому можна було довіритись, у ньому не розчаруєшся.

Найважливішим завданням нашої, тепер доволі великої, групи під ту пору було стягнути харчові припаси. Ходили в села вшістьох, бо й Нечай помагав хлопцям. Коли накінець випав сніг, ми вже були менш-більш забезпечені харчами.

Наш день у бункері був чітко розплянований, виповнений працею і наукою. За винятком мене, всі по черзі тримали біля

бункеру стійку — від досвітку, аж поки не огортала гори темрява. Вартовий змінювався кожної години, а у великі морози частіше.

Деколи Орлан, як був зосереджений над писанням, поминав свою чергу. Крім обговорюваної в ГОСП-і брошури, яку мав написати, також почав писати історію розвитку революційно-визвольної боротьби на Закерзонні в 1943-47 роках. Йому треба було наперед ознайомитись з відповідною літературою, прослідити доступні підпільні джерела, які переслав Полтава з ГОСП-у.

Нечай писав звіти з виконаної роботи минулого літа, виготовляв плян праці для округи на наступний рік. Він також вивчав усесвітню історію та економічну географію СРСР.

Я переписувала матеріяли на письмовій машинці й давала лекції хлопцям. Властиво, лекціями ми поділились. Їх давали Орлан, Нечай і я. Ми перероблялі з ними історію та георгафію України, арифметику, фізичну географію світу та дещо з історії української літератури. Хлопці також прочитували свіжу підпільную літературу, з якою ми ознайомились під час перебування у Полтави.

Їжу варили вночі, щоб не було видно диму. Спочатку я варила, але, приготовляючи на стільки осіб, надто втомлювалась, і хлопці вирішили замінити мене. Тоді вони варили по черзі. Так чи йнакше, не всі спали вночі. З огляду на брак місця, ми мусіли розділити спання на дві тури.

Після вечері мали дозвілля. Одні грали в шахи, інші приглядались грі, читали або заучували лекції. Ми всі грали в шахи. Найсильніші в грі були Орлан та Іскра. Проте всі твердили, що я з Морозом граю найцікавіше. В одному моменті він витовче половину моїх фігур, а за хвилину створювалась ситуація якраз протилежна, і ніколи не можна було передбачити, хто з нас виграє. Та я рідко грала. Вже надто гарячкувала, а вони після того ще й ніби мене жаліли, і власне оте Орланове «біднятко, програла» найбільш мене іритувало.

Зближались Різдвяні свята. Вже з якогось часу я почала була збирати все, що надавалось би до прикрашення ялинки. Повиривала із зошитів кольорові обкладинки, повитягала промокальний папір, за що Орлан сердився, а коли сам знайшов щонебудь підходяще, то давав мені. В останньому передсвятковому тижні всі хлопці помагали робити прикраси і, як діти, змагались між собою, хто з них зробив найкращу.

Мені дуже хотілося приготувати хоча дещо на подобу традиційної свят-вечері, але коли розглянулася по наших запа-

сах, не мала з чого вибирати. В нас було волове м'ясо, кільканадцять кусків свинини, які я приберегла на свята, квасоля і ячмінна разова мука, з якої ми пекли на плиті щовечора по дві невеличкі паляниці для кожного з нас. Вони, враз із чорною несолодженою ячмінною кавою, становили наш сніданок. На день варили юшку, скупо закришену картоплями, і в ній по куску м'яса кожному. Набілу й городини в нас зовсім не було. Залишилося ще трішки білої житньої муки, два кілограми цукру, трошки меду, сушені гриби й кілька пригорщів сушених поганеньких яблук.

З сушні я зробила яблучне варення і спекла з білої житньої муки щось ніби перекладанця і пиріжків, уживаючи соду замість дріжджів. Воно було ледь солодке, без яєць, спечене під плитою. До такої процедури треба було наперед добре нагріти кухню, вимести попіл, опісля зняти плиту, бо бляха не влазилась дверцятами, вкласти мій «виріб» і швидко накласти плиту. Нас було дев'ятеро, отже, щоб наділити всім хоч по кілька кусників, треба було мені довго пекти. На диво, вийшло непогане. Також я насмажила на товщі хрустів, так що протягом свят ми мали чим поласувати і принаймні щось трохи відмінне від щоденних млявих паляниць. На Свят-вечір наварила борщу, вареників і приготувала кутю, якою запаслись хлопці ще восени. Зрубали в лісі ялинку, оздобили її нашими прикрасами й освітили кількома жарівками, що їх втикали до батарей від радіо. Одним словом, ми по-справжньому приготувались до свят.

У горах повстанці рідко навідувались узимку до сіл. У лісах надовго залишаються у снігу сліди, й по них можна дійти до бункеру. Хіба що навіщала завірюха. Проте вгадати наперед, чи це справжня завірюха, чи, може, тільки коротка буря, могли лише місцеві хлопці, які тут виросли і знали інтимно свою природу. Вони слідкували, з якого напрямку вітер дув, прислухались до шуму ялиць, вдивлялись у ще інші знаки і тоді ставили прогнозу. А вже як завірюха навістила в гори, то цілковито скоряла їх під своє володіння. Вітер крутив у шаленому вирі, підіймаючи сніги й одночасно вовком вив, грізно гудів віттям смерек і мів-мів, поки не затопив гір у сніжному океані, і так похазяйнувала собі в горах стихія кілька днів і забиралася ненароком. Тоді все довкруги знову прибирало свої форми.

В таку пору якась сила тягнула мене надвір. Щільно примкнувши за собою двері, я віддалювалася лиш на кілька кроків від бункеру. Однак і цього вистачало, щоб опинитись

наче на іншій плянеті. Вхопившись за галуззя смереки, щоб вітер з ніг не звалив, я із запертим віддихом вдивлялася в розшалілу стихію. Нічого довкруги не було видно, ввесь світ топився у сніговії, навіть недалечко від мене ялиця і та розплилась у просторі. Мені уявлялось, що десь там далеко, внизу, закутані в снігу, довірливо притулились до гір бойківські села, а ми ось тут, на верху гори, як на кораблі, відірвані від землі, пливемо на снігових хвилях — самі на все царство, бо й навіть ґебівські опергрупи повтікали з лісу. Над нами — тільки Бог.

Саме в таку погоду хлопці заготовлювали дрова до кухні, а то й наважувались заскочити в село, провідати, що діється на світі. Тож коли два дні перед Різдвом навістила завірюха, наші легені втрьох вибрались у село.

* * *

Вже на гори насунув вечірній присмерк, настав Святвечір, але ми не засідали до вечері. Чекали хлопців, бо мали вернутися в цю ніч. Тим часом, розгулюючи дві доби, завірюха знеможлась і вирішила примиритися з горами на велике свято. Виття вітру помало стало слабшати, і через деякий час запанувала в горах тиша. Нам ставало очевидним, що в такій порі хлопці не наважаться підходити до бункеру. Тоді ми обмірковували, як уже далеко вони відбились від села і де могли опинитися. Хоча б не загинули... Враз із завірюхою щез наш святковий настрій. Насилу повечеряли, не заколядувавши ні однієї колядки. В куті стояла сумна ялинка...

В такому ж пригнобленому настрої повзлось черепахою Різдво. Та ось перед вечором знову загув вітер, зірвалася метелиця. Ну, Бог не без милости, козак не без долі. Якщо живі — прийдуть цієї ночі. І справді, через кілька годин наші «паломники» були вже з нами.

Стільки сонця, стільки чистої радости внесли вони в бункер з їхнім поверненням тієї різдвяної ночі! Та чи тільки тієї ночі... Наша дружба цементувалася нескінченними тривогами за життя людей, які постійно перебували у фронтовій лінії, і кожне повернення було перемогою життя над смертю. Хлопці покинули село ще вчора звечора і зробили вже половину дороги, як втихла завірюха. Було їм ні вертатися в село, ні йти до бункеру. Якраз там, де опинились, на полонині, стояло кілька копиць сіна. Видерли в одній з них криївку і в ній переднювали.

Щойно тепер почались у нас свята, забриніло сміхом, понеслось радісними колядками.

Хлопці принесли з села скрипку, й Орлан вечорами пригравав їм до коломийок. А вони, приспівуючи, ставали в коло, хвацько закидали назад головами, притупнули і вітром неслись у танку, а з ними я — лише коси розвіювались. Тоді на мить приставали, заспівували:

А як мене відібрали вітуньо-вітуньо,
А хто ж буде обіймати мою Марисуню, —

і знов ішли в коло, вибиваючи закаблуками, аж бункер гудів серед глухої ночі.

Мабуть, жодна народня пісня не в силі конкурувати своєю, сказати б, фолклорністю з коломийкою. Вона родиться на ходу, кожноденно, тому і в наш час наповнялася змістом їхнього життя:

Ой дивлюся я на гору, та на ту Кечеру,
Звідти сходять партизани в село на вечерю, —

співали по селах. Коли зимою провідав дівчину її милий, що був у повстанцях, вона звірилась про це в коломийці:

А я встала ранесенько, ще раньше, як мама,
Аби сліди загорнути свойого Богдана.

Вранці могла бути облава, і по слідах, що вели з її хати, ворог прослідив би місце постою в лісі. То знову жалілась дівчина:

Сумно мені на серденьку, сумно мені стало,
Бо милого подвір'ячко пусткою зосталось, —

коли вивезли на Сибір родину повстанця, її милого. Хоч як було тісно, в бункері панувала тепла атмосфера. Ми жили, як одна родина. Хлопці любили і поважали свого окружного провідника Нечая. Його не можна було не любити. Був добряга, уважливий до інших і життєрадісний, хоч пережив велику особисту трагедію. Пристрасно любив пісню.

Нечай був з 1918 року народження, походив з Калужчини, член ОУН ще з польських часів. Одружився 1944 року з підпільницею, псевдо якої було Галина, і в 1945 році, коли

шаліла «сталінська мітла», у них народився син. Галина перебувала тоді в забльокованих військом НКВД Карпатських лісах. Там і народила сина в колибі, а помагав їй при пологах сам Нечай. Деякий час дитина росла у лісі, без молока та всього потрібного для немовляти. Група Нечая була ним дуже горда й нахвалялись перед іншими, що в них народився партизан. А голос мав сильний, як закричав — чути було на другу гору.

Коли скінчились облави, Галина замешкала з дитиною в селі, але деколи приходила до лісу провідати Нечая. Син мав уже рочок, коли одного разу вона прийшла з ним до бункеру в ліс. Там не застала Нечая. Він саме вийшов на зв'язок до іншої групи. На лихо, в тій порі війська МВД проводили облаву, під час якої знайшли бункер. Крім Галини з дитиною, в бункері перебувало ще троє повстанців. Вони всі загинули, а бункер емведисти закидали ґранатами.

Цю жахливу історію ми чули від зв'язкових у дорозі минулого року. Тепер, вислухавши її від Нечая в деталях, були нею потрясені, ще більше, ніж коли почули вперше. Нечай ніколи не простив собі смерти дитини і почувався без вини винуватий... За яку б шляхетну ціль людина не змагалась, активна збройна боротьба завжди жорстока, й у тому полягає велика невідповідність між ніжними надіями і потворною дійсністю.

У квітні почав танути сніг, наближалась весна. Нечай відійшов зі своїми бойовиками на працю в терені. Також наші хлопці стали полагоджувати перші весняні зв'язки.

* * *

Протягом зими я виснажилась більше за інших, мабуть, через погане відживлення, не почувалась добре навесні й рішила піти до лікаря. Хлопці постарались мені посвідку з сільради, в селі переодяглась у місцевий одяг і поїхала поїздом до Львова. Хотіла при тій нагоді довідатись, чи моя родина ще живе на місці й чи, може, хтось один з них приїхав би зі мною, щоб запізнатись з Орланом.

У Львові зайшла до знайомої родини. Там застала тільки господиню, Настку, з двома дітьми. Її чоловіка, Степана, совєти зразу після окупації Львова змобілізували в армію, а по закінченні війни посадили прямо з фронту до в'язниці. Засудили на десять років, і тепер він ще перебував у Львові на Бриґідках, але цими днями мали його вивезти до концентрацій-

ного лаґеру. Тюрму Бриґідки большевики зразу, як лиш зайняли Львів, стали відбудовувати та поширювати, і ще до закінчення війни вона була готова помістити багато більше в'язнів, ніж раніше. Бідолашний Степан не міг зрозуміти, чим він провинився перед совєтською владою. А засудили його ось за що.

За німецької окупації приїжджали до нього його односельці, хлопці зі Збаражчини, і він помагав їм закупляти у Львові медикаменти для УПА. Один з них зразу по приході большевиків був заарештований і всипав Степана. Хоч тоді УПА боролась проти німців, все одно большевики його засудили на десять років.

Арештування солдата просто з передової не було винятковим випадком. Совєтський режим за одним пострілом убивав двох зайців. Ліквідував неприхильно наставлений до нього «елемент» і рівночасно набував безплатну робочу силу, модерних рабів для відбудови знищеної війною економіки. Жінка, яка сама жила з маленькими дітьми у злиднях, роздобувала що могла з харчів і передавала чоловікові до тюрми, бо там він голодував. Ще до війни обоє прийшли до Львова на заробітки. Там і пізнались та побрались. До мобілізації працював на залізниці. Настя тепер була двірничкою, тяжко працювала й бідувала.

Зустріла вона мене тепло, схвильовано. Сказала, що батьки ще на місці й дуже переживають, не знаючи, чи я ще жива. Ранком поїхала до Задвір'я повідомити їх про мій приїзд. Я нетерпеливо чекала. Стільки пережила за ті два роки, стільки маю розказати, послухати...

Вечірнім поїздом повернулася Настка з мамою і сестрою Стефою. На тій зустрічі ми пережили всі психічні емоції — раділи, сумували, плакали, вболівали і турбувались. Мати виливала переді мною свої думи-тривоги за мою долю, розповідала, що довелося пережити родині впродовж тих двох років, про арештування, ограбування їх до останнього зерна та про інші лиха. Розповіла про події в селі, про тих, що пішли в підпілля, що загинули, кого вже вивезено на Сибір, кого арештовано. Господи, як багато лиха стрінуло всіх за такий недовгий час, скільки вже смертей, вивозів, спустошень... Тоді прийшла моя черга розповісти про себе, про долю мого сина, над яким ми всі плакали.

Другого дня ранком приїхали тато і сестра Леся. Тато дуже постарівся. Він дивився на мене, і з очей йому тихо стікали борознами по лиці сльози.

— Як же ти змарніла, дитино.

— А ви всі як виглядаєте? Було б несправедливо, якби я відрізнялась від вас, — відказала татові.

Зате Стефа і Леся виросли за ті два роки, розвинулись і стали гарненькими дівчатами, не зважаючи на недостатки, серед яких жили. Стефа якраз закінчила десятирічку, а Леся, молодша за неї на рік, кінчала.

А все ж інше лихо привело мене до Львова. Я пішла до лікаря, і він остаточно ствердив те, чого ми найбільше боялись: я завагітніла. Вже від якогось часу турбувалась своїм станом, однак було не до подумання, щоб, ризикуючи життям вісьмох людей, вийти з бункера, коли в лісі ще лежав сніг. Тільки один Бог знає, що Орлан і я пережили, в якій розпуці були. Після гіркого досвіду ми в жодному разі не плянували мати більше дітей у тих обставинах. Життя, одначе, покпило собі з наших постанов і утверджувало себе, без огляду на обставини.

Хоч я їхала до Львова з наміром евентуально зробити аборт, проте знала, що цього не зроблю. Сама думка була мені настільки осоружною, що я навіть не поцікавилась, які в мене можливості перевести її в життя. Насправді приїхала, щоб зустрітись з батьками і з їхньою поміччю піднайти родину, де могла б перебути до родів, опісля знайти місце, щоб примістити дитину.

Розглядаючи можливості, ми перебрали всю ближчу та дальшу рідню і не знайшли нікого підходящого. Ті найкращі вже на Сибіру, інші загрожені, чекають вивозу, а ще інші — боягузи, їх не вивезуть, але вони й не поможуть мені. Все таки задержались над деким. Батько мав до них поїхати та переговорити.

У Львові я затрималась три дні, потім від'їхала з батьком у Карпати. Мама, розуміється, зладила наплечник, як колись ладила мені до школи. Напхала його всяким добром, з чого частина була з того, що приощадила на Великодні свята для всієї родини.

Ми приїхали під Сколе і до вечора добились до Кам'янки. На нас вже чекали зв'язкові. З ними ми відразу подалися в ліс. Бідний тато, не звик ходити по горах. Він задихувався, втомлювався та весь час дивувався: «І як то ви тут ходите?» Ми затримались у домовленому місці, куди ранком прибув Орлан з охороною. В горах ночі дуже холодні, і тато таки добре промерз, поки дочекався ранку. Він наговорився з нами протягом дня, тоді відійшов з хлопцями в село, а там вже подбали, щоб доставити його до залізниці.

Батько щасливо добився додому. Зате мама під час його

неприсутности не спала, не їла, тривожачись, щоб його не вбили у лісі, не арештували в дорозі. Коли вернувся, вдома всі присіли до нього: «Як там було? Який він, Марійчин чоловік? Як виглядає? Які там, в горах, повстанці?..» і ще там всякі питання. Тато при першій навалі не в силі був усього переповісти. Лиш заспокоював їх: «Все добре, одним словом — все, як повинно бути». Вийшовши з цілоденної Орланової «обробки», він інакше не міг думати. Щойно згодом розповів їм точніше.

Раз напровесні приніс був Чорнота листа від своєї вісімнадцятирічної сестри, вивезеної з батьками на Сибір. Вона писала на якусь адресу в селі, і приблизний зміст листа залишивсь мені у пам'яті:

«Любий Братіку!

Пишу до Тебе з далекої сторони, щоб подати вісточку, що ми ще живі. Я то ще тримаюся, але мама занепали, не можуть ходити на роботу. Ми й далі рубаємо в лісі дрова і живемо в бараках. В однім бараку живе багато родин, діти плачуть голодні, хочуть їсти, старі стогнуть. Тут дуже холодно, лютує завірюха. Я все думаю про наші гори. Там вже незабаром дерева стануть розвиватись, квіти розцвітати, повіє теплий вітерець з полонини. Чи побачимо ми ще наші любі гори, чи побачу я Тебе, мій дорогий Братіку? То ніщо, що тяжко жити, я тільки молюся, щоб побачити Тебе і хлопців. Знаєш, мені приснивсь такий прекрасний сон. Гейби то я вийшла на полонину, а сонце так лагідно сіяє, кругом весна, пташки співають. Дивлюсь, а з лісу сходять рядком повс...., усміхнені, і збр... виблискує на сонці. Підбігаю до них, вітаюсь і тут пробудилася. Передай привіт, скажи, що не забуваємо про вас.»

Не знаю, чи Чорнота відписав сестрі. Цей лист не був одинокий. Подібні листи ми читали в різний час, в різних сторонах...

Уже настав передвеликодній тиждень. Після зими підпільне життя знову почало пульсувати. Пополудні у страсний четвер пішли Байда, Чорнота і Мороз до Кам'янки, де мали полагодити цивільний зв'язок, зорганізувати дещо харчових продуктів та забрати прислані для Орлана газети, які приходили на різні адреси в селі. Пізнім вечором ми чули густу стрілянину, що доносилась з напрямку цього ж села. Було очевидним, що повстанці найшли на засідку, тільки не знати було, чи це наші хлопці, чи, може, з групи Нечая. Всю ніч ми їх вичікували в неспокої. Вже прийшла пора їм вернутись, а

хлопці не приходили. До ранку ми були впевнені, що з ними сталось щось погане.

Щойно вдень прийшов Мороз, втомлений, блідий, і розповів таке.

Вони були вже все полагодили в селі й накінець вирішили зайти ще до однієї хати, залишаючи Мороза віддалік на стійці. Байда і Чорнота підходили до дверей, коли нараз посипались по них стріли. Оба були зразу поранені, але ще змогли, відстрілюючись, вийти з подвір'я під гору. Емведисти освітлювали ракетами напрямок їхнього відступу і по дорозі вбили Чорноту. Важко ранений Байда далеко не відбився. Він дострілився своїм пістолем.

Про всі подробиці ми довідались у п'ятницю. Мороз відступив при перших пострілах, і сам ще не знав про долю двох останніх. Цього ж дня ми залишили бункер і пішли до колиби окружного господарника. Над ранком у великодню суботу туди прибули Горновий і Надя. Їх привели Славко та Євген, які й розповіли точніше про обставини смерти наших друзів.

Казали, що в п'ятницю ранком емведисти відвезли тіла убитих у Сколе. Тоді наречена Чорноти, що минулої зими втекла з Сибіру, подалась з двома подругами у ліс, там позбирали просякнуту кров'ю повстанців землю і понесли в село, щоб похоронити на рідному кладовищі.

... Тужно голосив за своїми легенями воскресний дзвін у Кам'янці. Його сумний гомін доносився до нашого місця постою й одзивався у душі нестерпно болючим акордом:

Христос Воскрес? — Не чула,
Не відаю, не знаю.
Не буть ніколи раю
*У цім кривавім краю...**

Хоч який сум, однак селяни не забули передати живим повстанцям «свята». Так вони називали великодні страви й печиво. Притому нагадали, щоб удруге вийшли на зустріч у суботу пополудні, бо дівчата принесуть ще одні «свята» зі Сколього. Між населенням була своя неформальна організація, знали, кому можна довіряти, і помагали собі взаємно. У Сколім догадувались, що в Кам'янку заходять повстанці, тож бажали також від себе передати свячене, однак наперед хотіли

* Павло Тичина.

його посвятити. Надвечір хлопці принесли ті другі «свята», з гарними писанками і вложеною карткою з великоднім побажанням від скільців.

ДОРОГА У ЛЬВІВЩИНУ

Осип Горновий перезимував без більших пригод. Він вже бачився після зими з Полтавою, який теж мав прийти сюди через кілька днів. Ми й раніше чули від населення, що в березні, 1948 року, в горах, кругом Коршева, була велика облава. Тепер довідались від Наді, що тільки сліпий припадок врятував Полтаву та їх усіх від загибелі.

Вони сиділи в бункері, нікуди не виходили, бо ще лежав великий сніг, і про облаву нічого не знали. Якось Доля вдосвіта, близько 3-ої години, проходячи біля входових дверей, вловила з двору легкий запах диму. В бункері випалилось ще звечора, а мисливці не ночували б у таку холодну ніч у лісі. Єдиний, хто міг бути, це емведівські війська, що переводили облави і заночовували на місцях. Доля розбудила всіх. Тоді й інші підтвердили запах диму. Треба було зразу покинути бункер, бо завтра облава могла обійняти їхню територію. Вдяглися, схопили зброю і стали обережно віддалятись, змилюючи за собою сліди. До ранку не залишилось багато часу, та й по снігу важко було відступати. Два тижні вони, майже у голоді, перебували в лісах, поки не станув сніг.

Їхні здогади підтвердились. Це була облава. Зараз же наступного дня ще до полудня упав бункер Полтави. Облаву проводило само київське МВД, серед якого було багато вищої ранґи старшин. Це вказувало, що, можливо, на бункер була «всипа» і вони знали точно, кого шукали. Шукали дуже ретельно і знайшли не тільки бункер, але й маґазини з харчами і бібліотекою, хоч вони були закопані в землі та добре замасковані. Виявили навіть поодинокі банки з архівом і літературою, теж закопані в землі. Впали, отже, їхні матеріяли. Залишились живими люди, а це найважливіше. Полтава вже закінчив був писати брошуру *Хто такі бандерівці,* але в поспіху не захопив зі собою рукопису, і він попавсь ґебістам ще до видання його в підпіллі. Захопив тільки нотес, в якому виготовляв плян брошури і писав замітки. На підставі цього нотеса він улітку 1948 року написав наново свою працю.

На Великдень над ранком з Нечаєм прибули Птах і Буква. Вони прийшли зв'язком з Добромильщини. Третій бойовик

Орлана, Ігор, захворів і залишився на місці лікуватись. Ми тепло привітались, щасливі, що судилось знову бути разом. Птах приніс мені дарунок — матеріял на костюм, кольору гакі, і ще гребінь з футералом, бо побачив, що розчісуюсь своїм, обломленим. З часом поламався і його гребінь. Але футерал той я зберегла на все життя — єдину пам'ятку по Птахові. Нечай також зробив мені милу несподіванку, подарував прекрасно вишиту білу бойківську сорочку. «Це на пам'ятку від усіх нас, з ким зимували». Я була глибоко зворушена. В них стільки турбот, смертей на кожному кроці, а вони ще знайшли у своїх думках і серцях місце й на таке...

Птах і Нечай принесли Орланові пошту, в якій, як завжди після зими, було багато сумних вісток. Надрайоновий Перемищини, Тарас, повідомляв про смерть провідника Стяга. Ця страшна вістка не була нам новиною. Про його смерть ми довідались ще минулої осени, під час перебування в ГОСП-і. На жаль, Орлан був правий, коли наполягав, щоб Стяг покинув свій бункер. Орієнтуючись, у якому відтинку лісу він проживав, УБ на спілку з МВД рили там кожну п'ядь землі, шукаючи бункеру так довго, поки вкінці не знайшли. Стяг воював з бункеру доволі довго, площа довкола була підмінована, він зривав із середини криївки міни, завдаючи втрат також УБ-МВД. Одначе вкінці загинув Стяг, лицар Золотого Хреста Заслуги, великий революціонер і велика людина.

У листі Тарас повідомляв Орлана також про смерть своєї дружини Святослави, що постигла її восени 1947 року. Вона жила зі своєю однорічною донею, Лідусею, в Перемишлі. Під час масових арештувань і репресій хтось «всипав» її місце проживання. УБ прийшло арештувати Святославу. Вони вийшла ніби по якусь річ до іншої кімнати і кинулась з вікна на вулицю. Святослава проживала на третьому поверсі і, вискочивши, вдарилась головою об тротуар та вбилась на місці. Збіглись люди, але приїхало швидко убівське авто і забрали її тіло. Убісти також забрали зі собою Лідусю.

Почувши цю вістку, я стрепенулась. Тиха, ніжна Святослава... Вона мені з'явилась перед очима такою, якою її бачила, коли ми востаннє прощались. Згадалось також, як я розповідала їй про краківську трагедію, а вона, не відриваючи від мене наповнених сльозами очей, вся здригалась у зворушенні. Вкінці промовила: «Знаєш, я б не могла так вчинити. Мені не стало б ні сили, ні відваги...» А стало їй і того, і того.

Записку Тараса було нам подвійно важко читати. Ми вже

знали, що й Тарас загинув. Після смерти Стяга, на Закерзонні ще й далі відбувались сильні ворожі акції. Через ті акції Тарасові з його ланкою важко було забезпечитись на зиму харчами, і вони перейшли зимувати по цей бік границі, в Добромильщину. Про своє зимування Тарас писав Орланові у весняній записці перед поверненням з Добромильщини на Закерзоння. Тим часом узимку погранвійська ще більше скріпили і так до неможливого скріплений кордон. Повертаючись на Закерзоння, група найшла на засідку і під час перестрілки Тарас загинув від ворожої кулі.

Нечай приніс вістку про загибель референта СБ Дрогобицької округи, Сайгора, якого ми зустрічали на зв'язку минулої осени. Він враз з охороною і секретаркою, яка походила зі Сколього, загинув у бункері під час облав на Карпатські ліси. Вони встановили кулемет при вході до бункеру й оборонялись, доки стало набоїв, однак прорватися зі щільно обложеної ворогом криївки не змогли. Сайгор був інтеліґентна людина, надійний працівник і заступити його місце вже не було легко. А тут ще зовсім недавно, навесні, загинув місцевий кущовий Бор, який восени помагав нам переправлятись до ГОСП-у.

Під кінець свят, у вівторок, прибув зі зв'язківцями Полтава. Упадок його бункеру та всі пережиття у зв'язку з тим, як голод, холод, помітно на ньому позначились. Схуд і став ще серйозніший. Тим часом з'явився в нашій групі Рен, донедавна командир Тактичного Відтинку УПА «Лемко». Тепер він займав таке ж становище у цьому відтинку, в Карпатах. Рен тільки переходив по лінії і скоро відійшов у своїх справах враз із Нечаєм.

* * *

Навесні 1948 року була заплянована зустріч Орлана з Тарасом Чупринкою, місце якої визначено у Львівщині. До Чупринки відходили на наради також Горновий і Полтава. З огляду на безпеку, вони розділилися на дві групи, в одній ішли Орлан з Горновим, у другій — Полтава. Перед тим як пускатись у дорогу, Полтава вислав Долю на зв'язок до Тараса Чупринки, щоб довідатися, яка біля нього ситуація. Вона повинна була повернутися перед нашим відходом у дорогу. Тим часом прийшла визначена дата, зв'язківці вже чекали, а Доля не з'являлась. Не було ради, ми відійшли, бо йнакше вийшли б з ладу всі інші дати, які ланцюгово слідували на зв'язковій лінії. Орлан домовився з Полтавою, що той буде

чекати, поки я вернуся поїздом у Карпати й розкажу, який стан у Львівщині. На щастя, Доля незабаром прибула, і Полтава теж відійшов до Чупринки.

Ми вирушли в дорогу з Карпат 15-го травня 1948 року. Прощання завжди важкі, бо залишаєш із людьми частинку себе. Тим важчі вони, коли зживешся з ними в одну родину й поділяєш смуток утрати наших друзів. Врешті потискаєш долоні та приглушеним голосом вимовляєш кінцеве «прощайте, друзі». Ми знаємо, що нам більше не зустрітись у житті...

Ночі були ясні, й це нам улегшувало просування лісами. Перед очима відкривались, наче в казці, скупані в місячнім сяйві гірські краєвиди. Траса вела попри Довбушеву скелю. Тут ми зупинились серед ночі, щоб оглянути місце, овіяне леґендою.

Якраз сходили згори, як перед нами нараз відслонилась простора поляна, перснем опоясана лісистими горами. На тій галявині Довбуш збирав своїх молодців, і звідси вони вирушали карати народніх гнобителів. Ось печера, що здавалась на фортецю, витесану в скелі, де Довбуш тримав коней для свого загону. За народнім переказом, його коні й донині там сплять, заворожені, до пори, поки знову не з'явиться народній месник і розбудить їх. Насичене місячним промінням, усе тут виглядало, як мрія, і мені здавалося, що тієї ночі дух Довбуша справді витав над поляною. Я притулила вухо до величезного каменя, що заслоняв вхід у печеру. Звідтіль доносились дивні звуки: це коні, зачувши нас, стали нетерпеливо вдаряти копитами об кам'яну долівку... «Гей, Довбуше! А відпусти но своїх коней нам, бо й ми народні месники, і дорога нам ще нескінченно далека, і сили наші знемагають...» — снувала я нитку між минулим і сучасним...

Ми дійшли до Стрийщини. Там менше лісів, але наш маршрут був так розкладений, щоб завжди добитись до лісу на днювання. Тому що лінія між Тарасом Чупринкою і ГОСП-ом особливо важлива, зв'язківці не часто змінювалися і не контактували по дорозі з місцевими повстанцями. Дорога була важка, тим більше для мене. Хоч зв'язкові завжди ішли один спереду, другий позаду групи, я все одно відставала, і через те мене деколи губили по дорозі. Бувало, йдемо стежкою в лісі, я тягнусь на кінці. Останній зв'язківець давно зник з виду, і я, дійшовши до перехрестя, не знаю, котру стежку взяти. Опісля мені часом здавалось, що те перехрестя стало наче символом мого життя.

Шляхи розійшлись на розпутті ліснім,
Я вибрав один, не призначений всім,
Різниця велика на цілe життя.*

Я сідала собі на роздоріжжі, щаслива, що зможу трошки відпочити, поки останній позаду не оглянеться. Тоді він задержить групу і вернеться по мене. Проте хлопці мені не дорікали, вони ж бачили, що я ледве тягла ногами. Однак, коли треба було проходити особливо загроженими місцями або до місця днювання лежала далека дорога і доводилося поспішати, тоді я мобілізувала рештки сил, щоб через мене не потерпіла вся група. Мене заздалегідь остерігали вдень, дораджували, щоб більше їла й мала силу йти.

Дуже важко було проходити в околицях села Дашави, де простягались болота над річкою Стрий. Треба було йти доволі довго по рурі газопроводу Дашава — Київ. В тій низовині газопровід не був укопаний в землю, а лежав зверху, на болоті, обпертий на дерев'яних дрючках. Рури, не обцементовані, як за польських часів, ржавіли від болота, дірявіли. До того, селяни з довколишніх сіл самі проверчували діри і відводили газ до домів та вживали в кухнях, огрівали ним помешкання. Все це робилось примітивно, бо влада не дбала про відведення газу до сіл. Зв'язкові оповідали, що також підпільники використовували газ у криївках. Один з них мав шию і півобличчя червоні від обпеченя, бо перед Великодніми святами вибухнув у його криївці газ. Він гасив, чим міг, кинув коци, одяг і ледве придушив пожар, але сам обпікся.

Щоб улегшити собі прохід по рурі, кожний з нас мав довгий костур, обпираючись на який легше було втримати рівновагу. Однак обпиратись треба було легенько, бо костур застрявав у болоті. Місцями, де були глибокі западини, газопровід ішов високо і палиці були закороткі. Ступати там мусіли дуже обережно, задержуючи рівновагу, щоб не поховзнутись і не впасти з високо піднесеної рури прямо в багно. Тоді Бог знає, як витягати звідтіль. Глянула я вниз, і мене обняв страх. А тут ще кожний несе на собі наплечника і довгу зброю. Врешті ми пройшли, слава Богу, ніхто не поховзнувсь. Ішли, як удень. Понад рік тому тут вибухнув газ. Він ще й дотепер горів ясним стовпом, і не могли його погасити. Здається, робили всякі спроби, але не мали успіху. Казали, мусить вигоріти, поки не

* Роберт Фрост.

ослабне, тоді загасять. Ми ще на Закерзонні бачили щоночі оте сяйво. Воно дуже утруднювало дії місцевим повстанцям — кожна ніч, як день. Важко було непомітно пройти, а коли находили на ворожі засідки, нелегко було відступати.

Річку Стрий перейшли вбрід. Потім перейшли залізницю і битий шлях та опинились у Жидачівських лісах. Погана і там дорога. Це підкарпатська низина, страшні мокляки, в ході кожний раз треба було із зусиллям витягати ногу, а вдень комарі прямо заїдали людину. Мабуть, від них і пішла назва містечка Комарне, що положене в цій низині.

Біля села Черниця ми переправились через Дністер. У річці були небезпечні крутежі, тож уночі треба було дуже вважати, щоб не схибити. Потім довелось поспішати, щоб якнайдалі відбитись від Дністра й дійти до Миколаївських лісів. Заки досягли лісу, всі були перегріті, з мокрими від поту спинами. Сіли на зрубані дерева, що лежали, лиш один Орлан положився прямо на землю. Перепочивши, відійшли на місце постою. Удень стала боліти голова в Орлана, ломили кості, дістав гарячку. В нього почалася грипа, а тут увечорі треба було йти далі. Зробивши який кілометр, він опустивсь на землю, весь горів у гарячці. А йти мусіли, бо вдосвіта мали зустрітись зі зв'язковими від провідника Львівського краю Федора. На поляні паслися коні. Зв'язківець Крук зловив одного, посадив на нього Орлана, і ми пішли далі. Над ранком нагнали коня, а Орлана взяли двоє під руки й довели на місце зв'язку.

Нам назустріч вийшов зі своєю охороною сам Федір, його справжнє ім'я Зенон Тершаковець. Він був середнього зросту, зі свіжо голеною головою і симпатичною усмішкою, що просвічувала його обличчя. Видом був кругленький. Він того соромився і сам дивувався, від чого він так добре виглядає. На ньому був порядний військовий уніформ і вичищені до полиску хромові чоботи. Коло нас, що прийшли з гір, Федір і вся його охорона виглядали панами. Не лише тут. Як ми тільки зійшли в доли, відразу запримітили легші матеріяльні умовини життя підпільників.

Федір примістив Орлана в колибі, де той пролежав увесь день у гарячці. Хворому дали пеніцилін, і до вечора йому покращало.

Порядок дня укладано в кожній групі повстанців, але ніде він не був такий пунктуальний, як у Федора. Рання зоря, спільна молитва, сніданок, обід, вечеря, час зайнять — усе точно визначене. У нього, мабуть, був збірний пункт для

провідників, що прибували на відправу, і він спрямовував їх на призначене місце. Тут треба було суворо придержувати конспірації, не робити найменшого руху в довколишніх селах, щоб не спровокувати облав.

Федір сказав нам, що тієї весни МВД арештувало його жінку. Вона жила з їхніми двома дітьми у Львові під прибраним прізвищем. Недовго до арештування була в неї його кур'єрка, доставила їй трохи грошей на прожиток і привезла йому листа від неї. Федір казав, що МВД знало, хто вона, але донедавна її не арештували з надією, що через дружину вдасться їм дістатися до нього. Дорікав собі, що не забрав жінки в підпілля. Хотів це зробити, але вона жаліла залишати дітей, і він не наполягав. «Тепер все одно їх залишила», — говорив. Сказав Орланові, що не радив би нікому з підпільників леґалізувати своїх жінок, бо скоріше чи пізніше МВД їх заарештує. Федір ще не знав, що я мушу залеґалізуватись. Добрий Осип Горновий потішав нас: «Не журіться, виховається серед людей, ти не одна. Хай лишиться наслідник».

Орлан вже довідався від Горнового й Полтави, що Тарас Чупринка призначив його на Волинь. Не тільки, що дорога буде довга, але також це новий для нього терен і там у нас не було знайомих людей. Тому ми враз із Горновим вирішили, що мені краще залишитися в Галичині. Пробуватиму примоститись серед давніх знайомих, та й інші, особливо Горновий, обіцяв допомогти. Він також уже був повідомлений, що залишається у Львівському краю.

Ми всі перебули у Федора одну добу. На другий день удосвіта Птах, Буква і я відійшли до групи чотового Бора, що квартирував у тому ж лісному комплексі. Був травень, у лісі поміж деревами землю встелили ніжні весняні квіти. Треба було ступати дуже обережно, щоб не топтати їх та не залишати за собою слідів. Попереду мене ішов Птах, але потім чомусь відстав. Я це завважила, однак не оглядалась, подумавши, що в нього на те своя причина. Вкоротці він наздогнав мене з китицею ніжних весняних квітів. Птах широко усміхався і, стискаючи мені долоню, вручив оті квіти: «В річницю вашого вінчання бажаю вам усього найкращого». Я була тепло зворушена. Ще два дні тому пам'ятала, потім, зажурена недугою Орлана, сама забула, що цього дня 27-ме травня. Забув також Орлан, ні словом не згадав, як прощались удосвіта. А Птах пам'ятав...

На постої командира Бора ми застали велику групу підпільників, між ними наших знайомих із Закерзоння. Був

там окружний Перемищини, Григор, і його брат, Щипавка, а також окружний референт СБ з Перемищини, Старий, зі своїм бойовиком із Закерзоння.

Чотовий Бір (це не сотенний Бір з Лемківщини) був з 1921 року народження, стрункий, вищесереднього зросту, русявий, колишній студент Львівського політехнікуму. З ним був його ройовий, псевдо я призабула, львів'янин, з 1925 року, але виглядав дуже молоденький. Він в УПА ще з часів німецької окупації, славно воював, був кілька разів поранений у битвах. Його ніжно-вродливий вигляд цілковито контрастував до бойової вдачі. Розказував, як пішов перший раз за німців на військовий вишкіл УПА, що відбувався в Яворівському лісі. Коли вернувся додому, голодний, у брудній білизні, мати, побачивши його, розхворілась. Тепер її вже вивезено на Сибір, а з маминого синка визрів славний вояк.

У групі Бора була також одна підпільниця, Рута. Низького зросту, інтеліґентна і дуже привітної вдачі. Працювала в пропаґандивній референтурІ Львівської округи і сповняла в осередку роботу секретарки.

Через кілька днів прийшла до нас зв'язкова Федора, Наталка, симпатична й життєрадісна дівчина. Вона тількищо вернулася з подорожі. Середнього зросту, смагляволиця, з прекрасними довгими чорними косами. Від неї так і промінювали сила та здоров'я. Вона, як і хлопці, носила важкий наплечник. Ми скоро заприязнились, ділились пережитими пригодами, і при тому Наталка розповіла мені про свою родину. Її справжнє ім'я було Галина, з 1926 року народження, з Бережанщини, донька священика. Батько не схотів перейти на російське православ'я, і через те його вивезли на Сибір враз із матір'ю та молодшою сестрою. З листів, які надходили з Сибіру, Наталка довідувалась, що вони там дуже бідують. Найстарша сестра була заміжня за одним з керівних людей підпілля, який за німецької окупації загинув у Східній Україні. Тепер вона жила під прибраними документами і мусіла часто змінювати місце замешкання. Друга заміжня сестра відійшла на еміґрацію.

Через декілька днів вернувся Орлан. З ним прийшов також крайовий провідник Подільського краю Улас. Він теж вертався з наради. Їм обом складалася на деякий час одна дорога, бо зв'язок на Волинь ішов частинно Подільським краєм. Справжнє ім'я Уласа було Василь Бей, народжений 1921 року в селі Литвинів на Підгаєччині, випускник Бережанської гімназії. Був русявий, середнього зросту, худорлявий,

тому й робив враження дуже молодого. Улас належав до молодшої ґенерації визначних керівників підпільної боротьби. Він особливо вирізнявся організаторським хистом. Подільський край межував з Хмельницькою областю, й Улас уже розбудовував там підпільну мережу та до того часу набув чималий досвід у праці серед східнього українського населення.

* * *

У післявоєнних роках перед керівництвом підпільною боротьбою в підсовєтських умовинах виринуло багато нових і пекучих проблем, що їх треба було розв'язати. У зв'язку з тим, конечною була жива виміна думок між провідними людьми. Також корисно було обмінятися набутим кількарічним досвідом підбольшевицької боротьби й на базі того виробити відповідну тактику на майбутнє.

Ген. Роман Шухевич («Тарас Чупринка*) — Головний Командир УПА. Фото 1947 р.

Зустріч керівників підпілля, що відбулася з кінцем травня 1948 рору в Миколаївських лісах, була дуже ризиковним ділом. Мені невідомо, хто ще брав участь у нарадах, окрім Полтави, Горнового, Орлана, Уласа та Федора. Також не знаю, чи Чупринка зустрічався з ними разом, чи, з огляду на безпеку, поодиноко. Одначе мені відомо, що саме з причини безпеки не весь провідний склад був там присутній. Я довідалася про те від Орлана через півроку, коли знову повернулась у підпілля. На тій нараді Орлан докладно позвітував про стан, який заіснував на Закерзонні після розгрому підпілля. Він подав, які відділи УПА відійшли в Західню Европу, які перейшли в Україну, і також те, скільки підпільних кадрів перейшло в Україну і хто подався на Захід.

Очевидно, найбільше обговорювалось тогочасний стан. Нова дійсність висувала потребу певних змін у програмі революційного руху в напрямі її більшої демократизації. Ставка ішла на молодь, дитинство якої минуло в час воєнної завірюхи, їм, молодим, треба було ясніше сказати, що наш рух не відсепаровував національних інтересів від матеріяльних та духових потреб одиниці. Якраз вони одні одних доповнювали. В нарадах особливу увагу приділяли методам популяризації визвольних ідей серед українського населення в сусідніх східніх областях. Ширити ці ідеї можна було двома способами: висиланням в дані терени певної кількости підпільників, щоб вони там розвивали пропаґандивну роботу, а теж нав'язувати контакти зі східніми українцями, які працювали або навчались у Західній Україні, тобто в теренах дій підпілля. Другий спосіб обіцював широкі можливості.

Призначуючи Орлана на провідника Північно-Західніх Українських Земель (ПЗУЗ), Тарас Чупринка рівночасно доручив йому виконати додаткову місію: полагодити справу конфлікту з Далеким.

На Волині підпілля мало свої пекучі проблеми, яких не було в інших теренах. Вони сягали часів німецької окупації, коли на ПЗУЗ буйно розросталась УПА. Тоді прийняли в її ряди велику кількість червоноармійців з розбитих частин ЧА, які опинились на тилах або втекли з німецького полону. Більшість із них виявились чесними людьми, які приєдналися до боротьби УПА зі шляхетним наміром, сприймаючи її ідею за свою.

Провід ОУН тісно співпрацював з УПА та до якоїсь міри наглядав над її розвитком. Не всі члени Проводу Організації згоджувались з таким широким умасовленням підпільно-збройної боротьби. Мені було відомо від Орлана, що ще за німецької окупації крайовий референт СБ Мікушка виступав проти умасовлення боротьби, тим більше на Волині й Поліссі, де ОУН, як контрольний чинник, була слабша, ніж у Галичині. Він уважав, що така тактика боротьби потягне за собою величезні жертви, бо створює широкі можливості для аґентурної роботи. Воно так і сталося. Большевицька аґентура на Волині та Поліссі зробила таке спустошення, що ОУН і УПА ледве зберегли своє існування на тих землях.

Спостерігаючи масове зростання УПА, НКВД старалось насадити в неї свою аґентуру. Приділено УПА особливо багато уваги після перемоги під Сталінградом, коли большевики вже сподівалися виграти війну.

Під прапорами УПА міг стати кожний українець та неукраїнець, який визнавав ідею, за яку вона боролася. Тому в рядах УПА опинилося багато втікачів з ЧА та інші, що не хотіли їхати на невільничу роботу в Німеччину. Вони майже всі чесно боролися та гинули в боротьбі. Але в той же час, під маскою дизертирів з ЧА, НКВД кинуло на ПЗУЗ багато вишколених своїх аґентів. Це були совєтські офіцери, які добре володіли українською мовою і заявляли свою готовість боротись за самостійну Україну. Багато з них мали солідний військовий вишкіл, вміло керували партизанськими боями проти німців, виявляючи часто геройську відвагу під час битв. В умовинах боротьби УПА неважко було здібним та відважним вибитися на командні становища, тож немало аґентів пролізли у команди сотень, загонів і куренів УПА.

Ситуація, однак, докорінно змінилася, коли 1944 року затримався фронт на Волині й Поліссі. Відтепер треба було вже стріляти не в німців, а в «карательні отряди НКВД», які безнастанно переслідували УПА, нав'язуючи їй бої за боями. Тоді оті розумні та відважні «командири» завжди програвали бої та поносили кольосальні жертви в людях. Один з сотенних, здається, під псевдом Сталь, винищив майже всю сотню УПА під час рейду в Житомирську область 1944 року. Рейд був заплянований командуванням з пропаґандивною ціллю, щоб населення в сумежних областях пізнало УПА. Тим часом Сталь так маневрував сотнею, що тримав її в лісах і зовсім унеможливив зустрічі з населенням, зате водив у певні, визначені місця, даючи можливість військам НКВД винищувати відділ. У рейдах були розбиті також інші відділи волинських сотень.

Просування фронту через Волинь та Полісся — дуже важкий період для УПА. Крім постійних боїв з переважними кількісно і краще озброєними військами НКВД, воякам УПА часто доводилось ще й цілими днями жити впроголодь у забльокованих лісах, що впливало на моральне послаблення людей. У такий критичний час підходив до вояка аґент і говорив, в якій то безнадійній і зовсім безвиглядній ситуації опинилась УПА та що немає сенсу далі вести боротьбу. Краще вийти з лісу та зголоситися на НКВД, оправдуючись, що боровся тільки проти німців, і тоді напевне помилують. Це були вишколені аґенти, вони наперед придивлялись, до кого підійти, і коли після такої розмови стрілець все одно вагався, аґент тероризував його психічно. Казав, що в нього вже багато своїх людей у відділі і, якщо цей хоч одним словом до когось промовиться про їхню розмову, за півгодини його не буде

серед живих. У відділах УПА стало витворюватись недовір'я між людьми, а то й паніка.

Вже 1944 року УПА і підпілля зазнали великих втрат, а в деяких районах їхні дії зовсім послабились. Ситуація ставала настільки загрозливою, що затривожила Командування УПА та Провід ОУН. При точному обслідуванні окремих випадків виявилась дія сильної ворожої аґентури.

Керівництво збройною боротьбою стало перед дилемою — швидко і радикально зліквідувати аґентуру, або в протилежному випадку енкаведівська аґентура знищить і зліквідує протибольшевицьку боротьбу. В тій критичній ситуації, коли війська НКВД без перестанку зв'язували відділи боями, в яких гинула велика кількість вояків, треба було діяти швидко і рішуче. Така тактика не була найкращою, бо не давала доволі часу розмотувати кожний клубок до кінця і потягала деколи додатково невинні жертви. Нераз траплялось, що аґент, коли опинивсь у руках СБ, під час зізнань навмисне «сипав» чесних, ні до чого не причетних людей, щоб накінець потягнути невинні жертви, а також ще більше посіяти недовіру між вояками у відділах УПА і між підпільниками. Не всюди й не в кожному випадку Служба Безпеки зорієнтувалась у підступній тактиці аґентів, і, при ліквідації аґентів, деколи падали жертвою безвинні люди. Ситуація, в якій опинилась боротьба на ПЗУЗ, з критичної вже перейшла у трагічну, бо й неможливо було розібратися, чия вина.

Після смерти полковника Клима Савура, командира УПА-Північ, який загинув 1945 року також через аґентуру, Головний Провід відрядив з Галичини на становище провідника ПЗУЗ Миколу Козака, псевдо якого було Смок. Вивчивши ситуацію, Смок став застосовувати радикальні способи ліквідації аґентури. Проти його тактики виступив крайовий референт СБ на ПЗУЗ Далекий. Очолюючи Службу Безпеки, він проводив багато допитувань вояків, запідозрених в аґентурній діяльності, і глибоко переживав, коли траплялися невинні жертви. Далекий був переконаний, що, розв'язуючи цю дуже складну проблему радикальним способом, ми знищимо самі себе. Між ними, двома членами Проводу ОУН на ПЗУЗ, витворився настільки глибокий конфлікт щодо тактики боротьби з аґентурою, що потяг за собою решту керівних людей на ПЗУЗ, вони розділились: одні пристали до Смока, інші — до Далекого. Поділ мав також територіяльний вимір. Отже, Волинська область, тобто за підпільним визначенням — край «Дніпро», підлягала Смокові, а край «Одеса», Рівненська область, лишився під керівництвом Далекого.

Про конфлікт, який поширився на все підпілля на ПЗУЗ, оба зааляpмували Генеральний Секретаріят УГВР. Тарас Чупринка вислав туди свого відпоручника, який мав розглянути справи на місці й позвітувати про свої обслідування. Після його повернення керівництво викликало Смока і Далекого на конференцію. Однак Далекий на конференцію не з'явився, мабуть, сподіваючись, що УГВР, висилаючи на Волинь Смока, візьме його сторону. З тієї пори він не мав більше контакту з головним керівництвом і діяв на власну руку. Цього не знали підлеглі, які стали по його стороні, думаючи, що й надалі підпорядковані проводові УГВР.

Аґентуру остаточно зліквідовано, принаймні в широких засягах, бо як довго існувало підпілля, так довго ворог старався пролізти до нього своєю аґентурою. Хоч значно ослаблене, все таки підпілля назагал зберегло свою організацію і видужувало із завданих йому ран. Проте Далекий не творив окремої організації та надалі вважав себе підпорядкованим УГВР та Проводові ОУН. Він затримав ту саму назву організації, розмножував та ширив між населенням ту ж, що й Смок, підпільну літературу, також висилав людей на працю у східні області — лишень не визнавав Смока своїм зверхником. Кадри, які йому підпорядкувались, знали, що Далекий — чесна людина, довіряли йому, і це їм вистачало. Проте брак живого контакту з вищим керівництвом став з часом позначатись на його діяльності. Вона почала слабшати, а натомість впливи Смока стали поширюватись на Рівненщину. Потім до Смока перейшов Уліян, окружний південної Рівненщини, враз із підпорядкованими йому кадрами.

Ненормальність паралельних дій двох груп того самого підпілля завдавала нераз конкретні шкоди обом стронам. Діяли нескоординовано, в наслідок чого часами доходило до перестрілок на трасах, якими вночі проходили і ті і ті. Стріляли, думаючи, що стрічаються з опергрупою МВД. Письмові звернення Проводу не давали наслідків, бо разом із конфліктом витворилась між двома керівниками особиста неприязнь. Треба було вислати на Волинь когось, хто зумів би погасити конфлікт.

Знаючи вдачу Орлана, його вміння злагоджувати розбіжності між людьми, Тарас Чупринка ще 1946 року заплянував доручити це завдання йому, призначуючи провідником ПЗУЗ. Переговори Стяга з Чупринкою в справі залишення Орлана на Закерзонні тільки відтягнули його відхід, але не змінили рішення Тараса Чупринки. Тепер Орлан як провідник ПЗУЗ відходив

туди із завданням зліквідувати конфлікт, підкріпити підпілля набором обмеженого континґенту молоді, провести деякі зміни в системі організаційного поділу терену, посилити пропаґандивну акцію серед населення і поширити підпільну мережу на сусідні східні області.

Орлан був радий новому призначенню. Як колись за німецької окупації, коли з десятка кандидатів Маївський («Тарас») обрав його на пост обласного провідника трудних і слабо опанованих рухом західніх окраїн, так і тепер підвищення до провідника ПЗУЗ прийняв не тільки як признання, але радше як виклик. Почувався духово піднесеним і відходив з настановою докласти всіх сил, щоб виконати доручені завдання. Тільки турбота за мою долю пригнічувала його ентузіязм, тим більше, що нічим не міг мені допомогти.

Про перебіг розмов з командиром Чупринкою, порушувані ними проблеми, як також про справу Далекого я довідалася значно пізніше, коли знов опинилась у підпіллі. Тепер, коли я їх усіх залишала і відходила у «світ», знала лише, що Орлан іде на Волинь.

Чарівна, оспівана Самчуком Волинь... Куди то потече річка життя й боротьби мого чоловіка, по яких твоїх селах і лісах? Яким способом мені її віднайти, коли доведеться шукати?..

Орлан приніс мені невиповнені переселенчі документи з печатками. Їх я мала виповнити сама, в залежності від того, де буду мешкати. Провідник Федір і Осип Горновий пообіцяли Орланові, що допоможуть мені знайти місце прожитку, якщо сама не зможу собі зарадити. Однак я відразу була свідома того, що це дуже ненадійна поміч, розуміється, не з їх вини, і мушу розчисляти насамперед на власні сили. Вже тут, у лісі, я зробила перші заходи.

Наш спільний друг із Закерзоння, Старий, подав мені адресу своїх батьків і передав до них листа. Вони виїхали були із Закерзоння в Україну під час переселенчої акції й поселились у Самборі. «Поїдьте туди, попробуйте, може, вдасться вам перебути в них деякий час», — сказав він. Також Птах подав мені адресу сестри моєї подруги Уляни, яка називалась Ірина і проживала під Самбором, у селі Нагірне, щоб і там попробувала щастя.

Через Наталку я мала вдержувати зв'язок Із Федором і Горновим. Дещо з речей, як похідну торбинку (мій весільний дарунок від Христі з Лемківщини), світлини та пам'яткові листи від друзів, які вже не жили, забрав зі собою Орлан. Все ж

залишила собі дві світлини з чоловіком, на яких ми вдягнені по-цивільному і без зброї. Зробили їх на Закерзонні на пам'ятку, перед тим, як Орлан мав відходити в Україну, а я залишатися із сином у Польщі.

В ГУЩІ НАРОДУ

Після відходу Орлана я з Наталкою вийшла з лісу і пішла в село Гранки Ходорівського р-ну. Ми зайшли до знайомих їй господарів, які недавно повернулися з поля. В селі не було того дня опергрупи, ні нікого з районної адміністрації, тож господарі поводились спокійно, прийняли нас, вгостили.

У Гранках я впорядкувала свої документи. В селі замешкували переселенці з Брилинець на Закерзонні. Селяни не мали пашпортів, тільки в чоловіків були військові книжки. Не так було по містах, в тому в районних центрах, де вже всім видано пашпорти. Свій документ я оформила як переселенка з Брилинець. Коли б одначе схотіла поїхати куди-небудь, треба було мати посвідку з сільради. Через знайомих у селі Наталка постаралась мені таку посвідку. Вона також подарувала дещо зі свого одягу, бо в мене не було жіночої одежі. Всю зиму й дотепер ходила в штанах і чоботах. Забезпечена, отже, документами й одягом, на другий день я вирушила у світ, в дорогу до Самбора. Подалась пішки до найближчої залізничної станції в Бориничах і звідти, пересідаючи кілька разів, повинна була добитися до місця призначення.

На приміський поїзд можна було купити квиток відразу в обі сторони, якщо пасажир вертався того самого дня. Тому всі ті, що стояли в черзі перед мною, заявляли касієрці: «Обратний». Мене обурювало таке обросійщення мови, і я не витримала.

— Чому всі кажуть «обратний», — звернулася до дівчини, що в черзі за мною. — Чому не скажуть по-українськи?

— З тим уже була ціла кумедія, — відповіла вона. — Недавно одна жінка, замовляючи білет, сказала: «Дайте мені туди й назад». А хлопи, що стояли за нею, як почали реготатись, як почали робити собі з неї всякі жарти, так що після того вона, бідна, певно також казала «обратний».

З Ходорова я заїхала до Стрия і звідти щойно ввечорі сіла на поїзд до Самбора. В Стрию станція, збомблена під час війни, ще й досі не була відбудована. Ворота прямо з вулиці вели на перон, і біля них перевіряли квитки, які треба було купити в сусідній кам'яниці.

Я підійшла до воріт аж тоді, коли мали впускати пасажирів на поїзд, а до того часу проходжувалась у місті. Серед людей крутився міліціонер, і, коли я пройшла крізь ворота, до нього підійшов молодий чоловік, вдягнений у порядний цивільний одяг, щось йому пошептав. Після того вони стали придивлятися до мене. Бувши весь час настороженою, я це зразу завважила, але затримала рівновагу, не показуючи назверх, що нервуюсь. І все ж думка весь час надокучувала: «Хто він такий, той у цивільному? Може, знав мене давніше і тепер пізнав?» Опісля я побачила, що міліціонер, розпихаючи натовп, пробирається до мене.

— Ваші документи?

Я помало, спокійно витягала посвідку з сільради. Але що за непростимий промах — нараз забула своє нове прізвище! В тій критичній ситуації вирішувалась моя доля. Розгортаючи повільно посвідку, я блискавично прочитала прізвище, поки передала її в руки міліціонера. Він розглянув її, уважно прочитав, відтак запитав:

— Фамілія? Год рождєнія? Дєревня? Куда єдєш?* Відповіла йому на всі запитання, і він віддав мені посвідку. Якби міліціонер узяв посвідку з моїх рук, поки я її прочитала, була б провалилася. Так першого дня я дістала добру научку і дякувала Богові, що все закінчилося щасливо. Таж знала, що в тій поліційній державі, де не тільки документи, але й думку людини намагались контролювати, не можна допускатись помилок, якщо бажаєш вижити.

До Самбора приїхала вже вночі. Там станція була також збомбардована під час війни, і люди, які чекали на досвітній поїзд до Львова, куняли прямо на землі перед станцією. Хто приїхав пізнім поїздом, як от я, сиділи на траві й чекали ранку. Від часу, як надворі темніло, аж до ранку, поки не розвиднювалось, люди боялись ходити по вулицях, бо в місті було багато злодіїв і п'яних солдатів, які грабували, побивали, а то й убивали.

В дорогу я вибралася в суботу. Тепер вже була неділя. Як розвиднілось, пішла шукати хати батьків Старого, знаючи, що живуть десь на передмісті. Шукала, розпитувала людей, обходила кругом Самбора і не знайшла навіть приблизно подібної назви вулиці, на якій вони мали б жити. Не було іншого виходу, лише треба відшукати Ірину, може, вона знає їхню точну адресу.

---

* Прізвище? Рік народження? Село? Куди їдеш?

Розпитала дорогу в село Нагірне, знайшла хату господаря, де проживала Ірина, але не застала її вдома. Господар зустрів мене стримано, з недовір'ям. Він не знав мене, але, коли жив на Закерзонні, знав Орлана і Птаха. Тож показала йому світлину, на якій я була з Орланом. Він зразу змінив своє наставлення, став привітний і пообіцяв помогти розшукати батьків Старого. Для цього обоє вибрались до Самбора до церкви на богослуження. Поки я добилась до села, а відтак ми вернулись до Самбора, було вже доволі пізно, в церкві майже кінчалась богослужба, тому вже й не заходили всередину. Під церквою господар зустрів знайомого переселенця, який знав адресу батьків Старого, і після богослужби ми троє подались туди.

В тих роках ще легко було розпізнати переселенців серед місцевого населення, навіть не бравши до уваги різниці в говірці. На відміну від місцевих людей, вже навчених понад трирічним гірким досвідом, у переселенців ще було велике довір'я один до одного. На це склались свої причини. Від 1944 року до часу виселення в Україну, на Закерзонні, паралельно з польською окупацією, великий вплив на життя населення мала підпільно-збройна боротьба. Воно, населення, дало великий вклад у цю боротьбу, а хто не пішов до УПА, то співпрацював з нею. З офіційною владою зустрічались, як з ордою — при наїздах на села, облавах, боях. Такий стан не створював ворогові можливости надто успішно розвинути свою аґентуру і також сприяв витворенню довір'я між населенням. Підпілля й УПА були якось пов'язані чи не з кожною родиною, боротьба стала частиною навіть особистого життя. Однак у парі з тим була послаблена конспірація.

З таким ось наставленням переселенці з Закерзоння опинились у підсовєтській Західній Україні, де МВД уже вспіло розвинути свою аґентуру. Вони, «закерзонці», і надалі одні одним довіряли, ділились таємницями, поводились необережно і якось не здавали собі справи, що живуть у змінених обставинах і що МВД приглядається теж до них. За своє нерозуміння згодом дорого заплатили. Мені особисто це створювало в майбутньому великі труднощі. При всій їхній добрій волі, було неможливим законспіруватись серед них.

Батьки Старого також тількищо прийшли з церкви. З ними проживала їхня невістка, жінка найстаршого сина, який відійшов на еміґрацію, та її п'ятирічна донечка. Моїх супутників старенькі знали, а мені приглядались з цікавістю, мовляв, хто вона така. Тоді господар з Нагірної сказав, що я принесла

їм листа від Івана. Аж затремтіли старенькі від новини, вимовляючи майже водночас: «Боже милосердний, він живий, наш Іван», — і сльози радости текли по їхніх стомлених обличчях.

За тим пішли розповідання на хвилину щасливої матері про те, якою золотою дитиною був її Івась («Старий»), як у всьому помагав їй. Зразу стали розпитувати про Василя («Орача»), їхнього другого сина, що теж у повстанцях. Я заспокоїла їх, сказала, що він живий, але з ним тепер не стрічалась. Тоді стали виливати передо мною своє горе, трепетні думи, з якими ховались перед людьми. Розповіли, що приготовлялися до вивозу на Сибір і зі страхом сподівалися його з дня на день. Я вислуховувала їхні болі, такі подібні до тих, що і в моїх батьків, і боліла, як над своєю родиною, бо вони насправді були мені дуже рідними. Розпитували мене докладнісінько про своїх синів. Старалась розповісти їм якнайбільше деталів, пригадувала собі кожну подробицю з їхнього життя, бо бачила, з якою насолодою вони вбирають у себе мої оповідання. Для них це була хвилина щастя в їхній сумній старості. Старенькі хотіли написати листа Іванові та передати гостинець. Я пообіцяла вступити до них перед від'їздом, але відрадила писати листа, зате пообіцяла все йому про них розказати.

На другий день повернулася з дороги Ірина. Вона їздила в Добромильщину до свого брата Чорноти та його друзів-підпільників, яким робила закупки в місті. Ірина розповіла мені про своє гірке життя серед людей, які не завжди розуміли молоденьку самітню дівчину. Її родина вся розбита — мати на Сибірі, сестра «Уляна» в тюрмі, вже вивезена до лаґеру. Рік тому ще писала, що працює важко в шахтах і захворіла на туберкульозу. З того часу не було більше від неї вістки. Батько, після перебування в УПА, ніби десь осів у Західній Польщі, куди вивезли його разом з іншими українцями, коли ліквідували українські села на Закерзонні. Вона також не знала, яка його тепер доля, боялася, чи він не арештований поляками. Єдиним ясним промінчиком у її житті були оті зустрічі з братом і підпільниками.

Ірина тут не знала людей, щоб помогти мені приміститись, а в Добромильщину я не хотіла їхати. Це прикордонна зона, і там важче було б залеґалізуватись. Я навіть не могла б туди дістатись. Квитки на поїзд видавали тільки за пашпортами або учнівськими квитками, який мала Ірина, бо вже рік ходила в Самборі до десятирічки. В Самбірщині жило доволі багато переселенців. Господар з Нагірної знав їх і пообіцяв

помогти мені піднайти родину, в якої я могла б прожити, аж поки не родитиму дитини.

Я вирішила зустрітись з Наталкою і, якщо вона до того часу не піднайшла для мене хати, встановити з нею надалі зв'язок, вернутись у Самбірщину та влаштуватись там при помочі тих людей, з якими я вже зв'язалась. Так і зробила. Ще забрала від батьків Старого пакунок для нього, в який вони вклали харчі, білизну і передали двадцять карбованців, бо більше не мали, та поїхала до Гранок. У домовленому дні зустрілась з Наталкою. А вона мала для мене тільки невеселі новини, такі питомі в підпільних умовинах.

Після того як я покинула ліс, група командира Бора змінила місце постою. Днів через кілька вартовий зловив досвітком сексота, який якраз зарізував знаки на деревах, щоб позначити, в якому напрямі пішли повстанці. Бір обслуговував зв'язкову лінію до крайового провідника, і його люди майже кожної ночі ходили на зв'язки. Сексот попереднього дня вислідив частину дороги, але не дійшов ще до місця постою. На допитах, що їх проводив Старий, який працював на Закерзонні у Службі Безпеки, сексот признався, що про свої вчорашні спостереження повідомив МВД.

Кілька годин пізніше емведисти наскочили на постій. В першій хвилині замішання сексот вхопив автомат Старого і зразу націлився у нього. В цей момент один бойовик заступив Старого своїми грудьми й вистрілив у сексота з пістолі. Вони вистрілили одночасно, й оба загинули, бойовик і сексот. Група Бора звела бій з емведистами та прорвалась з оточення. В бою були поранені Старий і Рута. Руті прострілили ноги, і треба було її виносити з прориву. Наталка мусіла зайнятись пораненими, тому не виходила з лісу і не полагодила нічого для мене.

Старий дістав відрядження також на Волинь, куди й відійшов незабаром після моєї зустрічі з Наталкою, хоч рани йому ще не вигоїлись. Як я пізніше довідалася, дігнав на зв'язку Орлана і вони пішли далі разом.

З Наталкою я домовилась зустрітись через місяць, а пізніше — знову через місяць. Не так уже розчислювала на її поміч, як хотіла за всяку ціну не перервати нитки зв'язку з підпіллям. Одначе наші домовлення нічого мені не ґарантували. Вистачило, щоб з Наталкою щось сталось, могла ж бути арештована, а то й загинути — і нитка переривалась. Тому Орлан і я взяли це до уваги. Ми домовились, що він напише до мене з Волині на адресу мого дядька в селі Полюхів, Глинян-

ського р-ну. Батьки забиратимуть листи, і з ними я домовлюсь, де їх доставляти мені. Коли не матиму можливости сама виховувати дитину, постараюсь примістити її у людей і вернусь у підпілля до Орлана. Покищо хай хоч отримаю вістку, що він живий, і мені легше буде переносити все, що життя накине.

Домовившись з Наталкою, я поїхала з Гранок до Львова і там зустрілась з татом. Поінформувала його в справі кореспонденції, повчаючи при тому, як переховувати листа до нашої чергової зустрічі, як його перевозити, і домовилась, коли вдруге побачимось. Зі Львова вернулася в Самбірщину. Так почалося моє ходження по людях у пошуку притулку.

По дорозі до Самбора на одному полустанку всіли до вагона два юнаки. Їм було десь по сімнадцять років, мали з собою дерев'яні валізки.

— Куди їдете, хлопці? — поцікавився хтось у вагоні.

— Висилають нас на Донбас. Хочуть створити нам «щасливу молодість», — відповів з іронією один з юнаків, докинув ши до того: — Це не те що в капіталістичних країнах. Ось в Англії молодь нашого віку ходить до школи, займається спортом, а ми — до Донбасу.

Серед переважно місцевих пасажирів вирізнявсь у вагоні молодий мужчина, вдягнений в уніформу залізничного чиновника. На те він озвався різким тоном:

— А ти что хотєл? Надо работать для родіни! Кто будєт?*

— А такі, як ти, — з сарказмом відпалив йому юнак.

Люди у вагоні лиш посміхнулись схвалююче.

Навпроти мене сидів на лавці чоловік у початковій тридцятці, в цивільному пальті, під яким виднілась військова «рубашка». Він опер голову об стіну, зажмурив очі, вдаючи, що спить. В міру того, як юнак викпивав свою «щасливу» молодість, чоловік цей червонів з люті, аж щелепи йому дрижали. А вже коли юнак відпалив москалеві, не витримав довше, зірвавсь як обпарений, підступив близенько до хлопця і, вимахуючи йому п'ястуком під самим носом, зашипів: «Молчать! А нєт — так палучіш двадцать п'ять».**

У вагоні люди тільки переглянулись між собою, а попередній оборонець «родіни» почувся певніше. «Двадцять п'ять» вистачило, щоб усі замовкли. Тільки юнаки далі посміхались недобре. Хтось з пасажирів щось шептав одному з них, а він

---

* А ти чого хотів? Треба працювати для батьківщини! Хто буде?

** Замовкнути! А ні — то дістанеш двадцять п'ять.

відповідав уголос: «Мені все одно. Хіба я повернуся колись звідтіль?»

Це були роки гарячкової відбудови Донбасу. Як недавно німці ловили молодих людей і вивозили на невільничу роботу в Німеччину, так тепер большевики примусово висилали молодь на Донбас. Умовини життя і праці були там жалюгідні, тому ніхто туди не їхав добровільно. Особливо погано ставились, на Донбасі до західніх українців. У листах додому хлопці писали, що, коли приїжджав ешалон із Західньої, за ними викрикували, що «бандєровци прієхалі».

У Самборі я пробула тиждень у батьків Старого. Вони самі запропонували мені побути в них, коли відвідувала їх перший раз. Одначе затриматись надовше не було можливим, їх кожного дня могли вивезти на Сибір. Їхніх синів знало багато переселенців з Перемищини, з-поміж яких деякі були вже тут арештовані, й можна було припускати, що хтось з них міг назвати їх. У них була доволі багата Іванова бібліотека, переважно видання Наукового Товариства ім. Шевченка, яку вони цінували, але боялися тримати в хаті, і книжки заховали на горищі. Пропонували мені забрати їх із собою, на що я радо була б згодилася, якби могла доставити їх у підпілля. А тепер не мала де їх подіти. Крім кількох сусідів, до них мало хто заходив.

Аж тут одного пополудня ми побачили крізь вікно, як відкрилась фіртка і на подвір'я зайшло двоє емведистів і третій в цивільному. Я ту ж мить щезла з кімнати і вилізла драбиною на горище, приготована, що це, може, останні мої хвилини на волі. Звичайно я виходила в город, коли завважувала когось зі сторонніх. Але тепер було вже запізно йти через подвір'я. Вистачило було комусь з емведистів тільки глянути на горище, що вони часто практикували, і я була б пропала. Не помогли б мені документи, бо ніби чого втікала від них?

Емведисти довго не виходили з хати. Врешті забрехав собака, й незабаром невістка покликала мене до хати. Там я застала плач і голосіння. Емведисти спочатку поцікавились, чи господарі здали поставки, потім питали про синів. Попитали тільки от так собі, про око, бо їм вже все було відомо. Самі сказали батькам, що два їхні сини в повстанцях, а третій — за кордоном. Запитували, чи ті, що в «бандєровцах», не відвідують їх ночами. Старі мовчали або відмовлялися, а емведисти сміялись їм увічі. Більш нічого не говорили, виходило, прийшли тільки їм сказати, що знають про них.

Тепер уся родина стала конкретно підготовлятись до

вивозу на Сибір. Обдумували, що продати, що лишити — і все робилось з плачем, з бідканням, але без нарікань, без єдиного слова докору синам... Очевидно, я не могла в них довше перебувати і ще цього вечора відійшла на село до Ірини.

Однак і це місце не було відповідне для мене, бо і господар, і Ірина жили під прибраними документами, втримували контакт з підпіллям, отже хата непідхожа. Опергрупа робила вже кілька разів засідку недалеко, мабуть, щось пронюхували. Господар старався підшукати відповіднішу родину, а покищо примістив мене тимчасово на периферії Самбора, також у сім'ї переселенців. Я ще не замешкувала в таких людей. Це були бідні маломістечкові пролетарі, що жили всією родиною в одній-однісінькій кімнаті, яка служила їм кухнею, спальнею, вітальнею та ще й шевською майстернею.

Увійшовши в їхнє помешкання, я аж ахнула від заскочення і розчарування. Одначе, не зважаючи на страшну тісноту, ці чудові люди прийняли мене з найбільшою привітністю і щирим серцем. А мені, особливо в ту пору, воно було дуже потрібне. Добросердна господиня старалася приготувати мені їжу кращу, як своїй сім'ї, завважуючи: «їжте, вам треба сили». Мали двох дочок і сина, старша дочка вчилася в педшколі. Вона і брат були інтеліґентні молоді люди, щирі патріоти. Молодшій дочці минуло десять років.

Мало того, що їх там жило п'ятеро, цей «колгосп» відвідувала незчисленна кількість їхніх приятелів і знайомих, бо були дуже гостинні. Постійно навідувався якийсь солдат, росіянин. Ті солдати часто лазили по хатах, і йому, видно, припала до серця якраз ця родина. З часом приходив уже не сам, а приводив більше товаришів з собою. Він був зовсім простий хлопчисько, казав, що дуже хотів би оженитись «на западнячкє» і водив очима за донькою. А вона як кров з молоком — вродлива, весела і співуча, такими женихами, як кажуть, плоти підпирала. Мене турбували його часті відвідини, але хатні заспокоювали, кажучи, що він призвичаєний бачити в їхній хаті нових людей.

Було свято Петра і Павла. Я з донькою господарів вибралась до церкви. Пішов до церкви також і син, але сам, не з нами. Після богослужби він привів у хату чотирьох чоловіків, усі переселенці, і по дорозі вже їм сказав про мене. Я була заскочена, що його знайомі вітались зі мною з «помпою», цілуючи в руку. Зразу догадалась, що це його робота, і глянула на нього з докором. Очевидно, всі хатні, крім

найменшої доні, знали, що я підпільниця. Інакше були б мене не прийняли, бо самі не мали де поміститись. Але я їм стільки разів втовкмачувала в голови і наказувала, щоб нікому не говорити, щоб казали, що я товаришка доньки, та ніщо не помагало. Опісля хлопець запевняв мене, що «то всі певні люди і нема чого вам боятись».

Оті його гості випили по чарці та почали розмову, відверту, щиру, так, як говорилось з повстанцями. Всі вони були розумні молоді люди, напевне й чесні, але я знала, що серед них мені не загріти місця. Незабаром врешті пощастило Ірині підшукати мені квартиру в Калинові під Самбором.

* * *

Мадонно мого часу!
Над тобою
Палають німби муки і скорбот...
Василь Симоненко

Їх було три сестри та один брат, на прізвище Янківські. Вони були круглі сироти, переселенці з Закерзоння, із села Тисова. Найстаршій, Софії, було двадцять з прибавкою, а наймолодшій, Гані, певно, десять років, і вона влітку пасла корову. Брат починав уже парубкувати, часто не спав у хаті, тільки на горищі або в саду. Не через парубкування, а тому що міліція ловила ночами хлопців його віку і висилала на роботу до Донбасу. Він уже дістав був «призов на роботу», однак, як більшість молоді, зіґнорував його і не поїхав: «Як зловлять, трудно, пропало. А поки не зловили, ще поживу трохи».

Не зважаючи на те, що вже була половина сорок восьмого року, совєтська влада ще не була солідно закріплена на селі. Населення не тільки що ставило опір колективізації, але навіть в армію не всі йшли, коли їх покликували, хоч за те суворо карали. Переховувались деякий час, опісля змінювали місце праці, нехтуючи всякими «трудовими дисциплінами».

Дівчата прийняли мене чим хата багата, проте хата була дуже вбога. Ми незабаром ізжились, призвичаїлись одні до одних, і я могла була б увійти за їхню двоюрідну сестру, якби не ота питома їм говірка, якої ніяк не могла повністю опанувати.

У середущої сестри, Устини, була трирічна донечка, Іванкою звалась. Вона прийшла на світ ще в їхньому рідному

селі, Тисові. Але й дотепер ніхто, крім Устини, не знав, хто батьком дитини. Софія нарікала: «Вже скільки ми її не випитували, не просили, а вуйко то вже й усяко її ганьбив — а вона таки не призналась. Устала була раненько корову доїти, покрутилась по хаті, постогнала, тоді пішла до ліжка, лягла і вродила. Сама, без акушерки. Вона й не лежала довго. Ще того самого дня варила нам їсти. Не знаю, чи навіть на сповіді призналася, така вже завзята. Від тоді і не дуже здорова, мусит, щось обірвалось їй всередині». (Я запримічувала, що Устина часто бралась за долішню частину живота, наче щось долягало їй. Однак ніколи ні словом не пожалілася).

Коли ще жила в рідному селі, Устина мала нареченого. Він був в УПА і там у боях пропав безвісти. Вона не знала, чи загинув, чи, може, захопили його пораненим. Тоді впало в Тисову військо, насильно переселили людей, і Устина так і не дізналась про його долю. Догадувалися люди, що дитина ніби від нього. Одначе вона ніколи цього не підтвердила. Говорила небагато й завжди знаходила собі роботу, наче знущалась над собою і в праці хотіла втопити свою печаль, а може, і сором. «І чого аж так забиватись, — розраджувала її сусідка. — Трудно, таке може кожному притрапитись. Дивись, яка файна дитина, як янгол. З гріха то все таке файне вийде, а як же. Але ти собі з того нічого аж так дуже не роби — ти не перша, і ти не остання».

Вставала вона вдосвіта, запорювала вбогу господарку, наварювала їсти і йшла в поле на цілий день. Вилущена з решток сил, верталась увечорі додому і, коли все поробила, сідала з Іванкою на порозі. Клала собі на коліна її голівку і ніжно гладила золоті, наче янгольські, кучері, а на лиці засвічувалася ласкава усмішка. Тоді в неї розгладжувались передвчасні зморшки на чолі та біля вуст і вона виглядала молоденькою. Мені здавалось, що саме оті вечірні хвилини, проси-джені з дитиною на порозі, становили все її щастя.

Якось спитала її, чому вона задумана постійно, чи не долягає їй щось. Порадила звіритися у своїм горі хоч одній людині і легше стане на душі.

— А що воно мені поможе? Хіба чиїсь слова вернуть мені його?

— Його не повернуть, але ти ще молода, перед тобою все життя.

— Передо мною тільки одне, виховати Іванку. А щастя? Не говори про нього...

Я гляділа на неї і з болем думала про її «в сімнадцять

літ розстріляну любов», думала, як страшно жити, коли в її віці вже не залишилося нічого більше сподіватись від життя. Зовсім недалеко звідси, в сусідньому містечку, встановлювались нові норми. Понаїжджали чужі люди з чужою мовою і заводили свої порядки. Устина не сприймала їхніх норм, знати їх не хотіла і воліла жити далі в своєму світі, зі своєю важкою ношею.

Не зважаючи на дуже високі зерноздачі, які наклала влада на приватні господарства, дівчата якось в'язали кінці докупи. Високі поставки були додатковою формою пресії на тих, що не вступали в колгосп. Зрештою, підійшли вже жнива, сушили на скору руку свіжовижате жито, мололи на жорнах, і хліб був до якогось часу.

У моїх документах я була оформлена як незаміжня. Спочатку було мені неприємно прикидатись перед сусідами, але помалу вони до мене звикли і залюбки заходили поговорити. Одна навіть хотіла засватати свого одинака. «То ніц жи буде дитина, що зробиш, так часом вийде. Зато вона файнє говорит і ми сі подабат». До мене не сміла йти з пропозицією, лише переказала через Софію, а та мала принести відповідь. Не знати, чи вона хоч спитала сина, чи сама вирішувала за нього.

Спочатку ніби все виглядало впорядку. Я зареєструвалась у сільраді й вирішила тут перезимувати. Думала, підплекаю кілька місяців дитину, а навесні приміщу її в більш підходящій родині. Тим часом поїхала на домовлену з родиною зустріч, а також зутрілась з Наталкою, яка привезла мені листа від Горнового. Він запитував, як влаштувалась, і нагадував, якщо буду в потребі, щоб контактуватися з ним. Повідомив мене, що Орлан зайшов щасливо на Волинь.

... Зайшов щасливо, живий..., і сіризну мого життя прошив один золотий промінчик. Тоді розповіла Наталці, в якому середовищі я опинилась. Вона потішила мене, що вже підшукала родину, де зможу замешкати, тільки з якихось-там причин треба ще почекати. Ми домовились зустрітися наприкінці серпня, а покищо я поверталася поїздом назад до Калинова.

Надмірно переповнений потяг мчав зі Львова на Самбір, на кожній зупинці вивертаючи зі свого нутра обладованих кошиками та клунками селян. Коли по декількох полустанках у вагоні трохи прорідло, на спорожніле біля мене місце на лавці присів молодий хлопець. Йому не було більш як дев'ятнадцять років, і вся його поведінка, а також густий рум'янець

на щоках прозраджували несміливу вдачу. Проте неважко було запримітити, що хлопцеві дуже хотілось нав'язати зі мною розмову, тільки не знав, сердега, з чого почати. Розглянувся кругом, відтак зосередив свій зір у вікно, на поля, що швидко пробігали за вікном.

— Дивно мені виглядають ваші вузькі нивки. У нас лани широкі, як море, — завважив, звертаючись до мене. Його мова вказувала, що він не місцевий. Завдяки опорові, що його ставили колективізації селяни Західньої України, в тих роках поля ще рясніли «вузькими нивками».

— Проте з ваших ланів, як море, приходили люди за хлібом сюди, де лани вузькі. І ми були в силі ще і їм допомогти, — не без іронії відповіла йому.

— Але ж голод у сорок шостому не був наслідком колективізації. В нас була засуха, а тут, в Західній, її не було, — він мені на те.

— Це правда, у вас була засуха, але чому влада навіть під час неврожаю здирала з колгоспів поставки, не залишаючи людям хліба на прожиток? Чому не заопікувалась колгоспниками і не прислала їм хліба з областей, де не було посухи? — не попускала я йому.

В підпіллі ми могли думати самостійно І не боялись висловити своїх думок. Так уже я звикла до того, що навіть коли опинилася в іншому світі, як ось у поїзді, нелегко було мені пристосуватися до нової дійсности. Я вже не могла здержатись.

— Якщо бракувало хліба в цілій країні, — провадила я далі, — тоді чому влада не позичила в іншої держави, щоб лише врятувати своїх громадян від голодової смерти? Так роблять інші країни, коли їх стріне подібне лихо. Таж Сталін сказав, що людина — найбільший скарб. Тим часом влада не тільки що не помогла, а навпаки, ще й забороняла голодуючим іти в Західню за хлібом і самим себе по змозі рятувати від смерти.

Збентежений юнак мовчав і більше не намагався обороняти власть. Щойно тепер я запримітила, що до нашої розмови прислухались пасажири із сусідньої лавки. Там сиділи чоловік, йому було під шістдесятку, з двома доньками в віці, одній близько тридцятки, другій, з надмірно розмальованим обличчям, десь доходила двадцятка. Він втрутився в нашу розмову, розповів, що вони з Київщини і прибули в Західню ще за перших большевиків, додаючи: «як тут кажуть». З того часу він і старша донька, чоловік якої загинув на німецькому

фронті, вчителювали на Підкарпатті. Молодша й надалі жила на Київщині й тепер ось приїхала до них на відвідини. Цікаво було спостерігати їхню розмову, в якій батько і старша донька говорили українською мовою, а молодша підкреслено відповідала їм по-російськи.

Коли ми вже менш-більш познайомились, чоловік, як і раніш мій сусід-юнак, оглянувсь по пасажирах, тоді до мене притишинем голосом: «Ви праві, без колгоспів людям краще живеться. Селяни всюди ненавидять колгоспи».

Підбадьорена його признанням, я знов узялась критикувати совєтський режим, поки нараз не спам'яталася. «З ким то я так завела мову? Хто вони всі? Ось хтось з них може вийти в коридор і вернутись з емведистом та вказати на мене», — майнула в голові тривожна думка. Щоб якось відв'язатися від теми, я кинула з удаваною байдужістю:

— А втім, я не знаю, як краще...

Моя реґресія явно не подобалася юнакові.

— Ось спочатку говорили наче все як слід, потім самі засумнівались. Тоді, на ділі, як краще? — запитав з обуренням.

Мені стало ніяково з його докору, але також його розхитана нерішучість розсердила мене. Очевидно, він від дитинства виховувався на «директивах» і так уже звик до штампованої думки, що розгубився, коли стрінувся з відмінними поглядами на якусь справу і взагалі життя.

— А ви візьміть і самі подумайте у своїй голові, що і як краще. Кожна людина сама повинна зважити всі за і проти та не приймати чужих висновків, тільки зробити свій. На те ви ж ходили до школи, яка повинна навчати молодь думати самостійно.

Наша дальша розмова зійшла на побутові звичаї в їхніх і наших сторонах. Літній чоловік хвалився своїми хвацькими пригодами з молодих літ, а юнакові дуже хотілось послухати про наші весільні звичаї, питав, чи заведено в нас так, як у них, де після першої ночі виносять з комори рядно, на якому спали новоженці. У відповідь всі розсміялись, враз із ним самим. Видно було, що він десь чув або читав про таке і в його сторонах давно того не водилось, а сказав, щоб посміятись. Тим часом настав полудень, дехто повитягав з торбів, що мав приготоване, при тому частуючи одні одних. По обіді юнак присунувся до мене і, щоб не почули його навіть найближчі сусіди, заговорив стишеним голосом.

Насамперед розповів мені, хто він та що він. Походив з Житомирщини, одинак у батьків, тато — голова колгоспу. Вдо-

ма у них хороший садок: «Оте яблуко, що ним вас почастував, це з нашого садку. В сорок шостому в нашій сім'ї не було голоду». В минулому шкільному році навчався на бухгалтерійному курсі в Тернополі. Все ішло як слід, та ось недавно, улітку, бандерівці зробили наскок на промсоюз у Тернополі, забрали з каси гроші, а також взяли з собою одного партійця. Довідавшись про те, його батько налякався, та й він сам боїться залишитись у Тернополі. Йому, одначе, _дуже подобається жити в Західній, і він хотів тут залишитись. Тепер мав у пляні переїхати до Самбора і там далі навчатися, потім стати бухгалтером у колгоспі. «Тільки не знаю, як воно там, чи також там діють бандерівці. Чи не вбили б мене, коли б став на роботу в колгоспі». Він був очевидячки заклопотаний і шукав у мене поради.

Я не в силі була приховати усмішки. Ну й натрапив, подумала. Мабуть, у цілому поїзді не знайшов би більш автентичного дорадника в цій справі. Але, поки давати йому поради, мені треба було трохи більше взнати від нього.

— Кажете, чули про бандерівців, що десь там напали, щось забрали. Скільки ви самі знаєте про них? Як собі їх уявляєте?

— А це, знаєте, більшість чоловіків тут це напівпартизани, тобто бандерівці. Днем вони вдома, наче нічого собі, орють, сіють, а прийде ніч — витягають винтовки і йдуть робити своє діло.

— Воно, може, не все так, як говорите, — почала я, засміявшись з його нереального образу повстанців. — Ті, про кого ви оповіли, можливо, їхні помічники, а повстанці — це професійні підпільники, вдень і вночі. Вони поставили собі за ціль здобути українську державу, без зверхности над нею Росії, розумієте? Очевидно, населення їм помагає, бо в партизанах їхні сини, батьки, брати. Вони даром, без вини, нікого не вбивають. Бувають кар'єристи, які коштом населення вислуговуються перед властю, і саме їм треба боятись партизан... А ви комсомолець?

Глянув на мене, потім опустив додолу зір: «Так», — і ще густіше почервонів. Чи не вперше в житті він почувався ніяково за свій комсомольський квиток.

— Вам нічого боятись бандерівців, — заспокоїла я його.

— Якщо будете чесні та привітні до людей, вам у Західній нічого поганого не станеться.

Хмарина затурбованости зсувалася з лиця юнака. Він став прояснюватись як день. Готовий був знову жартувати, але моя

дорога кінчалась, поїзд наближався до полустанку, де мені треба було висідати.

— Будьте здорові, до побачення! — махав рукою з вікна вагона.

Я йшла вузькими межами вузеньких підкарпатських нивок і пестила долонями марне колосся достиглих ланів. Будь і ти здоров, юначе. Якщо наша розмова розворушить твою думку і спонукає задуматися над життям твоїм і долею твого народу, тоді я вдячна долі за такі зустрічі.

ПРОВОКАЦІЇ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

У Калинові мені не щастило. Якщо траплявся в селі поганий випадок, до якого була причетна режимна власть, він впливав також на мою ситуацію.

Один чоловік з Калинова був покликаний в армію, але не пішов і переховувався в Рудківському районі у свояків, теж переселенців. За такий крок його авторитет зріс непомірно серед калинівців. Цей високий авторитет перенесено і на його жінку, якій довіряли всі секрети в селі. Жінка ця часто відвідувала свого чоловіка й, очевидно, переказувала йому все, що діялося в селі. Коли дівчата раніше розказували про неї, я їх остерігала, щоб нічого їй про мене не говорили. Вона загрожена і кожного дня може бути арештована.

Посидів той чоловік без діла по горищах півроку і довше не міг так жити. В підпілля не зголошувавсь. Він розумів, що там ще небезпечніше, як в армії, бо звідтіль, мабуть, ніколи не вернувся б. Тим часом МВД зчаста заходило до його хати або викликувало жінку до Самбора і намовляло, щоб схилила чоловіка вийти з укриття, обіцяючи не покарати його за непослух законові. Зневірений безнадійними обставинами, він вернувся до Калинова і примирився з владою.

«Примирення з владою» — це типовий клич МВД, звернений до українського населення західніх областей в ті роки. Таких, як цей чоловік, було багато. Може, неодин з них втомився ховатись на власну руку, але боявся покарання, не довіряв МВД і далі ховався. Треба було владі на прикладах показати, що, мовляв, живи собі, тобі нічого не буде, тільки вийди з укриття. Може, той чоловік з Калинова і був одним з тих, яким хотіли переконати інших. Після уявлення все село зненавиділо його.

Тут, як колись на Закерзонні, ще діяв станичний, про пост якого знали всі переселенці в селі. Він знав, що я підпільниця, бо, мабуть, при його помочі знайшли мені помешкання, і деколи навіть заходив до нас. Тепер, наляканий, прибіг до мене і щойно тоді сказав, що жінка зголошеного дезертира знає про мене і треба сподіватись, що сказала своєму чоловікові. «А все ж, видно, що не цілком свиня,

якщо до тепер ще не сказав МВД про вас. Але може сказати», — боявся хлопець.

Мені не можна було ні одного дня довше задержуватись у Калинові.

Перед тим, коли все те сталося, я мала зустріч з Іриною в Самборі. Вона була дуже опечалена. Її брат, Чорнота, загинув на засідці. Мені разом з нею серце рвалось з болю на ту вістку. Я знала всю їхню сім'ю, колись у хаті її батьків знаходила захист під час облав. Тепер старалася, як тільки могла, її розрадити. На жаль, у такім великім горі потішити не можна, тільки можна поділяти біль...

Недаром кажуть, що лихо ходить у парі. Було два місяці до родів, коли я знову залишилась без притулку. До того, ще й захворіла і спізнилась на стрічу з Наталкою у Гранках. Вона чекала весь день і відійшла, побоюючись, чи мене не арештували. Сказала господарям, що підшукала мені хату в гарної родини. Я була в розпуці. Рішила очікувати Наталку, хоч би кілька тижнів, бо йти не мала куди.

В тій порі я часто занедужувала. Постійні турботи, непевність мого становища, а також хвилювання, коли в село наїжджали загони МВД та всяка інша наволоч з району з військовою охороною, — все те впливало на мене пригноблюючe, і я ніколи не визбувалась внутрішнього смутку. Боялась, щоб мій психічний стан не позначився неґативно на дитині, і молилася, щоб вона вродилась здоровою. До того ще добавлялась безнастанна журба за чоловіка. Вона зайняла частину мого мозку, там розгосподарилась на постійно і всевладно домінувала над всією моєю істотою. Та журба мені деревами шуміла, річками струменіла, годинником вибивала одне кардинальне питання: «Чи ще живий він???» Тільки жінка повстанця, а також і мати, випили до дна всю гіркоту отих думтривог. З війни, хто залишився живим, повертався, а з повстанців...

Був кінець серпня — початок вересня. В Ходорівщині, як і в більшості теренів Західньої України, було дуже неспокійно. Впродовж трьох тижнів війська МВД проводили великі облави в Миколаївських лісах. Вони також творили провокативні групи з колишніх червоних партизан і під маркою повстанців тероризували населення, особливо в підлісних селах. Люди їх скоро «розкусили». Вони, хоч і завчили місцевий діялект, часто вживали до людей грубої мови, проклинань, а коли забувались, то й матюкали, що взагалі не було прийнятим не тільки серед повстанців, але й серед місцевого населення. Бували, однак,

виняткові випадки, що провокаторам повірили, і знову таки насамперед серед переселенців із Закерзоння.

Зайшли в Гранках до одних переселенців, у яких донька та син співпрацювали з підпіллям. Син був в «істребітєльном батальйоне», стрибком називали люди такого. Провокатори залишили в їхній хаті ніби записку до одного повстанця, який, вони підозрювали, заходить у село. Сказали, що відорвались від групи під час облав і тепер шукають зв'язку. Дівчина відперлась, кажучи, що не знає нікого з повстанців, і не прийняла записки. Зате брат повірив їм, прийняв записку й обіцяв доручити, та ще й сказав до сестри в присутності провокаторів, що немає чого боятись. Незабаром після того зайшли в село повстанці. Вони вже довідались про провокаторів та прийшли остерегти людей, щоб з ними не зв'язувались. Коли їм розповіли про згаданий випадок, сказали, що ніхто не відорвався і не шукає зв'язків. Опергрупа потримала якийсь час засідку біля згаданої хати і, не діждавшись повстанців, заарештувала хлопця.

Провокативні групи брались ще на інші способи. Забирали запідозрених у співпраці з підпіллям людей до лісу, до побудованих для цього криївок. Там проводили над ними слідство, звинувачуючи їх у співпраці з МВД. При допитах вживали тортур. Траплялось, що здезорієнтована людина повірила, що то повстанці й виправдувалась, доводячи, що вона співпрацює з підпіллям. У селі багато знали одні про одних, і, коли хтось повірив провокаторам, він не тільки розповів про себе, але як запитували, а питали напевне, то й розказав про інших, до кого заходили підпільники. Наслідків не треба було довго чекати. Після того приходили арештування.

Метою провокацій було обірвати співпрацю населення з підпіллям. МВД хотіло настільки здезорієнтувати людей, щоб вони ніколи не були певні, з ким мають діло й кому помагають. Вкінці населення буде знати, що мало діло з провокацією. МВД само старалося, щоб люди довідались і після таких випадків нікому не довіряли.

Облави по лісах у ту пору відбувались ще й тому, щоб перешкодити підпільникам приготувати собі свіжі бункери на зиму і забезпечитись харчами, на що якраз був сезон.

Хоч літо не було легке, але тепер стало ще важче. Я жила в постійній напрузі. Село лежало недалеко лісу, і через постійні облави в хаті було небезпечно. Тому доводилось ночувати на горищі або в клуні. Одного пополудня над'їхали зі сторони лісу вантажні авта, повні військ МВД. Задержались

коло хатів і стали злазити з авт. Вглядівши їх, я подалась на городи. Недалеко стояв ще не вижатий овес, в який і зайшла. До мене доносивсь гавкіт собаки мого господаря, а також сусідських собак. Це давало мені знати, що військо зайшло вже на їхні подвір'я.

Звечоріло, а далі зовсім потемніло, а собаки не переставали заливатись по всьому селу. Затримались, значить, у селі наніч, а ранком, може, й почнуть облаву. Мало того, що під осінь ніч вже холодна і я дриґотіла в моїй легкій сукенці. По півночі ще й пустився дощ, промочивши мене до нитки. Так просиділа до полудня другого дня, поки не від'їхали емведисти й не прийшла по мене дівчина господаря.

Наталка не показувалась до Гранок. Може, через облави, а може, думала я, вже відійшла з провідником Федором на зимування в глиб лісів. Більше я її ніколи не бачила. Потім глибокою осінню ходили тривожні чутки, що в Городоцькому районі в лісі загинув високої ранґи провідник підпілля враз зі своєю секретаркою. Говорили, що в неї були довгі чорні коси.

Мені пощастило підшукати в селі родину, здавалося, не підозрілу в очах совєтської влади, в якої я й оселилася. Син і донька господарів працювали в районі, через що їм жилось трохи легше за інших селян. Це скоро винюхали районні чиновники і при кожних відвідинах села, а приїжджали вони часто, вступали до мого господаря, щоб у нього поїсти, а то й попити. Зайшов раз аґент від збирання зернопоставок. Зустрівшись з ним на подвір'ї, господиня облесливо привітала його: «О, гості до нас». — «Дідько забрав би вас», — сміючись, відповів аґент, українець зі східніх областей. — «Та де ж би я таке сказала!» — «Не сказали б, звісно, але подумати, то подумали. Ви тут усі нас любите як пси діда на перелазі».

Візити тих чиновників коштували мені чимало нервувань. Як на час доглянула, що над'їздили, виходила на город. Проте нераз не могла проховзнутись крізь подвір'я. В сорок восьмому мало хто з районної адміністрації показувався в село без охорони озброєних емведистів. Бувало, «начальство» вгощається в хаті, а бійці швендяються по подвір'ї, нишпорять кругом забудувань. Саме ті віддані режимові рядові солдати найшвидше мене завважували та цікавились, хто я.

Зробивши свою роботу, провокативні групи перестали лазити ночами по селу. Зате МВД впадало вночі на своїх автах і виарештовувало людей. Вдень же лазили по селу, здираючи всякого роду поставки. При здирці кожний аґент старався ще й сам запастись продуктами. Збирачка молока у

Гранках, росіянка, яку направили в село на роботу, ошукувала селян і навмисне ставляла нижчу процентність молока, через що кожна родина мусіла здати його набагато більше, як спочатку було накладено на неї. Дійшло до того, що селяни купували на базарі масло і здавали його, замість молока, бо так було легше виконати норму, — парадокс совєтської дійсности. Важко уявити, чи була на світі ще така система, в якій продуцент купував за високу ціну свій власний товар на те, щоб його здати державі.

Селяни своїм способом шукали виходу з тяжкого становища й обманювали «власть», де тільки вдавалось обманути. У випадку високої норми здачі молока, яку не могли виконати, доливали води. Тоді влада назначила процентність жиру як протидію, а знову чиновники, щоб собі вкрасти, ошукували в процентах. Кінець-кінців, найгірше на тому виходив таки селянин. Здаючи на заготзерні збіжжя, дядько, висипаючи з мішка, придержав по пригорщі збіжжя в рогах і вдома витрушував «украдене в держави». За таку крадіжку неодин селянин заплатив десятирічним ув'язненням. Однак це йшла боротьба за життя, за прогодування сім'ї, й режимові ніколи не вдалось її зліквідувати.

До грабунку селян державою ще долучався грабунок апаратчиків, які особисто наживлялись. Воно легко було робити аґентам по всяких поставках, але й інші, які займали в адміністрації пости районних і обласних начальників МВД, прокурори і їм подібні, робили те саме. Вони завели собі в районі господарки, тримали корів, свиней, домашню птицю, а нічого не мали, щоб їх прогодувати. Тобто мали все, лише воно не було придбане власним трудом. Дуже просто — накладали на села свій континґент. Приїжджав такий прокурор чи начальник МВД в село і поговорив собі «по-товариськи» з головою сільради, а в майбутньому, як завели колективізацію, з головою колгоспу. Мовляв, достав мені фіру сіна чи соломи, чи картопель, а я колись тобі теж зроблю прислугу. Звичайно голова доставляв. Хай би не послухався. Якщо був місцевий, то робив це не задля винагороди, а ради святого спокою, щоб із пімсти не пришили йому зв'язку з «бандєровцамі». Таким чином апаратчики запасались в одному селі соломою, в іншому — картоплями. Вони мали своє м'ясо, набіл, не здавали поставок, ще і їхні жінки продавали збиток на базарі за спекулятивними цінами. Не пройшло багато часу, як апаратчики доробились власних хат, мали легкові авта й жили як пани. Такий стан не змінився, коли понасаджувано колгоспи в

Західній Україні. Навпаки, тоді легше було домовитись з колгоспним начальством, бо те вже крало для себе і рука руку мила.

Нераз апаратники пересварились за територіяльний розподіл, нераз конкурували за наживу. Тієї осени ходорівський районний прокурор наказав голові сільради з Гранок, щоб той доставив йому фіру соломи на підстилку для корови. Його, прокурора, ненавиділа молочарка з Гранок за те, що її викрито в шахруванні процентности молока. Її вправді не арештували й не судили, навіть з роботи не звільнили, бо була сюди наслана. Все ж воно недобре виглядало на її партійному квитку, і за те вона не простила прокуророві.

На дорозі до Ходорова молочарка зустріла дядька, що віз солому.

— Кому везеш? — впізнала дядька з Гранок.

— Прокуророві везу до Ходорова.

— Давай назад! Дамой! Он, сволоч, нє імєєт права брать солому*.

Дядькові того тільки й треба було почути. Він завернув «дамой».

Другого дня голова був за чимось у районі. Його стрів прокурор і вилаяв, чому не доставив соломи. Голова виправдовувався: «Молочарка казала, що вам не належиться соломи». Прокурор скипів з люті: «Гдє ж еті бандєровци падєлісь! Зачем нє уб'ют ету б...!»**

Ось де шукав прокурор караючу руку. Солома, очевидно, була доставлена.

Переважну більшість апаратчиків на вищих становищах становили росіяни. Якщо були між ними українці із земель поза Збручем, вони часто вживали російську мову. Їхня мова була виразником окупації. Тому місцеве населення розглядало совєтський режим як режим росіян, в його лексиконі — москалів, що прийшли на чужу землю грабувати та поневолювати.

* * *

Вересень уже добігав до кінця, наближався час родів, і я ще раз зустрілась зі своєю сестрою Лесею, щоб дізнатись, чи немає вістки від Орлана. Тим разом вона мала що мені розказати.

---

* Назад! Додому! Він, негідник, не має права брати солому.

** Де ж ті бандерівці поділись? Чому не вб'ють цієї шльондри!

В середині вересня прийшов від Орлана лист. Написав, щоб я до нього приїхала, а якщо мені вже затрудно, нехай приїде сестра. Визначений ним реченець кінчався ще до моєї зустрічі з родиною. Я їм не подавала місця мого перебування, і вони не знали, де мене шукати. Тому до Орлана поїхала Леся.

Зв'язок був поданий у селі Здолбунівського р-ну. За нею прийшов Птах з ще одним повстанцем. Вивели за село, зав'язали хустиною очі та «повели під руки, як молоду до вінчання», розповідала вона мені. При вході до криївки розв'язали очі, і вона влізла всередину. Це була її перша і, зрештою, остання криївка, яку бачила в житті. Не диво, що з цікавістю розглядала, як то живуть підпільники. «Низька, не можна було в ній навіть встати на повний зріст», — казала. Я догадувалась, що то була переходова криївка, на день-два, й Орлан використав її на побачення. У криївці застала Орлана. Він дуже зрадів Лесиним приїздом та випитував про мене: чи здорова, чи маю де жити, як почуваюсь.

Була ще інша причина, задля якої викликав її до себе. Зверхник Орлана домовився з ним про зустріч їхніх зв'язкових у Львові, на якій Орлан мав передати йому свого листа-штафету. Зближалась, власне, дата зустрічі, і на неї Орлан висилав Лесю. Записку Птах уклав у закаблук її мешта, вижолоблюючи в ньому діру, яку потім прибив наверха ґумою. Місце і кличку Леся завчила напам'ять.

У криївці вона затрималась два дні, відповідаючи на розпитування Орлана про школу, настрої серед молоді й те, як налагоджувалось співжиття з учителями зі східніх областей. Після повернення відбула стрічу у Львові. Казала, що зв'язковою була жінка, років тридцяти п'яти, говорила повільною мовою і зверталася до неї через «доню». Вона забрала Орланову записку і домовилась про ще одну зустріч через два дні на випадок, якщо б була відповідь. Відповіді не було, бо так домовлено, чого кур'єрка не знала. Тепер Леся все це мені розказала та передала Орланового листа. Я жаліла, що так склалось, що сама не полагодила зустрічі, але була щаслива, бо мала вістку від чоловіка. Леся не знала, до кого везла листа. Можливо, довідалась щойно тоді, коли її арештували і звинуватили у співпраці з підпіллям.

Моє перебування в Гранках з кожним тижнем ставало дедалі загрозливіше. Бачила, що не вдасться там довго протриматись, бо вже й сусіди забагато мною цікавились. Я не знала, що зроблю після того, як прийде на світ дитина, тому хотіла

за всяку ціну затримати нитку зв'язку з моєю родиною. Ніколи не розповідала їм про моє поневіряння по людях. Вони й без того дуже мною турбувались, але все ж залишала їх як останню дошку рятунку. Тепер домовилась зустрітись з ними в середині листопада.

Вісімнадцятого жовтня прийшов на світ наш син, якого назвала, точніше хотіла назвати, Тарасом. В пологах помагала акушерка з сусіднього села Березівці. Вона походила зі східніх областей, була колись заміжня за чеха-колоніста, який загинув на війні. До Березівець приїхала ще за перших большевиків і з того часу там жила. Крім праці в лікарні, обслуговувала приватно і тим собі доробляла. Та жінка вміла достосуватись до трудних обставин. Із номенклатурою жила в злагоді, навіть по-приятельськи, і до неселення непогано ставилась. Давала собі раду, бо мала виховати двоє дітей. Однак її приязнь з адміністрацією викликала в людей застереження, а то й недовіру. Я нерадо згодилася на її послуги, але не мала іншого виходу. Господиня щось там їй сказала, хто я, і вона нічого не випитувала, але, коли я сіла після родів і вона подала дитину, приглядаючись мені, завважила: «У вас ніжні руки, це добре для дитини». Як відходила, в кухні сказала до господині: «В неї руки не селянки, — і відразу додала: — Але це мене не обходить».

В мене руки зовсім не були аж такі виніжнені. Де б я не перебувала, всюди помагала в хатній роботі, оббирала картоплі, мила долівку, хіба що не ходила в поле на роботу. Але вони мене все одно прозраджували, і заввага акушерки вказувала, що моя доля в якійсь мірі опинилась і в її руках. Хоч яка я була обережна, все одно неможливо було довше прожити на одному місці, не звернувши на себе уваги сторонніх людей.

Зближення між західніми і східніми українцями в перших повоєнних роках проходило доволі повільно. Поминаючи історичні фактори, наявний стан подвійно не сприяв такому зближенню. З одного боку, західні українці ставились майже поголовно вороже до совєтської влади. З другого ж — влада насилала в Західню довірених і перевірених людей, якими заміщала адміністрацію, шкільництво та ін. Режим був заінтересований у тому, щоб дві вітки народу не зближувались між собою й усяко підсилював недовір'я. Зближення все таки відбувалось, насамперед між освіченішою верствою населення, по містах, у школах. Одначе село відставало.

Підпільний провід добре розумів причину політики від-

чуження, інспірованої режимом. Отож підпілля повело акцію за зближення між українцями з усіх земель. Цю тему порушувано в підпільній літературі, а також у розмовах з людьми наголошувано конечність ближчого співжиття. Згодом відносини стали налагоджуватись на краще. Приписувати в тому процесі забагато заслуги підпіллю було б неправильно. Само життя і спільна історична доля зближували людей, але своєю поставою і прикладом підпілля дало великий поштовх та призикорювало процес взаємопізнання.

* * *

Осінь 1948 року пам'ятна для селянства західніх областей. Це був час закладання колгоспів, отже, разом із тим час сильного тиску й терору. Кампанія вже була почалась раніше, але тепер влада взялася до діла з усією рішучістю і притаманною їй жорстокістю, не послаблюючи тиску, поки не сколективізувала всіх сіл.

У перші чотири роки по війні режим був настільки заанґажований поборюванням УПА та підпілля, що не мав можливости заводити колективізацію в тих областях. Хоч досі він ще не зліквідував до кінця руху опору і в боротьбі проти нього також поносив значні жертви, але вже зумів завдати рухові дошкульних втрат. Під тиском збройних репресій МВД, форма боротьби змінилася з партизанської на підпільну і через те стала менш наявною в очах народу.

Совєтська влада побачила, що доки підпілля знаходить підтримку в населенні, важко буде його знищити. Також влада розуміла, що населення, доки матиме чим, буде матеріяльно допомагати підпіллю. Так довго, як селянин жив на приватній власності, він зміг заховати для себе частину продуктів, не здати всього державі та ще й мав чим поділитися з повстанцями. Крім того, що колгоспи були дуже вигідним знаряддям експлуатації селянина і вможливлювали державі безконтрольний грабіж його праці, в західніх областях вони мали сповнити ще додаткове завдання — послабити протибольшевицьку боротьбу. Треба було довести населення до такого матеріяльного зубожіння, в якому воно не мало б чим допомагати підпіллю. До такого стану його можна було довести тільки колгоспами. Вони і сповнили своє призначення. Опісля прийшов час, коли забезпечення харчами ставало кардинальною проблемою підпілля.

Західні українці вже до того часу багато знали про злиденне життя колгоспників у східніх областях і всякими

способами опирались колективізації. Підпілля, зі свого боку, підтримувало селян і допомагало їм у боротьбі, спонукаючи якнайдовше ставити спротив. В окремих випадках повстанці перестерігали, а то й карали завзятих вислужників по селах, щоб залякати коляборантів і тим самим сповільнити колективізацію. Підпілля було свідоме того, що колективізація остаточно буде доконана, але вважали, що народ повинен поставити окупантові активний спротив і мусить боротись за своє існування.

Одначе найсильнішою спонукою до розпучливого опору колгоспам був голод 1946-47 років у південних областях України. Саме тоді селяни побачили в усій наготі страшні наслідки колгоспного ладу.

Ще добре не відшумів гул фронтових канонад, як Україну вже навістило чергове лихо — голод. Він охопив південні області та Молдавію, де була велика посуха. Упродовж двох років валки за валками голодних колгоспників заливали Західню Україну. Ті нещасні люди приносили своє мізерне надбання, все, що тільки могли взяти з собою, щоб виміняти за буханець хліба, кварту муки чи трохи картопель. Приносили хустини, спідниці, рядна, а то і ножі й тарілки, як вже більше нічого не мали. Вони жалілись перед людьми й нарікали на злиденне життя в колгоспах, розказували, які кривди їм робила влада, й остерігали не вступати до колгоспів. Оті голодні колгоспники найбільше підготовили західньоукраїнського селянина поставити опір колективізації. Вони стояли перед його очима і не давали йому скоритися.

Де б я не бувала, в кожному районі Західньої України я багато наслухалася від людей, як ті, що голодували, розпучливо старалися зберегти життя своє і своїх дітей. Деякі фраґменти тих розповідей запали в пам'ять на все життя.

Як тільки стали голодуючі напливати в Західню Україну, підпілля поставилось до них з великим співчуттям. На особистих зустрічах і в масово розповсюджуваних листівках воно зверталося до населення із закликом помогти голодним у нещасті, поділитися з ними харчовими продуктами і не відмовляти їм нічлігів.

У ті роки завданням підпілля було допильнувати, щоб селяни допомогли голодним землякам. Повстанці не тільки наглядали, щоб населення ставилось як слід до тієї трагедії, але й самі проводили збірки харчових продуктів і розподіляли між голодних, а подекуди також допомагали і грошовими датками. Після переходу із Закерзоння ми бачили в лісах

Самбірщини випалені вогнища. Я знала, що повстанці завжди маскують за собою місця постоїв, тому спитала зв'язкових, хто тут був. Мені відповіли, що це голодуючі квартирували, таких місць у лісі було більше, бо голова сільради не завжди приймав їх наніч до села. Часом находило голодуючих у село так багато, що частину він відсилав, і тоді вони заночовували в лісі. «Як ми їх надибували, завжди нагодували і поділились чим могли».

Вияв солідарности з голодуючими був не під смак режимові, і він старався стримати їх наплив у західні області. Влада не дозволяла колгоспникам у голодуючих районах залишати місця проживання, не видавала посвідок, без яких вони не мали права покинути села. Але близька смерти людина не чекала на посвідку: «В Західню — там ще нема колгоспів», — і йшли. Тоді «власть» узялась на інший спосіб — не допускала вживати транспортні засоби. МВД і міліція силою викидали голодуючих з поїздів і вантажних авт, що їхали в Західню Україну. Однак і такий засіб не стримав хвилі голодуючих.

З другого боку, МВД старалось різними провокаціями наставити населення проти голодуючих. Здорові, вгодовані емведисти переодягалися в лахміття і йшли просити хліба. Заночувавши в хаті, ограблювали господаря і втікали.

Все ж навіть тих зморених голодом нещасників «органи» використовували в поборюванні підпілля. Вони знали, що повстанці зустрічаються з голодуючими, тож під маскою голодуючих перебрані емведисти висліджували, до яких родин заходять повстанці. Після того тримали коло хатів засідки, вивозили родини на Сибір.

Нелегко і деколи дорогою ціною доводилось платити повстанцям і місцевому населенню за те, що подавали таку поміч. Проте вона в стократ винагородилася. Врятовано сотні тисяч земляків від смерти, отже, збереглось фізичне існування загроженій голодом частині народу.

З дня на день мешканці Гранок сподівалися наїзду військ МВД. Військо вже було в сусідніх селах, і звідти доходили страхітливі вістки про закладання колгоспів.

Процедура починалася тим, що вночі, коли село спало, впадав загін МВД і військо зразу розбігалось по хатах. Ловили господаря, а якщо його в хаті не застали, брали жінку або й діда старого та затягали до сільради. Там замикали всіх наловлених під ключ.

Передбачаючи лихо, селяни ховались, хоч насправді не

мали де. Була вже глибока осінь. Поля лежали нагі, а в лісах проводили облави, там ще більше було небезпечно. Все одно скривались таки в селі. Тому нічні напади тривали зо два тижні. Кожної ночі наловлювали кількох людей, а ранком до них промовляло районне начальство, намовляючи записатись до колгоспу.

Та охочих не було.

Тоді вводили по одній особі в окрему кімнату, вручали готову заяву, впихали дядькові в руку олівець та налягали, щоб підписався. Він упирався, казав, що неграмотний. Тоді вимагали, щоб лише поставив хрестик на заяві, а вони його підпишуть.

Коли ж селянин надалі упирався, організатори бралися до інших засобів: визували його і наступали грубими солдатськими чобітьми на босі ноги. Або роздягали до сорочки і до ранку тримали надворі в холоді. То знову замикали на всю ніч в сирий льох, а ранком, відхиливши двері, запитували, чи роздумався, і, коли давав неґативну відповідь, не випускали з льоху.

Потроху влада назбирала заяв, підписаних руками стероризованих, доведених до півбожевілля селян.

Через кілька днів у ходорівській районній газеті з'явилась надрукована товстим шрифтом вістка: «Ще одне село району, з великим піднесенням, гідним радянських людей, зорганізувало колгосп».

Закладаючи колгосп, влада намагалася втягнути до нього насамперед заможних і середньозаможних селян, щоб від них набути худобу і господарський реманент. Характерно, що найбільший опір колективізації ставили середньозаможні й убогі селяни. Зате з багатшими відносно легко впоралися. Ті, що були залічені до кляси куркулів, боялися вивозу на Сибір і, коли їм давали до вибору — колгосп або Сибір, вибирали перше.

До речі, після війни заможне селянство як соціяльна кляса у західніх областях майже не було репресоване, як бувало давніше, до війни. У зв'язку з широко закроєною підпільною боротьбою, головним критерієм, за яким режим застосовував репресії, було не так соціяльне походження людини, як її наставлення до радянської влади. Арештували та вивозили на заслання насамперед тих, в кого хтось із родини був учасником підпілля або давніше в У ПА, а також тих, що співпрацювали з підпіллям. В основній масі, учасники руху опору складались із середніх і нижчих соціяльних верств, тому саме вони були репресовані найбільше.

За всяких часів, до колективізації і після неї, вбоге та середньозаможне селянство співчувало протибольшевицькій боротьбі більше за багатих. Воно ділилося з нами своїм скромним куском хліба, наражалося на небезпеки, а то й великий ризик, даючи нам притулок у своїх хатах і господарствах. Серед багатих також були наші прихильники, але й було чимало егоїстів і боягузів. Цей факт слід зафіксувати в ім'я правди, яка цілковито суперечила большевицькій пропаґанді, що приписувала учасникам підпілля буржуазне або куркульське походження. Що важчою з кожним роком ставала боротьба і що тяжче жилось населенню, то більше ми зближувалися з убогими людьми. Вкінці не матеріяльний стан, а ідейність, національна свідомість і здібність до посвяти даної одиниці визначала її ставлення до підпільної боротьби.

МОЄ ОСТАННЄ ПРИСТАНОВИЩЕ

Ночами, коли у Гранки впадала зі спецзагонами районна адміністрація закладати колгосп, чиновники майже кожного разу заходили в хату моїх господарів. Господиня мусіла серед ночі вгощати їх горілкою, ладити закуску. Сіни розділяли хату на дві кімнати, я жила в меншій, куди вони не заходили, але кожночасно могли заглянути. Слаба ще, тільки що після пологів, я нервувалася, в наслідок чого діставала гарячку, що в свою чергу відбивалось на здоров'ї немовляти. Тарасик не спав ночами, часто плакав. Бувало, серед ночі ношу його на руках по темній кімнаті зі заслоненими вікнами, він плаче, а з ним і я, безрадна, не знаючи, як йому помогти. Аж тут в'їдає собака, і їх натовп вже на подвір'ї. Притуливши дитину до грудей, я накидала йому на голівку перинку, щоб плач не виривався з кімнати, і молилась у відчаї: «Господи, дай, щоб затих, щоб кати не почули його плачу, бо ми всі тут пропадемо». Господарі весь час боялися, а тепер стали ще більше хвилюватись і деколи виявляли невдоволення з мого перебування в їхній хаті. Це ще більше впливало на моє почуття і здоров'я, однак я повністю розуміла їхню тривогу.

Мені з кожним днем ставало більш очевидним: тут і я пропаду з дитиною, і господарів не мине кара за те, що дали мені притулок. Тож, коли в листопаді прийшов час зустрічі з родиною, я, хоч ледве на ногах трималася, пішла, точніше — заволіклась тих вісім кілометрів до станції та поїхала до Львова, їхала з рішенням віддати Тарасика батькам додому, бо нікого більше не мала на світі, щоб поміг мені.

У Львові вже чекав мене тато. Був боляче вражений моїм змарнілим виглядом і взагалі заскочений моєю появою. Ми були домовились, що, з огляду на дитину, я сама не приїду, а пришлю когось на зустріч. Тому, коли побачив мене саму, зразу догадався, що біля мене погано.

Після перших питань щодо дитини — син чи доня, його і моє здоров'я, тато відразу заявив, що мама і він вирішили забрати дитину до себе і виховувати, поки пощастить. «Інакше — ти пропадеш. Нам усе одно нічого більше боятися, так чи інакше, нас вивезуть. Хай діється Божа воля, але ми не можемо довше дивитись на твоє поневіряння».

Я гірко розплакалась. Досі маскувалася перед ними, але довше не мала сили вдавати. Була фізично і психічно вкрай виснажена, затурбована, і, хоч мала вже двадцять три роки, хотілося, як колись дитиною, пожалітись перед татом, виплакатися. Щойно тепер я оповіла батькові про мою справжню ситуацію.

Ми стали придумувати леґенду щодо появи дитини і стали на тому, що мама взяла його від якоїсь там жінки на виховання. Жінка поїхала до Києва на курси, й вона мамі за це платить, а що родині тепер скрутно, мама хоче таким чином заробити деякий гріш.

Господи, яка ж я була їм вдячна. Була певна, що мати зуміє виховати Тарасика навіть краще за мене. У неї неабиякий досвід. Але також усвідомлювала, що це не місце для нашої дитини. Не хотіла допустити, щоб з родиною вивезли Тарасика на Сибір. Це було б жахливо і для дитини, і для них. Примістила його вдома лиш тимчасово, бо не мала іншого виходу, і плянувала забрати навесні, підшукавши до того часу безпечніше місце. Упродовж зими мама Тарасика підховає, він зміцніє, і я буду спокійніша, залишаючи його, трошки більшого, на виховання у чужих людей. Все ж важко було так відразу розстатись з дитиною, тому домовилась, що привезу його з початком грудня. Від Орлана не мала жодної вістки від часу, коли сестра його відвідувала. Може б, старалася нав'язатись з ним, але пора була пізня, і я не знала, де він опинився на зиму.

В домовлений день привезла до Львова Тарасика. Падав сніг, але земля була ще не замерзла, і по дорогах витворилась грязюка. Вже смеркло, як ми приїхали до Львова. Крім дитини, ще везла з собою клунок з його виправою. Тож поки пробралася з головного двірця, мені руки обімліли. Треба було взяти трамвай, але побачила, що з усім моїм вантажем ніколи не дістанусь на нього. Трамвай умить заповнювали приїжджі люди, що вивалювались з двірця. На щастя, мене зустріла сестра Стефа. Вона недавно приїхала на Підзамче та відразу взяла трамвай на головний двірець, бо припускала, що я не дам собі ради. З її поміччю нас пропустили до трамваю переднім входом, і там зразу звільнив для мене місце на лавці військовий старшина. Вранці приїхала Леся, й обі сестри відвезли Тарасика поїздом додому. Мені до болю важко було розставатись з дитиною, але принаймні була спокійна, знаючи, що в усьому широкому світі я не знайшла б йому кращої опікунки за мою маму.

На квартирі Настки, куди я заїжджала у Львові, познайомилася з двома сестрами, що приїхали з Київщини 1946 року і залишились тут жити. Старша закінчила у Львові університетські студії, початі в Києві, і тепер працювала асистенткою у Львівському університеті. Молодша з того часу відвідувала, але ніколи не кінчала, бухгалтерійні курси і ніби плянувала стати колгоспним бухгалтером. До життя ставилась «наплювательно», гуляла і жила тільки нинішнім днем. Старша сестра соромилась поведінкою молодшої та журилася тим, як вона дасть собі раду в житті. Була зовсім відмінна від сестри — розумна, працьовита і скромна. Я відрекомендувалася перед ними як учителька.

Старша сестра заходила на квартиру Настки, й мені пригадуються розмови з нею. В них ми заторкували питання, актуальні в ту пору, як закладання в нас колгоспів, совєтська економіка, шкільництво. Я говорила те, що думала, тобто критично про совєтську систему. Нераз вона згоджувалась зі мною, а деколи намагалась «пояснити» мені, виправдуючи ходи влади. Свою критику системи я підтверджувала конкретними прикладами, ставлячи навіть її власне життя за приклад, коли мені придавався. Показувала, наскільки держава не дбає про народ, загортаючи собі всю його працю та природні багатства, а своїх громадян залишає жити у злиднях. Говорила з нею про перегони в озброєнні, марнотратство громадського добра, зростання партійної еліти.

— Дивіться, — казала, — тут, у Львові, є окремі партійні крамниці з різнородними товарами, в них можна все купити. Подібно як було за німців — «нур фюр дойче». А курорти, а всі інші блага?

— Але ж будують також і шляхи, школи, розбудовується індустрія. Все це вимагає грошей.

— А ви придивіться добре й подумайте, яка саме індустрія розвивається, головно в Україні. Це насамперед важка, добувна, що обслуговує воєнну промисловість і не продукує товарів широкого вжитку для населення. Для ефективної експлуатації потрібні шляхи, а також кваліфіковані робітники, з освітою, які б обслугували економіку і державну машину. Живемо в двадцятому сторіччі, й неписьменними далеко не заїдеш. А хто ж оплачує ті школи?

Тоді вона згоджувалася зі мною і на підтвердження наводила свої приклади. Розповіла про недавній випадок в університеті.

Призначили тут нового професора, українця зі східніх

областей. На першому викладі він запитав студентів, якою мовою вони бажали б слухати його лекції. Українці гукали — українською, а росіяни, хоч їх там було значно менше, наполягали, щоб виклади провадились по-російськи. Між студентами дійшло до сварки, а то й до бучі, а заляканий професор не знав, що йому робити.

— А ви за якою? — спитала її.

— Розуміється, за українською. Це ж український університет, з якої рації викладати в ньому російською мовою, — відказала майже з обуренням.

Про українське підпілля вона чула. Ще розказала їй у загальному, з якою метою підпілля веде боротьбу. Хоч у ту пору я була ніби на відпустці та не виконувала доручень, проте було одно завдання, з якого не звільняли нас ніякі відпустки. Це популяризування ідеї визволення України серед східніх українців. Мені хотілось, щоб вона знала правду про визвольний рух. Проте цього питання я не порушувала часто.

Мої розмови не викликали в неї особливого підозріння. Була свідома того, що в західніх областях населення майже поголовно ставилось вороже до совєтського режиму. В країні, де «на всіх язиках все мовчало», кожна проказана вільна думка мала якесь значення. Вона могла тут і там випустити паростки.

Вертаючись поїздом зі Львова до Ходорова, нав'язав зі мною розмову гурт селян, яких шість осіб, виселенців з прикордонної смуги, з Івано-Франківського р-ну. Їхнє село було переселене ще за «перших большевиків» у Тернопільщину, але під час німецької окупації люди повернулись на свої старі місця. Тепер большевики знову їх викинули в Тернопільщину, встановлюючи здовж границі з Польщею мертву зону. Вони якраз вертались з родинних сторін, куди їздили на відвідини до свояків, що жили в селах, які не підлягали виселенню.

Дядьки були дуже зажурені, розповідали, що в селах під кордоном уже позакладали колгоспи. Нарікали, що держава здирає з них високі поставки, але в колгосп усе одно вони не вступлять. Я їм поспівчувала і, мабуть, не без того, щоб і свого не докинула до розмови, а вони, бідаки, до тієї міри розіщирились, що один став «сповідатись» переді мною.

— Знаєте, пані (в моїй ватянці й великій хустині я аж ніяк не виглядала на паню, але галичан не відучиш від панькання), хоч як мені тепер стидно, але мушу вам признатись, що ми всі отут, — він вказав на гурт, — до війни були в селі найбільшими комуністами. Ми влаштовували мітинги, пропа-

ґували, переконували інших, бо вірили, що за Збручем Україна самостійна. Але як прийшли сюди, коли ми їх пізнали, то... щоб їх шляк трафив з їхнім паршивим комунізмом. Та то москалі! Ми тепер перші будемо їх гнати звідси, як прийде час!

Дядько був сердитий і ображений, як ображеною є людина, коли почувається окраденою з ідеї, в яку свято вірила, леліяла роками й очікувала її здійснення. Я дивилась на них і думала, що сама система найуспішніше виліковує людей з комунізму.

У Гранках я прожила ще близько двох тижнів. Родина тепер почувалась спокійніше, я була сама і, коли заходили районні чиновники, могла скритись у клуні. Нераз доводилось простоювати по кілька годин на холоді, була зима, деколи і не вдягнена, якщо не встигала захопити зі собою теплий одяг.

Незабаром і тут населення стало мною цікавитись. Зайшов у хату сусід чи хтось зі знайомих із села, побачив нову людину — ще нічого, але, побачивши ту саму особу вдруге і втретє, вже питав, хто вона. Господар, що влітку поміг мені дістати посвідку з сільради, доповів, що в селі забагато людей говорить, ніби я підпільниця. Я сподівалась, що до того дійде. Неможливо завжди від усіх сховатися і тим самим бути довший час в одному середовищі, щоб воно не зорієнтувалось, з ким має діло. Наша боротьба була тісно вплетена в життя народу, і ми добре його вишколили, привчили звертати увагу на деталі в поведінці сторонньої людини. Так вивчили, що, коли заходила потреба нам самим замаскуватись, це стало неможливо здійснити. Розуміється, МҐБ, м'язи режиму, теж вказувало своїм сексотам, на що звертати увагу, вимагало доносити про появу нової людини в селі.

Переді мною знову постала та сама фатальна проблема: куди тепер? Мушу якось дотягнути до весни...

* * *

Слово, моя ти єдиная зброє,
Ми не повинні загинуть обоє.
Леся Українка

Вирішила поїхати до родинного села Орлана і Горнового, Олесина, на Бережанщині. Тоді як у Самбірщині й Ходорівщині родини, з якими мала діло, точно знали, що я підпільниця, і через те давали мені притулок, то в Олесині мене ніхто не

знав. Здавала собі справу, що нелегко буде переконати там людей, хто я, і здобути в них довір'я в час, коли всюди повно ґебівських провокацій і страшних репресій. В Олесині жила заміжня Орланова сестра, і я надіялась, що в неї або з її допомогою мені вдасться побути там деякий час. Тільки щоб повірили мені, а люди всюди непогані, поможуть, навіть наражаючи себе — поможуть.

Запам'яталось мені — це було на Андрія, коли я приїхала поїздом до містечка Козова. Звідти яких вісім кілометрів до Олесина. Надворі вже зовсім стемніло, поки туди добилася пішки. Навіть не знала прізвища його сестри, бо, коли ми жили в підпіллі, таке знання не мало для нас практичного значення, а якщо Орлан і сказав мені, то я забула. Зате запам'ятала ім'я, бо було відмінне від інших, — Полька. Попитала людей і подалася до її хати, що була на краю села.

Увійшла в хату, слабо освітлену каганцем, з убогою обстановою. Там застала троє дітей. Їм було на ім'я Стефа, Івась і Миросьо. Діти вбого вдягнуті, Івась — у подертих черевиках, а наймолодший Миросьо — зовсім босоніж. Мами не було. Пішла на базар до Козови і ще не повернулася.

Незабаром прийшла Полька. Сказала їй, хто я, а вона так дуже врадувалась вісткою про «дорогого братчика», що відразу, без найменших застережень мені повірила. Аж лячно стало з її довірливости, я ж могла бути прислана аґентка.

У Польки вже не було вдома чоловіка. Минулого літа його арештували. Здаючи зернопоставку в районі, він приловив руками два роги мішка, затримуючи в них з кілограм зерна. Чиновник, що наглядав над здачею, завважив це, покликав міліціянта, і його зразу арештували. Польчин чоловік був у той час у важкій стадії туберкульози, але насилу працював, з огляду на дітей. Не зважаючи на хворобу, його засудили на десять років тюрми і лаґерів. Знав, бідняга, що не вернеться з тюрми, тож і сказав жінці: «Опікуйся дітьми. Я вас більше не побачу». З тюрми прийшов від нього лист, а останні два місяці вже не було жодної вістки.

Польці дуже важко доводилось давати собі раду. Промишляла в той спосіб, що гнала людям самогон, за що їй платили літру її «виробу». Зароблену літру продавала на базарі та купувала харчі. Особливо тепер, перед святами і празниками, був «сезон». Майже безперестанку гнала самогон. Дядьки жартівливо радили їй вивісити на хаті: «Спиртзавод».

Робити самогон було заборонено. Якщо б міліція приловила, то Полька дістала б від п'яти до десяти років тюрми.

Вони й лазили по селах, винюхували, бо розчин на самогон ферментував понад тиждень і мав сильний запах. Вистачило було зайти вислужникові до Польки, й він відзразу занюхав би, що там готується самогон. Заможніші селяни, до яких часто заходили з району всілякі аґенти за поставками, не хотіли ризикувати. Воліли, щоб для них горілку гнав хтось інший. Зрештою, чиновники також знали про Польчин «промисел». Нераз приходили за горілкою, і та підплачувала їх, давала хабар.

В Орланової сестри я пробула майже до Різдвяних свят. Протягом того часу вчила Мирося читати і писати та з дива не сходила, з якою швидкістю він опановував азбуку. Видно, під тим оглядом удавсь у свого вуйка Василя. До школи хлопчина зовсім не ходив — не мав у що взутися. Вчителька приходила до його матері кілька разів, грозила, що доведеться платити кару, але та не мала за що купити дитині ні взуття, ні одягу. Полька, як і брат, була дуже ввічлива людина й аж надто щира, коли взяти до уваги її матеріяльне становище. Це знали односельці, і деякі нахаби користали з її щирости. Завжди заходили зараз після того, як гнала самогон. Кожного разу вона їх вгощала, обриваючи тим свій зарібок. Я не могла на це дивитись, бо мені шкода було дітей. Ті люди — вдесятеро багатші за неї, а використовували її добродушність. Мої зауваження не помагали — вдачі не зміниш. Щирість майже завжди йде в парі з довірливістю, і людина, яку Бог обдарив цими шляхетними прикметами, не мала шансів вижити у тій вовчій системі, де треба було оглядатись на кожний крок, зважувати кожне слово, поки його вимовиш. Полька довіряла людям і говорила їм все, що знала. Тож не диво, що село дуже скоро довідалося, що я — Василева жінка. Якщо б це було інше село, не Олесин, мене напевно МВД арештувало б.

Упродовж мого підпільного життя мені доводилось побувати в багатьох місцевостях. Проте Олесин — це особливо прекрасне село, в якому ще кріпко зберігались давні звичаї. Я ніде не бачила більш національно свідомого, здорового та солідарного села, як маленький Олесин. Вже знаючи від Польки, хто я, до мене приходили вечорами господарі, й ми розмовляли щиро, наче б не було большевицької окупації. Навідувалась кілька разів родина Осипа Горнового. Мати випитувала про сина, і я, як завжди в подібній ситуації, заспокоювала її, змальовуючи його життя легшим, як воно було в дійсності. На біль і смуток ще прийде час, хай же до того часу буде в неї хоч проблиск успокоєння, якщо не радости.

В Олесині ще не було колгоспу. Проте тут також помалу наставали зміни, які заводила совєтська система. Через деякий час прийшов знайомий селянин і розказав, що про мене вже говорять навіть такі, яким у селі не довіряють. До того ще й, як кажуть, де тонко, там рветься. Зі мною трапився такий випадок.

Приїхали з Козови «стрибки» виганяти селян возити дрова з лісу. Вони вже нераз бували в селі та знали, що в Польки немає коней. Проте двоє з них зайшли до неї, можливо, з наміром попити горілки. Побачивши мене в хаті, спитали, хто я. На це я відповіла їм, що переселенка (такі в мене були документи), шию людям одяг, щоб заробити на життя. Вони мені не повірили і повели в сільраду. Коли я проходила вулицею, то завважувала, як люди виходять з хат і сумно дивляться мені услід. В сільраді застала сільську управу, уповноваженого аґента для вивожування дров та кількох дядьків. Місцеві, серед яких були такі, які знали, що я — Василева жінка, з неспокоєм приглядалися. Назовні намагалась вести себе опановано. Це ж не перший раз важилася моя доля. Але кожний такий випадок міг переважити терези в другу, трагічну сторону. Уповноважений оглянув мої документи і відпустив.

Мабуть, він зовсім не повірив у мої документи, бо й за якою роботою мені, ніби кравчині, було шукати в такому невеличкому селі, як Олесин. Може, просто був доброю людиною і не хотів брати на свою совість мого життя, а може, й сам боявся за своє. В ті роки підпілля діяло ще досить ефективно, а йому нераз доводилось іти на села без охорони «стрибків». Тим разом вони з ним приїхали, бо треба було зганяти селян на дрововивіз, а нераз мав справу тільки до сільради, і тоді приїжджав сам. Може, боявся, що коли буде мати за собою такі вчинки, як арештування когось у селі, то одного дня зовсім не вернеться додому, або й у місті його досягнуть.

Мені знову треба було покинути ледь нагріте місце, забратись з Олесина. Тим разом я далеко не забралася. В селі жила кузинка Орлана, Настя Мартиновська, розумна й добросердна жінка. Під час війни її чоловіка змобілізовано в ЧА, він повернувся з фронту хворий на туберкульозу. У них був син підросток, Зенко, і стара мати, така ж добряча, як і її дочка. Розуміється, Полька розповіла їм першим про мене, і Настя тайкома помагала їй, приносила гостинці. За її посередництвом мені вдалося приміститись у сусідньому селі Гелен-

ка. До війни там жили польські колоністи, а тепер на їхніх господарках замешкали українські родини з довколишніх сіл. З-посеред усього мого поневіряння між людьми, я плекаю наймиліший спогад про своє перебування у цьому селі. У Геленці я запізналась з добрими, прекрасними людьми. Не певна, чи знали тут люди, що я дружина Василя Галаси, знаного у всій околиці. Правдоподібно, знали, але не говорили мені цього.

Вечорами до мене приходила молодь, і з нею я вела цікаві розмови, заслухувалась у її розповіді про події, що розгортались у тій стороні. Приходили тільки дівчата, хлопців не було. Не одна з них мали наречених у повстанцях, деякі були з ними тайкома звінчані. Одна з них, здається, на ім'я Стефа, мала брата в повстанцях. Дівчата любили поспівати повстанських журних пісень, але, поки починали, ми заслоняли вікна і ставили когось на стійку. То був час закладання колгоспів, по селах шлялись опергрупи, часто підслуховуючи під вікнами, що діється в хатах. Якось одна з дівчат принесла зі собою грубий зошит, в якому були записані повстанські пісні. Хотіла ще додати пісні, які почула від мене. В її збірці було чимало пісень, створених по селах народом, у яких оспівувалось якусь одну конкретну подію, що мала там місце. Пригадується мені пісня з того зошита про підпільницю «Ракету», її життя та смерть. «... Твоє життя геройське для нас, мов ракета, світило...». Свій зошит та дівчина переховувала не в хаті, лиш у спеціяльно зробленій на те криївці.

Прийшов Свят-вечір 1949-го року. Як стемніло, вся сім'я перейшла до великої кімнати, де мала відбутись вечеря, а я ще залишилась сама, кажучи їм, що хочу помолитись. Насправді не через молитву залишалась — при столі помолимось усі разом, мені хотілось побути лише самій з собою і хоч уявно позбирати свою сім'ю та всіх рідних у цей Вечір.

Стала навколішки перед образом Богоматері, але в голову находили не слова молитви, а спогади. Мов на стрічці, просувались картини зі Свят-вечорів у дитинстві, потім у Перемищині, в карпатськім бункері, згадала дітей, родину, повстанців... У теплім родиннім оточенні, серед добрих людей, я болючіше, ніж будь-коли, відчула тягар добровільно обраного шляху. Мені навіть не хотілось іти вечеряти разом із тією привітною до мене сім'єю. Вони, здається, збагнули мій стан, прийшла господиня й наполегливо попросила, щоб я перейшла до другої кімнати.

На Різдво ввечорі ходили колядники. Дівчата витягнули

також мене піти з ними колядувати до вже знайомих мені родин. Вправді в село могла з'явитись опергрупа, однак у цей вечір колядувало по селу багато груп, та й вночі не було видно, що я не з місцевих. Не зважаючи на всі лиха, народ ще не затратив був віри й надії у краще завтра. Це помічалось особливо під час свят. А може, під час свят люди хотіли емоційно відпружитись, хоч на коротко забути понурі обставини життя. Втеча від гнітючої дійсности саме й була головною причиною ширення пияцтва. В тій порі в західніх областях пиття самогону ще не стало загальною недугою, але з кожним роком воно помітно збільшувалось.

Свої думи, журбу й нарікання народ переливав не лиш у звичайній пісні. Він уводив свої почуття навіть у старі обрядові пісні та колядки, змінював текст, надаючи їм нового змісту. Діти колядувати нам під вікном:

Посідали до Вечері
Мати з діточками:
Мамо, мамо, де наш тато?
Чом не вечеряє з нами?

Далі розповідалося в колядці, що тато загинув у повстанцях. Знову ж у колядці *Бог Предвічний* перефразовані слова:

Юні друзі, куди йдете?
Ми ідем в боротьбу
За Вкраїни свободу —
І поборемо.

Небо і земля замінено на сатиру на совєтський режим.

Небо і земля, небо і земля
Нині голодують.
Енкаведисти, енкаведисти
Весело празнують.

Сталін сказився, Богом зробився,
Церкви замикає, нарід мордує,
Компартія бенкетує...

Колядували їх не тільки в довірених колах, але й під вікнами.

Мені розказували, що минулої осени мешканці Козови й

довколишніх сіл зібралися біля могили повстанця, і священик відправив панахиду. На закінчення панахиди дівчата заспівали жалобну пісню про смерть повстанця. Зваживши, що це мало місце наприкінці сорок восьмого року, крок був сміливий, і до Різдва ще нікого з учасників не арештовано.

Церкви в Геленках та Олесині належали до однієї парафії. На третій день свят богослуження відправлялося в Олесині. «Ходіть з нами до церкви, — намовляла мене моя господиня. — Там сьогодні празник, збереться народу з сусідніх сіл, ніхто й не зверне на вас уваги». Важко було в таке велике свято самій сидіти в хаті. Я пішла з нею.

Була в мене ще й інша, особиста причина, що тягнула до тієї церковці. Я багато наслухалась від Орлана, скільки то жертвенної праці і труду вклали олесинці, щоб здвигнути цей храм. Почувала, що там він буде сьогодні витати духом, я там зустріну його і буду уявляти, в котрому місці він стояв, коли відвідував її.

У селі було спокійно, і після богослужби брат Насті, теж родич Орлана, запросив мене до своєї хати на обід. У хаті були вже гості з сусідніх сіл, опісля прийшло їх ще більше і почали празникувати. Під час гостини слідували дуже поважні тости: за вільну Україну, за здоров'я Василя, за те, щоб ми ще зустрілись у кращих, як тепер, обставинах і багато за що. Тости я респектувала, але ніяк не могла пригубитись до міцного самогону. Наговорившись досхочу, ми стали колядувати. Потім перейшли на повстанські пісні, а коли затягнули «бодай ся когут знудив», було ясно, що гості трохи підпиті. Тоді, закономірно, почались найщиріші звіряння. «Я, — казав один дядько, — знаю Василя від дитини. Він мене також знає, переховувався в мене за перших большевиків».

У хаті панувала святкова атмосфера, зогріта теплом гостинности. Між гістьми була жінка, яка нещодавно вернулася з Сибіру. Вона була вивезена ще 1940 року, враз із Орлановою матір'ю. Ця жінка й розповіла мені про останні хвилини життя і про смерть матері Орлана. Хвора мати не прожила довго на Сибіру. Померла ще до вибуху німецько-большевицької війни.

ПОЦІЛУНОК І ЗРАДА

Тоді, коли я передавала Тарасика до батьків, домовилась зустрітися з ними 20-го січня, щоб дізнатись, як там мається дитина і... може, до того часу прийде лист від чоловіка. У визначений день поїхала до Львова.

На останній залізничній пересідці в Ходорові мені випало взяти квиток на підміський вечірній поїзд. Усі ці місцеві поїзди однакові — неосвітлені й неопалені товарні вагони, з двома лавками посередині.

На станціях всідало багато молоді. Був Щедрий Вечір, і напевне у кожного вдома була приготована свята вечеря, але вони мусіли вертатися, бо за неприсутність на лекціях під час релігійних свят усували зі школи. Молодь виглядала мені на колядників. Вони на кожній станції вносили у вагон враз із морозяним повітрям також і святковий настрій.

У високо розміщених віконцях вже погас сірий день, і в темряві вагона помалу заникали поодинокі постаті пасажирів. Нараз серед молодечого сміху та гомону затягнув хлоп'ячий голос з гуртка, що стояв ближче дверей:

Нова ра-га-га-дість стала...

Коляду підхопило більше голосів, проспівали першу строфу, і на мить запанувала напружена тиша. У вагоні стихло, ні словечка, всі начебто чогось вичікували. Тоді стиха, несміливо знов озвався хлоп'ячий голос:

Чи чули ви, люди...

До нього долучувалось усе більше й більше голосів, поки не залунало могутньо на весь вагон:

Закували у кайдани
Нашу неньку Україну.

Коляда вирівалась шпарами з темного вагона й линула до стіп Всевишнього, благаючи його:

Верни волю, даруй долю.

— Малчать!* — зверещав у темряві чоловічий голос всередині вагона. Біля лавок хтось нервово кресав сірники, а хлопці позаду його задували. На першій зупинці чоловік, що кричав, вибіг з вагона і зразу вернувся з залізничним емведистом та кондуктором з ліхтарем.

— Кто начал?**

Хлопці знизували плечима: «Не знаємо... Темно було, а людей, бачите самі, багато».

На головному двірці молодь висипала з вагонів, простуючи гуртками до трамваїв. Падав густий лапатий сніг. Точно як у сорок першому, коли я, як ось вони тепер, залишала рідних удома вечеряти, а сама верталася до школи. Опісля через кілька днів прийшов від мами жалібний лист, у якому писала, як сумно вражало моє порожнє місце при столі... Ех, мамо, чи не звикла вже ти до мого порожнього місця...

Так я приїхала до Львова.

У Настки, в якої я завжди зустрічалася з родиною, тим разом чекала мене несподіванка — лист від Зої. Вона знала, що я заїжджала до неї ще з часів, коли ми разом ходили на матуральний курс, а потім, вже будучи в підпіллі, ще раз тут зустріла мене 1945 року. Тоді ми верталися зі свят у Перемищину. Зоя писала, що опинилась у Львові й хотіла б пов'язатись з підпіллям. При тому навіть досить гостро підкреслила, що мій обов'язок помогти їй у тому.

Ще коли я була у Львові попереднього разу, Настя сказала, що до неї заходила незнайома дівчина. Назвала себе сестрою моєї дружки і просила переказати мені, як приїду до Львова, щоб відвідала її, дружку. Почувши це, я наказала Настці, щоб не сказала їй, на яку дату я домовилась приїхати вдруге. Відразу зорієнтувалась, що вона прийшла від Зої, в якої була молодша сестра. Проте дуже здивувалася, бо знала, що Зоя була арештована в Єлєній Гурі. Польська безпека точно устійнила, хто вона, бо її знали багато арештованих у той час підпільниць, а також сексоти. Я не вірила, що польська безпека випустила Зою з рук, вона ні в якому разі не могла вимотатись перед ними і якщо тут з'явилась, то тільки з поміччю МҐБ. Але турбота за дитину і чоловіка спонукали мене ще раз, «останній раз» — обіцяла собі, поїхати до Львова, не зважаючи на те, що була вже насторожена.

---

* Замовкнути!

** Хто почав?

Тепер, читаючи Зоїного листа, була майже певна, що вона заломилась і пішла на співпрацю з МҐБ. Мабуть, привезли її до Львова і з моєю поміччю хотіли б пропхнути в підпілля з якимось завданням. Я не бажала тепер зустрічатись з нею. Як навесні пов'яжусь з Орланом, розкажу йому, і тоді нехай він вирішує. Хоч я бачила, що моя квартира загрожена, рішила почекати до завтра на зустріч з родиною, бо й так не було куди дітися. Поїзду пізно ввечорі не було, а надворі сипав сніг і припікав мороз.

Наступного дня приїхала Леся. Розповіла, що Тарасик росте здоровенький. Всі кажуть, що виглядом подібний до мене, а мама душі в ньому не чує, вже так доглядає. Мені наче камінь осунувся із серця. Тоді сестра передала листа від Орлана. Ніколи я ще не читала листа з таким зворушенням, як тим разом... по чотирьох місяцях мовчанки. Я відразу зашила адресу в підшивку куфайки, бо серед турбот і поневірянь на пам'ять не розчислювала. Це ж моя єдина нитка до чоловіка, і загалом до підпілля, відколи обірвався зв'язок з Наталкою. Зміст листа не був нічим підозрілий. Я поклала лист до кишені.

Смеркалось, і ми обі вже збирались від'їжджати зі Львова. Я плянувала поїхати в Самбірщину, до Ірини, щоб змилити за собою сліди, бо в Бережанщині, хоч люди добрі, але вже забагато знало, що я жінка Василя Галаси. Аби но дотягнути до весни. А щойно січень...

Ми були вже вдягнуті до відходу, коли нараз почувся стукіт у двері, відтак увійшла Зоя. Побачивши її перед собою, я інстинктивно злякалась, але це була лиш мить, і тоді радість перемогла страх. Вона ж моя найкраща подруга з матурального курсу, опісля з підпільних років. Доглядала мене, коли я хвора лежала в гірському селі, завдяки їй і вижила. Ні з ким з подруг я так інтимно не спілкувалась душею, як з нею. Зоя теж радісно віталася. Ми обнялись, розцілувались. Вона змарніла і виглядала дуже затурбованою. Запропонувала вийти на вулицю, поговорити. Вийшли втрьох. На розі я попрощалась із сестрою, вона подалась на Підзамче, а ми пішли вулицями.

Минула хвиля радости, і я вже думала тверезо. Якщо Зоя прийшла з доручення МҐБ, то вони стежили з часу, відколи я тут появилась. Настка знала Зою, довіряла їй і, певне, подала дату, коли я буду. Інакше як вона могла так трапити на мене. Тепер вже не становило різниці, перебуватиму я в хаті чи на вулиці.

Вечір був дуже морозний. Скоро я вся промерзла у своїй

куфайці та спідничці, а Зоя мала на собі теплий зимовий плащ і велику вовняну хустку. Бачучи, що мені холодно, вона забідкалась і запропонувала обмінятись хустками, в мене була мала. Я відмовлялась. Тоді вона сама мене розв'язала й наклала на голову свою теплу хустку, як бувало в підпіллі, коли ми одна одній помагали.

— Яким чином ти тут взялась? — було моє перше питання до неї. — Ми ж знали, що ти була арештована.

Зоя стала розповідати в деталях свої пригоди після арештування. Вона подала себе за спекулянтку. В неї документи замешкання були з Варшави, тож з Єлєньої Гури, де була арештована, її завезли до Варшави й там посадили до в'язниці. Вирятував її звідтіль якийсь там працівник англійського консуляту, якого вона знала давніше, коли доставляла йому підпільну літературу. Він доручив їй перейти в Україну і дав зв'язок до одного жида у Львові, який вистарався для неї пашлорт. Сказала, що не може бездіяльно довше жити і хоче нав'язатися з підпіллям.

Я могла була повірити Зої, але не в таку ж неймовірну історію. Скоро побачила, що їй і не залежало на тому, чи повірю їй. З кожним її словом я відчувала все більшу небезпеку і намагалася вернутися до хати. Однак вона вперто мене притримувала, просила ще не йти, бо всього не розповіла мені.

Взявшись під руки, ми простували вулицями, поки не вийшли на початок Личаківської. Ледве пройшли кілька кроків, як зненацька високий мужчина ззаду силою увірвався між нас і схопив міцно попід руки. В тім же моменті два інші, вони всі були в чорних пальтах, схопили нас під другу руку. Я рвонулась, намагаючись вирватися, але даремно. Мене міцно тримали.

«Спакойно, пайдьомтє с намі»*, — наказав середущий. Нас посадили в «Побєду», що чекала з боку вулиці.

Упродовж усього проходу із Зоєю я була напружена і приготована на найгірше. Проте сама дія спіймання відбулася так несподівано, що мені зашуміло в голові і я почувалась, наче уражена громом. Не сприймала дійсности. Коли людину нагло стріне велике лихо, перша протидія свідомости — не сприйняти його, геть відкинути. «...Це неправда! Мені лише сниться... Невже всьому кінець?.. Як вона могла?.. Мені б не стало нервів так холодно і так довго загравати. Ні, це тільки марево!..»

---

* Спокійно, ходімо з нами.

Відтак пригадала, що при мені лист і адреса від Орлана. Думка ця з електричною швидкістю привела мене до свідомости. «Зроблять коло хати засідку, уб'ють або й живими зловлять... Жахливо, що не зможу нічим запобігти цьому».

Нас привезли на вул. Пелчинську до обласного управління МҐБ. Брама важко розкрилась, і «Побєда» в'їхала на тюремне подвір'я. Ще важче брама закрилася, а з нею — моя надія на життя. Тільки той, за ким замикалася брама совєтської державної м'ясорубки, може зрозуміти весь трагізм приречення долі.

Вивели нас з авта й повели сходами на третій поверх, відтак затримали в сліпучо освітленім коридорі. Тут я раптом обернулась до Зої і глянула презирливо їй прямо в вічі. Хотілося спитати: «Як тобі буде спатись цієї ночі?» Завинена в мою хустину, з неприродно виряченими заляканими очима, вона дивилась на мене благально, наче говорила: «Прости». Завваживши нашу німу мову, в одну мить один з ґебістів став поміж нас і заслонив її від мене своїми плечима. Тоді забрали Зою, а мені, тут же, в коридорі, обшукали кишені куфайки, мабуть, щоб упевнитися, чи я не маю при собі зброї. Потім увели в кімнату, де вже чекали дві жінки. Вони розібрали мене догола, розплели волосся, пороли кожний грубший рубець в одежі, повитягали, що знайшли заховане, і після того сказали мені вдягнутись.

Мене перевели в просторий кабінет. Прийшли два слідчі та зразу стали допитувати, хто я. Відповідала їм згідно з переселенчими документами, що знайшли при мені. Слухали байдуже, а тоді один з них приніс кілька світлин і показав їх мені. На груповій фотографії серед підпільників із Закерзоння були Орлан і я.

— Навіщо нам гратись у піжмурки? Ми ж знаємо, що ти «Марічка», жінка Орлана.

— Такої я не знаю.

Вони сміялись мені в вічі. Я розуміла, що мої відповіді абсурдні. Вони не врятують, мене ж видала Зоя! Але мені тоді вже було байдуже, що я їм плела.

Перші запити були про місце перебування Орлана. Чи знаю, де його бункер, на який зв'язок він вислав мене до Львова.

— Нічого не знаю.

Тієї ночі більше їм не відповідала. Вони ж знайшли при мені Орланового листа, з якого самі дізнались, що в тій порі я не жила з ним. Вже така іронія долі або Божий палець, що

лист, який мене, з одного боку, обтяжував, з другого — помагав. Було вже дуже пізно, і слідчі бачили, що зі мною ні до чого не договоряться. Вони позсували докупи кілька крісел і казали мені лягти відпочити. Самі забрались, залишивши в освітленому кабінеті двох озброєних вартових.

Вимотана з решток сил, я примкнула очі від різкого світла, проте до ранку не задрімала ні на секунду. В голові хмарами клубочились чорні думи: «Що тепер зустріне мого чоловіка і тих, що біля нього?.. Він і не знатиме що сталося зі мною... Син у мами, так і поїде з ними на Сибір... А може, й відберуть і примістять в страшному дитбуді...»

Щойно коло 10-ої ранком з'явився слідчий. Подав мені папір і розпорядився, щоб написала автобіографію. Я взяла в руки олівець та стала відрухово малювати Богзна-що, а він мене обсервував, час від часу нагадував, щоб писала, але не дуже наполягав. Як я опісля зорієнтувалась, не був слідчим, тільки змінив вартових, поки не прийшли інші. Щойно пополудні появилось їх більше. Входили до кабінету, оглядали мене, наче рідкісну знахідку, і відходили. Щойно ввечорі слідчі почали свій робочий день, що кінчався досвітком.

В обласному МҐБ мене протримали декілька днів, упродовж яких не тільки допитували, але й намагались «перевиховати». Слідчі, хоч не ввічливі, однак вели себе коректно, і я скоро збагнула, які в них пляни. Очевидно, через мене вони хотіли дістатись до мого чоловіка. З листом упала зворотна адреса Орлана. Маючи мене в руках, хотіли максимально використати одне й друге. Найбільше, що могли досягти самі, це зробити коло хати засідку і чекати, коли зайдуть зв'язківці від Орлана по лист. Тоді опергрупі вдалося б бодай одного зловити або убити. Також не мали запоруки, що навіть те їм удалося б, бо, підступаючи до хати, підпільники теж враховували можливість засідки. Звичайно повстанці ходили по двоє-троє, вистачило, щоб один врятувався і це перекреслило б усі їхні шанси. До того, ще й була зима, Орлан міг відійти хтозна в які терени зимувати, не конче там, звідки писав. МҐБ вже надто добре вивчило тактику підпілля, щоб не взяти до уваги всіх за і проти в даному випадку. Снували амбітніші пляни, в яких, як я опісля зорієнтувалася, брало участь республіканське МҐБ.

Слідство ледве розпочалось, як перед північчю мене повели в кабінет начальника МҐБ Львівської області, що був у ранзі генерала. Першого разу говорив небагато, мабуть, хотів тільки подивитися, з ким має діло, поки візьметься до кон-

кретних справ зі мною. Сказав лише, щоб я добре задумалась над своїм становищем, якщо хочу вийти з нього.

Факт, що восени в мене народилась дитина, дуже влегшив мені складання зізнань. Вони не присвячували багато часу періодові боротьби на Закерзонні, який уважали закінченим, а цікавились боротьбою в Україні. Зиму я перебула в глибоких Карпатах, де завагітніла, а весною залишила підпілля. Знала, що вони не мали конкретних свідків проти мене. Тому зовсім логічно зізнавала, що переселенчі документи помогли мені влаштуватись на квартиру, за яку господарям платила. Це був час, коли наїхало багато переселенців, і моя історія виглядала правдоподібною, тим більше, що вона в якійсь мірі була оперта на дійсних фактах. Я оминула тільки всі «деталі» про підпільників, які їх найбільше цікавили б.

Кожний раз, написавши трохи протокол, слідчі починали розмови, метою яких було, за їхніми словами, «відкрити» мені очі на дійсність. Я повинна була усвідомити собі, що радянська влада настільки сильна, що скоріше чи пізніше зліквідує підпілля. Пора мені подумати про дитину, чоловіка, родину і помогти їм усім зажити нормальним життям.

У ході тих розмов одного разу слідчий витягнув з течки дві-три світлини і простяг до мене.

— Пізнаєш?

Глянула — і біль мечем прошив серце. Це був наш син Зенчик. Я мовчки приглядалася світлинам, всотувала в пам'ять кожну рисочку його обличчя, його вигляд. Був у зимовій одежі, й це мені говорило, що фотографії свіжі, зроблені, мабуть, цими днями.

— Йому живеться непогано, має добру опіку.

— А ви повернете нам його, коли ми заживемо нормальним життям?

— Це, бачиш, справа трудна. Його усиновила високопоставлена в уряді людина, яка була бездітна. Не можемо аж так втручатись у справи іншої країни. Ми лиш хотіли тебе повідомити й успокоїти, що він добре влаштований.

Не сказав мені нічого нового. Ще поки відійшли із Закерзоння, ми довідалися, що нашого сина адоптував начальник краківського УБ. А тепер слідчий мене потішав, що він виростає у вигодах. Слухала його і з розпачем думала, що наш син, виношений у моїй утробі по лісах і бункерах, виросте і навіть знати не буде, хто він, яких батьків та за що вони карались. Прізвища начальника слідчий мені, певна річ, не сказав.

— У вас є тут друга дитина, і ми хотіли б дати тобі нагоду виплекати його, але... — і тут висувалось кардинальну умову: за це я мала б «виправдатись» перед радянською властю, довести, що каюся у моїх проступках.

Думка гарячково працювала. Я усвідомила собі, що в одній точці ми сходимося думками — нам доцільно домовитись, дарма що кожна сторона мала в тому відмінні інтереси. Вони хотіли зліквідувати підпілля, я, скільки лиш у моїх силах, не допустити, щоб емґебе на власну руку діставалося до Орлана. Я була свідома того, що коли не пристану на їхню пропозицію, тоді вони без мене до максимум використають нагоду.

— Безсумнівно, я прагнула б зажити нормальним життям, як усі інші люди, — відповідала їм. Це я говорила щиро, бо хто собі цього не бажав би? Тоді по надумі договорювала: — Ви ж бачите з листа, що я була з дитиною, а не з чоловіком. Якщо мене будете тут довго тримати, то в підпіллі дізнаються, що я пропала і догадаються, що заарештована. Тоді вже нічим не зможу вам допомогти, навіть якби й хотіла.

— Ми постараємось не затримувати тебе довго. Очевидно, якщо переконаємося, що говориш нам правду.

Власне, про те мені найбільше йшлося, щоб не «затримували» довго.

Незабаром знову повели мене в кабінет обласного начальника МҐБ. Він був дуже добре обізнаний з нашою боротьбою, говорив про підпілля без гидких газетних епітетів, навіть переконливо для когось, хто не знав би правди про нашу боротьбу, як знала її я. Недаремно сидів у Львові. Москва і Київ посилали туди найздібніших, що були в «органах». Але й він повторював тільки ті самі фрази, що їх уживали слідчі. Вони, з одного боку, відкривали перед моїми очима марево неминучої смерти, а з другого, подавали надію на «нормальне» життя. Під час розмови начальник МҐБ сказав:

— З листа бачимо, що Орлан тебе дуже любить. Ти маєш на нього вплив?

— Залежить в яких випадках, — але я зразу спохопилась і додала: — Думаю, що маю.

Тоді він витягнув з бюрка записку, писану на вузькій довгій бібулці. Я відразу зорієнтувалась, що це підпільна «штафета». Не випускаючи з рук, простягнув її в мою сторону.

— Пізнаєш письмо?

Лист був писаний добре мені відомим почерком Полтави.

— Ні, не пізнаю.

Начальник не наполягав, тільки підсміхнувсь. Розвернувшись у вигідному фотелі, поінформував мене: «Це лист від Волянського, писаний до Орлана. В наші руки попались його кур'єри». Підсунув листа догори і зачитав накінці: «Поздоровлення для пані Марічки». Потім, роблячи жест рукою, що було неймовірно точним наслідуванням рухів Полтави, сказав з елеґантною манерою:

— Отже, передаю поздоровлення від пана Волянського.

Не зважаючи на явну іронію, яка бриніла в його словах, цей генерал не здавав собі справи, як вони вплинули на мене. Показуючи лист від Полтави, він хотів послабити мою волю вісткою, що їм попались (а може, загинули) кур'єри, мовляв, такий кінець буде вам усім. Адже мали в руках сильніші карти, якими могли мене зломити: реальну загрозу, що повисла над моїм чоловіком, підсування мені перед очі світлин наших дітей, врешті доля, яку готували моїй родині. Вони поставили мене перед дилемою: рятуй їх або підписуй важкий їм вирок. У критичній ситуації, щоб не збилась з путі, Боже провидіння післало мені в кабінет начальника підкріплення від Полтави, найблагороднішої людини, яку я зустрічала в житті. Не уявляв собі емґебіст, як він мене підбудував отим поздоровленням. Водночас я побачила, як докладно вони нас вивчали, особливо провідних людей, враз із їхніми навичками. Проте навіть ворог говорив про Полтаву з дозою гідности, хоч погрожував, що його знайдуть й уб'ють.

Через кілька днів закінчили слідство і ще раз повели мене до начальника. Тепер він уже конкретно сказав, чого від мене хочуть. Вони вирішили мене звільнити, точніше, не звільнити, лишень дати можливість «виправдати себе» перед радянською владою. Тому висилають до Орлана, щоб нахилила його до співпраці з ними.

Начальник сказав приблизно таке:

— Вплинь на нього так, як може жінка, коли вона постарається. Даємо вам реченець — перше березня. До того часу ти повинна вернутися до нас з відповіддю від Орлана. У вас дитина, тож твоя поїздка не повинна викликати жодної підозри. Як він згодиться на нашу пропозицію, тоді опрацюємо плян, у який спосіб втримувати з ним контакт. Нехай він сам подасть свої думки, і ми вже домовимось. Якщо це зробите, забезпечимо вас гарною квартирою та влаштуємо на працю. Будете собі жити і не бракуватиме вам пташиного молока. Коли ж Василь не згодиться, то залишить тебе біля себе, в бункері. Може, проживете ще рік-два, а вкінці все одно

знайдемо вас і вб'ємо! Ваша дитина залишиться без батьків, і родина через вас постраждає. Зрозумійте, що ви всі приречені на смерть, а ми ось даємо вам нагоду жити. Ну що — згідна виконати наше доручення?

— Я постараюсь зробити все, що в моїх силах. Але ви знаєте, що рішення буде за ним.

— Ми знаємо і свідомі того, що ризикуємо. Та те, що засудимо тебе, не принесе нам великої користи. Ризикувати нам не першина. В найгіршому випадку ще трохи поживете, — відповів.

Розмова, як завжди, відбулась уночі. Удосвіта, ледь на світ зашарілось, в кабінет прийшов зодягнутий по-цивільному слідчий (раніше вони всі були завжди в мундирах емґебістів) і випровадив мене за браму, на мертво-безлюдну о цій порі вулицю. Сам зразу подався в протилежну сторону. Щойно тепер я повірила: емґебісти справді випустили мене зі своїх кігтів, надіючись, що клюну на їхню обіцянку щасливого життя, в якому не буде мені бракувати «пташиного молока».

«Органи» не взяли до уваги, що мене ніхто не втягнув у підпілля силоміць. Я свідомо та добровільно обрала свою долю, яка з самого початку не обіцяла життєвих вигод.

Опинившись на пустій вулиці, ще раз оглянулася довкруги й перехрестилася: «Господи, дякую Тобі, що я вже поза тією брамою!»

* * *

У мене був місяць, впродовж якого повинна була віднайти Орлана. Нелегко це зробити. Взимку повстанці нераз понад місяць не відвідували людей по селах. Околиця, де перебував Орлан, була мені незнана. Однак перед тим, поки відшукаю Орлана, треба було подбати про Тарасика, забрати від батьків і влаштувати в когось. Я знала, без порошинки сумніву, що ми не підемо на співпрацю. Тож, як мине місяць і я не з'явлюся до них з відповіддю чи радше згодою від Орлана, прийде пімста не тільки на підпілля, але й на мою родину. Їх вивезуть на Сибір.

Коли Зоя зайшла до хати Настки, я ще не відходила до поїзду, лише вийшла з нею надвір, ніби на кілька хвилин, залишаючи свою торбу. Тим часом не повернулась. Зажурена жінка ранком поїхала поїздом до Задвір'я повідомити родину, що я пропала. Розуміється, вдома всіх обняла тривога. Мама вже й раніш прочувала нещастя, всю ніч не спала, відколи Леся розповіла їй про відвідини Зої. Тепер, опечалена, бід-

калася і зразу стала готувати мені передачу з харчами та з нею мала вислати тата, щоб ішов попід в'язниці Львова, може, побачить мене крізь вікно. Вона й не знала, що вікна, які колись виходили на вулиці, тепер замуровані... Все те мені розповіла Настка, коли зайшла до неї раннім ранком забрати торбу.

Кожний день був дорогий, тому ще цього ранку залишила Львів. На головному двірці, купуючи квиток, перемовилась з касієркою. Звернулась до неї за квитком, а вона запитала мене з сарказмом: «Как? Нє панімаю!»* — і не видавала квитка, дарма що за мною стояла довга черга людей, яких повинна була обслужити. Її нахабство мене до краю розлютило: «Тоді хай тут сяде хтось, хто нас «панімає», а ти йди назад, туди, де тебе «панімают»!» — відказала я їй таким же тоном, як вона до мене. Касієрка з ненавистю кинула квиток. Мені було нічого її боятись, я вже «там» була. Пізніше думала собі гірко, що ось так вони туго вкручують у нашу землю кожний найменший гвинтик окупаційної машини. Як воно буде, коли настане час їх знову повідкручувати. Чи не занадто вже буде зритою і подірявленою наша земля?..

Цього дня поїхала в Гранки забрати свій одяг і ввечорі знову вернулася до Львова, зразу пересівши на двірці на поїзд до Задвір'я.

... П'ять років пройшло з часу, коли я востаннє відчиняла цю хвіртку. Тоді також була ніч першої зими під поновною большевицькою окупацією. Тихенько, щоб не розбудити собак, пройшла подвір'я. Тиша довкола, тільки серце несамовито товкло в грудях. Застукала легенько у вікно.

В хаті заворушились і через хвилину побачила у вікні сильветку батька.

— Хто там? — спитав притишеним голосом.

— Я, — відповіла теж тихо.

— Боже мій! — ледь донеслось крізь вікно, і батько пішов відчиняти двері, а мама вже заслонювала вікна, засвічувала лямпу.

Хвилину, поки блимнуло світло, я стояла тихо, наслуховувала. Коли засвітилось, кинула очима по хаті й кинулась до колиски, де спокійненько спав Тарасик. Припала до нього й завмерла: «Сину мій! Ще день тому я думала, що ніколиніколи тебе не побачу!»

Підступив тато:

---

* Як? Не розумію.

— Ти з морозу. Вважай, щоб не простудила його.

— Хай, залиши її, — відказала мати.

Я піднялась над ним обережно, щоб не розбудити. Тоді привіталась з батьками, сестрами, братами. Потім розповіла їм усе, що мене стрінуло.

Після переживань останніх днів і майже неспаних ночей була дуже виснажена. Рішила відпочити вдома хоч один день, а тоді відвезти Тарасика до Олесина, до тієї ж Насті, родички Орлана. Вони, дуже добрі люди, мають лиш одного десятирічного сина, і я надіялась, що порятують мене й заопікуються Тарасиком.

Цей день, однак, був для мене важкий. Гірко й образливо критись у рідній хаті, коли хто-небудь із сусідів заходив, боляче ховатись від близьких тобі людей, серед яких зростала. Пройшли перші хвилини радости з того, що я на волі, і вже з очей усіх в родині пробивались зажуреність і тривога: «Що тепер нас чекає?»

«Хоч би не розбивали нас, не арештували, а вивезли всіх разом», — турбувався тато.

Другого дня ввечорі я спакувала клунок дитячих речей і збиралася враз із Тарасиком і Стефою відходити до поїзду. Вже попрощалась з усіма, а все ще стояла, мов магнітом прикута до підлоги. Я ж добре знала, що це останній раз, коли я з усією родиною в цій хаті, і мені хотілось стримати час, розтягнути якнайдовше наші останні спільні хвилини. Також зволікала, бо мала ще їм щось сказати, дуже важливе, чи, може, просити. Мені важко було почати, слова застрягли в горлі, але, глянувши на годинник, що безжалісно мене підганяв, врешті заговорила:

— Як мені з вами попрощатись, якими словами розрадити в тому, що вас чекає попереду? Що б я не сказала, воно вже не змінить нічого. Одне вас благаю — не кленіть мене. Я так робила, як мені наказувало моє серце та сумління. Пішла в підпілля, бо почувала, що повинна була піти. А де боротьба, там і жертви. Вони не минули і нашої родини.

— Що ж, трудно, ми не перші, — відповів на це батько. А мати, сердешна, тільки оглянулась по хаті, на дрібних дітей, на колиску, зітхнула важко й нічого не сказала.

Допомогли нам дістатись на станцію, посадили на поїзд, і вночі ми з дитиною приїхали до Золочева. Там станція ще з війни не відремонтована, і треба було чекати в неогрітій почекальні аж до ранку на поїзд до Тернополя. Цей поїзд стояв уже на станції, і ми ввійшли до нього. Там було тепло

і затишно. Зачувши, мабуть, підозрілі звуки, з'явився заспаний керівник поїзду і з криком прогнав нас з вагона. Я просила його, переконувала, що в почекальні нестерпно холодно, це ж зима, а в мене на руках немовля. Однак ніщо не помогло.

«Ето дєло нє майо! — була відповідь. — Собірайсь отсюда і нє разґаварівай! Зарано пускать — панімаєш?»*

Я притулила до себе дитину, вийшла й аж зубами заскреготала у безсилій люті. Оте відчуття безсилля, найбільш пригноблююче і демобілізуюче почуття, володіло мільйонами громадян тієї рабської країни. А мені однієї такої ночі вистачало, щоб до болю переконатися, що людина, яка затратила останню крихітку співчуття до ближнього, стає зміюкою.

В Тернополі ми зробили ще одну пересідку і щойно вполудень доїхали до Козови. Молоко, яке я везла у флящині, давно захололо, і Тарасик плакав, голодний і мокрий, бо й перевинути не було де. Не мала іншого виходу, треба було його доглянути. Залишивши станцію, ми зайшли в чиюсь хату (щоб хоч не жив тут який міліціонер або емведист, подумалось мені). Здивована господиня спитала, чого хочемо.

Я попросила її, чи могла б у них перевинути дитину й підогріти молоко, а також, чи дозволять сестрі почекати в хаті з дитиною, поки я сходжу на базар, там на нас чекають сани до села. Це вже був час, коли люди почали не довіряти чужій людині, тому зрозуміло, що господарі трохи злякалися нас. Проте не мали серця нам відмовити, коли надворі тріщав мороз.

Розуміється, ніхто на нас не чекав, але я все одно подалась на ринок. Був якраз базарний день, і я надіялася, що, може, зустріну якого знайомого дядька з Олесина і зможемо присісти на його сани.

Було вже сполудні, селяни стали роз'їжджатися з базару. Однак не побачила там нікого зі знайомих, а тут день як на гріх — вітряний, морозний.

Не було чого чекати, я пустилася в дорогу. Ішла проти вітру, він пролазив під одежу в кожну шпарину, шмагав у лице, з ніг звалював. Але якась надлюдська сила гнала мене вперед, загублену серед голих піль. На віях замерзали сльози. О, не були мої сльози витиснені тільки гострим вітром. Це були сльози великої кривди. Обвела зором по заметеній снігом подільській ширині, і розпука розривала мені серце: «Ех, Мати

---

* Це не моя справа! Забирайся геть без балачок. Зарано пускати — розумієш?

Божа, як Ти втікала зі своїм Сином, Тебе хоч не збивала з ніг снігова заметіль. З Тобою був Йосиф, Ти ще мала осла... А тут такий розлогий край, стільки народу, і я не маю де заховати від катів своєї дитини. Невже Ти, Боже, загубив мене серед сніговії? Ти холодний, як цей день, байдужий на людське горе». Але тут же озивався в душі інший голос: «Не нарікай! Ти ще на волі й маєш свого сина».

Вже сутеніло, коли вкінці добилася до Настиної хати в Олесині. З трудом відкрила двері задубілими від холоду руками.

Хатні були заскочені моєю появою, зразу збагнули, що якесь велике горе привело мене до них у такий вечір. Мені горіло під ногами, не могла ні хвилини втрачати, тому приступила прямо до діла.

— Мої батьки загрожені вивозом на Сибір. Я мусіла забрати від них дитину. Прийміть нашого сина, благаю вас, — сказала.

Глянули на мене зі співчуттям.

«Та ж ви ледве живі!», — сказала Настина мати. Тоді озвався її чоловік: «Не залишимо ж так дитини. Виховали одного, виховаємо ще й другого». Він вийшов ладнати сани, а Настя тим часом вдягалася в дорогу.

Я вся тремтіла тривогою, що там діється в Козові, чи застану ще мого сина і сестру. Не дочекавшись мого повернення з базару, залякані господарі могли зголосити на міліцію.

Ми спільно придумали історію, звідки то в Насті взялась дитина, тоді накінець попросила їх охристити Тарасика.

— Як хочете його назвати? — спитала.

— Назвіть Тарасом. Від самого народження я дала йому оце ім'я.

— Ні, воно занадто панське. В нас на селі треба простіше. Може, назвім Петро?

— Якщо так буде краще для нього, що ж, хай буде Петрусь, — згодилась я, хоч не без жалю, бо вже звикла була до Тарасика. Потім подумала, що мій тато зветься Петро, і це мене заспокоїло.

Хотіла залишити Насті трохи грошей, щоб мала «на цукор для дитини», але вона рішуче відмовилася взяти їх.

— Та що ви? Ми якось дамо собі раду. Вам ті гроші більше потрібні, як нам.

Господарі в Козові, дуже занепокоєні моєю довгою відсутністю, зраділи, побачивши нас. Треба було поспішати й залишити цю хату. Я обгорнула дитину, тепло завинула в коц,

що Настя привезла, і, пригорнувши сина, вийшла з хати, подякувавши добрим господарям за їхню людяність... Не було довше сили приховати своєї розпуки: «Яка доля тебе чекає, мій скарбе...», — шептала про себе, схлипуючи. В сінях попрощалася з Настею і передала їй дитину. На мент затримала її руку в своїх долонях, вимовляючи з трудом слова. Це вже друге болюче прощання в двох, а для мене ще одному дні:

— Настю, коли не стане серед живих його батька і мене, розкажіть йому про нас, як виросте, — тихо мовила.

— Не говоріть такого, — просила добра жінка. — Ви ще самі діждетесь виховати його.

Однак ми обі дуже добре розуміли, що воно так не буде.

Я вийшла з сестрою на дорогу і гляділа за саньми, що заникали в темряві. Стояла задеревіла, вилущена з усіх сил, вже нездатна відчувати навіть утому. Добре хоч, що була зі мною сестра. Вони всі в родині завжди приходили мені з поміччю.

Доїхали разом до Красного, і там розійшлись наші дороги, наші долі... Прощай, дорога Стефо. За твоє добре серце, за те, що подала сестрі руку в біді, тобі треба буде заплатити десяткою років концлаґерів у Маґадані...

Примістивши в добрих людей сина, тепер їхала до свого чоловіка, щоб остерегти і від нього самій зачерпнути силу нести тягар жінки-підпільниці. Їхала поділяти з ним і його труди, ділити спільну долю. Тільки як мені відшукати чоловіка серед зими ген під Поліссям? Забилась на лавці у куток вагона, і важкий сон скоро склеїв мені очі. Останні думки догоряли у свідомості: «Тарасик у надійних руках... Батьки, родина... Їм не в силі зарадити... Тепер мушу віднайти його, маю несповна місяць часу, поки стануть атакувати...» «Де-він-де-він-де-він-де-він» — вистукував у мозку своїм ритмом поїзд, як слідчий на допитах.

ПОВОРОТ У ПІДПІЛЛЯ

До Рівного я добралася потягом, а звідти треба було знайти вантажне авто, що їхало б до Тучина. Прийшла на вказану перехожими зупинку. Через деякий час назбиралося ще кілька осіб, які теж чекали на авто до Тучина. Довелося довго чекати. Щойно пополудні нам трапилось авто. Був дуже холодний день, припікав мороз, і ми всі покачаніли з холоду на відкритім авті. В додатку, авто зіпсулося в дорозі й нам грозила небезпека пересидіти, може і всю ніч, на голому полі. Бувало й таке. Тому шофери брали гроші заздалегідь, бо залишені на півдорозі люди не хотіли платити.

В Тучині я спитала в дядька дорогу до Пустомит. Ішла годинами і не зустрічала ніде сіл, лише поля та хутори. На обрії темною стіною зарисовувалися ліси, там вже починалось Полісся. «Десь у тих лісах живуть повстанці», — думала тужно. Таке воно мені виглядало все таємниче, біле, оповите снігом.

Здавалось, вже пройшла розказану дядьком дорогу, а села далі не було видно. Тільки подалі від дороги зрідка бовваніли землянки, а ближче дороги стирчали комини спалених хат. У тому місці мене наздогнала молодиця. На питання, де Пустомити, відказала, що оце ми в селі. Потім пояснила, що село спалили німці, коли воювали з УПА. З Пустомит залишились лиш оті землянки, побудовані на скору руку.

Надворі вже западали сутінки, і я не знала, куди податись. Звернула на доріжку й зайшла в убогу землянку, щоб запитати, де живе господар, адресу якого мала. Хатні здивовано відповіли, що саме тут. Однак від усього відперлись, заявляючи, що не мають жодних контактів з повстанцями. Можливо, говорили правду. Їхню адресу міг подати хтось інший у селі та забрати від них листа, якби прийшов. Я не знала, чи взагалі тут когось дочекаюсь. Проте все одно просила їх: може, знають кого в селі, куди заходять повстанці, щоб через тих людей повідомити, що я прибула, а я почекаю кілька днів. Зрештою, нічого більше не залишилось, тільки чекати. Тим часом встигла запізнатись з родиною, і вони розповіли мені про події, які тут відбувались за німецької окупації.

Пустомити були одним з осередків УПА, яка створила в тих теренах свою «республіку» за німців. Діяла своя адміністрація, а також інші галузі життя були під наглядом УПА. Населення не визнавало німецької влади, не здавало контингентів, ніхто не їхав на примусові роботи до Німеччини. Очевидно, ще сильний у ті часи німецький режим не толерував такого стану. На села, що їх охороняли відділи УПА, нераз нападало військо і зводило бої. В наслідок таких боїв й були спалені Пустомити. Якось німці напали несподівано, коли не було в селі відділу УПА, і помстились на безборонним населенні, тортуруючи навіть дітей. До непритомности побили й хотіли живцем кинути у вогонь дівчинку господаря, в якого я була, якби мати не кинулась до дитини і не заступила їм дороги.

Також у тій хаті я вперше почула про «далеківців», тобто про ту фракцію підпільників, які пішли за своїм провідником Далеким. Власне тут був терен їхніх дій, вони навіть серед зими часто заходили в села, а деколи то й з'являлись на весіллях. Така поведінка підпільників у сорок дев'ятому році була недопустима. До того часу МВД встигло вивчити населення, а також змонтувати свою аґентуру, тож не диво, що селяни непокоїлися надмірно легковажною поведінкою «далеківців».

Пройшло кілька днів, а господарі далі впевняли мене, що не мають жодної можливости пов'язатись з повстанцями. Аж тут третьої ночі я почула, що хтось мене будить. Спросоння розплющила очі й побачила нахилене наді мною широко усміхнене обличчя якогось мужчини в совєтській військовій шинелі. Від нього ще віяло холодом, який приніс у хату знадвору.

Я злякалась і спитала, хто він.

— Ви мене не впізнали?!

— Птах! — радісно вигукнула, почувши його голос. Я вдяглась з поспіхом і запропонувала вийти з хати.

— Ми приїхали саньми, але заки від'їдемо, наперед хлопці мають когось відвезти до села. Поки вернуться, може, почекаємо всередині? Надворі сильний мороз.

— Ні, почекаємо надворі, хай і в мороз, — наполягла я.

Вийшли з хати і затримались на краю лісу. Тепер я вже була знов у підпіллі, тож зразу обперезалася шкіряним поясом, з пістолем у кобурі, якого мені приніс Птах.

— Тут привітаємось по-справжньому, — сказав Птах, дружньо розціловуючись. Яка радість — стільки років ми

разом пройшли підпільними шляхами і стежками з Лемківщини аж під Полісся, і доля ще раз нас звела ось тут, серед ночі.

Розпитала про чоловіка. З ним усе впорядку, повідомлений про мій приїзд, чекає.

Не треба було дожидати аж зустрічі з Орланом. Я не в силі була перед Птахом, нашим вірним другом, замовчувати причину моєї тут появи.

— Птах, вас не дивує, що я з'явилась тут серед зими? — і, не чекаючи на його відповідь, розповіла про мою зустріч із Зоєю, про те, як мене схопило МҐБ, протримало, відтак вислало, щоб намовляла Орлана піти на зраду. — Будьте обережні! В їхні руки впав лист, і ґебісти мають цю адресу. Можуть тримати засідку. Тому й казала вийти з хати.

Птах оглянувся уважно і взяв зручніше в руки автомат.

— Що ви зробили з дитиною, де примістили?

— Завезла його далеко, в родинне село чоловіка, і примістила у добрих людей. — Помовчала мить і додала: — А не боїтесь тут стояти зі мною? Ви ж розумієте, що вони мене не випустили б, якби не підписала заяви.

— Як ви можете мене таке питати?! Ну, знаєте! — щиро обурився Птах. — Та я вірив би вам, щоб ви з десятого пекла вернулись.

Його реакція мене до глибин зворушила. Варто жити, коли тобі вірять, коли в тебе вірять...

— Ви вибрали менше лихо, — розважав Птах. — Емґебісти могли нас тут «накрити» як не тепер, то навесні. Могли були відписувати листи від вашого імени, словом, могли наварити нам доброї каші.

Незабаром вернулись на санях двоє повстанців. Вдягли мене в кожух, в якому відвозили з бункеру кур'єрку до села, сіли на сани та помчали, — як у фільмі, — волинськими полями та лісами. Ніч була місячна, тиха, тільки сніг скрипів під копитами коней. Ми уважно стежили, розглядались, але скрізь панувала мертва тиша. Так їхали з годину або й довше. Спинилися біля одного хутора, усі злізли з саней, крім одного, що відводив коней. Подались гусаком по вузькій утоптаній стежці на город, де був бункер.

Після домовленого стуку зсередини відчинили вічко, і ми влізли в бункер. На мене вдарила тепла, але важка хвиля повітря. Вже давненько, ще на Закерзонні, мої легені живились таким повітрям. У тих теренах, де вже починалось Полісся, вода підходила близько до поверхні, і через те не можна було викопати високої криївки. До того, треба було залишити

доволі грубу верству землі наверху, щоб зимою сніг не танув на криївці. Спецзагони МВД вивчали наші проблеми зимування і якщо завважували під час облав чорну пляму серед засипаного снігом городу, то там рили землю. Тому криївка була низька, не можна було в ній випростатись на повен зріст. Якщо не проходили облави, увечорі відчиняли вхід, і всі її мешканці виходили наверх, щоб подихати свіжим повітрям, забрати в господаря газету та розпитати про новини.

Тоді повстанці на Волині та Поліссі взимку також діяли, але тільки ночами та суворо законспіровано. Ще втримували міжрайонні зв'язки, й навіть округи контактувались при помочі цивільних зв'язків. Одначе з кожним роком ставало важче.

У криївці ми застали двох повстанців. Один з них — колишній сотенний УПА, поліщук, що загартований у партизанських боях спочатку проти німців, опісля проти спецзагонів НКВД і МВД. Другий був юнак, років вісімнадцяти, до підпілля пішов щойно минулої осени. Третій мешканець, Буква, приїхав з нами, та четвертий був Птах. Орлан призначив йому тут зазимувати, щоб провів виховно-політичний вишкіл. За роки перебування при Орлані Птах багато навчився, прочитав і, без сумніву, був кваліфікований до того роду зайнять. За посередництвом місцевих повстанців він нав'язав зв'язки з цивільними людьми по селах і вже зумів зорганізувати собі доволі замітну, як на ті умовини, бібліотеку, в якій були також книжки російською мовою. Мали також шестилямпове радіо, яким могли ловити закордонні передачі польською і російською мовами.

Я запитала Птаха, як йому подобається Волинь.

— Тут всюди тільки сало й сало, — відповів, скривившись, наче б терня їв.

Я лиш засміялась, знаючи віддавна, як він не любить сала. Мусіло воно Птахові тут добре «в'їстись в печінки», коли вже символізувало йому Волинь. Утім, мене чекало те саме. Я також не могла дивитися на сало.

Населення назагал ставилось позитивно до повстанців, симпатизувало і помагало харчами. Колгоспів ще не понасаджувано багато, тут чинено слабший тиск, як у Галичині. Зате населення було менше національно свідоме, ніж там. Важко зрозуміти, чому після буйного розвитку боротьби УПА ще за німецької окупації, потім її голосного продовження вже під совєтською окупацією, тут по селах траплялися ще родини, які хоч чули про повстанців, проте не розуміли як слід, що ми хочемо осягнути нашою боротьбою. Тому, крім інших завдань,

підпільний рух мусів ще проводити національно-освідомну роботу серед населення. Однак такий стан не панував на всій Волині. Тут також були цілі райони з високим рівнем національної свідомости.

Родина, у якої збудовано бункер Птаха, була нужденно вбога. Це до якоїсь міри відвертало від неї увагу сексотів та опергруп МВД. Господарі не тільки що не могли б прогодувати повстанців, але їм самим треба було помогти, бо не ставало хліба посеред зими. В тім бункері я переднювала й увечорі вирушила з Птахом і бойовиком Орлана, Чмеликом, до Орланової криївки, що була в сусідньому селі.

Наблизившись до хутора, Птах і я спинились трохи далі, а Чмелик пішов подивитись, чи покладено домовлений знак. Завжди домовлялось з господарями про знак: один, коли все спокійно, то знов інший, коли до криївки підходити не можна. Могла зайти в хату і заночувати до ранку опергрупа МВД. Тоді треба було відійти і днювати деінде.

Домовлені знаки були різні, залежно від розміщення хати, пори року, віддалі до сусідів. Могло це бути відчеплене відро біля криниці, прутик упоперек стежки на кінці городу, повішена на домовленому дереві в саду хустина. Знак не смів впадати в око й мав виглядати природно. Часом ми домовлялися так: якщо нема сигналу — не підходь. Бувало, що не було можливим положити знак, бо в хату зайшла опергрупа, а надворі поставили вартового.

Іншим родом сигналів ми домовлялися з господарями про поведінку в криївці. Одні сигнали повідомляли про облаву, інші про те, що в хаті заночувала опергрупа, ще інші вживали у випадках, коли наближався до хутора хтось сторонній і в криївці треба було стишити звук, що пробивався наверх під час уживання циклостилю, а то й навіть писання на машинці.

До Орланового бункеру мусіли підступати особливо обережно, бо в родини, на хуторі якої його викопано, часто заночовувала опергрупа. Господиня вдовувала, мала діти. Її національна свідомість не була висока, поки не викопали в неї криївки. Жінка чула про УПА, але ніяк не розуміла, хто вони, повстанці. Большевиків недолюблювала, бо не хотіла йти в колгосп, але, будучи людиною з добрим серцем, вона й до вояків МВД ставилась увічливо, так, як ставилася до всіх людей. Такі ж добрі росли і її діти. В неї хата була чиста й охайна, тож оперативники, після нічних засідок, залюбки заходили туди доночовувати. Село лежало на границі двох районів, Тучинського і Костопільського, тож заходили до неї опера-

тивники з двох районів. Нераз приходили в ту саму ніч і сварились між собою: «Ця хата належить до нас!» — «Ні, вона в нас, і ви не маєте права сюди заходити!»

Якось вони ввалилися до неї доночувати, а було це перед тим, коли вперше зайшли туди повстанці. Ввічлива господиня внесла в хату соломи, постелила, ще й подушки їм положила під голови. Вони аж ахнули зі здивування: «Што за харошая тьотя. Сколько лєт ми тут ходім, нам єщо нікто тут нє поклал подушкі под голови»*. Зрозуміло, вони й любили таку «тьотю». Після того як Орлан поговорив собі з нею кілька разів і розкрив очі, вона була б підклала їм ґранат під голови. Але Орлан наказав, щоб не змінювала до зайд свого наставлення, бо викличе на себе підозру.

Вхід до бункеру був у саду, на протоптаній у снігу стежці. Два повстанці, що там були, вийшли наверх, залишаючи всередині самого Орлана. Тоді я влізла в бункер.

Орлан глянув на мене й одразу спитав:

— Була арештована?

— Так.

Щойно тоді ми привітались. Я відразу коротко оповіла, що мене привело до нього. Тоді Орлан закликав Птаха, і ми разом обговорили, які наслідки може потягнути за собою новостворена ситуація. Безсумнівно, будуть проводити стислі облави, але, крім того, створилась загроза і для криївки Птаха.

В сусідньому селі проживала жінка, чоловік якої сидів у в'язниці, здається, за те, що помагав підпільникам. За нею теж пошукували ґебісти, і вона не жила вдома, лиш переховувалась по людях. З тією жінкою група Птаха тримала зв'язок. З її поміччю придбали радіо, вона закупляла у місті харчі й папір до письмової машинки. Одного разу навіть привели на кілька днів до криївки. Вправді їй заздалегідь зав'язали очі, як наблизилися до бункеру, але вона походила з недалекого села і, цілком можливо, могла зорієнтуватися, де приблизно влаштована криївка. Як почнуться сильні облави, їй важче буде сховатись і уникнути арешту. Орлан порадив Птахові, щоб вони готувались залишити криївку і перейшли в ліс ще до березня, тобто до реченця, яке поставило мені МҐБ.

... А коли всі полягали спати і залишились тільки ми вдвох, я пошепки розповідала йому про всі мої поневіряння. Він слухав, і ми обоє плакали. Орлан боляче переживав, що

---

* Яка добра тітка. Скільки років ми тут ходимо, а ще ніхто не поклав подушок під голову.

залишив мене саму пробивати собі дорогу серед чужих людей. Почувався винним, що нічим мені не допоміг, ще й так довго не писав, а я їздила до Львова, чекала вістки, поки не попала. Тепер я його заспокоювала, бо справді не мала до нього жалю. Хіба ж я не була в підпіллі, не знала або не розуміла, серед яких обставин він живе, яку відповідальність несе на своїх плечах... Не могла вимагати від нього того, що в нормальному житті жінка вправі вимагати від чоловіка. Вимагати я не могла, а все ж... Коли в серці вигостреним болем перехрещувались два світи — родина і боротьба, я глибоко переживала трагедію такої колізії.

Вислуховуючи детальну розповідь про арештування, Орлан дивувався моєю наївністю щодо Зої. Сказав мені все точно описати, що я опісля й зробила, і вислав мій протокол першою весняною поштою до командира Тараса Чупринки та копію до його заступника Василя Коваля. Також повідомив про це Полтаву й Горнового, з якими постійно втримував контакт.

Я списала протокол і після переліку фактів накінці подала мотиви, якими керувалася у своїй поведінці, коли опинилася в руках МҐБ. Якщо у розгрі ґебівських плянів я знайшлась у ситуації, яка давала мені можливість відвернути загрозу і врятувати життя провідної людини, який до того ще і є моїм чоловіком, то, як революціонерка і його дружина, не могла інакше вчинити. Згідно з моїми критеріями, сама обіцянка співпрацювати з окупантом не принесла такого лиха, яке принесла б утрата Орлана враз із його оточенням. Честю я не поступилась, бо на співпрацю з ними не думала іти. Але, як членка ОУН, була свідома того, що порушила її засади — не підписувати заяв співпраці з ворогом. Водночас, як членка Організації, я повинна була рятувати людей.

Улітку прийшла відповідь-наказ від Орланового зверхника, згідно з яким я мала перебувати тільки в підпіллі. Орлан не міг більше висилати мене в поїздки на зв'язки чи в якихось інших цілях. Словом, «вилазка у світ» була мені заборонена.

Хоч це рішення не було суворим, коли врахувати закони боротьби, все одно арештування залишило свій шрам на моїй душі. Щасливі ті, кого доля пощадила від таких переживань. Куди строгіше, ніж зверхники, судило мене моє сумління. Не могла собі дарувати, що так наївно дала себе спіймати, так, наче б учора починала підпільну боротьбу. Вина була не лиш Зої, але й моя. Я ж була свідома того, що коли вона з'явилась у Львові, то тільки з волі МҐБ. Чому, тоді, я все таки ще раз туди поїхала? Де був мій здоровий глузд?

Проте не завжди можна керуватись тільки розумом. Є ще любов, яка штовхає на нерозважні вчинки, і що сильніша вона, то більше сліпа й безкритична. Це вона, любов до знедоленого народу, завела мене в підпілля, і ради неї я наразила на небезпеку всю мою родину, а навіть власних дітей. Хтось назве мою любов безвідповідальною і нерозважною, але я в неї повірила, і не одна я — подібних прикладів безліч у нашій історії, і в нашу добу їх було дуже багато. Не ми назначали кари й терпіння нашим рідним, їх визначали ті, що хотіли нашої капітуляції. Ми наших рідних безмежно любили, і що більше небезпека їм загрожувала, то глибшою ставала наша любов до них.

Моя родина була для мене в підпільні роки символом рідного народу. Проживаючи по селах, нераз я з болем наглядала крізь шпарину прислоненого вікна, як ґебісти ведуть дорогою арештованого селянина або як вивозять якусь родину на Сибір. У тих хвилинах мені здавалось, що вони ведуть мого тата, вивозять мою родину, й хотілось бігти туди та заслонити їх від ворога. Так говорило мені серце, а розум озивався на те: ти і їх не врятуєш, і сама пропадеш. Проте нераз серце брало гору над розумом, і тоді я їхала до Львова, щоб дізнатись, як росте наш син, чи МҐБ не чіпає ще родини, бо якщо так, тоді треба чимскоріш забрати від них дитину, чи не прийшла вістка від чоловіка, їхала, хоч мала вже сигнали, що можу потрапити в пастку.

Не зважаючи на страшні обставини, я не в силі була живити свою душу тільки ненавистю до окупанта. Вона була, вона мобілізувала до боротьби. О, як я ненавиділа того кондуктора, що проганяв мене, з немовлям на руках, на всю ніч на тріскучий мороз. З ним я зненавиділа його мову, якою викрикував: «Пашла і нє разґаварівай!». Але рівночасно я любила і серцем боліла над тими скуленими, скрученими від холоду в клубки людьми, що чепіли всю ніч на станції. Любов сильніша була за ненависть, вона брала гору. Якби ми, борючись, її утратили, це б означало наше озвіріння і звиродніння. Я не була одна. Не загинув б Зенон Тершаковець («Федір»), провідник Львівського краю, через сліпий припадок. МҐБ арештувало його жінку, потім випустило, і вона жила у Львові, не маючи з чого прожити. Емґебісти знали, що Федір не залишить її напризволяще, без жодних засобів до життя, що буде старатись допомогти, — і допильновували, з очей не спускали. Вкінці зловили кінець нитки, що довів до клубка. Також варто зауважити, що Катерина Зарицька була арештована в Ходо-

рові, де проживав її син. Емґебісти вивчали нас дуже детально і використовували наші людські почування в боротьбі проти нас. Ми це розуміли, але не могли стати іншими, а може, й не хотіли стати.

Проте моє поневіряння поміж людьми в різних сторонах західніх областей не пройшло даремно. Воно було мені доброю школою, яка дала нагоду приглянутись народові. Я побачила його не з позиції підпілля, де ми спілкувались переважно з нашими симпатиками, а з позиції того, як він достосовувався до нової дійсности. Саме в гущі народу було видно, наскільки він відпорний супроти окупанта. І ще щось я побачила — який скріплюючий вплив мала на нього наша боротьба. Жодна підпільна література не впевнила мене в його стійкості так, як це зробило перебування в його гущі.

Моя школа на тому не кінчалась. З другого боку, поборюючи різні небезпеки, потім опинившись у кліщах МҐБ, я мала нагоду краще пізнати також і ворога. В підпіллі ми з ним не мали близького зіткнення. Стрічались тільки на віддалі куль або посередньо, через аґентуру. А мені довелося зблизька приглянутись їхнім страшним і перфідним засобам, якими обмотували наш рух, як павутинням. Мій досвід нераз опісля нам придавався, може, й часом вирішував наше життя.

Вже в раніших роках органи безпеки почали вербувати «внутренників» серед УПА і підпільних кадрів, а від 1948 року МҐБ поклало ще сильніший натиск на те. Першою жертвою впали дружини підпільників, які жили між населенням, часто зі своїми дітьми, напівлеґально. Як і в моїм випадку, їх арештовували, опісля відпускали до чоловіків, щоб схилити до співпраці з МҐБ. Коли траплялись такі арештування, керівництво підпілля повідомляло про них Орлана і загалом провідників у всіх теренах. Однак тактика МҐБ супроти жінок, мабуть, не давала їм задовільного висліду, і тих, що залишались жити серед населення, знов арештовували і судили.

Вони також змінили тактику на засідках. До того як стріляти і вбивати, опергрупа намагалась зловити живцем хоч одного повстанця, завербувати його і відпустити назад у підпілля. Це могло пройти непомітно, якщо на зв'язок чи для інших справ виходив лиш один підпільник. Бувало нераз, що полагодження справи або зв'язку вимагало тиждень, і коли підпільник потрапляв у руки МҐБ, воно мало доволі часу «попрацювати» над ним. У зв'язку з тим, керівництво підпілля видало розпорядження, яким заборонялось ходити підпільникові одинцем. Одначе такі вербування на скору руку також не приносили

МҐБ бажаних результатів. Звичайно спійманий повстанець, повернувшись, повідомляв, що його стрінуло, і далі залишався в підпіллі.

Хоч органи державної безпеки ніколи не закинули намагань монтування внутрішньої аґентури, вони не занехали ще іншого способу винищування підпілля, що його застосовували вже давніше. Спійманого відразу зтероризували, намагались заломити, потім вдаряли по тім, що вдалось від нього витягнути, — ще поки повстанці дізнавались, що він у руках МҐБ. Вже не відпускали його назад в підпілля, тільки водили по селах з опергрупою, застрашуючи населення, щоб більше не помагали підпільникам.

* * *

З Орланом зимувало ще троє людей; надрайоновий Костопільського р-ну Микола, референт СБ того ж терену Кнопка і бойовик Чмелик. Микола був десь з 1921 року народження, походив з Гощанського р-ну Рівненської области. Мав незакінчену середню освіту, але був досвідчений керівник і взагалі інтеліґентна та розумна людина. Його малощо не стратила СБ під час чистки в рядах УПА і ОУН, що мала місце на Волині зразу після окупації тих земель большевиками. Допитуваний большевицький аґент, який опинився в УПА за німецької окупації, подаючи себе за втікача з ЧА, назвав Миколу своїм співробітником. Тільки випадкова поява командира Клима Савура, якраз тоді, коли переслухували Миколу, якого Клим Савур добре знав і якому довіряв, врятувала його від смерти. Тепер, розповідаючи нам про це, Микола наводив неодні факти, які вказували, як аґресивно діяла совєтська аґентура.

Кнопці було близько сороківки, селянин, жив на Тучинських хуторах. Його жінку з двома дітьми вивезли на Сибір. Тому що це були родинні сторони Кнопки, добре знав тутешнє населення і втішався його підтримкою. Більше, ніж інші повстанці, зустрічався зі східніми українцями, які приїхали на працю в терени його дій.

Чмелик був родом із Сокальщини. За німецької окупації прибув на Полісся з відділом УПА і з того часу тут працював. До тієї зими перебував аж коло Прип'яті й ходив у рейди в сусідні білоруські терени, спочатку з відділами УПА, а останні два роки — з підпільними групами. Коли давніше спецзагони НКВД проводили великі облави в лісах на Поліссі, повстанці переходили партизанити в білоруські ліси. Білоруси назагал

ставились прихильно до наших повстанців, помагали їм прохарчуватися, через що й стягали на себе репресії. Були між ними охотники піти в підпілля, однак наші підпільники їх від того відмовляли. Радили їм створити власну організацію, яка боролася б за створення самостійної Білорусі. Роз'яснювали, що український рух опору стоїть на принципі самовизначення кожного народу, поневоленого в совєтській імперії.

Кордон між українською і білоруською республіками, який встановила совєтська власть на землях, забраних від Польщі 1939 року, визначений так, що пограниччя по білоруській стороні суцільно замешкане українцями. Однак режим заборонив організувати там українські школи, і діти були приневолені навчатись у двох чужих їм мовах, російській та білоруській. Російська мова навчалась основніш за білоруську, в наслідок чого школа стала засобом русифікації українських дітей на Білорусі.

Ще до мого прибуття Орлан провів з жителями криївки організаційний вишкіл. Особливу увагу присвятив методам праці серед населення в сусідніх східніх районах. Рівненська область межує з Житомирською. Для підпілля це створювало чималі можливості ідейного проникання на її терени, не змінюючи своєї бази. Тут місцеві люди мали в сумежних містах і селах кревних ще з часів, коли Волинь була під царською Росією. З приходом большевиків вони відновили родинні зв'язки, відвідували одні одних, і дехто з молоді вже поїхав на навчання у Східню Україну.

Хоч Орлан прибув сюди вже пізньою осінню, він усе ще зміг зустрітися з кількома людьми, що приїхали на роботу в ті терени. Власне тієї ночі, як Птах прийшов по мене, підпільники відвозили в село дівчину, яка працювала вчителькою в одному з недалеких сіл. З нею Орлан зустрівся, поговорив і, щоб могла краще пізнати повстанців, запропонував провести з ними один день у бункері. Вчителька прийняла «запрошення». Мала, отже, час розповісти йому про своє життя. Ось що Орлан розказав мені про неї.

Їй було на ім'я Ганя, походила з Дніпропетровського, була 1923 року народження. Батьки її з походження селяни, але під час голоду в 33-му році переїхали до міста і там вже залишились жити. Ганя не пам'ятала своїх ранніх років на селі. Вона виростала дитиною зрусифікованого міста. Закінчила педагогічну школу, де спеціялізувалася в російській мові, і мова ця вже стала її розмовною. Рідну мову майже забула. В Бога не вірувала, не визнавала жодної релігії, і якщо в батьківському домі

вони, тобто діти, святкували Різдво та Великдень, то тільки з огляду на матір, бо не хотіли справляти їй прикростей.

У Гані була своя релігія. Вона вірила в комунізм і ще донедавна була ідейною комсомолкою. Правда, деколи в її голові виринали турбуючі питання, але збувалась їх відповідями, заздалегідь заготовленими у школі та комсомолі. А все ж не була настільки засліплена, щоб не бачити, як у зруйнованій війною країні швидко твориться комуністична аристократія. Спочатку вину за це приписала гнилому Заходові, звідкіля прийшла ота пошесть, як конечний наслідок війни. Одначе минуло п'ять років від війни, а «пошесть» не тільки що не заникала, але прибирала застрашаючих форм. Ганя, як і багато її ровесників, переживала кризу розчарування ще поки зустрілася з підпіллям. Її комсомольський божок зсувався з п'єдесталу. Вона могла була допасуватись до упривілейозаної партійної верстви, але, видно, природа створила її людиною, яка не вдовольнялась тільки матеріяльними благами.

Під час німецької окупації Ганя та її молодша сестра, яка була медсестрою, співпрацювали з червоним підпіллям в Дніпропетровську. Ґестапо арештувало сестру, тортурувало, проте вона витримала й не видала зв'язків з партизанами. Вийшла з тюрми щойно після «визволення», зі зруйнованим здоров'ям, за що влада наділяла її щорічною «путьовкою» у Крим на курорт на підлікування побитих у тюрмі ніг. Проте така увага до неї уряду не вилікувала душевної кризи обох сестер. Обі зголосились виїхати на роботу в Західню Україну й ось дістали призначення у поліське село.

Ганя чула від знайомих, які побували в Західній Україні, про «бандерівське» підпілля. До того, поки виїхала на працю, ґебісти поінформували сестер про повстанців, змальовуючи їх, очевидно, по-своєму і намовляли, щоб з ними співпрацювали проти підпілля. Одначе Ганя не цікавилася повстанцями, не відчувала до них ніякої симпатії і воліла ніколи з ними не зустрічатися.

А проте зустрілася, всупереч її бажанню. Вона не злякалась, як інші, коли повстанці зайшли вперше до неї.

— Так, я комсомолка і не маю потреби оправдуватись з того перед вами, — заявила без вагання.

— Бачу, як вас навчили в комсомолі, що й рідну мову загубили, — відказав на це Орлан, який тоді прийшов до неї.

Присоромлена дівчина зашарілася, вона справді говорила до нього по-російськи.

Орлан зразу збагнув, що має діло не із заляканою

дівчиною, тож запропонував їй бути абсолютно щирою в розмові. «Тоді ми насправді обміняємось думками. Інакше, даремно нам розмовляти, воно не принесе ні вам, ні мені користи». Це їй подобалось, і вона прийняла умову.

Перша зустріч завжди коротка. На ній підпільник лише запізнавався з людиною і формував про неї думку, на підставі якої робив рішення щодо дальших відносин. Орлан залишив їй прочитати підпільну літературу, застерігаючи, щоб після прочитання не знищила її, тільки заховала. «Вона кров'ю писана, на неї чекає ще багато читачів».

Підпільні видання заторкували багато питань, але на початкових зустрічах повстанці запізнавали таких осіб з літературою, яка розпрацьовувала дві проблеми. Перша — це колоніяльний статус України і політика інтенсивної русифікації українців. Друга тема з'ясовувала мету та завдання, що їх ставило перед собою визвольне підпілля. Вона різною мірою промовляла до читача, залежно від життьового досвіду людини та її місця в совєтському суспільстві.

Оповідала Ганя, що по їхньому відході не могла заснути. Ще раз відновлювала в пам'яті, як воно сталось, роздумувала над їхньою розмовою і вагалась, як їй ранком вчинити. Перед виїздом у Західню Україну, МҐБ в Дніпропетровську остерегло її про «звірства» підпільних «банд», але при зустрічі з повстанцями вони не такими виглядали. Вправді ці нові їй люди ні в чому її ще не переконали, нічого не довели, однак розмовляли щиро, цікаво. Тож вирішила наперед прочитати їхню літературу, а тоді побачить, як їй повестися. Вони й так не сказали, чи зайдуть до неї вдруге.

Крім невеликих брошур, що їх нетрудно було заховати в хаті, Орлан не наважувався залишати Гані більших книжок до прочитання. Зате на другій зустрічі запропонував піти на день до їхнього бункеру, де в нього була бібліотека і де вона могла б хоч побіжно переглянути деякі твори з української науки та літератури. Вчителька неділями мала вихідний. Хлопці домовились прийти по неї вночі в суботу.

Зав'язавши хустиною очі, посадили Ганю на сани і повезли до бункеру. Щойно коли ввели її всередину, тоді скинули пов'язку з очей. День пройшов за читанням і дискусіями, особливо над історією України (Грушевського) та забороненими творами з літератури нової доби. Вона була захоплена відкриттям, але й рівночасно пригноблена фактом, наскільки перед ними, молодим поколінням, заховано правду про рідний народ, його історію, його духові надбання.

Не пройшло багато часу, як Ганя заявила Орланові, що не може стояти осторонь і хоче брати активну участь у боротьбі. Орлан, однак, не мав наміру забирати її в підпілля. Він уважав, що вона може більше послужити справі, коли знову переїде жити в Дніпропетровськ. Не йшлося про розбудову там підпільної сітки, але своїм спілкуванням з молодими людьми мала впливати на них, розбуджувати їхню національну свідомість. Так Ганя і зробила. Тим часом відвідала родину й опісля розказувала хлопцям свої подорожні пригоди.

Ганя взяла квиток на поїзд Львів — Київ, отож опинилась у купе, де вже їхало більше пасажирів, які сіли в Галичині. Між ними був молодий учитель, військовик і двоє студентів — юнак та дівчина. Дорога довга, доволі часу, щоб нав'язати розмову, розказати, хто звідкіля. Студентка, що походила з Житомирщини, розбалакалася по-російськи, на що учитель звернув їй увагу. В обороні дівчини став її колеґа-студент, який подав себе росіянином. Він твердив, що «ето всьо равно».

— Ти мовчи. Це до тебе не стосується, — відказав йому вчитель. Але, подумавши, додав: — А втім, коли йдеться про слушність, то й до тебе також. Скільки років ти живеш в Україні? Може, й ціле життя. А чому не вивчив мови народу, чий хліб їси? А ця ось, — махнув головою в сторону студентки, — зве себе українкою, а як говорить...

Ганя станула по стороні вчителя, пітримувала його в дискусії. Вона й забула, що не так давно також говорила тільки по-російськи.

Тоді втрутився у їхню розмову військовик, заявляючи:

— По правді, то й мої предки були українці, козаки на Кубані. Поселились там ще за Катерини, та опісля змішались.

Не доїжджаючи до Києва, вчитель залишив купе, готовився висідати. Ганя вийшла за ним у коридор і не витримала.

— Скажіть, ви стрічались у Західній з «хлопцями»?

Глянув на неї й підсміхнувся:

— Тут не місце про це говорити.

Розуміється, вона розповідала про те лише Птахові й хлопцям, бо знала, що Орлан не похвалив би її за необережність і надмірну цікавість.

Коли Ганя покидала Полісся і верталася у Дніпропетровськ, сказала Орланові на прощання: «Ви мені другий батько. Мій дав мені життя, а ви помогли знайти ціль у ньому. За те, доки житиму, буду вам вдячна».

ЗАГИБЕЛЬ ПТАХА

Ми прожили в бункері до середини березня. Родина ставилася до нас дуже прихильно, ділилася своїм убогим припасом, а господиня — хоч до рани прикладай, як мати. В той час Птах відвідав нас два рази. Орлан щоразу йому пригадував, щоб покинули свою криївку. Птах сам розумів конечність цього, але тут, як на лихо, насипало повно снігу та все ще падав новий, засипав ліс, і важко було туди перебратись. Вони мали в лісі криївку, однак у ній не було запасу харчів, а доставити їх, не залишаючи на снігу слідів, неможливо.

Я дуже непокоїлась, коли настав березень. Радила покинути нам усім ті околиці й радше партизанити в засипаних снігами лісах, аніж чекати в бункері на облави, в яких усі могли накласти головами. Однак Орлан і Птах були іншої думки. Вважали, що я занадто перелякалась під час арештування. Навіть коли були облави, то не завжди вдавалось знайти добре законспірований і замаскований бункер. А в лісі, зі слідами в глибокім снігу, таки небезпечно. Не треба облави, вистачить, щоб опергрупа налізла на сліди, і вже було б важко відв'язатися від неї. Снігами далеко не відступиш. До того ж в опергрупи телефонічний зв'язок, нам заступлять дорогу інші ворожі частини. Взявши все це до уваги, Птах вирішив ще трохи почекати, хай хоч сніг перестане падати і дороги в'їздяться у лісі.

Через тиждень після мого прибуття Микола відійшов дозимовувати в інший бункер. На його місце прийшов провідник північної Рівненської округи Шлюсар, і з ним Орлан провів організаційний вишкіл.

Шлюсар був з 1921 року народження, походив із Закарпаття, там і набув середню освіту в гімназії в Мукачеві. Був гарний на вроду, високий, ставний, сильний брюнет з блискучими очима, але неговіркий. Деколи розповідав нам цікаві епізоди про часи самостійности Закарпатської України в 1938 році. Його батько, який був ковалем, їздив на маніфестацію проголошення самостійности до Хусту. Опісля свято беріг газету, в якій була вміщена знимка з цієї маніфестації. Розка-

зував також про бурхливі віча молоді в гімназії, про бої з мадярами, потім арештування та переслідування національно свідомих українців.

Під час війни Шлюсара змобілізовано в мадярську армію. Його частину німці кинули на Волинь, де угорська армія охороняла залізничні шляхи, що вели на схід. Мадяри стаціонували головно в місцях уздовж залізничних ліній і по містечках, де помагали окупаційній владі. Німці також деколи використовували їх до боротьби проти УПА і населення. Коли УПА повело відплатні акції на їхні пункти, здобуваючи притому зброю, мадяри перестали брати участь у поборюванні повстанців, їхні настрої підсилювали УПА і підпілля масовим розповсюдженням летючок та іншої підпільної літератури, яка роз'яснювала мету боротьби українського народу. Незабаром наладнався контакт між тереновими відділами УПА і поодинокими станицями мадярів, а згодом — між Командою УПА і командою угорського війська в Україні. Вони склали договір про ненапад, і таким чином на Волині дійшло до замирення.

Саме тоді, коли УПА наладнувала відносини з мадярами, Шлюсар стаціонував у Рівному. При помочі підпільниці нав'язав контакт з повстанцями, опісля перейшов зі зброєю до УПА, враз із групою солдатів, українців. Випадки переходу закарпатців з угорської армії до УПА були доволі численні. Незабаром Шлюсар став ад'ютантом Клима Савура, командира УПА на ПЗУЗ. Володіючи добре мадярською і німецькою мовами, брав участь у переговорах з мадярським військом на Волині.

Як можна було сподіватися, у другій половині березня почались облави. Проводили їх обласне та районні МҐБ своїми спецзагонами. Затривожена тітка повідомляла нас щовечора про результати облав, про те, як вони точно обшукували кожну садибу. А сніг падав і падав, і вибратись з бункеру не було можливим.

Аж одного ранку ми почули домовлений стук — на наше господарство наближався спецзагін. Незабаром донісся до бункеру гавкіт чужого собаки. Прислуховуємось крізь продуху — чути на подвір'ї російську лайку солдатів. Значить, шукають вже у нас. Ми негайно згасили світло і заткали всі продухи, щоб собака не занюхав. Кнопка з поденервування запалив папіроску.

— Що ви? Негайно згасіть, — звернув йому увагу Орлан.

Півтори години емведисти перевертали всю садибу догори дном... Півтори години ми в бункері напружено стояли на грані життя і смерти. Вони шукали найбільше в забудованнях,

в льоху, на подвір'ї. В саду тільки пройшлись стежкою, лиш задудніли їхні кроки по вічку, де був вхід до бункеру, потім усе затихло. Через деякий час ми почули вистуканий знак, що спецзагін віддалився і ніхто з хатніх не арештований.

Однак облави не закінчилися. Війська знову наїздили на села й не переставали плюндрувати хуторів.

Кінчалася неділя 23 березня 1949 року. Страшна неділя. Тільки но стало вечоріти, як господиня відкрила бункер і заговорила тремтячим голосом, уся сумна та залякана:

— Ой, Боже мій, яке нещастя. В Матіївці, — і назвала у кого, — опергрупа знайшла на городі бункер. У ній постріляпись чотири повстанці. Вони відбивались у вході до криївки, але коли ґебісти кинули їм через продуху загазовану ґранату, ті постріляпися. Перед смертю ще співали своїх пісень. Це, мабуть, ті хлопці, що до вас приходили. Оперативники боялися лізти всередину і післали наперед господаря, щоб перевірив, чи вони дійсно постріляпись. Щойно пополудні повитягали їхні тіла з бункеру і повезли до району, а може, й до Рівного. Люди кругом жаліють за хлопцями, а я то місця собі знайти не можу, як вчула про це.

Нас як громом вразило. Упродовж кількох хвилин ніхто слова не промовив. Не вперше доводилось слухати таких вісток, але оця особливо болюче заторкувала нас. Ми обоє утратили найвірнішого друга, життя якого стільки років тісно спліталося з нашим... Що не згадала б — радощі і смутки, удачі та невдачі — усюди поруч нас був він, Птах.

Орлан знав, що Птах мав цими днями зустрітися з районовим Межиріцького р-ну. Припускав, що, може, вертаючись учора до бункеру, хлопці лишили на снігу сліди за собою, по яких опергрупа зі собакою вислідила їх. Криївку не виявлено при облаві, лише ранком спецвідділ впав прямо на хутір і став шукати бункер. Більше ні в кого не шукали, лиш на цьому хуторі, аж поки не знайшли.

Щойно навесні встановлено причину упадку бункеру. У зв'язку зі сподіваним зимуванням у цих околицях Орлана, МҐБ звернуло особливу увагу на той терен. Закроєні облави, хоч як ними прочісували кожне господарство, не дали бажаного висліду, не впала ні одна криївка. Тоді МҐБ взялось на інший спосіб. Арештувало запідозрених осіб і від них намагалось дізнатися, де зимують повстанці. Серед інших, арештували жінку, яка робила закупки для групи Птаха, — про неї я вже згадувала раніше. Наші хлопці навіть привели ту жінку до своєї криївки й показали, як повстанці живуть. Взяли до уваги,

що це її родинні сторони, тому, з огляду на безпеку, їй зав'язали очі, як наближалися в околицю бункеру. Однак, коли вона вже була всередині, почула крізь продуху гавкіт господаревого собаки та пізнала, чий це собака. На слідстві заломилась і розповіла МҐБ про собаку.

Пройшло всього кілька днів після упадку криївки, і МҐБ устійнило, що там загинув Птах. Досі могло припускати, а після загибелі Птаха вже було певне, що Орлан десь недалеко. Для них не було таємницею, що Птах перебував з Орланом або поблизу нього. Знову почались шалені облави. Тим разом їх проводили не районні опергрупи, а прислане з Києва спецвійсько враз із Рівненським відділом МҐБ. Забльокувавши села, вони докладно прочісували кожний хутір. Розвалювали по домах печі, зривали підлоги, викопували ями в долівках, нишпорили й перешукували подвір'я, городи, сади. Відкриваючи ввечорі криївку, залякана господиня кожного разу тільки про те нам говорила, з якою точністю орда шукає повстанців.

Серед таких обставин сидіти довше в бункері було нестерпно. Наближався кінець березня, сніг вже став танути, і ми вирішили перейти з криївки до лісу. Туди могли добитись, обережно ступаючи на звільнені від снігу чорні латки. По нашому відході господиня мала забити наглухо вхід до бункеру, засипати продухи. Невживану криївку багато важче знайти під час облав, і родині легше переживати навали спецзагонів.

В околицях сіл Совпа Велика, Совпа Мала і Медведівка простягалися великі ліси. Туди ми й подались. У лісі важко порушуватись, а навіть назбирати дров на вогнище було нелегко, бо ще лежало багато снігу. Ми тільки переднювали, а вже ввечорі Шлюсар враз із Чмеликом подавсь на першу весняну стрічу з іншою групою. Коли вернулись над ранком, з ними прибув також надрайоновий Микола, що давніше зимував у нашім бункері, і ще один, незнайомий, який відрекомендувався Богданом.

Опісля Микола мені сказав, що Богдан — головний кур'єр зв'язкової лінії, яка вела з округи Шлюсара північною Рівненською областю до Житомирської області. Нераз він сам носив пошту аж у Житомирщину.

Богдан був виглядом дуже змарнілий, хворів на туберкульозу і важко кашляв, а коли втомлювався під час довшої ходи або трохи важчої роботи, то кашляв кров'ю. Опісля я довідалася, що Богдан був 1923 року народження. Через зиму він трохи підлікувався, наскільки можливо було підлікуватись

у підпільних умовинах. Проте все одно дуже курив і не хотів закинути своєї звички, хоч знав, що куріння йому шкодить. Шлюсар дуже його цінував, як віддану та надзвичайно працьовиту людину. Богдан не хотів прийняти легшого призначення, що йому пропонували з огляду на стан здоров'я.

Тієї весни Орлан наказав Шлюсареві стягнути Богдана на зустріч, щоб особисто побачити його і зорієнтуватись, чи під силу йому, зі слабким здоров'ям, сповняти таку важку роботу. Однак Богдан відповів Орланові те саме, що й Шлюсареві, й таки домігся, щоб його залишити на теперішньому посту. Незабаром він відійшов зі Шлюсарем, а з нами залишився Микола та бойовики з охорони.

Під ту пору в лісі перебувало вже декілька груп повстанців, які, як і ми, позалишали свої бункери по хуторах, де шаліли облави, і вийшли партизанити в ліси. Сніг трохи стопився. В лісі, на випадок наскоку на постій, була ще можливість звести бій і відв'язатися від напасників, а в криївці, якщо знайшли б, єдиний вихід — смерть. З огляду на конспірацію, Орлан не зустрічався з іншими групами, що тут партизанили.

Однак не міг сидіти бездіяльно в лісі, коли мав стільки роботи. Взимку присвятив багато часу на вишколи теренових провідників Рівненської области, і в нього залишилось ще багато незакінченої праці. Тим часом стали надходити свіжі справи.

Ще до приходу Орлана, на Волині виходив періодичний журнал *За волю нації*. В тій порі він не був поставлений на відповідному рівні. Орлан узявся продовжувати видання журналу, стараючись піднести його рівень. Цей журнал, як майже вся підпільна література, мав виховне завдання. Документував нашу боротьбу описами повстанських боїв і нарисами з перебування УПА і підпілля на Волині та Поліссі. На його сторінках пробували своїх сил місцеві підпільні поети. Журнал заохочував повстанців писати спогади, вартісніші з яких уміщувано на його сторінках.

Водночас відчувалась потреба журналу для молоді. У зв'язку з тим, узимку 1948/49 року Орлан започаткував видання такого журналу під назвою *Молодий революціонер,* метою якого було виховання характеру молоді. На зміст журналу складалися статті з ділянок історії, географії та літератури. Особливо зверталось увагу на факти, фальсифіковані або замовчувані совєтською наукою. Порушувано також інші актуальні питання, які стосувались до молодого покоління. Друкувались матеріяли про шкільництво у совєтській системі,

русифікацію, що провадилась в Україні, про висилання молоді на роботу в інші республіки. Заторкувалося в окремих статтях питання про співпрацю молоді з підпіллям і привчалось її дотримувати засад конспірації. Деякі матеріяли, особливо з українознавства, друкувались серійно. В журналі також вміщувано спогади повстанців.

Ці два журнали Орлан редаґував упродовж своєї підпільної діяльности на Волині до 1953 року. Матеріяли до них одержував від нечисленних співробітників, дещо витягав зі звітів, а найбільше статтей писав сам. З послабленням підпільної діяльности, журнали появлялись із щораз більшими перебоями, проте Орлан ніколи не переривав їх видання.

Опинившись наверху в лісі, Орлан потребував місця для праці. Вирішив зробити в лісі хоч сяку-таку криївку. Дні були ще холодні, а ночі тим більше, і, сплячи на холодній вогкій землі, я простудилась, стала так кашляти, що аж луна йшла лісом. Шлюсар, який вже вернувся зі зв'язків, відвів мене в криївку, що була в цьому самому масиві. В ній я застала двох підпільниць, Настю і Галину. Криївка дуже низька, в ній можна було тільки сидіти, але чиста й охайна, а дівчата такі вже скромні та безпретенсійні, що мені аж жаль їх ставало, а працьовиті, як мурашки. Вони цілими днями вицокували на машинках, готуючи потрібні Шлюсареві до весняної пошти матеріяли, то знов у вільних хвилинах вивчали граматику. Галя, молоденьке дівча, з 1930 року, нещодавно приєдналась до підпілля і вже покашлювала сухо, мабуть, у неї був початок туберкульози. Галиних батьків за співпрацю з підпіллям вивезли на Сибір, а вона пішла в підпілля, бо їй грозило арештування. Попри все, почувалась навіть непогано і не жаліла за своїм «світським» життям, а те, що перебувала з Настею, влегшувало їй побут в криївці й помагало входити до нових умовин життя та призвичаюватись до нього.

Настя — наречена Шлюсара, з 1923 року народження. Вона була «стара» підпільниця, ще з часів німецької окупації. Походила з села Оржів, Рівненської области, односельчанка Володимира Робітницького, крайового провідника ПЗУЗ у 1941 році. Оповідала мені про його ранні роки, національно-освідомчу працю, яку провадив у довколишніх селах, коли ще був гімназійним учнем. За німців деякий час Настя була машиністкою командира УПА на ПЗУЗ Клима Савура. Згадувала його як людину, яка назовні не любила вирізнятись від рядових бійців і через те вдягався дуже скромно. Ті, що не знали Клима Савура, особливо серед цивільного населення,

нераз титулували командиром когось з його охорони, що вдягався педантніше за нього. Тоді то в час перебування біля Клима Савура запізналася зі Шлюсарем.

Через тиждень прийшли до нас Шлюсар і Микола. З ними я відійшла до Орлана. По дорозі Шлюсар звірився мені, що хоче повінчатися з Настею, і просив, щоб поговорила з Орланом, підготовила його до новини, поки він формально звернеться за дозволом. Я відповіла, жартома, що йому нічого хвилюватися, провідник його зрозуміє, сам оженився. Шлюсар, очевидно, одержав дозвіл. Опісля ми довідалися, що по Великодніх святах вони звінчалися.

На вінчання тоді в підпіллі треба було мати дозвіл, який міг дати рядовому і нижчепоставленому керівникові окружний провідник, а окружному — його зверхник. Якщо обоє наречені були в підпіллі, труднощів не виникало. Але коли повстанець хотів повінчатися з дівчиною, яка жила і плянувала надалі жити леґально, тоді нерадо давалось дозвіл на «мішане» подружжя. Такі вінчання підпільний провід розглядав дуже детально: хто суджена, чи не буде морально послабляти, намовляти повстанця вийти з підпілля, чи через неї МҐБ не намагатиметься його завербувати в аґенти.

У серединні квітня прийшли до Орлана кур'єри з поштою від окружного південної Рівненщини Уліяна. Він повідомляв, що 8-го лютого в селі Пітушків, Острожецького р-ну, загинув Мокала Козак («Вівчар»), який до приходу Орлана на Волинь займав пост провідника ПЗУЗ, а потім став заступником Орлана. У зв'язку з новою ситуацією, виринули свіжі проблеми, і їхню розв'язку слід було обміркувати з провідними людьми ПЗУЗ. Орлан мусів зустрітись якнайскоріше з Уліяном, тому вирішив відразу відійти зі зв'язківцями в Олександрійський район.

Ті зв'язкові, Дума, Тарас та ще один, рік тому були «далеківцями». По якомусь часі зорієнтувалися, що Далекий не має контакту ні з УГВР, ні з Проводом ОУН, тому вирішили перейти на сторону діючого підпілля. З собою привели в ліс підпільницю Домку, яку Шлюсар викликав на зустріч, щоб докладніше перевірити обставини її арештування минулої осени 1948 року.

Вистачило тільки глянути на Домку — і зразу можна було пізнати, що вона в підпіллі новичка. Молоденька, вродлива, зі свіжим від раннього приморозку рум'янцем, з'явилась на узліссі поліською мавкою в досвітньому тумані. Ще здалеку вся усміхалась і променіла життєрадістю.

Ми заднювали всі разом. Мені цікаво було довідатись, як почувається Домка в нових обставинах. Може, нескоро в ті роки доведеться їй зустрітися з іншою підпільницею, може, я перша, яка трапилась на обраному нею шляху. Тож хотілося теплом і щирим словом замаркувати наше знайомство.

Коли Домка відпочила з дороги, я знайшла нагоду поговорити з нею насамоті. Ми ще добре не розговорились, як вона вивернула свій наплечник, вибрала з висипаної купи щонайкращий одяг і запропонувала його мені. «Я у своїх сторонах, знаю людей, мені легше буде, ніж вам, постаратись свіжий, — візьміть». Вдячна за її золоте серце, я, однак, не прийняла дарів: у постійних маршах навіть зайва голка ставала тягарем.

Тоді розказала мені, що минулого, 1948 року закінчила восьму клясу середньої школи. До них віддавна заходили повстанці, поки не підглянув сексот. Після того МҐБ арештувало Домку і присилували підписати заяву співпраці. Звільнюючи, погрозили, що, коли не буде доносити на повстанців, заарештують вдруге і посадять в тюрму. Все це розповіла повстанцям і просила взяти її в підпілля, на що згодились також її батьки.

Минулої осени вона пішла в підпілля. Місцеві повстанці викопали їй бункер на хуторі, запасли харчами, принесли письмову машинку, матеріяли до переписування і залишили саму зимувати.

... Слухаючи Домчину мову, згадала мою першу зиму в бункері у лісі. За мною було вже кілька років підпілля, та й зимувала я зі своїм чоловіком і в колі людей, з якими зв'язувало мене багато переживань. Все одно, проживши в бункері два тижні, не виходячи наверх, я б динамітом була його розсадила.

Одна обставина влегшувала Домці зимування: криївка була не в лісі, а на хуторі, і господарі щодня відкривали її, подавали теплу їжу. Вона заприятелювала з молодою господинею, і та часто навідувалась до неї в бункер. Домка навчила жінку писати на письмовій машинці, це їй дуже подобалося, тож помагала в роботі. Також підпільники, що зимували в бункерах по хуторах, навідувалися до Домки кілька разів узимку.

Тепер вона розповідала мені про її першу зиму в підпіллі, як про веселу шкільну пригоду. Так, наче б я не догадувалась про пережиті нею тривожні години під час облав, про гнітючі дні самотности, тугу за ріднею, подругами, шкільним життям.

(Скільки ж то хлопців мусіло закохуватись у неї, справжню красуню). А потім, змахуючи з чола неслухняні кучері, по-дитинному довірливо шептала мені: «Я мрію про бої, в яких під градом куль рятуватиму раненого повстанця... Або про смерть у бункері лісовому. Уявіть собі: розкривають ґебісти криївку, сипляться всередину скорострільні серії, а я, поранена, дострілююсь власним пістолем...»

У неї очі іскрились, і вся Домчина істота була явним запереченням її мрій. Мені на мить здалось, що це не Домка говорила, а юність моя прийшла до мене в гості.

— Ти, Домко, про славу мрієш, не про смерть. Коли доведеться тобі заглянути їй у вічі і матимеш щастя залишитись після того живою, тоді ще палкіше полюбиш життя, бо знатимеш його ціну.

Вона зчудовано глянула на мене, і мені стало її безмежно шкода. Я мала жаль до долі, що привела її до нас у час, коли у смерті вона змушена була шукати романтики в сімнадцять років життя.

Дума зі своїми зв'язківцями допровадив нас до річки Горинь і передав зв'язковим по тім боці. Поки дійшли до Горині, передньовували у криївках на хуторах, які були споруджені на трасі зв'язку. З огляду на конспірацію, Дума так влаштовував, що ми обоє входили і виходили з криївок інкогніто, так що жителі хутора навіть не знали про наше перебування в них.

Навесні Горинь вийшла зі своїх низьких берегів і розлилась широко по лугах. Ми переправились човном, заздалегідь приготованим зв'язківцями.

В південній Олександрійщині терен горбкуватий, важкий до ходу. Нам треба було поспішати, щоб за ніч добитись до наміченого на днювання бункеру, а тут мої чоботи, а також щонічні марші виснажили мене, і я не встигала дотримувати кроку. Зв'язківці, які кілька разів змінювались по дорозі, затурбовано сповільняли ходу, а якогось разу один з них не витримав, покрутив головою і каже до мене: «Ну й погана ходка у вас, тьотю».

Він і не бачив мене серед ночі, бо тільки що зв'язківці змінились, і мусіла я виглядати дуже жалюгідно у своїй «ходці», коли охристив мене «тьотею». Орланові воно дуже подобалося. Знов же через конспірацію він тут, на Волині, ніколи не звертався до мене по імени або псевді, лиш уживав слово «знаєш», а оточення адресувало мене тільки «подругою». Словом, я була вже так законспірована, що стала безіменною,

але якось не надавала цьому ваги. Відтепер Орлан жартома звав мене «тьотею», а за ним і хлопці. «Здоровіть тьотю», — переказували йому на зустрічах або писали в записках.

З Олександрійщини ми перейшли в західню частину Рівненського р-ну, де й зустрілися з Уліяном. Його бойовики, Мороз і Січак, привели нас до криївки, там застали його і ще одного повстанця, Олександра. Вистачило побути разом лиш кілька днів, щоб побачити, яка інтеліґентна і тактовна людина Олександер, а до того ще й був вродливий. У вільний час, особливо взимку, він писав вірші, деякі з них навіть непогані. Його збірка вийшла на Волині в підпільній друкарні, на жаль, не запам'ятала її назви. Тієї весни 1949 року Уліян призначив його надрайоновим провідником Клеванського р-ну. З того часу він діяв під псевдом Буйний.

ЛІТО НА РІВНЕНЩИНІ

Уліян суворо додержував засад конспірації. Криївка маленька, навіть випростатися в ній не можна було на повний зріст, проте дуже добре замаскована. Всередині обладнання аж надто скромне. Вхід до неї влаштовано у хаті, й таку криївку можна було відчинити кожної ночі, але тут її відкривалось лиш раз на кілька ночей, коли треба було вийти на зв'язок або подати свіжу воду. Живилися повстанці сухими харчами.

Хоч як важко було жити в суворо визначеному режимі Уліяна, однак повстанці, що з ним проживали або лише спілкувались, дуже його любили й поважали. За невигоди він винагороджував їм щирістю, теплом в особистому наставленні та батьківською турботою за кожного вояка. Душа — не провідник, казали хлопці.

Уліян, якого справжнє ім'я було Анатолій, походив з села Кустин, Рівненської області. До війни був студентом політехнікуму в Познані і, мабуть, з того часу заанґажований в ОУН. За німецької окупації вже займав визначний пост обласного референта Служби Безпеки. Тепер Уліян був окружним провідником Рівненської Південної Округи. Його скрупульозна конспірація мала також і неґативний бік, вона обмежувала діяльність. Уліян дивувався Орланові, що той виходить узимку на зустрічі до цивільних людей. Також дуже стисло розглядав, кого висилати в сусідні східні райони з літературою, через що висилав рідше ніж інші провідники на такому ж, як він, становищі. Досвід, який набув у Службі Безпеки, позначався і впливав на його діяльність. Уліян не довіряв цивільним зв'язкам, волів висилати літературу підпільним шляхом, хоч воно тривало довше, але, на його думку, було певніше.

Я вже доволі наслухалась про нього від Орлана, який уважав Уліяна одним з найпомітніших керівників на ПЗУЗ, тож, зустрівшись, віталася із загостреною цікавістю. Перед мною був чоловік, мабуть, у другій половині тридцятки, середнього зросту, русявий, з ясними очима і таким же ясним поглядом, з характерним, наче стесаним назад чолом. Його мова була пересипана дотепами і здоровим гумором, що в ті

часи вже нечасто траплялося серед виснажених повстанців. Тим він відразу створював свобідну атмосферу. Але за привітністю я не могла не запримітити також і його допитливого погляду, яким мене дискретно час від часу наділяв, наче запитував: цікаво, яка то ти у своїй подвійній чи потрійній ролі.

Вони всі дивляться спочатку на тебе трохи йнакше, не так, як на свого побратима. Куди не проходиш, усюди мусиш проломлювати льодок повздержливости чи застереження, змішаний з цікавістю. Сприймають тебе як жінку, а не як подругу спільної долі. З часом звикнеш до того і набудеш техніки усування бар'єра, який тебе відсепаровує від них. Техніка аж ніяк не складна, коли жінка веде себе по-товариськи, привітна до оточення, деколи зажартує або й понарікає на невигідні чоботи. Така невимушена поведінка згодом стане частиною твоєї природи, і тоді ти вже забезпечена, ти осягнула універсальний ключ, яким легко прихилити до себе людей.

По всьому видно було, що це бункер зв'язкових, які затримувались у ньому тільки на короткий час. Навіть у сорок дев'ятому році не був він відповідним місцем для перебування провідника. Як виявилось, Уліян опинився тут непляновано, після того, як вирвався живим зі свого бункеру в Здолбунівському р-ні. Він розповів нам свою зимову пригоду.

Господарі, на хуторі в яких мав приготовлений бункер на зимування, були прекрасні люди. Ця родина помагала УПА і підпіллю ще з часів німецької окупації. А вже найбільше клопоталась ними господиня. Розповідала з гордістю, що ще в Першу світову війну, «за України», молоденькою дівчиною переносила Петлюрі пістолет до Здолбунова. Коли минулої осени Уліян закінчив будувати бункер, вона зі свяченою водою спустилася драбинкою всередину і покропила їх житло, промовляючи: «Благослови, Всевишній, щасливо перезимувати нашим хлопцям». Щовечора відкривала криївку, щоб подати їм теплу страву.

У господарів була донька, така ж привітна, як і її мати. Їх любили в селі, і молодь сходилася до них на вечорниці. Прийшли також на Андрія, стали співати, виливати віск, ворожити собі долю. Господиня тим часом ходить невдоволена по хаті, нервується, що вечеря хлопцям вихолоне. «Скільки я вже їм не наказував, просив, — обурювався Уліян, — не змінювати жодних досі звичних у хаті режимів. Якщо молодь давніше сходилась на вечорниці, нехай надалі приходить. Краще не відкривати такого вечора бункеру, як викликати на себе підо-

зріння. Однак мої говорення не помагали». Того вечора господиня ще трохи почекала, поки не увірвався їй терпець. Тоді дала молодим до зрозуміння, щоб уже забиралися з хати, бо в неї є важливіші справи за їх вечорниці.

В околицях, де діяли повстанці, людям не треба було пхати пальців у рот. Хто був кмітливіший, догадався, що в тієї родини, мабуть, зимують підпільники, але ніхто не збирався доносити до МҐБ. Зате котрийсь чи котрась поділився своїми спостереженнями зі знайомими, і так пішло від одних до інших, поки не дійшло до сексота.

При кінці зими наїхав на хутір спецвідділ МҐБ, оточив господарство і взявся до детального перешукування, що його ґебісти завжди проводили на підставі доносу та під час яких звичайно падали бункери. Рили й перекопували кожну п'ядь землі, знайшли навіть закопаний на городі бутлик самогону. Принесли до хати з наміром попити собі, а господиня, вирвавши їм з рук, кинула бутлем об долівку: «А смоли гарячої напийтесь, не мого самогону!»

— Ух, ти вредна бандьоровко! — лаялись ґебісти.

В час, коли військо рило та шпигало шпичками по подвір'ї, двоє старшин сиділи в хаті й обсервували поведінку родини. Господиня ходила по хаті й заглядала у вікна, слідкуючи за тим, що діялось на подвір'ї. Коли побачила, що одна група війська копала яму вже недалеко вічка, що накривало вхід до бункеру, стала судорожно заломлювати руки і споглядати в протилежне вікно. Її поведінку зразу запримітили офіцери, що були в хаті, і дали війську наказ пильно обшукати протилежну частину подвір'я. Побачивши це, господиня ще більше розхвилювалась, навіть стала молитися.

Тепер ґебісти шукали з найбільшою точністю, не залишаючи не перевіреним ані куточка на тій частині подвір'я. Нараз вчинився рух, і вони всі позбігались в одне місце. Побачивши це, офіцери також вибігли з хати. Військо знайшло вхід до криївки.

Відразу випровадили з хати господаря і стали допитувати, хто в ній сидить. Не повірили, що там нікого немає, тому не наважувалися влазити всередину. Стали розкопувати криївку зверху. Робота ішла помалу, земля каменем замерзла. Поки докопались, було вже надвечір. Ґебісти прислухались, але зсередини не доносилось жодного звуку ані руху. Врешті зважилися влізти всередину. Там знайшли кілька пудів збіжжя, яке господарі заховали перед здирством зернопоставок.

На подвір'ї, отже, була ще одна, стара, криївка, викопана

для сховку родини під час фронтових дій. Саме на неї господиня, зиркаючи у вікно, старалася привернути увагу солдатів. Короткий зимовий день добігав кінця. Гебісти заарештували господаря та дочку і від'їхали до Здолбунова. Господиня ще трохи вичекала і, впевнившись, що вони вже доволі віддалилися, відкрила криївку. Того ж вечора Уліян враз зі своєю охороною залишили місце свого зимування.

— Ех, закурив би, — Уліян помацавсь по кишенях, але, глянувши на годинник, змінив думку. Було зарано, ще міг хтось із сусідів зайти в хату і зачути крізь продуху дим з цигарки. Тоді далі оповідав.

Незважаючи на родинну трагедію, щаслива, що хлопці не погинули, господиня не падала духом. Що кілька днів носила в тюрму передачі чоловікові й дочці, а одного разу навіть ухитрилася передати чоловікові записку. В ній писала, щоб не журився нею і господаркою, вона якось дасть собі раду, а накінці додала: «Хлопці передають тобі привіт».

— І що ти з нею вдієш, — закінчив Уліян, у словах якого перепліталось незадоволення з теплом і любов'ю.

Випереджаючи події, додам, що через рік від часу, коли Уліян нам розповів про свою криївку, в одному з листів до Орлана він дописав:

«П.С. Криївка у Здолбунівському р-ні, про яку я вам оповідав минулого року, таки впала. Арештовані не признались, але гебісти їм не повірили, і влітку знову впав на хутір спецзагін, тим разом присланий з области, і знайшли бункер. Зорієнтувались із влаштування, що там проживав хтось з керівних людей, та відразу стали тероризувати господиню, побивати її прикладами автоматів. Жінка ні пари з уст не пустила, а коли її вже добре збили, прошептала слабим голосом: добре, що хлопці врятувались.

Незабаром після того її вивезли на Сибір. Як забирали з подвір'я, вона вже з авта гукнула до сусідів, які прийшли попрощатись: «Не плачте, люди, хай оці зайди не бачать ваших сліз!» Ото була жінка...»

Орлан скінчив зачитувати, і в моїй уяві зринув образ жінки, що одинока сидить на відкритому вантажному авті, оточена зграєю озброєних гебістів. Авто мчить, вітер висмикує з-під хустини пасма її сивого волосся, а вона з гордо піднесеною головою їде без каяття назустріч страшній долі. Наче символ нескореного народу...

Після обговорення з Орланом ситуації в його окрузі, Уліян відійшов зі своєю охороною, залишаючи Орлана і мене в криївці.

Підпільникам в Олександрійському р-ні доводилось діяти в обставинах важчих, як в інших теренах. Минулої зими тут впало три криївки, в одній з яких загинули дві підпільниці. У цьому районі начальником оперативної групи МВД був поляк, колишній червоний партизан. Він був родом з Волині, по-звірячому ненавидів українців. Сам уже туберкульозник, кров'ю кашляв, а все ще цілими ночами лежав у снігу на засідках, чатував на повстанців. З населенням поводився брутально, під час облав побивав людей і тортурами добивався від них співпраці з МҐБ. Бувало, коли арештований не хотів підписати заяви, він пропонував слідчому віддати впертого в його руки на кілька годин. Був пострахом для населення, ніколи не вживав української мови, а якусь польсько-російську мішанину.

На третій день Великодня прийшли по нас зв'язківці, і з ними ми відійшли під Рівне. Ішли кілька ночей, заквартировуючи на день на горищах по хуторах. Власники хуторів, хоч тривожились, що може грянути облава, все ж приймали нас гостинно. Вони вже давно не бачили жінок-підпільниць. Ті нечисленні, що залишились, були переважно закріплені в певних осередках і рідко проходили зв'язковими лініями. Коли в селі було спокійно, мене, бувало, просили зійти під вечір з горища до хати, щоб діти подивились на «партизанку». Я собі поговорила з дітьми, розпитала, як вчаться і чи підуть у повстанці, коли виростуть, на що вони радо відповідали позитивно.

На хуторі під Рівним ми застали в криївці Уліяна. Він якраз закінчив писати свої звіти, і звідси вислано від Орлана та Уліяна пошту до Головного підпільного проводу. Невеличка криївка не вміщала нас усіх, тож частина перейшла до криївки зв'язкових, улаштованої на городі сусіднього хутора. В господарів було дві дівчини, обі наречені підпільників, власників криївки. Одна з них працювала в Рівному в кравецькій артілі, і через неї ми робили в місті закупки. Опісля довідалися, що влітку загинув на засідці один із тих зв'язківців. По смерти повстанця його наречена хотіла йти в підпілля. Мати протиставлялась її рішенню, але вона не послухалась. Спакувала свій одяг і втекла з дому, чекаючи у знайомої родини, поки зайдуть повстанці. Вони зустрілися з нею, поговорили, однак у підпілля не взяли. Жінки сповняли обов'язки машиністок, працювали в секторі пропаґанди, доглядали поранених та

хворих повстанців. У тих ділянках у дівчини не було знання, і брати її в підпілля та наражати на смерть було б безвідповідально.

* * *

Підпілля на ПЗУЗ ще придержувалось адміністративного поділу, встановленого за німецької окупації. Тут було два краї: «Дніпро» та «Одеса». Край «Дніпро» займав приблизно територію Волинської области та сусідні на півночі терени західнього Полісся. Останні були замешкані українським населенням, одначе за совєтським адміністративним поділом належали до Білоруської ССР. Край «Одеса» простягався на схід від річки Горинь, тобто займав Рівненську область і примежні на півночі райони Полісся з українським населенням, що також були прилучені до Білорусі.

Група Далекого діяла в північній частині краю «Одеса». Всі інші терени були підпорядковані крайовому провідникові ПЗУЗ. До приходу Орлана цей пост займав Смок, який мав організаційну мережу також у теренах дій Далекого. Призначаючи Смока заступником Орлана, провід підпілля хотів, щоб він сприйняв це зі зрозумінням, тому ще того ж літа 1948 року викликав його на зустріч, щоб персонально з'ясувати йому ціль приходу Орлана. Терени підпільних дій поширилися, крім вищезгаданих країв, до них тепер належали також області Житомирська та Київська. В такій ситуації пост заступника був дуже відповідальний.

Після повернення Смока із зустрічі, Орлан восени 1948 року відбув нараду з керівництвом ПЗУЗ. В ній брали участь Смок, який тоді прибрав псевдо Вівчар, Уліян і командир УПА-Північ Дубовий. Також був викликаний референт Служби Безпеки краю «Дніпро» Залісний, одначе з невідомих мені причин не міг взяти в ній участи. На тих нарадах Орлан точно зорієнтувався, який стан підпілля на ПЗУЗ, обсяги його діяльности та, очевидно, довідався точніше про справу Далекого. Доповнено склад проводу ПЗУЗ і призначено Залісного референтом СБ на ПЗУЗ. Від часу відірвання Далекого, який був референтом СБ на ПЗУЗ, цей пост фактично не був досі заступлений, і всі справи СБ полагоджував сам Смок-Вівчар. Тоді то під час нарад змінено тереновий поділ, знесено краї, а натомість установлено п'ять округ: Берестя (не пригадую псевда окружного провідника), Ковельська, з окружним Ярим, Луцька — окружний Аркас, південна Рівненська — Уліян, північна Рівненська — Шлюсар.

Панас Ковальчук («Залісний»), крайовий референт СБ ПЗУЗ. Загинув 4. 03. 1949 р. у Торчинському р-ні.

На нарадах порушено справу підсилення підпільних кадрів, визначено кількісні обсяги набору молодого континґенту. Також порушено справу покращення пропаґандивної роботи серед населення. Учасники нарад приділяли особливу увагу посиленню підпільної діяльности в сусідніх східніх областях. Рівночасно плянували використати можливосі пропаґандивної роботи серед людей, що прибули на ПЗУЗ зі східніх областей на працю. У зв'язку з тим, вирішено розбудувати більше підпільних друкарень.

Кількість підпільників на ПЗУЗ, яку застав Орлан у 1948 році, була куди менша, як у Галичині. Опісля її ще доповнено набором молоді. Причина числової диспропорції полягала в трохи відмінній організації боротьби. На Волині була ширше зорганізована УПА, підпілля ОУН натомість діяло тут слабше. УПА вела збройну боротьбу, зводила численні бої, особливо в час і після фронтових дій, і через те понесла великі втрати в людях. Також розвинена в її середовищі большевицька аґентура та боротьба з нею потягли численні жертви.

Орлан, коли прибув минулої осени до округи Шлюсара, хоч була вже пізня пора, ще зміг зорганізувати там друкарню. В ній упродовж зими 1948/49 років видрукувано кільканадцять тисяч примірників підпільної літератури, а саме: *Чи большевики ведуть до комунізму, Колоніяльна політика большевиків на Україні, Наше відношення до російського народу, За що бореться УПА* та інші брошури і летючки. Література, друкована в терені Шлюсара, була призначена головним чином до висилання в суміжні східні області. Частину її, власне, транспортував на весні підпільним зв'язком Богдан зі своєю групою. Другу частину Шлюсар висилав молодими людьми, які

розвозили згадані видання до міст східніх областей і там розповсюджували. Проте, при частих ревізіях у поїздах, було надто ризиковно перевозити більшу кількість літератури, тому найбільше її висилалось таки підпільними зв'язками. І все ж найкращі результати приносило живе слово, безпосередні зустрічі з населенням і мозольна підпільна робота на місцях у сусідніх східніх теренах.

Застосовувано також інший спосіб кольпортації. Ті підпільники, які походили зі східніх областей, висилали літературу поштою до знайомих їм людей, нераз дописуючи від себе листа, якщо знали, що їхні родини вже репресовані. Також відписувалось адреси з усяких українських газет та журналів і на них висилалось літературу. Однак такий прийом застосовувано недовго, це були адреси переважно номенклатури, льояльних виконавців директив Москви. МВД це скоро розкрило і стало переловлювати таку пошту, зрештою, самі відборці їх повідомляли, так що зайвим було даремно витрачати літературу.

Одна лінія зв'язку, комендантом якої був Богдан, ішла з Полісся до Житомирської области. Навесні 1949 року також Уліян одержав завдання змонтувати зв'язкову лінію від своєї округи, яка проходила б південними лісами, через Мізоцький район, Остріг і далі на схід. В суміжних східніх районах була вже здавна розбудована підпільна сітка.

Комендантом нової лінії і зв'язковим безпосередньо до Уліяна призначив Уліян командира своєї охорони Мороза. Його постійне місце перебування мало бути на сході. Мороз був з 1923 року народження, з Рівненщини, мав середню освіту, начитаний, добрий пропаґандист і першорядний вояк. Ходив з кулеметом і в сутичках з опергрупами завжди останній відступав, прикриваючи кулеметним вогнем відв'язання від ворога. Через те повстанці називали подекуди його Кулеметником.

У середині травня ми відійшли в західню частину Рівненського р-ну. З огляду на місячні ночі, затримались у бункері зв'язківців Високого та Андрія. В той час з ними також перебував Назар, колишній чотовий УПА, а тепер шеф волинського відтинку головної зв'язкової лінії, що вела до Галичини, до Головного Проводу. Цей терен був найрухливіший центр зв'язків, тут також перехрещувалися зв'язкові лінії ПЗУЗ схід — захід і північ — південь, і Назар теж їх обслуговував.

Під час перебування у Високого Орлан написав листа до Ганни до Дніпропертровського й викликав її на зустріч. Одначе зустріч не відбулася, а біля визначеної хати спецгрупа тримала

ночами засідку. Опісля Орлан довідався, що Ганна була арештована і засуджена на довголітнє ув'язнення за співпрацю з підпіллям. Як вона там провалилася, про це ми ніколи не дізналися.

Тут, у бункері Високого, Орлан відбув зустріч з Атом. Віком він виглядав мені в пізній тридцятці, колишній студент духовної семінарії, в підпіллі ще з часів творення УПА за німецької окупації. Ат був інтеліґентна, побожна й дуже тактовна людина, книжка стала його постійним супутником. Давніше він помагав Вівчареві редаґувати журнал *За волю нації*. В той час Ат не займав теренового поста, лише завідував технічними справами, організовував друкарні та циклостилі. Минулої зими він зимував разом із Вівчарем і тепер розповів нам точно про обставини його загибелі.

Вони мали свій бункер в Острожецькому р-ні, Волинської области. Про їхнє перебування в тих теренах не знали місцеві повстанці. З конспіративних причин високопоставлені провідники затаювали свої місця перебування навіть перед підпільниками. У цьому ж районі одній групі повстанців не вистачило взимку харчів. Вони пішли подалі від свого бункеру, на хутір, і там в одного селянина забрали кабанця. Син господаря служив в «істрєбітєльном батальйонє», або, як їх називало населення, у «стрибках», і тому ця родина жила заможніше за інших селян.

Склалося так, що в сусідстві з тим господарем Вівчар мав свій запасний бункер, де тримав архівні матеріяли і бібліотеку. Під час праці йому треба було дістати з бункеру якісь документи. Вибрався туди з трьома своїми бойовиками, не знаючи, що минулої ночі повстанці забрали в сусіда кабанця. На лихо, у «стрибка» якраз була на подвір'ї опергрупа. Запримітивши повстанців, що зайшли на сусідське подвір'я, вони причаїлись та стали слідкувати. Була зима, довкруг пустинно, біліє сніг, і видно кругом. Оперативники запримітили, як повстанці відкрили вхід та влізли до бункеру. Вони не чекали до ранку, лише зразу наскочили, відкриваючи вогонь по входу до криївки. Стійковий устиг відбігти у відкрите поле, де й був скошений кулеметом при світлі ракет. Двом бойовикам, що були всередині, Вівчар наказав пробиватись, а сам навіть не пробував, казав, що має важливі записки, які мусить понищити, щоб не попали в руки тебе. Знищивши все потрібне, Вівчар своїм пістолем відобрав собі в бункері життя. Одному бойовикові, Лебедеві, вдалося вирватись пораненому, а другий загинув під час відступу. Вівчар — старий революціонер, з

великим досвідом у підпільній праці. Його смерть була дошкульною втратою не тільки для ПЗУЗ, а й для всієї підпільної боротьби.

Влітку, коли в землі холодніше, як наверху, по бункерах була дуже погана виміна повітря, в наслідок чого часто відчувався брак кисню. Вхід до криївки, в якій ми під ту пору задержались, був на подвір'ї. Вдень неможливо було його відкривати — хто-небудь міг надійти або над'їхати. До того, ми ще й мусіли собі варити їжу раз на день на примусі. У теплі дні кисню було так мало, що й без варення нафтова лямпа ледь блимала слабим язичком. Коли запалювали примус, вона зовсім гасла. В тій криївці я жила весь час запаморочена й ще мусіла переписувати на машинці матеріяли для Орлана, щоб готові були на визначену дату зв'язку. Це ж літо — гарячий сезон праці.

Одного разу, коли ми варили юшку на примусі, через брак кисню витворилось повно газу, так що не стало чим дихати. Я відчула запаморочення і підійшла під вентилятор, щоб уловити хоч краплину кисню. Надворі день був теплий, тихий, без найменшого поруху вітру. Не зчулася, як зомліла. Обприснули мене водою, однак я не приходила до пам'яти. Не було ради, треба вибивати зсередини вхід, не знаючи, що діється наверху. Не вмирати ж так безглуздо. Однак наверх мене не виносили, тільки положили всередині біля входу. За деякий час найшло трохи свіжого повітря, я опритомніла, тоді по драбині дісталася вгору і висунула голову на «світ». Господарів тим часом уже повідомлено, що криївка розкрита, так що хатні дівчата сторожили, чи не наближається хто до хутора.

Відколи ми покинули Совпенський ліс, вже цілий місяць я не бачила сонячного світла, за винятком тих кількох днів, коли треба було квартирувати по горищах. Вдень жили в бункерах, а ночами маршували. І тепер, висунувши голову з отвору криївки, я милувалася божим світом. Який же він був прекрасний у цю пору. Хату обступив вишневий садок, що весь забілів у цвіті, довкіл божественна тиша, як у раю. Я насолоджувалась красою хутора і піль, міркуючи, яке щастя дихати повітрям на повні груди, бачити денне світло і ходити собі по подвір'ї, стежці, дорозі скільки хочеш... Не можна було не тужити за такими простими речами, без яких, однак, неможливе людське існування. Що там гроші, багатство, дайте лише нам удосталь повітря, сонця і води.

Господар з довгою бородою і лагідними очима нагадував

Василя Великого з образу в церкві мого родинного села. З його очей пробивалась глибока печаль. Спитав, чи почуваюсь краще, потім похитав головою і мовив гірко: «Ех, діти, за що ви так мучитеся».

Через кілька років, коли знову перебували в тих сторонах, розповіли мені повстанці, що мешканці цього села були сектанти, і большевики насильно виселили все село в Херсонщину. Господар, у якого ми перебували, не хотів виїжджати і повісився з розпуки. Говорили люди, що вже з якогось часу страждав. Може, дивлячись на нас, він страждав ще глибше і не міг пережити кривди та несправедливости, а насильний вивіз був останньою краплею до його гіркої чаші...

Орлан плянував зустрітись з командиром Дубовим, поки той відійде на нараду до Василя Коваля, заступника Тараса Чупринки. До тепер Орлан уже ввійшов у місцеві справи, запізнався з проблемами, і багато чого йому треба було переговорити не тільки з тереновими керівниками, але і з Проводом. Не всі справи можна було полагодити письмово. Він хотів скористатись Дубовим та з'ясувати їх йому, щоб той переказав Ковалеві. Як я опісля зорієнтувалась, Дубовий перебував у Луцькому р-ні.

Тут Орлан також взявся до налагодження справи Далекого. Він уже раніш був видав летючку, в якій з'ясовувалося становище Генерального Секретаріяту УГВР і Проводу ОУН щодо поведінки Далекого. Її не розповсюджувано серед населення, лиш адресувалось до поодиноких керівних осіб з групи Далекого й залишалось у запечатаних ковертах у хатах, куди заходили люди Далекого. Ті забирали летючки, читали або передавали адресатові. Повстанці знали, куди заходять далековці, бо часто відвідували ті самі родини ще з часів, коли не було непорозуміння. Місцеві підпільники з обох груп, особливо на нижчих постах, надалі втримували неформальний зв'язок між собою. Після видання летючки поодинокі повстанці з групи Далекого переходили на сторону справжнього підпілля. Однак цю проблему треба було цілком розв'язати. Для цього Орлан плянував зустрітися з середнім керівним складом групи Далекого, щоб особисто з'ясувати їм позицію Проводу і наладнати перебрання людей.

З криївки зв'язкових ми перейшли до бункеру Назара, що був збудований у невеличкім ліску. Бункер був зладнаний тільки на тимчасове перебування під час незимового сезону, і з минулого літа в ньому ще ніхто не жив. Очевидно, він був увесь вогкий усередині, покритий цвіллю, так що насамперед

ми взялись його відчищати. Поживши в ньому тиждень, висушили його своїми легенями. Нас привели сюди Назар і Савка, опісля прибув ще один зв'язківець, Орлик, щоб один з них міг залишатись з нами в бункері, тоді як два інші відходять на зв'язки або полагоджують всілякі справи.

Побудовані в лісах, особливо в малих лісах і гаях, бункери провалювались деколи не тільки під час облав, а й зовсім випадково. Нераз пастухи, шукаючи лисячих нір, натрапляли на продухи-вентилятори, що виходили з криївок. Запихали туди грубий кусок димлячого дерева, надіючись викурити лиса. Добре, коли встигалось вискочити з бункеру і зловити «мисливців», тоді принаймні знали повстанці, чиї це діти, чи можна наказати їм, щоб мовчали, чи треба зразу покидати бункер і відрікатися від нього назавжди. Одначе діти нераз розбігались по лісі, і годі було озброєному повстанцеві шукати їх у білий день. Отже, коли не знали чиї діти, також залишалось бункер.

Бувало, натрапляли на продухи, а то й віднаходили входи до бункерів жінки, що шукали грибів або ягоди. Те саме було з дроворубами. Минулого літа селянин зрубав деревце, що його Назар посадив у ящику, яким накривав вхід до свого бункеру. Через те ми обоє ніколи не залишалися самі, а завжди з нами перебував хоч один повстанець, що знав околицю і мав зв'язок з іншими групами.

Ми перебули в тому ж бункері у ліску до дати зв'язку, що йшов на захід, до Луцької округи. В день нашого відходу, враз із Назаром і двома зв'язковими, вранці залишили бункер та заднювали наверху в лісі. На цей день Назар домовився про зустріч з двома юнаками, які незабаром мали вступити в підпілля. Вони поодиноко приїхали в ліс, ніби по дрова, на випадок, коли б напоролись на опергрупу. Насправді то Орлан через Назара визначив цю зустріч, хотів поговорити з хлопцями, морально підготувати до важкого шляху боротьби, на який вони зважилися вступити. Орлан та Назар побули віддалік з юнаками кілька годин, їх я не бачила.

Ще попередньої ночі прибули із заходу зв'язківці Лебідь, той, що вирвався ранений під час наскоку на криївку сл. п. Вівчара, і Лемко, з якими ми мали відійти в Коритинський ліс. З огляду на те, що терен загрожений, нас відпроваджали всі п'ятеро зв'язківців. Дорога була важка, мокляками, та ще й переправа через річку, а ніч коротка. Перед дорогою завжди встановлювалось певний порядок у марші й домовлялося про збірний пункт на випадок ворожої засідки. Тим разом зв'яз-

ківці звернули особливу увагу на те, що на трасі бувають засідки опергруп, які пильнують місця переправи через річку і мокляки.

Ми минули хутори Довгошиї та полями наближались до низини річки. Керівник групи Назар затримав нас, насторожуючи, щоб підходили до річки обережно. Ми мусіли її тут перейти, бо іншої переправи не було поблизу. Назар, Орлик і Лебідь пішли рідким гусаком наперед, за ними — Орлан і я, за нами — Савка і Лемко.

Перша стежа вже добилася до річки, коли нараз до нас донеслось:

— Стой! Кто йдьот?!* — і зразу ж ракети освітили, як удень, долину і вслід заторохкотіли скорострільні, посипались автоматні серії. Ми всі — де хто ішов — залягли. Назар не тратив часу, пустив вогонь зі свого автомата. За ним зробили те саме Орлик і Лебідь. Вони спрямували вогонь на себе, щоб нам дати можливість відступити і не зв'язуватись боєм. Однак шалена стрілянина і свист куль над головами вневможливлювали відступ, змушуючи нас постійно залягати.

Заскочена зненацька й, очевидно, перелякана, я не могла ворухнутись. Як залягла, так і не в силі була підвестися. Мені здавалося, що опергрупа спрямувала всі ті серії куль прямо на мене. Це перший раз я найшла на засідку, всі інші вже були в такій ситуації раніше. Ми сходили до річки, а тепер треба було відступати під гору. В мене були завеликі на мої ноги чоботи та совєтський військовий мундир, у них я раз-у-раз зашпортувалась. Коли нас знов освітили ракетами і я залягла, лише тріпнула ногами і зразу позбулася своїх чоботиськ. Те саме зробила з жакетом. Ну, тепер, босоніж, без важкого мундиру, було багато легше відступати з-під вогню. Двоє задніх зв'язківців, трохи відбігши, вичікували нас.

Тим часом три перші, надіючися, що ми вже повинні були відв'язатись від обстрілу, перескочили невеличку річку і стали добиратися до Коритинського лісу. За річкою простягались мокляки, хлопці не могли бігти, й оперативники, переслідуючи їх вогнем, ішли вслід. Однак через те саме багно не могли догнати. Отже наші хлопці простують попереду, відстрілюючись, а солдати — услід за ними, стріляючи та намовляючи, щоб здались у полон. Це розповів нам опісля Назар.

Очевидно, нам у ту ніч переправлятись через річку було немислимо і нерозважно, в Коритинському лісі завтра може

---

* Стій! Хто йде?!

бути облава. Також недобре було затримуватися в терені поблизу засідки. Орлан вирішив повернутися до лісу, звідкіля ми вийшли звечора. Літня ніч, і треба було таки форсованої ходи, щоб добитися туди до ранку. Сама не знаю, де взялось у мене стільки сил, бо ще поки доходила до місця засідки, вже ледве ноги волочила, а тепер ішла перша, ще й інших підганяла. Коли доходили до лісу, був уже ясний ранок, впала роса, і ми залишали за собою сліди на сінокосі під лісом. Вони будуть виднітись на траві, поки сонце не висушить роси. Якщо завважить їх сексот або опергрупа, що, можливо, вночі тримала під лісом засідку, то... Однак не було іншої ради, це не вперше ми лявірували поміж дощем.

До криївки не заходили, тільки заквартирували в лісі. Мали трохи сухих харчів, щоб перебути день. Був той день сповитий журою за долю наших трьох друзів — врятувались вони чи загинули... Увечорі відійшли до бункеру Назара, що приміщувався на городі хутора. Якщо хто з них трьох вийшов живим із засідки, прийде сюди нас шукати. Зв'язок до Луцького р-ну і так уже зірваний на цей місяць, і треба чекати місяць на наступний зв'язок. Вправді того дня був ще запасний зв'язок, але після вчорашньої сутички спецгрупи густо понастромлюють засідки на відтинку нашого маршруту, й Орлан бажав уникнути пасток.

Сталося так, як ми передбачали, — днів через два прийшли до нас Назар та Орлик. У Назара було забандажоване праве рам'я і рука перевішена на косинці. Був ранений в горішню частину руки, майже при рамені, куля прошила м'яз і вийшла. Ще дотепер не мав зробленої як слід перев'язки, бо поспішав сюди, щоб довідатись, чи ми вийшли живі із засідки. Орлик не був ушкоджений, але Лебедя поранено у плече важче за Назара. Він залишився в Острожецькому р-ні, де перебувала санітарка. Доглядала його рану Оксана, колишня секретарка сл.п. провідника Вівчара, яка була також і доброю санітаркою. За німецької окупації навчалась у Київському мединституті, потім набрала практики, лікуючи повстанців. Лебедеві ще була не вигоїлась рана у стопі, завдана під час наскоку на бункер, у якому загинув Вівчар.

Звичайно в кожному бункері зберігалося аптечку, а також кожний повстанець носив зі собою кишенькову аптечку, забезпечену найпотрібнішими речами на випадок поранення. Тут у криївці було трохи медикаментів, і я зайнялася лікуванням руки Назара. Ця робота не була мені незнаною, як більшість жінок у підпіллі, я пройшла санітарний вишкіл. Однак уже

давненько перевивала рани, ще під час перебування в УПА. Тепер взялася за це діло не надто впевнено.

Рана у Назара стала назовні затягатись, та всередині була занечищена. Там уже витворювалась інфекція, і йому довелося добре потерпіти, поки я обчистила її. Найгірше було, коли протягала бандаж крізь «тунель», від входу до виходу кулі. Вхід був уже майже затягнений, і довелось його відкрити, щоб рана залікувалась усередині. Пробиваючи вхід, бачила, як судорожно затремтіли в Назара уста, а у виразі обличчя було стільки зосередженої сильної волі, що я аж сама відчула, як йому безмежно болить ота процедура. Він дуже не хотів, щоб я запримітила його терпіння. З його болю мені зробилося слабо-слабо, в очах почорніло, так що Орлан узявся сам докінчувати перев'язку. «Яка з тебе санітарка, коли треба насамперед тобі давати першу поміч, поки поможеш раненому», — посміхався опісля. Одначе скоро звикла, далі йшло мені краще, рана гоїлась, і я таки вилікувала Назареві руку. Він по-геройськи приймав усі ті випробування на ньому, ніколи навіть не ойкнув. Але коли бачила, як усміхається тремтячими устами, мені ставало гаряче, я знала, що тоді йому дуже болить. Рана ще не зовсім вигоїлась, а Назар уже ходив на зв'язки та виконував всі інші свої обов'язки.

* * *

Повернувшись одного разу з хуторів сусіднього села, Назар приніс Орланові листа, який був адресований до «Проводу ПЗУЗ». Лист цей залишив на цивільному зв'язку Зінько, надрайоновий провідник групи Далекого у Клеванському надрайоні. Він писав від імени всіх провідників вищого і середнього стажу групи Далекого. В листі заявляв, що вже від довшого часу вони стали усвідомлювати собі ненормальність ситуації, спричинену припиненням живого зв'язку з керівництвом Організації та її тереновими клітинами, які діяли на Волині. Проте, маючи беззастережну довіру до свого провідника Далекого, його чеснот, залишились льояльними супроти нього. Тепер, однак, уже немає провідника Далекого, він загинув або й попав живим у руки МҐБ минулої осени. Тому навесні провідний кадр його фракції відбув нараду і рішив назад приєднатися враз зі своїми людьми до властивого підпілля та підпорядкуватись підпільному проводові на ПЗУЗ. Вони завжди вважали себе членами УПА і ОУН і не хочуть увійти в історію новітніми махнівцями. Однак, займаючи у групі Дале-

кого провідні пости, готові прийняти консеквенції за свою поведінку. Низові ж підпільники не поносять вини, і їх не слід притягати до відповідальности. Накінець Зінько просить з ними зустрітись і дати їм нагоду передати своїх людей та позвітувати про дотеперішню діяльність.

Орлан відразу відповів Зінькові обширним листом. Далековці ще не знали його, отже він відрекомендувався, назвав, яку позицію займає у підпіллі на ПЗУЗ. Рівночасно листовно передав постанови УГВР і Проводу ОУН в справі групи Далекого. Орлан зазначив у листі, що відповідальність за відрив поносить Далекий і вона не стосується до провідного та рядового складу йому підпорядкованих людей. Зустрітись із Зіньком Орлан покищо не поспішав, зате заплянував нав'язування контактів між тереновими провідниками на середніх постах. Причиною максимальної обережности Орлана було, мабуть, те, що підпільники Далекого діяли доволі неконспіративно, як на ті роки. Допускалась можливість вербування серед них аґентури, і якщо їх ще дотепер опергрупи МҐБ не знищили, то, можливо, в інтересі МҐБ було затримати далековців на деякий час як противагу до сильнішого підпілля і тим вносити заколот у теренах спільних операцій. Самі ж люди Далекого опісля говорили, що він попав у руки державних органів безпеки через внутрішню аґентуру, його, правдоподібно, взяли пораненим.

Щоб перебрати кадри Далекого і приєднати їх до властивого підпілля, слід було перевірити кожну людину, аби не придбати собі троянського коня. Отже провід ПЗУЗ вирішив входити з ними у зв'язки в кожному районі, але людей не мішати. Нехай обі групи діють паралельно, виконують скоординовано призначені їм завдання до часу, поки не пізнають одні одних ближче в дії та поведінці й тоді ступнево з'єднаються. Однак були серед далековців люди, до яких Організація відразу мала повну довіру, і до таких людей належав Зінько. Як виявилося в дальших роках, повстанці Далекого переважно були чесні люди, вони, як багато інших, загинули в боротьбі з окупантом.

Ще до свого розриву зі Смоком, Далекий висилав підпільників на роботу в сусідні східні області. Віддалені від осередку подій, ті люди не мали точної інформації про конфлікт між провідниками на ПЗУЗ, тому й надалі підпорядковувались Далекому. Підпільники, закріплені в східніх областях, були дуже важливі у плянуванні діяльности в тих теренах, тому Орлан насамперед вимагав звітів саме з їхньої діяль-

ности. Він написав через Зінька листа до зальокалізованих там провідників і викликав на зустріч окружного Житомирської округи Будька — якщо можливо, прибути ще того ж року.

Літо — найактивніша пора підпільних дій. Чекаючи місяць на зв'язок до Дубового, Орлан не сидів бездіяльно. Хоч би де він був, за ним ішли всі справи і проблеми, зв'язані з керуванням боротьбою, і він їх повсякчасно сповняв, вирішував, розв'язував. З нами також нероздільно «йшла» письмова машинка, вірний показник, що в дорозі і я не сидітиму без діла. Місяць у бункері Назара був щільно виповнений працею: Орлан розсилав у всі терени інструкції, доручення щодо літніх та осінніх операцій, редаґував матеріяли, виходив на зустрічі до підзвітних, а декого то й стягав до бункеру на нараду. Тоді я враз зі зв'язківцями залишала бункер, і ми просиджували ніч у лісі. Одна з таких ночей була вороночорна, холодна і дощова. Наклавши на землю нарізаних мокрих галузок, ми лягли поряд, я, щоб тепліше, — всередині й накрились мокрими палатками. Під шум дощу шепотом розповідали одні одним усяку всячину, і ніч, з її холодом і дощем, наче кудись відступила.

У серпні ми відійшли з бункеру Назара, він сам враз зі зв'язковими відпровадив нас до Піянського лісу, Острожецького р-ну. Мені сумно було з ним розставатися. Спільне перебування, а ще більше доглядання його рани нас дуже зблизило. Я відчувала, що між нами вже виросла не тільки дружба, але й простяглася тендітна нитка інтимности, яка мислима тільки між людьми різних статей. У наших особливих обставинах виростали також і особливі почуття, які не були коханням, однак були сильніші за дружбу, бо тут входив ще й елемент фізичної привабливости. Таких симпатій у мене було декілька протягом років. Вони також доповнювали моє життя, несміливо доторкались у душі струни, що бриніла чистою мелодією, і тим збагачували будні, вливали поезію в життя.

Назар — один з визначніших повстанців середнього складу на Волині. Це була людина діла, не говіркий, кожне своє завдання сповняв точно і сумлінно. Його знали провідники на Волині, він колишній чотовий УПА, тому доручали йому нераз трудну і важливу роботу. Назар не тільки відповідав за функціонування головних зв'язкових ліній, але також забезпечував друкарню папером, фарбою і всім потрібним, а то й організував працівникам харчові припаси. Він також проводив грошові збірки серед населення. В поведінці прямолінійний, вродливий на вигляд, мав дар привертати до себе людей.

Особливо липнули до нього дівчата, через що не мав труднощів з пошуками місця для бункеру. Виглядало, однак, що не витрачував на дівчат багато часу.

В Піянському лісі ми зустрілись з Атом, який тоді перебував в Острожецькому р-ні. Ще на попередній зустрічі з Орланом Ат попросив у нього дозволу звінчатися з Оксаною. Тепер був уже жонатий, але Оксани тут не було, відійшла до командира Дубового. Сюди до лісу прийшли зв'язківці з-за Стиру, з Луцького р-ну, і вже на чергову ніч ми переправились через річку Стир.

Річкові переправи були для Орлана і мене справжнім лихом — ми не вміли плавати. Нераз доводилось переправлятися в місцях, віддалених від населених пунктів, і туди небезпечно було тягнути човна, бо при річці влаштовувано ворожі засідки. Саме в таких місцях, як річки, шосе, залізничні лінії, що їх ми мусіли проходити, опергрупи тримали засідки найчастіше. Кожний зв'язковий на трасі через річку вмів плавати і не мав тієї проблеми, що мали ми. Однак зв'язком ішли теж пакети літератури, і на це треба було також організувати переправу.

Проблему річкових переправ розв'язувалося по-різному, залежно від терену. Коли ми переправлялись через Горинь, зв'язківці домовилися з одним селянином і він залишив нам свій човен у визначеному місці. Деколи перевозив нас сам господар, власник човна. В загроженіших теренах треба було поводитися конспіративніше. Там зв'язківці мали ґумові човни або ж напомповували ґумові колеса, прикріплювали між ними дошку і на ній перевозили пакунки пошти, а то й людей. До такого каравану прикріплювалось два шнурки, один зі зв'язкових перепливав на другий берег і притягав вантаж на свою сторону, тоді як другий попускав шнурок. На випадок, коли б один зі шнурків обірвався, другий притягав вантаж до себе. Таким чином і ми переправилися через Стир.

Раніше зв'язківці мали свій ґумовий човен, але минулого місяця напливли на засідку і, вискочивши з нього, врятувались, але човен пропав. Засідка на річці була зроблена зараз після засідки, на яку ми найшли. Тоді то ранений у плече Лебідь, вириваючись з-під обстрілу, був змушений покинути наплечник, у якому, крім пишучої машинки, були ще й рукописи Орлана. Знаючи його почерк, МҐБ зорієнтувалося, в якому напрямі він ішов, і поробило густі засідки здовж річки на цьому відтинку. Зв'язківці по тім боці ще цього не знали, тому й були обстріляні та втратили човен.

ЗНАЙОМСТВО З КОМАНДИРОМ ДУБОВИМ

В Луцькому р-ні підпілля діяло дуже активно, але також не менш активне було МҐБ. Тут, як і в інших теренах, до криївок, що були збудовані на хуторах, підходилось босоніж, тихцем, щоб не розбудити собак і не лишати за собою слідів чобіт, бож мешканці хуторів улітку ходили босоніж. Ми зайшли до криївки в селі Рікані Малі. Ця криївка належала до зв'язкових, але в ній тепер перебували дружина Ата Оксана й Мала — жінка одного з районових у Луцькій окрузі.

Увечорі прийшов до нас надрайоновий Луцького р-ну Дем'ян зі своєю охороною, і з ними Орлан відійшов до бункеру командира Дубового. Я залишилася з жінками в криївці. До бункеру, де постійно перебував хтось з керівних людей, мене Орлан звичайно не брав без попереднього порозуміння і згоди власника.

Ми, жінки, отже, залишилися самі. У цьому бункері я прожила тиждень, протягом якого помагала у переписуванні та коректі матеріялів. У криївці було так гаряче, що ми сиділи лиш у білизні. Оксана встановляла норму виробітку на кожний день і точно її придержувалася. Вона часто встановляла собі норми, це, мабуть, був залишок з її комсомольського виховання: виконати і перевиконати плян. У вільних хвилинах розповідали одна одній пережиті пригоди, ділилися особистими справами. Ми всі були заміжні, і я в душі жаліла їх, розлучених зі своїми чоловіками. Восени Орлан зарядив, щоб вони повернулися до своїх подруж і з ними зимували.

Вже самі оті норми виробітку вказували, що Оксана дуже працьовита і продуктивна молода жінка. Вона мала письменницьке обдарування, якраз тоді викінчувала збірку оповідань під назвою *Його Спадкоємці,* присвячені пам'яті Вівчара. Збірка була видана в підпільній друкарні взимку 1949/50 року під її літературним псевдом М. Перелесник. Друкувалась у підпільних виданнях, головно на Волині. Співпрацювала з Орланом у випуску журналу для дітей *Юні Друзі.* Її пера нарис *Повстанська Торба.* Найобширніша Оксанина праця — оповідання *Над Дніпром,* автобіографічний твір, в якому відобразила життя юнака комсомольця. В цьому оповіданні старалася схопити всі

кризові переживання молодої людини, яка вкінці знайшла своє місце в повстанській боротьбі проти окупанта. Писати Оксана мала про що.

Правдиве її ім'я Людмила Фоя, 1922 року народження. Походила з містечка Ставище Київської области. До війни була комсомолкою, закінчила середню школу й за німців почала навчатись у Київському медінституті. Тоді вступила в Організацію Українських Націоналістів. Людиною, яка зазнайомила її з ідеями ОУН і стала першою провідницею, була Наталка Винників із Винник під Львовом. Молоденьку студентку Наталку заарештувало НКВД у Львові 1940 року, і вона була засуджена за приналежність до ОУН. З вибухом війни чудом вирвалася живою з тюрми та знову приєдналась до боротьби, тепер вже протинімецької. Організація вислала її в похідній групі у Східню Україну, з призначенням на Київ. При помочі аґентури, ґестапо її арештувало та розстріляло в Києві. Приєднавшись до підпільної боротьби, Людмила проводила освідомчу роботу серед молоді в медінституті. Коли німці розв'язали медінститут, вступила в сільськогосподарський інститут і там поширювала самостійницькі ідеї серед студентів.

З поворотом большевиків у Києві відбулись масові арештування серед молоді за приналежність до ОУН. Арештована була також Людмила. За ціну волі її примусили підписати заяву співпраці з НКҐБ. Післали її на Волинь нав'язати контакт з підпіллям від імени відомого члена ОУН, що діяв у Києві, псевдо якого мені вже призабулось. Фактично це був ґебівський провокатор, він за німців пропхався в ОУН у Києві, і через нього загинуло чимало молоді як з рук ґестапо, так опісля з рук НКҐБ. Зарекомендував себе дуже здібним у своїх чорних ділах, і НКҐБ хотіло ще більше покористуватись ним. У Людмили були можливості нав'язатися з підпіллям на Волині, за німців приїжджала на зв'язок до Луцького, про що зізналася на слідстві.

Приїхавши на Волинь, Людмилі вдалося зв'язатися зі Смоком. З того, як вона говорила, він зорієнтувався, що з нею неясна справа і сказав це їй одверто. Тоді вона йому призналася у всьому, розповіла, хто арештований, хто потерпів. Вислухавши Людмилу, тепер уже Смок дав їй завдання: привезти провокатора з Києва до нього на зустріч, подаючи дуже поважні на те причини. Отже Смок відіслав її назад до Києва.

НКҐБ вагалося деякий час, чи слід ризикувати провокатором, але вкінці вирішило — нехай їде. Під час переслухань виявилося, скільки він людей запропастив. Також

з'ясувалося, що він росіянин, жив в Україні довгі роки, вдаючи українця, прекрасно володів українською мовою. Людмилі не було вороття до Києва, вона залишилася в підпіллі на Волині, однак завжди мріяла відійти на підпільну працю у Східню Україну.

* * *

Через тиждень прийшов районовий Луцького р-ну Антон і відпровадив мене до криївки командира Дубового на хуторі села Гірко-Полонка, Луцького р-ну.

Вхід до бункеру був з горища хати, звідки сходилося вниз по драбині вузькими сутками між двома стінами, зовнішньою стіною та перебиткою, побудованою в коморі. Далі спускалось ще кілька метрів під землю і входилося в коридор. Вхід був добре замаскований, дошки, що накривали вхід на горищі, прикріплювалися цвяхами, і на поду не було ніякої різниці. Властиво, органи безпеки вже знали про будову таких входів-перебиток і деколи під час облав перемірювали ззовні та зсередини стіни в підозрілих їм місцях. Якщо знаходили різницю у вимірах, розвалювали стіну. Тут, однак, комора була така вузька, що годі було на око запримітити перебитку.

В бункері я застала Орлана і машиністку Ганну. Дубового не було, він уже відійшов на південь на зустріч з провідником Лемешем. З ним пішла також його секретарка Катерина. Вони мали в пляні звінчатись і з конспіративних причин хотіли це зробити подалі від місця свого зимування.

Рідко вже стрічалося в ті часи бункер, що його мав командир Дубовий. Він складався з двох кімнат, з'єднаних довгим коридором, посередині якого в стіні було видовбане місце на умивальку та ще одне на маґазин. Обі кімнати вибілені вапном, на стінах — портрети у вишиваних рушниках. Над ліжками розвішані килими й ліжка вкриті вовняними килимками, які виробляють жінки на Волині та які тут можна побачити чи не в кожній хаті.

Менша кімната становила кабінет Дубового, тут стояло і його ліжко. Тепер її окупував Орлан. У просторнішій кімнаті писали на машинках Ганна та Катерина, і там вони спали. Було ще складане ліжко, яке вживалося, коли навідувались Дем'ян або Антон і їм треба було тут задержатися на один-два дні. В кабінеті Дубового була також доволі гарна бібліотека зі значною частиною військової літератури.

Ми пробули з Ганною близько двох тижнів, упродовж яких Орлан користувався з догідних умовин праці. Потім

одного дня вдосвіта донісся до бункеру домовлений звук, і вслід за ним зашаруділо на горищі біля входу. Спочатку з'явився у коридорі Антон, за ним командир, а накінці Катерина. На привітання Дубовий кріпко потиснув долоню, і широка білозуба усмішка так і розпливлась по його обличчю. Він був середнього зросту, в якій тридцятці з половиною, брюнет з вогняними карими очима. Чітка хода та всі порухи зразу прозраджували в ньому військовика, навіть мова в нього різка, голосна, заголосна на криївкові обставини, і такий же голосний, розлогий був його сміх.

З Волині вели дві зв'язкові лінії до Галичини — до Головного Проводу. Дубовий подався західнім зв'язком, що йшов через Сенкевичівський і Берестечківський р-ни. Однак на границі Галичини зв'язкова лінія була перервана, там недавно погинули зв'язківці, і треба було чекати, поки наладнається зв'язок. Дубовий не знав, як довго доведеться йому чекати, тим часом був уже вересень. Не хотів зимувати десь по дорозі в принагідній зв'язковій криївці, тож вернувся назад. Він уже був звінчаний з Катериною. У дорозі, в Берестечківському р-ні, зайшли вночі до священика, який і сповнив обряд вінчання. Це вже третя молода пара, що мені довелося її зустріти в цьому ж, сорок дев'ятому році. Не зважаючи на преважкі умовини підпільного життя і боротьби, а може саме тому, приходило усвідомлення, що кращих часів на влаштування особистого життя не діждатись. Тоді приймали рішення спільно ділити в любові ті дні й місяці чи скільки то їм приписано в книзі життя. Хоч уже яке то життя, проте ми в нього вірили, культ смерти був нам чужий, він не відповідав психіці повстанця. Коли доводилося вибирати смерть, то лишень як останній і єдиний чесний вихід із трагічної ситуації.

Іван Литвинчук («Дубовий»), рік 1950. Загинув 19. 1. 1952 р.

Після смерти командира

Клима Савура, який загинув 1945 року, Головне Командування УПА призначило Дубового Командиром УПА-Північ. Він займав цей пост до часу, поки УПА реорганізувалася, вливаючись у підпільні форми боротьби. Коли загинув Вівчар, обов'язки заступника провідника ПЗУЗ сповняв Дубовий. Проте підпільні кадри, багато з яких були колишніми вояками УПА, надалі звали його командиром, і він, здається, був тим вдоволений. Його ім'я Іван Литвинчук, родом з села Дермань. За польської окупації спочатком навчався в Кременецькій духовній семінарії, відтоді ж належав до ОУН. За те й був заарештований поляками і посаджений до в'язниці в Самборі. Одного вечора розповів нам цікавий епізод з часу ув'язнення.

У Самборі посадили Дубового в ізолятор і водили кожного дня на допитування. Він відмовлявся складати зізнання, і поліцаї стали його бити. Такого пониження не міг стерпіти і став відбиватися. Бився один проти кількох поліцаїв доти, доки не скатували його так, що кроку не міг ступити, пальцем ворухнути. Принесли Дубового в рядні до ізолятора і кинули, як колоду. Він почував, що так жити і сприймати стільки знущань не в силі. Вирішив накласти на себе руки. Вже став робити приготування, дерти пояси з простирала, щоб всукати шнурок, коли нараз хтось опустив на нитці записку до його вікна. Виявилося, поверхом вище сиділи наші дівчата-політв'язні. Писали йому, що почуваються бадьоро і бажають йому сили та витривалости під час слідства. «Їхня записка мене присоромила, я був зовсім упав духом, а вони ось, дівчата, проявили більше за мене витривалости. Відтоді я вже більше не думав про смерть», — закінчив оповідати Дубовий.

Навчання в духовній семінарії, здається, не мало на Дубового великого впливу. Завжди говорив з прикрістю, коли в розмові заторкувалось релігійні проблеми. «Православна церква на Волині відограла дуже незначну ролю в національному відродженні. На жаль, вона не взяла собі прикладу з церкви в Галичині», — казав і наводив факти про русофільські настанови серед духовенства на Волині.

Катерина була на кілька років старша за мене, їй доходило, мабуть, 26 років. Середнього зросту, зграбненька синьоока білявка з яснозолотистими косами, викладеними на голові короною. Глянувши на неї, важко було уявити, що ця тендітна, з ніжним голосом жінка вже здавна заглядала смерті в вічі, а також пережила велику особисту трагедію. За німецької окупації, коли в її родинних сторонах, на Рівненщині, формувалась УПА, Катерина зголосилася медсестрою, пройшовши

спочатку санітарний вишкіл. Перші випробування в повстанській боротьбі випали їй в одному з відділів Південної Воєнної Округи, що нею командував Петро Олійник («Еней»). Була красуня, тож не диво, що незабаром вийшла заміж за одного з сотенних УПА. Заледве пройшов рік, як Катерина стала вдовою, чоловік її загинув у боях з «червоною мітлою» 1944 року. Того ж року загинув у сутичці з енкаведівськими спецвійськами також Еней. Оповідала мені Катерина, як повстанці виносили його під градом куль смертельно пораненого з поля бою. Еней бачив, як ворог все більше натискає своїми силами, і знав, що вже не виживе. Щоб влегшити відділові відступ, тихцем витягнув пістолю і дострелився таки на руках своїх вояків. «Це були часи, коли зводились бої за боями, без перестанку, і не було можливости подати лікарську поміч, ні дістати ліків», — казала Катерина. Вона й дотепер ходила з автоматом, хоч воно вже віддавна не практикувалось серед жінок. Командир деколи завважував їй, мовляв, навіщо тобі довга зброя, а вона відповідала: «Побачиш, як найдемо на засідку».

Це бувало в дорозі, однак як тільки вернулася до бункеру, Катерина цілковито перемінилася. Викупавшись, зразу змінила штани на спідничку, чоботи на мешти з високими закаблуками, шкарпетки на нейлонові панчішки, підпудрилася, запахнилась одеколоном і не тільки що не подобала на вояка, але взагалі не вкладалася в інтер'єр бункеру. Була дуже охайна не лиш біля себе, але й в усьому, що робила. Раз якось сказала: якщо смерть зустріне мене в бункері, я переодягнусь у все чисте.

Раніше Катерина нераз сповняла функцію кур'єрки від Дубового до Головного Проводу в Галичині. Під час обіду ділилася своїми пригодами, завважуючи між іншим, що повстанці в Галичині зверталися до неї через «пані». «Вони там більше шанують жінок, як у нас», — зробила свій висновок.

— А може, ти б хотіла, щоб повстанці тебе ще й в руку цілували! — з обурення мало не вискочив з крісла командир.

Ми обоє, Орлан і я, розсміялись: і таке там бувало...

В Луцькому р-ні, де доволі високий рівень життя населення, також його національна свідомість була вища, як в інших районах Волині. Тому там і повстанцям жилося краще, і не тільки Катерина, а всі вдягались порядніше, що зразу вирізняло нас обох серед них. З чоловіків найбільшим педантом був надрайоновий Дем'ян. Високий на зріст, гарно збудований, він ходив у пошитому на замовлення мундирі, хромових чобо-

тях, почищених до блиску, і з такою ж почищеною зброєю. Хотів закупити нам новий одяг, однак Орлан відмовився. Своєю поведінкою і нашим стилем життя Орлан тактовно дав їм до зрозуміння, щоб одягалися скромніше. Місцеві повстанці, не лиш у бункері, але й ті, до кого Орлан виходив на зустрічі, дуже скоро це запримітили, і живий приклад мав на них більший вплив, ніж мали б слова. Ще за нашого перебування там уже почалися зміни. Треба було мати на увазі, що з кожним роком населення біднішало і чим далі, тим важче було йому давати нам матеріяльну підмогу.

* * *

Через декілька днів по прибутті Дубового ми відійшли зв'язком у Сенкевичівський р-н. По нас прийшли районовий провідник того ж району Дорош та два його бойовики, Борис і Тиміш.

По нічному марші ми заднювали в бункері, що був викопаний на городі в господаря в селі Несвіч. Наступного вечора Орлан відійшов у Горохівський р-н на відправу з окружним проводом Луцької округи. Зі мною залишився Борис, і в тому бункері я прожила два тижні. Вечорами заходили до нас господарі та їхній син, який тоді був учнем 8-ї кляси середньої школи. Тим часом навідалися Дорош і Симон, якого я зустрічала на зв'язковій лінії по тім боці Стиру. Вони вернулися зі зв'язку і принесли пошту для Орлана. З поштою прийшов також пакунок для мене. В ньому були чобітки та альбом з теплими словами від Оксани враз із карткою-побажанням на день народин, підписаною нею та Атом. Вона знала мою дату народин — перебуваючи разом, ми розповіли одна одній про вік і місце народження і назвали наші справжні імена. Зайвим було таїтися з тим, що вже не було таємницею для ворога.

В середині жовтня Дорош перевів мене до бункеру на хуторі села Бископичі, Сенкевичівського р-ну. Там я вже застала Орлана. Бункер викопано у господаря на прізвище Корецький, на городі біля хати. Це була свіжо вибрана криївка, ще не зовсім викінчена, вхід до неї обладнано з комори, під одним дахом з хатою. Комора невеличка, в ній одна третина підлоги з дощок, а решта — земляна долівка. Вхід містився під дошками, які не були прибиті, але на випадок облави їх належало забити цвяхами. На дошках нічого не стояло, господар не мав збіжжя, бо родину вже змушено вступити до колгоспу.

Мені дуже не подобалося розміщення входу. Навіть якщо на час облав прибити дошки, то це було ненадійною запорукою безпеки — спецвійська часто зривали підлоги. Досить зірвати кілька дощок, вкопати кілька штрихів землі — і вхід до криївки відкритий. Розуміли це й інші, але в тій обстановці не можна було придумати кращої розв'язки. Під ту пору Сенкевичівський р-н був слабо опанований підпільним рухом, тут погинуло багато повстанців, тому й ґебісти трохи рідше проводили облави. Важкий на прожиття підпільникам терен, зате краще законспірований, правда, до часу, поки десь щось не провалиться.

У Бископичах був уже закладений колгосп. Хоч у колгоспі з родини Корецьких працювало чотири робочі сили, які виробили понад 500 трудоднів, за їхню працю вділили їм всього корець не чистого збіжжя, а посліду з кукілем, якого навіть не приймали на держпоставку. На такій зарплаті мала вижити родина до другого врожаю.

1949 - 51 роки — час закладання колгоспів на Волині. Совєтській адміністративній машині було важче сколективізувати Волинь, як Галичину. Місцеве населення тут жило переважно по хуторах, йому було догідніше ховатися, коли в села наїжджало військо і районна адміністрація закладати колгоспи. Назагал на Волині застосовувано таку саму тактику вербування в колгосп, як і в Галичині. На поміч адміністрації приходили спецвійська. Вони ловили селян і замикали в голоді в будинках сільради на кілька діб, тоді аґітували, погрожували, били, тортурували, а найстійкіших вивозили на Сибір. Стан такий тривав до часу, поки не сколективізували Волині.

В Острожецькому р-ні спецзагони так катували одного селянина, що повідбивали йому нирки. Він, до речі учасник «вітчизняної війни», важко захворів і пішов до лікаря до Луцького. Лікар ствердив, що в нього поганий стан, однак, коли селянин попросив у нього посвідчення про його стан, він, перш ніж видати посвідку, спитав, хто його побив. Довідавшись, що це зробили емведисти, відмовився написати посвідку, оправдуючись тим, що «ще хоче жити».

В бункері у Бископичах ми плянували провести зиму. Щоб Орлан мав біля себе теренового, з нами зазимував Тиміш. Протягом жовтня і листопада ми пристаралися трохи харчів, закупили шестилямпове радіо, а також інші речі, потрібні до життя і праці. Діставати речі доводилося дуже важко, радіо транспортовано аж з Луцького р-ну. Навіть харчі треба було організувати в подальших околицях, щоб не робити руху поблизу криївки.

Наш господар мав близько п'ятдесяти років, був удовець — жінку вбила бомба на подвір'ї під час війни. Був дуже цікава людина. З приходом большевиків його змобілізовано до ЧА, воював на фінляндському фронті. Був обізнаний зі світовими подіями. Коли приходив з роботи в колгоспі, вечорами читав книжки, які позичав у бібліотеці. Одна тільки біда з ним, що був надто відвертий у висловлюванні своїх думок, особливо, коли нервувався. Найчастіше воно траплялося в колгоспі, куди гнали його на роботу і нічого не виплачували за неї. Тоді проклинав совєтський лад, таки ж у присутності колгоспних головачів. Після таких сцен заходив до нас до бункеру та нарікав, які то вже ті большевики підлі, казав, що він просто хворий, коли не відповість, не скаже правди в вічі всякій наволочі.

В господаря було три доньки Ольга, Ніна й Галинка, такі ж щиросердні й працьовиті, як їхній батько. Найстарша, Ольга, мала чудовий голос сопрано. В інших обставинах та в іншій країні з неї була б славна співачка, а тут її закопаний талант пробивався крізь намул невільного життя лиш маленьким променем, коли до їхньої хати зрідка сходилися дівчата на вечірки. Тоді через продуху до нас долинав їхній спів, у якому вирізнявся солов'їний голос Ольги. В такі вечори не можна було відкрити криївки, щоб подати вечерю. Ми не мали сухого запасу харчів, тому відкривали криївку вранці та ввечорі, і господарі подавали теплу їжу. Таким чином харчі коштували нам дешевше. Також ранком ми могли вилізти на короткий час наверх, поглянути на денне світло й подихати свіжим повітрям. Кожний раз під час нашої вилазки хтось з хатніх сторожив надворі. Серед голого поля кругом хутора можна було здалеку завважити, чи хто наближається.

Сніг тієї зими не випадав доволі довго, і Дорош, Борис або Симон декілька разів навідувалися до нас, доставляли Орланові запізнілу пошту (може, через облави, а може, хто загинув і був перерваний зв'язок) або мали й інші справи. Вони ще перебували в бункері в Несвічі, але насправді частіше квартирували наверху по хуторах, а криївка була їхньою базою. Якраз тому, що часто до неї заходили й виходили, була більше загрожена на розконспірування. Підходячи до бункеру, деколи розбуджували собак, а то й прямо хтось міг їх підстерегти. В них був уже викопаний новий бункер на зиму. Орлан постійно наполягав, щоб перенеслись туди жити і не чекали, поки впаде сніг. А вони відкладали, бо треба було перенести зі старої криївки багато речей, потрібних до

життя, а також доведеться далеко ходити на зв'язки. До того, ще й люди гарні, звикли до них. Одне слово, старе місце було нагріте, вигідніше.

Вже перевалилася половина грудня, а Дорош і Борис все ще зайшли до нас. Обіцяли прийти заколядувати на свята, якщо, певна річ, не буде снігу. Між тим розповіли, що недавно, вертаючись досвітком до криївки, стрінули на дорозі біля сусіднього хутора дівчину, яка верталася від поїзду. Задержали її, наказали, щоб нікому про них не говорила, і відпустили. Дівчина була комсомолка, через те мала погану славу в селі, й не знати було, чи послухалась їх і не зголосила до МҐБ. Хлопці, однак, думали, що вона цього не зробить. Почувши про випадок з дівчиною, Орлан знову звернув Дорошеві увагу, щоб вони не легковажили і вже перенеслися до нової криївки.

Обстанова в нашім бункері, як і харчування, були дуже скромні, але ми пристосувались, увійшли у триб такого життя і взялися до щоденних діл. Орлан прочитував звіти з літнього сезону праці та на їх підставі виготовляв свої звітування, писав статті до журналів, редаґував надіслані статті, а я переписувала все те на машинці.

Узимку Орлан одержав цивільним зв'язком пошту з північної Рівненщини. Його повідомляли, що наприкінці листопада у Совпенському лісі загинув окружний провідник Шлюсар і надрайоновий Микола. Оба з групою повстанців перебували в лісі на постою. Мабуть, опергрупа або сексот їх підстежили, бо вже вдосвіта групу оточили спецвійська. Прориваючись з ворожого кільця, Шлюсар і Микола та ще один бойовик загинули. Жорстокі закони боротьби. Ще минулої зими ми проживали разом в одному бункері...

Щоб ширше орієнтуватися в подіях і ходах режиму, Орлан передплачував *Радянську Україну,* що приходила на адресу господаря. В тій хаті можна було собі дозволити на передплату газети, не викликаючи підозр. Усе село знало, що за всяких часів до нашого господаря приходили газети. Якщо квартирувалося в родини, яка досі не цікавилася пресою, тоді передплачувалось її подалі, часто на інших селах, і час від часу по неї заходилось.

Навіть сколектовані газети небезпечно було тримати в хаті. На випадок облави, це майже те саме, що підпільна література, ґебісти догадувалися, для кого їх відкладалося. По селах уживали газету для курення цигарок з доморослого тютюну. Передплатник не тільки сам користувався нею, але й сусідів обслуговував, тому колекція газет, хоча б з одного

тижня, була вже ґебістам підозрілою. Зараджувалося в той спосіб, що до часу, поки з'являлися повстанці й забирали газети, господиня застеляла ними в шафах, скринях, бо також і на те їх уживали по селах.

Дуже важко доводилося здобувати папір для друкарень. У західніх областях неможливо було навіть купити паперу до машинописання без посвідки з бюра, яке замовляло папір. Його можна було дістати тільки в більших містах. У східніх областях було легше із закупкою, зате важче було його звідти перевезти. Небезпека напоротись на трус і зразу бути арештованим чигала на перевізника, якщо він не мав відповідної виказки. Доходило до того, що в деяких теренах підпілля використовувало шкільні зошити для друкування літератури, але й зошитів часто бракувало по крамницях.

У нас на ПЗУЗ найчастіше здобувалось папір наскоками на фабрики паперу, які були на Поліссі. Один з таких наскоків, пригадую, був на фабрику в Моквині. Звідтіль повстанці забрали кільканадцять центнерів паперу. В додатку, на Волині був ще запас, зроблений під час німецької окупації, і ним подекуди ще й до того часу поганялось у друкарнях та циклостилевих розмножувачах. Теренові клітини мусіли власними засобами забезпечувати себе папером.

Літературу та інструктивні матеріяли, що надходили від головного керівництва, і те, що Орлан сам видавав, я помножувала на машинці. Писала лише в кількості, якої треба було, щоб розіслати до членів Крайового Проводу ПЗУЗ та окружних провідників, отже, близько дванадцяти примірників. Переписувала на всілякому папері, почавши від першорядної моквинської бібулки, скінчивши на шкільних зошитах, залежно від обставин і теренів, де перебували.

Попри прочитування газет і совєтських журналів, ми реґулярно слухали новин по радіо, удень із Києва і Москви, а ввечорі із закордону. Слухали передачі БіБіСі польською та російською мовами, тими ж мовами — *Голос Америки,* а деколи нам удавалося зловити передачі з Парижу й Мадриду. Нашу увагу найбільше притягали польські передачі БіБіСі, їх високий рівень та вдумливі об'єктивні коментарі. Замітніші вісті занотовували. Вони, а також прочитування преси, служили Орланові джерелом для *Огляду міжнародніх подій*. Його він видавав що кілька місяців. Орланові *Огляди* мали широку популярність серед підпільників, які завжди цікавилися розвитком міжнародніх подій. Також населення, обмежене до режимної пропаґандивної преси, прочитувало їх із зацікавленням.

Одного вечора, слухаючи *Голосу Америки* російською мовою, ми почули повідомлення, що *Голос Америки* починатиме передачі українською мовою. Яка ж це була для нас радісна вістка! Ми тішились, як діти, що нарешті залунає в етері українське слово з вільного світу. Нетерпляче очікували того дня і пробували передбачити, які то будуть оті передачі. Стануть вони моральною підтримкою народові в часи лихоліття? Зогріватимуть його надією на краще майбуття? Скріплять нас морально в нерівній боротьбі? І врешті — чи поможуть українські слова з вільного світу ширити правду в народі, за яку ми платили таку високу ціну?..

Врешті прийшов довго вичікуваний вечір. До бункеру зійшлися також усі хатні, крім Ніни, яка залишилася сторожити. Настроєні по-святковому, ми всі вслухались із запертим віддихом у кожне слово. Звук рідної мови з вільного світу бринів нам чарівною музикою. Мені нічого не запам'яталося з тієї першої передачі, мабуть, не було в ній захоплюючої думки, що вкарбувалася б у пам'ять, але ми ще не брались осуджувати. Потішалися, що це початок, а він завжди важкий.

З того першого дня систематично слухали передачу, занотовували події з українського життя у вільному світі, і Орлан їх редаґував, щоб ширити серед народу. Проте за час, доки ми мали можливість слухати ці передачі, вони не піднялись до вищого рівня. Були вкрай слабкі. Українського в них було дуже мало, крім мови і декількох доповідей, присвячених котрійсь історичній постаті або події. А вже найжалюгідніше звучали різнорідні інтерв'ю зі старими поселенцями в Америці, під час яких вони вихваляли свої авта і холодильники.

НА ПЕРЕЛОМІ СТОРІЧЧЯ

1950 рік завітав у наш бункер веселими російськими піснями, що неслися з радіоприймача. Очевидно, вони були перемішані обіцянками виконати й перевиконати всі трудові пляни на благо партії і «ґосударства» в новому році. Всі ті лящання проходили попри нашу увагу — ми жили на іншій плянеті, яка мала відмінні критерії успіхів і «трудових плянів». Позаду за нами був ще один рік непосильно важкої боротьби, яку могли продовжувати тільки завдяки підтримці народу.

Ми робили свої підрахування. За нами був рік великих утрат і рядових, і керівних членів підпілля, рік переслідувань населення, арештувань та вивозів на Сибір. Одначе той рік боротьби не пройшов безплідно. Кожний видрукуваний листок підпільної літератури, що його в поті чола несли в східні області виснажені, хворі повстанці або розповсюджували біля військових ґарнізонів, у школах у Західній Україні, — усе посіяне нами зерно правди. Ті проведені з населенням розмови, що пробуджували національну свідомість, — це теж наш успіх. Мусіла ж наша визвольна ідея бути дуже дошкульною для окупанта, якщо на поборювання її носіїв він змобілізув таку могутню і коштовну машину. Ми знали, що цей новий рік буде важчий за всі попередні, що кожна свіжа втрата в наших проріджених рядах відчуватиметься ще гостріше. Але ми й надалі були рішені сповнити наш обов'язок до кінця. Тому в цей день Нового 1950 року взаємно побажали собі лиш одного: хай Господь кріпить наші сили та поможе витривати на обранім нами безмірно важкім шляху.

Вже Різдво за дверима, а сніг тільки ледве притрусив, так що ми були певні, що наші колядники прийдуть до нас. Їхні відвідини радістю наповняли бункер, особливо коли приходив Дорош. Як лиш опускався по драбині, ще в темному коридорі його обличчя сіяло усмішкою, наче без слів говорило: ось ви і ми ще живі, та й тому я радий. Потім, увійшовши в кімнату, випростається на весь зріст, по-вояцькому виструнчить свою вродливу постать (а головою майже торкає стелю), цокне закаблуками: «Слава!», опісля стисне нам правицю і не перестає приманливо усміхатись. Я всякий раз милуюся ним і

всякий раз думаю собі: чи знаєш ти, чи сказала тобі котрась, який же ти вродливий, міцний, який привітний.

Дорош походив із Шумського р-ну, віком був у пізній двадцятці. Виростав у вбогій сім'ї матері-вдови, що мала їх чотирьох синів. Деколи оповідав нам про своє напівголодне сирітське дитинство та юні роки. «Приморозки вже добре припікали п'яти, а ми ще й далі босоніж бігали до школи, бо на нас чотирьох було лише дві пари чобіт. Бог його знає, як мати зводила кінці, однак ми виплекались, не хворіли та всі чотири виросли як дуби». Також розказував, що коли за німців стали організувати в їхнім та сусідніх селах УПА, то їх трьох братів пішли туди. Хотів іти четвертий, але одному треба було залишитися вдома з матір'ю. Казав, що небагато він тоді ще знав, проте зрозумів одне — поки не станемо господарями на своїй землі, наше життя буде злиденне. Цього знання йому вистачало, щоб піти до УПА.

Дорош був славний вояк, боровся проти німців, опісля — проти загонів большевицьких спецвійськ НКВД. Виріс у боротьбі, досягнувши ранґи заступника сотенного командира. Його два брати загинули в боях з «червоною мітлою» 1944 року.

День перед Свят-вечором господар відкрив у незвичній порі криївку, і до нас влізла бліда як смерть його донька. З її вигляду відразу зрозуміли, що приносить погану вістку.

— Опергрупа знайшла сьогодні під час облави бункер у Несвічі, в ньому було трьох повстанців...

Ми здригнулись.

— Бункер був на городі, мав два входи — з клуні і з городу. Оперативники знайшли вхід у клуні. Поки докопувались до бункеру, хлопці відкрили зсередини другий вхід, і всі повискакували ним наверх. Солдати їх зразу запримітили серед голих городів і спрямували на них кулеметний вогонь...

Опісля ми довідалися більше деталів. Бориса, що вискакував з бункеру останнім, скосив кулемет зараз же біля входу. Симона догнала куля у полі за півкілометра. Тільки Дорошеві пощастило добитись до сусіднього хутора, там він захопив коня і помчав у напрямі лісу, що був від бункеру за кілометрів десять.

Ґебівським загонам нетрудно було зорієнтуватися, куди добивався Дорош. Улітку він міг би відв'язатись від погоні, скритися на хуторі або у збіжжі в полі, а в тій порі тільки ліс залишався йому єдиним порятунком.

Тим часом переслідувачі радіозв'язком заалярмували опер-

загін з Горохівського р-ну, і ті погналися на автах, загороджуючи Дорошеві дорогу до лісу. Під час погоні ґебівська куля прошила йому плече, але, будучи фізично витривалим, він усе ще гнався на коні, тільки час від часу спинявсь і відстрілювався, сповільнюючи тим погоню. Вже ось-ось достигав лісу, коли розривна куля від горохівських оперативників, що заступили дорогу спереду, розпанахала йому живіт. Притримуючи рукою роззявлену рану, він гнався далі, поки не ранили коня. Тепер уже ворог оточував його з усіх боків.

З раненим конем Дорош ще заволікся на подвір'я недалекого хутора. Побачив на порозі хати перелякану жінку, що ховалась за одвірок.

— Ось і кінець, тітко, — промовив безкровними вустами у смертельній знемозі. Так опісля розповідала людям жінка.

Дострелив раненого коня, щоб не мучився, а тоді приклав пістоль до своєї скроні...

Траурною колядою рознеслось по селах:

Чи чули ви, люди, ту сумну новину...

В тій нерівній боротьбі смерть навідувалась до нас усе частіше. Але годі було звикнути до неї, і кожна свіжа втрата сповняла душу безмежним смутком і болем. Тепер у нас в бункері стало ще тихше, ми навіть поміж собою мало розмовляли.

Не було сумніву, що трагедія ще не закінчена й упадок бункеру в Несвічі потягне за собою жахливі наслідки. Ґебісти відразу арештували господиню і сина. Господар, який під ту пору був у млині, навіть не вертався додому і з того часу став переховуватися по людях. Вони і його, скоріш чи пізніш, дістануть у свої руки, але й від тих двох, що вже мали, побиттям і погрозами таки дізнаються про моє перебування в бункері пізньою осінню. Отже устійнять, що Орлан десь тут зазимував... Нам не довелося довго відгадувати їхні пляни.

18-го січня, на Щедрий Вечір, затривожений господар повідомив, що в наше й довколишні села наїхали автами війська МҐБ. З ними є кілька легкових авт, що вказувало на присутність високого начальства. Привезли з собою кухню і собак — певний знак, що облави будуть тривати довший час.

* * *

Всі села Сенкевичівського р-ну були охоплені облавами. Проводили їх спецвійська з Волинської, Рівненської та Львівської областей. Перешукували ґрунтовно, так, як шукають, коли впевнені, що в даних місцях перебуває провідник, особливо коли він високої ранґи. Перешукували всі господарства, без вийнятку, навіть своїх сексотів не оминали, а також ні голів сільрад та колгоспів. В облаві не брала участи місцева районна опергрупа. Обласне начальство знало, що районні оперативники подекуди ставляться поблажливо до довірених їм родин. У тій акції вони хотіли запобігти всяким недоглядам.

У Бископичах облава почалася з другого кінця хуторів, і кожного дня хатні нам доповідали, наскільки вона вже наблизилась до нас. Оповідали, в кого порозвалювали печі, де зривали підлоги, як копали в сінях, у льоху. Нас дуже непокоїв наш вхід до криївки. Тепер щодня дошки прибивано цвяхами, однак ми були свідомі того, що при таких точних облавах воно нічого не значило.

На другому селі, у Шклині, була ще одна невживана криївка, саме та, яку Дорош приготував на зимування для своєї ланки. Тиміш, що був з нами, знав її місце — він помагав її будувати. Те село також було охоплене облавами, але ми надіялись що, може, там уже перешукали. Я найбільше наполягала, щоб забратися з нашого бункеру, бо не вірила, що він устоїть в облавах. Також для родини спокійніше, коли всередині не буде живих людей. Наймолодша донька, Галя, якій було дев'ятнадцять років, вже так боялася, що розхворілась, бідна. Ми побоювались, що під час облави, коли один з ґебістів тільки те й робить, що слідкує за поведінкою родини, по нервуваннях Галі може зорієнтуватися, що в них живуть повстанці.

Ніч була ясна, з тріскучим морозом, але, на щастя, на полях тільки забіліло, та не лежало ще багато снігу. Вдягнувшись у білі маскувальні плащі, ми залишили наш бункер. Такий плащ мав на зиму кожний повстанець на випадок, коли треба вийти з криївки. Підпільники, що зимували по хуторах, доволі часто ходили взимку між населення. Ми сказали нашому господареві, в який спосіб краще замаскувати вхід і, що, коли пройде облава, повернемось назад.

Полями добилися до хутора у Шклині, розбудили господарів. Ті розказують нам, що й тут ще шаліє облава, два дні тому шукали на цьому хуторі, але, Богу дякувати, обійшлось

без лиха, нічого не знайшли. Тоді ми повідомили, що залишаємось у криївці.

До криївки влазилося з повітки, в якій стояв віз та інший господарський реманент. Вхід, довго не вживаний, замерз, як скеля, і тепер неможливо було його відкрити. Довелося добре гатити сокирою, поки підважили віко, а тут ніч тиха, тільки зрідка по хуторах погавкують собаки. В такій тиші луна від гупання по замерзлій землі хтозна як далеко розходилась кругом. Ранком можна було сподіватись облави. Проте ми не мали іншої ради. Врешті відкрили криївку. Одначе на тім не закінчилася проблема, треба ще вибити всередині продухи, які так само цупко забиті землею й замерзлі. Без продухів у криївці не прожити — їх вибивано залізним ломом зсередини. Знову почались гуки, стуки, вкінці й це подолали.

Взяли з собою досередини хліб, сало, воду, і господар закрив за нами вхід, трохи заливши віко водою, щоб земля замерзла до ранку. Криївка невживана, сира, не висушена легенями її мешканців, повітря важке, однак холодне й тому не вимінювалося продухами. Через півгодини по закритті входу погас каганчик. Спочатку його світляний язичок меншав, тоді хлипнув раз-другий і погас. У криївці настала чорна темінь. Ми почувалися, наче живі люди в гробі, виповненім глухим звуком наших важких віддихів. Забракло кисню, ставало щораз важче віддихати. Було холодно й волого, на ліжку лежала покрита цвіллю солом'яна мата. Господарі дали два коци, ми лягли втрьох, накрившись тими коцами, щоб хоч трохи зогрітись. Нікому і в думці не було заснути. Надворі ще темно, ще не скінчилася ніч, і я думала в безнадії, як воно далеко до наступного вечора, коли можна буде відкрити вхід і подихати повітрям, і то ще не знати, чи й увечорі можна буде відкрити криївку...

Ми не лежали довго, треба було щось зарадити, а то подушимось. Насамперед мусіли зрушити важке повітря, випхати його продухою наверх, щоб другою продухою хоч трохи найшло свіжого повітря. Чергуючись, двоє махали газетою, робили вітер у криївці, а третій дув у продуху. Після годинипівтори виснажливих зусиль, ми могли засвітити сірник і ще черед деякий час запалити каганець. Коли він потухав, знову піддували в продуху і так перетривали до вечора.

Проблема достачі кисню в криївках була дуже клопітлива. Вхід ще можна було замаскувати, забити землею на метр товщини, але продухи мусіли бути відкриті, їх тільки примасковувалось зверху в різний спосіб. Саме продухів спец-

війська найбільше шукали під час облав, послуговуючись спеціяльно витренованими в тому ділі собаками. Якщо продуха виходила надвір або в холодний будинок, взимку над нею осідав іней і його треба було змітати щодня. Місце криївки та розміщення в ній продуховин також впливали на добру або погану виміну повітря всередині криївки. В бункерах, у яких перебувалось довше як кілька днів, звичайно був спрепарований коло однієї з продуховин вентилятор. Ним, при помочі колеса, втягалось або випихалось з криївки повітря. В Бископичах ми мали в бункері такий вентилятор, і нам ніколи не бракувало кисню. Розв'язка була доволі примітивна, але умовини, які нам створила поліцейська система окупанта, не давали багато до вибору.

По всіх наших нічних гупаннях ми тепер чекали облави вдень. Морально готувались на найгірше, на смерть. Хоч як палко любили життя, але рівночасно плекали в душі святість, яка була дорожча за життя. Слава Богу, день пройшов без облави на хуторі, і господар кілька разів озивався до нас крізь продуху. Орлан сказав йому, щоб не розкривав криївки ввечорі, не зрушував замерзлого входу. Упродовж того критичного дня ми майже не їли, тож мали ще харчі, і з повітрям покращало, коли бункер трохи нагрівся нашими тілами.

Другого дня в полудень знову заговорив господар. Орлан, як завжди, насамперед спитав, чи хтось вартує на подвір'ї, коли він з нами говорить. Господар його заспокоїв, сказав, що донька наглядає. Потім нагло перервав розмову й відійшов. Ми догадувались, що хтось зайшов на хутір, тільки не знати нам було, чи запримітив його, нахиленого над продуховиною, чи не чув його мови. Ми чекали в напрузі. Через деякий час господар знову заговорив, і вже самий тон його голосу прозраджував тривогу. До них зайшов сусід, і донька його не запримітила, бо стояла біля батька, щоб послухати, про що він з нами говорить. Як на лихо, навіть собака не забрехав. Питає Орлан, яка людина, отой сусід. «Чи я знаю, який він тепер? За Польщі був комуністом, а тепер сидить тихо, але не знаю, що в нього на думці». А все таки, не можна було бути поза всяким сумнівом впевненим, що він запримітив. Був щойно полудень, і нам не лишилось нічого більше, лише чекати до вечора і своїм життям перевірити, наскільки чесний сусід... Вирішили покинути ввечорі, якщо переживемо, криївку і повернутись до старої. Було б нерозважно жити в бункері, не знаючи, чи ми не в руках сторонньої людини.

Ота родина у Шклині, де обладнано криївку, то були

щирі та віддані нам люди. Вже який тривожний був час: шаліли облави, знущались з людей, руйнували оселі, а вони без одного слова бідкання чи скарги прийняли нас. Бачили, що ми опинились у важкій ситуації, та готові були враз із нами ділити тривогу цього критичного часу. Вони вже знали, що повстанці, які мали в них зимувати, погинули. Особливо господиня була дуже добра і привітна жінка, при тому розсудлива. Стільки я їх надибувала на нашому тернистому шляху, отих чесних, добросердних українських людей. Не знаю, чи є на світі інший народ, який з такою стійкістю, і відданістю, і жертвенністю обороняв би свою правду, як обороняв і вставав за неї мій народ. Поки відійшли, господиня нагодувала нас теплою вечерею, пиріжками й поблагословила на дорогу.

Ми потрапили з дощу під ринву. В Бисковичах за час нашої відсутности пройшло вже дві навали облав, два рази обшукували на хуторі. Як прийшли другий раз, Ольга завважила до них, що тут вже шукали одні кілька годин тому. «Оні плохо іскалі, ми поіщем лучше»*, — відказав їй начальник групи. Порубали підлогу в хаті біля порога і в сінях, але обійшлося щасливо. Облави начебто просунулись, і тепер хатні трохи заспокоїлися. Вони, облави, однак, ще й далі тяглися, по селах далі нишпорили спецзагони. В такому то стані ми прожили до початку лютого.

Одного дня пополудні почули домовлений знак тривоги. Згодом крізь продуху донісся заляканий голос господаря:

— Облава, вже шукають у сусіда.

— Загатіть продухи землею! Поводьтеся спокійно! — поспішно відповів Орлан.

Одна продуха виходила в комору, і ще була змога її замаскувати. А поводитися спокійно в час, коли життя не тільки наше, але й всієї родини висить на волосинці, бути свідком плюндрування житла і перекопування долівок, спостерігати, як розігрується велика драма, і знати, що з кожним штихом викопаної землі наближається її фінал, — це завелика вимога. Щоб сповнити її, треба було насамперед мати залізні нерви й не менше сили духу. Однак ми вірили, що родина нас не підведе.

Незабаром зачули лайку господарового собаки. Їй відповів інший собака, що його привів із собою спецвідділ. Щоб собака не пронюхав газу, ми вже раніш погасили нафтову лямпу і залучили до радіобатерій електричну жарівку.

Над бункером пронісся стукіт важких солдатських чобіт,

---

* Вони погано шукали, ми пошукаємо краще.

потім зачувся гуркіт і стукотіння біля продухи. Господар устиг продуху замаскувати, ще й засунув на неї бочку з капустою, й оце, мабуть, її відсували. Тоді донеслось всередину штовхання ломом та звук копання долівки біля продухи. Зрушені ломом грудки землі посипалися продухою в криївку. Миттю затикаємо продуху зсередини, щоб наверху не зачули грюкоту. Ми свідомі того, що воно вже нам не поможе, якщо оперативники зорієнтувались, що тут продуха, але заткати треба, щоб не кинули всередину загазованої ґранати, не затруїли нас і не взяли живими.

Майже рівночасно з гуркотом біля продухи, донеслися сильні удари лому в комірці, де був вхід до бункеру. Від входу вів у кімнату доволі довгий коридор, і в ньому удари лому тепер відбивались голосною луною. Звук ставав дедалі голосніший, аж нараз з гуркотом посипались товсті груди землі із входу в коридор.

Ми зрозуміли, що прийшов кінець. Стали готуватись до смерти.

Орлан виклав на стіл всі важливі документи, листи, інструкції, що їх треба було знищити, щоб не попали в руки ворога. Також підлягали знищенню світлини, записки з різними домовленнями та гроші. А записник із зашифрованими місцями і датами весняних зустрічів треба було покищо залишити, бо зв'язки — це нерв наших дій, його Орлан знищить уже останнім, перед самою смертю.

В криївці ставало обмаль кисню, і неможливо було палити відложені на знищення матеріяли. Ми дерли їх на малесенькі часточки, відтак зливали водою і змішували ногами з землею. Гроші залишили накінець, вже нам неважно навіть, як і заберуть їх собі. Тоді я взялася до своєї колекції світлин.

... Сирітоньки наші, прощайте. Серцем востаннє пригортаю вас. Хай Мати Божа ніколи не лишає вас без своєї опіки... простіть нам.

... Тато сумно дивився на мене, і я, враз зі світлиною, себе розривала на шматки. Мама... Де ти, завіяна снігами в Сибіру? Чи відчуваєш, мамо, що прийшли мої останні хвилини? Ти казала, що материнська молитва з дна моря вирятовує. Молись тепер, мамо...

Поблідлі, мовчки сповняли останній обов'язок. Назовні аж до неприродного опановані, але нервові рухи зраджували наш справжній стан. В очах вже заблимувало потойбічне світло з вічности, а з душі все ще гостро виривався німий крик: жити! Тоді, наче у відповідь, заговорив Орлан:

— Ми були приготовані на такий кінець, ми не перші. Нам доля й так призначила жити довше за багатьох наших друзів, тож будьмо зрівноважені, наскільки воно можливе в нашій ситуації.

На столі вже лежали три набиті пістолі.

— Застрелитись мені самій, чи, може, ти?.. — спитала Орлана, хоч знала, що питання зайве, і знала, яка буде відповідь.

— Як собі бажаєш, — відповів.

У моїй уяві до деталів виринула картина після нашого загину. Вони геть забруднять наші тіла, як будуть витягати з бункеру. Покладуть нас на машини й повезуть до Луцького, ні, певно, до Львова. Там, на подвір'ї ґебівського будинку, зіпруть наші замерзлі тіла об мур і приводитимуть людей, щоб пізнавали, хто ми. А може, й не будуть показувати, може, відразу зорієнтуються, хто загинув, таж вони впізнають мене у Львові. Тут по селах будуть говорити про нашу смерть. Шкода, що я не в рідних сторонах, там люди точно знали б, що саме я загинула, а тут пройду безслідно... Катерина Дубового казала, що перед смертю вдягне чисту білизну та вишиту блюзку. В мене також є вишита сорочка, подарована Нечаєм у Карпатах, але не маю охоти її вдягати, вже буду так, як є.

З кожною наступною хвилиною мене все більше огортало почуття самітности. Кажуть, в товаристві і смерть легша. На ділі ж, вона ні трохи не стає легшою, бо, навіть будучи в товаристві, кожна людина мусить зустріти її індивідуально, мусить сама переступити поріг вічности. Може, й тому ми не розмовляли, бо кожний хотів мати для себе ті останні хвилини життя. В мене було навпаки, саме тому, що зі мною загине ще двоє людей, і до того ще й один з них мій чоловік, мені ставало ще важче на душі.

Через деякий час втихло наверху. Опісля знов почувся рух, гупання кроків, і знову затихло. Певне, зорієнтувались, що тут бункер і тепер тероризують родину, щоб розповіла, хто в ньому сидить, як веде вхід усередину та всі інші деталі. Як відкриють, може, й пішлють до нас насамперед когось з домашніх на перший вогонь, вони ж знають, що будемо відстрілюватись, міркували ми.

Так пройшло зо дві години, ми вже й утомились чекати смерти та стали дивуватися, чому тиша триває аж так довго.

Потім зашаруділо нагорі, хтось відгортав землю з продухи в коморі.

— Відійшла голота, слава Богу, — донісся крізь продуху втомлений, однак заспокоєний голос господаря.

Тепер ми взялись наводити лад у криївці. Визбирували клаптики дрібненько порваних листів, що брудним снігом встеляли долівку, розставляли все інше на свої місця. Вже котрийсь раз знову треба було психічно переставитися від смерти до життя, до дальшої боротьби. Однак така «екскурсія», коли людині судилось переступити однією ногою оту межу, за якою пролягає вічність, опісля повернутись до життя, даремно не проходить. Вона залишає осад глибокого суму на все життя, наче потойбічний досвід, і кожночасно нагадує мені слова Христа з притчі: Марто, Марто, журишся та клопочешся про благії речі...

Опісля нам сім'я розповіла до подробиць, як проходила облава, як напав на хутір загін війська МВД і солдати зразу розлізлися по всіх забудівлях. Перешукавши, стали копати ями в хаті, в хліві, в льоху, звідки викинули надвір тих небагато картопель, запрацьованих у колгоспі, що мали прогодувати сім'ю. З хати всі вивтікали, залишилась тільки найстарша донька Ольга. Під час перешуку один з ґебістів залишився з нею в хаті та слідкував за її поведінкою. Назверх вона поводилася зрівноважено, а насправді була ледве жива. З хати взагалі не виходила, не хотіла бачити, де і як риють ями, щоб не прозрадити свого стану. Та й навіщо дивитися, вже що буде.— і так нічого не зарадить. Те, що решта з сім'ї повтікала з хати, не було дивне, люди не могли психічно стерпіти, коли бачили, як військо плюндрує їхні житла, тож нераз утікали до сусідів.

Облавники часто рилися в заставлених речами місцях. Їх інтриґувала бочка з капустою, що стояла в коморі близько продухи. Відсунули її і в тому місці викопали глибоку яму, відкидаючи землю якраз на продуху. Воно було так близько, що всередині ми чули, як вони копають кожний штих землі. Другу яму викопали посередині комірки, де був вхід. Там долівка дуже твердо вбита, вони ломом її гатили, через те й нам сипалась до криївки земля при вході. Дощок не зривали, а були б зірвали — зразу знайшли б вхід! Тепер наверху, як і в нас усередині, виглядало, наче по великій битві. Вона й була страшна, безоглядна битва, дарма що не гули гармати.

Було ясно, що МҐБ шукало Орлана і нам треба подумати, як далі бути. Вони не скоро зрезиґнують, наперед перевернуть коренем кожний хутір у цьому районі. Як треба, будуть до весни блькувати села і не припинять облав. Добре,

що цим разом не знайшли бункеру, але за другим чи четвертим разом можуть знайти. Вже близько місяця ми жили під пресією облав. Так виснажились нервово, що й працювати не годні були як слід. Я наполягала, щоб вийти з цього району, але це не було легко зробити через погану дорогу. Наприкінці січня випало багато снігу, і тепер він танув, земля на полях розмокла, ноги по коліна стрягли в ріллі. Твердими в'їждженими дорогами, що проходили між селами, немислимо було користуватись, коли села забльоковані спецвійськами.

Орлан вагався, тут він мав усе потрібне йому до праці. Придбав собі бібліотечку, підпільну літературу, радіо, письмову машинку. Все це було важко зорганізувати в цьому глухому районі, коштувало великих зусиль багатьох людей, а тут бери і покидай усе, і знову починай з нічого. Ота власне трудність придбання конечного до праці устаткування була в усіх теренах чи не головною причиною того, чому провідні люди назагал не надто часто змінювали місця прожитку. На те вони жили в підпіллі, щоб працювати, і коли до праці створено догідні умовини, шкода було їх відрікатись.

Ще як тільки облави розгорталися, я дораджувала Орланові залишити Сенкевичівський р-н. Коли ми під час облави готувалися до смерти, з гірким докором мовила до нього: ех, казала забратися звідси..., на що він мені відказав: не дорікай у такій хвилині. Я відразу пожаліла за сказаним, ми всі переживали страшні моменти, тим більше Орлан. В обличчі смерти він ще турбувався долею підпілля, хто і чи є ще кому його заступити. Тепер, коли ми приймали рішення, як нам далі бути, я не попускала. Поки в нас є хоч маленька можливість виходу з невідрадного становища, ми повинні її використати і не віддавати всієї ініціятиви в руки МҐБ. Вийдім звідсіль, хай і дорога погана й ризиковна. Не чекати ж нам з напнятими нервами смерти з дня на день. Тиміш був згідний зі мною.

Врешті й Орлан рішився залишити бункер. У немалій мірі його рішення приспішив стан нашої криївки. Відлига тривала вже другий день, і нам лилася вода всередину продухою, яка виходила на город. Господар сказав, що поля почорніли, сніг зовсім розтав і земля розмерзлася наверху. В тій ситуації Орлан вирішив податися в Луцький р-н, до криївки командира Дубового. Це була найближча і єдина криївка, до якої ми могли трапити з поміччю Тиміша, він походив з Луччини, знав там села. Вибір не був найкращий, ми не знали, який там стан, чи також проходили облави, і це була друга причина того, чому Орлан вагався покидати своє місце. Ще й

дорога далека, восени ми звідтіль ішли сюди дві ночі, а тепер треба буде пройти в одну. Все ж післав Орлан господаря, щоб перевірив, чи можна пройти полями. Той пішов, подивився і доніс:

— Неможливо йти полями, ноги по коліна застрягають у розмоклу ріллю. — Потім додав у надумі: — Може, воно ще гірше виходити вам з криївки...

Інший на місці господаря міг був сказати, що не так уже погано, можна пройти полями. Аби тільки забралися з його садиби. Тоді можна краще замаскувати криївку і почуватися безпечніше. Але наш господар був добра і чесна людина. Він утікав з хутора під час облав, проте в критичний час не випихав нас зі своєї хати.

— Все таки, коли смеркне і в селі буде спокійно, відкрийте вхід, — відказав йому Орлан і знову засумнівався, чи йти нам.

— Ходім і ходім звідси, — наполягала я.

Навівши сяк-так лад у криївці, ми спакували найконечніші речі й чекали сутінків. Запасної одежі та білизни Орлан і Тиміш зовсім не брали — дістануть від друзів, зате не в усіх криївках знайдуться жіночі речі, отже я забрала свої.

В мене була коричнева цератова торба, яку подарувала сестра Леся, коли ми зустрічались у Львові. Я взяла її з собою, як виїжджала на Волинь, і з того часу вона служила мені замість наплечника. Хоч була менш вигідна за наплечник, проте я не хотіла з нею розставатися — це була єдина пам'ятка, що залишилася мені з дому. Всі повстанці на зв'язкових лініях знали мою торбу, помагали нести її і чомусь охристили «скарбонкою» та передавали цю назву по зв'язку. «Де ваша скарбонка? Дайте хай вложу її в мій наплечник, там ще маю на неї місце», — бувало, казали. Ота «скарбонка» була моєю супутницею до кінця моїх днів у підпіллі.

Гардероба, що постійно мандрувала зі мною, складалася з двох пар білизни, вишитої блюзки ще з Карпат, спіднички, сукенки, светра, запасних панчіх, ну і, як всі інші, носила аптечку, рушник та все конечне до життєвої гігієни. Також зберігалась у моїй «скарбонці» Орланова вишита сорочка. Коли б не була носила її у своїй торбі, Орлан напевне десь був би вже її залишив по дорозі.

Останній місяць, коли під час облав села були заблоковані військами, нас прохарчовував господар, розділяючи з нами свій мізерний колгоспний заробіток. Тепер, прощаючись з ним, Орлан хотів залишити їм за те трохи грошей, щоб

докупили собі навесні продуктів. Одначе ніхто з родини рішуче не хотів прийняти грошей. Коли Орлан все одно втиснув їх господареві в руки, він вклав їх назад Орланові в кишеню, мовивши: «Ми якось дамо собі раду, у вас їх нема забагато». Ця сцена відбулася вже на подвір'ї, кругом в'їдали собаки, перед нами лежала далека дорога, і не було часу з ним сперечатися. Ми розпрощалися з сім'єю, як з рідним батьком і сестрами, подякували за все добро і подалися в непевну путь із боргом вдячности.

Через город пройшли межею, потім вийшли на поле. Ступили кілька кроків і відразу побачили, що справа безнадійна — ноги глибоко грузнули в розмоклу ріллю. Найгірше було зі мною, що постійно мала клопіт з чоботами. Їх купувалось без примірки, на око, і завжди то завеликі, то замалі. Тепер у мене були завеликі. За кожним кроком я залишала чобіт у болоті, витягала його, взувала, а за той час другий застрявав. Пройшла не більше як двадцять метрів і вже була така виснажена, що сіла на мокру ріллю, скинула чоботи, взяла їх в руки та пустилась іти в шкарпетках. Але відразу ноги стали мерзнути, опісля задеревіли, як не мої, — це ж був щойно початок лютого. Ішла останньою, і вони оба не знали, що я визулась. Коли Орлан оглянувся, аж скрикнув: «Це неможливо, завертаймо назад — ти до ранку будеш в гарячці», — та наказав, щоб я взулася. Ми дійшли до польової доріжки, там я наділа сухі запасні шкарпетки й узула чоботи.

Однак вертатися вже ніхто не хотів. Не було іншої ради, ми вирішили йти таки дорогами, лиш обходити полями хутори, що при дорогах. На дорогах стояли величезні калюжі, хоч як ми старались іти тихо, наші кроки безжалісно відлунювали шльопанням по тих калюжах.

За нами була вже яка третина дороги. Якраз ми переходили широко розлитою на всю дорогу калюжею, як з двадцять метрів перед нами нараз блиснули яскраво двоє передніх світел з легкового авта. Ми вже майже пройшли калюжу, тепер завернули, хлюпаючи водою, тоді зійшли у поле. Не те щоб бігти, ми навіть іти не могли і сподівались, що ось-ось на голому полі освітять нас прожектором та загуркотять стріли. Я знову губила чоботи, але не визувалась більше. Не стріляли. Ми обійшли хутір і вийшли на іншу дорогу.

Опісля довідалися, що на тому хуторі ночувало начальство, одні з тих, що керували облавами. В авті ночував шофер. Він, мабуть, зачув наше шльопання по воді, злякавсь і засвітив світла в авті, але не побіг повідомляти начальників. Можливо,

подумав, що це повстанці, бо цивільні не звертали б так нагло з дороги, але боявся виходити з авта, щоб не вбили його, а може, просто не хотів повідомляти, хто його знає...

Нам треба було ще раз зробити довгу дорогу полем, щоб дістатися до залізничної лінії. Там принаймні було сухіше. Здовж залізниці ми зайшли близько до Гірко-Полонки, де був бункер Дубового. В одному місці Тиміш подався на хутір до знайомих йому господарів, щоб провідати, який тут стан.

Підійшовши близько до місця бункеру, Тиміш і я затрималися подалі від хати, а Орлан пішов один. Господиня спочатку його не пізнала, відпекувалася, що нікого такого не знає, а тим часом заалярмувала Дубового. Врешті пізнала Орлана і відчинила двері. Дубовий вже вийшов на горище, занепокоєний. Побачивши Орлана, відразу догадався, в чому справа. Тоді закликали нас.

Вже розвиднялось, коли ми, втомлені до смерти, зайшли в бункер. Там застали Катерину й Ганну. Всі вони тут уже знали про упадок бункеру в Несвічі, про загибель Дороша та двох зв'язківців і також чули про облави в терені нашого зимування. Крім загиблих, місце нашого бункеру знав ще Дем'ян, на випадок, якби Орлан опинився в ситуації, в якій саме й опинився. Довідавшися про облави в Сенкевичівському р-ні, Дубовий вирішив вислати до нас Дем'яна, щоб з'ясувати, яка в нас ситуація, але затримався через відлигу. Хотів зачекати, поки примерзне земля.

Наближалися вибори в радянському «царстві», тільки не пригадую вже до чого. Завжди перед виборами влада заводила соцзмагання за виконання і перевиконання плянів. Змагалися між собою також районні та обласні МҐБ — котрий район більше зліквідує повстанців. Тому, крім реґулярно заплянованих облав, що проводилися на підставі доказових матеріялів, перед кожними виборами проходили ще й «передвиборчі» облави, які, однак, були менш грізні за перші.

В Луцькому р-ні ще з минулого року було спокійно, якщо не брати до уваги постійних засідок опергруп. Такий стан був поганим показником, він вказував, що МҐБ сильно розробляє цей терен і відносним спокоєм хоче приспати чуйність підпілля. Ми були свідомі того, що це тиша перед бурею. МҐБ орієнтувалось, що в цьому районі проживає Дубовий, — минулого літа впала на одному з хуторів його запасна криївка з великою бібліотекою. Від заарештованої родини МҐБ, правдоподібно, довідалося не одну деталь — хто і як часто заходив, коли, на як довго.

Дубовий прекрасно розумів підмінованість ситуації, однак не дуже тим переймався і користав зі стану відносного спокою. Людині з часом набридала постійна, наполеглива обережність, без хоч би короткого відпруження, особливо людині палкої та широкої вдачі, такої, як у Дубового. В його бункері був такий уже легкий режим, що Орлан навіть у лісах на Закерзонні не дозволяв собі такого. Криївку відчинялось двічі на день, деколи трималось відкритою по дві години. Суботами пополудні тітка гріла котлами воду, і кожний по черзі вилазив до хати купатися, щоб не наливати води в криївці. Білизну прала тітка і, висушивши, не завжди зразу подавала її в криївку. Сміючись, розповіли нам, як одного разу Дубовий під час купелі втікав на горище з білизною під пахвою, бо хтось стукав до дверей. Нераз могла зайти в хату опергрупа, що шлялась вечорами по хуторах.

У бункері Дубового Орлан плянував пробути до весни, тому насамперед узявся докорінно змінити режим життя його мешканців. Відтепер криївку відкривалося тільки раз на день, завжди завидна, щоб можна було слідкувати, що діялося довкола хутора. Що треба було полагодити — полагоджувалось, і зразу вхід закривали. Ми помивались усередині бункеру. Білизну прала господиня, але зразу висушену подавала до криївки. Були ще обмеження щодо закупок у Луцькому, і взагалі, жити стало трохи важче з приходом Орлана. В наших умовинах вигоди важилися ціною життя І надмірно необережні нераз платили за них високу ціну.

У ЛУЦЬКОМУ РАЙОНІ

Чому він злодій? З якої речі?
Чому він красти пішов своє?
Василь Симоненко

В іншому місці цей бункер Дубового в Гірко-Полонці був би вже давно провалився. Тут рятувало ситуацію те, що влада зовсім не підозрювала сім'ї, в якої була криївка, у співпраці з повстанцями. Родина бідна, не мала чим допомогти. До того, ще й господар один з перших у селі вступив у колгосп. Йому не було чого жаліти, не забрали в нього коней, корів і господарського реманенту. Та й колгосп ним не розбагатів.

Ми знали точно, коли він увечорі приходить з колгоспу з роботи. Собака перший вітав його коротким радісним гавкотом, він гладив його по голові, потім гупав чобітьми на порозі, струшуючи з них сніг або густе болото. Також знали, що господар, як лиш помиється і повечеряє, вийде на горище до входу в бункер. Відсуне дошки, одкриє вічко, і ми спитаємо його, чи спокійно, чи немає облав, і, якщо спокійно, він спуститься по драбині до нас. Розповість новини в селі, про те, що діється в довколишніх селах. Тоді розповість, як йому пройшов день на роботі, поговорить, понарікає і, оновлений, вийде від нас, щоб сторожити, поки жінка подасть нам вечерю.

Віком він був під сороківку, але виглядом скидався більше на людину в п'ятдесятці. Його доля була аж надто неласкавою, хоч у ту добу, на цьому пункті планети горе навідувало майже кожну чесну сім'ю. Він, однак, був позбавлений навіть того душевного вдоволення, яке дістається людині, коли інші її поважають. Типовий сільський бідняк не тільки в минулому, капіталістичному світі, але й за влади пролетарів, він не здобув пошани серед односельців. До нього ставились зневажливо, мовляв, ти голота, такі ось, як ти, доперлися до корита і гляди, до чого довели народ. Навіть у власній сім'ї, що ніколи не зазнавала достатків, не було місця на взаємне пошанування, бо важка турбота за куском хліба витискала з хати всі інтимні почування.

Єдине місце, де наш господар почував, що його розуміють і цінять добро у ньому, був отой бункер під хатою.

Перед нами він розкривав душу, звірявсь у своїх турботах, шукав порад і тому влазив майже щовечора до того бункеру з набожним обличчям, наче б входив у церкву. Одного разу він так і сказав:

— Вони всі думають, що коли ти вбогий, то вже й нікчемний, не вартий, щоб навіть собака брехнув за тобою. Однаково — як до війни, так і тепер, за колгоспу. Ех, не знаєте, як мені боляче, коли підходжу до гурту хазяїв, а вони нараз вривають розмову, бояться, щоб не почув, про що говорять, як вони нарікають на совєтів та їхні колгоспи. Тоді мене аж в горлі стисне з болю, і подумаю собі: зажди ще, Трохиме, і ти, Корнію, колись я приведу вас на своє вбоге подвір'я, покажу вам бункер під моєю хатою і тоді спитаю: «Ви знаєте, хто в мене бував, га? Чи ви знаєте, який важний командир літо і зиму тут проживав і придумував, як нам освободитись, як прогнати зайдів з нашої землі?» Вони то з дива не зійдуть, не ймуть віри, їй Богу, роти пороззявляють. Тоді я їм пригадаю: «Пам'ятаєте, як ви змовкали, вривали мову, коли я, бувало, підходив до вас? Ви думали, що буду вислуговуватись властям. Ану, багачі, заведіть мене на свої подвір'я, покажіть бункери, похваліться, що й у вас жили повстанці, що й ви їм помагали».

Його очі сповнялись теплом, і в уяві виринала мрія майбутнього, і він, як дитина, заслухана в казку, всміхався до неї.

— Ех, хотів би я дожити до тих часів...

Одного вечора увійшов наш господар до бункеру дуже стурбований.

— Скоїлось лихо... мабуть, не довго вже мені ходити по світі білому.

Ми насторожилися, стали розпитувати, що сталося.

— Намовили мене, сволочі, а тепер звалюють усю вину на мене.

— Хто і до чого вас намовили?

— До крадіжки, ось до чого. Тобто я не крав, але буду відповідати за крадіж. Таж усе село знає, як колгоспна власть розживається, але люди мовчать, бояться голосно про це говорить. Тепер ось знову голова колгоспу, навспіл з бригадиром, украли кілька корців пшениці. «Ми вже маємо купця, — кажуть мені, — чекає на товар. Дамо тобі коней з колгоспу, і ти лиш завези до нього до Луцького, а ми за прислугу вділимо тобі трохи зерна на зиму». Я, дурак, злакомився, подумав, легше буде зиму пропхати. Вони ж не перший раз

крали, і районне начальство знало про це, там уже нераз рука руку мила. Однак виявилось, що не всім бюрократам у районі однаково догодили. Знайшовсь один, що із заздрости доніс на колгосп до суду. Голова і бригадир не дуже тим затурбовані, вони знаються з прокурором і суддею, гостять їх у себе, так що викрутяться. Але що буде зі мною???

Не довелося довго чекати, через деякий час приїхав у село районний суд. Розглянули справу крадіжки і всю вину приписали нашому господареві, мовляв, украв на власну руку і віз продавати до Луцького. Те, що голова приділив йому коней на доставку пшениці, суддя не брав до уваги. Саме голова і бригадир зізнавали проти нього на суді. Присудили йому десять років в'язниці та зразу арештували, не дозволивши навіть попрощатися з родиною.

Коли пізніше зрідка писав до жінки, ніколи не забував передати привіт повстанцям, називаючи їх в листі по-своєму.

Весна в 1950 році прийшла дуже рано, через те вже в березні поновилися зв'язки, стали відбуватись зустрічі. Орлан пішов на нараду з командиром Романом. Роман, колишній сотенний УПА в ранзі хорунжого, тоді працював у східніх областях. Він прибув як відпоручник від окружного провідника Житомирської округи Будька. В дорогу вибрався ще минулої осени, але над річкою Горинь найшов на засідку, був важко поранений в ногу і не міг далі іти. На тій же засідці загинув зв'язківець Дума, який минулої весни переправляв нас через Горинь.

Хорунжий Роман прийшов позвітувати Орланові про діяльність їхньої групи в Житомирщині, від сорок четвертого року досі. Його інформації були дуже цінні для Орлана, влегшували йому плянування підпільної діяльности в тих теренах. Особливо важливим було точно зорієнтуватися, в яких обставинах доводиться підпільникам діяти і як ставиться до них населення, як сприймає ідею, що її вони несуть до нього.

Після зустрічі з Романом Орлан зустрівся з Атом. Восени Ат відбув нараду із Зіньком і тепер звітував про це Орланові. З огляду на загибель окружного провідника Шлюсара, на цій зустрічі Орлан призначив Ата на пост окружного провідника, північної Рівненської округи. Зінька призначив надрайоновим Костопільського р-ну. Він зайняв місце загиблого надрайонового Миколи.

З Романом Орлан вислав у східні терени групу підпільників для підсилення роботи, серед яких був графік, один з учнів Зота-Бея. Він повинен був на місці виготовляти кліше за

зразками Зотової графіки. Видно, там повстанці вже мали невеличкий засіб розмножування літератури, і це трохи відтягувало її транспортування звідси. З тією групою вислав Орлан великий тираж підпільної літератури, виготовленої на ту ціль узимку по друкарнях Волині й Полісся.

По відході Орлана на зустрічі я ще залишилася на кілька тижнів у бункері командира Дубового. Час минав швидко за працею, ми виготовляли матеріяли, потрібні до весняних пошт, переписували надіслані свіжі звіти. Мені знову пощастило побути в товаристві двох підпільниць, тож зрозуміло, не обійшлося без жіночих розмов та звірянь.

Вже раніш, коли ще Орлан був у криївці, я помічала, що Катерина шукає підхожого моменту поговорити зі мною насамоті, але якось не складалося. Така нагода трапилася, коли одного разу по відході Орлана командир і Ганна вилізли на горище трохи подихати свіжим повітрям, а ми обі залишилися в криївці. Я догадувалася, про що вона хоче говорити. За час мого перебування в них завважила, що відносини між нею і командиром стали трохи напружені. Катерина хотіла, мабуть, звіритися мені у чомусь. Дубовий був її другим чоловіком. Катеринине перше подружжя було надто короткотривале, та й обставини в УПА були настільки відмінні від теперішніх, що на ділі минулий досвід небагато став їй у пригоді. Тепер Катерина починала нове особисте життя, це ще були її «медові місяці» (абсурдне поняття в підпільних умовинах), але в неї вже назбиралося чимало жалів на свого чоловіка.

— Мене тепер часто переслідує думка, чи варто було виходити заміж. Доки не звінчались, він був ніжний та уважний, а тепер — сама бачиш, який сухий і формальний зі мною, — жалілася.

Я дуже добре розуміла стан душі жінки і пробувала її заспокоїти.

— Сама колись я так же боліла, як ось ти тепер, — відповіла на це. — Увійди, однак, у становище командира. Вже сама присутність у бункері його зверхника диктує йому здержливу, формальну поведінку супроти тебе. Не забувай, що насамперед ми — повстанці, тобто вояки.

— Обов'язок вояка і всякі інші завдання я можу сповняти, ти ж бачиш мене при праці. Так само, коли находимо в дорозі на засідку, я займаю таку ж позицію, як і інші. Проте мої обов'язки не заважають мені бути йому жінкою, принаймні хоч деколи, в передишках між облавами. Чому тоді йому важко бути мені чоловіком, не командиром? Чого зріка-

тися навіть отих скупих окрушин вияву любови, хай і в наших обставинах життя? Кому вони заважали б?

— Не приходило тобі, Катерино, на думку, що жонаті підпільники почуваються начебто винуватими перед своїми друзями? Мені здається, вони, може й підсвідомо, винагороджують свою «вину» суто формальним ставленням до своїх подружжів, щоб тим доказати, що вони зовсім не стали іншими, якими були попередньо. Коли ми ще не були їхніми жінками, наше слово і наша участь важились нарівні з іншими, а відколи ти стала дружиною, неписаний закон вимагає невтручання у справи чоловіка, а то й оточення, навіть якщо ти, як і раніш, сповняєш накладені на тебе обов'язки.

— Чому пайка зречення випадає найбільше жінці? — обурювалась Катерина. — Яка тоді роля залишається мені, коли я затрачую своє рівнорядне місце серед підпільників?

Мені було трохи дивно, що в тих обставинах, де вже гинули передостанні повстанці, вона так глибоко була заабсорбована своїми правами жінки.

— Ти ще не усвідомила собі, яку важливу ролю будеш сповняти, ставши дружиною командира. Більш за всіх будеш помагати йому нести тягар відповідальности за керування боротьбою, за її успіхи і невдачі. Що вище становище його, то більше вимог супроти його дружини. Не помічала ти, як навесні або й не навесні приходила до нього пошта, він прочитував раз і вдруге прислані звідомлення і притому його уста судорожно здригались, прозраджуючи душевний стан? Опісля говорив назверх спокійно зі зв'язківцями, розпитував про дорогу, давав їм вказівки. А коли вже всі поснули і ви залишились обоє, він ще не сказав до тебе затурбовано: ось знову прийшла в пошті вістка, що загинув цей і той. Ким мені їх заступити?.. Ось той терен уже став білою плямою на нашій карті... Не глянув потім на тебе, не сказав тихцем: «Добре, що хоч ти зі мною, можу з тобою розділитись тягарем»? Коли звіриться він перед тобою, це й буде тобі найбільшою заплатою, ти стала його найвірнішою подругою, душевною підмогою. Одначе таке розуміння не приходить відразу, його треба вистрадати, переболіти і побороти в собі неодні почуття, хоч які вони оправдані і зрозумілі в нормальному житті, проте несумісні з нашими умовинами. Коли ти дійдеш до такого переосмислення, тоді оціниш по-новому свою любов і свою позицію в боротьбі та зрозумієш, наскільки бліді в її обличчі всі твої теперішні жалі.

Вона втихла, наче заспокоїлась, проте її зосереджений

погляд і глибока зморшка в міжбрів'ї вказували, що внутрішня боротьба ще не закінчена і кінцевий її вислід вимагатиме від неї чимало зусиль.

Був уже квітень, коли я відійшла з бункеру Дубового. Перед Великоднем Дем'ян перевів мене до криївки на хуторі села Лаврів, Луцького р-ну. Там уже застала Орлана, що повернувся зі зустрічів, та ще двох повстанців — Конона і Адріяна. Вони були власниками бункеру і тепер його відпустили Орланові до вжитку.

* * *

Підпільна праця серед наших земляків на Наддніпрянщині була остаточною мрією чи не кожного повстанця в західніх областях. Отже не диво, що я з великим зацікавленням розпитувала Орлана про новини і враження з розмов із Романом. Він переповів мені декілька епізодів з пригод повстанців. Опісля використав їх також у журналі *За Волю Нації,* де вміщував їх у циклі *«Підпільними стежками на Схід»*. З того, що почула, дві пригоди закарбувалися мені в пам'яті.

Розказував Роман Орланові, як їх трьох заквартирувало в одному селі, на горищі в хаті колгоспника, до якого вони вже раніше заходили. Якраз того дня приїхали в село два аґенти з району, уповноважених достави молока та збирання податку за бездітність.

Голова сільради скликав мітинг, на якому уповноважені різними погрозами лякали колгоспників, щоб ті виконували здачі. Тим, хто «зривав плян», обіцяли виставити «путьовки» на Сибір.

На тих «уполномочених» селяни вже давніш жалілися повстанцям, тож цим разом хлопці вирішили провчити їх.

— Підходимо до клюбу, — розповідав Роман, — залишаємо одного на стійці, а двоє іде всередину, прямо на сцену.

— Ми українські повстанці, — звернувся до людей. — Усі тут зібрані, поводьтеся спокійно. В кого зброя — хай не важиться стріляти. Клюб оточений, біля вікон кулемети. Не виходити із залі.

Чиновники затряслися як в лихоманці. Насамперед ми обшукали їх, забрали пістолети. В залі тиша, хоч маком сій. Тоді я виголосив кілька слів:

— Корінь лиха, — кажу, — не в цих ось вислужниках. Оці п'явки є тільки знаряддя у руках російсько-большевицьких

окупантів і по-своєму хочуть скористатись і наживатися на вашій кривді. Правильно кажу? Ніхто не озивається.

— Та не бійтесь! Хоч раз у житті відважтеся сказати так, як думаєте. Попробуйте і переконаєтесь, як легше стане на душі, — жартома підохочую.

На залі тихо, але очі в людей заблиснули світлом, ожили. Говорять очима, а вуста мовчать. Вони всі знають, що, коли пройде, наче на фільмовій стрічці, оця неймовірна дія, через кілька годин їх будуть переслухувати ґебісти. За однісіньке слово «так» (правильно говориш) їм би довелося платити роками концтаборів. Там селяни, оті колгоспники, вже дуже втихомирені, розважливі й дивляться на життя реально. В їхньому психічному стані вони вже не в силі були спромогтися навіть на малу відвагу, хоч кожне геройство криє в собі також елементи нерозважности та нереальности, — резюмував Роман.

Хлопці позривали зі сцени портрети Леніна і Сталіна і вручили їх чиновникам: «Порвіть їх!»

Ті забідкалися:

— Все заберіть від нас, тільки помилуйте, не наказуйте нищити портретів.

— Деріть, а ні — то загинете за Сталіна!

Не мали виходу, подерли. Потім наказали чиновникам стати навколішки перед зібраними колгоспниками і повторювати за Романом: «Простіть нам, люди, нашу нахабну поведінку. Відтепер обіцяємо поводитися з вами по-людськи».

Повторили слово-в-слово. Повстанці ще коротко заговорили до зібраних людей і залишили клюб, остерігаючи, щоб ніхто не виходив скоріш як через півгодини. Люди тихцем шуміли, киваючи на переляканих чиновників: «Добре їм так».

Через кілька днів у сусідньому селі розповідали колгоспники, що до клюбу зайшло п'ятнадцять повстанців. Приїхали в село автом, з кулеметами, всі вдягнуті в американські уніформи...

— Виходить, Америка за самостійну Україну, — зробили свій висновок колгоспники.

Друга Романова пригода була іншого, сказати б, калібру.

Із кількома хлопцями Роман повертався на свою базу з далекої дороги. Виголоднілі й утомлені довгою ходою, повстанці зайшли пізно ввечорі в одну хату в селі, з надією, що, може, вдасться щось перекусити. Їм зразу впала у вічі вбога хатня обстанова. Це віщувало, що доведеться залишитись без вечері. В хаті застали жінку, яка поралася з посудом біля

печі. Відрекомендувались їй, пояснили, чому при зброї і з якою ціллю зайшли до її хати, — звичайно так робили, коли вперше зустрічалися з людиною.

Вислухавши їх, жінка дуже затривожилася, значно більше, як будь-хто в подібній ситуації. Перелякано позирала крадькома на двері, що вели в другу кімнату.

Нараз двері відчиняються, і перед ними з'являється молодий чоловік. Жінка — це була його мати — вся затремтіла, зблідла, малощо не осунулась на долівку, якби вчасно не притрималась за одвірок.

— Я чув крізь двері все, що ви говорили до матері, й вирішив вийти, відкрити перед вами свою душу, — привітав їх ось такими словами син і став розповідати.

За війни він служив спочатку в армії, а коли фронт уже перевалився на захід, в Польщу, зголосився до військ НКВД. Тоді ще вірив у все, чого його вчили в школі, і був переконаний, що УПА — банда, яка вислуговувалась перед німцями та шкодила українському народові. Його частину посилали на облави, вони шукали бандерівців по селах, лісах, він стріляв на них при сутичках, може, й убивав. «Признаюсь, — казав, — мені нелегко доводилося руйнувати людські хазяйства і не міг зрозуміти, чому населення в Західній помагало УПА і чому воно ставилось явно вороже до совєтської власті. Вона ж їх визволителька, думав я».

У сорок четвертому його частина стаціонувала на Волині, вишукувала по лісах УПА, зводила з нею бої. Одного разу їх кинули в бій під селом Гурби. Там їхні війська три дні зводили бої з відділами УПА. «Та не лишень з УПА, бо й селяни з довколишніх сіл помагали їй проти нас. Я бачив, як повстанці йшли до бою з кличем «За Україну!», як вони по-геройськи боролись і вмирали». Становище повстанців було безвиглядне, їх щільно оточили війська НКВД, однак вони не здавалися. Жінки займали позиції убитих повстанців і тримали, поки їх також не скошували скорострільці.

Помовчав хвилину, потім вів далі: «У цьому бою мене важко поранено в груди. Забрали мене непритомного і поклали в госпіталь. Рана на тілі помало гоїлася, проте інша, в душі, все більше ятрилась. Вона й донині мене пече. Щойно в Гурбенському бою зрозумів, що не бандитів убивав, а своїх братів, що стріляв у груди тим, які стояли за свій народ».

Він розіп'яв сорочку і показав близну на грудях: «Ваша куля вилікувала мене. Згодом мені пропонували добре платну роботу в МВД, однак я її не прийняв. Вже краще працювати

в колгоспі, ніж далі вести злочинну роботу. Якщо б міг, хотів би, хоч частинно, направити зло, яке чинив».

— Мати дивилася на нас благально, наче чекала страшного суду, — розповідав Роман. — Між нами був Чмелик, я лиш позирав на нього і думав, що він буде робити. А він, змахнувши сльозу з очей, підступив до того чоловіка і простяг йому свою в рубцях правицю з двома нерухомими пальцями: «Це теж з Гурбів. Може, й помінялись кулями, що?.. Ех, брате...» — і кинулись в обійми.

А мати далі стояла біля печі й тихо схлипувала, не зводячи з сина очей.

* * *

Перебуваючи в жіночому товаристві в бункері Дубового, я, за словами мого чоловіка, здеморалізувалася. Річ у тому, що дівчата зробили через своїх знайомих у місті закупку певних речей і подарували їх мені на пам'ятку нашого спільного перебування. Були це нейлонові панчішки, крем до лиця і навіть «парфуми». Тепер я ламала собі голову, як мені все оте добро заховати, щоб хлопці, а більше за всіх мій чоловік, його не побачили. Тут була лиш одна кімната, і куди б не розглядалася, не знаходила відповідного сховку. Панчохи ще можна було «залеґалізувати», але крем і «парфуми» ніяк не пропхаються. Знайде їх хтось з них — не перестануть дерти з мене лаха. Все одно не думала розставатися з подарунком і впродовж короткого часу навіть ухитрялась вживати перед спанням мій крем. Аж одного разу понесло Орлана за чимсь то на полицю, де ззаду, за пакетами літератури, причаївся мій скарб.

— Ти звідкіля це дістала? — і, не чекаючи відповіді, став мене підтягати.

Не було іншої ради, мусіла вияснити ситуацію. Коли не маєш добре обґрунтованого оправдання, тоді найкраще ставити справу руба, це була моя засада, тим більше, коли побачила, що вже й хлопці підсміхаються.

— Не будьте дітваками. Моє лице не бачить сонця місяцями, і йому також треба відживитися.

Відказав Орлан:

— Якось досі обходилось без поживи.

— А далі не може, — заявила я рішуче.

Вони ще трохи пожартували собі з мене, і з того часу я вже не ховалася зі своєю косметикою. Хлопці, як і раніше Дубовий, звикли.

Під кінець Великодніх свят Орлан ще раз зустрівся з Дубовим, який знову вирушав на нараду до Василя Коваля. В той час Орлан також відбув зустріч з референтом СБ на ПЗУЗ. Референт недавно прибув з Галичини, призначений головним керівництвом на місце Залісного, який загинув зимою 1948/49 року. Мені невідомо, яке було псевдо нового крайового СБ. Він ходив з автоматом ППШ, і зв'язківці охристили собі його «провідник ППШ». Пізніше Орлан висилав до нього пошту, яку адресував «К-13». По відправі з Орланом він відійшов у Житомирщину враз зі своєю секретаркою, яка теж прибула з Галичини. З ним також відійшла туди група повстанців, разом — чоловік десять.

Ранньою весною 1950 року розійшлася серед населення поголоска, що біля Львова загинув великий командир УПА. Вістка стривожила нас, такі новини звичайно підтверджувалися. Незабаром, першою весняною поштою, прийшов до Орлана лист від Василя Коваля-Лемеша. Він повідомляв Орлана про загибель Генерального Секретаря УГВР, Головного Командира УПА і Провідника ОУН в Україні Тараса Чупринки-Тура. Командир загинув 5-го березня під час наскоку на його бункер у селі Білогорща біля Львова. Заступник Тараса Чупринки Василь Коваль-Леміш тепер обняв усі його керівні позиції. Коваль дав Орланові наказ не повідомляти про смерть Тараса Чупринки членів підпілля на ПЗУЗ, поки не одержить від УГВР офіційного комунікату, зверненого до підпільних кадрів.

Зате МҐБ не чекало, надіючись, що поширення вістки про загибель Головного Командира здеморалізує кадри і значно послабить в людях волю далі вести безвиглядну боротьбу. Підшиваючись під групу підпільників, опергрупи розкидали по полях листівки, звернені до «друзів-побратимів боротьби», заявляючи, шо шукають до них зв'язку, який перервався через смерть Тараса Чупринки.

Коли вкінці з'явився комунікат, вістка глибоко сколихнула кадрами. Кожний повстанець був свідомий того, який це дошкульний удар по нашій боротьбі. Куди важче за рядове членство сприйняв і пережив цю вістку провідний склад підпілля. З огляду на конспірацію, пересічний повстанець знав Головного Командира тільки зі звернень і комунікатів, які надходили час від часу з його підписом, тоді як вищепоставлені провідники знали точно, яким блискучим керівником нашої визвольної боротьби він був. Часто рядовий вояк переживав загибель безпосереднього провідника важче, як утрату людини на високому посту, з якою ніколи не спілкувався. З першим

він ділив долю і недолю, разом вони заглядали смерті в вічі, він скріпляв його духово в критичних обставинах. Як вояки на фронті, ми звикали до жертв, тому навіть смерть Головного Командира не послабила боротьби. Ніхто з повстанців на ПЗУЗ не склав зброї, не зголосився з повиною до МҐБ. Як і раніш, кожний сповняв свої обов'язки. Але в обличчі великих утрат, ми всі стали чимраз частіше задумуватися над долею нашої боротьби.

Ніл Хасевич «Зот-Бей».

На Волині перебував серед підпільників визначний мистець-графік Ніл Хасевич, псевдо Зот-Бей. Він був родом з Волині, однак мені точніше не відомо, з якої місцевости. Своє мистецьке знання здобув у Варшавській академії мистецтв. Його графіка була ефективною зброєю в руках визвольного підпілля. В дереворитах, створених у періоді підпільного життя, Зот зображав недолю народу під радянським режимом і протирадянську повстанську боротьбу. Головно повстанській тематиці він присвятив найбільше своїх творів, втілюючи в них ідею визволення, вільного майбутнього життя і змальовуючи життя та побут повстанців.

Прибувши на ПЗУЗ, Орлан відразу нав'язав із Зотом-Беєм контакт, і вже через саме листування вони стали близькими приятелями. З листів Орлан пізнав його і вичував, що має діло з людиною дуже чутливої вдачі, особливо, коли заторкувалось його мистецьку творчість. Вони спільно обговорювали тематику нових дереворитів. Свої завваження про виконані рисунки Орлан висловлював дуже обережно, щоб не вразити мистця, який досконало знав своє діло. Мабуть, Орлан був одним з дуже небагатьох, до чиїх завваг Зот прислухався. Був він незвичайно вартісна для підпільної боротьби людина ще й тим, що постійно вишколював нових людей, які опісля відходили в різні округи, де ілюстрували підпільні видання чи

Ніл Хасевич. 31. 12. 49. Дереворит.

виготовляли кліше для друкарень. Часто вони самі компонували довершені картини. Зот так досконало навчив деяких техніки дереворитy, що недосвідченій людині було важко розпізнати, чи це праця Ніла Хасевича, чи, може, котрогось з його учнів. Його графіку вміщувалось на сторінках брошур, на летючках або окремо, як самостійне гасло.

В Зота не було однієї ноги, ходив на протезі. Через свою інвалідність майже весь час сидів у бункері, лише час від часу, з огляду на безпеку, стару криївку замінювали йому на нову. Кожний свіжо виготовлений дереворит Зот пересилав Орланові, і в нього вони перебували. Кліше, що тематикою відповідали текстові тої чи тої брошури, Орлан віддавав до друкарні ім. Клима Савура, яка була приміщена в Луцькому р-ні. Після друку відсилали кліше назад до Орлана. В нашій криївці був станок, зготовлений до помножування графічних відбиток, і на ньому я й Адріян вибивали їх тисячами. Від нас вони йшли до друкарні, де їх доповнювано письмовим змістом.

Цього літа, 1950 року, ми поспішали з відбитками. Під осінь, як подовшають ночі, підготовлялася висилка невеликих груп повстанців з Полісся в рейд на Литву. В ті часи відділи УПА вже не діяли як військові одиниці, але коли треба було виконати завдання, яке вимагало бойових груп, тоді їх організувалось з колишніх учасників УПА. На зворотній сторінці наших відбиток у друкарні вибивали тексти звернень до балтійських народів — литовців, латишів і естонців. Окрема летючка була призначена до білорусів, через територію яких повстанці мали проходити. В цих летючках українське підпілля інформувало балтійців і білорусів про нашу визвольну боротьбу і закликало також і їх боротися проти російсько-большевицьких окупантів за свою незалежність. Ми висловлювали наші симпатії до них, що разом з нами ділили важку історичну долю.

На черзі була летючка до червоноармійців. З нею також треба було поспішати, щоб хлопці ще встигли розкинути довкруг літніх таборів ЧА. Їх на Волині та Поліссі було кілька.

До червоноармійців друкувались летючки українською та російською мовами. В них роз'яснювалося, що вояки ЧА не мають причини обороняти російсько-большевицьку тюрму народів, їх повчалось, щоб у кризовий час вони застосували своє військове знання і зброю проти поневолювача їхніх народів. Окремі летючки були звернені до українців-червоноармійців. Однак їх сюди не присилано багато, а ті, що були, походили з віддалених областей і суміжних з Україною російських ра-

йонів. Ми також друкували летючки, звернені до кавказьких народів — грузинів, вірменів і азербайджанців. Мені не відомо, чи і яким способом їх розповсюджувалося на Закавказзі. Летючки головно розкидували біля військових таборів, бо саме кавказці та середньоазійці становили переважну більшість червоноармійців по лаґерах в Західній Україні.

В теренах дій Орлана літні лаґери ЧА розміщувалися переважно в поліських лісах. Лаґерні команди намагалися всякими способами запобігти спілкуванню солдатів з місцевим населенням і тримали їх у доволі суворій ізоляції. Одначе не могли повністю уберегти. Нераз ранками солдати знаходили порозкидані довкола табору летючки і встигали ознайомитися з їхнім змістом, поки їх від них не відобрали. Один з таких таборів був у Тучинському р-ні. Секретарка в лаґері, росіянка, знайшла була летючку і прочитала. Коли, однак, дійшла до кінця та побачила клич: «Смерть Сталіну і його партійній кліці!» — скрикнула з жахом і, випустивши летючку з рук, проказала в розпачі: «Ох, єслі била б знала — била б не читала»*.

Літом 1950 року прийшла до Орлана пошта від його зверхника. В ній прибуло повідомлення про адоптацію Орлана в члени УГВР. Прийшли листи з ґратуляціями від Василя Коваля, Осипа Горнового і Петра Полтави. Рівночасно був надісланий примірник *Звернення Воюючої України до української еміґрації,* написаного минулого року, ще за життя Тараса Чупринки. Нам особисто прийшла ще одна дорога вістка. В листі Осип Горновий повідомляв, що наш син, Петрусь, росте здоровий, розумний, «вже читає книжечки». Настя опікується ним, як своєю дитиною. Добрий, незабутній Осип. Серед усіх тягарів і турбот він ще потрудився дістати вістку і зробити нам велике добро. Мені нераз до болю хотілося написати до Насті, попитати за сина, але не важилась її, напевне безнастанно підстерігану, наражати ще більше, як вона вже була наражена.

У пошті до Орлана від головного керівництва приходили деколи матеріяли із закордону, головно преса. З неї ми довідувалися про труднощі та нечасті успіхи наших земляків на Заході. Прочитавши про велику маніфестацію українців у Мюнхені, повстанці раділи, що вони ще не збайдужіли на чужині до болів свого народу. З періодика *Бюро Інформації УГВР,* що його систематично, хоч нераз з перебоями, випускав Генеральний Секретаріят УГВР, ми довідались про

* Ох, якби була знала — була б не читала.

Настя Сута з сином «Марічки», Петрусем, в Олесині. Рік 1950.

загибель на території Чехо-Словаччини підпільних кур'єрів, які пробивалися на Захід. Між ними було двоє повстанців, що давніше перебували в карпатському бункері Полтави, — його співробітник Херсонець і командир охоронної боївки Мирон.

У серпні Орлан знову покинув бункер, відійшов на зустріч із двома окружними провідниками, Ярим із Ковельської округи та керівником Берестейської округи, псевдо якого мені не запам'яталось. З ним відійшов Адріян, і я залишилася на деякий час сама в бункері. Метою наради був перерозподіл оперативних засягів цих двох округ. На нараду прибули також два надрайонові провідники, терени дій яких заторкнула реорганізація, — Михайло і Віктор, їхні надрайони були вже у смузі Полісся.

Причиною нового поділу теренів був брак керівного персоналу. Інша причина полягала в пекучій потребі підпільників з організаційним досвідом для праці у східніх областях. На цій нараді скасовано Берестейську округу і її територію прилучено до Ковельської округи. Окружного Берестейщини призначив Орлан на пост окружного Житомирщини. Будька, який до тепер займав це становище, Орлан призначив на пост окружного Київщини. До того часу Будько дещо пустив коріння в Київщині й там вже частинно розбудував підпільну мережу. Незабаром окружний Берестя відійшов на схід, взявши з собою знову групу повстанців з Берестейської округи. Загалом, рік п'ятдесятий був роком експансії підпілля з ПЗУЗ на Наддніпрянщину. Такі пересуви почались у Галичині давніше. В 1948 році Провід в Україні вислав крайового провідника Подільського краю Уласа в сусідні області — Хмельницьку і Вінницьку, із завданням поширити на їхню територію підпільну боротьбу.

В Ковельській окрузі ще досі не було друкарні. Для її зорганізування Орлан вислав туди подругу Ріту, і вона відійшла враз із окружним Ярим зразу після наради. Затруднена до того часу в друкарні ім. Клима Савура, Ріта була обізнана з роботою і тепер мала помогти в Ковельщині поставити працю в друкарні.

З кінцем сорокових років, коли Орлан обняв пост крайового провідника ПЗУЗ, тут проведено свіжий набір молоді в підпілля. Переважно це були хлопці, часто з середньою освітою, які прийшли в підпілля прямо зі шкільної лавки. Наші симпатики, вони помагали повстанцям, виконували їхні доручення. З бігом часу привернули на себе увагу МҐБ, їм грозило арештування. Власне такі загрожені були першим континґентом, який напливав у підпілля. З огляду на незвичайно важкі умовини, жінок у ті часи вербувалося дуже обмежене число. Їх приймали лише тоді, коли МҐБ вже, як мовиться, наступало їм на пальці.

Свіжий набір вселяв багато надій. Молодь з ентузіязмом поринула у вир боротьби, і незабаром талановитіші вже вибивались на керівні пости. Проте над ними треба було наглядати, вони ще не дорівнювали старшим підпільникам у досвіді, що його ті набули впродовж років боротьби. Старі повстанці могли сповняти роботу навіть тоді, коли нераз порвався зв'язок і не було директив. Вони самі вирішували, що слід робити і як все таки віднайти кінець розірваної нитки зв'язку з Організацією.

Через кілька днів після відходу Орлана до мене навідалися вночі надрайоновий Дем'ян та Адріян. Вони були занепокоєні, по дорозі бачили заграву, що освітлювала небо вистрілюваними ракетами. Припускали, що хтось з повстанців найшов на засідку. Мене вістка стривожила, спитала, чи не міг проходити в тому напрямі провідник.

— Думаю, що ні — заспокоїв Дем'ян, — Антон і я відвели провідника до криївки, де він тепер проводить нараду. Це Антонова криївка, він доставляє туди харчі та забезпечує всім потрібним.

Антон, його справжнє прізвище Сметана, походив з села Полонка, Луцького р-ну. Займав пост районового провідника Луцького р-ну, а також забезпечував продуктами харчування осередок командира Дубового. З повстанців, що діяли в цьому районі, тільки Дем'ян і Антон знали місце бункеру командира. Знав Антон також приміщення друкарні, бо займався доставою потрібних їм речей і матеріялів. Дуже працьовитий та сумлінний у виконуванні своїх обов'язків, він, однак, був шорсткий

у спілкуванні з деякими людьми. З ним треба було вміти поводитись, часом вислухати обурення, мовляв, забагато має обов'язків, часом дати пораду, і тоді неважко було здобути його прихильність. Може, й тому він полюбив Орлана, що той завжди знаходив час поговорити з ним, вислухати. «Це дійсно провідник — він розуміє людину», — казав Антон до своїх друзів. Для нього він усе зробив би, тому не диво, що наказав сім'ї, де був його бункер і куди тепер завів Орлана, «щоб їм там нічого не бракувало».

В ніч, коли хлопці бачили, як світляні ракети розривали небо, Антон пішов на хутір до жінки, яка мала зробити йому в місті закупку. Жінка ця віддавна співпрацювала з підпіллям, до неї хлопці нераз заходили. Видно, хтось із сексотів її підглядів. За нею стали слідкувати, і під час закупки речей для підпільників у Луцькому жінку накрило МҐБ. З того дня опергрупа кожної ночі тримала засідку біля її хати. Коли Антон застукав до вікна, на нього накинулися зненацька, так що не встиг покористуватися зброєю і попав у руки оперативників. Про все те дізнався незабаром Дем'ян від знайомих у селі людей.

Невідомо, які тортури, фізичні і психічні, застосувало МҐБ до нього, але їм вдалося його заломити. Через день після схоплення напав загін війська МҐБ на хутір у Гірко-Полонці, де був бункер Дубового. З собою привезли загорненого в палатці Антона, який точно знав, що командира немає в бункері та що там залишились тільки дві жінки.

Господиня ще встигла повідомити їх, що військо йде прямо на її хутір. Нічого в хаті не шукали, лише подались на горище, де був вхід до бункеру. Дівчата зрозуміли, що це кінцевий акт їхньої життєвої драми. Архів, який віддав їм під нагляд командир і який в критичній годині мав бути знищений, вони облили нафтою і запалили. Відкривши вхід, ґебісти впхали до бункеру господиню, щоб переказала жінкам пропозицію здатися в полон. Вона звідти вже не вийшла, зате незабаром донеслися з бункеру приглушені три постріли...

Вістка про упадок бункеру і загибель трьох жінок смутком сколихнула всю околицю. Коли дійшла до мене в криївку, в пам'яті зринули прожитий спільно з ними час, наші хвилюючі розмови. Майже детально в уяві відтворювала останні хвилини їхнього життя... Катерина в розпачливій рішучості сповняє доручене їй командиром завдання і водночас заспокоює молодшу за себе Ганну, помагає їй гідно прийняти смерть... А як прийняла її нещасна господиня? Чому вона загинула з ними?

Привів Антон спецгрупу МҐБ до ще однієї старої криївки, в якій уже ніхто не жив.

Перед нами розкривалось страшне мариво. Якщо Антон заломився, він, щоб купити собі життя, може видати органам безпеки Орлана враз із чотирма керівними людьми, які перебували в Антоновій криївці. В його руках також була друкарня з усією обслугою, зв'язки до підзвітних, і хто знає, що він ще може натворити.

Дем'ян мусів довідатись, яка доля Орлана і тих, що були з ним. Адріян відійшов був ще тієї самої ночі, а тепер ми вирішили іти разом. Краще для нього, і я вже не хотіла залишатися сама в криївці. Ніч була не до підпільних маршів, ясномісячна, кругом аж блищить, а нам ще й треба переправлятись через багнисту річку Полонку. Щойно над світанком ми наблизилися до хутора, де мав би бути Орлан. Я залишилась оподалік, а Дем'ян підходив обережно.

Наслуховую... тиша, не стріляють...

Незабаром вернувся Дем'ян і переповів мені, що сказав йому господар. Він підтвердив, що, справді, зловили Антона (до того часу Дем'ян був уже певен цього, але ще не мав точних вісток). Орлан також про це довідався, і всі вони в бункері пробули в крайньому напруженні весь день, а ввечорі відійшли, не залишивши ні записки, ні усних вказівок для Дем'яна.

— Дякувати Богу, живі, — і мені камінь зсунувся з серця.

Тепер Дем'ян не знав, де шукати Орлана. Написав, на всякий випадок, записку, визначаючи в ній дату і місце зустрічі, та залишив її господареві. Вже завидна ми бігом добивались до лісу.

Визначена зустріч не відбулася, записка ще лежала на хуторі. Довше чекати не було глузду, і ми відійшли в південну Луччину, в село Рікані Великі. На хуторі в криївці застали головного друкаря Корнія і його помічника. Вони оповіли, що після того, як Антон попав у руки МҐБ, увесь персонал ще два дні перебував у своїй друкарні. Потім вони перетранспортували в запасний бункер усе майно друкарні, що мало неоціненну вартість для підпілля, і щойно тоді покинули бункер. Не спанікували, Антон з ними приятелював, тому вірили, що він їх не видасть.

Всі, хто знав Антона, осудили його за видачу криївки Дубового, що потягла за собою життя трьох людей. Невже він надіявся, що, може, жінки не виберуть смерти і здадуться

в полон? Можливо, «органи», щоб помогти йому заглушити сумління, втовкмачували в нього такий сценарій. А може, так тортурували, що не пам'ятався, що говорив. Але ж він знав Катерину, яку недолюблював, знав, що вона не піде в полон і з нею не піде Ганна. Того, що заштовхнули в бункер господиню, міг не передбачити, хоч міг і сподіватись, це не вперше ґебе так робило. Проте... всім нам було очевидним, що Антон намагався пошкодити багато менше, як справді міг. Деякі повстанці припускали, що він був би не видав бункеру Дубового, якщо б у ту пору там перебував командир. Антон його поважав, зате з жінками був на поганій стопі. Відносини між людьми відограють важливу ролю за всяких часів, у всяких суспільствах, а в нашому житті вони часто важились між життям і смертю.

Дем'ян і друкарі відійшли, в них тепер було чимало справ, багато що треба було міняти, перероблювати і починати наново. Мене залишили саму в криївці, зрідка навідуючись. Там я прожила до початку вересня.

На хуторі, де була криївка, жила господиня з двома дітьми, сином і донькою, у віці юнаків. Вона була вдова, чоловік пішов до УПА і загинув ще за німців. Її сім'я — це ще одне кільчатко в довгому ланцюгу людей, які ділили з нами тягар боротьби, Попри різнорідність, усім тим людям була притаманна одна характерна риса, а саме — безмежна доброта. Люди з великим серцем, вони не тільки вміли розрізнити добро від зла, але й готові були посвятити себе і свої сім'ї в ім'я добра.

Тітка та її діти прийняли мене як рідну, ділячись зі мною останнім куснем важко запрацьованого колгоспного хліба. Дівчина мала шістнадцять років і була вже така чарівновродлива, наче троянда, що зранку відкриває до сонця перші пелюстки. Люблю фізичну красу в людині, красу душі люблю, люблю її в природі, мистецькій картині, слові, музиці, танці — вона підносить душу до висот, на землі розкриває краєчок неба. Навіть серед найважчих умовин моє сприймання краси не притупилось, і тепер ось, коли опинилась у зовсім безнадійній ситуації, сиділа сама в криївці, не знаючи чи ще живий і куди подався мій чоловік, я все одно не могла намилуватись донечкою господині. Вона була дуже соромливе дівча і, здавалося, не усвідомлювала ні своєї краси, ні отого внутрішнього тепла, що випромінювало з неї й робило її довірливо доброю та чистою. Вечорами, прийшовши з роботи з колгоспу, вмивалася, причесувала свої пишні коси і шугала прямо до мене,

в криївку. Коли, однак, навідувалися хлопці, то тільки заглянула, паленіла, тоді кинула нам «добривечір» і, як мишка, втікала до хати.

Після п'яти років поновної окупації Західньої України органи безпеки СРСР дійшли до висновку, що самим терором і вивозами населення їм не досягти ліквідації підпільної боротьби. Вони переконалися, що навіть у найважчий час знаходились люди, які нам помагали, тому й створили величезну машину розвідки і доносів, щоб мати контроль над рухом населення в теренах, де ще діяло підпілля. На лихо, мені зіпсувався годинник, і я попросила хатнього хлопця, щоб віддав його в Луцькому до направи. Здавалося б, проста річ, таж годинники псуються людям. Тут годинникарем був приїжджий росіянин. Покрутив годинника в руках і, завваживши, що не совєтської марки, спитав: «Чиї це часи, бандєровца?»* Потім запитав у хлопця прізвище. Той вирвав йому годинника з рук. «Як не хочеш направляти — не треба», — і з поспіхом залишив робітню.

Пригадалася мені розповідь керівника Львівського краю Федора, коли ми прибули до нього з Карпат у сорок восьмому році. Він післав чоловіка до Львова з направкою радіо. Механік був східній українець. Він оглянув радіо, понюхав: «Чути бункером». Чоловік відпирався, а механік йому на те: «Ти мене не проведеш, не вперше таке бачу, але це не моя справа», — І направив радіо.

---

* Чий це годинник, бандерівця?

ЗИМУВАННЯ У КРИЇВЦІ ВІКТОРА

У вересні прийшов Дем'ян, він вже наладнав зв'язок з Орланом і приніс мені від нього листа. Я мала відійти за Стир, до Назара. Зі мною відходили також Орлик і друкар Корній. Тепер на Стирі опергрупи тримали густі засідки, в наслідок яких недавно загинув під час переправи зв'язківець Лемко. Нам довелось переправляти річку у віддаленому дикому місці, звідки була довга дорога до лісу по тім боці. Вдень хлопці приготували два кулі соломи й увечорі віднесли, враз зі шнурками, до річки. Корній переплив перший, на кулях соломи перетягнув мене і наплечники з літературою, що була друкована в його друкарні й мала бути перетранспортована, а накінці переплив Орлик.

У Піянському лісі, Острожецького р-ну, ми сконтактувалися з районовим Тарасом. В його групі я зустріла вже раніш мені знайомого зв'язківця Андрія, і ми всі заквартирували в лісі. Тут я мала чекати Орлана, він плянував сюди прибути північним зв'язком, що йшов з Ківерецького р-ну. Опісля плянували було відійти на південний схід і зазимувати з групою Назара.

З Тарасом було декілька повстанців, що становили його охорону, і також машиністка, привітна та інтеліґентна дівчина. Згодом сказала мені, що вона з 1924 року народження, походить з поблизького села Піяне. В нашій групі назвали її Прісею, однак це не було її псевдо. Пріся ще за німців доглядала ранених у відділах УПА, то й досі піклувалася хворими і пораненими підпільниками в цьому районі. Її місце не було в районнім осередку, могла посідати відповідальнішу позицію, але й Тарас не був пересічним районовим провідником.

Досяг, мабуть, вже пізньої сороківки — в середовищі повстанців вік доволі заавансований. Походив, здається, з села Піддубці Луцького повіту. Тарас належав до національно найсвідоміших селян у своїй околиці, провадив взірцеве господарство до часу, поки не приєднався до боротьби під час німецької окупації. Мені невідома його формальна освіта, але в розмові й поведінці вражав високим рівнем культури. Може,

наймаркантніша прикмета Тараса — розважливість. Кожний проект, хай і незначний, уважно обдумав, прослідив, тоді брався виконати. Це я запримічувала навіть у випадках, коли посилав хлопців у село по харчові припаси. Тараса цінували, з його думкою рахувалися провідники на вищих становищах. Згодом провід ПЗУЗ висунув кандидатуру районового провідника Тараса в члени УГВР, її прийняв і затвердив Генеральний Секретаріят УГВР.

Тієї осені Пріся хворіла на запалення нирок і катар шлунка. Вона так мучилася, що, здавалось, не можна мати важчого за її життя. Пріся стала мені символом терпіння. Їй треба було тримати дієту, а це було неможливим у наших умовинах, тим більше в цьому районі. З огляду на зв'язкову трасу, що вела через Стир, тут ніколи не втихали облави. Їй потрібно було тепла, вигрітись, а тут доводилося квартирувати в лісі, на сльоті, коли вже стали притискати приморозки. В додаток, хлопці не могли надто присвячувати їй уваги, в них були повні руки роботи. Треба було обслуговувати зв'язки, а також забезпечитись на зиму криївками та продуктами до життя.

Тарас розпорядився, щоб хлопці відвели нас обох до криївки в лісі. Власне в криївці я мала нагоду ближче приглянутися її терпінню. Вона споживала малюсінькі порції поживи, потім усе вертала. Знесилена до останньої краплі, бліда, лягала в ліжко. Коли болі попускали, Пріся вже вибачливо усміхалася, наче б була в чомусь винувата. Інша людина на її місці стала б терпкою, важкою до співжиття, але не Пріся. Свій хрест несла терпеливо і без нарікань. Провідники пропонували їй вийти з підпілля, обіцяли здобути документи і помогти залеґалізуватися, хотіли дати їй грошей на лікування і прожиток, але вона відмовилася від усього і рішуче не бажала змінити життя: «Хочу пробути з вами до кінця моїх днів», — була її відповідь.

Коли згадую Прісю, в пам'яті рівночасно зринає Тарас. Вже кращого опікуна за нього вона не могла мати. Мав душу дуже чутливу на людське горе. Коли розказував нам у лісі про страждання Прісі, не міг стримати сльози. Сам уже не такий молодий, а бувало, дощ ллє, це ж осінь, хлопці пішли з якимсь завданням, а він сам один поспішає в село, знаючи, що кругом лісу засідки, але іде, щоб хоч молока їй принести, хоч трохи улегшити її зболіле життя.

Прийшла визначена Орланом зустріч, зв'язкові вернулись, але без Орлана. Ніхто до них не вийшов на стрічу. Ми не знали, чи він загинув, чи, може, хтось покрутив місце зустрічі,

бо місця того ніхто не знав, воно було визначене на підставі мапи, і, може, хлопці не потрапили точно серед ночі. Мені не було чого тут довше чекати, я відійшла з Андрієм в Олицький р-н, де був один з бункерів Назара.

Бункер був на хуторі в селі Сухівці. Кімната простора, побудована дуже старанно. Тут минулої зими проживав окружний провідник Ат зі своєю дружиною Оксаною та охороною. В бункері був також приміщений циклостиль. Сім'я, на хуторі якої обладнано криївку, довгими роками помагала повстанцям, за що в 10-річчя УПА УГВР нагородила її Золотим Хрестом Заслуги «за поміч підпіллю у важкий час».

Залишивши мене в криївці, Андрій відійшов, а через кілька днів навідався Назар, вже повідомлений Андрієм про моє прибуття.

Ніде на світі я так не відчула тепла усмішки, як відчувала серед повстанців, коли по довшому часі ми знову зустрічались. У ніяких інших обставинах я не пережила стільки щирої, непідробленої радости за життя іншої людини, як раділи ми при наших зустрічах. А серед них усіх Назарева усмішка тепло-ніжним клубочком назавжди примостилася в куток мого серця. Він питав-розпитував (а щаслива усмішка не сходила з лиця), і коли Андрій та Орлик, що прийшли разом з ним, полягали спати, ми ще довго сиділи і розказували одне одному шепотом про все пережите, щасливі, що доля зволила нам ще раз зустрітись. Нашу радість, однак, притьмарювала журба за Орлана. Відколи зв'язківці повернулися самі без нього із зустрічі, мені не переставало товкти в голові молотком те саме тривожне запитання: де він тепер? Чи живий???

Орлик приніс Назареві листа від Орлана, написаного раніше. В ньому писав: коли б не дійшов до Назара, загинув по дорозі, нехай Назар відправить мене зв'язком на схід до «К-13», заступника Орлана. Тоді Андрій знову вернувся в Острожецький р-н, з надією, що, може, Орлан, якщо живий, прибуде звичайним міжрайонним зв'язком.

Поки мав відбутися наступний зв'язок, я залишилася в бункері, а Назар, Орлик і Савка пішли будувати нову криївку на зиму. Щоб даремно не сидіти, я взялась переписувати на машинці звіти Назара, які він, з огляду на навал праці восени, не встиг сам переписати. Перед відходом на будову, ще поділився зі мною однією справою, що його явно непокоїла. Якийсь чоловік нещодавно приїжджав до нього з Луччини цивільним зв'язком від надрайонового Дем'яна. Не залишив, як звичайно водилось, записки, лише домовився з господарем

щодо дати, коли то приїде вдруге, вже з поштою, і також матиме усні інформації, тож нехай Назар на нього чекає.

Крім підпільних зв'язків, Організація мала змонтовані запасні зв'язки, що йшли через цивільне населення. Ними користувалось у випадках, коли справа була пекуча і вимагала поспіху, а також поки відновлявся підпільний зв'язок, перерваний внаслідок масових облав або загибелі якоїсь зв'язкової ланки. Цивільний зв'язок майже не вживався на пересилання об'ємистої пошти, з якою легко можна було провалитись при перевірці кур'єра.

Згідно з визначеною датою, цивільний зв'язок випадав на одну ніч раніше від підпільного зв'язку з Острожецьким р-ном, куди вже відійшов Андрій. Назар припускав: може, щось трапилося з Орланом у Луччині, й Дем'ян хоче його повідомити. Пообіцяв, що їх трьох вернуться з цивільного зв'язку до бункеру, тут переднюють, відтак вийдуть на зустріч до Андрія.

Це ж не вперше я залишалася сама в криївці. Одначе тим разом мене огорнув такий неспокій, смуток і передчуття нещастя, що місця собі не знаходила, не могла взятися за жодну роботу, тільки, змірювала кроками криївку туди й сюди, аж в голові закрутилося.

Врешті минув останній день мого самітнього перебування, надійшла ніч, коли мав прибути Назар зі своїми бойовиками. Випрятала чистенько бункер, помила підлогу, наклала свіжу постіль і чекала їх нетерпеливо. Одначе пройшла ніч, вже й ранок наближається, а хлопці не приходять... Чи зрозуміє хтось нас, чи відчує, чим виповнені такі години чекань? Скільки чорної тривоги за долю не лиш тих, що не прийшли, але і тих, кого вони знають, за все, що вони знають і яку роботу мають сповнити?..

День тягнувся віком. Наступна ніч повзла слимаком, вже другу добу мені на сон і не заносилось. Тоді вже завидна почула домовлений стук, потім вигребування землі з входу. Хтось спускався драбинкою всередину. Господи! Я скаменіла — передо мною стояв Орлан. Не повірила, думала, що це галюцинація, витворена моїм неспокійним душевним станом, доторкувалась до нього, як невірний Тома, щоб впевнитися, що це справді він. Ми розходилися на тиждень, а тим часом пройшло два з половиною місяці... За ним увійшов Андрій та ще один зв'язківець.

— Де Назар? — запитую їх. — Він не вийшов до вас на стрічу?

— Ні. Ми чекали його до досвітку, тоді самі прийшли. Подумали, Назар знає, що Андрій може нас сюди привести, якщо б він сам не міг вийти на зв'язок. А що з ним?

— Назар за жодну ціну не занедбав би саме того зв'язку. Мусіло з ним трапитися щось дуже серйозне, — завважила я затурбовано.

Вони всі були такої ж думки, і передчуття нового нещастя димом повисло над нами. Втомлені цілонічною дорогою, полягали спати. Довго не проспали, коло полудня заговорила до нас господиня:

— Є дуже погана вістка.

— Що сталося?

— Два дні тому на хуторі в такому то селі була засідка. Туди зайшли трьох повстанців, двох убили, а третього спіймали живим. Сьогодні МВД розкрило в лісі криївку, яку мав би показати їм спійманий повстанець. Але криївка була порожня, ніхто в ній не сидів. Опергрупа водить його по селах, маскують, накривають голову палаткою, щоб люди не впізнали, хто попався. Поки що не видає нікого з родин, до яких заходив.

Андрій точно випитав, де була криївка, яку розкрили в лісі, і устійнив, що це та сама, в якій ми перебували минулого року перед тим, як найшли на засідку. Не було сумніву, що на засідку попали Назар, Орлик і Савка, лиш не знали, кого з них опергрупа спіймала. Я розповіла Орланові про цивільний зв'язок, що його мав відбути Назар. Щойно тепер, у зв'язку з тим випадком, згадала про хвилювання Дем'яна, коли в розкритій МҐБ незамешкалій криївці в Ріканях попав його нотес з домовленими зустрічами. («Ох, там я залишив свій нотес!») Назар дивувався, чому Дем'ян визначав зустріч в місячні ночі, а все ж пішов, припускаючи, що, може, вона в зв'язку з приходом Орлана.

Хоча б кого з них полонено, кожний знав оцю криївку, в якій ми тепер були. Якщо до вечора не загинемо, треба забратися звідси. Так ми й зробили, вночі вернулись в Острожецький р-н.

Вкоротці нам стало відомо, що спіймали Назара.

Сім'я, в хаті якої був зв'язок, не припускала, що це робота МҐБ. Щойно в день визначеної зустрічі ввечорі опервійсько кількома кільцями оточило хутір, забороняючи сім'ї вийти навіть за поріг. Орлик і Савка залишились оподалік на городі, а Назар підійшов під хату. З хати вийшов «кур'єр», перебраний ґебіст. Він подав кличку і сказав, що приїхав

фірою. Записку прикріпив під сподом воза і попросив Назара помогти йому піднести віз. Коли Назар підносив, його зненацька вдарили ззаду дрючком по голові. Він утратив притомність. На нього накинулись і зв'язали. Тим часом Орлик та Савка, зачувши підозрілий звук, зорієнтувалися, що там приготовлена пастка, і стали відступати. Однак не вирвалися з облоги, бо найшли на друге кільце війська. Їх завважили при світлі ракет і догнали своїми кулями, вже далеко від хутора.

Не те, щоб простити, але навіть зрозуміти було важко, як міг Дем'ян допуститися такого промаху. Знав же, що я ішла до Назара, і міг через мене повідомити, що в руках органів безпеки є його записник з адресою цивільного зв'язку. Можливо, через усі невдачі й перепони, які доводилось йому поборювати у зв'язку зі спійманням Антона, він просто міг переочити, міг забути про цей зв'язок, бо його нечасто вживав. У тій порі Дем'ян старався всіма силами наладнати працю, змонтувати нові зв'язкові лінії. В процесі цієї роботи він і сам також загинув, а з ним і справа його записника.

Полон Назара загрожував катастрофічними наслідками, якщо б він заломився і схотів купити собі життя. Назар втішався доброю опінією серед підпільників, був шефом головного зв'язкового вузла на ПЗУЗ, лицар Срібного Хреста Бойової Заслуги. Вивчаючи кожного повстанця, МҐБ, без сумніву, знало ціну Назара. Виглядало, своєю поведінкою старався нас повідомити, що саме він, а не хто інший попав у руки державної безпеки. Вказав їм кілька своїх старих порожніх криївок і також декілька знайомих йому родин. Спочатку опергрупа його маскувала, заслонювали лице, щоб населення не пізнавало. З часом змінили тактику, створили провокативну групу. Видавали себе за повстанців, які затратили зв'язок і тепер намагаються його відновити з поміччю цивільних людей. Серед «відорваних» був і Назар.

Одного разу послав Орлан Андрія і ще одного з ним в Олицький р-н по енциклопедію, що була там залишена в криївці. По дорозі вони навідалися до родини, куди тільки що заходив також Назар. Тим людям була вже відома доля Назара, і, побачивши хлопців, що прямо наступали ґебістам на ноги, сім'я налякалась. Боялися, щоб повстанці не наткнулися на провокативну групу та не загинули. Тоді тітка, розплакавшись, розповіла про Назара. Півгодини тому він заходив до них з провокативною групою. Сам застукав у вікно і першим увійшов у хату. Вітаючись, потиснув їй двозначно руки. Написав записку і просив передати Андрієві, але, поки запаку-

вав, один з оперативників прочитав її. Назар був дуже сумний. Тітка, хоч знала, з ким він прийшов, не витримала і, як колись, спитала, чи не голоден, не з'їв би чого. Назареві стали сльози в очах, відмовився від їжі. «Так вже мені його жалко, намучили вони його, кляті, поки вимотали душу», — жаліла, хоч знала, що чекає її сім'ю.

У Назара було чим викупитися в органів державної безпеки. Ми прожили в його криївці до другої ночі, отже в його руках був крайовий провідник ПЗУЗ, і вже за нього одного йому подарували б життя. До Назаревої диспозиції був графік Зот-Бей враз із цілим його осередком, він знав, де їхній бункер, бо будував його. Як шефові головної зв'язкової лінії, йому не становило б труду нав'язатися з двома окружними провідниками, Уліяном і Атом, не кажучи вже про сусідніх районових провідників. Коли б він не загравав з МГБ, а справді пішов на співпрацю, міг завдати страшного удару, що критично заважив би на дальшому ході підпільної боротьби на Волині.

Тоді державна поліцейська машина вже стала масово застосовувати тактику ловлення живими підпільників. У парі з тим також зроблено переоцінку в сприйманні того факту як серед підпільників, так і серед населення. Доля тих нещасливців уважалася трагічнішою за смерть, якій спіймані нераз заглядали в вічі. До них стали ставитися з більшим вирозумінням, а то й зі співчуттям. Завтра таке могло стрінути кожного з нас. Усі зі зловлених, яких я знала, не розкривали перед ворогом левової частини з того, що їм було відомо. Вони все таки старалися фізично зберегти своїх друзів, а також, на скільки могли, і населення.

Однак люди, хоч і загартовані у довголітній боротьбі, все таки надщерблювалися. Було це блискавичне застосування терору — як фізичного, так психічного — до людей, перевиснажених життям по бункерах, з надірваним здоров'ям? Їм не давали очунятися з шоку, лиш зразу використовували. Зараз же наступного дня водили спійманого по селах з опергрупою, не даючи змоги впорядкувати ні думок, ні нервів. Чи, може, зустрічаючись до того часу з ворогом не інакше, як на полі бою, вони розгублювалися в новій обстанові? В тих початкових страшних днях полону не один угинався під своїм хрестом. Згодом, якщо дехто з них вижив, може, й організував повстання політв'язнів у лаґерах.

Трагедія заторкувала не тільки підпільні кадри, але й у не меншій мірі населення, яке попадало у тривогу. В тактику

ґебе теж входило залякати людей настільки, щоб закинули підтримку підпілля. Безперечно, були наслідки, але менші, як надіялись «органи». За роки терору і вивозів на Сибір, населення вже звикло жити в атмосфері вічної непевности за завтрашній день. Також люди розуміли, що не з власної волі повстанець опинявсь у кліщах ґебівської машини. Немалий вплив мало й те, що багато з цивільних людей також були арештовані, змушувані підписувати заяви співпраці, доносити. Завжди ті, що самі зазнали лиха, менше судять від тих, хто його не скуштував.

Проте вдосконалена і досвідчена розвідча сіть імперії, що обмотала всю земну кулю, не могла не мати успіху в своїм царстві, де панували тільки її закони. В боротьбі проти знекровленого вже підпілля імперія до того часу вже розвинула софістикований апарат, впрягла в нього своїх найкращих експертів, свою воєнну машину. Вона повідтинала підпіллю всі засоби на існування, то й це мусіло принести наслідки. Кожний полонений повстанець, а то й арештований наш симпатик, все таки щось виказав на допитуваннях. Здобуті інформації вживалися для розроблення плянів ліквідації боротьби. Тим часом підпілля не мало ні досвіду в поборюванні так спритно розробленого розвідчого апарату, ні фізичної сили, щоб протиставитись йому. Ми набиралися досвіду і вчилися часто на власних утратах, постфактум.

Була вже пізня осінь. В лісі дерева давно оголилися з листя, кущі позатягувалися смутним павутинням. Вечорами ми відкривали ящик, який маскував вхід до криївки, щоб найшло свіже повітря. Нераз я підносилася по драбині, висувала голову наверх і вдихала вогке холодне повітря лісу. Навкіл панувала густа непроглядна темінь, виповнена жалібним шумом нагих дерев і зрідка потурбована шерехом сухого листя, коли пробігала миша. Тайга шумить, находило на думку, і в уяві розмальовувались темні картини тайги з оповідань Короленка. Десь там, у тайзі, мої батьки, сестри, браття... Може, й нам там було б легше вибрати криївку, якби то була наша земля. Може, не дали б ради проводити так часто облави, як роблять їх тут. Скільки у цьому лісі, на кожній просіці, на кожній стежині загинуло повстанців... скільки тут ворожих засідок чатує такої ось ночі...

Зимувати Орланові в Піянському лісі було немислимо. Криївка маленька, ніяк не придатна до праці, не забезпечена харчовими припасами на зиму. А пора вже пізня. Мав ще Орлан одну запасну зустріч з надрайоновим Ківерецького р-ну

Віктором. Вислявши на зустріч Андрія, сказав затримати Віктора, потім вийшов до нього сам. У Віктора тільки-що був збудований новий бункер, де мали примістити друкарню. Він вирішив вибрати ще один бункер, а цей відпустив Орланові.

Була вже середина листопада, коли ми вибрались у дорогу до нової криївки. Тиждень тому впав перший сніг, але не лежав довго. Ми проходили востаннє крізь Піянський ліс, що стояв пусткою, холодний, виблискуючи на просіках срібним інеєм. Хотілося скоріш покинути його, пірнути в села, між людей.

Поки дійшли до криївки, затримались на один день на хуторі, звідкіля Віктор подався ввечорі на зв'язок з районовим провідником району Теремне. Однак зустріч не відбулась, а другого дня ми дізналися, що районовий та ще другий повстанець загинули в хаті, де вчора заднювали. Правдоподібно, опергрупа тримала неподалік хати засідку і запримітила, як вони зайшли на хутір, або, може, підглянув їх сексот. Родини Віктор не підозрював, у них уже нераз квартирували повстанці.

* * *

Наш новий бункер був у селі Борохові, в господаря на прізвище Поліщук. Простора кімната, однак ще не цілком обладнана до життя. Тут ми зазимували враз із Віктором і Самуїлом, що був родом з цього ж села.

В тій порі Волинь уже сколективізовано. Це утруднювало підпільникам не лиш забезпечення себе харчовими продуктами, але й, більш за все, будування бункерів. З огляду на скрупульозні облави, вже рідко будовано бункери розкопом, їх видовбували глибоко в землі, і поверхня була не зрушена. Що основніше шукали при облавах, то глибше вкопувались у землю. Якщо місцевість була на височині, не підходила вода, над бункером залишалось до двох метрів землі.

Найбільше мороки і великого труду завдавало маскування вибраної землі. Хто не бачив, не може собі уявити, як багато треба витягнути землі, щоб видовбати один кубічний метр простору. Потім її слід було так замаскувати, щоб не тільки бункеру, але й землі не знайшли під час облав. А маскувати її треба було тільки на присадибній ділянці, бо на колгоспному полі небезпечно, там трактор виорав би жовту глину, яка звичайно була глибше, в нижчому шарі ґрунту, звідки її видовбувалось на бункер. То була неврожайна земля, нею марнувалось город, і влітку можна було запримітити, що в місцях, де її прикопано, городина росла погано, але воно не було

важне навіть для самого господаря. Отож, копались глибокі поздовжні рови, засипувалось їх до половини землею з криївки, а верхню частину рова засипувалось уже чорною землею з городу. Це можна було робити лишень восени або навесні, після того, як присадибна була зорана. Коли вночі провелось таку операцію, тоді заскороджувалось граблями усю присадибну, щоб ранком жодна її частина не відрізнялась від решти. І так щоночі, поки не вибралось бункеру. Робота була мозольна і тривала довго. Коли будовано криївку, вся сім'я не спала ночами, вартувала кругом хутора. Роботу треба було проводити тихо, щоб не розбудити собак у сусідніх хуторах.

Додаткова важка до розв'язання проблема — роздобуття будівельного матеріялу. В минулих роках, коли не було підходящого матеріялу в господаря, повстанці посилали когось зі своїх симпатиків на тартак і він купував їм дошки. Тепер, коли колгоспник хотів узяти коней, мусів сказати голові колгоспу, куди і за чим їде. Часто голова давав коней не одному, а кільком колгоспникам до спілки. Через те насамперед вишукувано на хуторі все, що хоч трохи придатне на будову бункеру, нераз розбиралось ззаду в клуні півстіни, то знов оббивалось стіни папою або солом'яними матами. Стеля, однак, мусіла бути дерев'яна і треба було мати сильні стовпи, щоб втримали тягар землі.

Коли криївка була вже обкладена, її вибілювали вапном, оббивали шпалерами паперу, споруджувалось стіл або два, залежно, хто в ній жив, ставлялось поверхові ліжка, щоб заощадити так важко здобутий простір, лавки, полиці, поличку на радіо. По стелі розтягалось антену до радіо, вміщувалось в одну з продух вентилятор. На стінах — портрети, тризуб, хрест або образ святих у вишитому рушникові, якщо господиня його подарувала, а де перебувала жінка — влітку квіти на столі. Окрема поличка з заслоною на начиння, параван над ліжками на випадок, коли не вистачало місця і треба було спати на зміну — оце й обладнання криївки п'ятдесятих років. Викупатись, а то й докладніше помитись, можна було собі дозволити лиш раз на тиждень. Тоді один мився, а всі інші лягали в ліжка за параван. Також, коли вдень відкривалось бункер і хлопці вилазили наверх подихати свіжим повітрям, можна було залишитися всередині й помитись, що я й робила. Кожного дня спорожнювалось «парашу», що стояла в кінці коридору. Двері або принаймні параван завжди відгороджували коридор від кімнати. Зате в криївках у лісі й на полі був викопаний туалет, якого періодично дезинфіковано.

Білизну та одежу прала господиня, одначе доводилося брати до уваги склад сім'ї. Якщо на хуторі жила вдова і в хаті не було чоловіків, тоді господиня прала ввечорі, підсушила через ніч і ранком подавала до криївки, де вже воно досушувалось. Подекуди носилося прати до інших хатів, а то й на інші села.

Також треба було бути дуже обережним з приготовуванням їжі. Населення щораз то більш убожіло, люди не виварювали багато страв, було важко за дрова. Якщо на кухні варилося більше як в одній-двох посудинах, це вже звертало на себе увагу. Органи безпеки вивчали до подробиць наше життя, потім подавали точні вказівки своїм сексотам та оперативникам, на що звертати увагу в людських житлах. Це розказували самі сексоти під час допитувань Службою Безпеки.

Не лишень перед аґентами, але й перед добрими людьми треба було оберігатись. У теренах дій підпілля силою обставин ми так вишколили населення, що багато наших симпатиків навчилися звертати увагу на дрібнички, завважити їх і робити правильні висновки. Місцеві селяни куди краще за МВД орієнтувалися, в кого можуть перебувати підпільники. Вже найгірше було з сусідами. Ті знали, який посуд в сусідки, які сорочки носить господар, як часто переться у тій хаті, коли ходять до міста на базар, і найменше відхилення від раніш установленого режиму викликало підозріння. Люди, як люди, про себе нікому не скажуть, але про інших дуже хотілось поділитися з близькими знайомими.

Траплялись випадки, що сам господар звірявся перед родичами, а то й добрими сусідами, що в нього живуть повстанці в криївці. Вже як воно було ризиковним, люди все одно довіряли одні одним, і не помагали їм наші пересторoги. Ота криївка в Ріканях на Луччині, в якій я перебувала з Оксаною, була побудована в дуже вбогої вдови. Вона довірилась сусідові, і він хотів нам допомогти. Через неї передавав масло, сир, овочі, однак до криївки ніколи не заходив, знаючи, що ми не бажали, щоб сусіди знали про нас.

Восени не відбувся ні один зв'язок з Луцьким р-ном. Дем'ян не виходив на зустрічі й не висилав нікого від себе. Через якийсь час прийшла вістка, що він, Конон і Адріян загинули у криївці в селі Городище. Вони замовили собі на зиму живлення до радіо в знайомого їм чоловіка, що працював у млині. По дорозі чи, може, в крамниці під час закупки він провалився. МҐБ взяло батерію і спрепарувало в неї міну. Коли Дем'ян залучував оте «живлення» до радіо, міна розір-

валась. Подібні випадки вже траплялися в Галичині, про що Леміш повідомляв Орлана, щоб остерегти повстанців на ПЗУЗ. Взагалі вістки про нові ворожі прийоми, застосовані в однім терені, передавались як пересторога по всій території наших дій. Однак не завжди можна було зарадити. Радіо мала в криївці кожна група, але серед них мало хто знався на радіотехніці, щоб перевірити, чи не спрепарована в ньому бомба.

Ми знали, що сім'я Поліщуків — добрі й чесні люди, бо в іншому разі на їхній садибі не було б нашого бункеру. Господарі зчаста заходили поговорити з нами, навіть старенька бабуся відвідала нас кілька разів, хотіла подивитись, як ми влаштувалися. Мали лише клопіт з найменшим п'ятирічним сином, він любив розповідати дітям і сусідам про все, що діялося в хаті. Вхід до бункеру був у спорожнілій, відколи заснували колгосп, стайні, де при протилежній стіні стояла корова. Щодня, коли відкривано бункер, треба було в хаті чимось заняти хлопця. Деколи висилали його до сусіда погратись зі своїм ровесником. Одного разу малощо не вбіг у стайню, якраз коли хлопці вийшли наверх, якби батько не затримав його вже близько порога. Господар розважна людина, під час війни був у ЧА, воював на фронті. Він розумів потребу існування підпілля: «Всі народи, які хочуть бути вільні, борються за свою самостійність. І нам ніхто її не дасть, поки самі не здобудемо собі», — міркував резонно. Господиня, привітна жінка, запам'яталась мені своєю чарівною мовою. В неї вона була милозвучна, з багатим лексиконом і притому чиста, не засмічена типовими на Волині росіянізмами. Назагал довкіл Луцька населення говорило найбільш чистою мовою.

У грудні загинули на хуторі друкар Корній і Андрій. Замовили в господаря нафту, і, коли прийшли її забрати, в хаті вже чекали приховані ґебісти, маючи в пляні спіймати їх живими. До хати увійшов тільки Андрій. На нього накинулися два ґебісти, але, будучи фізично сильним, він відштовхнув обох від себе і ще встиг відбезпечити ґранату. Від її розриву загинув Андрій, оба оперативники і важко поранило господиню, яка згодом померла в шпиталі. Вибух також розвалив піч у хаті. Хутір, очевидно, був тісно оточений військом. Відступаючи, Корній убив солдата, що доганяв його з наміром спіймати живого, одначе й сам загинув від ворожих куль.

Знову створилася додаткова прогалина. Там Дем'ян із двома зв'язковими, тут районовий провідник, а тепер ось Корній та Андрій. А там, в подальших теренах, хто ще?..

Опісля виявилося, що господар, в якого Андрій замовив нафту, був сексотом і сам зголосив на них до МҐБ. Місцеві повстанці знали, що він непевна людина, але Андрій, який сам походив з тих околиць, однак вже кілька років тут не перебував, не знав цього і поплатився життям. Кожна підпільна ланка мала своїх довірених людей, і з конспіративних зглядів одні одних не втаємничували, до яких родин заходять. Після смерти жінки сексот почувався дуже нещасливим, однак не знаходив співчуття в односельців.

* * *

Зима на 1951 рік пройшла без більших облав. Очевидно, районні опергрупи не переставали шлятись по селах і тримати засідки. Орлан далі редаґував свої періодичні журнали, огляди сучасних міжнародніх подій, опрацьовував звіти з оперативних дій підпілля на ПЗУЗ за минулий рік.

Коли все менше ставало людей, утруднювалася комунікація між членами підпілля, Орлан покладав на мене більше праці. Крім звичного переписування матеріялів на машинці, я помагала йому опрацьовувати надіслані звідомлення. Також хотів чути мої критичні завваги на його свіжонаписані статті. Заохочував мене до писання спогадів до журналів, які редаґував. Пережила сама багато, наслухалася від інших і про інших повстанців, а тепер запиши дещо з того, казав до мене. Однак я не могла писати, бо почувала, що спогади в мене не вийшли б такі, яких треба було під ту пору. «Наша література призначена сповнити виховну ролю, і це завдання повинно бути провідною думкою в підпільних писаннях», — чула нераз від нього. На жаль, я не вміла добре запам'ятовувати баталістичних деталів, хоч наслухалася багато їх від колишніх вояків УПА. В моїм понятті геройство та посвята не проявлялись лише в обличчі смерти, у боях, але також у постійному поборюванні трудів, небезпек і хоч би й страху. Геройством було вірити в нашу правду в такий безвірний час, вірити в світле майбуття тоді, коли кожний з нас був свідомий того, що в нього немає майбуття, що місяці, а може, й дні твого життя вже виміряні.

Зимовими вечорами ми нераз провадили дискусії, в яких мовчазний Віктор дивував мене своїми думками і спостереженнями. Пригадую, одного разу ми задумувались про моральні впливи нашої боротьби на народ, відзначаючи, наскільки вона скріпляє його до відпору окупантській владі. Тоді Віктор вказав

на її негативні наслідки для майбутнього. Ми ось, казав він, вчимо народ, як протиставитись владі, зривати державні пляни, нехтувати її закони. Але в нашій незалежній державі прагнутимемо, щоб люди жили згідно із законом і були прикладними громадянами. В майбутньому треба буде відучувати завчене, і воно вимагатиме величезних зусиль, щоб відродити здорову духовість народу.

На те Орлан йому: не ми викривляємо душі народу, її спотворює режим, що взяв у свої кліщі кожну ділянку його матеріяльного і духовного життя. Народ і без нашого впливу шукає і буде шукати засобів самозбереження. Безперечно, крадіжка чужого майна, хабарництво, дволичність, підкупство не виплекають ні здорової одиниці, ні здорового суспільства. Але таку практику застосувала насамперед правляча кліка, щоб нажитися, і від них учиться того народ. Що гірше, ці низькоякісні прикмети передаються з покоління в покоління, стають нормою життя. Коли, однак, відобрали в громадянина всі чесні засоби самозбереження, він, щоб вижити, вдався до нечесних. Щодо нашої ролі — ми тільки скріпляємо його настанову зберегтися, тому й помагаємо конкретними порадами.

Ми також багато прочитували совєтської преси в зимовій порі. З неї визбирували факти, які самі помагали розкривати злочинність большевицької системи, і ними Орлан користувався у своїх статтях. Залишалося ще часу на художню літературу. Раніше мали свої бібліотеки, а тепер випозичали книжки в бібліотеках, сільських і міських, через знайомих людей. Вже відтоді в бібліотеках переважала російська література з численною колекцією клясичних творів. Саме їх ми найбільше випозичали. Це була для мене духова розкіш, я прочитувала їх з великою насолодою, «розсмаковуючи» справжнє мистецтво. Не в викладових залях університету, а в бункерах, під час кількох зим я глибше ознайомилася з творами російської художньої та, в меншій мірі, публіцистичної літератури. Росія з подвійним обличчям, двоголова, як її старий герб. Була Росія-окупант, жорстока і дика імперія, яка тримала у вічному рабстві не тільки підневільні народи, але навіть її власний. Література, мистецтво віддзеркалювали її друге лице, показували багатство її культури, і це помотало мені глибше зрозуміти, що не тільки мілітарна сила робила Росію великою, але також духовні надбання. Мої читання не обмежувались тільки до дореволюційної клясики, зазнайомлювалася також з деякими творами радянського періоду, як *Тихий Дон* Шолохова, *Прапороносці* О. Гончара та інші.

Напровесні в Борохові був вибір колгоспної власти. Одного дня відкриває господар бункер і, видимо зажурений, каже нам, що, хоч він і опирався, його призначили бригадиром у колгоспі. Крім всього іншого, не хотів ним бути ще й тому, що треба буде об'їдатися з людьми, а він не любить сваритись. Отже, від тепер ми жили в «бригадира» колгоспу.

В березні нараз потепліло, став танути сніг. Відлига настала так нагло, що вода текла дорогами, як річкою. Одна з наших продух виходила в город у борозну. Ми сказали господареві, щоб викопав рівець і відвів воду з борозни, бо заллє нам криївку, що він і зробив, але викопав замалий рівець. Господар з жінкою пішли до колгоспу перебирати картоплі, залишивши в хаті бабусю і старшого сина. Тим часом вдень відлига стала така сильна, що вода, прорвавши греблю, покотилась борозною і, натрапивши на нашу продуху, пішла в криївку.

Спочатку ми зачули шум, потім мов з відра полилась вода. Підставили під продуху відро, одну за одною посудини, що були в нас, але того не вистачило ні на півгодини. Вода розлилася по долівці й підносилась все вище, а тут щойно сполудня — до вечора нас, очевидно, заллє. Як на лихо, до хліва ніхто не заходив, щоб ми могли дати знати нагорі, хай відкривають вхід.

Іншого виходу не залишилось, треба було вибиватися з криївки. Втягнули досередини куль соломи, що затикав вхід, і нам звалилось в коридор коло метра землі, якою засипувалося отвір. При нормальному відкриванні дядько старанно відгортав землю на рядно, потім засипував нею встромлений у вхід куль соломи. Віктор і я вилізли наверх, а Орлан враз із Самуїлом подавали нам постіль та одяг. Тоді побачили на подвір'ї хлопця, закликали нишком, прийшла бабуся. Хлопця послали надвір сторожити, а бабуся була з нами.

Тільки що ми повитягали все наверх, як хлопець повідомив, що дорогою ідуть в нашому напрямі два озброєні емведисти. Ми відпустили бабусю до хати, самі обсервуємо, куди вони підуть. Емведисти завернули на наше подвір'я і зайшли в хату. Тепер досить заглянути їм у хлів, що дуже часто практикували, і все тут закінчиться. Віктор, очевидно, буде стріляти. Навіть якби вони не вирвалися звідси живими, поки ми добивались би в білий день до лісу, що був за дванадцять кілометрів, нам напевне вже загородила б оперчастина дорогу. Ми поскидали все назад у криївку, я ускочила всередину, вже що буде, але хоч буду разом з чоловіком.

Орлан позбирав речі, які в критичній хвилині треба було б знищити, і ми напружено наслуховували, як розвинеться ситуація.

Через деякий час емведисти вийшли з хати і подалися з подвір'я. Опісля нам сказали, що це зайшов районний начальник МВД з одним солдатом. Попитали, де живуть якісь там родини, посиділи трохи і пішли.

Від господаря ми дізналися, що МВД запитувало про родини, які були «віруючими». Так називали на Волині сектантів — суботників, свідків Єгови, баптистів та інших, їх розмножилось на Поліссі й Волині дуже багато. МВД підозрювало сектантів у зв'язках з американською розвідкою, яка крилася під релігійним плащиком. Їх арештовували, частину вербували на місцевих аґентів, але більшість запроторювали до концлаґерів. Молодь, що належала до секти «свідків Єгови», закони якої забороняють брати зброю в руки, відмовлялася служити в армії. Державні апаратчики насміхалися з їхніх законів, обзивали віруючих дурнями, а тих, хто відмовлявся від служби, засуджували на десять-п'ятнадцять років в'язниці. Підпільники, які працювали на східніх землях, оповідали, що такі секти також були і там масово поширені. Серед віруючих траплялися фанатики, що роками переховувались у знайомих їм людей і не йшли в армію.

Розвиткові релігійних сект у Радянському Союзі сприяв низький духовний рівень православної Церкви, яку режим зробив своїм знаряддям. Люди шукали релігії, прагнули вірити в Бога і легше знаходили науку Христа в нових сектах, як у знівеченій прабатьківській Церкві. На Волині траплялися цілі села сектантів, їх моління бували деколи дуже емоційні. Розповідали нам, що одного разу під час таких молінь зайшов у хату якийсь «уполномочений» з району. Почекав, поки не скінчили своїх розмов з Богом, тоді зробив висновок: «Ну, єслі Бог єсть, ето харошеє дєло, но єслі єво нєт — так напрасний ваш труд»*.

Перша весняна пошта до Орлана принесла вісті, серед яких не бракувало сумних. Насамперед це були звідомлення про втрати, яких зазнало підпілля протягом зими.

Керівник Луцької округи Ярош повідомляв, що на початку зими 1951 року загинув у Горохівському районі командир Дубовий. Він пізно влітку вертався від Василя Кука і в дорозі

---

* Ну, якщо Бог є, то це гарне діло, але якщо його немає — марна ваша праця.

довідався, що його бункер в Гірко-Полонці розкритий, що у ньому загинули жінки та про все, що творилося в Луччині. Дубовий вже туди не вертався, лише зазимував у Горохівському р-ні.

Донька господарів, у яких був його бункер, зав'язала романс із участковим міліціянтом, присланим туди хто-зна звідки на роботу. Батьки були рішуче проти такого кохання і просили Дубового, щоб вплинув на неї, напоумив. Однак було запізно, вона вже завагітніла. Довідавшися про це, батьки не переставали дочці дорікати. Вона, однак, далі зустрічалася зі своїм міліціянтом і вкінці прозрадила йому, що в батьків є криївка. Він докладно випитав про розміщення бункеру, вхід до нього, де продухи, і ще тієї ж ночі надранком з'їхав спецзагін. До господаря навіть не говорили, тільки оточили подвір'я, знайшли продухи і кинули всередину загазовану ґранату. Все діялося швидко і несподівано. В бункері був Дубовий з юнаком, нещодавно прийнятим до підпілля. Почувши в досвітню пору великий рух нагорі, Дубовий, напевне, зорієнтувався, що криївка заатакована. А коли бункер став виповнюватися підозрілим запахом, що надходив з продухи, вже точно знав, у якій ситуації опинився. Може, почав і засипляти, однак ще встиг знищити нотес із записами про зустрічі й, обнявшись з юнаком, вложив між ними ґранату... Так їх рознесло вибухом, що МҐБ навіть не могло зробити світлин до своїх архівів. За винагороду, дівку враз із міліціянтом МҐБ поселило десь в іншій області, а батьків вивезли на Сибір.

Від Василя Коваля Дубовий ніс і пошту до Орлана. З огляду на пізню пору, видно не міг переслати її торік і затримав у себе, щоб вислати весняним зв'язком. Про це повідомив Орлана Коваль наступним листом.

Після смерти Вівчара загибель Дубового, командира УПА-Північ, лицаря Хрестів Бойової Заслуги, була черговою найбільшою втратою для підпілля на ПЗУЗ. Вже не було тут ким заступити його, палкого воїна з багатющим досвідом партизанської, а згодом підпільної боротьби. Ті, які гинули першими і залишали за собою ще численні ряди борців, могли повторити слова Святослава: «Я гину, а ви самі промишляйте далі». Тепер уже настала пора, коли не було ким заступати тих, що полягли.

В ті часи збройна боротьба проти режиму не була головним завданням підпілля. Ним була освідомча робота серед населення. Зброю ми й надалі носили, але для самооборони, тому що нас переслідували озброєні до зубів загони державної безпеки. Тисячі примірників підпільної літератури

ішло із західніх областей у східні, а в Західній Україні нав'язувались контакти з земляками, що сюди прибули і влаштувались тут на роботу. Підпільники, які відходили на працю в сусідні області, мостили дорогу визвольним ідеям і здобували для них підтримку в населення.

Власне національно-освідомчих акцій підпілля совєтський режим дуже собі не бажав. Він волів, щоб ми вже сиділи в Західній Україні й не йшли в області на схід від старої польсько-радянської границі, не ширили там боротьби.

Окупація була одна по всій Україні, проте умовини для ведення боротьби дуже різнилися. Переважна більшість населення в західних областях симпатизувала визвольному рухові, однак люди були вже перевтомлені боротьбою. Безнастанні облави, які залишали руїни в кожній хаті, арештування, вивози на Сибір, смуток переживання убивств повстанців, що були їхніми дітьми, чоловіками, батьками, — всі ті лиха довели людей до крайньої втоми. Цей психічний стан змушував людей ховатись у свій кокон самозбереження, уникати всіх теперішніх, а також майбутніх небезпек.

У теренах на схід від Західньої України терор трохи послабшав. Там і надалі арештовувано людей, що були вивезені німцями на роботи, працювали за часів окупації в якійсь установі, або тих, хто порушував «трудову дисципліну» в колгоспі й на виробництві. Однак тих репресій не можна було рівняти з терором, який шалів проти «націоналістів» і «бандерівців» у Західній Україні. Через те там підпільникам ставало працювати трохи легше, як на старих теренах. Натомість багато важче доводилося з базою прожиткового забезпечення. Залишився ще один фактор. Східній українець був «зжитий» з окупантом, він не мав супроти нього відпорности, яку мав його брат в приєднаних західних областях. Коли вдавалося вислідити підпільну мережу на східніх землях, МҐБ там було легше, як в Західній Україні, розвинути свою аґентуру.

Наспіла весна, прийшла пора на кампанію збирання «добровільної» позики державі. Щороку могутня імперія вимагала позики у своїх злиденних громадян. І знову, як і в минулих роках, натискали на людей, а тих, хто не «позичав», забирали з хат і замикали в льохи сільрад — тільки за те, що вбогі селяни не мали чим порятувати державу. В Борохові запроторили в льох вагітну жінку, яка захворіла і передчасно народила дитину.

Щоб набратися трохи сил, які так висмоктувало довгочасне перебування в підземних бункерах, ми прожили травень

наверху в лісі і звідти полагоджували зв'язки. Ще взимку я стала марніти, почала кашляти, і кашель не припинявся, мабуть, починалася туберкульоза.

Прийшла пошта до Орлана від графіка Зота-Бея. На здивування Орлана, з його листом була записка від Назара. Під час зими провокативна група МҐБ надалі водила Назара по хатах, нібито шукаючи зв'язку до підпільників. За тих кілька місяців оперативники, мабуть, вже звикли до нього і трохи послабили чуйність. Однієї лютневої ночі, коли заходили в хату, йому вдалося скритись між забудованнями та відв'язатися від провокативної групи. Назар добився до бункеру Зота, і той прийняв його, радуючись, як рідним сином. Там він дозимував і тепер ось повідомляв Орлана про свою ситуацію. Назар писав, що зголошується в підпілля і готовий прийняти відповідальність за наслідки його перебування в полоні. Зот, зі свого боку заступався за Назара, вважаючи, що більшої кари за ту, що він пережив, йому не належиться.

З Назара треба було списати протокол і відіслати до Головного Проводу. Цю справу Орлан доручив окружному Уліянові. Сам він не мав на те часу і, я думаю, не бажав цього робити. Був близький з Назаром, цінував його, і обом було б неприємно, коли б Орлан проводив цю процедуру. Протокол зізнань Уліян мав вислати до Василя Коваля, що він і зробив. Рішення прийшло через рік, навесні 1952 року. Врахувавши всі заслуги Назара в довголітній боротьбі, Провід вирішив залишити його в рядах підпілля з правом регабілітації.

НА ПОЛІССІ

У липні ми залишили наш бункер і відійшли на північний схід, у Котівський ліс. Це вже Поліська низовина, але влітку, як повисихають мокляки, тут ще можна було вибрати неглибоку криївку, принаймні для маґазинування літератури, що проходила зв'язком. Ми розквартирувалися в лозяних гущаках і в них кілька днів упивалися вологуватим свіжим повітрям та без кінця зводили бої з цілими дивізіями комарів. Чекали на дату зв'язку з районовим Кручею.

Ось прийшов він зі своїм заступником Завзятим. Оба поліщуки, вояки УПА від самого початку її заснування за німецької окупації. Круча низького зросту, міцної, як корінь, будови, з кучмою густої, солом'яного кольору чуприни і такими ж густими бровами. З-під них сміялися двома квітками зацвілого поліського льону його ясні очі. Він дослужився в УПА до ранґи чотового, а після реорганізації йому доручено пост провідника Ківерецького р-ну.

Тут повстанці мали свої бази в лісах і зимували в них по бункерах. Однак вони недовго проживали у криївках, всього кілька місяців, поки лежав сніг. Напровесні, як тільки з'являлись у лісі перші чорні латки, залишали бункери і не вживали їх до наступної зими. Тому й фізично були здоровші за підпільників на Волині, а впарі з тим більш життєрадісні. Не те, що не могли б знайти місця на бункери в селах. На Поліссі населення ставилося до повстанців дуже прихильно. Оточені лісами, люди начебто менше боялися большевицьких репресій. Вони самі деколи ховалися в лісі, особливо під час вивозів на Сибір. Однак не визнавали конспірації. «Я б не будував криївки в селі навіть тоді, коли б мав пересидіти зиму на снігу в лісі. Через два дні про криївку знало б усе село», — нарікав Круча.

Та й самі повстанці вели себе ще по-партизанськи, і через те їм доводилося воювати частіше за інших. «Мені то більше до серця по-старому: раз боротьба, так ми повинні воювать, як полагається воякові», — доводив Круча. Його група минулого місяця затримала на дорозі авто, що везло гроші до району. Залякані службовці повискакували з авта і скрились

у лісі, а хлопці здобули доволі значну кількість грошей. Немала підмога, але Круча не був надто захоплений здобутком, бо «розумієте, провідники зараз хочуть звітів. Два рази зробив би стільки, аби лиш не писати про це опісля. Мені воно ніяк не складається на папері».

Поки Орлан обговорював справи з Кручею, його заступник, Завзятий, розказав мені про себе. Старший брат Завзятого загинув в УПА, дружину і батьків вивезли большевики на Сибір, а донечка в районному містечку в чужих людей. Люди погані, кривдять дитину, і їй там дуже важко.

Дотепний Круча розповідав нам, яку то він має мороку з двома юнаками, яких прийняв у підпілля:

— Хлопці нічого, тільки вже забагато начиталися нашої літератури і відразу рвуться усвідомляти всіх, хто ще залишився несвідомим. Послав я їх та ще з одним старшим друзякою в село за харчами. У школі того вечора йшла вчительська забава, а на таке то в нас з'їжджаються вчителі майже з цілого району, серед яких багато походить зі східніх областей. Довідавшись про забаву, мої новаки причепилися до старшого: «Ходімо та ходімо на забаву, а нумо усвідомимо вчителів». Вони знали, що там будуть переважно вчительки. І що думаєте? — намовили старого.

Двох увійшли до клюбу, один, як водиться, на стійці. Зразу стримали музику. Всі присутні насторожилися: чого вони тут зайшли і що від них хочуть? А хлопці до роботи, не марнують часу: зривають зі сцени портрети вождів, всякі там лозунги і рівночасно виголошують:

— Все, що тут поналіплювали, — брехня! Цілковита брехня! Україна поневолена російсько-большевицькими імперіялістами!

— А Лєнін сказав, що тільки в злуці з Росією вільна Україна можлива, а без такої злуки й мови бути не може, — завважила одна, сміливіша, зі східнім акцентом.

— Ото знайшла ким підпертися, — зневажливо засміявся мій новобранець. — Лєнін такий самий російський імперіяліст, як були царі, тільки що він перефарбувався на червоно, понімаєш? Мені не важно, що сказав Лєнін, він думав як воно краще для Росії, та лихо в тому, що ти повірила йому!

Стійковий повідомив, що наближається авто і наказав хлопцям залишити залю. Мабуть, чиновники з району їхали на забаву.

— Може, воно не все було проведене як слід, тобто згідно з інструкціями, — розмірковував Круча. — Вони ж не

плямували наперед, це їм трапилось по дорозі. За кілька днів вістка рознеслася по всьому району, а вчительки ще й свого добавили, здраматизували, так що в кінцевім висліді хлопці вийшли героями.

Незабаром Орлан сконтактувався з окружним Ковельської округи Ярим, і з ним ми обоє відійшли на Ковельщину. Ярий був у віці Орлана, тобто з якого 1920 року, худорлявий, середнього зросту, русявий. В нього була середня освіта, але в розмові помічалося, наскільки більше він навчився поза школою, з самого життя. Народився та виростав на Ковельщині. Високий пост не перешкоджав йому жити з рядовим кадром, як кажуть, на серце, за що й був дуже популярний серед підпільників. Ми йшли разом протягом кількох ночей і мали нагоду запізнатися трохи ближче, поділитися своїми пригодами. Цікаво було вести розмови з тією розумною, веселої і привітної вдачі людиною, послухати його розповіді про особливості праці в поліських теренах.

Це власне Ярий минулої осені 1950 року організував рейд повстанців на Литву. Зайшов з групою рейдуючих у глиб Білорусі, але справи вимагали його присутности в окрузі, і він повернувся зі своєю охороною. Тепер розповідав нам про рейд.

Спочатку їм неважко було просуватись лісами крізь сусідні білоруські райони, там у них були знайомі люди, але як опинилися в лісах Мінської области, справа утруднилась. Обвантажені літературою, рейдуючі не мали змоги взяти більшої кількости харчових припасів і тепер вибирали навгад садибу поблизько лісу й заходили за харчами. Якось зайшли ввечорі у хату. Застали господарів, їхнього сина і доньку. Син — механік, а дочка — студентка вузу. Була якраз субота, і вони обоє приїхали додому з міста.

Справа сидить
Василь Сементук («Ярий»).
Загинув 17. 1. 1954 р. в
с. Буцинь, Ст. Вижвівського р-ну.
Стоїть ст. «Кравченко».

Як годиться, повстанці сказали їм, хто вони, з якою метою прийшли на Білорусь, і запропонували запізнатися з підпільною літературою, де точніше з'ясовано наші цілі боротьби.

Вислухавши їх, господар покрутив заперечливо головою, відмахнувся руками: «Політика не моє діло, — каже. — Хочете політикувати, так їдьте до Москви, в нас такими речами не займаються».

На те йому син: «Заспокійся, тату», — відтак попросив повстанців, щоб показали йому свою літературу.

Взяв по летючці, собі й сестрі. Прочитавши її, сказав: «Хоч ми комсомольці, однак ідея самостійної Білорусі нам до душі. Завтра вихідний, і ми будемо вдома, тож залишіться в нас на день. Розкажете докладніше про українську боротьбу, може, ваш досвід і нам придасться».

— Ми так і зробили, — розказував далі Ярий. — Нас кількох заквартирувало на горищі, а решта групи відійшла у ліс. Ми розповідали їм про нашу підпільну боротьбу, а вони ділилися з нами про життя і недолю їхніх людей. Син нарікав, що старі, так ось як його батько, всього бояться. Просив залишити йому летючок, він розповсюдить їх серед молоді.

В суміжних білоруських районах повстанці з Полісся мали чимало симпатиків серед населення. В поворотній дорозі Ярий вступив до знайомої йому родини. Побачивши його, господиня врадувалася, стала розповідати свої клопоти і на дорогу обдарувала картопляними бубликами. Коли вже відходили з хати, важко зітхнула, мовивши: «Ех, хлопці, як вас не знала, то і серце не боліло. А тепер, як лиш почую стріли, завмираю і думаю в тривозі — це по вас вони стріляють».

Ярий говорив вже про щось інше, а мені не сходила з думки білоруська жінка. «Як вас не знала, то і серце не боліло...»

Поки ми ще не відійшли далеко, Орлан відбув раніше запляновану відправу з провідником Луцької округи Ярошем, знаним також під псевдом Аркас. Крім організаційних справ, була ще справа дереворитів Зота, які залишилися в бункері у Лаврові. Після мого відходу господар наглухо забив землею вхід. Під час облав нерозважно було розбивати криївку, а тепер Орлан доручив Ярошеві забрати звідти всі матеріяли, а дереворити переслати йому.

Ярош приніс Орланові пошту, що йшла з Галичини західнім зв'язком через його округу. В пошті було повідомлення про смерть заступника голови Генерального Секретаріяту УГВР, члена Проводу ОУН Осипа Дякова-Горнового. Повідомлялося,

Олександер Савира («Ярош»). Загинув у 1950 р. є с. Підгайці, Теремницького р-ну.

що загинув 28 листопада 1950 року в Івано-Франківському р-ні, Львівської області.

Вістка нас ножем прорізала. Знову не стало чільного представника підпільної боротьби, а ми утратили вірного друга, з яким Орлан виростав з юних років. До Орлана, що був територіяльно віддалений від Головного Проводу, який зосереджувався в Галичині, не всі вісті доходили. Осип завжди знаходив час і місце у своїх офіційних листах накінці розказати Орланові про нашого сина, про долю знаних нам людей, переказати вістки із закордону, яких не публіковано офіційно, та ще інші справи, що нас цікавили. Ми завжди трепетно очікували листів від нього. Більше вони вже не прийдуть...

Через Стир переправились човном, замінилися зв'язкові, і ми подались поліськими лісами на захід. Лісові смуги влегшували підпільникам перебування, проте «органи» добрались і до лісів. Тут часто простягались багна, так що пройти можна було тільки певними місцями. Саме на тих місцях, дорогах і перехрестях опергрупи тримали засідки. Цього літа по лісах вештались картографи, вимірювали місцевість, а з ними завжди опергрупи з собаками — на випадок, як натраплять на повстанців або повстанці на них. Минулої осени ми мало що не найшли на них.

У Колківському р-ні ми зустрілися з районовим Лисенком. Він був кремезний чоловік, під п'ятдесятку, лисий, з чого, мабуть, і пішло його псевдо. Походив з того ж району, за спокійних часів авторитетний господар, він і дотепер мав повагу серед населення. Лисенко робив враження дуже серйозної людини, зодягнутий у порядну одежу, одне слово — поліський аристократ. Однак під його зовнішньою строгістю крилася батьківська душа. Дбав про своїх підпільників, як про

рідних дітей, і в розмові зі мною його бойовики не жаліли слів признання для нього.

Тут, на Поліссі, повстанці не хлопці, а щире золото. Вони не тільки поможуть один одному, поділяться з тобою, але й віддадуть останній кусок свого чорного хліба. Та хіба ж тільки тут? Куди не проходила, а пройшла немало, всюди помічала, як то важка боротьба з'єднала нас в одну родину, наче перших християн у катакомбах. Побачивши, що вночі кульгала в дорозі, ранком, хоч які були втомлені, але, поки лягли поспати, сплели мені постоли. «Далі буде ще більше мокляків. Ось маєте постоли, в них буде вам легше йти, як у чоботах, та й вони висушуються скоріше».

У Мельницькому р-ні ми розсталися з Ярим, він передав нас районовому Турійського р-ну Хомі, що прибув з бойовиком Дмитром. З ними відійшли до їхньої криївки, що була на хуторі в молодого господаря в селі Ставок.

У криївці застали Олексу. До УПА він вступив ще за німецької окупації і в 1943 році був важко поранений в ногу в бою з військами ґестапо. Його направили до шпиталя в Сокалі, але поки туди доставили, кинулась гангрена і треба було ногу ампутувати. Опісля повстанці перевезли Олексу, вже інваліда, в Грубешівщину, де він прожив до 1946 року, коли почалася репатріяція українського населення. Під час перебування на Закерзонні співпрацював з підпіллям і УПА. Підпілля постаралося йому про документи, з якими він переїхав враз із переселенцями в Молдавщину. Не хотів жити, як казав, на чужині, тож повернувся в Ковельщину, його родинні сторони. Тут нав'язав контакт з підпіллям, оволодів письмовою машинкою і сповняв функцію машиніста у Хоми. В Олекси були жінка і восьмирічна доня, однак він не навідувався до них, щоб їх не наражати. Отже, ми стрінули «закерзонця».

Дмитро був з 1922 року народження, теж з Ковельщини. Тихої, м'якої вдачі, рідко сердився, та й то якось без злости. Його жінку і доню, якій тоді було років дев'ять, вивезли на Сибір, уже другий раз. Після першого вивозу, по двох роках жінка втекла з дитиною з Сибіру. Виснажені, змарнілі, вони переховувались у своїх знайомих. Коли Дмитро довідався про них, прийшов їх відвідати. «Як тільки я ввійшов у хату, вона простягла свої худенькі, як патички, рученята і з криком «тату!» кинулась мені в обійми і так пригорнулась, так прилипла, якби ніколи не хотіла від мене відорватися», — оповідав мені. Жінка з дитиною не наховалися довго, по кількох місяцях МВД віднайшло їх і знову вивезло. Ось така одіссея сім'ї Дмитра.

Я слухала його, і біль кліщами стискав мені серце за його жінкою, дитиною, за моїми, за всіма нашими дітьми, що ніколи в житті не пригорнуться до своїх батьків і матерів.

Хома належав до трохи молодшого покоління, був з двадцять сьомого року народження, теж з Ковельщини. Якщо судилось йому нескоро загинути, перед ним стелився широкий шлях, і він вже сміливо, з вірою в свої сили вступав на нього. Високого зросту, ставний, повен енергії, з інтеліґентним вродливим обличчям. Це була розумна молода людина з широким колом зацікавлень, яка любила вчитися і пізнавати життя. Мріяв бути призначеним на працю в східніх областях. Взагалі, то були часи, коли підпільники ставали одержимі бажанням працювати на тих теренах. Нераз, маршуючи темними ночами, я снувала в уяві чернігівські ліси, Дніпро, Київ, зводила дискусії з комсомольцями. Чого то не насновувалось-намріювалося в тих мандрівних ночах...

Оба вони, Хома і Дмитро, були постійно в терені, до нас навідувались тільки тоді, коли приносили Орланові пошту зі зв'язку. Одного разу мало не загинули. Зайшли на хутір та заднювали там у клуні. Сполудня в'їхало нараз на подвір'я вантажне авто, повне емведистів, і стали обшукувати. Правдоподібно, їх підглянув сексот, коли надранком підходили до хутора. Вже не було де схоронитися, вони стали при стіні, зачаївшись за тонкою верствою соломи. Емведисти прошивали шпичками солому і треба було відповідно маневрувати, змінювати позиції, щоб не бути проколеними шпичкою. Їхні автомати були вже відтягнені до стрілу, і Дмитро став нервуватись, але Хома привів його до ладу.

Їх не знайшли, і емведисти подалися на сусідній хутір, певне, думаючи, що сексот міг помилитися. Хома був свідомий того, що якщо шукали на підставі доносу, то ще раз вернуться і наново будуть шукати. Вирішили відійти до недалекого лісу. По дорозі зустрічали людей, що працювали на полях. Ті переставали робити і дивились їм услід, бо давно вже не бачили повстанців, що ходили б у білий день. Крім зброї, ще несли наплечники літератури, яка прийшла зв'язком. Не взяли палаток, їх залишили на хуторі, щоб легше було відступати.

Військо дійсно знову вернулося на той же хутір. Перешукуючи докладно, знайшли палатки. Заарештували господаря, забрали в район і зобов'язали повідомити, коли хлопці прийдуть за палатками. Для цього заінсталювали в хаті надавчий апарат (апарати мали також сексоти), яким господар повинен був негайно повідомити, коли Хома зайде до нього. Господар

мав затримати хлопців, дати їм повечеряти, потім розповідати новини в селі, а тим часом опергрупа прижене з району і їх накриє. Якщо господар не виконає накладеного зобов'язання, його сім'ю вивезуть на Сибір.

Через кілька днів Хома таки зайшов до господаря. Він не знав, чи ґебісти знайшли палатки. Нові важко було дістати, а без палатки неможливо повстанцеві обійтися. Зайшов ще й тому, що довіряв людям і був певен, що не видадуть його. Господарі все йому розповіли, про апарат теж, і віддали палатки, які ґебісти навмисно залишили. Сказали Хомі, що доносити не будуть: «Вже краще нехай нас вивозять на Сибір, чим вас видавати. Тільки не заходьте більше, бо загинете, як зроблять засідку», — попрощався з ними господар.

Хома мав своїх симпатиків серед совєтської адміністрації, учителів, навіть міліції. Довіряючи людям, не був добрим конспіратором. З оповідань Олекси ми зчасом довідалися, що про криївку, в якій ми перебували, знала ще одна родина в іншому селі, до якої Хома нераз заходив. Господар з сусіднього села був знайомий з нашим господарем Савкою, і вони навідувались один до одного. Під час таких відвідин пізнав носові хусточки Хоми і Дмитра, які раніше прала його жінка, а тепер сушились на подвір'ї, де була криївка. Раз він навіть привіз хлопцям сала і просив господаря передати. Коли той відпирався, що не знає, де їх шукати, відказав, щоб «не говорив йому дурниць», і все одно залишив сало. Також, коли хлопці давали нашому господареві літературу до читання, він неділями покличе собі довіреного товариша і читають разом, а товаришеві каже, що, мовляв, знайшов під лісом оцю книжечку.

Григорій Грушевець. («Хома»). Загинув 30. 10.1953 р. в с. Сільце, Голобського р-ну.

Як Орлан про все це

довідався, і то принагідно, від Олекси, бо хлопці собі легковажили, він наче наступив босоніж на гарячу бляху. Давно вже не перебував у такій розконспірованій криївці.

Вхід до криївки був із льоху, що стояв з боку подвір'я. Неділями в дополудневих годинах господиня приносила нам теплої води в льох, і ми виходили по одному наверх покупатися. Однієї неділі, вже після купелі, я затрималася в льоху і розмовляла собі з господинею. Напроти, біля хати, стояв стіжок сухого сіна. Я дивилась через щілинку в дверях на подвір'я і бачила, як хатній хлопчик, йому могло бути років чотири-п'ять, бавився сірниками. Враз черкнув і кинув сірник набік, мабуть, обпік собі палець. Спалахкотів вогник, і полум'я блискавично, на моїх очах розповзлось по сіну.

— Вогонь! — затривожено промовила я тихо.

Господиня кинулася на подвір'я.

— Люди, рятуйте, вогонь! — кликала в розпуці. З хати вибіг господар, старший син, стали збігатися сусіди. Стіжок майже притикав до хати. Вже не рятували сіна, тільки чоловіки вилізли на стріху, щоб не допустити вогню, інші виносили з хати все, що можна було винести, ще інші розгортали сіно, тягли воду з криниці. На подвір'ї повно людей, прийшов участковий міліціонер. А криївка не закрита, і вхід так побудований, що зсередини не можна його замаскувати. В нещасті, родина й забула про нас. Щойно коли сусіди хотіли складати в льоху одяг, господиня спам'яталася, прибігла і замаскувала вхід. До того часу ми не знали, чи враз із вогнем не провалиться криївка. Через продухи до нас найшло повно диму, ми душились від нього, але, Богу дякувати, хату врятовано, пропало лише сіно, не буде чим прокормити корови через зиму.

В Ковельщині багато сектантів. Один з них, що належав до Свідків Єгови, крав набої у війська, яке розквартировувалось в його садибі на час облав, і передавав повстанцям. «Хоч нам не дозволено брати зброю в руки, але якщо я беру її на те, щоб передати тим, які борються проти сатани, то мені Господь простить, — передаючи набої, оправдувався перед Хомою. — Ви праведніші за нас, бо за свою віру і любов даєте життя, а ми лиш слово».

З кінцем вересня Орлан викликав на зустріч провідника північної Рівненської округи Ата і вже не вертався до бункеру, тільки з початком жовтня я долучилася до них у лісі. Господиня обдарувала мене на дорогу коржиками та іншими ласощами, й ми тепло розпрощались. Важко, завжди важко було

прощатися з людьми, які давали нам стільки серця, як і шкода було розходитися з отими трьома привітними і легкими до співжиття повстанцями. Орлан і я відходили з Атом у східню Рівненщину, а звідтіль, ще тієї осени, в Житомирщину або й Київщину, залежно від того, як постелиться дорога. Нарешті! — раділа я.

Минув уже рік, як восени 1950 р. загинула в Совпенському лісі Атова дружина Оксана. Ми ще торік знали про це, а тепер Ат розповів нам точніше про обставини її смерти.

Їхня група, чоловік шість, була оточена оперативною частиною під час постою в лісі. На нещастя, Оксана в тій порі хворіла на грипу, лежала з підвищеною температурою. Вони всі прорвалися з облоги, і чотири з них щезли в лісі, а Оксана та ще один стрілець пробивалися в протилежному напрямі. Їх завважило військо МВД і стало замикати в кільце, намагаючись спіймати живими. В перестрілці смертельно поранили її друга. Оксана взяла від нього автомат, залягла в бойовій позиції й відстрілювалася. Коли до неї наближався солдат, щоб схопити живою, вона його скосила з автомата. Вороже кільце затискувалось все тісніше. Вистрілявши всі набої, вкінці обоє відобрали собі життя власними пістолетами. Їхні тіла ґебісти виставили на подвір'ї МВД в Рівному, щоб люди зідентифікували їх. Коли ґебісти впізнали в Оксані Людмилу Фою, самі признали, що геройсько воювала, «видно, що колись була комсомолкою», говорили.

Ат дуже любив свою дружину. Відколи вона загинула, змарнів, постарівся, став наче суворіший. З собою він приніс Орланові пошту від заступника Орлана «К-13» і від окружного Київщини Будька. З листами прийшли звідтіль також зразки друкованої підпільної літератури та виготовлені там на місці графічні відбитки. Округа Ата межувала з Житомирською областю, і від нього, а ще більше з листів Орлан довідався, що повстанці, які туди відійшли минулого року, закріпилися на новому терені й поступово розгортають свою діяльність.

Тепер ми йшли поворотним зв'язком у Ківерецький р-н. В дорозі, поки туди дійшли, Орлан одержав пошту від надрайонового Віктора, нашого співжителя у криївці минулої зими. Він повідомляв, що недавно опергрупа спіймала заступника районового Ківерецького р-ну Завзятого. Його враз із Кручею ми зустрічали, як відходили в Ковельщину. Трьох їх заквартирували на хуторі, двох емведисти убили, а його взяли живим. Знайшли при ньому нотатник із зустрічами. Спочатку не показували Завзятого людям, і повстанці не зразу довідалися про

його долю. Коли прийшли дати зв'язків, ґебісти спрепарували пастку і на однім зв'язку спіймали живими Самуїла, який з нами зимував, й підпільницю, що була сестрою загиблого Андрія.

Самуїл вже кілька років хворів, у нього була шлункова грижа. Я бачила минулої зими, як він мучився в болях. Через хворобу не був фізично витривалий, і Віктор побоювався, чи витримає він побої, знущання і психічний терор під час слідства.

Ми просувалися зв'язком захід — схід, що проходив лісами. Знову мої чоботи так намуляли мене по двох ночах маршу, що на ногах витворились рани. А босоніж у лісі, по штурпаках, неможливо йти. Зв'язкові сплітали мені щодня свіжі постоли. Хоч вони в багнах намокали, і ноги все одно були мокрі, все ж охороняли від пробиття.

Від Кручі нас перебрали зв'язківці з Тростянецького р-ну, де керівником групи був Іван. До нас приєднався бойовик з охорони Ата, Колодка. Його Ат тут залишив по дорозі, як ішов на зустріч до Орлана. Колодка колишній «далеківець», донедавна бойовик в охороні Зінька, що був заступником Ата. Зінько загинув того ж року в травні, на засідці над річкою Горинь, в Деражненському р-ні. Ат розповів нам про ту засідку, кажучи, що в ніч, коли загинув Зінько, він мав поганий сон.

СВЯТО УПА

Ат вірив у сни. Того дня кинув нам нехотя, що снилося йому ось таке дурне: він ішов дорогою, аж нараз перед ним відкрилася глибока яма. Десь з'явився якийсь незнайомий чоловік і втрутив його в ту яму.

Сон Ата, однак, не зіпсував усім настрою — вже чого нам не наснивалося. Завтра день св. Покрови, отже, Свято УПА. Ми якраз тієї ночі відходили в Цуманські ліси, де виколисалася наша Повстанська Армія. Ноги вигоїлись, і я могла вже взутися в чоботи, що теж підбадьорило мене. Забув, здавалося, також Ат про свій сон, його лице розпогодилося, навіть став приповідати жартома:

Пресвятая Покровонько,
Накрий мені головоньку
Чи то вінком, чи півкою,
Аби-м не ходила дівкою.

Поза північ ми прибули в Цуманський ліс і в ньому затрималися. Іван та ще один пішли на зустріч до зв'язкових з Цуманського р-ну, а ми розклали вогонь. Не вогонь, лише розжарили декілька сухих коренів, які не давали полум'я ні диму, тільки жевріли та виділяли багато тепла. Ніч була холодна, з хрустким приморозком. Щоб хоч трохи задержати тепло, ми порозвішували кругом вогнища на деревах палатки й розляглись погрітися, знаючи, що зв'язківці не вернуться скоріш як через кілька годин. Було так тихо в лісі, що ми чули, як на віддаленій від нас дорозі проскрипів віз, опісля задержався. Завтра Покрови, мабуть, їхав колгоспник на базар до Цуманя. Вибрався на день раніше і заночував у лісі.

Зогріта теплом, я скоро заснула. Пробудилась щойно, як вернулися зв'язкові із зустрічі. З ними прийшли свіжі зв'язківці, Дмитро і Чорний. Вони принесли пакети пошти, яка прийшла зв'язком із півдня. Ранком привітаюсь, подумала спросоння, і, закутавшись ще міцніше в куфайку, знову заснула.

Недовго я спала, коли раптом мене розбудив пронизливий свист і водночас гострий біль у стегнах. Розплющила

очі й бачу, що хлопці хильцем відбігають у темінь лісу. Жар з вогнища розкиданий на всі боки, а я лежу в гарячому попелі. Схопилась рукою за пекуче стегно, однак не відчула дотику. Тіло було задеревіле, а долоня мокра від теплої крови. Я була поранена.

Що тут діється? Пробую підвестись, але в очах почорніло, і я знову зсунулася в попіл.

— О-о-о-х, я вмираю, — зачула слабкий стогін Колодки.

Довкіл темрява, ні душі.

Запанувала тиша, серед якої донеслось ледь чутне харчання за моєю спиною... все тихше, повільніше, потім, я наслуховую, замовкло.

Обвела кругом уже звиклим до темряви зором. Клаптики порваного паперу снігом біліли довкруги, а з порозвішуваних палаток тільки тряпття звисало. Я зрозуміла, що, коли спала, тут скоїлося щось жахливе, тільки не знала що.

Не знали також усі інші, що сиділи довкола вогню. В першім моменті вони подумали, що нас підстерегла опергрупа, яка, мабуть, десь поблизу тримала засідку, та кинула поміж нас ґранату. Тому всі відбігли від вогню, сподіваючись нового нападу. Одначе скрізь було тихо. За кілька хвилин дехто з хлопців став наближатися до мене. Неподалік від вогню теж лежав поранений Колодка.

— Де провідник? — запитував хтось подальше тихцем. Двоє винесли мене з попелу, положили на боці.

У лісі далі панувала тиша, ніхто не стріляв. Тоді прийшло на думку, чи на тому місці, де ми розклали вогнище, не врилася в землю бомба під час війни. Розігрівшись, вона могла вибухнути. Перевірили докладно місце, але не знайшли жодних зрушень поверхні, лише порозкидуваний жар. Ми далі стояли перед загадкою.

До того часу вже майже всі повернулися. Кожен був важче або легше поранений, і всім заклало вуха на деякий час. Орланові осколок лиш подряпав груди. Тільки Чорний, що в критичний час відійшов був по дрова до вогнища, залишився неушкодженим. Двоє важко поранених: Колодка — в груди, я — в ноги.

Взялись відшукувати, кого бракує. Виявилося, що Ата. Там, звідкіля доносилось до мене харчання, знайшли його рознесене тіло, з одірваною головою, розпанаханими грудьми, повідриваними руками і ногами. На місці, де він сидів, чорніла в землі яма. Тепер вже не було сумніву, що саме в тому місці стався вибух. Ат розпаковував пакет літератури, що

прийшла зв'язком, і в той час вибухнула бомба, впрепарована в пакет.

З'ясовувати подробиці тепер, коли кожна хвилина важила нам життя, не було часу — треба якнайскоріш вийти з ситуації, в якій ми опинилися з двома важкопораненими. Вибух був тонкий і пронизливий. У таку тиху ніч його могла почути опергрупа, що часто тримала в лісі засідки, або й сексот на підслуху. Нам слід було якнайдалі відійти звідси. Та насамперед треба похоронити Ата, дати пораненим першу поміч, визбирати кожний клаптик паперу, поздіймати з дерев клапті палаток і так замаскувати місце постою, щоб воно нічим не прозраджувало трагедії минулої ночі.

Тим часом ми, поранені, дрижали з холоду. Нас прикрили кусками палаток, розклали вогонь. Один пішов по воду, щоб зробити перев'язку. А тут, на лихо, за нею до джерела треба було йти більше кілометра, дарма що Полісся мокне у воді.

... Поки викопали гріб, був уже ясний ранок. Мене поклали боком, і я з глибоким смутком приглядалася, як хоронять Ата.

Бережно зложили повідривані частини тіла й обвили найбільш оцілілою палаткою. А ще поки обгорнули його, Орлан витягнув з кишені мундира скривавлені записну книжечку, ще один нотатник і дві мережані хустинки — стільки пам'ятки по Оксані. Хустинки вложив назад. Тоді мовчки опустили тіло в могилу.

Крім нас, ранених, усі стали над свіжою могилою. «Прощай, Вічна Тобі пам'ять, дорогий друже», — з трудом промовив Орлан приглушеним від зворушення голосом. Йому важко було вимовляти слова, і мовчанка, в якій вони стояли з похиленими головами, віддаючи покійному останній німий салют, була промовистіша за слова.

Побіч мене дрижачим голосом шепотів поранений Колодка: прощай, друже провіднику...

Похоронили, зрівнюючи могилу з землею. Ще й листям дубовим притрусили, щоб впізнати її не можна було, щоб ворог ще й по смерті не безчестив тіло повстанця. А в мене душа бунтувалася, роздерта болем. «І на тім кінець? — не могла я погодитися. — Людина ж віддала життя за інших і ось пропаде безслідно. Навіть ворог не занотує його смерти, відзначаючи свій успіх. Ніхто ніколи не віднайде його могили, не схилить голови над нею, не прокаже молитви за його душу. Яка жорстока несправедливість...»

Був уже день, коли ми залишали місце з дорогою нам

могилою. Обпершись на друзів, з великим трудом ішов Колодка, а мене несли на ношах.

* * *

Орланові треба було точно з'ясувати, звідки завдано удару, що накоїв нам стільки лиха. Стали послідовно відтворювати кожну дію, яка відбулась тієї ночі на постою.

Пошта, яку принесли зв'язкові, ішла до Орлана з півдня, її мали направити по лінії в Ковельщину, тим часом Орлан змінив пляни, вертався звідти, і вона його застала тут. Пошта йшла від Василя Коваля лінією через Рівненську область, у ній були листи і два більші пакети літератури.

Не чекаючи до ранку, Орлан відразу взявся прочитувати листи при світлі вогню. Ат тим часом розпаковував пакети літератури і звіряв з реєстром, який завжди вкладалось наверх пакета. В криївці звичайно це робила я, але тут я спала, й Ат запропонував свою поміч. Перевірив один пакет, але коли розпакував другий, то зголосна завважив, що в ньому немає реєстру. Підніс кілька примірників, з надією, може, часом вкладено його всередину, і в той момент вибухнула бомба.

Бомба, вкладена в пакет, була так вмонтована, що, підносячи верхні примірники, Ат її підірвав. Він тримав пакет на колінах, тому його рознесло на шматки. Я лежала найближче до нього, й мені осколки посікли халяви в чоботях, але найбільше поранили там, де вже чоботи не сягали. Колодка якраз стояв у той час, поправляв вогонь, він був поранений в груди та трохи легше в ноги. Всі інші сиділи довкола вогнища, і це врятувало їх від смерти та більших поранень.

Пакети були адресовані до Орлана, отже органи безпеки точно знали, до кого направляють бомбу. Мабуть, розраховували, що пошта застане його в криївці. Силою детонації вона не тільки убила б усіх там присутніх, але й розвалила б криївку. Якщо б хтось чудом не загинув від бомби, його живцем засипала б земля.

Вибух був настільки потужний, що, як опісля ми довідалися, його чула група повстанців, яка квартирувала в лісі за шість кілометрів. А до села було ближче. Очевидно, від самого ранку до ночі ми були в гострому бойовому поготівлі й у ситуації, неможливій до відступу з двома пораненими, готовились до найгіршого.

Вдень Орлан переглянув книжечку покійного, опісля подав її мені. Розділювала склеєні ледве присохлою кров'ю

сторінки Атового інтимного життя, думок, повних туги за покійною любою дружиною, прочитувала вірші, які зрідка писав і відчувала, що він прийшов за нами сюди, на новий постій, він серед нас і ми надалі, з його книжечкою в руках, ведемо щиру, задушевну мову...

Звідки знати... може, й дотепер під Святу Покрову заночовує в лісі селянин, у дорозі на базар до Цуманя. Коли вдосвіта у цей день Свята УПА в лісі настає тиша й дуби стають «на струнко» над прихованою могилою повстанця, може, в тихому шепоті листя він зачує слова командира Ата, вписані в його записнику й освячені його ж кров'ю:

Нас мучили, нас катували,
Плювали нам в лице,
Та ми
Осанна їм не проспівали...

Врешті минув день, увечорі відійшов Іван з другом у свій терен, а Орлан і нас двоє поранених залишилися з місцевими зв'язківцями, Дмитром і Чорним.

Тепер уже не було мови про відхід Орлана на схід. Він тільки вислав Дмитра полагодити зв'язок, а сам роздумував, де зазимувати. Насамперед треба було десь знайти криївку, щоб примістити поранених. Зв'язкові тут не мали підходящої. Старі, викопані в піску, позасипувались, а на зиму вони ще не вибрали собі нової. Все таки мали десь далі в лісі невеличкий старий, невживаний бункер і нас до нього відвели..

Бункер був настільки низький, що в ньому не можна було встати на весь зріст, ще й увесь покритий цвіллю. Орлан з хлопцями вичистили його та приготували нам «ліжка», нарвали в лісі сухої трави і наклали на долівку. Траву застелили порваною палаткою і моїм дощовиком.

Крім ліків і бандажів, що ми мали в похідних торбах, тут не було жодного запасу, та ще й ніхто з них не вмів перев'язувати ран. До того ж, бракувало води. Через надмір води, в тих теренах не можна було викопати глибшої криївки, а в тому якраз місці ми не могли до неї докопатися. Знайшли трошки підшкірної води, білої, як молоко, в ній немислимо було прати бандажі. Їх потребували багато, мене бандажовано від стіп до пояса, бо, крім ран, була обпечена. Через кілька днів занечищені рани злились докупи і поробилися великі. Не було іншої ради, треба було хлопцям ходити по чисту воду з банками до кринички в лісі, біля якої опергрупи часто тримали

засідки. Якби хлопці загинули, Орлан з двома хворими залишився б у терені, де не знав ні населення, ні лісу, в якім ми перебували. Тому воду вживали дуже ощадно. В рани Колодки в легенях напхалась вата з куфайки, в ній він був зодягнутий під час розриву бомби, а мої були набиті листям і землею. Ніхто з присутніх не вмів нам їх вичистити за першим разом, лиш кожної перев'язки витягали з ран потрохи вату, листя, тріски та землю. Спочатку робив мені перев'язку Дмитро, опісля навчився на моїх муках Орлан. Робили це дуже невміло, і я, не тямившись з болю, просила, хай би мене дострелили, як мають так мучити.

Невживана протягом довгого часу криївка не мала циркуляції повітря, хоч надворі вже було зовсім холодно. Через брак кисню вдень лямпа не горіла, ми сиділи напотемки, тільки вечорами відкривали вічко на вході й ранком закривали. Вночі варилось їжу на примусі, робилось перев'язки, пралось бандажі, їх розвішувано на шнурку у криївці, щоб були сухі на другу ніч. Поки їх закупили в місті, на перші бандажі пішли мої сорочки й Орланова вишита сорочка. Про гігієну тут і думати було дико, коли треба було щадити кожну краплину води. Все таки застосовувано її допустимий мінімум, стерелізовано принаймні ті бандажі, що їх прикладано безпосередньо до ран. Воно, однак, небагато помагало, рани гоїлися дуже повільно, мені вже кинулось дике м'ясо, а мої санітари навіть не пізнавали його на ранах.

Закупку конечних медикаментів мусіли робити з великою обережністю, щоб ґебе не переловило покупця. Також не пороблено в криївці харчових запасів, і, взагалі, хлопці не були господарні, інші групи до того часу вже приготувались на зиму, а вони не поспішали. В додаток, ще й ми тут опинилися в такій порі, їм і нам на біду.

Треба ж було думати про зимування, треба було вибрати криївку і забезпечитись харчовими продуктами. Ще мав відбутися зв'язок з надрайоновим Клеванського р-ну Буйним. Ми вже зустрічалися з ним у бункері окружного провідника Уляна 1949 року. Саме через його терен ішла по зв'язковій лінії пошта, в якій була вмонтована бомба. Буйний прийшов на зустріч і домовився з Орланом, що через кілька тижнів прийде вдруге і ми обоє відійдемо в його бункер, що на хуторі. В тому терені легше буде дістати медикаментів і також має санітарку, яка заопікується мною. Воно краще і для наших теперішніх опікунів, без нас їм лише з одним раненим Колодкою легше буде влаштуватись на зиму.

Одначе ніколи не можна було покладатися тільки на одну розв'язку, хіба що вже приходив край. Буйний міг загинути, або його криївка могла провалитись, тому довелося тут, у Дмитра, готуватися до зими. А надворі вже листопад, найвища пора.

Забезпечившись сяк-так харчами і медикаментами, Орлан, Дмитро і Чорний ходили ночами будувати криївку. Подалі в лісі заготовляли потрібне на одну ніч дерево, зносили його і тоді видовбували землю. Тут була піскова земля, тому відразу укріпляли видовбаний простір кругляками, щоб не засипався. Місцеві хлопці ніколи досі не довбали криївок, а будували їх розкопом. Вони впорювались з будовою за кілька ночей, тоді як довбану криївку треба вибирати кілька тижнів. Спочатку хлопці намагалися переконати Орлана, що тут не вдасться її видовбати, але Орлан вже брав у піску і знав, що воно можливе, тільки треба попрацювати багато важче. Так вони ночами будували бункер упродовж двох тижнів, а перед ранком вертались до криївки, струджені, голодні.

Ще поки стали будувати новий бункер, через який тиждень після нашого перебування в криївці, Колодка вже міг помалу рухатися по криївці. Рани на його ногах уже не так його боліли, але рана в легенях не гоїлася, з неї все ще виділялася гнійна матерія. Коли копали бункер, Колодка вже вставав і приготовляв їжу для робітників. Ті, поївши, закривали криївку і зразу, поки ще світилась лямпа, робили нам перев'язки своїми зашерехлими руками. Тоді лямпа гасла.

Так ми прожили близько місяця, протягом якого я ближче пізнала Колодку. Ми спільно обговорювали наше «меню», придумували, чим його урізноманітнити, щоб більше смакувало робітникам. Я не могла навіть сісти, тож він понаносить кругом мене кастрюль, і я, напівлежачи, помагаю йому робити галушки чи що там, і при тому розповідаємо одне одному всяку всячину. Як я любила слухати оповідань цього скромного поліського хлопця! Своїм тихим і лагідним голосом він провадив мене крізь своє дитинство, юність, опісля роки повстанської і підпільної боротьби.

Колодці було двадцять п'ять років, поліщук — з Костопільського або Дережненського р-ну. Виростав у національно свідомій родині, в нього був дядько, який ще до війни організував культурно-освітнє життя в їхньому та в довколишніх селах. Він мав великий вплив на формування світогляду Колодки. Як підростав, дядько приносив йому читати історичні книжки, вів з ним цікаві розмови, за що юнак обожнював його.

Вдома жив також дід. З усіх синів, мав Колодкового дядька, що був наймолодший, за свого улюбленця. Хоч як дід його любив, однак не схвалював громадської роботи, яку той провадив. Нераз дорікав: «Яку це Україну ви, молоді, вигадали? Через вашого Петлюру цар програв, і до власти в Росії прийшли всякі босяки».

Дід не признавав змін, що настали по Першій світовій війні, він надалі респектував старий лад. До польської влади ставився з презирством: «Хіба це держава? Мале таке, біднота». Не поважав поляків, не визнавав їхньої валюти і за Польщі продавав воли тільки за царські золоті рублі. Прийшли в тридцять дев'ятому большевики — він і їх зневажав. Опісля знову війна, прийшли німці, і стала творитись УПА. До неї вступив його син, хотів іти і внук, Колодка, але був замолодий. Однак уже й тоді помагав УПА. Бувало, з товаришем дістануть від командира завдання занести пошту в призначену місцевість, а на охорону командир призначить їм одного кріса. Хлопці вже вміли обходитись зі зброєю.

Дійшовши під село, товариш просив:

— Дай мені кріса, я понесу.

— Ні, наперед понесу я, а тобі вже дам під другим, — і, задерши вгору голову, я йшов з крісом по селі. Мені здавалося, що всі люди дивляться на мене, — посміхався згадуючи.

— Дядькові недовго судилось воювати в УПА, — розповідав далі. — Загинув за німців у бою з ґестапівцями, коли я також уже був в УПА. Як побачив дідо мертве тіло свого улюбленця, коли й мене принесли додому пораненого, щойно тоді зрозумів, що таке Україна.

З того часу дід переродився, чим міг став помагати повстанцям. Коні їм свої віддав, на розвідку по селах ходив, старенький. Як тільки прийшли вдруге большевики, зразу по війні вивезли його батьків на Сибір. Діда, покищо залишили на місці, але не давали йому спокою: говори, переконуй свого внука, нехай вийде з лісу, вернемо йому батьків з Сибіру. А дід переказав Колодці: «Хай вже краще пропаде родина, хай і мої старі кості везуть на Сибір, але ти, сину, не йди до них, не посором нашого роду», — і тихцем далі передавав повстанцям то меду, то масла, все, що мав.

Була вже середина листопада, як прийшов Буйний з трьома людьми, своїм заступником Романом та бойовиками Сірком і Хмарою. Я ледве викараскалася з криївки і перший раз по місяцеві вдихнула холодне свіже повітря лісу. Так

змарніла за той час, що з мене тільки тінь залишилася. Важко було розставатися з Колодкою, я щиро жаліла, що не будемо разом зимувати. Він уже снував пляни, хотів залишитися в Орлановій охороні. Так воно б і сталося, якби не те, що в Буйного рішуче не було більше місця на зимування.

Між Дмитром і Чорним не запанувала тісна дружба, як звичайно бувало у зв'язкових ланках. Мабуть, причиною було велике недбальство Чорного, що дуже сердило Дмитра. Ніколи не забуду їхніх трудів, щоб допомогти нам, раненим, їхні повні небезпек вилазки до сіл за медикаментами, харчами, до лісу по воду... Однак ці постаті в моїй пам'яті вже затягнулися мрякою. Зате з усією виразністю зринає образ Колодки, друга спільної недолі, людини шляхетної й ніжної вдачі. Попри всю безвихідь становища, він і надалі вбачав глузд у нашій боротьбі, бо непохитно вірив у справедливість справи, за яку ми стояли. В моїй пам'яті образ Колодки зберігся чистим, цього хлопця я полюбила, як рідного брата, і за такими, як він, залишилася в моїй душі туга на все життя.

Перед нами була доволі далека дорога — за одну ніч ми мусіли продістатись з північної частини Цуманського лісу в Клеванщину. Я й надалі не могла ходити, і треба було мене якось транспортувати. Недобре забирати в колгоспі коня так пізно восени і тим самим насторожувати опергрупи, тому придумали другий спосіб. Дмитро дістав на селі малий візок, яким селяни, самі впрягаючись, возили з лісу дрова на опал. Поклали мене на візок, Чорний і Дмитро ще відпровадили нас до половини дороги, і там ми попрощалися, щоб уже ніколи більше не побачитись.

НАСТУПАЄ ЗИМА НА П'ЯТИ

Орланові зовсім не було гаразд зимувати в надрайоні Буйного. Він знав, що в його терені перебував підпільник, його псевдо Микита, якому Буйний не довіряв. Микита походив з Рівненщини, вступив до УПА за німецької окупації, але з приходом большевиків, у час безнастанних боїв з військами НКВД, залишив УПА та переховувався на власну руку. В той час він оженився. Згодом Микита поновив контакт з місцевими підпільниками і просив, щоб його прийняли у свої ряди. Коли був свіжий набір в 1948 — 49 роках, Микиту взяли на увагу, але наперед доручили якесь доволі трудне завдання. Він його виконав, і після того його прийняли в підпілля. Микита був талановитий, він скоро привернув до себе увагу Буйного, і той дав йому нагоду вивчити техніку дерев'ориту. Він ще й умів направляти радіо, обслугувати циклостиль, так що незабаром опинився біля Буйного. Вправді не був у його охороні, але Буйний нераз заходив до його криївки і в ній затримувався.

Підпільники, що перебували в одній ланці з Микитою, за деякий час стали підозрювати, чи він не зголосився до МҐБ у час, коли сам переховувався, і вже з доручення служби безпеки не упхався в підпілля. Те, що виконав доручене йому завдання, не обов'язково може бути мірилом його чесности. З протоколів допитуваних аґентів було відомо, що органи безпеки йшли на руку завербованому аґентові та вможливлювали йому виконати завдання. Орлан одержав був від свого зверхника копію протоколу зізнань аґента в Городоцькому р-ні, Львівської области, у якому був описаний саме такий випадок.

Ґебе домовлялося з аґентами про різні способи контактування. Могли це бути мертві пункти в лісах, на полях, при дорогах. Або аґент залишав лист ніби до родини і просив знайомих людей кинути його на пошту і ще хтозна-які вони мали способи контактів. Натреновувано своїх співробітників у спеціяльній школі «по борьбє с бандітізмом». Там з найбільшою докладністю вивчали підпільників, їхній побут, способи будови бункерів, монтування зв'язкових ліній, тактичні прийоми і всі інші деталі, зв'язані з життям і діями підпілля.

Нераз ґебе залишало такого «внутренника» неактивним протягом року, щоб дати йому час здобути довір'я в середовищі підпільників. Він лиш мав повідомити, де міститься його криївка, щоб опергрупи припадком не знайшли його. Коли б таке сталось, загинув би враз з іншими, якщо б перебував у криївці не сам. «Внутренник» також подавав МҐБ якнайбільше деталів зі свого перебування та праці: траси, якими ходив на зв'язки, спосіб контактування на зв'язкових пунктах, прізвища родин, які помагали підпільникам, і все інше.

Крім подавання інформацій, аґенти мали ще допомогти органам безпеки фізично ліквідувати підпільників. МҐБ завжди брало до уваги рівень освіти аґента і його природне обдарування. На підставі того визначало йому завдання. Коли ґебісти бачили, що аґент не зайде в підпіллі далі рядовика, він мав помогти їм зліквідувати підпільників, головно районового провідника у своєму районі. Якщо аґент був талановитий та ще з освітою, то мав можливість опинитися через деякий час ближче надрайонового, а то й окружного керівника. Він повинен був виявити пильність у роботі, відвагу і тим привернути до себе їх увагу. Відповідно до того, де опинився аґент, йому призначало ґебе завдання.

Особливу увагу присвячували органи безпеки теренам, крізь які проходили лінії зв'язків від Головного Проводу і між місцевими провідниками на вищих постах. Їм дуже важливо було, щоб «внутренник» вліз на зв'язкову лінію і подавав усі інформації: адреси на пакетах і листах, їх величину, спосіб обпакування, напрям приходу та відправки, те, як часто відбувалися зв'язки, місця переховування пошти в міжзв'язковому часі та інші деталі. Дуже пильним мусів бути аґент на зв'язку до людей, які проходили через його руки, МҐБ вже поінформувало його про вищепоставлених провідників, які діяли в даних теренах, описали вигляд, може, й показали їхні світлини. Якщо б котрийсь із керівників проходив лінією, він мав негайно повідомити органи безпеки, а в крайньому разі сам його убити, навіть коли б мав себе здемаскувати, і після того втекти з підпілля.

Не зважаючи на всі софістиковані прийоми, МҐБ мусіло, одначе, проявити свою природу, пустити тут і там «фарбу», і це влегшувало підпіллю викриття аґентів. Воно ще й давало аґентові завдання морально послаблювати середовище, в якім проживав, спритно плести інтриґи і сіяти незгоду між повстанцями. Під плащиком нібито втримування дисципліни наставляло його ставитись до населення нетактовно, грубо та вимогливо

і тим викликати в людей відразу до підпільників. Аґентам дораджувано якнайменше читати підпільну літературу, щоб вона їм «нє мєшала».

Населення враз із нами переживало дуже важкі часи, люди були залякані терором, тюрмами, Сибіром. А все ж надалі нас підтримували. Повстанці розуміли їхнє становище, співчували їм і цінували за те, що нас не відрікалися. Ми бачили, як населення зубожіло, тому від нікого силою нічого не забирали, хіба з колгоспу або від розбагатілого апаратника. Своєю невідповідною поведінкою супроти людей, що опинились між молотом і ковадлом, ми були б наставили їх проти себе.

Власне наставленням до населення Микита насамперед викликав здивування, потім обурення, опісля підозріння до себе у своїх друзів. Оповідали, як нераз він застукав у двері і, ще поки господар устав з ліжка, уже грозив йому, що вб'є. Коли хотів щось дістати, не попросив, лише сам забирав, навіть тоді, коли дана річ була дуже придатна для господаря. Словом, поводився, як большевицький посіпака, і притому ще й грубо лаявся. Коли б ті родини не знали були інших повстанців, не було б дивним, якби на нього зголосили до МҐБ. Обурені, вони нераз запитували інших підпільників, яким чином він опинився серед них.

Микита переважно ходив з бойовиком Задумою, який з часом став наче боятись його. Задума сказав Буйному, що Микита проводить серед населення грошову збірку. Ніхто з повстанців не мав права самочинно проводити збірок. Про збірку Микита ні не повідомив Буйного, ні не передав йому зібраних грошей. До тепер Буйний назбирав ще більше не вияснених застережень супроти нього, але покищо не хотів порушувати його справи, «розхитувати човна», щоб не перешкодити місцевим підпільникам підготуватись до зими. Взимку Служба Безпеки плянувала точніше перевірити, яка була причина такої незвичної поведінки Микити.

Буйний провадив нас до криївки, де перебували машиністка Мала, його дружина, і санітарка Зіна. Микита віддавна, коли ще не викликав на себе підозр, знав місце тієї криївки. Він і до того часу деколи заходив до неї днювати.

Маючи в пляні нас туди завести, Буйний придумав спосіб, як запобігти його відвідинам, — вислав Микиту з Задумою до подальших сіл на зорганізування харчів на зиму. Вони мали повернутися за два тижні. Впродовж того часу Зіна мене підлікувала б, і ми обоє відійшли б на зимування до новозбудованого бункеру, який вже готував нам Буйний. Господарі,

на хуторі яких був бункер, не знали, що підпільники стали недовіряти Микиті, і їм не можна було говорити про наше прибуття. Коли б з'явився Микита, вони б йому сказали, що прийшли якісь нові люди і якраз перебувають у криївці. Однак неможливо було зовсім законспірувати нашу присутність перед родиною. Адже треба було збільшити кількість подаваних у криївку харчів, а також через господарів ми мусіли закупляти медикаменти. Якщо Микита був аґентом, то можливо, що про цю криївку вже знало МҐБ, а Орлан збирався прожити в ній два тижні.

Ми домовилися, що хлопці наперед повідомлять родину, ніби прийшла хвора підпільниця з Полісся, її з простуди обкидали чиряки. Зіна її тут підлікує, і вона відійде. З огляду на конспірацію, підпільниця не буде виходити наверх, щоб не бачила ні місця бункеру, ні людей, на господарстві яких він збудований.

Хоч господарі були вдоволені такою розв'язкою, їм все таки було страшенно цікаво побачити оту бідну «полішку». Волиняки дивилися згори на поліщуків, так, як усюди багаті дивляться на бідніших за себе. Після нашої короткої бесіди в неосвітленій хаті, вони справді повірили, що я «полішка», тому що моя говірка не була така, як їхня. Сказала їм, що перестудилась у вогкій криївці й набралась чиряків. Той факт, що я «перестудилась», а не простудилася, підтвердив їм автентичність мого нетутешнього походження. Про це вони самі опісля розповіли дівчатам.

Вхід до бункеру був у коморі, що становила одне з хатою забудування. Господиня тільки відчинила нам двері й відразу пішла в хату. За нею я увійшла. Як звичайно, лямпи не засвічувалося. Сірко тим часом відкрив вхід до бункеру, і Орлан, що дотепер залишався надворі, пройшов тихцем крізь сіни і вліз у бункер, так що в хаті не зорієнтувалися, що зайшла ще одна людина. Щойно тоді повели до бункеру мене.

Коли я влазила всередину, наперед мені подали з криївки халат, щоб не забруднилась землею у вході. Такий халат був майже в кожній криївці. Після всіх блукань приємно вражала чиста, оббита білим полотном криївка з вимитою долівкою і свіжою постіллю на прічах. Дівчата, як рідні сестри, зразу зайнялися мною, змінили брудний одяг на свій чистий, поклали в ліжко і взялися до перев'язування.

Обі вони були з села Шпаків або Плоске на Рівненщині. Зіна з 1922 року народження, в підпіллі ще з часів німецької окупації. Струнка кароока брюнетка, з гарним шляхетним

обличчям і легким рум'янцем, якого й до того часу ще не висмоктали криївки. Їх троє з хати пішли в повстанці: вона, сестра і брат. Сестра загинула раніше, а минулого чи, може, й того року загинув брат. Загинув у повстанцях також Зінин наречений. Батьки вивезені на Сибір.

Мала була з 1930 року, в підпіллі всього рік, відколи одружилася з Буйним. І вдачею, і виглядом була контрастом до Зіни. Тихої вдачі, мала на зріст шатенка з довгими косами і великими очима, що надавали їй вигляду лялечки.

Коли вони, співучасниці боротьби, просуваються на тасьмі моєї пам'яті, тут і там я зупиняюсь і воскрешаю неодну з них, що своєю відданою працею позначилися на житті багатьох людей. Між ними Зіна перлом блищить. У час боротьби УПА під її ніжною опікою вигоювалися рани багатьох повстанців. Вона й дотепер з любов'ю доглядала хворих і ранених підпільників. Не тільки піклувалася пораненими, але й ходила на зв'язки, виконувала секретарську роботу, а взимку була інструкторкою, навчала хлопців. Дві її найсвітліші чесноти — вимогливість супроти себе і велика здатність до самопосвяти, щоб тільки помогти іншим. Була дуже вродлива, не одному припала до серця, але вже мала свого єдиного. Бог її знає, як вона ладила, що втихомирювала заздрість, і всі ті залюблені надалі пішли б за неї у вогонь та в воду. В усякому середовищі була корисним співпрацівником і кожному була вірним другом. Не могло бути нічого кращого в наших умовинах, як поєднання в жінки саме таких рис, які були в Зіни.

Зіна спалила на моїх ранах дике м'ясо і так їх доглянула, що до двох тижнів вони майже вигоїлися.

Вибух бомби порозривав на мені одяг, але до того часу хлопці вже постарались інший. Дівчата подали його господині, щоб випрала. Повертаючи назад чистий одяг, вона співчутливо завважила: «Зразу видно, що вона бідна полішка, в нас підпільниця в такім не ходила б».

Їжею, що була розрахована на три особи, ми «живили» також і Орлана. Його білизну дівчата прали всередині й там же сушили її. Орлан мусів говорити тихцем і не міг курити, щоб наверху не зорієнтувалися, що в бункері перебуває мужчина.

Населення, серед якого ми перебували, дуже хотіло знати, чим підпільники виповняють свій час по криївках, а головно — що говорять між собою. Майже всюди хатні жителі підслуховували нас крізь продухи. Ми часто орієнтувалися, коли вони це роблять, і тоді вели мову так, щоб нагорі

зрозуміли, що ми про підслух знаємо, і щоб закинули свої спроби. Особливо коли в хаті були дівчата, ті завжди підслуховували. А коли їх там було дві або й три, то, прямо, тримали стійку, одна змінювала одну, не здаючи собі справи, що всередині добре чути, що діється наверху. Та й не лише дівчата, молодші господині, коли мали час, робили те саме, і все частіше жінки за чоловіків.

Крім питомої цікавости, дівчата мали дуже конкретну причину підслуховувати. Неодна з них закохувалася в котрогось у криївці. Їй хотілося знати, що він говорить про неї своїм товаришам. Закохана дівчина переконала батьків, щоб не боялись і дозволили хлопцям викопати на їхній садибі криївку. Доглядала хлопців, гарно їм випрасовувала білизну і постіль, скропляла чисті носові хустинки одеколоном. Коли я і Орлан проходили через такі криївки, дуже скоро орієнтувались, що тут, крім ідеї, діють ще інші чинники. Тоді Орлан, жартома, запитував, у котрому то з хлопців донька (вдовиця) залюбилася.

Але те, що було догідним для мужчин, не було таким для жінок-підпільниць. У таких родинах дівчата не хотіли, щоб хлопці приводили до бункеру підпільниць. Якщо вона була заміжня, то ще півбіди, але коли самітня, то дівчата нагорі ревнували і скоро це проявляли. Вони докоряли хлопцям, мовляв, навіщо їм таких, як вона, у них є свої. Підпільниці, що опинялися в таких родинах, мусіли поводитись дуже тактовно, щоб усунути заздрість і запевнити дівчат, що не стоять їм на дорозі. Бідні подруги, навіть під цим оглядом їм було важче за чоловіків.

Наближався час, коли мав прийти Буйний і відвести нас до нової криївки. Проте на день раніше хтось, подавши домовлений знак, став відкривати вхід. Певно, Буйний впорався раніше і прийшов по нас, думали ми. Мала вибралася наверх, певно, хотіла без свідків привітатися з чоловіком. Однак скоро влізла назад і тихцем розповіла, що це прийшов Микита. Він повернувся на три дні раніше як домовився з Буйним. Задуму з придбаними харчовими запасами залишив у лісі, а сам прийшов сюди. Плянував заднювати в криївці, бо, мовляв, пізно повертатися в ліс. Господиня вже йому сказала, що в криївці перебуває якась полішка.

Микити жодною ціною не можна було впустити до криївки. Орлан відразу випровадив Зіну наверх, наказуючи, щоб переконала Микиту, що він абсолютно не може увійти в криївку. Провідник Буйний наказав, що ця «дівчина» не повин-

на бачити місцевих підпільників, і Микита не може ломити наказу. Врешті він погодився пересидіти день на горищі.

А тепер лиш би дотягнути до вечора, коли мав прийти Буйний.

Минув вечір, опісля ніч, а Буйний не приходив. Перечекали ще один день, тоді Орлан вирішив, що, якщо не прийде тієї ночі, наступного ранку він вишле Зіну поїздом на цивільний зв'язок у Здолбунівщину. Звідти повинні прийти по нас зв'язківці, і з ними відійдемо в їхній терен. Ми троє ввечорі залишимо криївку і будемо перебувати в лісі до часу повернення Зіни.

На наше щастя, звечора прийшли Буйний, Роман і Сірко. Буйний мусів був полагодити невідкладні справи, тому спізнився на день. Того ж вечора вони відвели Орлана і мене до бункеру в селі Радохівка. Родина, у якої збудовано бункер, була дуже вбога, їм згоріла хата під час війни, і вони жили до тепер у землянці. Криївка простора, вигідна, з добре заплянованим входом, що відкривався на печі. Хата не підозріла, одначе криївка вже була стара, часто вживана. В ній проживало чимало підпільників, з них дехто працював уже в іншому районі, а двох відійшли в сусідню область. Жити в цій криївці означало віддавати себе в руки всіх, хто знав про неї. З другого боку, перебувати в криївці, яка належала до підпільника, що його запідозрювалось в агентурній діяльності, означало жити на ласці МҐБ. У ній і надалі залишалися дівчата, але ґебе буде чекати на більшу «рибу», якщо... завжди було «якщо», і керівники, які вирішували справи, не хотіли засуджувати людину, без наявних на те доказів. У бункері в Радохівці ми застали сестру Романа, Віру, під псевдом Люба.

Про пошту, в якій була вмонтована бомба, Орлан повідомив Василя Коваля та окружного Уліяна. Через його округу йшла зв'язкова лінія. Перевірили зв'язкові ланки, місця переховування пошти між зустрічами і дійшли висновку, що бомба, найправдоподібніше, була вкладена на терені надрайону Буйного. Знов упало підозріння на Микиту. На думку Буйного, Микита міг догадуватися про місце сховку пошти до часу зв'язку. Одначе не відкидалося, що якась з опергруп, які постійно нишпорили по лісах, могла знайти сховок, умонтувати бомбу і залишити її на місці. Міг також сексот підглянути зв'язкових, коли ті ховали пошту.

* * *

Щойно в середині грудня ми перейшли зимувати до криївки, що приміщувалася на хуторі вдови на Жуківщині. На щастя, досі не випало снігу і можна було такою пізньою порою вибрати оту криївку. Вона була мала, низька і до того ще й мокра. Тут низький терен, господиня казала, що навесні в льох підходить вода, а криївка, до неї вхід був саме з льоху, розміщена набагато нижче від льоху. В нашім становищі, однак, добре, що й така була.

Через тісноту в криївці не могло жити більш як троє людей. Третьою була Люба — найменш відповідна для Орлана людина. Вона, однак, знала місце нашої криївки, тому Орлан не відважувався відпускати її від себе на зиму. Це Люба намовила родину, її знайомих, дати згоду на побудову на їхньому хуторі бункеру. Орланові конечно було мати біля себе місцевого підпільника, щоб на випадок, коли б зайшла крайня потреба покинути криївку, ми знали, куди податися.

Буйний зі своєю групою не встиг зробити більшого запасу харчів, а родина дістала дуже мало з колгоспу і не мала чим нам допомогти. Мусіли покладатися на гроші, висилати що тиждень-два господиню на закупки харчів до Рівного. Але і з закупками треба було оберігатись. Вистоюючи по півдня в чергах, господиня закупляла п'ять-шість боханців хліба і поверталася додому втомлена, проклинаючи на чім світ своїть большевицьку власть. У районах хліба не було, і доводилося за ним їхати до Рівного або до Луцького. Один боханець коштував більше, ніж їй платили за день праці в колгоспі. До Рівного приїжджали колгоспники з Полісся, бідні, в постолах, мерзли довгими зимовими ночами попід стінами крамниць, а міліціонери ще й наганяли їх з лайкою. Одного разу вернулася й оповіла, що задушили в черзі старого селянина з Полісся, його таки в Рівному й поховали. Міліціонери впускали без черги до крамниць тепло вдягнутих жінок усяких чиновників, що скоса гляділи на колгоспників у чергах.

Господиня, була вдова, мала кількоро дітей. Одна з дівчат, у віці підлітка, ходила до школи. Деколи приходила до нас у криївку, розказувала про своїх однолітків та про інше, що діялося в школі. Одного разу Орлан спитав її, що вона думає про нас. От, прийшли до них, викопали криївку, щось в ній робимо, часом відвідують нас інші повстанці. Як вона собі все це пояснює? Що, на її думку, ми хочемо, за що ведемо боротьбу? «Знаю, чому ні, — без вагання заявило

дівча. — Ви боретеся проти большевиків і кацапів, що ось понаїжджали до нас, і хочете, щоб прийшла Америка».

Ми розсміялись. Ось як вона думала про нас.

Присоромлена нашим сміхом, дівчина здивовано гляділа на нас. Що, ніби, смішне вона сказала?

— Ні, доню, — відказав їй Орлан, вже без сміху. — Не за те ми живемо по таких ось криївках, щоб міняти російського хазяїна на американського. Це большевики так пишуть і говорять, щоб люди, головно ви, діти, думали про нас, як про американських вислужників. Ми боремось, щоб твоя мати і весь наш народ став господарем на своїй землі. Про нас, нашу боротьбу, большевики не скажуть правди, щоб нею не з'єднувати нам прихильности людей, — простою мовою пояснював Орлан дівчаті.

Після того як ми замешкали в нашій криївці, до бункеру в Радохівці прийшли зимувати Буйний, Роман, Зіна і Мала. Задума зазимував з Микитою, а Сірко і Хмара — з Назаром, який перебував у тому надрайоні. Нашу криївку будували Буйний, Роман і Сірко. Орлан сказав Буйному, щоб вони втрьох не зимували в однім бункері: коли б впала одна криївка, хтось з них залишився б живим, і через нього Орлан зміг би наладнати зв'язок з ближчими та дальшими сусідніми теренами.

Наприкінці грудня до нас прийшли Буйний і Роман, принесли вістку, що Микита щез. Він враз із Задумою підходив до хати, у якій була їхня криївка. Задума залишився кільканадцять метрів позаду, а Микита підійшов до вікна. Був уже при вікні, як нараз блиснула ракета і посипалася серія автоматних пострілів. При світлі ракети Задума бачив, як Микита упав на землю. За Задумою не дуже стріляли, хоч відступав голим полем, і ніхто не гнався, щоб його спіймати живим. Він знав місце бункеру в Радохівці, туди й подався та вже залишився дозимовувати з Буйним.

Доля Микити надалі залишилась загадкою. Майже завжди МҐБ виставляло на своїх подвір'ях в обласних або районних центрах тіла загиблих повстанців, а також викликали їхніх родичів, щоб зідентифікували вбитих. Деколи брали фіру в колгоспі, щоб підвезти тіло в район, а навіть коли везли своїм автом, завжди люди бачили. Тим часом за Микитою слід пропав, його тіла ніхто не бачив ні в дорозі, ні в районі. Випадок стався вдосвіта, отже Задума не міг далеко відійти, проте на другий день опергрупа не пошукувала його.

Можливо, з поведінки друзів Микита зорієнтувався, що

йому не довіряють, і хотів залишити підпілля. Якщо був аґентом, МҐБ могло розіграти його «загибель», щоб у підпіллі ніколи не дізналися правди про нього. Цілком можливо, що він вже був заслужив у них на відпустку, зробив важливу роботу, — може, справді з його поміччю була впрепарована бомба, від якої загинув окружний Ат, що було їхнім великим успіхом. Якщо воно справді так, тоді ґебе зумисно випустило із «засідки» Задуму, щоб той повідомив Буйного про смерть Микити. Можливо також, що вбили його через помилку або й пляново, якщо він домагався дозволу вийти з підпілля і тим самим не був їм більше придатний.

Олексій Ковальчук («Роман»). Загинув 23. 10. 1952 р. в с. Дідичі, Олицького р-ну.

З другої боку... Як кожний інший повстанець, Микита міг загинути від кулі опергрупи. Його нетактовна поведінка з населенням та деякі інші кроки не були ще достатнім доказом заанґажованости у ворожій аґентурі. В такій масовій боротьбі, якою була наша, брали участь люди з різними вдачами й темпераментами, між якими траплялись і такі, як Микита. В тих трудних умовинах так і не вдалось точно встановити, хто він був і чи справді загинув.

У групі Буйного привертав до себе увагу брат Люби, Роман, ім'я якого було Олексій Ковальчук. З 1930 року народження, походив з села Одеради, Олицького р-ну. Їх було троє дітей у батьків — він, Віра і наймолодша сестра, Ліда. Батько мав славу поважного господаря у селі, по війні люди навіть обрали його головою сільради. Але коли незабаром переконався, що від нього вимагано служити не людям, а владі, зрікся головування.

До хати Ковальчуків віддавна заходили повстанці. Роман, тоді ще Олексій, після багатьох розмов з ними і прочитання підпільних пи-

сань, так захопився повстанською боротьбою, що кинув навчання в середній школі й готовий був вступити в ряди підпілля. Спочатку його не хотіли прийняти, намовляли, щоб закінчив середню школу. В тій порі він був учнем восьмої кляси. Йому поставили умову — здобути собі зброю — з думкою, що тим його здержать. Олексій здобув зброю, відобрав її від якогось «уполномоченого», що приїхав до села. Вчинивши таке, вже не міг жити вдома. Переховувався кілька місяців на власну руку, поки врешті його прийняли в повстанці. Молодша за нього сестра, Віра, прийшла в підпілля щойно тієї осени.

Одного дня, коли Олексій був уже в підпіллі, ґебівський відділ впав на хутір, перевернув під час обшуку всю садибу й арештував батька та чотирнадцятирічну сестру Ліду. Батька засудили на двадцять п'ять років концтаборів, а Ліду — на п'ятнадцять років ув'язнення. Спочатку їх тримали в луцькій тюрмі, а після розправи перевезли батька в київську тюрму, а Лідочку відправили до Львова, в тюрму для неповнолітніх.

Під час нападу на їхню хату, матері вдалось вимкнутися з хутора, вона тепер переховувалась на людях. Віри в той час не було вдома. Довідавшись від людей, що сталося з родиною, вона теж стала переховуватись до часу, поки не пішла в підпілля. Тим часом МВД два рази її заарештовувало, випитувало за брата і знову випускало. Розуміється, вона була для них наче магнітною стрілкою, яка повинна довести їх до брата та інших повстанців. Віра дійсно контактувалася з ними, але так глибоко любила Романа, що нічим не пошкодила б йому, навіть ціною утрати волі.

Опинившися в підпіллі, Любі треба було знайти заняття, щоб бути корисною в нашому середовищі. Вона досить скоро навчилася друкувати на письмовій машинці, але слабо знала граматику, без якої не могла братися писати. Взялась я підучити Любу трохи. Опріч граматики, хотіла запізнати її в загальному з історією, географією та трохи з літературою.

Таким навчанням я займалася в минулих зимах, але з Любою не було легко — не любила засвоювати лекцій, і взагалі, вся ця наука була їй справжньою нудотою. Вона твердо знала, що любить свій народ і тих, які борються за його визволення, вірила, що ніхто не в силі вирвати з її серця тієї любови. Не розуміла, навіщо морочити собі голову, котрий з князів чи гетьманів виграв або програв якусь битву і хто за ким слідував. Ще менше цікавило її, куди пливе якась річка, до якого моря впадає. Люба добре завчила своїми ногами географію кругом Одерад, знала всі річки й озера в

її родинній стороні, те, які збіжжя в них ростуть, і того знання їй вистачало на все життя. Тільки що взята зі «світу», вона жила своїми дівочими мріями, однією ногою ще стояла там, наверху. Це була добра дівчина, з ніжним, чуйним серцем. Не зважаючи на небезпеки, увесь час помагала підпільникам — робила їм закупки в місті та сповняла інші доручення. Одначе такі, як вона, не надавалися до підпільної боротьби. Не жаліла вона за своїм узвичаєним життям, бо з утратою рідної хати, зруйнованою родиною і поневірянням по людях у неї вже його не було. Тому й опинилася в підпіллі.

Із собою принесла Люба до бункеру свою одежу, враз із великою терновою хустиною. Хустку ту виміняла мама за пуд пшениці в голодуючого колгоспника з півдня України 1946 року. Люба розкроїла її на чотири частини, одну з яких подарувала мені. Цій четвертині, свідкові трагічної історії голоду мого народу, четвертині, в якій згустились мої спогади про Любу, судилось «пережити». Я пронесла хустину крізь усі завірюхи і заметілі мого життя і зберегла як дорогоцінну реліквію з тих часів.

У ту пору, коли Західню Україну заливали валки голодуючих, батько Люби був головою сільради. Голодуючі йшли до нього за посвідками, щоб переночувати в селі. Бувши людиною доброго серця, часто він сам заночовував їх. У їхній хаті також проживав два дні перебраний за голодуючого ґебіст, який «заробляв» собі направою годинників по селах. Опісля був одним з оперативників МҐБ в Олицькому р-ні.

Хоч Люба не дуже цікавилася навчанням, мала дар розповіді, вміла цікаво передати словами пережите своє та інших, а також розповісти про події, свідком яких була. Розказувала нам про її відвідини сестри Ліди в тюрмі для неповнолітніх у Львові.

В листі Ліда, яка написала з в'язниці до своєї тітки, повідомила, що ув'язнених може відвідувати родина, Люба вибралася до неї на Зелені Свята 1951 року.

Це була її перша подорож до Львова, але, маючи адресу, попитала людей і без великого труду знайшла тюрму. Подала тюремній сторожі прізвище сестри, показала посвідку від голови сільради, і її впустили в перегородку для відвідувачів. Потім один зі сторожів пішов повідомити сестру. Невдовзі прибігла Ліда, а вслід за нею інші дівчатка. «Вони всі збігалися, як до котроїсь з них хто приїжджав», — завважила Люба.

— Сестричко! — побачивши Віру, скрикнула Ліда і припала до неї. Обі заціпеніли в обіймах і гірко, безутішно

плакали, а враз із ними плакали всі присутні дівчатка-підлітки, що обступили їх. Більшість із них рідко хто відвідував, це були діти, яких батьки були вже вивезені на заслання або сиділи по тюрмах.

Пробула Віра з Лідою два дні й одну ніч. «Гуманні» тюремні власті навіть дозволили їй переночувати в камері, в одному ліжку з сестрою. «Куди там спала, ми не могли наговоритись. Як полягали в ліжко, вона найперше шепотом спитала про брата і про те, чи ще навідуються в село повстанці, їй хотілося про все дізнатись — як родина, знайомі, як виглядають поля у цю весняну пору, чи вже перецвіли яблуні, доспіли черешні в нашому саду і хто там тепер їх зриває. Я все їй докладно розповідала, а вона жадібно всмоктувала в душу кожну вісточку зі світу».

Вони, ці діти, мусіли ще й важко працювати. Тюремна адміністрація заложила кравецьку артіль, у якій підлітки цілими днями шили на електричних швейних машинах жіночу білизну, хустини та інші речі. За працю нічого не виплачували дівчаткам, та ще й встановляли їм норму виробітку. В додаток, щоб максимально експлуатувати неповнолітніх, завели серед них «соцзмагання».

Режим не зупинявся лиш на експлуатації дітей, їх треба було «перевиховати», навчити полюбити совєтську власть. Отже заложили в тюрмі комсомол, і той, хто вступив до нього, діставав привілеї. Також увели обов'язкову російську мову, хоч багато з дітей слабо нею володіли, — вони всі були із Західньої України. Після цілоденної праці їх ще водили вечорами на мітинги і втовкмачували в голови міфи про щасливу їхню країну, про всі благодаті, якими наділяє їх «старший брат». Дехто з дівчаток вступав у комсомол, були це переважно діти, що почувались дуже осамітнені. Їхні родини зруйновані, вивезені на заслання, і вони не мали нікого, щоб їх час від часу відвідав або хоч написав листа.

Багато з дівчат хворіло від важкої роботи і недоживлення. Вони ніколи не діставали овочів, ні свіжої городини, хіба що в передачах від родини, якщо котрі з них їх одержували.

На другому поверсі була тюрма для малолітніх хлопців. Для них, оповідала Ліда, встановили ще суворіший режим, як для дівчат, навіть їхні прогулянки тривали коротше, ніж у дівчат.

Під осінь їздила Віра вдруге до сестри, повезла їй овочів, за якими Ліда так тужила. Разом з Вірою в'язнична сторожа

впустила крізь браму жінку, років тридцяти. Виявилось, вона була листоношею для тюрми. Коли привели з камери Ліду й обі сестри розридалися, листоноша, дивлячись на них, плакала разом з ними.

Цим разом Вірі не дозволили ввійти в камеру, тільки дали їм півгодини побути в перегородці, і то в присутності вартового. Поки вручили Ліді передачу, один з тюремників забрав її і перевірив. Казала Ліда, що причиною заведення суворішого режиму була поява підпільних листівок у тюрмі. Появились вони у хлопців, а ті скинули їх дівчатам. Адміністрація тюрми викрила це і з того часу заборонила заходити в камеру відвідувачам. Побачення стало відбуватися в присутності сторожа, і також завели перевірку передач.

Ліда сказала Вірі, що цими днями мають розсилати дівчат по інших тюрмах, бо цю будуть заповнювати новими заарештованими підлітками. Її вже повідомили, що буде перевезена до харківської тюрми. Важко переживала майбутню розлуку з її вірною подругою Вірою з Рівненщини, яку мали запроторити в ленінградську тюрму. Віра також була засуджена за те саме, що й Ліда, — її родина несла поміч підпіллю. Обі сестри розуміли, що це, мабуть, їхнє останнє побачення в житті, тож можна собі уявити, яким зворушливим і трагічним воно було. Вже так вони ридали, що навіть вартовий емведист бурмотав заспокійливо: «Давольно, нєчево нєжиться, всьо будєт харашо...»*

Поки закінчилося побачення, вже повернулася листоноша. Вони вийшли разом за браму тюрми. Віра мала поїзд додому щойно на другий день ранком. Опинившись на вулиці, не знала, що їй робити у Львові, де подітися до ранку. Листоноша завважила її розгубленість, заговорила, спитавши, чи не могла б їй чимось помогти. Віра поділилася з нею своїм клопотом. Та запропонувала, щоби ішла з нею на її квартиру: вона довідається точно, коли відходить поїзд, і Віра може в неї переночувати. Дівчина згодилася.

Листоноша займала одну кімнату з кухнею, в неї був чоловік, військовий, обоє українці з Харківщини. Увечорі, коли чоловік повернувся з праці, жінка познайомила його з Вірою і розповіла, в яких обставинах з нею запізналась. «Я так наплакалася, коли дивилась, як вони прощалися», — сказала до чоловіка. Він був увічливий до Віри, однак майже нічого з нею не говорив.

---

* Досить, нічого виніжуватися, все буде гаразд.

Тим часом, поки прийшов додому чоловік, зайшла на квартиру сусідка. Вона була самітня вдова, працювала на фабриці. Прийшла попитати листоношу про свою доню, що також сиділа в тій тюрмі. Вона, її доня, була ученицею середньої школи. За зв'язок з підпіллям її засудили на п'ятнадцять років ув'язнення. Поки не загострили режиму, мати часто відвідувала дочку, запізнала багато ув'язнених дівчаток, між ними й Ліду. Раз-у-раз передавала своїй дочці листи через листоношу. Нещасна мати плакала перед Вірою, кажучи, що «наші діти мучаться, хоч не зробили нічого злого», а коли листоноша вийшла за чимось з кухні, жінка сердито потрясла за нею п'ястуком: «Сліду ще по вас не стане». Потім пошепки до Віри: «Дитино, вони прийшли до нас голодранцями. Дивись, як повипасались на нашій крові».

Увечорі Віра залишилась сама на квартирі — листоноша враз із чоловіком поїхала на станцію купити їй квиток на поїзд. Вони намовляли її залишитись у них жити, якщо не має де дітися, — буде виконувати домашню роботу, вони їй за те платитимуть. Але «щоб донька порядного хазяїна ішла служити в якогось совєта — то вони цього не діждуться, — завважила ображено Люба. — Щоб хоч раз в місяць побачитись з братом, я радше пасла б тут корови, як жила у Львові». Ранком чоловік відвіз Віру трамваєм на станцію і поміг їй сісти на потяг до Рівного.

* * *

Початок зими пройшов відносно спокійно за роботою. Через осінні блукання, праці призбиралося багато. Настав уже 1952 рік, а земля все ще не була покрита снігом. На Щедрий Вечір відвідали нас Буйний і Роман. Нам недавно зіпсувалось радіо, і вони пообіцяли на другий місяць постаратись нове.

Кінчався лютий, вже настали немісячні ночі, і ми нетерпеливо очікували хлопців. Нетерпеливо, бо в нас у криївці таке витворилося, що в ній годі було довше перебувати. Хоч снігу не випало багато, зате була відлига, і нам до криївки вже підійшла вода. Зачала підходити ще на початку лютого. Ми вже так піднесли підлогу, що не можна було встати на повний зріст. Між землею і підлогою нагромаджувалася вода, і кожного вечора ми відрами вичерпували її та виливали наверх. Тим часом вода підіймалась щораз вище. Щоб не тримати ніг у воді, бо й так всі троє були вже простуджені, ми піднесли підлогу ще вище. Останній тиждень відкривалось

криївку вже два рази на день, ранком і ввечорі, аби вичерпати воду і не допустити, щоб залила нам ліжка.

Відлиги загалом дуже утруднювали життя в криївці, бо вода лилася продухами всередину. В нас була відмінна ситуація, куди важча — вода підходила здолу. Стіни ставали вологі, потім розмоклися, витворювалися щілини, і місцями вже почала обвалюватися земля. В такій криївці небезпечно перебувати. Наша криївка не була побудована солідно, не мали на це ні часу, ні матеріялу, а найголовніше — ґрунт невідповідний. Врешті-решт Орлан вирішив, що перейдемо до криївки Буйного і вже потіснимося там з місяць, поки можна буде вийти в ліс.

Нараз одного пізнього ранку чуємо домовлений стукіт, відтак з продухи переляканий голос господині:

— Слухайте!

Орлан підійшов до продухи:

— Що сталося?

— В Радохівці сьогодні раннім ранком військо відкрило бункер, ми аж тут чули, як стріляли. Кажуть люди, що бункер був у землянці, в нім сиділи хлопці й дівчата. Вони повискакували наверх і вже з землянки відстрілювались. Оповідають, що одна з дівчат ніби пробилася крізь вікно й забігла на сусідній хутір. За нею погналось військо, обложили хату і спалили. Не знати, чи вона вирвалася живою звідти, чи згоріла. Недавно кілька авт, навантажених солдатами, знову пігнались у Радохівку.

Господиня була така перелякана, що ледве вимовляла слова. Орлан сказав їй уважати, щоб своїм затривоженням не привернула до себе уваги посторонніх людей. Казав їй не відкривати криївки того ранку, почекати до вечора, але як тільки довідається щось більше, нехай заговорить крізь продуху.

В нас не було найменшого сумніву, що впав бункер Буйного. Аж несамовито ставало від думки, що не стало нараз п'ятеро людей. А Люба, як вчула, як не розридається, не заголосить: «Братіку мій, ріднесенький...» — ледве ми змогли її трохи заспокоїти.

Падіння бункеру — трагічний початок, за яким ідуть слідом облави і терор. Насамперед заарештують родину. Маючи п'ятеро осіб з однієї хати, від кожної з них ґебе щось довідається. Коли устійнять, що Орлан там перебував до середини грудня, дійдуть висновку, що в такій пізній порі він не міг далеко відійти і зазимував десь неподалік. Як грянуть облави, наша криївка їх не витримає, якщо до того часу нас не заллє вода.

Однак нам не було куди йти. Змінюючи постійно терен свого перебування, а також з конспіративних зглядів, Орлан зустрічався з місцевим населенням переважно лиш у випадках, коли заквартировував у якоїсь родини на довший чи коротший час. Тепер він залишився без єдиного теренового підпільника. Покладатись на Любині знайомства було надто ризиковно, вона розцінювала людей своїми критеріями. Навіть декого із сексотів уважала за добрих, тому що ставилися до неї приязно, маючи в тому свою ціль. Залишився лиш один Сірко, який знав, де зимував Орлан. Як довідається, що Буйний і Роман загинули, повинен буде нав'язатися з Орланом, але не тепер, коли довкруги неспокійно. Може, прийде аж на весні.

По кількох днях ми довідалися, що тіла загиблих повстанців виставили в Клевані на подвір'ї районного відділу МВД. Люди розпізнали їх. Це були Зіна, Мала, Буйний, Задума і, казали, Дуб. Останній, районовий провідник у цьому районі, був чорнявий, як і Роман, і ми були впевнені, що люди помилялися. Вправді Дуб також колись перебував у тому бункері, але тепер у ньому не зимував. Дуб походив з того ж, Клеванського р-ну, і ґебісти привели його сестру, щоб пізнавала, чи це її брат. Вона заперечила, але насправді мала б упізнати і дуже оплакувала його.

Говорили також, що один з повстанців таки вирвався з оточення і тепер спецвійсько робить на нього облави. Ним ніби мав бути Роман. Ми все те вислуховували й, очевидно, не вірили. Ґебісти часто пускали всілякі «качки», щоб прикрити справжні цілі своїх акцій. Облави роблять ніби за Романом, а насправді шукають за Орланом. Ми знали, що вхід до бункеру зроблено у землянці й пробитися з неї майже неможливо, тим більше, якщо була «всипа». А «всипа» була — хату вже вдосвіта обложено військами й обставлено кількома кулеметами, потім закидано ґранатами, які й рознесли землянку.

Також ми довідались, що за день до упадку бункеру МҐБ потаємно арештувало одну з хатніх дівчат, яка була ланковою в колгоспі. Її покликали в район ніби на нараду ланкових буряківників, тим часом «органи» взяли її на допитування. Вони вже певно знали, що в їхній землянці бункер, від неї тільки хотіли довідатися, хто в ньому живе. Не було снігу, і хлопці ходили взимку в села. Може, їх підглянув сексот. Також не відкидалося можливости того, що в іншому районі попав живим в руки органів безпеки котрийсь із підпільників, який знав про цей бункер... Всяке могло бути.

Проте фактом було, що всім обложеним вдалось виби-

тися з криївки в землянку, а декому теж із землянки прорватись. Буйний відбився два кілометри від бункеру і вже під самим лісом загинув від кулі тих солдатів, що тримали попід ліс заставу. Ще кілька кроків і, був би вирвався, хоч і тоді ще не означало, що врятувався б. День тільки що починався, ґебісти мали доволі часу на погоню, до того ж, була зима...

Багато люди розповідали про Зіну. Мабуть, спецзагін застукав їх, коли спали, бо вискочили з бункеру босоніж. Стали зводити бій із землянки і, відстрілюючись з усіх вікон, почали пробиватися з облоги. Зіні вдалось прорватися крізь вікно, вона добігла до сусіднього хутора, там вдягла чоботи господині й, користуючись другими дверми, вимкнулася з хати. Пішла попри забудування і виховзнулася з хутора. Солдати гналися за нею, але, поки добігли до хутора, не зразу зорієнтувались, що Зіна вже покинула хутір. Оточили хату, кричали, щоб вийшла, а коли не було висліду, хату запалили з думкою, що вона буде пробиватися з палаючої хати, а ні — то згорить у ній.

Тим часом Зіна добивалась до того самого лісу, що й Буйний. За нею теж стріляли, проте їй вдалось згубитись у лісі. Вона недавно прибула в Клеванський р-н, не знала тут людей, крім родини, у якої лікувала мене в криївці. Зіна дійшла до тієї хати, однак у криївку не хотіла заходити. Пройшло кілька годин, вже й смеркло, поки по її слідах витренований собака завів ґебістів під саму хату. Застукали у двері, домагаючись, щоб господиня їм відчинила. Зіна тут добре орієнтувалась у забудованнях, знала, що з хати є вихід до клуні, а з неї — на город. Вона ним скористалась і подалася в напрямі залізничної лінії. Ішла попри залізницю Рівне — Луцьк, мабуть, маючи на меті дістатись в околиці, де знала населення, а насамперед, згубитись від переслідувачів. Усю ніч ішла. Удосвіта, вимотана з решток сил, не маючи де подітись при залізниці, дісталась на горище хати будочника на перестанку Ставки.

Ранком ґебісти зі своїми собаками там її дослідили, і будочник та його жінка стали свідками останнього бою Зіни з ворогом.

Зразу оточили хату, тоді стали намовляти Зіну, щоб здалася в полон.

— Мені смерть буде милішою, як мала б дивитись на ваші бандитські обличчя, — відгукувала їм з горища Зіна. — За всі муки мого народу з вами ще розплатяться! — переповідала її слова жінка будочника, а за нею з уст-до-уст переказували люди.

Ґебісти не зважали на її мову, все ще намагалися взяти її живою, але, коли котрийсь із солдатів пробував вилізти на горище, вона в нього стріляла зі свого пістолета, єдиної зброї, що мала. Тоді майже останнім набоєм відобрала собі життя, залишаючи на подолі написані слова: «Тут гине Зіна». На день пізніше її тіло виставили у Клевані побіч чотирьох друзів. Так зблиснуло і погасло життя незабутньої Зіни. Вона любила співати пісню *Я бачив, як вітер берізку зломив.* З того часу мені здається, що пісню ту написано з думкою про Зіну, яка була сонцем для багатьох повстанців, поки одного сірого зимового ранку, в самітній будці при залізниці, воно не зайшло за гору...

Було четверте березня. Досвіта господиня поїхала до Рівного за хлібом, і ранком не відкривалось криївки, щоб вичерпати воду. Вона ще не повернулася з міста, як перед вечором її донька повідомила нас, що люди говорять, ніби сьогодні опергрупа відкрила бункер у Сухівцях. У ньому загинув старший чоловік без ноги і ще один або й двох повстанців. Нині сполудні наїхало в наше і також у сусідні села повно війська МВД. Привезли з собою кухні, харчі та розквартирувалися.

З її розповіді Орлан відразу зорієнтувався, що загинув визначний графік Зот-Бей. Орлан знав, що Зот перебував у надрайоні Буйного. Велика незаступна втрата в нашій боротьбі...

Пізніше, вже весною, Орлан точніше довідався про обставини його смерти. Загинув Зот, як і не один повстанець, зовсім випадково. Його бункер забезпечував Назар усім потрібним — харчами, матеріялами до праці. Коли МВД викрило криївку Буйного, Назар хотів перевірити, яка ситуація біля Зота, чи все там гаразд. Тільки що він увійшов у хату, як за ним зайшов озброєний уповноважений. Оба, заскочені, зчепились за зброю, позмагалися й вискочили з хати. Уповноважений побіг прямо до сільради, подзвонив у район до МВД, і ще тієї ночі наїхало на хутір опервійсько.

Увесь день шукали бункеру і не могли знайти. Вхід був дуже добре замаскований. Може, були б не знайшли, якби не вжили хитрости. Ґебісти зразу розділили всіх членів родини і допитували кожного зокрема, але ніхто не признавався. Врешті ввечорі прийшов до господаря начальник МҐБ і з тріюмфом заявив: «Ну, давольно валять дурака*. Знаємо вже, що в тебе

---

* Ну, досить клеїти дурня.

є бункер, жінка сказала. Тепер не будемо тебе більше випитувати, чи є він, лиш показуй, де вхід!»

Господар аж застогнав, схопившись за голову: «Ах, не видержала! Будь ти проклята!» — і показав вхід.

Тим часом жінка ні в чому не була винна, до нічого не призналася.

З ТОГО СВІТУ

У розтривожених селах запанував ще більший неспокій. Безсумнівно, закроювались облави не на день-два, а на тижні, а то й місяці. Треба було знову вирішувати, чи залишатися тут, чи відійти та куди відійти. Орлан став випитувати Любу про знайомих їй людей і про те, в кого з них, на її думку, можна б перебути деякий час. Вона врешті вже й сама не знала, на кому спинитись. Я знов наполягала, щоб вийти взагалі з Клеванського р-ну, тоді як Орлан не наважувався партизанити з таким тереновим, як Люба.

Був уже глибокий вечір, коли Орлан, вагаючись, вирішив залишити криївку. Спакувавши найпотрібніше, відкрили зсередини вхід. Поки ми відійшли, Орлан послав Любу до хати розбудити дівчину — нехай зразу же замаскує вхід, бо хто знає, чи вже ранком не буде облави.

Ми подались полями в Олицький р-н, на хутори села Дідичі, до Любиної знайомої родини. Ніч морозяна, місячна, але добре, що хоч снігу небагато. Дорога далека, так що ми туди добилися щойно над ранком, втомлені, промерзлі. Так би хотілось зайти в теплу хату або хоч на горище, щоб зогрітись і відпочити.

Застукала Люба у вікно, почекала, а зсередини ніхто не озивається. Застукала вдруге, втретє, тоді стала казати, хто вона, і просити, щоб відчинили їй двері. В хаті ледь заворушились, але ніхто не відчиняв дверей.

Стало розвиднюватись, іти кудись звідси не було вже часу. Ми зайшли в клуню. Люба ще залишилась біля дверей з надією, що, як проясніє, господарі впізнають її і вийдуть до неї з хати. Вона довго не поверталася. Орлан ще раз пішов під вікно, сам заговорив до хатніх, але звідтіль і надалі ніхто не відзивався. Зачувши нас, сусідній собака так розбрехавсь, аж заливався. З хати вийшов сусід заспокоїти собаку і подивитись, на кого він так бреше. Якраз вийшов з хати тоді, коли Орлан і Люба верталися без результату до клуні, і він їх побачив.

Клуня була порожня, до половини розібрана, в неї намело доволі снігу. Лише в одному куті лежала невеличка купа

соломи. Ми не знали, яка тут ситуація, чи також проходять облави, не знали, як поведеться родина, хто такий сусід і що він зробить.

Ранком зайшла в клуню господиня по солому для корови. Побачивши повстанців, накинулась на Любу, чому привела нас, адже повинна знати, що в них небезпечно. Орлан різко перервав її нарікання:

— Ви людина без серця, коли навіть не відозвалися з хати, хоч впізнали Віру. Так чи йнакше, ми будемо тут днювати, і ви поводьтеся зрівноважено.

Жінка намовляла, щоб ми вийшли від неї, навіть тепер, у білий день, і пішли в ліс або до Любиної тітки, що живе в сусідньому селі, бо нам у неї перебувати дуже небезпечно. Розуміється, пропозиція була божевільна — іти нам серед дня в ліс зі зброєю, коли скрізь нишпорить військо. Та їй було байдуже, що нас зустріло б зараз же за її подвір'ям, аби тільки не наразити себе на небезпеку.

— Ви не знаєте, що говорите, — знов перебив її Орлан.

— А може, і знаєте, та вам байдуже. Ми нікуди звідси не підемо.

— Тоді я запораю корову і піду з хати на цілий день.

— Ідіть собі, тільки принесіть нам якогось коца або щонебудь, щоб прикритись. Бачите, який мороз, ми тут до вечора замерзнемо.

Він попитав її, який тут стан. Відповіла, що відколи впав бункер у Радохівці, тут не перестають проводити облав. У її садибі вже кілька разів шукали і перевертали все, ще вчора тут були, шукають ніби Олексія (Романа), що прорвався з бункеру в Радохівці. Певно, тому, що тут його родинні сторони, вони за ним роблять облави.

Тоді спитав Орлан, хто живе в сусідній хаті.

— В них є зять-приймак, він зі східніх областей, працює в районі. Я йому не довіряю, боюсь його. Хіба він вас бачив? — спитала перелякано.

— Ні.

— Ну, то слава Богу, а то він напевне зголосив би. Пообіцяла принести щось нам вкритись і вийшла з клуні.

Якщо сусід така вже погана людина, то тепер ми могли з точністю обрахувати, скільки годин життя нам ще залишилось. У нас була мапа, спитали Любу, як далеко звідси до району, і устійнили, скільки візьме часу, поки наїде сюди військо. А може, він і не такий поганий, як про нього думала жінка, побачимо, переконаємось на власній шкурі. Було п'яте

березня, і мені прийшло на думку, що це друга річниця смерти Тараса Чупринки. Хто знає, чи наш день смерти не збіжиться з його...

В очікуванні невідомого день тягнувся роком. Господиня більше не навідалась до нас, не принесла нам нічого вкритись, ні куска хліба. А був день дуже холодний та ще й з вітром, ми скачаніли і дриґотіли з холоду. Не тільки що клуня була напіврозібрана, але ще й стежка вела через подвір'я, так що не могли навіть походити по клуні, щоб розігрітися. Час від часу таки проходжувались хильцем, а то були б замерзли. Крім всіх лих, ще й на душі було вкрай гірко, що найшли на таку безсердечну жінку. Не вперше стрічали людей, що боялися, — в таких жорстоких умовинах не можна було не боятись, але коли меч не звисав безпосередньо над їхньою головою і хвилево проходила загроза, вони отрясалися зі страху і знов озивались до нас добром.

Щойно коли смеркло, жінка прийшла до клуні, щаслива, що день пройшов спокійно, і принесла нам теплу вечерю. Хоч які ми були голодні й перемерзлі, не доторкнулись її вечері. Орлан тільки сказав їй:

— Я вже роки в підпіллі, але більш грубошкурої за вас людини не зустрічав. Ви не варті, щоб вам подати руку, і не гідні, щоб на ваше подвір'я ступила наша нога.

Вона не образилась його словами.

— А ви думаєте я їла весь день? Я втекла з дому і просиділа в сусідах, чекаючи стрілів на моїм подвір'ї.

— Ви то сиділи в теплій хаті й чекали, а нам навіть пожаліли якогось лаха принести.

Господиня з розмислом не принесла нам нічого. Якщо б ми загинули, виправдувалася б, що зайшли в клуню без її відома і вона навіть не знала про нас. Коц або будь-яка річ обтяжували б її. Вона ще не цілком пізнала совєтське правосуддя, не зрозуміла, що, коли б нас викрили в тій клуні, її не врятувало б те, що ми костеніли весь день.

Як і минулої зими, ми й тепер, покинувши розмоклу криївку, перейшли з терену, де облави тільки починалися, в околиці, де вони вже відбувались. Після гіркого досвіду бідна Люба була така розчарована, що й не знала, куди і до кого нам тепер іти. А треба було кудись іти. З того всього вирішили піти в Одеради, до її тітки. Тієї тітки, в якої донедавна Люба, а мати ще й досі, переховувалася, якій ґебісти ніколи не давали спокою. Орлан був свідомий того, що гіршого місця годі було знайти для нас. Однак неухильно і послідовно

наближалась пора, коли все частіше треба було робити ризико-вні кроки, з повною свідомістю, що вони несуть нам загибель. Альтернативи не було.

Підійшли під хату, неосвітлену, хоч уже сутеніло. Люба застукала у вікно, відтак тихцем заговорила. Тітка відчинила двері, і ми ввійшли всередину. На наше привітання тітка не відповідала ні слова, лиш обперлась об стіну і скам'яніла.

— Тітко, що з вами? Не впізнали мене? — приступила ближче до неї Люба. А вона далі мовчить, тільки руками, як невірний Тома, торкається Люби. Потім як не кинеться до неї, стане пригортати до грудей:

— Моя ж ти дитинонько, голубко моя, сухотонько. Це справді ти, Вірочко? Це не сон? Я ще не вірю. Коли до нас донеслась вістка, що в Радохівці загинули дві дівчини, ми думали, що між ними була ти. Ми очі виплакали за тобою. Мені з того часу емведисти не дають спокою, впадають щодня, перевертають усе в хаті. Хай перевертають, і так жити не хочеться. Кажуть, що шукають Олексія. Я вже кілька днів нічого не варю, не їм, — жалілась сердешна тітка.

— Вони неправду кажуть, тітко. Він там загинув, у Радохівці.

— Ой, дитино моя... — заголосила тітка. Вона дотепер ще надіялась, що Роман живий, поки Люба не спопелила її надії.

— Тихо, не плачте, — твердо сказала Люба. — Годі, так треба. Завтра, може, я загину, немає боротьби без жертв.

Я була заскочена поставою Люби. Сама розчавлена горем, ледве позбирала сили, прийшла до себе, а тут ось як говорить.

Орлан розпитав тітку про ситуацію в селі та поцікавився, чи можна в неї заквартирувати, як вона думає?

— З дорогої душі, я не боюся за себе, але боюсь, щоб ви не загинули. Тут щодня впадає опергрупа. Я не маю нічого проти вашого перебування, а ви рішайте самі.

Спитала Люба про матір. Тітка сказала, що вона ночує в селі, й назвала хату дівчини-сироти. Люба її знала, і ми подались до дівчини. Це був куди кращий вибір, аніж залишатись у тітки.

Дівчина вийшла до сусідки, і мати, думаючи, що це вона повернулась, відчинила нам двері. Побачивши перед собою Віру, впала в шок, а коли донька заговорила, то стала відпекуватись, що зовсім її не знає. Нещасна мати думала, що її Віра вже не живе, що це лиш емведівська провокація, і треба

було дати їй кілька хвилин, щоб отямилась і прийшла до себе, та Віра нетерпеливилась.

— Мамо, перестаньте трястись, як в лихоманці, і не прикидайтеся, що не впізнали мене.

Коли мати врешті впевнилася, що це справді її Віра, вона дещо заспокоїлась. Тоді стала потоком виливати перед нами все своє горе, нарікати на переслідування владою, поневіряння між людьми. Як нестерпно важко мусіло бути їй, ще донедавна статочній і поважаній господині, стукати тепер у людські двері і просити, щоб прийняли її переночувати однудві ночі, перебути день. Кожне її слово ранило серце, вона була образом усіх наших матерів, наших розбитих, порозкиданих по тюрмах і лаґерах родин. Як завжди, Орлан поговорив з нею, розрадив, і видно було, що їй, хоч на короткий час, поки з нами, стало легше. А може... може, наші слова будуть їй рушником Вероніки на тернистій дорозі життя...

Тут можна було переднювати — хата не підозріла, дівчина співчутлива до нас — і, якщо не буде більшої облави, навіть перебути кілька днів. За розмовами з мамою ми просиділи в теплій хаті всю ніч. Досвіта вибрались на горище, а Любина мама ранком подалася до своєї сестри. Домовилися, що вдень провідає, який стан у селі, чи не наїхало військо, і ввечорі нас повідомить.

Власницею хати була дуже вбога дівчина. Вона вибиралась виїхати весною на Херсонщину, в якийсь радгосп, з надією, що там буде їй легше прожити. Не мала нічого, щоб нам хоч раз на день зладити їжу, й Орлан намірився післати її ранком в Олику, щоб купила харчів за наші гроші. На лихо, від самого ранку взялась завірюха, сніг так валив, що важко було за поріг вийти. Мови не могло бути про подорож, ще й пішки, в Олику. Ну, думала я, де тонко — там рветься, все так погано складається, що, виходить, має прийти нам кінець.

* * *

Ми просиділи на горищі до вечора. Смерком почули, як хтось увійшов до хати. По розмові впізнали голос матері Люби. Ми ще трохи затримались на горищі, чекали — нехай більше потемніє надворі.

Через якої півгодини знову двері проскрипіли, хтось прийшов у таку лиху погоду. Наслуховуємо і чуємо — той хтось лізе прямо до нас на горище. Орлан схопив напоготів автомат, ми обі сягнули за пістолети і чекаємо в напрузі.

Відблиск снігу крізь віконце на горищі трохи проріджував темряву. Бачимо — в отворі з'явилась голова, потім біля входу встав на весь зріст Роман у білому маскуючому плащі.

— «Слава»! — з широким, щасливим усміхом рвонувся він до нас, але, побачивши зброю в руках, здержався.

— З ким ви сюди прийшли? — спитав Орлан.

— Сам. — Він зорієнтувався, що його поява заскочила нас. Ще б пак! Бункер провалився, його п'ять жителів лежали мертві на подвір'ї районного МВД, а тут перед нами з'являється Роман. У мозок насувалась інша думка: чи не взяли його раненого, не підлікували, він заломився і прийшов сюди з групою емведистів? На горищі було темнувато, годі розгледіти його обличчя, тільки зуби біліли в широкій усмішці.

Не так думала Люба. Почувши його голос, вона як не скрикне: «Братіку мій!» — і рветься до нього.

— Сиди, не кричи, — схопив її Орлан за руку. Тоді почав ставити питання Романові.

Вся та з'ява тривала хвилину-дві, поки не прояснилася ситуація. Важко повністю передати наші почуття на вид повернення Романа з мертвих у життя. Це було найбільше свято Воскресіння, яке довелось мені пережити. Бувають у житті різні радості, а ця була радість благодатна, така, що овіває людину на вид чуда. Чудом врятувалася одна людина. Орланові ще й велика поміч — він уже мав теренового біля себе. Також багато краще для пораненого Романа, бо тепер я могла доглянути йому рани.

Щоб прояснити ситуацію, ми засипали його десятками питань. Однак слід було зразу подумати над нашим становищем. На думку Романа, який добре знав терен і людей, ця хата не була підходящою на перебування в ній протягом довшого часу. Тим часом сніг не переставав падати, і через добу було б ще важче проходити заметеними снігом полями. Порадившись з Романом, Орлан вирішив відійти ще тієї ночі в намічене Романом село. Подякували дівчині, що прийняла нас у такий важкий і небезпечний час, попрощались з матір'ю та подались у дорогу.

Погода скаженіла, сніг як почав падати зранку, так дотепер не переставав, мела завірюха, закручувала сніг у стовпи. Ми ще на подвір'ї застрягли в заметі, а коли вийшли на відкриті поля, нас там прямо засипала снігова буря. Із задерев'янілими колінами, перемоклими ногами, у змагу зі стихією, ледве пройшли вісім кілометрів за цілу ніч.

Ми добились до одного хутора в селі Хорлупи, Олиць-

кого р-ну. Післали Романа розбудити господарів, а самі стали під повіткою. Поки він вернувся, мені з холоду задеревів язик, щось хотіла спитати і не могла вимовити слова. Врешті опинились у теплій хаті. Родина була численна, багато дітей, господиня щиросердна жінка, тільки дуже боязка. Зате господар похмурої вдачі і, як опісля побачила, часто на всіх сердився. Це була не найкраща родина, яку я зустрічала, перебуваючи в підпіллі, проте настільки добра і чесна, що не зрадила б повстанців. Вони були дуже вбогі, з обмеженим кругозором, не надто привітні, тому й не мали поваги у селі. Ніхто не підозрював би, що до того колгоспника могли заходити підпільники, одначе, коли провадились загальні облави, його садиби також не поминали.

Ми заднювали на горищі, і господарі, думаючи, що ввечорі відійдемо, поводились спокійно. Вдень Орлан покликав до себе господаря, спочатку гарно з ним поговорив, розказав, що діється в нас і в світі, потім заявив, що плянуємо затриматися в нього, поки сніг не зійде. Сніг надалі, вже другу добу, падав безперервно, і хто його знає, як довго лежатиме, а було щойно 7-го березня, так що Орлан приготовляв дядька на які два тижні нашого тут перебування. Знаючи, що родина вбога, Орлан дав йому грошей, щоб узяв коней з колгоспу і поїхав в Олику, купив муки і картопель. Воно не дуже привертало увагу — багатьом колгоспникам не ставало продуктів, так що змушені були докупляти в місті на базарі.

Коли Орлан поговорив з господарем, він під враженням його мови згодився на наше перебування в нього. Але як сказав про це жінці, та стала йойкати й ойкати і так довго не переставала, поки не змінила думки чоловіка. Бачимо, за яку годину він знов лізе по драбині до нас, віддає Орланові гроші й каже, що вони так уже бояться, що ні в якому разі не можуть згодитись на наше перебування. Можемо пересидіти в нього кілька днів, він поділиться з нами своїм останнім, але не хоче, щоб ми залишались надовше.

— Добре, увечорі ми ще поговоримо, — відповів Орлан. Він хотів більше дізнатися про ту родину від Романа.

Відійти звідсіль було навіть фізично неможливим. Снігу вже стільки навалило, що не те що полями, навіть дорогами і стежками між хуторами люди мало ходили. В Олицькому і Клеванському р-нах надалі провадились облави. Хорлупи були крайнім західнім селом району, господар не підозрілий властям, і це робило його хату трохи безпечнішою за інші місця. До того, ще й Роман не міг багато ходити: рана занедбана,

витворилась інфекція, і треба було її зараз же лікувати, поки не пізно. Тепер Орлан вирішив інакше говорити з родиною.

Увечорі, як тільки ми зійшли в хату, я взялась робити Романові перев'язку рани. Куля ввійшла йому в ліве рам'я, а вийшла вполовині спини, близько хребта. Входовий кінець рани вже став заростати, і довелося знов його відкрити. Рана була дуже довга, і я не мала чим протягати крізь неї бинта, тому затягала з двох кінців, далеко як лиш могла, щоб вигоїлася всередині. Тільки прочистила вхід і вихід, як з двох кінців рани цюркотом полилась густа зелена ропа. Роман ще й мав переморожені пальці на ногах, бо прорвався із землянки босоніж, а також переморожений ніс. Все це тепер йому напухло, свербіло і треба було лікувати.

Отже я робила перев'язку, Люба мені помагала, а Орлан говорив з родиною. Спочатку розважним тоном указував їм на факт, що вони не перші, нам багато людей помагало і помагає, і це не лише ласку вони нам роблять, але і їхнім обов'язком є допомогти, коли така поміч конечна. Його слова, здавалося, знову трохи заспокоїли господаря, однак його жінка далі вела своє: «Я боюся, ох, я боюся». Тоді Орлан заговорив до них інакше.

— Ми будемо у вас квартирувати, поки не настане чорна стопа і поки рана у Романа трохи не залікується. Якщо ви нас висилаєте з хати тоді, коли в тій заметілі самі не можете пройти навіть до сусіднього хутора, якщо ви такі без серця люди — ідіть до району, зголошуйте про нас, коли хочете нашої крови. Поки загинемо, ми наперед зведемо з хати бій, вся ваша господарка піде з вогнем, бо емведисти від того почнуть, що підпалять хату. Ми тут загинемо, але ясно і твердо вам кажу, що зараз нікуди не підемо. Якби не така люта пора — ми б не хотіли слухати вашого йойкання.

Господарі аж роти порозкривали із заскочення.

— Що ви таке говорите, — почала жінка, — де ж ми пішли б на таку підлість, щоб на вас зголошувати на емведе. Ми вас любимо і не хочемо вашої крови, тільки дуже боїмося. Але якщо ви намірені таки залишитися в нас, то вже хай буде, що Бог дасть. Може, сніг не буде довго лежати, може, не буде облав, і якось перебудемо всі.

Не маючи іншої ради, вони помирилися з долею. Ми розуміли їхній оправданий страх, але коли самі жертвували усім, почували за собою моральне право дамагатись підтримки і зрозуміння народу, бо без його співучасти було б неможливо далі провадити боротьбу.

Сидіти довший час на горищі було небезпечно, треба збудувати якусь криївку. Тим часом снігу насипало так багато, що до криниці на подвір'ї господар прокопував тунель. Єдине місце, де її можна вибрати, був хлів, він стояв напівпорожній, лиш одна корова, все інше забрали до колгоспу.

Намучилися ми доволі, поки збудували маленьку криївку. Поранений Роман не міг копати землі. Він та ще одна з хатніх дівчат постійно тримали на подвір'ї стійку. Орлан копав, Люба і я виносили землю, а деколи помагав нам їхній підліток син. Орлан уже не раз копав, а для нас обох це був, сказати б, дебют. Люба прийшла в підпілля недавно, була здорова, заправлена до фізичної роботи, зате я зовсім не мала до неї сил. Яка ж важка та землиця, коли її треба виносити кошами. Після такої ночі всі кості боліли, а незвиклі до важкої фізичної праці руки вкрились міхурами, зашершавіли, що й перев'язку Романові було важко ними робити. Але свідомість того, що більше немає кому нам помогти, додавала витривалости. За які п'ять днів у нас вже була криївка.

Насправді її не можна було навіть назвати криївкою, це був радше сховок, де можна нам чотирьом сидіти рядком або лежати. Їсти виходили наверх, так що бачили денне світло два рази в день, і також тоді робили руханку. Романа я перев'язувала в криївці, її залишали на той час Орлан і Люба, щоб дати нам більше місця. Найсумлінніше нас доглядала найстраша донька господаря, вона була до всіх, як рідна любляча сестра. Взагалі, діти ставились до нас прекрасно, залюбки прибігали у хлів, коли ми виходили з криївки. Один їхній син був німий, сердега. Він так прив'язався, що кожний раз, як тільки відкрилось криївку, був біля нас, хотів чимось помогти, потім старанно маскував за нами вхід.

Тепер, коли ми вже зажили в криївці, слід розказати Романову одіссею.

За кілька днів до падіння бункеру прийшов до Буйного в якійсь-там справі районовий провідник Дуб і затримався, поки настануть темні ночі. Тим часом напередодні того рокованого дня визвали до району хатню дівчину-ланкову ніби на нараду ланкових. Настав уже пізній вечір, а вона не поверталася. В криївці занепокоїлися, чи часом не арештували її там. Зіна наполягала, щоб ще тієї ночі залишити криївку, але Буйний відтягав, казав почекати один день і не робити руху, бо до весни ще далеко. Увечорі полягали спати, лиш один залишився на слуху.

Зачувши досвітком стукіт багатьох чобіт на криївці, варто-

вий розбудив усіх. Наверху вже розгортали сніг біля однієї продухи, і всередину посипалася земля.

— Большевики! — хтось сказав, хоч це всім вже було ясним.

Роман підліз по драбині під саме віко входу, щоб послухати, що діється в хаті. Чув, як в землянку ввійшли солдати й один сказав: «Ну, что? Варіш завтрак бандітам?»* Відтак забряжчала покришка, мабуть, заглядав у посуд. Інший виліз на піч і постукав у стіну, звідкіля був вхід до бункеру.

Роман тихцем зліз й розповів почуте. Більше не було сумніву, ґебісти знали точно, де криївка. Буйний поспішно знищував важливіші документи, жінки помагали йому, ламали письмові машинки. «Казала, залишім криївку», — дорікнула Буйному Зіна. За той час спецвійсько вигнало з хати родину й обложило землянку.

Хоч виглядів на врятування не було, вони вирішили все одно пробиватись наверх. Першим пішов Роман. Тихо підліз під вхід, блискавично відкрив віко й кинув у землянку ґранату. Посипались стіни, шиби випали з вікон. Кинув другу ґранату і, як тільки вона розірвалась, вискочив зі своїм автоматом у землянку. За ним Дуб, Буйний, всі босоніж, бо не було часу взутися. Жінки подавали наверх усю зброю, яку лиш мали в бункері, і тоді самі вискочили. Двері в землянці ґебісти відчепили, а навпроти, замаскувавши за деревом, примістили кулемет.

Повстанці стали пробиватися із землянки. Яка там різниця — так чи так вони загинуть, то вже краще з пробоєм. Найперше звели із землянки бій, стріляли на облогу з вікон у всіх можливих напрямках, а військо сікло на них з кулемета. В землянці було темно з пороху, і зброя затиналася. Жінки гарячково прочищали цівки автоматів, подавали чоловікам, а ті давали їм свіжу зброю до прочищення. Першим упав важко поранений Дуб — його просік кулемет крізь груди. Він опустився на долівку і спокійно, без стогону промовив: «Прощайте, друзі, я вмираю», — і через кілька хвилин умер в калюжі своєї крови, з автоматом у руці. Це вперше Роман побачив, як умирає повстанець. «Яка вже була безвиглядна ситуація, а я стояв і глядів на нього з подивом, що він стрінув смерть так спокійно, без хвилювання», — розказував Роман.

Намітили одне вікно, крізь яке вирішили пробиватися, хоч насправді вибирати не було з чого. Знов же першим

---

* Ну, що? Вариш сніданок бандитам?

вискочив Роман. Недалеко був ліс, але він туди не подався, а вибіг у поле. Був зодягнутий лишень у сорочку і штани, босий, ніс автомат, що затявся ще в землянці, і мав ще пістолет при собі. За ним густо сікли з автоматів. Терен там горбкуватий, і з тієї сторони, від поля, військо не тримало застави, розраховуючи, що навіть якби хто з повстанців прорвався з облоги, то буде пробиватись в напрямку лісу. Під лісом розташувалася густа ворожа застава. Вже в полі Романа поранено, однак устиг відбігти за горбок, де його вже не досягали ґебівські кулі. Він подався полями в інший ліс, що був подалі від місця трагічної події.

За ним пробився крізь вікно Буйний, потім — Зіна й Задума. Дружина Буйного, Мала, не пробивалась. Загинула вона від кулеметних стрілів, ґранати чи сама відобрала собі життя, Роман не знав. Оглянувшись, ще бачив, що Буйний досягав лісу, де і загинув. Задума далеко не відступив, його скосили автоматні серії близько землянки. А доля Зіни була нам вже відома.

Увесь день просидів Роман босий у лісі на снігу. Відморозив собі ніс і пальці на ногах, простудився і дістав гарячку. Щойно перед вечором приїхав у ліс селянин по дрова. Роман пізнав його, той чоловік був з довколишнього села. Він завіз Романа до своєї хати. Жінка промила рану, забандажувала полотном. Також помила йому ноги, посмарувала олією, обвинула, і він залишився в них через ніч та наступний день. Родина була не підозріла, жінчин брат працював у совєтській адміністрації, та через те вже й вона була в очах влади «надійною».

В хаті був малий хлопчина, син господарів, його страшенно цікавила присутність Романа і все, що довкола нього відбувалося.

— Хто цей дядя, мамо? Чому ти мила йому ноги і чому він залишився в нас? — допитувався хлопець.

Він був говіркий, любив розповідати іншим дітям про все, що діялося в хаті, тому мама весь день не випускала його надвір.

Треба, однак, було їй вийти за чимось у село. Залишила хлопця в хаті з Романом і хату замкнула. Тим часом прийшов її брат і бригадир кликати на роботу до колгоспу. Постукали, але ніхто не відчиняв дверей, тільки малий сидів у вікні. Побачивши його, дядько спитав, де мати.

— Десь пішла, — відповів хлопець крізь вікно і відразу почав: — У нас є якийсь дядя. Мати мила йому спину та

ноги, і було так багато крови, ох! Він, певно, хворий. Цей дядя має винтовку, він тепер у другій кімнаті.

Всі ті інформації слухав не тільки його дядько, але й бригадир. Брат відразу розшукав на селі сестру, все їй переповів, і вона, налякана на смерть, прибігла додому. Як лиш надворі стемніло, хворому Романові треба було покинути хату.

Решту днів перебував у всяких знайомих людей, але ніде не міг довго загріти місця. МҐБ взяло до уваги, що, мабуть, він подався у свої родинні сторони і тому поширило терен облав також і на Олицький р-н.

Якраз тієї самої ночі, що й ми, він уперше зайшов до своєї тітки, лиш у пізніших за нас годинах. «Знав, що її хату назирають, але щось мене штовхало зайти до неї», — казав нам. Від неї довідався, що ми недавно там були. Зважився заризикувати, заднював у тітки, і коли ранком у сніговію прийшла мати, то сказала йому, де ми заквартирували. Увечорі вислав матір до нас, повідомити про нього, а вона прийшла і нам нічого не сказала, аж поки ми самі його не побачили.

* * *

Нарешті скінчилася зима, одна з найважчих наших зим у підпіллі. Облави у Клеванському і Олицькому р-нах тривали аж до Великодня. Спецвійська застосовували тепер іншу тактику обшукувань. Раніше одна група війська перешукувала господарство, опісля приходила інша і знов шукала і перевертала все. Тепер не замінювалися, тільки ті самі шукали на одному місці довго і дуже докладно. Однак облави не принесли їм бажаних результатів, не загинув ні один повстанець, не знайшли ні одного бункеру. Та навіть якщо МҐБ і не мало більших успіхів, облавами залякувано населення.

Першого квітня ми залишили криївку і подались у Котівський ліс. За час нашого перебування родина вже звикла до нас, і діти з сумом прощалися з нами. Німому синові лише сльози стікали по змарнілих щоках, він найбільше з усіх до нас звик.

Тихий, задумливий ліс... У ті роки до нього вели криваві сліди не одного пораненого повстанця, гоненого опергрупами і спецвійськами МВД. Всі ми, переслідувані облавами по селах, знаходили в ньому пристановище.

Прийшла весна, і Орланові треба було наладнати зв'язки з людьми. Яке щастя, що мав Романа, який знав околицю. Деякі зв'язки, як з надрайоновим Віктором, були визначені

тут, у Котівському лісі. Вони оба, Орлан і Роман, вийшли на визначене місце зустрічі, одначе від Віктора ніхто не приходив. Покищо нам не було відомо, чи він пережив зиму. Вечорами ходили в село по харчі. Мабуть, вперше за всі роки в підпіллі довелось Орланові самому організувати харчування. Здобувати поживу не було легко, тут села вбогі, а відколи позакладали колгоспи, населення ще більше зубожіло. У весняну пору, на переднівку, багато людей жило впроголодь. Тому й ми розділяли і розчисляли кожен кусник хліба, кожну жменю крупи.

Настала Страсна субота. Вже сполудня в лісі затихло, замовкло гупання сокир дроворубів, не доносився скрипіт возів. Люди готувались до Великого Свята. Ми також почистили одяг, скупались у сніговій воді, наділи чисту білизну, впорядкували постій. Були майже певні, що в тій частині лісу немає на стоянці нікого з повстанців і завтра ми будемо тут одинокі на весь квартал. Будуть ще оперативники, але в нашій книжці вони не записані людьми.

Увечорі пішли наші «хлопці» по «свята». Ми обі й не думали спати, тільки наслуховували, чи не чути стрілів, чи не найшли де на засідку. Вже стало розвиднюватися, коли, зачувши шарудіння їхніх кроків, вийшли їм назустріч. Вони, обляпані до пояса болотом, повернулися з села з напівпорожнім наплечником. Роман, незрівнянний, золотий Роман, обмураний, як чортик, однак, широко, дитинно усміхався. Він був собою дуже вродливий хлопець, кароокий, високий, стрункий, з гарним лицем. З нього ще просвічувалася прямодушність юнака, особливо помітна в його солодкій широкій усмішці. Я запам'ятала її від першого разу, коли конвоював мене ранену з лісу минулої осени. Він зумів пронести ту усмішку крізь усі страшні переживання, зазирання смерті в вічі й усе ще її зберіг і нею приманював до себе.

— Христос воскрес, — привітали їх.

— Воістину воскрес.

Попитали, що принесли.

— Ми й самі не знаємо, — відповів Орлан. — Мабуть, нічого особливого, бо господар вийшов до нас, заляканий такий, і каже, що біля його хати опергрупа тримала дві ночі засідку. Боявся, чи й тієї ночі її не було. Не міг зробити нам закупок у місті, тільки трохи дав щось там свого.

В наплечнику був буханець чорного хліба, з півкілограма сала і стільки ж пшоняної каші. Зварили ми кашу, запарили з лісового зілля чаю, без цукру, і так провели Великдень. День був прекрасний, у лісі панував якийсь урочий спокій,

лише пташки по-весняному заливались у щебетанні. З села ледь доносився гомін дзвону.

Цей Великдень у 1952 році смутком відтиснувся в моїй пам'яті. Не через убогий харч, а через гірке відчуття самотности. В такий день болючіше сприймається пережите, в такий день хочеться оглянутись назад, перелисткувати картки минулого.

... У мене колись була рідна хата, де під ласкавою опікою матері пройшло моє дитинство, юність. Батьки доглядали нас, піклувалися, а мені все ще чогось бракувало. Нетерпеливилося залишити батьківський дім, вийти поза межі села, пізнати незнане. Сьогодні думкою вертаюсь до вас, засідаю з вами до великоднього столу.

... Великодні в підпіллі, на Закерзонні... Відділи УПА на Службі Божій, після того спільна трапеза і багато щирих побажань. Завтра, може, когось з нас не стане, але в той день ніхто не думав про смерть. Ми сприймали життя радісно, з вірою, що воістину воскрес і воістину запанує правда на нашій землі. Тепер із сотень залишилися вже й не десятки, тільки одиниці, заніміли пісні, ліси опустіли, наші стежки поросли травою. Ось у цьому ж Котівському лісі кипіло сотнями УПА, а тепер нас тільки четверо тут... «Де ж ти дівся в яр широкий протоптаний шляху?», — смутно запитувало серце.

В Котівському лісі ми прожили до часу, поки Орлан відбув зустрічі, опісля перейшли в Цуманський ліс, теж на зв'язки з підпільниками північних теренів. У цьому лісі було нам ще важче роздобувати харчі, бо Роман не мав тут багато знайомих родин. Я стала помагати розв'язувати проблему. В базарні дні виходила з лісу, ішла до Цуманя і закуповувала стільки харчів, скільки лише могла донести до краю лісу, де на мене чекали. Завжди ходила з пістолетом — моїм єдиним документом на випадок перевірки. Через якийсь час Орлан нав'язав контакт з Сірком, Хмарою, опісля — з Назаром. Зустрівся також з Віктором, і він повідомив Орлана, що Колодка загинув тих же Великодніх свят на засідці у лісі. Незабутній Колодка... Ще зовсім недавно, лише минулої осени, ми обоє заліковували рани у вологій криївці. Тоді то він своєю лагідною мовою водив мене по Поліссі, змальовував епопею боротьби, що кипіла в його сторонах. Я залюбки заслухувалася в його розповіді, серцем всмоктувала почуте... «говори, говори»... І вже його не стало.

Минулої осени 1951 року Орлан одержав наказ від Васи-

ля Коваля прибути до нього на нараду. Люба і Роман приєдналися до групи місцевих підпільників, а ми обоє мали відійти на південь. Одного ранку до нас донеслися серії автоматних пострілів. Очевидно, це стріляли за нашими, може, в лісі проводилась облава, або опергрупа вислідила постій.

Ми не помилялись. День перед нашим відходом ще відбулася зустріч з Романом. Сумний, опечалений Роман розказав, як опергрупа заатакувала їх на місці постою, оточивши наперед увесь квартал лісу. Хлопці звели короткий бій, відтак стали пробиватися з облоги. Люба вибігла на просіку і бігла нею прямо, дарма що Роман кликав за нею, щоб завернула в глиб лісу. На тій же просіці її скосив кулемет. У прориві загинув також ще один повстанець-юнак, який був у підпіллі не довше року.

... Її вже не було, а з нею загинула на лісовій просіці частинка і мене. Вони всі, що залишали нас, останніх, забирали з собою по часточці й нас, ще живих. Тільки подарована хустина все нагадувала мені Любу.

У ДОРОЗІ НА ПІВДЕНЬ

Назар, Сірко та Хмара повели нас в Олицький р-н. Ми йшли форсовною ходою крізь поля, і, поки добилися до криївки, вже розвиднялося. Всю ніч падав дощ, тож промокли до нитки. Криївка була побудована на хуторі, наші зв'язківці зимували в ній, але вже від початку квітня там не жили. Тепер вона виглядала дуже непривітно, стіни і стеля були покриті цвіллю, миші понасипували продухами землю, солома на ліжках волога, сплісняві ла. В такім бункері ні обсушитись, ні загрітися. Поки розвиднілось, хлопці запалили примус, і Сірко зварив сніданок. Підкріпившись, закрили бункер, готуючись до відпочинку після дороги. Лягла я в оте вогке ліжко. Хоч яке воно було неприємне, все одно втома перемогла, і я не зчулася, коли заснула. Заснув також Орлан, а хлопці ще припрятували кімнату та щось там майстрували біля друкарки, на якій минулої зими друкували літературу.

Не всі бункери, через які проходила зв'язком, залишились у моїй пам'яті, однак цей запам'ятався.

Пригадую, мені снилося, що я полинула вгору й опинилася в дивній країні. Вона вся була наповнена прозорою блакиттю і чарівною музикою, і більш нічого там не було. Мені так гарно стало на душі, що хотілось довше там побути, але оті мелодійні звуки мене рівночасно розбуджували. Я була надто втомлена, щоб повністю проснутися. Перебуваючи в напівсні, зрозуміла, що діялося. Однак не розплющувала очей, щоб не сполохати сну і не бачити понурого бункеру, де через брак кисню вже погасало світло. Це хлопці при роботі тихенько, щоб нас не розбудити, співали собі пісень — одну за одною. Вів Сірко, в нього був чудовий ніжний тенор, а два інші йому злегка вторували.

Піснею закріплюю пам'ять про людей, вона нагадує мені тих, від кого я її завчила або вперше почула. На плівці пам'яті затерся образ Сірка, зате мелодії його пісень я зберегла в усій свіжості.

Назар помітно змінився після кошмарних переживань у зв'язку з його полоном. Він уже не був бадьорий, як колись, ходив часто задуманий, і мені виглядало, наче б не дбав про

життя, не цінував його. Пониження, яке довелось Назарові пережити, його ж водила опергрупа по селах, мусіло залишити на вразливій душі велику рану. Можливо, також думав, що йому не повністю довіряють, і це його додатково пригноблювало. Я Назара, мабуть, найкраще розуміла і співчувала йому, сама скуштувала подібної долі. Тепер, коли Орлан прийшов до нього, Назар почувався помітно краще. Був свідомий того, що, якби Орлан йому не довіряв, не висилав би на зв'язки, не залишався б у його бункері.

Пост Орлана вимагав знання обставин боротьби на всіх обширних теренах Волині та Полісся, тому він не засиджувався довго на одному місці, крім зимування. З погляду безпеки, його мобільне життя мало позитивну і негативну сторони. Взимку Орлан обмежував до мінімуму всякий рух в околиці бункеру, а в теплому сезоні перебував постійно в дорозі, і тому аґентам державної безпеки важко було «пришпилити» його до одного місця. З другого боку, він міг принагідно найти, і находив, на засідки, наражався на облави в лісах, а то й міг зустрітись десь на зв'язку з можливим аґентом-«внутренником». Вправді ніхто на зв'язку не знав заздалегідь, що Орлан буде проходити ним. Якщо аґент був лиш один у групі, він не завжди мав можливість пошкодити, але така небезпека існувала. Можливо, завдяки мобільності та, в міру можливости, строгій конспірації, Орлан так довго залишився серед живих.

Орлан, який проходив різними теренами, був широко відомий підпільним кадрам.

У ці вже дуже важкі роки його поява, розмови, які завжди і всюди провадив з повстанцями, мали великий вплив на них. Навіть у найдраматичніших ситуаціях він знав, чим підкріпити їхню віру. Умів з'ясувати їм суть і логіку нашої, вже тоді безвиглядної, боротьби і помагав зрозуміти глузд навіть смерти повстанця. Я бачила, як виснажені довгою боротьбою люди жадібно ловлять його слова і як глибоко ті слова западають їм у душу. Опісля вони поділялись ними зі своїми побратимами. Віра у правоту обраної ідеї була нашою богинею, але віра в провідника скріплювала і додавала сили в змаганнях за досягнення нашої мети. Своєю вдачею Орлан, як маґнетом, притягав людей, він був свідомий того і, коли стало важко, старався якнайчастіше перебувати серед підпільників. Коли люди опинялися в обставинах, у яких не можна було вже нічого зарадити, ніщо придумати, тоді звертали очі на нього, з вірою, що він знайде вихід.

Після наладнання зв'язку на південь, ми відійшли від Назара. По нас прийшов районовий Здолбунівського р-ну Матвій і радіотехнік у цьому ж районі Славко. Матвій, молодий, гарно збудований хлопець, був зі свіжого набору. В розмові показавсь інтеліґентним, мабуть, мав інші обдарування, коли вже добився поста районового керівника.

В селі Півче, Мізоцького р-ну, ми зустрілися з окружним Уліяном. У його криївці працювала секретарка Ганя. Вона була з 1926 року народження, походила з села Дермань. У підпіллі перебувала з 1949 року, після того, як її МВД арештувало, потім звільнило, зобов'язавши до співпраці з ним. Уліян знав добре батьків дівчини, Ганя все йому розказала і просила прийняти в підпілля. Батьки не протиставились її рішенню. Влітку Ганя часто перебувала сама в криївці. Уліян та місцеві повстанці Мисливець, Тарас, Чорний і Степан були зайняті своєю роботою і тому рідко її відвідували.

Тарас і Мисливець, віком у сороківці, жонаті, походили з Мізоцького р-ну. Їхні родини вже вивезено на Сибір. Чорний був зі Здолбунівського р-ну, за німецької окупації німці вивезли його на роботу до Німеччини. Вернувшись додому після війни, він відразу пішов у повстанці. Його брат уже загинув у підпіллі.

Ганині батьки завжди приймали повстанців, як свою родину, тож коли батько хотів побачити, як проживає його донька, Уліян, хоч вже який конспіратор, не відмовив йому. Батьки довго не втримались у своїй хаті, незабаром їх вивезли на Сибір. Ганя була працьовита і скромна дівчина, підпільники і сім'ї, в яких перебувала, любили її. Одначе була слабкого здоров'я. В нездорових умовинах життя по криївках у неї розвинулася туберкульоза, часто покашлювала і на очах марніла.

В Уліяновій криївці Орлан приготував пошту та пакети літератури, призначені до відправи в Житомирську область, а також лагодив кореспонденцію до волинських і поліських округ. Я і Ганя помножували на машинках потрібні до висилання матеріяли, приготовляли реєстри літератури в пакетах. Закінчивши роботу, ми всі відійшли до лісу.

Славні там ліси. З невеликими проміжками, вони простягались на схід, до Острога, і далі в Славутський р-н, а на південний захід — Кременецькими горами під Кременець. У лісі ми долучились до групи повстанців, у якій були надрайоновий Здолбунівського р-ну Сірий, Уліян, бойовик з охорони Уліяна Чумак, потім Мисливець, Тарас, Степан і, на мою велику

радість, Мороз. Він саме прибув з Житомирської області. Зібралося нас, отже, десять чоловік, а це, як на 1952 рік, — велика група. В той час уже не збиралось так багато повстанців разом на одному місці. Розтягнувшись бойовим рядком, навіть легше було проходити лісовими стежками й доріжками, і мимохіть нагадувались кращі часи...

Я не зразу впізнала Мороза. Три роки тому, поки відійшов він з групою повстанців у Житомирську область, зустріла його в Уліяна, молоду енергійну людину, з кулеметом через груди, педанта навіть у підпільних умовинах. Тепер був вихуділий, у зношеному мундирі й виглядав на десятку років старший, як тоді, коли його бачила. Тільки рухи ті ж енергійні, ще упевненіші, і той же кулемет через плече.

Їх вибралося двох на зв'язок, але другий зв'язковий захворів у дорозі, і Мороз мусів залишити його в знайомих людей у Плужнянському р-ні. Далі йому треба було пробиватись самому. П'ять діб не спав — ночами мусів маршувати, а вдень не наважувався спати, коли був один на постою. Могла проходити облава, або хтось завважив би сплячого і доніс на МВД. Задержатись у дорозі хоч на одну ніч і переспатися Мороз не міг — він стратив забагато часу через нездужання його друга і ледве встиг своєчасно дійти на визначену зустріч.

Мороз приніс вістку, що секретарка заступника Орлана «К-13», яка відійшла разом з ним у східні терени, арештована в Житомирі на залізничній станції враз із місцевою дівчиною. При них знайшли підпільну літературу, яку вони перевозили в інші міста.

Нелегко було групі Мороза закріпитись у новому терені. Разом із розгортанням праці та придбанням симпатиків серед населення, треба було промишляти, як прожити, де роздобути прохарчування, коли населення само вбоге. Розповідав, як вони одного разу забрали з колгоспу продукти і коней, щоб доставити продукти в ліс. Поки довезли, довелося декілька раз боєм відбиватись від місцевої міліції. Скинувши продукти, нагнали коні в поле.

Ще оповідав Мороз, як їх трьох заквартирувало під містом у хаті одного робітника. Зайшли до нього на світанку і, втомлені до краю, просто сказали, хто вони і що намірені в нього заднювати. Господар не повірив їм, думаючи, що це емведівська провокація, однак не відповів нічого. Вирішив, що ранком, по дорозі на роботу, зайде на емведе і зголосить їм про хлопців. Але перед тим як вийшов з хати, Мороз закликав

його до себе, поговорив з ним і накінці дав кілька карбованців на одяг дитині. Хлопці бачили, як хлопчина вибіг ранком на подвір'я босоніж, в обдертих штанятах. Такий вчинок повстанців зворушив господаря і переконав, що вони не провокатори. Він знав, що ґебісти на дали б йому грошей, і не пішов з доносом.

В іншому випадку, про який з нами ділився Мороз, господиня дозволила їм викопати в хаті криївку з надією, що, може, приділять їй за України кращий шмат землі, ближче до села. Самостійна Україна не була тим людям абстрактним поняттям, вони сприймали її дуже конкретно, це був шмат землі й черевики на ногах дитини.

Хоч як важко нам доводилось у Західній Україні, проте на сході повстанцям було куди важче. Тому підпілля максимально помагало їм зі старих баз, туди відходила більшість зібраних грошей. Там треба було матеріяльно допомогти не тільки повстанцям, а подекуди й родині, в якої вони зазимовували.

Орлан особисто відбув з Морозом розмову, докладно випитав його про умовини і проґрес у розгортанні підпільної роботи. Він передав ним листи до підзвітних йому керівників у тих теренах та приготовані вже пакети літератури. До помочі Морозові Уліян призначив Чорного та ще одного зв'язківця. Вони мали довести його до місця, де він зустріне повстанців з Житомирської области.

Ось вже прийшла пора відходу Мороза. На прощання потиснув усім нам долоні, зголосив Орланові свій відхід і щез у глибині лісу. Виглянувши з гущаку, я завважила, як мигнула його струнка постать, перетинаючи лісову просіку. Більше, здається, його не бачили у Західній Україні. Загинув? Попав ранений або через зраду в руки ворога? Був засуджений на смерть чи карався по тюрмах?.. Багато їх, що працювали на східніх землях, пропали без видимого нам сліду. Про їхню долю, може, колись розкажуть архіви наших переслідувачів. Якби хоч приснилося колись, що доля судить мені винести про них вістку у світ широкий, була б попитала про їхні імена, те, звідки походять, бо й так МҐБ все це повишукувало, порозпитувало по всіх селах. А так — у пам'яті залишились вони тільки Кручами, Морозами, Катеринами, Зінами...

Тим часом прибули зв'язківці з Кременецького р-ну — Бурий, знаний також під псевдом Павук, та Байда, і з ними ми обоє подалися в Кременеччину.

Хто був у Кременецьких горах, дихав запашним повітрям

лісів Кременеччини, той ніколи не забуде непорочної краси тієї сторони.

Вже заносилось на світанок, як ми, втомлені цілонічною ходою горбкуватим тереном, опинились на поляні. На сході червонів край неба. В його відблиску вже чітко видніли контури гір, що перснем опоясували поляну. Щоб вийти на намічену гору, нам треба було перейти впоперек галявину, покриту килимом густої трави і квітів. У природі панувала заворожена досвітня тиша. Її вже зрідка стали переривати ранні пташки першим щебетанням. У кітловині поляни повітря було так густо насичене гірко-солодкавим ароматом зілля, трави і квітів, що від нього аж п'янілось.

У досвітньому тумані ми брели, до пояса втоплені у тих травах і квітах. Я була вкрай виснажена, але коли вдихнула на повні груди духмяне повітря, по моїх жилах розплився життєдайний елексир. Втому як рукою відняло, наче й не було цілонічного маршу. Посеред того зілля я почувалась наче мавкою, що зійшла з лісу. Мені здавалося, що тут виросла, поміж тими травами, що тут моє коріння, що ця земля — це моя мати, рідна, до болю дорога, прекрасна моя мати-земля. В заплату за любов вона напоїла мене своїм п'янким ароматом. Я ще ніколи не пережила такого глибинного спілкування з рідною землею, не відчула її всіма фібрами моєї істоти, як відчула тоді, на тій поляні. У моїх очах забриніла сльоза зворушення, а вуста шепотом проказували оду-молитву:

Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою міцніше стояти,
Дай і мені...

Став повівати вітерець, і, поки ми перейшли галявину, туман уже розвіювався. Ліс наповнювався оркестрою пташиного співу, а я бадьоро підіймалась на найвищу Кременецьку «круту крем'яную» гору.

В бункері, високо на горі у лісі, ми застали Олеся, бойовика з групи Бурого. Він лежав у ліжку з шиною при нозі. Зламав її недавно під час будови тієї ж криївки: обірвалась земля і розторощила йому кість. Бурий направляв ногу, але, мабуть, не зложив як слід розбитої кости. Тепер вона йому напухала, боліла.

В тій криївці Орлан затримався лиш на кілька днів, до дати зв'язку до Галичини, куди відходив на зустріч до Коваля.

Тих кілька днів нашого перебування залишились у моїй пам'яті болючою згадкою.

Від якоїсь пори, ще поки ми прийшли в Кременеччину, я почувалася пригноблено. Причиною того були мої непорозуміння з чоловіком. У нас вони бували дуже рідко, і ми завжди вміли їх швидко полагодити. Після них, як по дощі, знову виходило сонце, атмосфера прочищалася і наше життя навіть ставало свіжіше. Одначе тим разом непорозуміння тяглись уже з якогось часу, а компромісу ми не знаходили. Тільки дискретно приховували нашу незлагоду від оточення, аж поки не дійшла вона саме тут до кульмінації.

У нашому ненормальному подружньому житті ми придушили все особисте, що тільки можна було зліквідувати. Попри те, все ж залишалися подружжям, любили одне одного, поважали і були найближчими друзями. Багато в чому я завдячувала своєму чоловікові, але найбільш у тому, що власним прикладом він навчив мене по-справжньому любити людей. Орлан любив їх не окрушинами, він віддавав їм усе своє серце. Навчив мене не вирізняти його з-поміж інших і однаково прикладати увагу всьому оточенню, щоб не викликати у самітніх хлопців почуття заздрости і туги за жінкою. Тільки один Бог знає, як мені важко доводилось бути постійно на сторожі своїх почувань. З часом, однак, увійшла в норму і з його поміччю засвоїла велике мистецтво співжиття, переважно з чоловіками, в наших умовинах. Власне такою ціною ми створювали здорову атмосферу в кожному середовищі, де перебували. Хто його знає, може й тому ніхто з тих, що попадали в полон, не видав нас, хоч Орланом кожний з них міг був купити собі життя.

Останній етап нашої боротьби вже повільно спливав кров'ю, і що важчі ставали обставини, що частіше смерть заглядала у вічі, то більше ми цінували одне одного. Я не тільки виконувала призначену мені роботу, але разом з ним переживала його турботи і тим, в якійсь мірі, влегшувала йому непосильний тягар керування боротьбою до останнього воїна.

Навчаючи мене, Орлан, однак, сам ніколи не забував, що я його жінка-дружина і силою того факту не повинна займати голосу у вирішуванні, так би мовити, чоловічих справ. Коли доводилось обговорювати навіть звичайні справи, пов'язані з налагоджуванням зв'язку або з нашим перебуванням, він давав нагоду висловитись кожному жителеві бункеру, але обурювався, коли я забирала слово.

— Ти не ходиш на зв'язки, не будуєш криївок, не

двигаєш наплечників, то й не займай голосу в тих справах, — дорікав, коли ми залишались насамоті.

Його постава мене спочатку боліла, потім ображала, далі обурювала. Кілька років тому розраджувала Катерину, навчала, як їй ладнати з Дубовим. Думала тоді, що все засвоїла, з усім примирилась, а тепер ось у мене самої не ладилося. Сприкреній, мені здалось, що моєму чоловікові найважливіше зберегти свою популярність серед кадрів, і коли треба — то й моєю ціною. Не міг він не усвідомлювати собі, що всі ті турботи і проблеми були також і моїми турботами, він же не пішов ранком до праці й не залишив мене вдома з дітьми. Все, що залишилось мені, було оте наше життя, і нічим іншим я не могла і не хотіла жити. В наших умовинах усякий крок заторкав також і моє життя, а тому вважала, що маю право висловити свою думку, не зважаючи на обурення мого чоловіка. Вправді в ті роки ми всі вже були і фізично, і психічно вкрай вимотані, що теж мало чималий вплив на послаблення нервів. Поки не погоджувались насамоті, було ще півбіди, але...

День перед відходом Орлана до Галичини прибув до бункеру Уліян. Звечора Орлан вислав нас усіх наверх у ліс, залишаючись лиш з Уліяном. Майже всю ніч вони обговорювали справи, що заторкували ПЗУЗ і що їх Орлан мав з'ясувати Лемешеві. Також Орлан передавав Уліянові чимало справ і запасні зв'язки на випадок, коли б загинув у дорозі. Після смерти Дубового Уліян був одинокий, що відповідав би за підпілля на ПЗУЗ, якщо б не стало Орлана.

Вже розвиднялось, коли ми влізли всередину й закрили за собою вхід. Він був у вигляді куща, приміщеного в ящику. Нам попсувалося радіо, що часто траплялось у вологих криївках, і його віднесли хлопці в село на направу. Тепер, після сніданку, всі стали обдумувати, як продістатися в забльоковане спецзагоном село, де вже чекало направлене радіо.

— Не входь у не свої діла, — гостро звернув мені увагу Орлан, коли я висловила свою думку в тій справі. Відтак звернувся до Уліяна: — Вона стає неможливою.

Тепер я вже не змовчала.

— Мабуть, я одинока жінка в підпіллі, що не повинна ні в чому висловити своєї думки, щоб тим догодити своєму чоловікові, — сказала до Уліяна. Майже водночас Орланові й мені стало дуже прикро. В душі залишилося ще багато дорогого, але ми не могли знайти компромісу.

Увечорі Орлан вже відходив у дорогу. Всі вийшли в ліс, і він, взявши мене набік, сказав до мене: якщо наше спільне

життя робить мене нещасливою і я думаю, що в іншому середовищі буду почуватись краще, він дає мені можливість вибору. Вже поговорив з Уліяном. Якщо хочу, можу зазимувати в його, Уліяна, криївці.

— Добре, — відповіла я, — піду до Уліяна.

Ми стиснули долоні на прощання, холодно, мов чужі, і він щез поміж деревами. За все наше подружнє життя він вперше відходив від мене загніваний. Хто зна, чи вернеться живий, а як і повернеться він — чи застане мене серед живих. Як тоді жити одному з нас із таким тягарем... Він ще далеко не відійшов, ще чула тріскіт сухих гілок під його ногами, а гнів цей вже каменем гнітив мою душу. Але вже що буде, а покищо побудемо наодинці, переосмислимо наші взаємини і, може, ще знайдемо спільну мову, якщо... тим часом не загинемо.

Під Кременцем я прожила ціле літо. Переписувала Уліянові на машинці матеріяли, приготовляла хлопцям їжу. Вони всі переважно були в терені зі своїми обов'язками, а я залишалась з Олесем. Він походив з Шумського району, був з 1923 року народження, лагідної вдачі та милий виглядом. В УПА від сорок третього, боровся спершу проти ґестапо, опісля — проти військ МВД. В розмовах часто жалів за «кращими» часами. «В цьому ось лісі кожний горбок нагадує мені котрусь із баталій, які ми зводили тут минулими роками. Ліс гудів життям, та й вас, жінок, було тут чимало...»

Це було колись, а тепер стало трудно жити в цьому лісі ще й через брак води. Криївка вибрана високо на горі, і вода там залягала так глибоко, що неможливо було до неї докопатися всередині бункеру. Найближча криничка й потічок були за три кілометри від нас, стільки ж, як і до села, і біля них опергрупи постійно тримали засідки. Ходили до села по воду, але й на поблизьких хуторах були засідки. Хлопці приносили її в банках, на своїх спинах, тому з водою ми були дуже ощадні, вживали лиш до варення і миття посуди та до чищення зубів.

Великою благодаттю для нас був дощ. Жодна музика в житті не сповнювала мене такою радістю, як гуркіт грому в Кременецьких горах, опісля — шум дощу в лісі. В такій порі ніхто не шлявся по лісі, навіть опергрупи сиділи десь під палатками. Тоді ми мигцем вискакували наверх, розпинали під похилим кутом палатки та підставляли банки на воду. Деколи вдавалось нам наповнити всі банки, і після такого успіху ми могли помитись, а я ще й випрати мою білизну. Чоловічу

білизну носили прати в село, мого не брали, щоб не розконспірувати перебування в тих околицях жінки. Тут уже не було місцевих підпільниць.

З початку вересня прийшла пошта до Уліяна від Орлана. Він уже повернувся від Лемеша і подався прямо до новозбудованого бункеру, де плянував зимувати. Бункер викопали Бурий, Чумак і Степан, які й завели його туди зі зв'язку. В пошті прийшли комунікати про загибель двох визначних керівників нашої боротьби. Зимою 1951/52 р. загинув заступник голови Генерального Секретаріяту УГВР, член Проводу ОУН, майор УПА Петро Полтава. У травні того ж, 1952 року також не стало крайового провідника Південно-осередніх земель Уласа.

...Прийшла вістка, перед якою я тремтіла всякий раз, коли до Орлана надходила пошта від Проводу. Не стало Полтави, відійшла у засвіти найшляхетніша людина, яку мені довелось зустріти в житті. Скільки то утратила наша боротьба з його смертю, та й не тільки боротьба, — світ утратив одного з найкращих Господніх сотворінь на землі. Хто ще залишився? Тут, на Волині, лиш Орлан та Уліян. Тепер надходить уже їхня черга, наша...

Надіслано у пошті від УГВР список повстанців, нагороджених, у зв'язку з 10-річчям УПА, медалею «За боротьбу в особливо важких умовах». Нагороджені були всі живі повстанці на Кременеччині — вони бо всі віддано боролись десять років у лавах УПА і визвольного підпілля. Були посмертні нагороди і також нагороди, призначені цивільним особам за їхню жертвенну допомогу нашій боротьбі. Орлана і Уліяна УГВР нагородила Золотим Хрестом Заслуги і медалею «За боротьбу в особливо важких умовах», на східніх землях Роман і Мороз були нагороджені Срібним Хрестом Заслуги, і Роман дістав від УГВР підвищення до ранґи поручника. У списку нагороджених було й моє ім'я — медаль «За боротьбу...», срібна зірка за поранення і Бронзовий Хрест Заслуги в 10-річчя УПА.

Медалею «За боротьбу...» УГВР нагородила, здається, кожного повстанця в Краю, але не призначила її нікому, хто проживав поза його межами. У списку нагород були також імена осіб, які проживали поза батьківщиною. За їхню працю для визволення України їх нагороджувала УГВР Хрестами Заслуги різного ступеня. Між ними було ім'я Лева Добрянського зі США. Хоч отримані нагороди не виблискували медалями на наших зношених мундирах, ми заховали їх із вдячністю в серце, і вони скріпляли нас на тому найважчому етапі боротьби.

У вересні Уліян відійшов на Рівненщину, забравши з собою Степана. Нога в Олеся боліла трохи менше, він вечорами проходжувався по лісі, вправлявсь у ході, але кості не були як слід складені, й вона йому далі напухала та дошкуляла.

Враз із поштою до Уліяна приніс Павук також до мене лист від Орлана. Писав, що щасливо повернувся, має багато новин і розкаже мені, як прийду. Далі подав вказівки, які матеріяли, залишені ним у криївці, маю принести з собою. «Приходь, я стужився за тобою і чекаю», — закінчував листа, і в самій долині, дописав П.С.: якщо я і надалі намірена зимувати в Уліяна, рішення за мною. Я настільки добре його знала, що була певна: поставив «П.С.» лиш для фасону, мовляв, який я ліберальний, а весь лист говорив мені інакше, говорив те, що і я думала. Ми не хотіли розставатися навіть на одну зиму, будемо разом зустрічати кожний день, скільки там ще тих днів нам виміряла доля.

— Я був певен, що прийдеш, — були його перші слова, коли я увійшла в бункер. Зв'язківці дискретно затримались нагорі на декілька хвилин.

— Якби то інші умовини, ти б почекав.

— О, я знаю, — і ми обоє усміхнулись.

Криївка була збудована на хуторі в селі Почаївського р-ну. З нами залишався зимувати Байда. На зиму Бурий, Чумак і Олесь вибрали собі бункер на хуторі в селі під Кременцем.

Мені не терпеливилось послухати новин, які приніс Орлан від Василя Коваля. Я запримітила, що він став бадьоріший, з очей зникла зажура, яка раніше ніколи не сходила з них. Було очевидним, наскільки його підкріпила зустріч та безпосередня виміна думок зі своїм зверхником.

Вони зустрілися, щоб зробити огляд стану підпільної боротьби під ту пору. Орлан з'ясував Ковалеві ситуацію на ПЗУЗ, поінформував про зроблені переставки в кадрах, опісля вже оба намічали, які ще треба зробити зміни. Обговорювали і накреслювали пляни дії на найближче майбутнє і на дальшу перспективу, коли залишаться поодинокі групи, а то й одиниці, без зв'язків. З огляду на прогресивне зменшування керівних і рядових кадрів, поширювалась територія дій для тих, що ще залишилися, але зменшувався обсяг їхньої праці. На тій нараді Василь Коваль-Леміш офіційно призначив Орлана своїм заступником у керівництві боротьбою в Україні.

Справами персональних змін на вищих керівних постах Орлан не завжди зі мною поділявся, якщо про такі зміни провід, з конспіративних причин, не повідомляв кадрів. Одначе,

коли йшлося про його особу, не затаював переді мною свого підвищення, і того ніхто не вимагав від нього. Також Орлан завжди ділився зі мною вістками про загибель людей, яких я знала або про яких чула.

Розказав мені Орлан про приїзд до Лемеша відпоручника від ЗП УГВР Василя Охримовича з Західньої Европи. Він прибув у Край для з'ясування конфлікту між Закордонними Частинами ОУН і Закордонним Представництвом УГВР, що тягнувся вже кілька років. Щоб остаточно вирішити конфлікт, у Краю очікували також представника від ЗЧ ОУН, однак до того часу він ще не з'явився. Щойно після вислухання двох сторін, керівництво на Землях готувалось заявити своє становище щодо конфлікту.

Коли Орлан прибув до Лемеша, там уже не було Охримовича, він раніше відійшов від нього зв'язком на південь. Справи, що їх Охримович з'ясував Лемешеві, той переповідав Орланові, завваживши, що в наших таких важких обставинах йому не хотілось би турбувати людей закордонними непорозуміннями. Однак «мусимо взяти на свої плечі ще й ту частину тягара».

Справа розколу за кордоном колись одного політичного середовища була знана керівникам боротьби в Краю. Проте вони, правдоподібно, не повністю усвідомлювали собі глибини розходжень і пристрастей, які розпалював цей конфлікт. Дізналися про розкол уже і рядові кадри, однак Провід не відноговував цього сумного факту у своїх офіційних повідомленнях, і через те пересічний вояк не приділяв йому особливої уваги. Тепер прийшла черга сказати про розкол усім, що не було легко і робилось з важким серцем, знаючи, що того роду вісті не єднають і не скріплюють людей.

До того часу Провід в Краю вже старався розв'язати конфлікт, одначе його намагання не дали позитивних результатів. Всякі персональні зміни і заміни в керівництві тих двох угруповань уважались в Краю незаконними, на такі кроки воююча Україна не дала нікому за кордоном мандату. Боротьба велась на батьківщині, а поза її межами поодинокі люди тільки репрезентували цю боротьбу, і Край вирішував, яких представників УГВР і ОУН він посилав. Перебуваючи поза межами боротьби, ті люди не мали впливу на її розвиток, тактику, зміну форми, як також не мали впливу на подиктовані життям зміни у програмі.

Розповів мені Орлан про трагічну долю вже покійного Уласа, його друга і земляка. Почавши з 1949 року, Улас

займав пост крайового провідника ОУН на Південно-осередніх землях, до яких входили Хмельницька і Вінницька області. Протягом двох років праці Улас розбудував там організаційну мережу і значно поширив коло симпатиків серед цивільного населення. Але машина державної безпеки пронюхала його діяльність і запустила свій мотор. У лютому 1951 року Улас вийшов на зустріч до симпатика, що була визначена на одній з вулиць у Вінниці. Коли підходив до місця зустрічі, на нього зненацька накинулись ґебісти. Він ще встиг вистрелити з пістолета, однак лиш поранив себе. Його відразу відтранспортували до Київської слідчої тюрми і там вилікували у в'язничній лікарні.

Маючи у своїх руках Уласа, МҐБ не летіло на дрібничку. З ним поводились чемно, добре відживляли і водночас переконували, щоб повернувся до «мирного» життя, що влада простить йому провини: «Ти ж не дурний, сам бачиш, що ви всі призначені на винищення. Виходь на волю і живи, але... за свої злочини мусиш оправдатися перед владою».

Улас збагнув, яке «виправдання» вони від нього забажають. Вирішив заграти з МҐБ, використати нагоду і повідомити підпільників у його терені, щоб не користувалися старими місцями, і тим врятувати те, що можливо врятувати. Сказав до ґебістів приблизно таке: вони його не переконають у тому, що підпілля — це злочинці, однак бачить, що підпільна боротьба тепер безнадійна і безперспективна. Йому шкода людей, вони даремно мучаться по криївках, бо вкінці всі будуть знищені. З тієї причини вирішив помогти органам безпеки вивести їх з підпілля.

МҐБ хотіло великого. Дали йому завдання відійти до Коваля і вбити його. За те подарують життя і волю йому і всім людям, кого він виведе з підпілля. Навесну Уласа випустили з тюрми. Перш ніж відійти до Коваля, він сконтактувався з повстанцями в своєму терені, щоб їх попередити й остерегти. Тоді вже подався в дорогу,

Улас прибув до Коваля, розказав йому про все і з'ясував стан, який заіснував на його терені. Як кожний спійманий, глибоко переживав свою трагедію. Він прибув до Коваля влітку. Командир затримав його біля себе через зиму, впродовж якої Улас написав дві праці: *Перспективи розвитку національно-визвольної боротьби в Східній Україні* і другу, пов'язану тематично з першою, — про життя і національну свідомість сучасних східніх українців. Подані в них факти та проблеми основувались на власному досвіді пережитого і

побаченого, на спілкуванні з населенням, з людьми різних соціяльних прошарків. Улас твердив, що легше організувати протибольшевицький резистанс серед заможнішого населення, в підміських селах, які торгують з містом. Воно вже забезпечене найнеобхіднішими засобами до життя, тому спроможне задуматись над іншими вартостями людини. Згідно з оцінкою Лемеша й Орлана, ті дві брошури Уласа мали бути найкращі з-поміж виданих на цю тему в підпіллі. Брошури приніс Орлан з собою, і взимку я переписала їх у кільканадцяти примірниках на машинці, щоб весняною поштою Орлан міг розіслати до людей на ПЗУЗ.

У травні 1952 року. Улас вертався на схід. Коваль відпустив йому десять повстанців, які відійшли разом з ним. Однак не дійшли далеко, на одному з їх постоїв війська МҐБ оточили їх, і вони всі загинули в нерівному бою. Може, й попався хто з них пораненим у руки МҐБ.

Уласа не було вже ким заступити, тому Коваль передав Орланові його терени. Доручив йому сконтактуватися з окружним Хмельницької области, Скобом, зв'язок до якого вже був наладнаний. По смерти Уласа, того ж літа 1952 року, Скобові пощастило нав'язати контакт з Шумським р-ном. Ним він вже посилав листи до Коваля і домагався, щоб вислали їм провідника на місце загиблого Уласа. Без керівника самим підпільникам важко було вести роботу. При зустрічі з Орланом Коваль порушив ту справу, вони її обговорили і домовилися, що на черговий рік, якщо там умовини не погіршаться, Орлан відійде і закріпиться у теренах, де діяв Улас.

Казав Орлан, що Коваль значно подався фізично. Він важко переживав загибель Уласа враз із десяткою повстанців. Більше за жахливі побутові умовини його з'їдали жертви в людях. Слухаючи звідомлень Орлана про втрати на ПЗУЗ, запалював дрижачими руками цигаретку від цигаретки і нервовими кроками вимірював бункер. Хворів на виразку шлунка, з цинги йому повипадали зуби. В Галичині було важче повстанцям, як на Волині, їм доводилося перебувати в бункерах здебільшого по лісах. На Волині, де ще не знесено хуторів, легше було збудувати криївку та зорганізувати харчі.

Хоч який був невідрадний стан у підпіллі, Коваль розцінював оптимістично результати боротьби. Психічно та фізично виснажений, він, однак, був сповнений душевного спокою, який давала йому свідомість ваги проробленої праці та не змарнованого на малі речі життя. Як один з архітектів довготривалої повстанської та підпільної боротьби, бачив її позитив-

ні наслідки. Боротьба наближалася до кінця, але ідея, в ім'я якої вона велась, вже увійшла в душу народу. Коваль вірив, що наша боротьба не помре зі смертю останнього повстанця. Вона буде дріжджами ферментувати в народі, поки в догідний час знову не відродиться, може, в іншій формі.

Від Коваля Орлан дізнався про долю кількох наших давніх друзів із Закерзоння, що перейшли на підпільну працю в Україну.

Колишній провідник Перемиської округи Григор став референтом пропаґанди в Тернопільській окрузі. В тій окрузі вдалося ґебістам спіймати двох зв'язкових, завербувати їх до співпраці і післати як «внутренників» назад у підпілля. Коли Григор проходив зі своїм бойовиком через їхню ланку, аґенти зв'язали їх поснулих і віддали в руки МҐБ. Це сталося в 1950 або в 1951 році. МҐБ зімпровізувало відкритий суд над ними в Чорткові, на якому звинувачено їх, як і усіх інших повстанців, у діяльності на користь чужоземної аґентури та у всяких нечуваних звірствах, ніби доконаних на населенню. Григора та його бойовика засудили на смерть і повісили в Чорткові.

Через тих же аґентів попав у руки МҐБ окружний СБ Тернопільської округи. Його спіймали дискретно і теж запропонували співпрацювати з державною безпекою. Погодився на те, щоб викінчити аґентів. Повідомив про них своїх зверхників, і після допиту «внутренників» зліквідували. Окружний СБ ще діяв один рік, поки не загинув.

Через рік після смерти Григора загинув на засідці його брат Щипавка.

Брат Старого, Орач, займав пост надрайонового СБ в Тернопільській окрузі. Його доля мені ближче не відома.

Колишній районовий Перемищини Олег займав пост окружного Золочівської округи Львівського краю. Власне в його теренах Коваль зустрівся з Орланом. Тоді Олег був на стоянці недалеко від них, і Орлан мав нагоду зустрітися з ним, але не зробив цього з конспіративних оглядів. Почувши це, я жаліла, що так зробив. Скільки радости він був би приніс Олегові, як же вдячний був би йому за таку зустріч. Тим часом доля вже готувала йому кінцеву путь. Загинув Олег навесні 1953 року, під час облав, там же, у Брідських лісах.

Сотенний із Закерзоння Громенко, який 1947 року відійшов у Західню Европу, прибув одного разу в Україну як кур'єр від ЗП УҐВР. Приземлюючись парашутом у Карпатських лісах, нефортунно зачепився поміж віттями дерева й повис. Коли побачив, що до нього збігаються місцеві люди, обрізав

шнури і, падаючи, зломив собі ногу. Громенка заховали в гущаку, але емведисти скоро його знайшли.

Нелеґальна поява над територією дій підпілля чужоземного літака кожного разу викликала сильні облави. Вони дошкульно відбивалися на підпіллі, під час них гинуло чимало людей. Жертвою таких облав упав і сам Громенко. До пори зустрічі з Орланом Коваль ще не встановив — загинув Громенко чи потрапив у полон.

Полтава загинув, правдоподібно, разом із іншим членом УГВР і членом Проводу ОУН, псевдо якого було Максим. Вони перебували разом у бункері в лісі в районі Бурштину, Івано-Франківської області. Органи безпеки, мабуть, мали точні інформації про те, що вони в тому лісі перебувають, бо акцію проводили не тільки місцеві відділи МВД, але й Київ зі своїми спецвійськами. Війська щільно оточили ліс і тримали блькаду, щоб ніхто з нього не прорвався. Перевіряли дослівно кожну п'ядь землі, поки не знайшли їхнього бункеру. Полтава і Максим вибрали смерть, а не полон.

Розповідаючи Орланові про загибель Головного Командира Тараса Чупринки, Коваль висловлював незадоволення тим, що командир зважувався на надто ризиковні кроки. В тих часах ніхто з провідників уже не висилав поїздом чи автом кур'єрів, особливо, коли кур'єр, нехай лише приблизно, орієнтувався про місце перебування провідника. Чупринка ризикував більше за інших.

У Чупринки, як майже в кожного підпільника, було підірване здоров'я, хворів на виразку шлунка. Він вирішив підлікуватися. Роздобув мундир військового старшини, вклав у кишеню підроблені документи й полетів літаком зі Львова до Криму на курорт. Пробув там декілька тижнів, підлікувався. Також їздив на Донбас, у Дніпропетровськ та інші осередки у східніх областях. Хотів на власні очі побачити справжній стан в Україні, щоб знати, як і куди найбільше спрямовувати боротьбу. Робив це в час, коли тісна поліційна контроля слідкувала за діями кожного громадянина.

Накінець Коваль спитав Орлана про його подружнє життя, про те, як воно в нього ладиться в наших умовинах, відколи я прибула на Волинь. Орлан признався мені, що поділився з ним своїм незадоволенням щодо моєї поведінки, мовляв, все мене обходить, у всьому хочу мати голос. «Леміш вислухав мене і тоді каже: ви також будьте вирозумілішим до неї. В тих обставинах нашим жінкам важче жити, як нам, і ми не повинні ще й дрібницями затруювати їм того життя. Те, що

займає голос, — вони всі такі, а з другого боку, чому б їх не мало обходити все, що діється кругом них». Потім додав по задумі: якби була нагода, я б вислав жінок на еміґрацію, їх вже не залишилося в нас багато...

Щойно після тієї розповіді я збагнула причину зміни у наставленні Орлана до мене і за те була вдячна Лемешеві. Його слова змусили мого чоловіка зревідувати свою поведінку супроти мене й не «обкроювати» моїх прав.

Орлан приніс від Лемеша працю *Колгоспне рабство,* автором якої був він же, Василь Коваль. Опрацював у ній питання колгоспної системи. На підпільні умовини, це був об'ємистий твір, а також найсолідніша праця на згадану тему, яка в нас вийшла.

Автор докладно проаналізував всі ділянки структури колгоспів, починаючи від організації. Описав постання трудових кооператив і з'ясував, чому вони були не на руку режимові, та, навпаки, чому селянство давало їм перевагу над колгоспами. Потім обговорив організування колгоспів та радгоспів, вичерпно розглянув сільськогосподарський статут і його застосування на практиці. Подав цифри заробітньої платні колгоспника і порівняв її з платнею колгоспної адміністрації. Ґрунтовно проаналізував трудодень і довів наявними фактами, що це підступна форма тяжкої експлуатації селянина. Далі спинився над державними податками від колгоспу, в натурі й грошах, потім — від колгоспника, теж у подвійній якості. Описав присадибну ділянку, те, скільки плодів можна було з неї зібрати та який податок колгоспник мусів за це заплатити. Розглянув «дисципліну праці» та зробив порівняння з такою ж у робітника, доводячи, наскільки вона гостріша в колгоспника, діти якого від чотирнадцяти років зобов'язані виконувати роботу в колгоспі.

Леміш тонко спостеріг усю перфідність совєтського закону, який так спрепарований, що на ділі не давав багато можливостей дітям колгоспників здобути вищу освіту. Крім оплати за школу, їм ще треба було платити податок за дитину як за особу, яка відхилилась від праці в колгоспі. Тоді йшов розгляд закону про охорону материнства і неповнолітніх — як його пристосовувано у практичному житті колгоспників.

На сторінках своєї праці Леміш висвітлив також систему правління, доводячи, що колгоспники зовсім не мали впливу на вибір колгоспної адміністрації. Проаналізував, яка користь державі з укрупнення колгоспів. Описав ланку і бригаду: розкрив справжню причину скасування ланки і видвигнення

бригади, арґументуючи життєвими фактами, наскільки з такої зміни скористала держава і наскільки вона ще більше висмоктувала сили колгоспника. З'ясував закладання колгоспів у Західній Україні, опісля порівняв заробіток колгоспника із заробітком найнижче оплачуваного робітника-бідняка, який працював у поміщика за польської окупації. В точному зіставленні, навіть мізерний заробіток бідняка був вищий від заробітку колгоспника.

Свою працю Леміш базував на двох джерелах — совєтських інформаційних документах, звітах, звідомленнях і на конкретних фактах, взятих безпосередньо з життя колгоспника. Власне ці два джерела він постійно конфронтував, підтверджуючи свої висновки цифрами, відсотками, конкретними прикладами, подаючи джерела інформації. *Колгоспне рабство* не пропаґандивна брошура. Це об'єктивна наукова праця, в якій автор глибинно проаналізував колгоспне питання і тим розгорнув на всю ширінь панораму огидної експлуатації селянина в совєтській системі.

Протягом зими я переписала *Колгоспне рабство* на машинці, і на весні Орлан вислав по примірникові провідним людям на ПЗУЗ.

РІК 1953-ій

Зимові місяці пройшли в підготовці до весняної праці та нашого відходу у Хмельницьку область. Орлан виготовив до випуску чергові числа журналів *За волю нації* і *Молодий революціонер*. У додаток до метеріялів, принесених від Коваля, я й це друкувала на машинці, а Байда диктував мені і, коли мав час, читав трохи та вчився. В нас були труднощі з прохарчуванням. Що встигли хлопці придбати восени, не вистачило ні на півзими, треба було докупляти за гроші та робити це з великою обережністю. Однак не лише з прохарчуванням ми мали труднощі.

До писання статті про русифікацію Орланові була потрібна брошура Сталіна *Основи мовознавства*... як джерельний матеріял. Надруковано її як сміття, і можна було купити в кожному містечку. Написав він назву брошури на карточці та вислав нашу молоденьку господиню до Почаєва, щоб купила її в книгарні. Продавець прочитав назву, глянув підозріло на господиню і став випитувати, звідки вона і для кого купує книжку. Ця відповіла, що для вчительки, і назвала йому сусіднє село.

На початку березня ми з радіо довідалися про захворіння Сталіна і вслід за тим — про його смерть. Вістка наспіла несподівано, одна за одною, і громом вразила людей.

Таки ми тебе пережили, кате, зітхнули ми з радістю.

— Тепер повториться стара російська історія, гризня та головорубка за владу, — передбачав Орлан.

Ми раділи, що не стало тирана, але одночасно були свідомі того, що в нашій боротьбі смерть Сталіна не відіграє важливої ролі. Буде гризня між головачами в Кремлі, будуть залицяння в сторону народу, посиплятся обіцянки «щасливого» життя, але воно, те життя, небагато зміниться, а може, й нічого не зміниться. Хоч би хто засів у Кремлі, буде знищувати тих, що хотіли б від них визволитись. Не зміниться й наше наставлення до нового диктатора. Ми, отже, не мали жодних ілюзій і не плекали надій навіть на деяке полегшення обставин, у яких боролись.

А народ у Західній Україні прийняв цю вістку з найбіль-

шою радістю, просто святкував. Насамперед, люди не хотіли виходити на роботу до колгоспу, стали відважнішими, збиралися гуртами на вулицях, жартували. Якби «власть» дозволила, то замість траурних мелодій, передаваних радіом, в Західній населення влаштовувало б «всенародне гуляння». Однак люди, як і ми, не надіялись на покращання життя. Прочитували газети, слухали радіо, бо хотіли знати, хто займе місце Сталіна. Може, найкраще віддала справжні почуття народу сусідня дівчинка, що принесла зі школи новину: «Ми вже маємо у класі портрет нового Сталіна, але цей без вусів».

Зате підпілля скоро відчуло всю «благодать» нової влади. В середині березня лежало ще на полях багато снігу, коли одного вечора заляканий господар повідомив, що в село приїхало кілька вантажних авт, повних військ МҐБ. Привезли з собою собак і розквартирувались у селі. Значить, облави.

Вони почались на другий день. Розділившись на загони, військо прочісувало в селі одну за одною садиби та шукало дуже ретельно. В когось там викинули гній з хліва і зрили геть долівку, на іншім господарстві вигорнули з льоху картоплі, копали ями, що ще більше стривожило нашого господаря. Вхід до бункеру був саме з льоху, тепер він нагорнув на нього картопель.

Облави відбувались також у довколишніх селах, військо затримувало селян, що з міста верталися додому, і перевірювало закупки.

Нам найкраще було б відійти в Кременеччину, та не знали, який там стан, доходили вістки, що й у тих краях облави. Покинути криївку та вийти в недалекий ліс, де ще лежав сніг і не знати було, чи його теж не перечісували, не було кращою альтернативою. До того, військо пильнувало ночами дороги, особливо близько лісу, а коли іти розмоклими полями, залишили б сліди на ріллі, по яких витренований собака довів би опергрупу до місця нашого постою.

Орлан вирішив не виходити з бункеру.

Це було старе, розлоге село. Вже тиждень тривала облава, а ще не перешукали всього села. Тоді військо виїхало, так і не дійшовши до нашого кута. Може, тільки це нас і врятувало.

У квітні навідались Бурий, Олесь і Чумак. Перезимували щасливо, але також у Кременеччині перебували під облавами. Зате їх навідало друге нещастя — взимку Бурий дістав параліч руки. Спочатку йому спаралізовано пальці, опісля — всю руку, до того ще й праву. Бурий, колишній старшина УПА, під

псевдом Павук, хоробрий, заправлений у боях, був головною фігурою в цьому, суміжному з Галичиною районі, яким проходив зв'язок на південь. До того часу він міг сповняти найважчі роботи, а тепер інвалід, але вже лівою рукою привчився володіти зброєю.

Прийшов час весняних зустрічів, оживилася праця в тереніі. З нами залишився Олесь, а Байда відійшов з двома іншими за їхніми обов'язками. Зі своєю змарнованою ногою Олесь уже не був витривалий до ходу.

На початку травня мала відбутися зустріч зі зв'язковими з Галичини на головній лінії до Лемеша. Місце її було визначене в ліску, біля сіл Бучина/Суховоля. Бурий зі своєю ланкою відійшов полагоджувати зв'язки на північ і схід, а на цей зв'язок Орлан мав тільки Олеся. Його самого, ще й інваліда, він не вислав би, тож ми пішли втрійку.

Це вперше від вересня минулого року я вийшла надвір та ще й відразу подалася в дорогу. Після зими ноги відвикли від ходи, швидко втомлювалась, так що навіть Олесь краще за мене пописувався. Зате розкошувала запашним повітрям майської ночі й на ходу гладила руками росяні трави збіж. По дорозі доносився до нас хоровід жаб, він давав знати, що попереду левада, а за нею, казав Олесь, ліс, де ми й мали заднювати.

У цьому ліску затрималися на два дні. Було якесь свято, і в лісі не відчувалось ніякого руху. Ввечорі Олесь пішов на визначений пункт зустрічі.

Зв'язківці прийшли, але не принесли листа від Коваля. Тільки повідомили, що провідник живий і переказує, щоб наступним зв'язком йому переслали примірник *Колгоспного рабства*. Вони передали Олесеві маленький пакунок, адресований до Орлана, в якому було з десяток відзнак на 10-річчя УПА, вироблених з бронзи.

Згідно з вказівками Орлана, Олесь мав задержати зв'язкових до наступного вечора. Орлан також ще не передав своєї пошти, тепер, на підставі переказаного, виготовив удень ще одного листа і долучив його до раніше приготованої пошти. В цій пошті повідомив Коваля про свій плян відійти у Хмельницьку область. Увечорі Олесь передав пошту, й ми ще тієї ночі вернулися до бункеру.

Я була рада, що відходимо в сусідню область. Хоч знали, що там повстанцям важко прожити, але та частина України була для нас викликом. Були переконані — в цьому історичному періоді ми там більше потрібні, як тут. У Західній також

ставало вже дуже важко діяти підпіллю, нас залишилось небагато, й кожна акція, навіть незначний прояв, як організування продуктів, закреслювала кільця терену наших дій.

У червні ми троє відійшли в Кременецький ліс у старий бункер. Узимку там ніхто не жив, отож та сама історія, як усюди: криївка покрита плісенню, немає виміни повітря і далі проблема з доставою води, роздобуванням харчів, хіба що тепер стало ще важче. До того всього, спіткала нас ще одна невдача. Прибув Бурий і повідомив, що зустріч зі зв'язковими з Шумського р-ну не відбулася. А вони ж тримали зв'язок у Хмельницьку область, до окружного Скоба.

День до зустрічі Бурий і Чумак заднювали в лісі, в якому було визначене місце зв'язку. Надвечір донеслась до їхнього слуху стрілянина з напрямку лісу, де могли заквартирувати підпільники з Шумського р-ну. У визначеній годині вони обережно подались на місце зустрічі, одначе з другої ланки ніхто не з'явився.

Зв'язкова лінія, що перервалась, була змонтована щойно минулого літа, після загибелі Уласа. Тією лінією Коваль, потім Орлан вже вислали Скобові кілька тисяч грошей, знаючи, які важкі там матеріяльні умовини підпільників. Одначе Скоб відписував Ковалеві, що в його терені непогані умовини перебування. Він його повідомив, що вже нав'язався з підпільниками у Вінничині та що їм конче треба мати когось з вищих провідників, щоб керував їхньою працею.

Вправді до зв'язкової ланки в Шумському р-ні Уліян мав свої застереження — хлопці велись надто неконспіративно на ті часи. Орлан переповів Ковалеві завваги Уліяна, як був з ним минулої осени, але ні Коваль, ні, мабуть, Орлан не взяли застереження Уліяна серйозно до уваги. Уліян, колишній референт СБ на ПЗУЗ, серйозно ставився до нераз незначних хиб, яких неможливо було уникнути у наших ненормальних обставинах.

Днів через два ми довідалися від населення, що в Кременці МҐБ виставило на своєму подвір'ї тіла двох убитих повстанців. Розпитавши точніше про їхній вигляд, Бурий встановив, що це зв'язкові з Шумського р-ну.

Якщо в Уліяна було до зв'язківців застереження, то смерть звільнила їх від підозрінь.

Одначе навіть смерть зв'язківців не дала відповідей на всі питання. Вже з якогось часу ґебе не виставляло тіл загиблих повстанців, щоб тримати підпілля в непевності, чи не попали вони живими в їхні руки. Така дезорієнтація гальмувала працю, створювала багато зайвих труднощів, виганяла людей

з обезпечених криївок та змушувала пристосовуватись наново. Це давало в руки органам безпеки свіжий початок нитки, по якій нераз доходили до клубка. Також смерть повстанця зворушувала болем довколишнє населення, нагадувала йому, що боротьба ще триває. Такого зворушення режим собі не бажав. Він хотів, щоб народ чув про нашу боротьбу тільки з вістей, які формувала, тобто деформувала офіційна пропаґанда. Але МҐБ цільово застосовувало різнородну тактику. Те, що цим разом показали убитих повстанців, могло мати або й не мати поважної причини — принаймні так ми думали, коли не було наслідків.

У наших умовинах завжди враховувалось, що зв'язкові можуть загинути, тому завжди монтувалося ще запасні зв'язки. Такий зв'язок був домовлений безпосередньо між Бурим і Скобом, з місцем зустрічі на пограниччі Хмельницької области. Інших можливостей нав'язатися зі Скобом не було, тож Орлан вирішив скористатися тим єдиним, висилаючи туди Бурого та Олеся. Дата запасного зв'язку була визначена близько двадцятого червня.

* * *

У червні прибув до Орлана Уліян і приніс із собою чимало сумних новин. Ранньою весною, в оточеній військами МВД хаті, загинув районовий Здолбунівського р-ну Матвій враз із іншим повстанцем. Матвій ходив з кулеметом, мав доволі набоїв, тому вони довго відбивалися з хати. У сусідстві була школа, де працювало кількоро вчителів зі східніх областей. Дітвора і вчителі зі сльозами в очах приглядались геройському безвихідному боєві двох повстанців проти цілої орди ґебістів. Враз із ними все село тривожно вичікувало сумного кінця.

Вистрілявши весь запас набоїв, Матвій вийшов з хати. «За тебе, Україно!» — вигукнув і впав, прошитий стрілами з ворожого кулемета. Його друг загинув у хаті.

Приніс Уліян ще й іншу вістку, гіршу своїми наслідками за попередню. Машиністка Уліяна, Ганя, попалася в руки емведистам, не витримала на слідстві, заломилась.

Історія Гані сумна. Минулого літа Уліян відправив її зимувати в Острізький р-н. Пізньою осінню, коли вже не відбувалися зв'язки, загинули на засідці повстанці, з якими вона повинна була зимувати. Їй одинокій довелось пересидіти всю зиму в бункері. В неї була туберкульоза, вже минулого літа Ганя сухо кашляла. В бункерах, при поганому відживленні, її стан погіршувався. На щастя, криївка, де вона одна жила,

була на хуторі, і господарі навідувалися де неї. Одначе вони не могли заопікуватися нею, краще підживити, бо самі були дуже вбогі.

Ганя мала домовлену зустріч з Уліяном навесні 1953 року в лісі, в Мізоцькому р-ні. Уліян раніше доручив Чумакові вийти на ту зустріч, але Чумак забув про неї, і Ганя зосталася без контакту з підпіллям.

Після безплідного чекання в лісі, голодна, не виспана, пішла у своє родинне село Дермань, до рідної тітки, щоб поживитися і відпочити.

Наступного ранку прийшов до тітки колгоспний бригадир виганяти на роботу в полі. Тітка боялася залишати саму Ганю в хаті. Вона висварилася з бригадиром і заявила, що не піде на роботу.

Незабаром після бригадира прийшли голова колгоспу з міліціонером, оба при зброї. Вони не були місцевими, їх у Дермань наслала «власть». Побачивши непрошених гостей на подвір'ї, тітка видимо налякалась. Вони це запримітили і стали перевіряти хату.

Ганя мала при собі пістолет, але не стріляла до них, не відобрала й собі життя. Не стало їй відваги, чи, може, пістоль затявся, чи, просто, не схотіла цього робити? Вона одинока знала відповідь. Міліціонер завів її у сільраду, повідомив район, і незабаром пригнало до Дермані авто з військом МВД.

Через декілька днів ґебісти розкрили криївку в лісі та другу — в селі Півче, в якій Орлан і я перебували з Ганею минулого року. Ніхто з підпільників не загинув, якраз тоді не користувались криївками, проте не відано було, як багато вона їм на слідстві сказала або не сказала. Ганя була знайома з Бурим, знала, що він діяв у Кременеччині. Вона бачила, що минулого літа ми туди відійшли з ним.

Кременеччина, отже, стала підмінованим тереном, і сидіти в цьому лісі не було розумно. Наша криївка, яку вживали вже другий рік, почала виявляти небезпечні познаки. З видовбаної землі, замаскованої в потічку, весняні води змили чорну верству, і тепер там жовтіла глина. Якщо в тім місці не було окопів з війни, значить, земля з бункеру. Стежки, що втоптались до криївки, хоч ледь видні, наше око та око оперативників могло запримітити.

Вернутись до села у криївку, в якій ми зимували, Орлан теж не міг. Якраз коли ми відходили звідти, напоролись на чоловіка недалеко хати. Ми сховалися за дерева, але несвоєчасно, і не було запоруки, чи він не запримітив нас, чи не

побачив, що ми при зброї. Не бувши певними, чи той чоловік нас доглянув, ми його не чіпали і навіть не дізналися, хто він. Раз воно так — значить, бункер вже не до вжитку.

Уліян радив Орланові відійти з ним у Гурбенський ліс, у нього там були знайомі люди в довколишніх селах. У такій очевидячки непевній ситуації я також схилялась до суґестії Уліяна, але Орлан тримався іншої думки. Він уже був наставлений до відходу в Хмельницьку область і тепер чекав, поки прийде в цій справі відповідь від Коваля. Знав, яка буде відповідь, вони її обговорили ще минулої осени, але, якби заіснувала непередбачена ситуація, Леміш міг змінити пляни Орлана. Також треба було зачекати й побачити, чи відбудеться запасний зв'язок з Хмельницькою областю.

Раніше зв'язкові з Шумського р-ну говорили Бурому, що під час зустрічей зі зв'язковими з Плужнянського р-ну Скоб завжди перебував поблизу місця зустрічі, сподіваючись, що, може, зв'язком прийде новий провідник. Тепер Орлан узяв це до уваги і листовно викликав Скоба прибути враз із Бурим. Орлан, звичайно, враховував можливість аґентури, беручи до уваги, що ті люди якийсь час не мали зв'язку з організацією. З тих зглядів місце зустрічі було визначене не в лісі, а в полі, де краще можна зорієнтуватись і почути стріли. Бурий мав сам підійти на визначене місце, а Олесь — затриматися на такій віддалі, щоб бути поза можливим колом облоги. Якщо б Бурого зненацька схопили, без стрілів і крику, то після домовленого часу Олесь повинен був відійти. На цей випадок Орлан домовився лише з Олесем про місце зустрічі. Щойно коли Бурий вернеться щасливо зі зв'язку, Олесь повинен був йому передати місце домовлення з Орланом.

Уліян довго не затримувався у Кременеччині, відійшов зараз по нараді з Орланом, але мав з ним ще раз побачитися на початку липня, перед тим, поки Орлан подасться на схід.

Коли Бурий відійшов на доволі далекий зв'язок, ми обоє враз із Байдою покинули бункер і перебували наверху, в лісі або в полі, у збіжжях. Довіряли людям, але обережність була засадою. Уліян часто казав: у нас немає дрібниць, нераз мала справа помножується багато разів і виходить серйозна проблема.

Одначе в наших умовинах небезпека чигала на нас кожний день. Ми були свідомі того, що нераз приймали не найкращі рішення, але інший вибір був ще гірший. Отже, де можна, оминали небезпеки, а де ніяк не виходило, ризикували. Орлан уже який обережний, проте, коли не було іншого

виходу, сам ходив на зв'язки або висилав по харчі єдиного бойовика, якого мав біля себе, і ризикував залишитися без теренового.

Поки Бурий вернувся, прийшов Уліян. Він повідомив, що в лісах Мізоцького р-ну спецвійська проводять великі облави. В них загинув районовий Острожецького р-ну Тарас, член УГВР. Ми перебували з ним восени 1951 року в Піянському лісі.

Уліян загубив компас, а що йому було його треба більше, як мені, я віддала йому свій. Він був мені дорогою пам'яткою, тож віддавала не без жалю. Дістала цей компас від свого чоловіка, а йому подарував, чи радше просив помінятись з ним, сотенний УПА Бурлака з Закерзоння. Опісля Орлан дістав інший, а цей дав мені.

В порозумінні з Уліяном, Орлан задержав при собі Чумака. Уліян побажав нам щасливої путі та відійшов з Байдою і Степаном у Рівненщину.

Наступної ночі вернулися зі зв'язку Бурий та Олесь. Вони привели з собою Скоба враз із двома бойовиками з його охорони. Бурий мав наказ привести лише самого Скоба і не хотів брати бойовиків, одначе Скоб уперся: контактується, мовляв, з новими людьми і хоче мати при собі свою охорону. Бурий був свідомий того, як дуже Орланові залежало, щоб пов'язатись зі Скобом, тому хоч нерадо, але вкінці погодився на те.

Звітуючи Орланові про перебіг зустрічі, Бурий висловив свої застереження щодо поведінки групи Скоба. Зустріч майже не відбулася, бо зв'язкові Скоба заспали і відгукнулися щойно тоді, коли Бурий подав уже останній раз кличку. В дорозі поводились неконспіративно. «Як ми днювали в збіжжях, вони лягали спати всі три разом, як браття, і повитовкали такі плеса, що під час жнив комбайнер зорієнтується, що там днювали повстанці, — нарікав Бурий. — Також забагато всього розповідають про свою працю. А так — хлопці нічого, веселі». Бурий не був говіркий, в роботі дискретний, не говорив без потреби про справи навіть з тими, кого добре знав. З його вдачею він надавався на шефа зв'язку на південну Волинь, де схрещувались головні зв'язкові лінії.

Ми підійшли до новоприбулих привітатись, а вони збилися докупи, як гуси, зніяковіли, аж жаль було на них дивитись. Ось до чого людей довів брак зв'язку, мимохідь думала я. Проте Орлан, з питомою йому легкістю, нав'язав з ними розмову, і вкоротці ми всі вже говорили, як давні знайомі.

Розклали вогонь, зварили їсти й насамперед нагодували гостей та наших зв'язківців, витомлених довгою дорогою.

Після їхнього відпочинку Орлан узяв Скоба набік, розклав карту, й довго вони щось обговорювали. Він не був знайомий зі Скобом, тільки Коваль розказав йому Скобову біографію та передав характер його письма. Цим Орлан і скористався, щоб перевірити ідентичність Скоба.

Його бойовики, Олесь та ще один, псевдо якого я не запам'ятала, були ставні, вродливі хлопці, скидалися більше на спортовців, як на повстанців. Олесь сказав, що він також з Галичини, в Хмельницькій області — від 1950 року. Другий говорив, що він з Волині, а на сході перебуває ще з сорок четвертого року.

Поки Орлан був зайнятий Скобом, ми балакали собі з його хлопцями. Точніше, говорили вони, а ми слухали та з дива не сходили, з якою точністю вони розповідали нам про свою підпільну роботу, зовсім нехтуючи вимоги конспірації. З усього заслуханого виходило, що там обставини набагато легші за наші, тому, мабуть, і їхня поведінка вільніша. Одначе таке пояснення не було переконливим. Ми до того часу вже дещо знали про життя підпільників на сході, зустрічалися з людьми, що там працювали. Приходив Роман, а минулого року бачилися з Морозом. Вони були змарнілі, виснажені, у зношених мундирах, а не порядно вдягнені, як ось ці зв'язкові. Ті, що приходили раніше, про свої контакти розказували тільки зверхникам, а в розмовах з нами нічим їх не прозраджували.

Пополудні Орлан відкликав мене набік та розказав, як йому насвітлив Скоб обставини боротьби в Хмельницькій області. З його слів виходило, що там існує багато можливостей розгорнути працю, а також там легше вижити. Тож Орлан вирішив відійти зі Скобом у Хмельницьку область. Я врадувалася — врешті йдемо на схід!

До вечора ми всі вже були добре знайомі. Новоприбулі — здорові, веселі хлопці — внесли з собою трохи радости, жартували й наспівували під носом сучасні романси. Який контраст до нас, фізично вкрай вимотаних. Ми важко переживали численні втрати наших друзів, нас тут з кожним тижнем, днем маліло, і не до романсів було нам. Якщо деколи й загомоніли яку пісеньку, то не того роду, що гомоніли вони.

— Ви тут усі вже настроєні на смерть, а ми думаємо про життя, — сказав до мене один із них, коли я вголос дивувалася, що вони інші від нас.

— Але ж ми знаємо, що у вас також важко і що там

також гинуть повстанці. А з ваших слів виходить, що там прямо рай. Аж вірити не хочеться, — я висловлювала свої сумніви.

— І в нас є жертви, але не такі вже численні, як тут, — пояснили мені.

Орлан не міг відразу відійти, бо цими днями мав відбутися зв'язок на лінії до Лемеша і він чекав на пошту. Вдень ще виготовив листа до Лемеша. Певне, повідомляв його про зустріч зі Скобом та про свій намірений відхід на схід. У лісі не було безпечно перебувати всій групі. Орлан затримав Скоба, а його зв'язкові вернулися того ж вечора у свої терени, домовившись зі Скобом про зустріч уночі з 9 на 10 липня. Чумак та Олесь подалися на зв'язок, а Орлан зі мною, Бурим, і Скобом вернувся до нашої криївки в лісі.

В наших преважких умовинах люди здебільше виглядали старші за свої літа, через те й важко було вгадати їхній вік. Проте Скоб непогано тримався. Судячи з вигляду, був між 1918 - 20 роком народження. Походив з околиць Галича, учитель із фаху. Член ОУН, вступив у підпілля під час німецької окупації. В нього була жінка та син. Жінку вивезли на Сибір, а сина МВД примістило в дитбудинку. Здається, ще в сорокових роках підпільний провід призначив Скоба на підпільну роботу в Хмельницьку область. Усе це він сам розповів мені під час спільного перебування в бункері.

Тих кілька днів мені доводилось добре опановувати себе, щоб нічим не виявити, що, не зважаючи на поважний підпільний стаж, Скоб робив на мене погане враження. Був худий, середнього зросту, з рештками рідкого ясного волосся на майже вилисілій голові. Вилинялої краски очі безперервно бігали, перескакували з предмета на предмет. Власне його очі, а також претенсійні манери, вже такі неприродні в наших умовинах, та ще й інші, нечітко окреслені суб'єктивні познаки викликали в мене антипатію до нього. Правду кажучи, він не був за всі ті роки єдиним винятком. У постійних мандрівках я завжди зустрічалася з новими людьми і подекуди натрапляла й на таких, що з ними було важко спілкуватися. Згадати хоча б надрайонового Ківерецького р-ну Віктора. Всю зиму прожили в однім бункері, однак не визбулися холодку, що панував у наших взаєминах, ревно приховуваного ним і мною. Але з Віктором було йнакше. Я не любила Вікторової понурої вдачі, однак відчувала його чесність. Щодо Скоба, то якраз чесности не відчувала, щось він вивертав мені всередині, і я силкувалася бути до нього ввічливою.

Як звичайно, харчі в бункері були погані. Скоб кривився, не міг їсти їх, казав, що хворів на виразку шлунка. Дуже намовляв Орлана вийти з криївки і заквартирувати наверху, на що Орлан йому рішуче відказав: «У терені залишаються інші підпільники, і не треба розконспіровувати лісу». Він, хоч хворий, проте охоче йшов з Бурим у село по воду чи по харчі та кожний раз рапортував Орланові. Нам воно виглядало незвичним — тут уже давніше відкинули військову форму, ми жили, як одна родина, а провідник був її головою. Видно, на теренах, де діяв Скоб, ще затримали стару форму. Як і його бойовики, він багато розповідав конкретних фактів про свою підпільну роботу, поки Орлан не звернув йому на це уваги.

У Скоба була запасна нейлонова сорочка, недоступний для підпільників люксус, і свіжий новий рушник з мережею, зробленою, мабуть, жіночою рукою. Не від жінки, вона на Сибіру, може, мав іншу, подумала собі, але не спитала, це була його інтимна справа. Також мав він машинку до голення. Колись, ще 1945 року, і в Орлана вона була, одначе тепер уже ніхто в нас її не мав — важко було купити жилетки, так що всі користувались бритвами. Знов же я вголос висловила своє спостереження.

— О, на наших теренах це не проблема, там є жилетки, — відповів мені на це Скоб.

6-го липня повернулися зі зв'язку Чумак та Олесь з поштою від Коваля. Вони принесли від нього відповідь на Орлановий перший весняний лист.

У мене була звичка слідкувати за виразом обличчя Орлана, коли він прочитував надіслану йому пошту. Воно мені говорило, коли приходила жахлива вістка. Тепер також бачила, що він довідався щось дуже погане, і спитала, що сталося.

— Збожеволіти можна, — відповів.

Леміш повідомляв, що Василь Охримович попав на зв'язковій лінії в руки аґентів МҐБ. Враз із ним спіймали також зв'язкового, якого дав йому Леміш. Розуміється, в руках органів безпеки опинилися всі речі, що були при Охримовичеві, головно нотатник з домовленими зустрічами і кличками. З поміччю здобутих документів державній безпеці вдалося до весни доволі точно устійнити місце бункеру Лемеша, що був у Брідських лісах. Ґебісти кинули на ліс облави, в розпалі яких Лемешеві та всім мешканцям бункеру вдалося в останньому моменті вирватися з нього і врятуватись. Хлопці встигли захопити з собою тільки зброю, а Леміш — свій нотатник зі зв'язками.

Ґебісти знайшли бункер, однак не розкривали, чекали, чи не повернеться до нього Леміш. Це його головна квартира, були там усі потрібні до праці речі, бібліотека, підручний архів, а також найновіші звіти. Навіть коли створювались найважчі обставини, людям, особливо в позиції Лемеша, неможливим було обійтись без відповідних матеріялів та інформацій.

Перечекавши, поки не втихли облави, по деякому часі Леміш вислав одного бойовика зі своєї охорони, щоб перевірив, яка ситуація біля бункеру. Удосвіта, як лиш бойовик зайшов усередину, ґебісти оточили бункер і напустили продухами газу всередину, намагаючись взяти його живим. Бойовик був приготований на таку можливість і встиг застрелитися власним пістолем.

Леміш опинився в дуже скрутних обставинах, та ще й без потрібних до праці матеріялів. Тому він і переказав до Орлана, щоб той вислав йому деякі речі враз із примірником *Колгоспного рабства*. Дуже переживав долю Охримовича — його він високо цінував.

У листі Василь Коваль погодився на відхід Орлана в Хмельницьку область. Написав йому про ще одну важливу річ, але про неї я дізналася пізніше, в інших обставинах.

Удень Орлан виготовив Ковалеві відповідь і залишив її в Бурого. Була літня пора, і зв'язки переривались на деякий час, щоб дати людям можливість забезпечитися харчами на зиму. Під осінь зв'язки поновлялись. Отже Бурий закопав у лісі Орланову пошту до Коваля і місце перехову показав Чумакові, що відходив з нами. Чумак мав восени прибути до Бурого зі свіжою поштою від Орлана і, якби Бурий до того часу загинув, забрати й цю заховану пошту та понести все разом по лінії до зв'язкових Коваля. Чумак враз із зв'язківцями Скоба мав обслуговувати зв'язок з Хмельницької области в Кременеччину. Місце зустрічі зв'язкових знав також Скоб, на випадок, коли б Чумак загинув.

Мені невідомо, чому Орлан відразу відповідав Ковалеві, а не зачекав, поки зайде на місце. Мабуть, у листі Коваль запитував його про справи, на які Орлан міг одразу дати відповідь. Коли б він по дорозі загинув, то принаймні хоч стільки міг ще поінформувати Коваля. Напевне, плянував написати восени ще одного листа, вже з нового місця, перед відходом Чумака на зв'язок.

ВІЧ-НА-ВІЧ З ДОЛЕЮ

Це була остання ніч у бункері, з шостого на сьоме липня, перед нашим відходом у дорогу. Сниться мені, що я в Софійському соборі у Києві. Він зовсім пустий, лиш я одинока стою на хорах, і мені стає моторошно. Розглядаю його згори і завважую, що собор дуже просторий, його стіни вкриті фресками та мозаїками. Однак я ним не захоплена, він понурий та скидається більше на театр, як на храм. Не розумію, чому я тут опинилася, і це мене бентежить. Намагаюся зійти сходами вниз, але хоч як силкуюсь, щось не пускає. Мене огорнув такий жах, що я, схвильована, пробудилась.

Я не прив'язувала до снів ваги, одначе цей сон пригнічував мене і невідступно насував на думку алегорію «церква-домовина розірветься...» Але про мій сон нікому не сказала.

Сьомого липня нас четверо, Орлан, Скоб, Чумак і я, відійшли з Кременецьких лісів. Взяли з собою стільки харчевих припасів, щоб нам стало на три дні, поки не пов'яжемось зі Скобовими зв'язківцями.

Першої ночі нас проводили частину дороги Бурий та Олесь. По стількох місяцях ми вже звикли до них, стали наче одна сім'я. Нам не вперше доводилося прощатися з друзями, але тим разом мені було дуже сумно і важко на душі. Сказала їм до побачення, однак щось підказувало, що побачення більше не буде, бо вже підійшла впритул черга на них або нас.

Лісу по дорозі не було, і нам доводилось днювати у збіжжях. Зараз же першого дня сталася мені пригода. Крім харчів, ми несли з собою найпотрібніші Орланові матеріяли та ще й усяку літературу, тому небагато запаслись водою, всього лиш кілька боклаг. Після цілонічного маршу всі були спраглі, а тут ще й сонце пражило від самого ранку. Хоч які ощадні були з водою, до другої години наші боклаги вже були порожні. Я думала з тугою, як воно ще далеко до дев'ятої вечора, коли можна буде заскочити в село за водою. Сонце ледве звернуло із зеніту, немилосердно жарило, й у збіжжі годі було заховатись від нього.

З горячі та спраги мені розболілась голова, опісля стало

млосно, в очах почорніло. Я почала тратити притомність. Побачивши це, Орлан вирішив післати мене по воду в село. Не вмирати ж у полі через спрагу.

Взяла я з собою боклагу, заховала в кишеню пістолет і пустилася в село. Ледве ступила кілька кроків, як зомліла й упала в житах. Вдолині росли коноплі, там було трохи більше тіні, але близько проходила стежка, тому ми в них не заднювали. Мене занесли хильцем у ті коноплі, і в їх тіні я відійшла. Проте голова, запаморочена від конопель, ще дужче розболілася. Тепер усі журились, як я буду маршувати всю ніч, тим більше, що треба добре форсувати, щоб пройти в коротку ніч визначений шмат дороги. Вкінці Орлан заризикував, пішов Чумак у село, приніс води й молока, і до вечора я вже почувалася краще.

У третю ніч дороги, коли над світанком мала відбутися зустріч зі зв'язковими Скоба, знову трапився неприємний випадок — по дорозі Скоб згубив нас серед ланів збіжжя, крізь які ми проходили. Тут, у тих теренах, уже лиш він один знав дорогу, тому йшов попереду, але так поспішав, що ми троє не в силі були дотримувати йому кроку. Затримались і ні сюди ні туди, хоч повертайся в Кременеччину. Післав Орлан Чумака, щоб наздогнав Скоба. Чумак ледве встиг його затримати. Знов Орлан висловив Скобові різке застереження, а опісля сказав до мене: вони тут занадто розвезлися, відколи не стало Уласа. Багато дечого треба буде змінити.

Зустріч була визначена в ліску за старим польсько-совєтським кордоном. Ми добились туди вже як розвиднілося. Скоб вийшов на зустріч, потім вернувся, привівши з собою трьох зв'язкових. Третій був уже місцевий, молодий, здоровий, недавно прийнятий у підпілля.

— Чому ви так зробили? — гострим тоном спитав його Орлан. — Я ж вам виразно зазначив, що на зустріч мали вийти лиш ті два, яких я бачив. — Він не бажав, щоб місцеві підпільники відразу довідалися про прибуття в ті терени нового провідника.

Скоб змовчав на те. Тоді порадив Орланові, мовляв, нас тут забагато, щоб разом квартирувати, нехай Чумак відійде з тим молодим на інший постій. Орлан згодився.

Ті люди рішуче не були обережні. До місця нашого постою вже витоптано стежку, якою не тільки що опергрупа ґебе, але навіть пастухи могли нас вислідити.

— Ліском цим доведеться користуватись для полагоджування зв'язків, а ви так витовкли постій, — Орлан знов до них.

Мене став огортати неспокій. Ті хлопці були дуже відмінні від нас усіх, і мені щось тут не «грало».

На місці постою чекав на нас свіжий хліб, сало, навіть білі коржики. Яка розкіш — ми й на Великдень білого хліба не бачили. Скоб не їв, лишень відразу положився спати. Голодні, ми обоє поїли зі смаком, і сон нас прямо сидячки звалив.

Ще підклала під голову свою «скарбонку», пересунула кабуру з пістолею, щоб не давила мене в бік, і зразу заснула кам'яним сном. А все ж засинала з нерозгаданим питанням: хто вони такі???

* * *

Тільки но я твердо заснула, коли мене розбудив один зі зв'язкових.

— Що сталося? Облава, може? — прокинувшись, запитала.

— Ви аґенти, ви зліквідували провідника Уласа, і ми беремо вас на слідство, — відповів мені.

Сон маґічною паличкою відняло. Глянула на Орлана, а біля нього вже їх двоє порається. Ще коли він спав, Скоб відкинув від нього автомат, а тепер відчеплював пістолет. Другий «зв'язківець», сильний, виспортований, тримав Орлана за руки. Мою пістолю відчепили ще під час сну. Нам зв'язали руки шнурками. Вправлені у своїй «роботі», аґенти з подиву гідною швидкістю впоралися з нами.

— Хлопці, ви збожеволіли? Ми й не бачили Уласа, — наче громом вражений, видно, ще не збагнувши ситуації, відказав Орлан.

Проте я відразу все зрозуміла.

— Кому ти пояснюєш? Невже не бачиш, що ми попались в руки аґентів? — розпачливо мовила.

— Так, ми аґенти, — підтвердив той, що раніше називав себе Олесем. — Ви в руках МҐБ і навіть не робіть жодних зусиль втікати, бо вони марні, ви й так не вирвитеся звідсіль. Лісок цей тісно оточений військом, ми тут уже кілька днів на вас чекаємо.

Не було потреби їм, відживленим, озброєним, боятись нас, докраю виснажених дорогою, без зброї, зі зв'язаними руками. Я сиділа і навіть на намагалася вставати. В голові шуміло від снодійного порошку, яким накормили нас враз із смачним хлібом і коржиками.

Страшні хвилини, коли дійсність перевершує найкошмарніший сон. Вже котрийсь раз у житті я знову стояла на грані свідомости і божевілля.

Важко передати весь драматизм тих перших кільканадцяти хвилин. У них згустилося так багато розчарування, болю, жаху, розпуки, що їх вистачило б на все життя. Ті хвилини були для нас страшніші за смерть. Одначе навіть у нашій трагічній ситуації я на короткий мент все відсунула в думці і приглядалась тим трьом типам. Вони мене зашокували своїм виглядом, бо в їхнім образі я побачила, наскільки спотворюється фізичний образ людини, коли вона сповняє плюгаве діло. Волосся в них стояло дибом, у вирячених очах, що, здавалось, вискакували з орбіт, нервово бігали порожні зіниці. Піт брудними ровами стікав з чола по обличчі, шиї і пробивався за ковнір сорочки. Скривлені в підкову губи судорожно тряслись, як у лихоманці.

Я побачила найзнаменитішу картину Юди. Схопив би був їх тоді на своє полотно новітній Леонардо да Вінчі, їхнім відображенням він перевершив би всі попередні шедеври з тим сюжетом. Так і сказала, звертаючись до Скоба:

— Мерзенний Юдо, міг би собою моделем служити художникам, — і плювала йому в лице рештками висохлої слини.

Він витирався, ще більше розмазуючи брудний піт:

— Єрунда, Юда. Не було Юди, не було Христа.

Насамперед мене огорнула шалена лють. Я стала одержима одним-однісіньким бажанням — знищити їх, розчавити, як блощиць. Тим часом сиділа зі зв'язаними руками, і свідомість того, що не можу їм нічого зробити, мене ще більше роз'юшувала.

З нами залишився на постою Олесь і Скоб. Третій пішов, мабуть, повідомити начальство, що «робота» закінчена.

— Застрельте нас, — звернувся до них Орлан, — зробіть хоч накінець одне добре діло. Ви ж, собаки, добре знаєте, хто ми. Скажете своїм панам, що ми втікали.

— О ні, ми вас маємо віддати живими, — на те Олесь.

— Ви думаєте, мені приємно це робити? Думаєте, я добровільно пішов до них? Мене теж зловили.

— А ви знаєте, як нам тут було після арештування Уласа? — відізвався Скоб. — Він відійшов собі до Лемеша, а тут почались облави, арештування, і ми залишились, як на воді.

Ці два все таки відчували своє падіння, принаймні впродовж тих кількох хвилин з нами, поки не прийшли ґебісти.

Опісля, детально перебираючи в пам'яті обставини, серед яких ми попались у руки ґебе, я задумувалась, чому Скоб, досвідчений партизан, був «згубив» нас у збіжжях наприкінці, в останніх годинах нашої волі. Знов же щодо зв'язкових: чому вони спали в час, коли мав відбутися запасний зв'язок з Бурим, і мало що не зірвали зустрічі? Коли підпільники користувались уже запасним зв'язком, вони його пильнували як ока в голові. Може, їм було доволі сповняти чорну роботу і хотіли самі перервати цю нитку з підпіллям?

— Зв'язки... — дивлячись на мене, прошепотів Орлан.

Скільки трагедії і розпуки вміщалося в тому одному слові... Вже не про свою долю думав, вона була остаточно перекреслена, а про жахливі наслідки, які потягне за собою факт, що зв'язок до нього і від нього опинився в руках Скоба — МҐБ.

Дивилася на нього, схудлого, виснаженого, зі зв'язаними шнурком руками, і жаль кліщами стиснув мені горло. За всі ті роки твоєї відданої праці, за твою посвяту — тебе свої зв'язали...

Емґебісти ще не приходили, і Скоб став розпитувати Олеся про свою жінку. Вона кілька днів тому породила дитину в шпиталі, і йому «було прикро», що в тій порі не міг бути з нею. Це нам говорило, що він принаймні близько року або й довше був аґентом. Також Орлан упродовж того часу сказав їм обом неодне.

— Цьому ось, — вказав на Олеся, — я й не дуже дивуюсь. Але що ти міг так спідлячитися, це важко прийняти. Мені вже все одно, нині чи завтра, в таких чи таких обставинах ми були б загинули і до такого кінця готувались. Однак воліли були б умерти від ворожої кулі й не зустріти в наших рядах плюгавця твоєї категорії. Ти ж найпідліший з усіх аґентів, які за весь час у нас були. Жоден з них, навіть як і заломився, не вислуговувався так по-собачому, як ти. Напевне з твоєю допомогою загинув Улас.

— Я теж не зголосився до них добровільно, — відказав Скоб. — Але тепер я не дурак вмирати. Там, за кордоном, УГВР вислуговує американцям, провідники наживаються багатств, а я тут буду даром гинути, так, як погинуло багато? Ні!

— Ти ж підлото, — на це йому Орлан, — майже вся УГВР у сирій землі, і ти це добре знаєш. Задармо, кажеш, вмирати? А за що вмирали на палях козаки? За що і досі мордують нас по тюрмах? Ти не знаєш?

— Тепер навіть у тюрмі легше, як у підпіллі, — втрутився в перепалку Олесь, але Скоб перебив його і далі вів своє:

— Це правда, що провідники погинули. А ось Шухевич не жалував собі, їздив у Крим і тратив організаційні гроші.

Цього я вже не могла слухати і вся скипіла обуренням.

— А ти заздрив йому? Ти думаєш він через те став менший у наших очах? Добре, що підлікувався. А твої «емведьори» не їздять по курортах, тоді як увесь народ голодує? Їх не критикуєш?

...Тоді прийшов страх. Ну, тепер вони відомстять за сорок дев'ятий рік. Проте, на диво самій собі, я доволі скоро отряслась від нього. Обвела зором довкруги, на ліс, Орлана, аґентів, і шорстка свідомість говорила, що найгірше вже сталося, нам немає вороття в наш світ, отже нема за що боятись. Мені здається, що людина доти боїться, доки в неї залишиться хоч крихітка надії, що вона збереже себе або ще когось чи щось врятує.

Потім ми обоє наче очуняли, усвідомили собі, що це ж наші останні хвилини, коли ми разом. Більше не озивались до аґентів, лиш теплим сумним поглядом прощалися одне з одним. Тоді Орлан заговорив.

— Ну журись, Марусе, будь мужня. Мусіла прийти і наша черга.

* * *

Першим з'явився на постій чоловік високого зросту, сивий, віком у половині п'ятдесятки, зодягнутий в ґебівський старшинський літній мундир: білий льняний жакет, темні штани з червоними лямпасами, шапку. На правій руці в нього, не було трьох пальців, і рука виглядала, як звір'яча лапа. Це був начальник МҐБ у Хмельницькій області. З ним прийшов його заступник, він був у сороківці, нижчий за свого зверхника, теж у літній уніформі.

— Здрастуй, Орлан, — мовив тихим голосом начальник, з побідною усмішкою на лиці. — От ми й знайомі.

— Що ж, цим разом вам удалося, — відказав Орлан.

Ми обоє були вже зовні опановані й зареаґували байдуже на нове «знайомство». Але думка весь час шалено працювала, мені уявно ввижалася безодня, в яку ми вже впали, а за нами впадують інші. Здавалось, мозок розтріснеться. А що ж тоді діялось у голові Орлана?

Відходячи в новий терен, він забрав з собою найважливіші речі, головно блокнот, у якому записував дати зв'язків,

зашифровані місця зустрічів, може, й інші речі. Мав при собі важливі листи, а також останню пошту від Лемеша, бо день перед спійманням нас я бачила, як Орлан на постою перечитував листа від Лемеша, отже, не знищив його. Я навіть хотіла тоді звернути йому увагу, що йдемо в незнаний терен, але стрималася, знаючи, як він не любив, коли я входила в не свої справи. Тепер не могла собі того простити і почувалася наче співвинуватою в тому, що лист цей попав до рук МҐБ. Це не вперше в житті мене переслідувало почуття вини не тільки за мої помилки, але й за помилки інших, якщо я могла була їм запобігти і тим відвернути лихо. Звернула б увагу моєму чоловікові, дорікала собі, може, був би послухав і знищив того листа. Тим більше, що я інстинктивно прочувала нещастя, як і тоді, коли спіймали Назара. Тепер мені зринули в пам'яті мережаний рушник, нейлонова сорочка, наспівування російських танґо і більше таких познак, які вказували, що ми мали діло не з підпільниками. «В нас нераз дрібниця помножується і виходять серйозні проблеми», — згадала слова Уліяна. Чому я ніколи не поділилася своїми сумнівами з Орланом? Може, така розмова була б перерішила всю нашу долю. Чому Орлан все таки довіряв Скобові, хоч сам запримічував, що з ним не все як повинно бути? Відповідь не така вже складна. Нераз я переконувалася: якщо людина хоче дуже у щось повірити, вона знайде оправдання і відповіді навіть на явно неясні питання.

Ми обоє так хотіли працювати у східніх областях, що мрія сліпила розум і не давала критично оцінити справжнього стану на тих теренах. Я мовчала, бо жаль було розвіяти нашу ілюзію, боялася діткнутись до неї своїми сумнівами, щоб не трісла миляною булькою. Зв'язок, що йшов північною округою в Житомирщину, вже не діяв, зв'язкові загинули. Залишився лиш оцей, змонтований Скобом після смерти Уласа. Скоба Леміш схарактеризував Орланові позитивно, на підставі інформацій, поданих Уласом. Саме той факт, що Леміш, його зверхник, довіряв Скобові, відразу охороняв Скоба і відвертав від нього підозріння, а певні його хиби, на думку Орлана, були зумовлені легшими там обставинами життя. Він повірив Скобовим словам, хоч усього рік тому прийшов з Житомирщини Мороз і подав йому діяметрально відмінний образ умовин, серед яких доводилось підпільникам жити і працювати.

Очевидно, ґебе зробило з Чумаком те саме, що й з нами. Йому одному мусіло бути ще жахливіше, як нам. У плянах ґебе він становив важливу карту — з ним був домов-

лений зв'язок не тільки до Бурого і далі, в Галичину, але і до Уліяна в Рівненську округу. Чумака повезли з лісу окремо і я його ніколи більше не бачила.

Нам перемінили шнури на залізні кайданки та вивели на лісову доріжку. Там уже чекали два авта, «Побєда» і «Ґазік», з шоферами. В першу посадили Орлана, сів начальник, Скоб і ще один ґебіст. У другій мене конвоював заступник начальника і двоє ґебістів. Першою рушила «Побєда», за нею — «Ґазік».

Нас повезли безлюдними польовими дорогами. Все ж під лісом зустрічались по дорозі жінки, старики і навіть діти, що несли на спинах в'язки дров. Вихуділі, вдягнуті злиденно, вони приставали деколи з утоми і залякано споглядали на авта, мабуть, побоюючись за свою «крадіжку» дров. Я дивилась їм услід і не могла змовчати.

— Ось який рай ви створили на землі. Які ж вони худі та обдерті, як жебраки. Оце та вимріяна Україна з родючим чорноземом?

— Що ж, не все можна зразу зробить. По війні треба потерпіти, відбудуватись, а далі буде краще, — відказав заступник начальника. Він і емведист сиділи по моїх боках.

— Справді? — перепитала його іронічно. — Треба народові потерпіти? А чому ви не потерпите разом з ним? Для вас нема повоєнних нестатків. Ось які пуза повипасали собі, що й ходити не можете, людолови!

Він не відповів на те нічого, однак з його вигляду бачила, що йому стало ніяково від моїх слів, тим більше, що справді виглядав круглий, як бочівка. Хоч стільки сатисфакції, руки зв'язали, але мови ще не відобрали.

В'їхали в Шепетівку, проїхали містом, і авта зупинились серед поля. Тут мене пересадили в «Побєду», стіснивши нас четверо на заднім сидінні, Орлана і мене всередині, Скоб та емведист по боках. На передньому з шофером сів начальник. Орланові руки були сковані за спиною, а в мене досі були ще спереду. Запримітивши це, начальник сказав ґебістові перекувати мої руки дозаду.

Нас і далі повезли бічними польовими дорогами, обминаючи головніші шляхи і проїжджаючи тільки через кілька сіл. У степу вже почались жнива. Збіжжя гарні, як ліс, багаті, а в'їдеш у село, і важко повірити, як то серед такого багатства піль таке убожество в селі. Хатинки, як на курячій лапці, — без подвір'я, тільки стежинка вела до них від дороги. Кожний клаптик землі ужитий під город. Ні клуні, ні хліва, лише прибудівок до хати, певно, для корови. В порівнянні з тутеш-

німи селами, Західня Україна справді виглядала «куркулем». Проте, хоч нужденно жили, хатинки чепурно вибілені, з підмальованими вікнами і в зелені рослин та яскравого квіту соняшників — по-казковому мініятюрно гарні. Однак чистота та зелень не годна була замаскувати нужди села.

Хоч яка незавидна доля, все ж ми обоє з цікавістю приглядалися зустрічним людям і їхнім житлам. Які ж рідні були вони мені, скільки теплих слів і бажань несла їм у душі. Ой, не так мріяла зустрітися з ними, не приглядатись їм з емведівського авта... Віталась у думці й одночасно прощалася з ними.

Нам було страшно тісно, все тіло стерпло. Орлан виглядав уже зовсім зрівноваженим, але я бачила, що дуже був зажурений. Не одне встиг передумати, посортувати в пам'яті речі, які можуть завдати шкоди іншим людям. Хотів мені щось сказати і, коли емведисти розмовляли між собою, шепнув: «Все пропало, Леміш думає прийти сюди».

Його слова були ляконічні, швидко сказані, проте начальник запримітив і звернув нам увагу не розмовляти. Він сидів спереду, але весь час був напівбоком обернутий до нас. Вправді Скоб завважив раніше за нього, однак мовчав, він своє вже зробив і не був більше відповідальний за нашу поведінку.

Мені стало чорно-чорно в очах... Ясно, він написав про це Орланові в останньому листі, і тепер МҐБ приманить і Лемеша. В авті настала мовчанка, відтак начальник помаленьку та полегеньку спитав Орлана, чи знає, де перебуває Леміш.

— Завеликий у вас апетит, — відозвавсь Орлан. — Ні, не знаю.

З розмов, які велися в авті між начальником і аґентами, я зорієнтувалася, що всі вони жили в Хмельницькому. Коли ґебісти забрали Скобового сина від родини у Західній, яка його виховувала, то відправили його не до дитбудинку, а віддали Скобові, що до того часу вже став співпрацювати з МҐБ. Він попав у руки аґентів державної безпеки ще до повороту Уласа від Лемеша, заломився і погодився співпрацювати. Також тоді повернули йому жінку з Сибіру. Всі ті «сімейні блага» Скоб дістав ціною винищення підпілля в Хмельницькій області, а то й у сусідніх районах Рівненської області. Ба навіть мав він домовлений зв'язок з Уласом, коли той повертався від Лемеша. Мабуть, з його поміччю МҐБ зліквідувало Уласа враз із усією групою повстанців. Тоді, коли ми прислухались до їхніх розмов, ще не мали даних, щоб підозрювати Скоба в причетності до загибелі Уласа. Щойно в тюрмі,

під час побачення, Орлан мені сказав, що Скоб мав визначену зустріч з Уласом.

По дорозі аґенти розговорилися про побутові умовини в підпіллі. Начальник був у доброму настрої, покпивав собі:

— Ви виглядаєте такі вже виснажені, але нічого, у нас відживитесь.

— Вони жили так страшно бідно, що навіть не можна рівняти до того, як було раніше, — із запалом підлизайка описував наші обставини Скоб. — Я мусів їсти засмерджене м'ясо і сухарі. Навіть води їм бракувало.

До того часу ми мовчанкою іґнорували їхні кпини, але коли вчула таку мову холуя, мене аж стрясло. Все ж гідність не дозволяла мені заговорити до нього безпосередньо, тому зумисне голосно завважила до Орлана:

— Бач, собака вже забув, як сам колись жив. Вже дивується. Йому смачніша людська кров за наш сухар.

В авті настала мовчанка. Скоб зніяковів, по-дурному всміхався, але не відповідав. Тоді начальник стиха: «І собака жити хоче». На те Скоб ще більше змішався.

До Хмельницького ми доїхали щойно вполудень. В'їхали в тюремне подвір'я, і звідти повели нас у канцелярію. Орланові руки посиніли з тісних кайданків, а мене, незвиклої до довгої їзди в машині, геть занудило. Однак начальник не дозволив мені піти в туалет, тож таки в канцелярії я віддала їм усе, чим мене нагодували в лісі.

Тут нас розділили з Орланом. В сусідній конторі жінки роздягли мене і забрали все, враз із обручкою і припинками до волосся. Видали тюремну сорочку, халат і чорні капці без шнурівок. Цей халат був, як мішок, вже такий величезний і незграбний та ще й довгий до п'ят. У ньому могли вміститись дві таких, як я. Тоді повели в купальню. Це була звичайна лазничка з однією ванною і краном до миття рук. Після купелі завели в порожню камеру. Опісля принесли сінник, положили на землю і принесли парашу. Ось як виглядає тюрма, подумала я. Незабаром подали крізь отвір у дверях обід — рідкий смердючий капусняк і ячмінну кашу. Я навіть не торкала їжі.

Не могла розібрати, чи на подвір'ї була фабрика, чи щось вбудували в стінах, але в камері безнастанно бовхало. Незабаром звук став такий дошкульний, наче б хтось ударяв мене молотом прямо в голову.

Віддала вартовому назад миски.

— Чому нічого не їли? Їжте, — заговорив вартовий лагідно українською мовою, глядячи на мене співчутливо. Коли

прийшла черга виносити важку парашу, я навіть не мала сили її піднести. Він це бачив і сам виніс за мене.

Викінчена поза межами можливого, поклалась на сінник і заснула кам'яним сном.

Надвечір мене розбудили, подали на вечерю юшку і наказали приготуватись. Я не знала, як і до чого мені готуватись, не мала ні що пакувати, ні зміни гардероби, ні навіть чим причесати волосся. Вже сутеніло, як мене вивели на тюремне подвір'я, де чекало дві «Побєди». Майже водночас конвоїри привели Орлана, теж зодягненого в тюремну «гімнастьорку», у штанах з синього косяку і капцях, подібних до моїх. Він підступив до мене.

— В тім сарафані виглядаєш, як медсестра, — сказав спокійним голосом, сумно усміхнувшись.

Через кілька хвилин вийшли з тюремної контори начальник і з ним ще один, високий, кремезний, під п'ятдесятку. Начальник був в елеґантному сивому цивільному костюмі, а той другий — в літньому вихідному генеральському мундирі. Опісля я довідалася, що він — начальник МҐБ Київської области. З ними ще було двоє ґебістів, теж в елеґантних цивільних костюмах. Від них сильно заносило горілкою, всі у веселому настрої, мабуть, запивали успіх.

— Здраствуйте, — привітались.

— Добрий вечір, — відказав Орлан, а я не відповіла.

Нас не заковували, лиш посадили в окремі авта і повезли на летовище. Там уже чекав літак МҐБ. Авта під'їхали до самого літака, і нас відразу ввели всередину. В літаку вся обслуга була з ґебістів.

— Куди ми їдемо? — запитала Орлана.

— До Києва, очевидно.

— Да, в Київ, — підтвердив Хмельницький начальник. — Ви ж мріяли побачити Київ, намочити ноги в Дніпрі й навіть не сподівалися, що ваша мрія так скоро здійсниться.

Орлан зіґнорував його глузування, а то й присутність, і звернувся до мене:

— Думали, що загинемо і не побачимо його.

— А вийшло так, що побачимо, а тоді загинемо, — докінчила я.

— Треба думати про життя — не про смерть. Ви ще обоє молоді, — втрутився знову начальник. Я подумала собі — стара пісня.

Літак був порядно влаштований, поділений на дві частини. В передній посередині стояв стіл, обставлений м'якими велики-

ми кріслами. В другій частині були звичайні, але вигідні сидіння, в білих чохлах, на вікнах — м'які чисті завіски.

Нас посадили на протилежних боках літака, мовляв, щоб обоє могли оглядати з вікон. Ми, однак, не дивились у вікна, лише одне на одного. Говорити не могли, так хоч надивимося, запам'ятаємо кожну рисочку, заховаємо в душі до кінця наших днів.

Дотепер я повністю здала собі справу з нашого становища, розуміючи, що вже нічого не можна завернути і треба погодитися з долею. Не хотіла думати про майбутнє, його в нас уже не було. Події схопили нас на гребінь хвиль і понесуть у безвість, у небуття... А Орлан не відривав очей від мене. Мені здавалося, що він благав мене вистояти, не зламатись і заразом прощався зі мною. Я старалась очима відповісти йому: не бійсь за мене, я все прийму, але не продамся. Конвоїри обсервували нас, за якийсь час збагнули нашу беззвучну мову і перевели чоловіка до передньої частини літака.

Щойно коли залишилася сама, глянула у вікно. Вдолині замайоріло морем світел. Це вже був Київ.

На летовищі до літака під'їхало два авта, і повезли нас до міста, що мерехтіло мільйонами світел. Однак мені до всього було байдуже, рефлексії вже не діяли. Була тільки тверда свідомість ситуації, свідомість трагедії — і нашої особистої, і всієї нашої боротьби.

Переїхалися з нами по Хрещатику.

— Заверни на Набережну, — зарядив шоферові начальник. Перш ніж повезти нас в тюрму, хотіли наперед показати місто. Відразу давали нам лизнути, ні, не лизнути, тільки показали на патичку цукерок. У вечірній порі на вулицях проходжувалось багато людей. Дивилася на них крізь вікно авта і думала гірко: скільки наших повстанців везли в тих автах перед нами... Хто ще поїде після нас?..

Коли авто проїжджало вулицею Леніна, я спитала начальника, де музей ім. Леніна, що стояв на тій вулиці. Я знала, що в тім будинку містилась Центральна Рада. Начальник мене «розкусив».

— Ще побачите, часу багато. От, я чув, що й Леміш дуже хотів би побачити музей. Може, ви поможете йому в цьому? — завернув у свою вулицю.

— Ні, в цьому я йому не поможу, — відповіла.

На Набережній авто їхало помалу, щоб дати нам змогу розглядати вечірню красу Дніпра. Опісля знов опинилося на Хрещатику, проїхало Софійською площею, завернуло біля

пам'ятника Хмельницькому і в'їхало в тюремне подвір'я... За нами глухо замкнулася важка брама слідчої тюрми Міністерства Державної Безпеки.

* * *

Наперед забрали Орлана, а мене залишили з конвоїрами в авті. Довго я в ньому сиділа, поки не задрімала. Було, мабуть, далеко поза північ, бо місто вже зовсім затихло. По деякому часі мене розбудили, повели в будинок міністерства і повезли ліфтом на котрийсь там поверх. У ліфті було велике дзеркало. Глянула і не впізнала себе. В тюремнім халаті, з розсипаним безладно волоссям та надмірно поширеними очима, я виглядала, наче втекла з дому божевільних. Хоч мені не залежало, яке враження зроблю на тих, до кого мене вели, все ж стало неприємно, що так «спрепарували» мій зовнішний вигляд.

Увели мене в просторий, розкішно вмебльований кабінет із важкими ґардинами на вікнах і перським килимом на підлозі. Це був кабінет міністра ҐБ Строкача. Вдягнений в уніформу генерала ҐБ, він сидів за бюрком, кругловидий, русявий, низького зросту, з дрібними рисами обличчя і повним ротом золотих зубів. Вони товпились у роті й неприємно виблискували під час розмови, наче б хотіли вирватись на волю. По боках бюрка сиділи у вигідних кріслах обласні начальники ҐБ, київський і хмельницький.

Жестом руки Строкач вказав мені зайняти крісло перед бюрком навпроти нього.

Через якусь хвилину ще хтось увійшов до кабінету і сів збоку, але позаду мене, так що я не могла його бачити. Малощо не оглянулась відрухово, одначе стрималася, подумавши, яка мені різниця, хто він. Як і в Хмельницькому, тут, у кабінеті, смерділо горілкою — вони всі були у веселому настрої, усміхались, задоволені «здобиччю». Чому б ні, у винагороду їм дістануться ордени з Москви.

— Ну, що? Обманула нас! — були перші слова до мене Строкача.

Я того й сподівалась.

— Я вас не обманювала, ви самі мене звільнили.

— Ми тебе не звільняли, а вислали із завданням, щоб схилила свого чоловіка до співпраці.

— Не могла його схилити, бо я з ним одного переконання. Зрештою, йому все переповіла, що ви від нього хотіли, і рішення було за ним.

Строкач помовчав, відтак спитав, чи знаю Лемеша.

— Ні.

— Зв'язки до нього?

— Ні.

— Зв'язки до Уліяна?

— Я не знаю зв'язків навіть до сусіднього району, ті справи до мене не належали.

— Знаєш, де заховані Орланові архіви?

— Ні.

Знов помовчав, а тоді вже різким тоном:

— Ви обоє здаєте собі справу, куди попали. З-поза тих брам вам уже ніколи не вийти на світ. Тобто ніколи не вийти такими, які ви тепер, з вашими поглядами і наставленням. Єдина можливість — це переродитися, стати іншими людьми. Ну й, очевидно, виправдатись перед державою за всі шкоди, які ви їй заподіяли. І виправдатися не словами, а ділами — помогти нам остаточно зліквідувати підпілля.

Тоді той ззаду підійшов і сів у другому, вже видному мені кріслі.

— А мене пізнаєш?

Це був той самий генерал, що прилетів з Києва до Львова, коли я була заарештована в сорок дев'ятому році. Він тоді мене нічого не випитував, тільки прислухався останній розмові, яку мав зі мною начальник львівського ҐБ. Запам'ятався ще й тим, що був дуже пристійний, однак я ніколи не довідалася, хто він і яке становище займав у міністерстві.

Я ствердно кивнула головою.

— Багато змінилась з того часу, змарніла дуже, — сказав лиш.

— Як не змарніти? Так, як вона бідувала в тих лісах... І чого вони думали там досидітися?.. — сміявся підпитий начальник з Хмельницького.

Я похмуро мовчала.

Вони також утратили веселий настрій, похнюпились. Згодом Строкач потелефонував, і за хвилину ввійшов конвоїр з обличчям у формі паляниці, вгорі якої світились, як у кота, дві маленькі злі очиці. Згодом я дізналася, що він — заступник начальника слідчої тюрми. Оба, він і начальник, були росіяни.

— Примєстітє там єйо по сосєдству,* — зарядив Строкач і злобно усміхнувся. Ясно, в сусідстві з моїм чоловіком.

— Рукі взад вазьмі**, — наказав конвоїр, як я лиш вийшла

---

* Примістіть там її в сусідстві.

** Руки дозаду візьми.

з кабінету. Вів мене вузькими коридорами та сходами вдолину і знову вдолину, і мені здавалося, що йду в безконечне, в само пекло, поки вкінці не опинилася в тюремному коридорі.

Конвоїр завів мене в маленьку камеру без вікна, що подобала на клітку. В ній ледве можна було вміститись. Високо на стелі яскраво світилась електрична жарівка, і при одній стіні була прикріплена вузенька лавочка.

Оце «міністерська» тюрма, думала з жахом. Вона гірша навіть за Хмельницьку. Опісля я розгадала, що ота келійка була або штрафна, або служила за сховище, куди конвоїр напоспіх ховав в'язня, якщо зачув, що коридором надводять іншого в'язня. Ті камери називали «боксами», і пізніше мене нераз в них заховували. Їх була яка десятка, деякі більших розмірів, з дерев'яними голими, без сінників і постелі, прічами.

Сіла я на ту лавочку, обперлась головою об мур і задеревіла. Не була в силі ні думати, ні задрімати. Ніч, мабуть, доходила до кінця.

Не знаю, як довго я там просиділа. Згодом прийшли два вартові та повели мене до камери на другому поверсі, багато просторішої за бокси, чистої, з навощованою підлогою, із зарисувань на підлозі видно, що тут раніше, в часи переповнення, було чотири ліжка. Тепер при стіні стояла лиш одна залізна «койка» з сінником і постіллю, навпроти неї, при другій стіні, «тумбочка» на хліб і посуд, а над нею прибиті дві полички. Високо вгорі, під самою стелею, маленьке заґратоване вікно.

Я лягла в ліжко з надією зловити хоч годинку сну, поки розвидніє. Марна надія. Вміщена посередині суфіту електрична жарівка різко світилася прямо у вічі й не давала заснути. До того ж, в'язень мусів відпочивати в такій позиції, щоб було видне ціле його лице. Я призвичаєна спати на боці, півлиця до подушки, тому вартовий щоразу вистукував у двері й нагадував крізь дверішнє очко: «Ліца нє відна»*.

---

* Обличчя не видно.

У КИЇВСЬКІЙ СЛІДЧІЙ ТЮРМІ

Перший тюремний день — це світ,
розрубаний на дві половини.
Валентин Мороз

Прийшов ранок — доба після того, як нас аґенти віддали в руки ґебістів. Ще вчора вдосвіта ми були вільними людьми. Ех, бути тепер у Кременецькому лісі...

Крізь заґратоване вгорі віконце ледь пробивалось у камеру ранкове світло. Я гляділа на клаптик сірого неба, і чорні думи димом клубилися в голові. Звідси нам ніколи не вийти на світ... Я розуміла це й без заяви Строкача. Немає на що надіятись і нема потреби взивати Тебе на поміч, Господи. Тут Ти нічого не поможеш, Ти тут безсилий, у цьому місці Тебе перемогла брутальна людська сила. Я вірила у Тебе, одвічну справедливість, а Ти пожалів нам навіть гідної смерти. Невже ми хоч стільки не заслужили собі? Ми не просили ні довгого життя, ні родинного щастя, а Ти навіть достойного кінця нам не послав. Хіба ж моєму чоловікові, який, згідно з Твоїми законами, любив ближнього навіть більше як самого себе, хіба ж йому належався такий кінець? Чи Ти справді єси, Господи?

Розчавлена горем, я розраховувалася з моїм Богом — одвічною Справедливістю, як розбійник по лівиці Христа. Я вірила в Нього дуже глибоко, часто спілкувалася з Ним, без ритуалів, наодинці, і дотепер у мене не було зерна сумніву в мою віру. А тут ось, за ґратами, я засумнівалася в Його всемогутність. Опісля в мою свідомість вгніздилося переконання, що доля тільки тому вивела мене за брами тієї страшної тюрми, лише на те я залишилась живою, щоб утвердитись у своїй вірі. Він там був зі мною у цей перший і в усі інші дні. У цій невільничій країні Він на кожному кроці творив чудеса...

На сніданок подали рідкий ячмінник і видали на день чверть буханця чорного хліба, трошки цукру. На обід борщ, знову ячмінна каша, а на вечерю окріп, а згодом деколи подавали ще й пригорщу дрібненької риби-тюльки. Я й далі нічого не їла — горлом не пролізало.

Якраз у цей перший день була неділя, «вихадной» для слідчих, отож сиділа в камері. Покінчивши розрахунки з Богом, стала впорядковувати свої думки, сортувати події, готуватись до слідства. Фізично була викінчена, і через те, що вже другий день нічого не їла, в очах чорніло. Все ж не могла спокійно сидіти, вимірювала нервовими кроками камеру, а в вухах бриніло: «Чотири кроки, все чотири, туди й назад, туди й назад».

Моя свідомість зображала кінець нашої боротьби, що вже з якогось часу насувався зловісно. Арештування Орлана було передостаннім актом великої драми, проте досадно ставало, що він зловився на їхній гачок.

Намагалася відгадати, які ходи буде робити МҐБ.

На Волині, в округах північної Рівненщини і західньої Волині, підпілля майже не діяло, за винятком, може, поодиноких відірваних ланок. З Ковельщиною зв'язок був перерваний — там, мабуть, подібний стан. Діяла ще тільки південна, Уліянова округа. В Галичині ситуація була ще важча, там повстанці жили переважно по лісах. Вони зазнали таких великих втрат, що, за словами Орлана, вже на початку п'ятдесятих років на Волині залишилося більше підпільних кадрів, як у Галичині.

Тепер КҐБ розшифровує Орланів записник із зустрічами і кличками. Крім того, мають зв'язкового Чумака, прикрутять його, і не знати, чи встоїться. А найгірше — мають Скоба, якому Леміш довіряє. Навіть якщо б Орлан відмовився зізнавати, він вже не в силі запобігти ударам. Отже доля Лемеша майже вирішена. Ще більше загрожений був Уліян, до нього Чумак мав пряму дорогу, як і до людей на зв'язковій лінії. Єдина надія, що, може, МҐБ зробить промах і на зв'язку зорієнтуються, з ким мають діло. Однак це нереальна надія, хлопці будуть довіряти зв'язковим від Орлана.

Про свого чоловіка боялась навіть думати. Хоч як відганяла марево, проте чорна дума оливом залила мій мозок: його засудять на смерть. Мабуть, і мене засудять на смерть, пімстяться за Львів. Перед тим, однак, будуть з нас душу витягати на допитах.

Я мушу заподіяти собі смерть, але яким способом? Хіба повіситися. Вночі видру пояс з рядна, однак на чім його зачепити? В камері ні одного гака, навіть клямки нема при дверях, до того ще й в «очку» у дверях постійно вліплене око сторожа. Ще подумаю, може, придумаю якийсь інший спосіб...

Вперше в житті я щиро бажала смерті.

Добре, що була неділя, мала доволі часу передумати й

Родина «Марічки». Зліва направо сидять: мати, брат Зенон, батько. Стоять сестри і брати: Надя, Ольга, Іван, Стефа, Богдан. Фото зі заслання після повернення батька з тюрми 1955 р.

Леся, сестра «Марічки», після звільнення з тюрми, на засланні в Маґадані у 1956 р.

осмислити своє життя. Знов, як не раз у критичних хвилинах, полинула думками до рідного порога і душею шукала затишку в батьків, родини, хоч знала, що їх там уже немає.

Про наших дітей ніколи не переставала думати, але ті думи відсувала, боялась їх, вони розтріскували моє зболене серце. Поки була вільна, ще жевріла іскорка надії: може, хто його знає, може, якраз доля буде ласкава, і хоч одне з нас переживе, йому повернуться діти. А тепер... простіть, діти мої, що на світ вас привела. Моя мучена любов не зогріла вашого гіркого дитинства... не зогріла вона й мого життя...

А решту кінчала снити вночі.

* * *

Увесь другий поверх тюрми займали ізолятори. Спочатку мені не шкодило, що сиділа одинока в камері. Цілими роками проживала по бункерах в товаристві інших, завжди в тісноті. Тепер самота була мені навіть бажана, мені треба було основно все передумати, щоб приготуватись до слідства.

В напруженому чеканні повзли ранні години понеділка. Щойно пізнім пополуднем заскреготав ключ і відчинились двері камери. «Рукі взад»*, — наказав конвоїр та повів мене в крило будинку міністерства. Хоч я мала півтора дня, щоб освоїтися з дійсністю, все одно ця перша, і друга, і десята дорога з ізолятора в кабінет слідчого викликала нудоту в шлунку.

В кабінеті вже чекали на мене троє — Птічкін, Свєрдлов і Клименко, усі в ранзі майорів МҐБ. «Ми будемо вести твою справу», — заявив один з них українською мовою.

Слідства, однак, не починали того дня, тільки вводили мене в обставини «нового життя». Птічкін сказав ясно: ти тепер у наших руках, треба змиритися з долею, проте не забувати, що немає такого становища, з якого не можна було б вийти, і слідкував, чи зрозуміла його. Я зрозуміла, але й знала, що він не доказав до кінця відомої фрази — вийти з честю.

Допитування почалось на другий день, у вівторок. На моє здивування, першим слідчим не був ніхто з учорашньої трійки, натомість за бюрком сидів майор МҐБ Берьоза. Він був, мабуть, у половині тридцятки, високий, з оголеною головою, невідомо якої національности, бо дуже слабо володів українською мовою. Вони всі, навіть Строкач, намагалися

* Руки дозаду.

говорити до нас по-українськи, зате між собою спілкувалися тільки російською мовою.

Мова — це найточніший показник політичного статусу народу. Підпільна література повсякчас заторкувала мовне питання, розкривала дискримінаційну політику Москви, стосовану до української мови. Знаючи, якою важливою була нам рідна мова, вони тут силкувалися нею говорити до нас. Ця упосліджена і зневажена ними мова не давалась їм легко, штивніла, пручалася в їхній вимові, в горлі їм застрявала, гейби не бажала, щоб оскверняли її тут, у тій установі.

Берьоза почав допитувати від потопу світу, з дня народження. Для мене воно було краще, відтягало слідство про новіші часи. Він ставив питання страшно скаліченою українською мовою, але протокол записував по-російськи. Йому треба було надмірно довго думати, поки переклав мою відповідь на російську мову. До тієї міри воно йому не йшло, що витрачав увесь «робочий» день, з годинною перервою вполудень, на списання кілька сторінок мого зізнання. Правду кажучи, він не дуже прикладався до своєї роботи, і видно було, що вона його зануджувала. Берьоза був веселої вдачі, часто переривав допити і видзвонював до жінок та довго фліртував з ними телефоном. З нього був нікудишній слідчий, можливо, дістав роботу в міністерстві по знайомству, а може, як багато їх тут, добився своєї ранґи майора МҐБ на облавах і засідках на повстанців.

Щодо складання зізнань я не мала ілюзій і зробила такі постанови, що їх, була певна, могла дотримати. Зараз же в неділю, мого першого дня в ізоляторі, зробила, так би мовити, інвентаризацію моїх сил. За свою духову стійкість була спокійна, але не за фізичну. Ще з дитинства дуже боляче реагувала на всяке фізичне насильство, навіть на один удар, і тепер жахалася тортур. Проте вірила, що одну постанову зможу дотримати — не видати ні одного повстанця і не дати їм точних інформацій щодо людей, що симпатизували нам. У моїм конкретнім випадку таку постанову можна було дотримати.

Розумом я вловлювала нитку закономірности подій, що простягалась уздовж мого життя. Треба мені було тільки добре напружити ум, щоб послідовно впорядкувати їх і створити собі з деяких із них оборонний вал. Окрім звичайного обвинувачення в підпільній боротьбі, я ще чекала їхньої помсти за «недотримання договору» у Львові. Однак у моїм плянуванні якраз арештування 1949 року стало неоціненною поміччю у складанні зізнань. Ним, як щитом, я заслонялась упродовж

допитування про волинський період мого підпілля. Я переконувала слідчих, що з того часу, відколи була арештована, Орлан не втаємничував мене в жодні важливі підпільні справи, зокрема ніколи не говорив зі мною про зв'язки. Без того 1949 року слідчі були б намагалися видушити з мене не тільки те, що знала, але й чого насправді не знала.

Берьоза не лишень допитував, він також присвячував годину-дві на розмови, метою яких було «перевиховання» мене.

Підійде нераз до карти, що висіла на стіні.

— Дивись, Марійка, який великий СССР. І порівняй тепер з ним тих кілька областей Західньої України. Та це ж смішно подумати, щоб у вас могли бути якісь шанси на перемогу.

Я могла його спитати, чи лише тому не треба боротись, бо поневолювач сильніший, але тут зайвим було йому щось доводити.

То знову показує мені на карті Волго-Донський та Кримський канали, пояснює, які це величезні вигоди для країни. Нераз під час тих лекцій забував якусь назву, і я йому підказувала.

— Ач, ти знаєш, — дивувався. — Ти читала пресу. Ви там в бункерах вчились, що?

Одного разу розповідав про «місто-герой», про Київ, при тому згадав пам'ятник Хмельницькому і зацитував Шевченка:

— О Богдане, Богданочку... — і замовк.

— Нерозумний сину, — додала я.

Берьоза розсміявся:

— Ви, націоналісти, уважаєте Хмельницького зрадником за те, що приєднав Україну до Росії, що?

— Зрадником не вважаємо, але осуджуємо його вчинок.

Зі слів Берьози виходило, що переслухував не одного полоненого повстанця або нашого симпатика, проте слабо орієнтувався в програмі підпільного руху. Знав, що ми виступаємо проти колгоспів, та ще дещо, і того знання йому меншбільш вистачало. Найголовніше, однак, знав — ми боремося за відірвання України від Росії і за те нам ніколи не буде пощади. Найсильніший арґумент Берьози проти підпільної боротьби була потужність імперії, яка робила безвиглядним усякий резистанс проти неї. В його словах, а також у словах усіх інших слідчих опісля я не почула нічого нового чи оригінального. Кінець-кінцем, силовий фактор був короною їхніх арґументів.

Під час допитів деколи був присутній старший лейтнант Аґеєв. Він був приблизно мого віку. Донедавна як «оперупол-

номочений» МҐБ діяв у районах Галичини, потім — на Волині. Пізніше хвалився, що на Західній Україні служив у провокативних групах, переодягався за голодуючого колгоспника і заночовував у запідозрілих МВД хатах. Деколи до тих хатів заходили підпільники та давали йому поміч, наділяли харчами. Очевидно, не сказав мені, що сталося опісля з родинами, які приймали його наніч, і скільки повстанців він повбивав на засідці біля таких хатів. Мусів чимось важливим прислужитись, що його перевели цього літа на роботу при міністерстві ҐБ.

Таких, як Аґеєв, при міністерстві було немало. Майже тільки сини партійців, вони являли собою особливу породу молодих повоєнних кар'єристів. Повернувшись з фронту, швидко зорієнтувалися, що найскоріше можна зробити кар'єру, затруднившись у системі МҐБ, особливо, коли проявитись у поборюванні українського визвольного руху. Здавали собі справу, що тут є певний ризик, але, переживши війну, були в якійсь мірі призвичаєні до небезпек. Також усвідомлювали, що з кожним роком ризик меншав.

Аґеєви знали, що це найпевніша кар'єра. Хоч би які зміни заходили в Москві, хоч би кому скрутили голови у Кремлі, кожній новій кліці вони завжди будуть потрібні в Україні. Свій кар'єризм примасковували патетичними заявами відданости партії. Насправді їхньою найвищою метою було здобути швидко і за всяку ціну сите й вигідне життя для себе.

Одного разу під час допитів Берьоза спитав:

— Якщо ми тобі ще раз повіримо і вишлемо, щоб привела нам Лемеша, — ти ще раз нас обдуриш?

Його питання насторожило мене. Що вони тепер задумують, чи тільки сказав так собі, навмисне, щоб побачити мою реакцію?

— Тепер інша справа, мій чоловік тут, — відповіла я.

Перший тиждень у тюрмі я погано почувалась на здоров'ї. Спазми стискали горло, не могла їсти і діставала завороти голови в задушливій камері. Повели мене до тюремної лікарки.

Вона була росіянка або жидівка, бо слова не проронила по-українськи, фронтовичка, ранґою майор. Віком не більше тридцяти з додатком, висока, гордовита, товста дуже, але тактовна в поведінці. В тих роках і в тій країні сало на людині було показником її ступеня на соціяльній драбині. Оті районові оперативники, що собаками гонились за повстанцями, були худі, як хорти, а вже почавши з обласного начальства і тут, у міністерстві, всі були випашені, мов на заріз. Такі ж товсті були й жінки, що тут працювали.

Лікарський кабінет поміщався також на другому поверсі тюрми. Це була звичайна камера, вбого забезпечена лікарським устаткуванням, лише вікно мала нормальної величини. В кабінеті, однак, не виявилося відповідних препаратів, щоб мене обстежити, тому через кілька днів повезли мене «Побєдою» до міської лікарні. Зі мною їхали три конвоїри, всі в цивільній одежі.

Тепер я побачила Київ удень — чарівне, вічно молоде місто, затоплене в зелені дерев, травників, розсміяне яскравими кольорами безлічі квітників.

У лікарняній приймальні стояла доволі довга черга людей. Поминувши її, мене повели просто в кабінет головного лікаря, що вже чекав на нас. Головний лікар услужливо повідомив Аґеєва, що зараз мене оглянуть спеціялісти і тоді він поставить діягнозу, яку вони хочуть.

— Не яку ми хочемо, а яка вийде, — звернув йому увагу Аґеєв.

— Ні, яку ви хочете, — наполягав лікар. Тоді схопився. — Ну, і яка буде.

Мабуть, через моє нездужання, кілька днів після лікарських оглядин мене перевели в камеру ч. 49, останню в коридорі, навпроти лікарського кабінету. Сусідня камера стояла ціле літо порожня, тож ізоляція була максимальна. Потім узимку хтось у ній сидів. Він дуже кашляв, і я з важким серцем підозрювала, що це, мабуть, підпільник, що в бункерах захворів на туберкульозу.

Нова камера була з таким же обладнанням, що й попередня, тільки наполовину коротша. Я почувалась так, наче увійшла в могилу. Вгорі заґратоване віконце було заслонене ззовні бляхою, розмальованою на чорно і ледь відхиленою вгорі. Чорна бляха тримала камеру в мороку і надавала їй гробової атмосфери. Вона наче підтверджувала сумну істину, що звідсіля немає мені виходу на світ.

У тюрмі порядок дня був суворо визначений. О шостій ранку коридорний вартовий відтягав засув у дверях: «Падйом!» — і ще трохи затримувався, заглядав в «очко», перевіряючи, чи в'язень устав. Починалось прибирання, під час якого поодиноко виводили в'язнів у лазничку помити лице, почистити зуби і випорожнити парашу. Мені дали зубний порошок, щітку та рушник, який змінювали кожні десять днів, коли водили до лазні. Прибирання закінчувалося до восьмої години. Опісля брязкіт баняків сповіщав роздачу сніданку. Після сніданку починали виводити в'язнів на півгодинну прогулянку.

Для прогулянки споруджено на в'язничному подвір'ї наче чотити камери, лиш без даху. Високі кам'яні стіни були обляпані жорстким сірим цементом, що при дотику ранив, як колючим дротом. Мови не могло бути, щоб на такій стіні зробити будь-який знак. Земля теж залита цементом, ні травинки, ні галузки з дерева не було на виду, добре хоч, що неба не заслонили. В тій «камері» замикали в'язня на півгодини, а вартовий на вишці слідкував за ним.

У тюрмі була заведена сувора ізоляція кожного допитуваного. Коли надходив конвоїр з іншим в'язнем, перший заховував свого в'язня де міг — у боксі, лазничці, а в крайнім разі наказував ставати лицем до стіни. За тринадцять місяців двічі траплялося, що я ось-ось була б наткнулася на іншого в'язня, якби в останнім моменті конвоїр не поставив мене лицем до стіни. В коридорах, вистелених доріжками, панувала гробова тиша. Коридорні вартові проходжувалися по них у капцях, тихенько, як коти.

* * *

Мене водили на допитування щодня, крім неділі. Свідома своєї «вини», я складала зізнання без найменшої надії, що ними зменшу собі вимір покарання. Мені, що збройно боролася за розчленування імперії, за повалення її соціалістичної системи, не було чого надіятися. Згідно із законами окупанта, такі, як я, заслуговували на максимальний вимір покарання. Відпиратись від моєї участи чи заперечувати її було б абсурдом, і я до неї признавалася. Але була й інша причина, що вказувала мені складати зізнання, і нею кермувалось багато в'язнів-повстанців.

З усіх в'язнів у совєтській системі, учасника визвольного руху трактовано найгірше. Про його арештування не повідомляли родини, яка була вже вивезена, ні взагалі будь-кого. Він часто діяв не в своїх сторонах і ніколи не виступав під власним іменем, лиш під псевдом. Навіть коли населення довідалось, що такий то повстанець попав у руки МҐБ, то не знало ні його самого, ні справжнього його імени, ні місця походження. Часто він попадався в руки безпеки так, що й ніхто про це не знав. Його тримали в максимальній ізоляції до кінця слідства. Після присуду ним і далі ніхто не цікавився, не розшукував його по тюрмах, не привозив харчових передач, не писав листів.

Ізольовані від усього світу, ми все ж не хотіли бути

безслідно стерті з історії. Єдина, остання можливість, що нам залишилась, — нехай про нас напишуть наші вороги. З таким переконанням складання зізнань, хоч яке воно неприємне, не було психічно аж таким убивчим. Я розглядала їх як борг перед історією.

Мене мучила свідомість того, що з нашою смертю пропаде важлива частина історії мого народу. Мабуть, ніхто з тих останніх, крайньо виснажених повстанців не переживе в лаґерах свого чвертьстолітнього вироку. Закопані в криївках архіви погниють, заростуть кущами останні стоянки по лісах, і народ помалу забуде про нас. Навіть не знатимуть люди, де затерся наш останній слід. Прийшов кінець нашій боротьбі, однак нехай вона збережеться в історичній пам'яті народу. Мене за тими мурами не турбувало, чи осудять таку поведінку ті, які не були на полі бою. Проте мені дуже важливим було зберегти, хоч в архівах окупанта, конкретні факти боротьби за волю і закріпити їх за історією. Тими фактами вже нікому не шкодилось, це вже минуле — хто загинув, хто на Сибіру. Колись, Бог знає коли, а всетаки розтріснеться оця держава-тюрма, і тоді з протоколів наших зізнань, що збережуться в сейфах МҐБ, історики і майбутні покоління довідаються про нашу боротьбу.

Одного дня під час допитів задзвонив телефон, після чого слідчий повідомив, що зі мною хоче говорити «начальство». Невдовзі з'явився Аґеєв і повів мене в будинок міністерства. Звичайні тюремні конвоїри туди не водили.

Слідчі кабінети — це крило головного корпусу МҐБ. Вони злучувалися з головним будинком коридором на другому поверсі, так що надвір не виходилось. Аґеєв повів мене на четвертий поверх, значить, до найвищого начальства. Тут навіть розміщення кабінетів ішло по вертикальній лінії, згідно з ієрархією повновластей: що вищий поверх, то вище начальство.

Наперед увів до канцелярії, де мене зустрів секретар у ранзі підполковника ҐБ. Звідти вели двері в просторий кабінет, що своїм елеґантним влаштованням був подібний до кабінету Строкача.

За бюрком сидів у генеральському мундирі низький товстий бльондин віком близько п'ятдесятки.

— Здрастуй, Марічка, садісь*, — вказав на крісло навпроти бюрка, прошиваючи мене уважним холодним поглядом.

Він заявив, що буде говорити по-російськи, бо не знає

*Добридень, Марічко, сідай.

українського «язика», однак добре його розуміє, і я можу відповідати по-українськи.

— Чому не співпрацювала з нами, коли тебе вперше арештовано? — було його перше питання до мене.

Відповіла йому те саме, що й Строкачеві, і слідчому.

— Що думаєш про ваше майбутнє?

— Мені не лишається багато задумуватися над ним. Чекаю розправи.

Сказав мені, що підпілля насправді не обізнане з правдивою дійсністю в Україні:

— Надо лучше прісматріваться к жизні, а то ви только знаєте, что* «кляті москалі поневолюють Україну», — і засміявся, вдоволений своїм знанням української мови.

Він цікавився умовинами підпільного життя. Ставив точні питання про перебування в бункерах упродовж зими, про те, чим ми займались, які речі студіювали, наші відносини з населенням і вкінці, як ми уявляли собі наші перспективи на будуче, якщо скоро не буде війни.

Мені не лиш неважко було відповідати на його питання, я радо відповідала, давала йому нагоду почути від нас самих правду про повстанців, наше життя, ставлення до населення. Мої відповіді заперечували їхнє змальовування нас, як зрадників і бандитів.

— Це, прямо, не до подумання, що людина здатна так довго витримати в таких жахливих умовинах, — завважив накінці, і в тоні його слів я відчула подив. — Тим більше мені дивно, як жінки могли все те терпіти.

Як виводили мене з кабінету, він звернувся до Аґеєва: «Смєніть єйо платьє»**. Я все ще ходила в тій же тюремній одежині-сарафані та в чорних незашнурованих капцях, що мені видали після арешту.

Хто він, я довідалась не зразу і не від слідчого. Коли дали мені перше побачення з Орланом, розповіла йому в присутності слідчих про оту розмову. Орлан сказав, що це був генерал МҐБ Жуков з Москви. Він також викликав на розмову Орлана і відрекомендувався йому. Сказав, що «проєздом» через Київ, вертав з курорту з півдня і «при тій нагоді» хотів з Орланом поговорити. Було воно справді так, чи цільово прилетів з Москви?

На другий день Аґеєв приніс мені в камеру сукенку,

---

* Треба пильніше придивлятися до життя, бо ви тільки й знаєте, що.

** Змініть її одяг.

мешти і білі шкарпетки. Також приніс пару моєї білизни та кілька носових хусточок — він витяг це з моєї торби, яку забрали від мене в лісі під час затримання. Те, що Аґеєв купив, не належало до тюремного інвентаря, воно було придбане з бюджету міністерства, і на тих речах не прибивали тюремних штампів. Усе те куплене було дешевеньке, погано пошите, проте все ж багато краще за дотеперішній мішок і лапті.

Якщо в пляни МҐБ входило поліпшити в'язневі умовини в тюрмі, тоді міністерство робило це безпосередньо, призначаючи свого працівника до полагоджування таких справ. Також міністерство приділяло тюрмі фонд на поліпшення харчування того чи того в'язня. Розуміється, тюрма підлягала міністерствові й адміністрація тюрми мусіла виконувати його вказівки.

Коли з'явилася в часописах вістка про перемир'я в Кореї, Берьоза під час допиту зараз же зачитав її мені.

— Бачиш наскільки безвиглядна ваша боротьба? У світі стабілізується мир, так що ваше розраховування на війну не має реальних підстав. Принаймні нема підстав сподіватись її у близькому майбутньому. Поки вона буде, до того часу ми зліквідуємо ваше підпілля.

Не була це для мене радісна вістка ні з перспективи в'язня, ні з перспективи нашої боротьби. Вона вказувала на стабілізацію миру у світі й тим самим підтверджувала політичний статус-кво, закріплювала неволю особисту і неволю моєї батьківщини.

* * *

У першій стадії допитувань мені доволі часто змінювали слідчих. Причиною могла бути також і мова. Декотрим з них було дуже трудно перекладати й записати російською мовою мої відповіді. Я зумисне так спрепаровувала речення. Ніби й відповіла, однак вони не знали, як вкласти мою відповідь у їхню стандартну форму протоколювання. Знов і знов переписували, дерли гори паперу, курили десятки цигареток. Я мала з того подвійну сатисфакцію: поперше, навчіться принаймні мови тих, кого ув'язнюєте, а ні — так прійте і списуйте в поті чола нашу боротьбу. Таким способом я також відтягала зізнання.

Назагал слідчі ставилися до мене під час допитів коректно. Вправді нераз кидали насмішкувату репліку щодо нашого життя в підпіллі та взагалі нашої боротьби. Їхні кпини мене обурювали, але не боліли, від них я не надіялася нічого

кращого почути. Зате поради миритися з долею мене дратували. Всіма силами волі я готувалася до поневіряного тюремного і лаґерного життя, але миритися з такою долею — ні, з нею, мабуть, не примирилась би до мого останнього віддиху.

Вже в початковій стадії слідства, що часто перепліталося з балачками, які мали б мене «перевиховати», я догадувалася, що МҐБ буде намагатися нахилити мене, а може й Орлана, до співпраці. На це вказувала не тільки назагал тактовна поведінка слідчих, але й намагання говорити до нас нашою мовою, а також увага, з якою вони поставились до мого захворіння. Щоб досягти своєї мети, МҐБ практикувало засаду, що скоріше притягнеш медом, як дьогтем. Не вийде, тоді не буде трудно змінити мед на дьоготь. Але спочатку бувало всіляко, і щойно коли мою справу перебрав начальник 1-го відділу підполковник Олійник, ґебісти взялись здійснювати свої пляни ґрунтовніше.

Олійникові було близько п'ятдесятки, українець, казав, що із Запорізької области, ще й нахвалявся своїм козацьким нащадством. Добре знав українську мову, і як би там я не заплутала речення, він хвилину подумав, впорядкував його і без труду записав. Його попередники довели допитування до закерзонського періоду, однак він перервав у тому місці («це не важне тепер») і став стягати зізнання з пори мого приїзду на Волинь.

Тепер мене стали водити на допити два рази денно. Видно було, що поспішали. Олійник поводився зі мною строгіше за попередніх слідчих, ставив точніші питання. До його допитувань я кожного разу, поки лягала на відпочинок, старанно підготовлялася. Під час зізнань була максимально зосереджена, намагаючись обминати всі ті деталі, які могли бути ще актуальні й навести на слід чи в інший спосіб пошкодити тим, що ще на волі. Тому з кожного його допиту приходила в камеру фізично висотана і пригноблена. Опріч слідства, Олійник більш за своїх попередників систематично присвячував час розмовам зі мною.

Кабінети слідчих були вузькі біля дверей, потім одна стіна прямокутно вгиналася, поширюючи кімнату допереду. В заглибині кута стояло крісло для допитуваного. Декілька разів під час слідства хтось входив у кабінет і мовчки затримувався деякий час при дверях. Олійник холодно споглядав то на нього, то на мене, теж не проронивши ні слова. Страшно кортіло кожного разу оглянутись, але завжди здержувалась. Лише подумала собі, що це один з ґебівських трюків, щоб

насторожити мене. Одного разу після таких відвідин Олійник не витримав і сказав: «Бач яка, ти ще ні разу не оглянулась. Скільки я не переслухував «бандитів», кожний, як тільки відчинились двері, зривався, мов обпарений». Відтоді закинули того роду таємні візити під час слідства.

У своїх «лекціях» Олійник обговорював усякі площини життя, заторкував різні проблеми. Я поводилась з ним, як і раніше з іншими, — вислухувала його мовчки, рада, що не випитує, а сам говорить. Він, одначе, вимагав моєї активної участи в розмовах, хотів, щоб ставила йому питання і висловлювалась критично, якщо не погоджувалася з його думками. Я рідко користала з його заохоти, побоюючись, що в розмові могла б сказати більше, як хотіла їм сказати. Нехай він говорить, думала собі, я послухаю і ще раз сконфронтую мою правду з його. Він умів говорити краще за інших, проте і в його мові не було нічого, чого не можна було б прочитати в режимній пресі чи почути в радіо.

— Насамперед, сама мета вашої боротьби — це абсурд, — доводив Олійник. — Самостійна Україна вже існує, народ живе в добробуті, за час радянської влади він досяг великих економічних і культурних надбань. Не лиш Україна, всі республіки піднеслись до вищого рівня. В Радянськім Союзі панує рівноправність народів, а вже особливо наявна любов між українським та російським народами. Якщо ми хочемо зберегтись як народ, то досягнемо того тільки єдиним способом — коли будемо разом з Росією. Нині не можна думати про дослівну самостійність, бо такої не існує. Франція також не повністю самостійна. Особисто я не бачу в тому зла, коли українець говорить по-російськи. Це мова Леніна, Пушкіна.

Такі ось арґументи повинні були переконати мене в доцільності русифікації України.

— Для сучасної України ваша боротьба — це злочин, і до того ж без реальних перспектив, — казав Олійник. — СССР — потуга, його весь світ боїться, а ви думали його перемогти. Навіть якщо б знову прийшло до війни, то й тоді немає підстав надіятись, що Україна стала б самостійною. Допустім теоретично, що Америка виграла б війну, чого ніколи не станеться. Однак її виграш вам нічим не допоміг би. Для Америки не існує українського питання, навіть не існує українського народу, вона не заінтересована в самостійності України і розглядає її так, як розглядав Гітлер.

Розкритиковував методи нашої боротьби:

— Що ви можете довоюватися з бункерів?

— Історія знає підпільну боротьбу, — завважила я.

— Так, знає боротьбу чорногорців, большевиків, але не знає такого підпілля, що десять років жило б по бункерах. Як ви могли рішитися на таке безглузде життя?

— Припустімо, буде війна й окупант займе Совєтський Союз, — відказала я. — Ви б не боролися за свою державу? Не покинули б родини, не пішли б у підпілля навіть на довгий час? Те, що ми витримали так довго, радше говорить про нашу витривалість. Я б інакше ставила справу — чи доцільно було вести нашу боротьбу, а не в яких обставинах вона велася.

— Власне, недоцільно було, — ствердив він.

Олійник був також краще за інших ознайомлений з підпільною літературою і програмою нашого руху.

В нашій літературі названо правлячу верхівку терміном «совєтські вельможі». Його ввели Полтава і Горновий на багато років раніше за Мілована Джіласа, що у своїй *Новій клясі* ужив до них ту саму назву. Стільки разів автоматично вицокувала на машинці «совєтських вельмож», що не задумувалась над тим багато. Щойно в тюрмі побачила, яка дошкульна для них ця назва.

— Називаєте нас вельможами, — досадував Олійник. — Це, прямо, ганьба! Куди ж таке виписувати про нас! Наша влада народна, ми самі винищували царських вельмож.

Деколи Олійник розглядав програму визвольного руху, спинявся над окремими її постановами і розкритиковував їх. Почав був із суспільно-політичного устрою української держави і доводив мені, що в нас багато запозиченого від совєтської системи.

— Багато з того, що ви написали, вже здійснене, вам ідеться тільки про перебрання влади у свої руки.

Я йому не перечила, лиш ухильно відповіла:

— Підпілля висувало таку програму, яка була б найкориснішою для народу, без огляду, чи хто інший у якійсь країні вже дещо з того втілює або втілив у життя. Але є й багато різниць між двома програмами.

— О, я знаю: Україна без Росії і без колгоспів. Та це крок назад. Навіть якщо б розподілити землю справедливо, за покоління-два знову будуть багаті та вбогі. Колгоспи коштували державі великих жертв, і ліквідація їх була б реґресом.

— Воно правда, що поділ землі не ідеальна розв'язка, але селяни вірять, що без колгоспів їм жилось би краще. Підпілля прислухалося до бажання населення.

— Воно тільки в Західній селяни так думають. Тут на Сході люди щасливі у колгоспах, — запевняв Олійник.

Подумала про себе, що Західня Україна бачила тих «щасливих» голодуючих колгоспників, коли приходили жебрати за куском хліба.

Нарікав він ще, що наша боротьба гальмує прямування українського народу до комунізму і завдає йому великих втрат.

— Уявляєш собі, скільки коштує державі поборювання вас? Якої шкоди ви завдали в грошах і людських жертвах? Ви знищили таких цінних людей, як генерал Ватутін, сотні офіцерів і солдатів військ МҐБ, багато людей з адміністрації. Ви стримували колективізацію західніх областей, через вас вивозили людей на Сибір, саджали в тюрми. Також з вашого боку загинуло багато здібної молоді, яка могла помогти нам будувати комунізм. До того, ще й компромітуєте радянську державу перед світом, — провадив далі. — Посилаєте за кордон свою літературу, і там її розповсюджують ваші однодумці-націоналісти. Прочитає це італійський чи французький робітник і готовий повірити, що Україна в неволі. Ви, просто кажучи, нам заважаєте!

Говорив також про визвольні змагання під час Першої світової війни, згадував про холодноярців. Тоді то молодим сам брав участь в боротьбі з ними:

— Ми витиснули їх з лісу і розстрілювали цілими групами нараз.

Ось хто ти, думала гірко, споглядаючи з одразою на нього, «козацького нащадка» з холодними порожніми очима.

Якось близько опівночі під час допитувань задзвонив телефон. Олійник не сказав до мене нічого, тільки з'явився Аґеєв, і вони оба повели мене в будинок міністерства, значить, до «начальства».

Тим разом завели до кабінету заступника міністра ҐБ Слоня.

Він також був низького зросту, товстий, з ясносиніми сталевими очима й гострим пронизливим поглядом. Говорив до мене українською мовою, але важко, нераз зупинявся в середині речення, шукав підходящого слова. Насамперед спитав, чому «обманула» їх давніш.

Мені вже остогидло було те саме відповідати кожному новому допитувачеві, що викликав мене.

— Які в тебе пляни на будуче? — те саме трафаретне питання.

— Пляни? Засудите на кару смерти.

— Ну, ти, може, дістанеш двадцять п'ять років. Опісля попитав про дітей і мою родину, тільки про око

питав, по його мові бачила, що він знає про них краще за мене.

— Тобі треба подумати про них, помогти їм зажити нормальним життям. Вони ж терплять через вас, а то вродила і відреклась, — і усміхнувся єхидно.

Його остання заввага мене образила й обурила до живого. Я не могла безборонно дозволити йому по-варварському, ще й з насмішкою пхати вістр'я в мою рану.

— О, ви хотіли б мати в себе людей, щоб посвячувались за вашу ідею так, як посвячувались ми за нашу. Може, колись вони у вас і були, але тепер ви їх вже не маєте, — відказала йому іронічно.

Слон здивовано глянув на мене і лиш забубнив пальцями об бюрко. Він, старий комуніст, відчув колючу правду в моїх словах, добре знав, що мали ми, навіть переможені, а чого вже не мали вони.

Слідчі камери періодично відвідувала тюремна бібліотекарка. Добір книжок — з малим винятком, в російській мові — на тюремні умовини був доволі багатий. У списках значилося й кільканадцять українських, уже з радянського періоду.

Слон спитав мене, які книжки прочитала в камері. Назвала йому переважно російську дореволюційну клясику.

— Це замало, — відказав. — Тобі треба краще ознайомитися з радянською літературою, головно повоєнною. Це також одне з джерел пізнання правди про життя народу. Дістаньте їй, — звернувся до Аґеєва, — *Жнива, Сім'я Рубанюків, В боротьбі за мир, Таврія, Далеко от Москви, роман Міжгір'я, Піднята цілина.*

Аґеєв все це собі записав.

— Ця остання тобі сподобається, — засміявся Слон. — У ній описано, як селяни виступали проти колгоспів. А що читаєш тепер?

— *Войну і мір.*

— З вас доволі війни, краще читай про мир, — і додав Аґеєву до списку декілька брошур Леніна і Сталіна.

По дорозі до камери я підсміхалася: вже й Леніним «просвітити, бачиш, хочуть незрячії очі». Опісля слідчі мене перевіряли і свої «лекції» пов'язували зі змістом наміченої до прочитання літератури. Тим часом у тюрмі зроблено мені полегші. Дали дозвіл лягати в ліжко перед «отбоєм», тобто перед десятою вечора, а також могла вдень відпочити. Стали приносити кращі харчі, а восени подали навіть кілька разів овочі. Навесні 1954 року я деколи діставала салату зі свіжої городини.

Всі ті блага мене лякали. Ну й відоб'ють вони собі їх опісля на мені, передбачала. Також гнітило прикре почуття чи то вини, чи то несолідарности з іншими, незнаними, але здогадними тут в'язнями, що сиділи в усіх тих камерах-ізоляторах. Я не була одинока, вони полегшували тюремний режим кожному, з ким загравали. Сумлінням не почувалася винуватою, воно все діставалось мені «авансом», це була не заплата, а передплата на мою совість.

Восени мені вже було ясно, що МҐБ хоче покористуватися мною, тільки не знала, в якім конкретно пляні. Що ж, почекаю, і так нікуди поспішати. Хоч стільки розради, що в моїм становищі перші концесії мусять бути по їхньому боці.

Зізнання я подавала виваженим і повздержливим способом, відповідала лиш на питання, без додаткових інформацій і ніколи «не лізла поперед батька в пекло». Я не крилася перед слідчими, що сподіваюся важкого виміру покарання, і не вірила їхнім натякам про надію на життя.

«Органам» треба було усунути мою недовіру до них, а цього не могли осягнути самим ізолятором і книжкою. Спочатку я зовсім не читала радянських книжок, робила це не з упередження, тільки тому, що це найнудніша в світі література. Коли мала до вибору між нею і такими письменниками, як Толстой, Турґенєв, Чехов, я, природно, давала перевагу останнім, їхні твори були моєю єдиною насолодою в тюрмі, їх я й далі читала, але після розмови зі Слоном вже випозичала також і совєтські твори. На останні не тратила багато часу, їх лише перелистковувала, щоб схопити зміст на випадок, коли слідчий поведе про них мову.

До того часу всі лекції та напоумлювання мене слідчими і вищим начальством навіть не торкнули моєї віри. Я не замикалась у фортеці своїх переконань і навіть з певним зацікавленням вислухувала їхні арґументи. Проте скоро усвідомила, що вони мене ні в чому не переконають, у них був зовсім відмінний від мого аршин, яким міряли свої вартості.

Моя правда, може, в ранніх роках була сповнена запалу і романтизму, але з бігом часу облетів пієтизм, і відтоді вона постійно вигострювалася і кристалізувалась на фактах життя народу. Воно, те життя, було настільки трагічним у всіх його площинах, духовій ще більше, як матеріяльній, що жодна ціна, яку доводилось платити за його рятування, не була завелика. На наших очах окупант спихав народ до загибелі, добивав його мову, а помагала йому в тому ціла армія дорослих лакеїв, що нахвалялись своїм козацьким походженням. Чим

же та якими арґументами слідчі враз із міністрами могли замінити моє розуміння істини, розуміння смертельної небезпеки, що Дамокловим мечем зависла над народом.

Одного дня в серпні знов повели мене до міністерства в контору на третьому поверсі. По дорозі Аґеєв сказав, що йду до знавця справ підпілля і його опінія важить тут багато.

Мене зустрів високий кремезний чолов'яга віком під п'ятдесятку, в ранзі полковника. В нього були відразливо різкі сині очі й губи, вигнуті підковою чи то в усмішці, чи то в гримасі. Він не силкувався бути ввічливим, лише відразу привітав мене уїдливим насмішкуватим тоном:

— Ну, що? Змінила вже свої погляди чи ще далі думаєш про бункери? Бо то знаєш — вовка завжди тягне до лісу, — і засміявся, вдоволений своїм саркастичним дотепом.

Я зіґнорувала його мову й похмуро мовчала.

Тоді він до мене, вже поважним тоном:

— Скажи, ти любиш своїх дітей? — і зразу же поспішив із зауваженням, що йому не дуже віриться в те, бо йнакше не залишала б їх у чужих людей напризволяще.

Тим мечем вони всі мене найгостріше і найчастіше ранили. Я зіґнорувала і це його питання і все мовчала. Тоді він узявся до головного: чи знаю, де перебуває Леміш, і чи хочу помогти їм, тобто привести на зустріч так, як нас привів Скоб.

— Я Лемеша не знаю, ніколи його не бачила.

— Ну, але він знає, що ти жінка Орлана. Орлан висилає тебе, щоб усно з'ясувала йому про стан на сході. Він з тобою прийшов би.

— Думаю, що ні, — не згодилась я з його міркуванням. Він лиш посміхнувся.

— Яку підпільну літературу вивчала?

— Усю, — кинула сердито.

Він поставив мені ще якісь питання, але я мовчала або відказувала одним словом. Витворилась холодна і неприємна атмосфера. Не затримував мене довго і закінчив візиту реплікою:

— Бачу, ти ще не забула Декалогу.

По дорозі в камеру Аґеєв невдоволено буркотав: — Ти поводилась, як ображена пані, забула своє становище. Говорила з важливою людиною в міністерстві, тепер не знаю, як далі підуть ваші справи.

Ця візита була тим характерна, що обі сторони поводились природно і не заграваали. З усіх них цей полковник мене найвлучніше розцінив. Він ніколи мені не вірив і до кінця залишився моїм великим противником.

Наближався кінець серпня. Я знала, що на початку вересня вже діяли осінні підпільні зв'язки. Хотілось якнайдалі відсунути той рокований час, але він послідовно насувався, і я з жахом очікувала, які «трофеї» назбирає МҐБ тим разом. Хтозна, чи не вдасться їм приманити також і Лемеша... Ця думка так тривожила мене, що особиста доля, моя і мого чоловіка, посувалася на другий плян. Що сталося, того вже не завернеш, але нехай би на цьому був кінець.

На зв'язок до Лемеша мене не висилали. Тоді навіть не водили на допитування. Зате кілька тижнів раніше слідчий детально випитував про можливості нав'язання контакту з Лемешем. У мене їх дійсно не було. Старалася переконати слідчого, щоб не висилали Скоба на зв'язок. Собі до помочі наводила засади конспірації і впевняла, що їм напевне не вдасться, бо «навіть пересічному зв'язковому було б видним, що справа неясна». Слідчий слухав з безвиразним обличчям мої арґументи, деколи не погоджувався з ними, то знов додатково перепитував, але нічим не прозраджував, чи повірив у них. Він опісля піде до свого начальника і переповість почуте від мене. Тоді зроджувалася слабенька надія, що, може, завагаються і не вишлють Скоба на зв'язок до Лемеша.

Розуміється, МҐБ ще більше натискало на Орлана, в цьому я не сумнівалася. Але найтрагічнішим було те, що МҐБ могло робити свої ходи без помочі Орлана. Самим Скобом вони могли багато осягнути, а ще певніше, коли б заломили Чумака. Як опісля виявилося, з Чумаком впорались доволі швидко, вже восени він видав їм місця зв'язків.

Якщо поминути перші дні ув'язнення, осінь була мені найважчим періодом у тюрмі. Я ночами не спала й наслухувала, чи не приводять свіжих в'язнів, може Олеся і Бурого. Знала, що зустрічі пов'язані ланцюгово, з Кременеччини зв'язки будуть відбуватися на північ, до Уліяна, і на південь, до Лемеша. Коли ночами доходило в камеру кляскання пучками, мене огортала розпука: кого ведуть тим разом??? І так аж до зими, коли зв'язки вже не діяли.

Також я вивчала настрій слідчого, щоб зорієнтуватися, чи досягли вони чогось. Припускала, що коли б спіймали Лемеша, то слідчий був би в незвичайно веселому настрої та й перестали б випитувати мене. Олійник був замкнутий у собі, хитрий малорос, може, й не дав би пізнати мені, які в них успіхи. Своєю поведінкою нічого не прозраджував, а також не змінювали мені тюремного режиму. Під осінь возили декілька разів оглянути місто. Спочатку ті виїзди на мене не впливали,

дивилась крізь вікно авта на перехожих, і здавалось мені, що вони теж ув'язнені. В моїм світосприйманні за вікном була тюрма, тільки ширше обведена муром. Не манив мене нічим цей світ.

Одного разу затримали авто на набережній і сказали мені вийти на вулицю. Не йнявши віри, здивовано гляділа на «хоронителів». Я почувалась майже дико на хіднику, яким проходили вільні, тобто формально не ув'язнені люди. Перший імпульс був — утікати, бігти до Дніпра і стрімголов шубовснути у воду. Нехай пропаду, але вирвусь з кошмарної дійсности. Розуміла, що всі оті прогулянки зроблені з розрахунком, аби розбудити в мені тугу за волею. А дуже затужиш, то, може, послабиш силу волі, заломишся.

День був чарівний, увесь залитий сонцем. По Дніпру пливли човни, а на другім березі, на Трухановому острові, піском біліла і виблискувала кольорами купальників людна пляжа.

Повели мене парковими алеями на Аскольдову могилу.

«На Аскольдовій могилі поховали їх...»* — була перша моя думка, коли я туди прийшла. Тепер там поховані були «герої родіни», а тіла Крутянців окупант викинув з рідного кладовища. Не в силі була ступати ногами по цьому місці, щоб не нагадати історії мого народу. Хоч смуток гнітив душу, проте вдячна була долі, що зволила мені поглянути на столицю-мрію. В парку на лавках сиділи жінки, усюди чути лиш російський «язик», і я аж оглядалась, коли зрідка прозвучало слово рідною мовою.

Показали мені пам'ятник Ватутінові.

— Ти знаєш, що його вбили ваші партизани на Волині? — спитав Агеєв.

— Знаю.

Точно знала, мені розказував сам учасник засідки, в яку попав Ватутін. Повстанці спочатку навіть не знали, кого вбили, точніше — смертельно поранили. «Стріляй по другому авті, у першому звичайно охорона», — дав наказ сотенний Зелений. У другому авті їхав Ватутін.

Прийшла осінь, дні стали холодніші, а в мене лиш сукенка. Конвоїри, вдягнені в цивільному, повели мене до універмагу, вибрали костюм, але не мого розміру. Меншого не було в маґазині, тож купили його і повезли на Поділ у кравецьку робітню, щоб там його поправили. Ця робітня обслуговувала міліцію, в ній працювали жиди. Спочатку відмовлялися, казали,

---

* Павло Тичина.

що не мають часу, але коли довідалися, що це для МВД, відразу знайшли час і пообіцяли направити за два дні.

Вийшовши з робітні, мої охоронники покпивали собі з «єврейчиков». Між МВД і міліцією не було добрих відносин, перші дивилися звисока на других і не були вдоволені, що тепер створено для них спільне міністерство. Коли незабаром знову сформувалось окреме міністерство, КҐБ, ґебісти були раді.

ПОБАЧЕННЯ

Одного дня під час допитування увійшов усміхнений слідчий Птічкін.

— Чоловік передає тобі привіт, — звернувся до мене.

— Він ще живий?

— А ти що думала? Ми його вже замордували? Живий, почувається добре і питається про тебе.

Відколи нас роз'єднали першого дня, я не надіялась побачити більше мого чоловіка. Думка про нього мене ні на мить не покидала. Після візити у заступника міністра Слона я ще могла надіятись, що мене засудять на 25 років, повезуть у каторгу і, може... може, виживу, адже дехто переживе. Може, колись повернусь на батьківщину, відшукаю дітей... може, хто з рідні виживе. В концтаборах зустріну інших підпільниць, розкажу їм, як довго ми ще боролись, розкажу про події, людей, місця. Може, зустріну там мою подругу Наталку, багато їх зустріну...

Рішуче не вміла перестати надіятись, навіть в ізоляторі.

Одначе не творила собі ілюзій щодо свого чоловіка. Нераз нишком, щоб «вахтьори» не запримітили крізь дверішнє «очко», витирала сльози з очей. Якби не гідність, так ридала б, що тюрма здригнулась би, але ні за яку ціну не хотіла, щоб наші тюремники бачили мої сльози.

Двадцятого вересня викликав мене міністер Строкач. Він видимо почувався добре.

— Твій чоловік дуже турбується тобою і просив побачення. Я дав дозвіл, але хочу ще спитати, чи ти цього бажаєш, — жартував чи, може, кепкував собі.

— Думаю, що й питати не треба було.

Мабуть, навіть жорстока людина почувається добре, коли зробить добро. Хоч побачення було холодно розрахованим кроком на шахівниці їхніх плянів, проте Строкач розумів, скільки розради воно принесе нам обом. Ця, може, навіть не свідомість, а підсвідомість вчиненого добра, мені здавалося, була справжньою причиною його погідного настрою.

Веселий настрій, однак, не відвертав Строкача від головної цілі, він знову спитав про Лемеша, Уліяна, архіви, друкарні.

Моя відповідь була та сама, що й тоді, коли привели мене до нього першої ночі.

— Як живеться в тюрмі? Хіба не краще ніж у бункерах?

— Тюрма завжди залишається тюрмою, — я йому у відповідь.

— Тоді треба думати, як вийти з неї на волю.

— Це вже не від мене, а від вас залежить.

Від Строкача повели мене до кабінету слідчого, де вже були Орлан, слідчий Клименко і ще двоє працівників міністерства. Орлан глянув на мене схвильовано, в його очах пробивалась тривога. Цього я сподівалася, він намагався збагнути, як я почуваюся, як сприймаю тюрму, і, може, боявся, що розридаюсь.

Зворушена, приступила до нього і глянула йому прямо в вічі. Ми лиш подали собі руки.

— Та привітайтесь якось, поцілуйтесь, — на це Клименко.

Однак їхня присутність так нас морозила, що ми нездатні були проявити навіть стільки інтимности, щоб розцілуватись. Побачивши мою поведінку, Орлан заспокоївся. Виглядав змарнілий, був вдягнений уже не в тюремну одежу, а в синій костюм поганенької якости. Костюм вже приходжений, і рукави закороткі на Орлана. Певне, купили його раніш для іншого в'язня, якого старались «обробити»... «Не знати яка доля його, попереднього власника костюма», — майнула мені думка.

— Я просив побачення з тобою, хотів попрощатися. Коли нас привезли сюди, так розлучили, що не дали можливости сказати хоч кілька слів, — промовив чоловік.

— Треба думати про життя, а не про прощання, — втрутився Клименко. — Є ваші люди, які зажили нормальним життям.

Орлан знехтував його заввагу і далі говорив, тепер уже дрижачим від хвилювання голосом:

— Прости мені, коли часом зробив тобі прикрість. Сама знаєш, обставини які були... нерви не дописували...

Хоч як я опановувалась, але очі все одно набігали сльозами.

— Не маю що тобі прощати, я пам'ятаю тільки те, що було в нас гарне і добре. Все інше — це ж були дрібниці. — Потім глянула на нього довгим промовистим поглядом і додала: — Я нічого не жалію.

Не зважаючи на присутність слідчого, мусіла це йому сказати, бо почувала, що моя постава буде мати вплив і на нього, вона або скріпить, або послабить його волю.

Орлан зрозумів мене, його голос перестав дрижати, він заспокоїся і вже говорив зрівноваженим тоном.

— Не журись, Марусю, — підбадьорював мене, — все одно ми були б загинули... і так прожили довше за інших.

Чомусь я не здібна була поділяти його фаталістичного оптимізму, воно мене не задовольняло. Воліла ставити справу просто так, як вона виглядає.

— Ті, що не загинули, — нав'язав до Орланових слів Клименко, — коли переконаються, що обрали неправильний шлях, вони завернуть. Знову ж є й інші, вперті, не хочуть повірити, що життя не таке, як вони його малюють. Ті не завернуть, не визнають своїх помилок.

— Як вам вірити, коли говорите і пишете стільки неправди, — відповів Орлан. — Увесь час говорили про щасливе життя колгоспника, врешті самі признались у тих «вересневих постановах», що понад шістдесят процентів колгоспників в Україні не мають корови. Я знаю, що воно означає, сам виріс у нестатках. Це говорить, що більше половини селянства живе злиденно. Для колгоспника корова — єдине джерело доходу, він сам не їсть молока, а продає його на базарі, щоб купити хліба, сірника та все конечне до життя. Ті нуждарі ще й мусіли купувати по базарних цінах масло, щоб здати державі поставки, дарма що в них не було корів. Навіщо, тоді, ви говорите про «щасливе» життя?

Слідчі були збентежені його мовою. Озвався один із них:

— У житті не може бути все так, як говориться в пропаганді. Якщо б ви збудували державу, вона теж не виглядала б такою досконалою, як ви пишите про неї. Завжди легше написати, як перевести написане в дійсність, легше критикувати, як створити хороше життя.

Орлан зразу мав готову відповідь для нього, але я, побачивши, що заноситься на довшу суперечку, перервала їх.

— Облиш, — звернулася до чоловіка, — будеш собі з ними дискутувати опісля. Не трать так дорогого для нас часу.

З того усі були вдоволені.

— Викликали мене до всякого начальства, — розказував мені Орлан. — Я їм сказав: не маєте чого тріюмфувати з того, що вам вдалося мене спіймати. Такий сильний апарат, який ви запрягли до боротьби проти нас, очевидно, приносить вам успіхи. Однак це тільки ваша силова, фізична перевага над нами. Мені не страшно вмерти за те, у що я вірую, я довгі роки був приготований на такий кінець, але ви мені докажіть, що ми були неправі в нашій боротьбі. Тоді щойно

була б ваша перемога. У вашій позиції застрелити людину — невелика штука. А начальник кулаком об стіл: «Добре, ми тебе переконаємо, що твої погляди про радянську державу помилкові. В нас є чим переконати!» «Не книжками і газетною пропаґандою ви мене переконаєте, — сказав йому, — бо всі роки в підпіллі я читав вашу літературу, ваші постанови. Тільки наявні факти, побачені на власні очі, могли б мене переконати».

Присутні слідчі тільки прислухались, не відгукуючись ні словом. Мовчала і я, зрозумівши, що він хоче мене поінформувати, якої тактики вони до нього вживають і яку лінію поведінки він зайняв. Нехай, мовляв, переконують, йому нікуди поспішати, перед ним тільки вирок смерти.

Клименко витягнув з бюрка свіжозроблені знімки наших дітей, Зеня і Тарасика-Петруся. Ми приглядались їм мовчки, з болем... Нам дозволено взяти з собою в камеру по одній світлині Петруся, але Зенчика світлини не дали. З огляду на те, що його усиновив начальник краківського УБ, який дотепер, може, добився ще вищого становища, вони не хотіли взагалі залучати Зенчика у свою гру з нами. Впродовж усього слідства старались його майже не згадувати, особливо, коли робили всякі обіцянки на повернення до нормального життя. Ми сиділи поруч, і Орлан, загинаючи пальці, показав мені числа. Я догадалася, що це число його камери. Перечекавши трошки, зробила те саме.

В тюрмі дуже хотілося знати, хто сидить в інших камерах, хоч у цій тюрмі таке знання не мало практичного значення. Орланова камера була на тому ж поверсі, що й моя, а що моя була кінцевою, мене завжди вели попри його двері. Вже той факт, що я проходила близько нього, був мені маленькою розрадою. За короткий час ми навчилися пізнавати наші кроки, і я завжди знала, коли його виводять на допитування, а коли я проходила попри його камеру, він покашлював. Вивчиться також кроки тюремної адміністрації, але не вартових — ті ходили в тапцях, тихо, як коти.

Після побачення з чоловіком я зорієнтувалася, що КҐБ намагається переставити також його на свій бік. Хотіли вони цього добитися з кількох причин, найголовнішою, очевидно, було використання Орлана для остаточної ліквідації підпілля. Воно, підпілля, фактично було вже настільки послаблене, що навіть пропаґандивними діями не становило поважної загрози радянському режимові. Якщо б органам безпеки вдалося накласти свою руку на Лемеша, тоді з його ув'язненням або загибеллю прийшов би кінець підпільній боротьбі.

Враз із ліквідацією підпілля органи безпеки хотіли знев-тралізувати його політичні представництва за кордоном, голов-но ті, які були пов'язані з боротьбою на батьківщині, — УГВР, ОУН і УПА. Через Орлана — певніше, як через Скоба, — вони мали в руках нитку, що вела до Василя Коваля. Обставини нашого арештування були цілковито засекречені й нічим не прозраджували нових обставин, у яких опинився Орлан. Не покористуватись ним у своїх плянах було б їхнім великим промахом.

Попри головну причину, була ще одна. Мені здавалось, верхівка справді хотіла довести Орланові, що рація по їхнім боці, а наші ідеї нереальні та шкідливі для народу.

Пізніше, коли нам давали побачення, завжди в присутності одного-двох працівників міністерства, Орлан переповідав мені всі ті розмови та називав тих, з ким вони велись.

— Василь упертий, але говорити вміє. Як говорить — можна в ньому залюбитись, — сказав якось до мене один зі слідчих, що періодично допитував також Орлана. Я лиш усміхнулася, згадавши, що і в нас «наперед було слово».

Ясна свідомість того, що його засудять на найважчий вимір кари, багато впливала на Орланову одверту поведінку під час слідства. Коли слідчі натякали йому про волю, він дивувався, що вони уважають його за такого наївного, щоб їм повірив.

Ті побачення, якими МҐБ хотіло здобути нашу прихильність, були двосічним мечем. Ними вони надіялися зродити в нас тугу за життям і послабити силу волі встояти під їхнім тиском. Тим часом на нас побачення мали якраз зворотний ефект, не послаблювали вони нас, а скріплювали духово. Ми вже не були ізольовані, вже мали одне в одному глядача, вимогливішого, як була б ним стороння людина. Попри незначні непорозуміння, впродовж десяти важких підпільних років ми зберегли любов і пошану одне до одного. Ці дві дорогі нам вартості хотіли донести до кінця наших днів і до кінця затримати обопільну довіру. Те, що я сльози не проронила перед ним, ні одним словом не дорікнула за те, що ми тут опинились, не намовляла його до капітуляції, мусіло мати вплив на мого чоловіка. Він також не випадково переповідав усі ті розмови з тими, хто вирішував нашу долю, а для того, щоб я знала, яка його постава.

Оповідав мені, що нераз їх збиралось кількох — Строкач, Слон та ще інші, які були позиціями близько до міністрів, і викликали його з камери «побалакать». У розмовах з ними

Орлан часто торкався соціального питання. Сам він походив з убогої родини і був дуже чутливий до соціяльних кривд.

— Ви називаєте мене «буржуазним націоналістом», — казав до них. В порівнянні з нами, це ви буржуї. Гляньте лиш на одяг, в якому ви нас спіймали, і порівняйте зі своїми шовковими сорочками та й усім вашим розкішним вирядом. Я знаю життя пролетаря краще за вас, сам важко жив, жав за десятий сніп, мурував, грав по весіллях, продавав у крамниці, вчив у школі, за всяку роботу хапався, щоб заробитити на кусок хліба. Мене в підпілля не заманули буржуї, туди мене загнало відчуття кривди і бажання кращої долі для людей. Таких, як я, була в підпіллі переважна більшість.

— А може, не треба так сперечатись, — деколи, про око, казала не до нього, а для тих, що прислухались.

— Ні, треба, нехай знають, що ми не були невігласами, знали, за що боролися.

Майор Петченко, який враз із Аґеєвим сторожив мене, коли везли в місто, сказав раз: «Василь упертий, але відвертий. Це краще, бо знаєш, що людина думає, і знаєш, як над нею працювати. Ми самі цінимо твердих людей, їх тяжче переставити, зате коли вдасться — тоді можна на них розраховувати».

Все одно начальство не звикло до надмірно відвертої поведінки в'язня, і нераз Орлан виводив їх з рівноваги. На одній з таких розмов вив'язалась між ними палка дискусія про колгоспи. Орлан так розізлив їх своїми арґументами, що Строкач не міг запанувати над собою.

— Молчать! — крикнув люто.

— Якщо хочете, щоб мовчав, тоді не приводьте мене з камери до вас на дискусії.

Восени приїжджали на «балачки» начальники МҐБ з областей «спільних дій», Рівненської й Волинської, хотіли побачити того, за яким стільки років полювали. Нахвалялись, що населення звикає до колгоспів, коли все менше стає «бандитів» і нема кому його бунтувати проти влади.

У жовтні мене перебрав слідчий Птічкін, начальник «IV-ого отдєлєнія», росіянин. Він довів слідство до кінця. Птічкін говорив поганою українською мовою — завчив її, мабуть, для ведення допитувань. У його поведінці проявлялась жорстока, груба особистість, хоч старався її примаскувати. Він, здається, належав до найефективніших слідчих, часто виїжджав до Львова «по справам». Тоді його заступав «старший слєдоватєль» Рапота, українець, тридцятип'ятирічного віку.

Коли ми відходили в Хмельницьку область, я взяла з

собою мою численну колекцію графічних відбиток Зота-Бея та його учнів на Волині, а також деяких графіків з Галичини. Всіх відбиток мала понад 110, вибиті на кращому папері, в різних кольорах: чорнім, синім, коричневім. Це були найкращі зразки, надсилані Орланові, з яких я брала собі по примірнику в колекцію або відбивала сама з кліше, що були в посіданні Орлана. Цю колекцію, враз із декількома Орлановими кліше, забрали ґебісти, коли полонили нас. Тепер всі мої речі, опріч одягу, зберігались завжди у того слідчого, який вів мою справу. Змінювались слідчі, і мої речі мандрували від одного кабінету до другого.

Рапота проводив допитування не дуже солідно, можливо, Птічкін і не бажав собі, щоб він займавсь його «справою», а може, не був ще такий рафінований, як Птічкін. Деколи зовсім не допитував, відсував шухляду, витягав мою колекцію і приглядався відбиткам.

— Це аж пересадні карикатури, — нарікав Рапота. — Ну, але робота справді досконала, мистецька.

В розмові він не так засуджував нашу підпільну боротьбу, як дивувався. Не міг второпати, чому ми такі нерозважні, піднялись на боротьбу проти світової потуги, навіть коли б ідея й була шляхетна.

— В бункерах ви слухали *Голосу Америки*. Що вони говорять? — спитав якось.

— Подають новини, потім говорять про історичні події, як ось проголошення самостійности України в 1918 році. А чому не послухаєте самі, не зорієнтуєтесь?

— Цього мені робити невигідно. Коли б хтось інший побачив, подумав би, що цікавлюсь «такими» справами.

— Нема чого боятись запізнатися з поглядами інших людей, — відказала я.

Питав, що я хотіла б оглянути в Києві.

— Насамперед історичні пам'ятки: Софію, Печерську Лавру, Золоті Ворота.

Я й собі спитала, чи він там побував.

— У Києві живу вже добрих кілька років і, на сором, ще не бував там.

— Це справді сором, — згодилася з ним.

У листопаді й грудні мене рідко водили на допитування. Слідство, ніби, закінчилось, однак формально мені цього не сказали. Також не вивозили більше на оглядини Києва, припинили побачення з чоловіком, тільки покищо не змінювали харчів.

Виходить, буде розправа, зробила я висновок. Тепер якраз дійшов до кінця сезон на «лови». Мабуть, і без помочі Орлана мали такі добрі успіхи, що відпала потреба загравати з нами. Зрештою, я й так не покладала надії, що вишлють мене з поштою до Лемеша, — надто досвідчені вони, щоб удруге мені повірити. Вже нехай би відбулася розправа і не гралися з нами як кіт з мишею, не возили в місто, не переставляли з ізолятора на Хрещатик, бо така переставка починала діяти мені на нерви...

Спочатку мені не дошкуляла самотність, а тепер ізолятор ставав усе більш нестерпний. Закінчились приготування до зізнань, передумування про осінні зв'язки. Залишилося тільки гнітюче самітне вичікування вироку. Тепер я хотіла спілкування з людиною, нехай би дали в мою камеру ще одного в'язня, нехай висилають у концтабір, але дайте мені людину. Читала багато. Моїм улюбленим поетом тих гнітючих осінніх днів став Некрасов.

Богъ вѣсть увідімся лі вновь,
Уви! Надєжди нѣт...

Десь у підвалах цієї тюрми скінчиться твоє життя, мій вірний любий друже спільного тернистого шляху. Мене запроторять у Сибір... там, з підірваним по криївках здоров'ям, я довго не потягну... піду вслід за тобою...

С глухіх лѣсов, с пустинних рѣк,
Сбірая дань свою,
Окрєп тузємний человєк
С пріродою в бою,
А ви?..

Всіма силами волі старалась не впасти в глибоку депресію, стала шукати промінчика надії — «дочки Бога». Заговорив інстинкт самозбереження, вирішила набиратися сил, зробити якнайбільше запасу, поки вишлють у концтабір. Знала, що ніхто не перешле мені посилки в лаґер, і, щоб довше там витримати, тепер з'їдала всі свої пайки, чого раніш не робила. Вперше у житті стала товстіти, аж самій гидко було від того. Тим часом «все йде, все минає...», і фатальний п'ятдесят третій рік доживав зі мною в понурім ізоляторі останні дні.

Вже при самім кінці грудня викликав мене заступник міністра Слон. Наперед попитав, як почуваюсь, які умовини в

тюрмі, відтак приступив до діла. Чи знаю, де перебувають Леміш та Уліян? Яким способом можна б їх віднайти? Орлан напевне передав мені до них цивільний зв'язок на випадок, коли б він загинув або я відбилась від нього під час облав і залишилась сама.

Ще живі, на волі! І світ видався мені гарний, хоч я була поза його межами.

— Такого домовлення не зроблено, Орлан не ризикував би Лемешем або Уліяном. Яка була ґарантія, що під час облав я не попала б живою у ваші руки? Зрештою, Леміш ніколи не погодився б на таке, — відповіла.

Слон став мене переконувати, що неможливо було не врахувати ситуації, в якій я могла залишитись сама, відбитись від групи в лісі або в полі — на засідці, під час облав. Або, просто, інші могли загинути, а я залишитись жива, і тоді що я робила б, куди йшла, де поділась?

— Однак ще більш недопустимим в підпільних умовинах було ризикувати задля мене безпекою останніх провідників, що ще залишились живими. Про такі контакти не було мови.

Він помовчав, тоді знову почав:

— Якщо б ви обоє помогли нам дістати Лемеша — живим або мертвим, але краще живим, — вам була б дарована воля.

— Хоч як бажаю волі, однак мені невідомо, чи й Василь ще має якісь дороги до нього. А може, він не вірить вам і переконаний, що все одно його засудите на смерть.

— Дуже прикро, що у вас немає довір'я до нас. Я говорю не від себе, а від імени уряду і ніщо мене не змушує говорити те, чого ми не могли б додержати. Зрозумійте одне — ми й без вас дістанемо Лемеша, це тільки справа часу, але хочемо дати вам нагоду виправдатись перед народом і радянським урядом. Якщо б ми дістали Лемеша живого, тоді через нього нав'язалися б з націоналістичними партіями за кордоном і звідси, з Києва, керували б їхньою роботою.

Мені нараз прийшла думка, така собі нереальна, божевільна, що самій стало смішно з неї. Подумала: висловлю її, чейже нічого більше не втрачаю, в найгіршім разі, Слон посміється з мене, ну і що, чи раз вони собі покпивали?

— Можливо, Василь, будучи заступником Лемеша, міг би нав'язати зв'язок із закордоном, — натякнула здогадно.

— Яким способом?

— Точно не знаю, але суджу по тому, що Василь пляну-вав висилати мене зі зв'язковими за кордон.

Почувши це, Слон явно оживився, видно було, що мої міркування його зацікавили. Спитав, кого знаю особисто із закордонних націоналістичних лідерів.

Я назвала.

— Тут, в Україні, сама знаєш, який „тепер стан. Незабаром зліквідуєм рештки підпілля, це наша внутрішня, домашня справа. На тім, однак, не закінчується наша боротьба, — далі вів Слон. — Залишились ще ті з націоналістів, що повтікали за кордон. Вони кричать у світі, що на Україні ведеться партизанська боротьба проти радянської влади, ширять ворожу пропаґанду проти Радянського Союзу, нацьковують на нас інші народи. Однак навіть і це не має особливого значення — нехай там собі сидять і кричать, аж синіють, нічого не докричаться, а самі в Україну не вернуться тепер, бо бояться за свою шкуру.

Проте, тепер міжнародня ситуація не зовсім ясна. Ми війни не хочемо, але вона можлива. Якщо б вибухнула війна, тоді знов усі ті націоналістичні недобитки посунули б в Україну, американці будуть скидати їх парашутами, і вони стануть підбурювати народ до непослуху. Сталін сказав, що націоналістичні пережитки сильніші за всі інші, ті диверсанти знову збаламутять частину народу. Ми все одно переможемо американців, але не хочемо допустити, щоб на Україні повторилось те, що було по останній війні. Власне тому стараємось усунути причину лиха, хочемо знешкідливити їх там, за кордоном.

Ми війни не хочемо, — ще раз заявив Слон, — і постараємось не допустити до її вибуху, бо й без неї здобуваємо у світі перемогу. Однак воно залежить не тільки від нас. Якщо західні імперіялісти її розв'яжуть, то, як сказав товариш Сталін, «пусть знают наші врагі, ето будєт послєдняя для ніх война»*. Ми так їм всиплемо, що вони вже більше не позбираються. Ми не християни і не притримуємося засади: якщо тобі відітнуть праве вухо, настав ліве. Ні, якщо нам хтось хоче відтяти вухо, ми відтинаємо йому голову.

У світі йде тепер запекла боротьба між двома силами, старою і новою, — пояснював заступник міністра. — Все інше, що створюється посередині, — це треті сили. До них належить і ваш рух. Одначе для них немає місця в глобальному розподілі впливів. Вони не можуть самостійно існувати, отже, мусять пристати до однієї або другої сторони, інакше знищуються при зударі головних сил.

---

* Нехай знають наші вороги, це буде остання для них війна.

Далі Слон історично доводив, що перемагають саме нові, комуністичні впливи у світі. Підійшов до карти, що висіла на стіні, і з гордістю повів розмашисто рукою від Ельби до Тихого океану:

— Бачиш — це все єдина сила!

Тоді показав рукою на Індокитай:

— Там незабаром теж буде наше. Якщо б наша ідея не була життєва, — провадив далі, — ми не були б виграли громадянської війни, не побудували б могутньої держави, не виграли б війни проти Гітлера. Війна — це найкраще випробування стійкости системи. По останній війні ми не тільки не вийшли послаблені, а навпаки, вийшли скріплені. Наш табір значно зріс, і це доводить, що наші ідеї перемагають у світі.

Опісля заговорив про внутрішні, «вітчизняні» досягнення, про великі зусилля, що їх дала партія й уряд, щоб піднести відсталу країну на такий високий рівнень, на якому вона тепер. При тому навів цифрові дані з індустріяльного виробництва в Донбасі, на Уралі. Не забув згадати про перешкоди, що їх большевики мусіли усунути на своєму шляху, про саботажників, ворожу аґентуру.

— Так, у нас є тюрми і будуть, поки суспільство не дорасте до рівня, коли не треба буде тюрем. А до того часу ми будемо карати всіх, хто заслужить на кару.

«А покищо течуть ріки, кривавії ріки...»

— Взяти хоча б Берію, — далі вів Слон. — Скільки не маскувався, навіть вдалось йому пропхатися на визначне становище і шкодити радянській державі, а все одно ми його викрили і, думаю, розстріляємо!

Накінці заговорив про Орлана:

— На днях я мав з ним розмову. Ми довго говорили, заторкнули багато тем. Твій чоловік політично вироблений, з ним цікаво розмовляти. Заявив мені, що аґентом не стане. Ми й не хочемо, щоб став аґентом, лиш хочемо, щоб чесно зрозумів, що обрав помилковий шлях. Своїм соціяльним походженням він нам близький і тому повинен бути в нашому таборі. Якщо б він поміг нам, то не як аґент, а з вірою, що сповняє корисне діло для українського народу. Василь мені каже, що в Совєтському Союзі вивищують росіян, немає рівноправности між народами. Запитував, чому по закінченні війни Сталін підносив тост лише за російський народ, тоді як у війні кривавились усі народи Совєтського Союзу. На це я відповів, що росіяни дали найбільший вклад у війну, взяти, приміром, число генералів, а також виявили непохитну стійкість

під час війни. Це доводить, що Сталін справедливо підносив тост за російський народ.

Спитав мене, що оглянула в Києві, які книжки тепер читаю, чи переконуюсь, наскільки помилкові були мої погляди на радянську владу.

— Я побачила на власні очі, як піднеслась столиця з руїн війни, і це зробило на мене велике враження.

Слон був вдоволений моєю відповіддю.

— Ми вам ще більше покажемо, побачите промислові осередки, тоді знати будете, куди йдуть народні гроші. У нас є чим вас переконати, якщо тільки у вас знайдеться добра воля. А то ви нічого не бачили в Західній, лиш сиділи по бункерах і виписували в своїй літературі, як то «большевицькі вельможі» наживаються на народній кривді. Розуміється, ми матеріялісти, хочемо для всіх хорошого життя. Але не може рівнятись зарплата тракториста з моєю, бо моя робота відповідальніша! Ми тепер дозволяємо чужоземним делеґаціям відвідувати нашу країну. Якщо побачить нас робітник, він буде радий нашими досягненнями, а приїде капіталіст, це буде його сердити. Але хай подивляться, хай знають і бережуться нас!

Вичерпавши свою «програму», Слон потиснув дзвінок, але поки мене вивели, вийшов з-за бюрка і подав мені руку зі словами: «Ти повинна помогти своєму чоловікові глянути реально на життя».

«А це що за така увага?» — подумала я у здивуванні.

Опинившись, у камері, ще раз детально відтворила собі Слонову розмову. Була свідома того, що кожне викликування мене в кабінет міністра чи його заступника означало початок наступної фази в розвитку плянів КҐБ. Поки приймали рішення, сам міністр хотів переконатись не тільки з протоколів зізнань, а персонально, який проґрес зробили слідчі у нашому «перевихованні». Мені ставало щораз ясніше, що головним моїм завданням мало бути одне — схилити Орлана до співпраці з ними. Вони добре орієнтувались, які в нас подружні взаємини, вивчали нашу поведінку на побаченнях, а також знали про нас від повстанців, які попадались їм живими в руки.

Я усвідомила собі, що в плянах КҐБ моя карта також важлива. Ті, що вирішували, вкінці прийняли мій арґумент щодо причини їхньої невдачі у спробах завербувати мене до співпраці в 1949 році. Вони повірили, що замало попрацювали наді мною, заскоро звільнили, тож не могла я вплинути на мого чоловіка, тоді як сама ще не змінилася. Тепер взяли це до уваги та зайнялись дуже скрупульозно нашим «переви-

хованням», не допускаючи жодних хиб. Їхня тактика не була аж такою софістикованою, і я відповідно достосувалась до неї. Тому на кожнім побаченні з вищим «начальством» я поступово, без особливого поспіху, виявляла «прогрес», головно стала все більше погоджуватися з їхнім твердженням про економічний розвиток України. Проте в жодній розмові не осуджувала мого минулого. Вони ж того або не завважували, або й зауважили, однак думали, що ще не час, що і до того прийде.

Моя поведінка була не тільки відома Орланові, але й узгіднювана з його плянами. Знаючи інтимно одне одного, ми все сказали одне одному під час побачень. Переповідали собі наші візити в кабінетах міністрів — що вони нам говорили, що питали і що ми їм відповідали, надаючи сказаному відповідну конотацію, нам зрозумілу. Я прекрасно розуміла: якщо в плянах КҐБ Орлан побачить можливість врятувати щось чи когось, то він її використає і не я, а він буде архітектором такого пляну порятунку.

Зі слів Слона зрозуміла, що ґебістам до того часу ще не вдалось спіймати Лемеша у пастку. Отже, Леміш і надалі залишався їхнім проектом число один, який будуть здійснювати на весні. Якщо КҐБ не вдасться його заманити й заарештувати, тоді стануть користуватись його заступником, Орланом. Також схочуть ним покористуватись, якщо б Леміш загинув, а поки-що тримають нас у резерві і, на всякий випадок, підготовляють до «діла». Якщо їхні пляни зміняться і їм не треба буде Орлана, відбудеться розправа, засудять, і на тім закінчиться їхня гра. Покаже весна, весняні зв'язки вирішать долю Лемеша, а з ним і нашу долю. Якщо не дістануть його або він тим часом загине, тоді...

... Тоді Орлан, я припускала, погодився б на висилку від себе кур'єрів на Захід, але під умовою, що КҐБ вишле мене з ними.

Збуджена навалом думок після «візити» у Слона, нервово вимірювала кроками камеру і снувала надію... Стривай, дай собі зупинку, а то вже стала маячити, озивався розум. З ізолятора прямо за кордон! Ні, я не оцінюю реально свого стану. А з другого боку, якщо вони дуже схочуть того зв'язку, а мені видно, що хочуть його шалено, може, й вишлють мене. Не тільки ми робили промахи, роблять їх також і вони.

...Ех, вирватися звідси, винести у світ вістку про фінал нашої боротьби, кінцеві акорди якої розіграються у Києві за тюремними мурами. Винести вістку про долю останніх муче-

ників-повстанців. А там, у світі, остерегти їх від зазіхання окупанта на їхнє життя.

Тоді глянула на заґратоване вгорі віконце, прислонене чорною бляхою: ну, доволі, помріяла та забудь... Вгорі бляхи була шпарина, і крізь неї заглядав у келію золотий промінчик. Він весело яснів на стелі і зігрівав мою душу райдужною надією.

НА ПОРОЗІ НЕВІДОМОГО

Настав 1954 рік. Уже в січні викликав мене декілька разів слідчий Птічкін, розпитував ще раз, кого знаю в Закордонному Представництві УГВР і Закордонних Частинах ОУН. У своїх відповідях тепер я була точна, не скупила інформацій щодо моїх знайомств, хоч насправді в мене їх не було так багато.

— Чи втримував Орлан безпосередній зв'язок з націоналістичними представниками за кордоном?

— Ні, напевне ні, а то я була б зорієнтувалася, бо завжди приготовляла до висилання його пошту.

— У переслухуваннях ти дала зрозуміти, що він плянував висилати кур'єрів за кордон. Яким способом?

— Він думав висилати мене з ними — я знаю людей особисто, і там повірили б мені. В бункерах я все частіше занепадала здоров'ям, тому мій чоловік ще й з цієї причини хотів мене туди вислати.

Найкраще будувати всякі пляни, коли вони виростають на базі хоч зерна правди. Тоді відпадає небезпека, що хтось може їх повалити. Колись Орлан справді говорив зі мною про такі наміри і, можливо, був би пробував їх здійснити, очевидно, в порозумінні з Лемешем. Тепер воно мені дуже придалося. Я була певна того, що якщо будуть запитувати про це Орлана, а питати будуть, він скаже їм те саме. На протоколах моїх зізнань завважила тепер напис: «По особєнно важним дєлам»*.

Одного захмареного пополудня викликав мене до свого кабінету Птічкін і повідомив, що повезуть нас у Запоріжжя показати індустрію. Я дуже врадувалась новиною, маючи на те свої причини.

Увесь час слідчі натискали на мене, щоб помогла Орланові змінити його політичні погляди. Мовляв, йому важко, він був дуже віруючим націоналістом, а ти його жінка, він любить тебе, тож поможи йому.

— Не можу вплинути на нього, коли так зрідка даєте

* З особливо важливих справ.

нам побачення, — відповідала я і ридала душею. Дайте хоч деколи побути нам разом. Хоч поговоримо собі, скріпимось душею до неминучого кінця... й обіцяла їм говорити до Орлана. В лютому, за день до поїздки, дали нам побачення.

Привели його, опісля мене до кабінету Птічкіна і залишили самих на хвилин п'ятнадцять, упродовж яких Птічкін зайшов ніби за чимось один чи два рази. Але ще поки нас залишили самих, відбулась словесна перепалка між Орланом і Птічкіним.

Орлан був зодягнутий у новий костюм, вже з нормальною довжиною рукавів, і я це вголос запримітила.

— Тепер большевики поробились буржуями, дивись, як порядно вдягаються, не так, як до війни. Ще й з мене хочуть зробити буржуя, — кепкував собі Орлан. Приглянувсь мені. — Бачу, ти теж погладшала. Дають кращі харчі?

— Дають.

— Я спочатку підсміхався, думаючи: хоче МҐБ купити мене котлетами. Опісля подумав, що вони забрали від нас понад 20 тисяч карбованців, і тоді вже їв зі спокійною совістю. Ми й так не встигнемо їх з'їсти.

На його неприємний жарт, точніше — правду, відозвався вже поденервований Птічкін:

— Те, що вам дається, не має жодного стосунку до грошей, які ми від вас забрали, вони пішли в «ґосударственную» касу. Зрештою, хіба це ваші гроші? Це народні!

— Народні, це правда, але народ нам дав їх. А ви за чиї гроші живете? Теж за податки бідного робітника і колгоспника. Навіщо тоді купуєте мені, що сидить у тюрмі, отакий одяг за народні гроші?

— Для держави це краплина, — на те Птічкін. Він уже був розсерджений і не приховував цього. Шпортаючись у бюрку, напоровся на одну з підпільних графічних відбиток.

— Вас би так запрягти, щоб більше такого не малювали, — злісно кинув. Він тримав у руках відбитку «Людей у ярма запрягли».

— Запрягайте, для нас це буде тільки честю, — відразу відрубав Орлан. Він теж розсердився. Тим разом я не стримувала Орлана, нехай каже йому, як хоче.

Врешті залишили нас ніби самих. Взявшись за руки, хвилину мовчали, лише гляділи на себе, говорили очима. Ми не знали, якими словами почати підслухувану мову і все таки сказати найважливіше.

— Як стоять наші справи, Василю? Що думаєш далі робити? — врешті спитала я.

Ніл Хасевич. 18. 9. 49. Дереворит. Колгоспна серія.

— Вони думали, що їм так легко вдасться зловити Лемеша, — Інформував мене Орлан. — Минулої осени висилали своїх на зв'язок до нього, але з того нічого не вийшло, він їм не попався. Тепер хочуть нав'язувати контакт із закордоном і висилати ніби від мене своїх кур'єрів. Я їм кажу, що не маю зв'язку, а якщо й колись думав висилати туди кур'єрів, то хотів з ними післати тебе. Вони нам не довіряють, тільки хочуть скористатись з моєї позиції.

— Я маю помогти їм тебе переконати, — гірко усміхаючись, дивилась йому прямо в вічі.

— Переконуй, — усміхнувся і він. Тоді вже поважно: — Нехай вони це роблять, не ти.

Побачення було коротке, однак ми встигли розповісти одне одному зміст розмов з начальниками, зорієнтуватись, куди вони ведуть, і також розказати про поїздки по місту. Він уже знав, що нас повезуть до Запоріжжя.

Другого дня досвіта повезли нас автом на летовище, призначаючи на охорону чотирьох конвоїрів. Летіли пасажирським літаком Київ — Дніпропетровськ — Запоріжжя. Конвоїри постійно були біля нас, в їхній присутності важко порозумітись, однак нагода завжди знайдеться, якщо її шукати, і під час лету ми обмінялись словами декілька разів.

Біля мене сіли два дуже молоді військові старшини, вони

їхали у відпустку до батьків у Запоріжжя. Один з них заговорив до мене, спитав, звідкіля я. Відповіла йому, що із Західньої України.

— А я ще з дальша, з того світу.

На потвердження «того світу» витяг пачку німецького шоколяду і вгостив мене та іншу жінку, що присіла біля мене. Мені виглядало, вона теж належала до нашої ескорти, її ніби принагідно зустріли охоронці на летовищі. Нам сказали, що це їхня знайома медсестра, яка також летіла до Запоріжжя. В літаку з нею заговорювали і в Запоріжжі помагали їй дістати номер у готелі.

У Запоріжжі на летовищі чекали дві «Побєди». Ними повезли нас до запорізької тюрми і примістили в ізоляторах. У тій тюрмі ми прожили близько десяти днів, точніше ночей, бо вдень нам показували досягнення радянської влади в галузі металевої індустрії. Побачені на власні очі чудеса повинні були нас переконати, наскільки злочинною була наша боротьба проти системи, яка піднесла Україну на вершок її індустріяльної могутности.

Запорізька тюрма заслуговує точнішої уваги, її згадую, як важку примару. Розміщена в підвалах, стара, ще з царських часів, горішні поверхи займала міліція. Тюрма була під зарядом обласного управління МВД, що мало в сусідстві новий триповерховий будинок. Начальник тюрми — з грубими рисами обличчя, постійно насуплений і надто зарозумілий у поведіці. Він був особистим приятелем Птічкіка. Вартові ходили з пістолями при боці, тоді як у київській тюрмі їх не носили.

З контори начальника повели нас коридорами в підвали. Моя камера була велика, але дуже низька, побілена сірою глиною чи, може, довго не білена і виглядала сіро. Долівка залита цементом, вгорі на зовнішній стіні — двоє маленьких заґратованих вікон, що виходили в прокопані ями. Денне світло прояснювало яму і трошки відбивалось у вікно. Попід вікнами проходила труба, що служила за огрівання. Грубі стіни до полиску були витерті, мабуть, рукавами та спинами в'язнів.

З важкою думою віднотовувала свої спостереження: скільки то людей тут поневірялось за царської Росії, а скільки, у стократ більше, за нової...

Київська слідча тюрма в порівнянні з цією була взірцева щодо чистоти та облаштовання в камерах. Зате тут дисципліна була слабша, я чула, як в'язні сварилися з вартовими, нераз то й плакали. Тюрма стара, двері в камерах не зачинялися щільно, і можна було зачути багато. Один в'язень просив води

і не міг допроситися. Надворі стояли сильні морози. Як сторожа вела попри мою камеру якогось в'язня на прогулянку, він по дорозі жалівся, що йому холодно без фуфайки, інші домагалися купальні, сварились, що дістають погані харчі.

Сторожа, як усюди, говорила по-російськи, зате в'язні сварились часто по-українському. Одного разу надвечір вели нового в'язня, мабуть, старшого віком. «Господи, я тут пропаду», — зачула його слова, коли проходив попри мою камеру. «Тіше», — зашипів люто вартовий, опісля заскреготав у старім замку ключ, і тюрма проковтнула в'язня.

Місяць лютий був справді лютий, припікали страшні морози, і я простудилась у своїм лихенькім пальтечку. Не було ради, мусіли залишити мене на один пополудень у камері та їхати тільки з Орланом на запляновane «турне».

В'язень у сусідній камері став вистукувати в стіну. Він уже раніше постукував деколи в трубу для огрівання, випробовував, чи не відстукаю. Я зорієнтувалась, що він вистукує азбукою Морзе, однак, не знаючи її, не розуміла, що казав. Все ж мені було цікаво, і я відстукала кілька разів, лиш щоб він знав, що чую його. Після того він вистукував ще завзятіше і затихав тільки тоді, коли зачував кроки вартового. Однак було також можливо, що МҐБ випробовувало мене, чи не схочу передати про себе вістку. Хто зна, чи їм був би не вдався трюк, якщо б я була знала азбуку Морзе.

На всіх екскурсіях Птічкін нас представляв як колгоспну делеґацію із Західньої України. Очолював «делеґацію» він, Птічкін. До помочі взяли собі ще одного місцевого працівника МҐБ і мали до розпорядження два авта.

На заводі Запорожсталь, в якому плавили сталь, ознайомили нас з процесом виробництва. Виплавлене залізо в різних видах висилали звідси на заводи в Москву і Ленінград, а також на Харківський тракторний завод. З частини його продукували бляху в Запоріжжі.

— Бачите, яка промисловість в Україні! — чванився Птічкін. Він не додумався, що ми також побачили, що в Запоріжжі розвинули насамперед важку, видобувну промисловість. Значна кількість півсирівцю відправлялася до фабрик у Росії.

Робітники з цікавістю приглядалися нам. Птічкін заздалегідь нас попередив, щоб не нав'язувати з ними розмов. Він звертав увагу екскурсоводам, щоб говорили до нас по-українськи, та вони здебільшого не володіли українською мовою, з чого ґебістам було трохи ніяково, це ж для Орлана аргумент: в Україні не вивчають української мови.

Близько другої години після полудня закінчили екскурсію по Запорожсталі. Птічкін про щось пошептався з нашим проводирем, відтак заявив, що через півгодини підемо на обід у робітничу їдальню. «Побачите, як харчуються робітники і які тут дешеві обіди».

Коли в означений час ми ввійшли в їдальню, там дівчина, боса, з підтиканою спідницею, якраз кінчала мити підлогу. Вона ж і кельнерка. Зніяковіла, бідняга, стала прохати вибачення за непорядок, але їм «сказано на третю, а це щойно друга сорок п'ять».

Їдальня мала дві кімнати, нас повели в меншу. Столи вкриті білими скатертями, а посередині стоять вазони. Зразу видно, що кімната для начальства.

До нас прийшла завідувачка їдальні, також стала прохати вибачення, що обід ще не готовий, але їх «пізно повідомлено про приготування».

Наші охоронці трохи зніяковіли. Ми ж мали їсти той самий обід, що й робітники, а тут побачили, що його спеціяльно готували для нас. Я тільки підсміхалась до Орлана, так і свербів язик сказати Птічкінові: «давольно шутіть!», ми не якісь там закордонні туристи, нас так легко не проведеш.

Хоч подали доволі багате меню, проте замовляв тільки Птічкін. Я підозрювала, що «вибрав» те, що замовив раніше. Обід був дуже смачний: український борщ і котлети зі свіжою городиною. Останнє — це люксус, в жодному міському ресторані не можна було взимку дістати свіжої городини.

Поки пообідали, було вже коло четвертої пополудні, а в їдальні ще не з'явився ні один робітник. Вона розмістилась на другому поверсі, і коли ми вийшли, то побачили, що під дверми і поздовж сходів робітники вичікують своєї черги ввійти всередину. Втомлені, понурі, вони дивились на нас вороже, ми були причиною затримки їхнього обіду. Птічкін не хотів, щоб ми побачили, що їдять робітники.

Поспіхом пропихали мене і Орлана серед юрби.

Возили нас на алюмінійовий завод. Ми знову попитали, куди відправляють алюміній. «Звідси відсилають його в брилках на заводи літаків у центральну Росію», — інформував нас екскурсовод.

У цьому зрусифікованому промисловому центрі важко було ґебістам віднайти бодай огризки українства, щоб нам його показати.

На оглядинах Дніпрогесу ми мали аж двох провідників, росіянина та українця. Перший заявив, що він «за времєн

українізації тоже учілся по-украінскі, но забил уж»*. Вони звернули нашу увагу на те, що деякі турбіни американського виробу. Обурювалися, що союзники їх обманули. Свої, ленінградського виробу, набагато кращі, працюють на воді, тоді як американським потрібно «масла». Дніпрогес забезпечує електрикою Криворізький басейн, Донбас, озівський промисловий осередок, ну й запорізьку промисловість.

Ми переїжджали декілька разів Дніпровською греблею. Більшість шлюзів була замкнена, бо електрівня працювала тільки двома чи трьома турбінами. Зима в тому році була гостра, і Дніпро замерз по боках. Коли їхати із Запоріжжя, по лівій стороні на Дніпрі є острів Любови, а далі — Хортиця. Тиха, сповита пеленами снігу Хортиця.

Туди нас найбільше тягло, хотілося хоч ногою стати на землю, де виколисалась козацька воля. Шкода, що була зима, я завжди асоціювала козаччину зі степами, вкритими високими травами в літній порі. Нагода трапилась, нас повезли на Хортицю оглянути сільськогосподарський інститут.

Майже весь острів замінений на сад, що належав до інституту. Він був обведений високими стінами живоплоту, який охороняв дерева від вітрів і морозів.

Нашим провідником був один з викладачів інституту, українець. Почувши нашу мову, спитав потиху Птічкіна: «Це бандерівці?» Той підсміхнувсь і відповів, що ми з колгоспу. Нам це розповів сам Птічкін, коли вже виїхали з Хортиці: «Бач, як угадав, він знає бандеровців, на Лемківщині брав участь в облавах на вас, коли його частина верталася по війні з фронту».

На Хортиці показали теплиці, де вирощувано городину. Ми спитали, куди її взимку відправляють. «В Москву і Ленінград», — була відповідь.

МҐБ заплянувало показати нам у Запоріжжі не тільки індустрію, але також життя робітника і те, наскільки влада піклується його матеріяльним забезпеченням, дбає про культурний розвиток. Отож показували також школи.

В гідроелектротехнічному інституті, що стоїть по правім боці Дніпра, Орлан спитав, у якій тут мові навчальні підручники. Бібліотекарка відповіла, що вся наукова література в російській, так же і більшість художньої, але частина її є й в українській мові. Яка викладова мова? Російська, відповіла вона.

---

* За часів українізації теж учився по-українському, але вже забув.

В одному з робітничих кварталів Запоріжжя показали новозбудовану середню школу, російську, не зважаючи на те, що робітники переважно вербувались з автохтонів. Нових українських шкіл, видно, не будувалось, а то напевне були б нас до них повезли. Ця російська школа гарно виглядала, діти поводились чемно.

Потім повели нас у дитячий садок, призначений для дітей робітників. Там чисто, охайно, тільки все в російській мові: і розмови, і пісні, і книжечки, — аж серце нило.

Побували в маґазинах — силувались переконати нас, що держава піклується промисловими осередками, забезпечує робітників усім потрібним до життя. Однак насправді так не було. Може, тут мали більше товарів, як у непромислових центрах, проте набагато менше, ніж у Києві, і товари були гіршої якости.

Ми усвідомлювали, що нам показують найкращі зразки життя пересічної людини. Однак виходило, що в Запоріжжі немає ані однієї української школи, ні садочка, які варто було б нам показати. А в Києві нам доводили, що Україна багатіє економічно і всюди розвивається наша національна культура.

Щоб показати одробину з історичного минулого, яким просякла тут кожна п'ядь землі, нас повезли на правий бік Дніпра, до старезного дуба. Він відображений у славній картині Рєпіна. За історичним переказом, під ним запорожці писали листа до турецького султана. Це справді велетенське дерево, навіть у зимовій порі, коли було наге і сіре, справляло імпозантне враження. Дуб був обгороджений залізними штахетами, а прибита на ньому меморіяльна таблиця написана російською мовою. Оце на українській історичній пам'ятці... Орлан і я лиш переглянулись, так як робили усюди — в школах, в місті, на зоводах.

Цей день виявився не тільки дуже холодний, але й непривітний, вітряний, похмурий. Була рання пополуднева пора, а здавалось, наче вже насуваються сутінки. На захід розвернувся в далечінь голий безкрайній степ, укритий снігом. Тільки широка лінія електричних дротів простягнулась над ним дороговказом на Кривий Ріг.

Вдалині, серед снігової пустелі, я догледіла самітню постать жінки. Закутана у велику хустку, вона прямувала полями. Вітер, розгулюючи по степу, обкручував її снігами, зривав з голови хустку. Вона приставала, закутувалася щільніше і, набравшись сили, знову пускалась іти, певне, до якоїсь оселі, що її звідсіль не було видно.

Я дивилась за нею услід...

Ось-ось западуть сутінки, а вона все ще буде змагатися з вітром, поки не знесилиться і впаде. Сніги завіють її серед степу, навіть знати ніхто не буде...

... Як наша загублена доля... навіть знати ніхто не буде, де пропав слід по нас...

З того часу в моїй уяві запорізькі степи більше не зринають у травах і збіжжях, залиті сонцем. Я все бачу безкраї сніги, над ними дроти і самітню, загублену постать жінки...

Харчували нас в ресторанах, там нераз ми були свідками бурхливих сварок відвідувачів з кельнерками за припсуту їжу або за ошукування в цінах. Мене вражала груба поведінка з обох сторін. Видно, люди були такі сприкрені життям, що зовсім не турбувались, яке враження справляють на оточення.

Показали нам також історичний краєзнавчий музей. Хоч яке багате Запоріжжя на історичні пам'ятки, однак у музеї їх було дуже мало. Переважали експонати з сучасного, радянського періоду — про Дніпрельстан, колективізацію, пам'ятки з «вітчизняної» війни або ж російські довоєнні експонати.

Вечорами водили нас до кіна або театру. В тій порі гостювала в Запоріжжі капеля бандуристів, ми слухали її концерт. Це був 1954 рік, присвячений «воссоєдінєнію», отож у репертуарі переважали нові пісні на цю тему, а також пісні про партію, російські пісні. Українських було лише декілька. Протягом дня ми всі грали свої ролі, але, коли в театрі приходило до оплесків, вилазило шило з мішка — наші конвоїри все кричали «біс» за російськими піснями, я з чоловіком — за українськими.

Хоч би куди ми ходили, двоє вартових завжди йшли попереду нас, а двоє — позаду. Проте одного разу, як виходили з маґазину, натиснула юрба, і попереду опинився лиш сам Птічкін, за яким ішли ми.

Надійшли дві гарненькі дівчини й жваво розповідали собі про щось.

— Хахлушки, потому что «Галина», — завважив Птічкін, думаючи, що говорить до конвоїра. Оглянувшись, побачив, що сказав це до нас, і йому стало ніяково. Взявся щось там заговорювати, але ми не відповідали. Мені часто вимагало більше зусиль змовчати, як відповісти.

Повели нас у кіно оглянути фільм «У ніх єсть родіна»*. Фільм показував, як то після війни альянти не хотіли віддавати

---

* У них є батьківщина.

совєтських дітей на «родіну». Коли виринула проблема з українською дитиною, представник альянтів заявив, що немає такої нації. Проти його заяви різко запротестував, очевидно, росіянин, доводячи, що в дитини «єсть родіна». Цей фільм, дуже образливий для українців, довгий час, знаючи його ефект, висвітлювано по всій Україні.

Одного вечора нас завели в будинок обласного МВД, до кабінету начальника. Там влаштували для нас доповідь професора-історика про минуле і сучасне міста Запоріжжя.

Доповідач заявив, що буде викладати дві години — одну про минуле, другу про сучасну історію міста. Почав з поганських часів, від походження назви острова Хортиці. Загалом насвітлював історію згідно з совєтською історіографією, постійно зв'язуючи й узалежнюючи події, які відбувались на Україні, від розвитку історичних процесів у Московії. Проте, коли дійшов до козацької доби, так захоплено насвітлював цю історичну добу, що часто забував про «лінію». Розказав нам, наприклад, що в турецькій історії занотовано такий факт: татари посилали на стежу десять їздців, а козаки лише двох. Коли вони зустрічались у степу з татарами, то сором був ставати двом козакам проти десятьох, лиш один йшов з ними битись. «Отже, — робив професор висновок, — один козак проти десятьох татар, тоді як один татарин побивав п'ятьох вояків московської держави».

Таке порівняння було дуже не по душі нашим конвоїрам. На половинній перерві Птічкін буркотів: розвівся з історією, а то краще розказав би про теперішнє життя.

Професор справді «розвівся». Спостерігши наше захоплення його викладом, він і під час другої години далі говорив про козаччину і не присвятив сучасному більше як двадцять хвилин. Говорячи про досягнення, поінформував нас, що до революції було в місті всього три триповерхові будинки, з яких два тепер належать до — він «не хоче назвати кого». За радянського ладу виросло Нове Запоріжжя та розвинулась величезна металургійна промисловість.

У розповіді про сучасне заторкнув злощасну проблему історичних пам'яток:

— Недавно сюди приїжджала комісія з київської Академії Наук оглядати історичні пам'ятки. У склад комісії входив і я, їздили до Капулівки, де стоїть могила кошового Запорізької Січі Сірка. Могилу оберігає само населення, як дорогу пам'ятку. Люди жалілись перед нами, що торік у листопаді, на жовтневе свято, п'яний міліціонер декілька разів вистрілив у

пам'ятник на могилі Сірка й, очевидно, завдав шкоди. Я про це ніде не розказував, але коли я в «цій установі», то звертаюсь до вас, — він звернувся до обласного начальника МВД, що також був присутній на викладах, — щоб не лише ми, науковці, але й ви охороняли такі пам'ятки.

Створилась неприємна атмосфера, не через учинок міліціонера, а через те, що вчинок став нам відомий. Коли вийшли з викладової кімнати, Птічкін сказав: «Ну, тепер міліціонер посидить у тюрмі». На те я подумала собі: хай не пускає нам диму в очі. Пройшло вже чотири місяці від випадку, а влада, яка так радо за все карає, тут не поспішала з покаранням. Може, й намовила його до того діла, прикриваючись сп'янінням виконавця.

Проходячи вулицями, ми стрічали чимало жебраків, часто дітей, а переважно були то інваліди, мабуть, з війни. Бачили часами похоронні процесії, що вражали своєю бідністю. На відкритому вантажному авті везли домовину, кругом якої сиділи дорослі й діти.

Одного дня повезли нас оглянути Дніпропетровськ. У місті повели до будинку культури для студентів, побудованого вже по війні. Як можна було сподіватись, він виявився будинком не просто культури, а специфічно російської культури — всі написи по-російськи, стіни обвішані портретами російських діячів науки і культури. Там і зі свічкою не знайти нічого з культури «тубільців».

Ще перевезли нас у Дніпропетровському через новий робітничий квартал і завернули назад до Запоріжжя. По дорозі зустрічали людей, переважно жінок і дівчат, що вертались до сіл з роботи в місті. День був холодний, у степу гуляла снігова метелиця.

— Взяли б та й підвезли нас трохи, — гукнула дівчина з гурту, як авто їх минало.

— Послє*, — в усмішці вишкірив зуби шофер.

Нас везли автострадою Харків — Симферопіль, при якій майже не бачили сіл. Якщо колись вони були, їх відсунули в степ. Проїжджали через районні центри, в одному з яких, Новомосковському, красувався величний собор. Не знати, який він виглядом усередині, але зверху виглядав імпозантно.

Ця екскурсія з тюрми до промислового центру робила на мене пригноблююче враження, я наявно побачила безмежне провалля між багатством держави і вбогістю населення. Як

---

* Опісля.

слабо наші тюремники знали нас, коли сподівалися, що такими «показухами» відкриють нам очі й доведуть, що наша правда далека від дійсності. «Подивитеся на сучасну Україну й самі переконаєтесь, якщо ви хочете переконатись», — ще до поїздки запевняв мене Слон.

Тим часом ми переконались лиш у тому, що вони не мали чим нас переконати. Ми й перед ув'язненням знали, як живе колгоспник, робітник, інтеліґент. У Запоріжжі показали нам зразок життя в індустріальних центрах України. Самі показали, як експлуатують і куди вивозять природні багатства нашої землі. «Ось де треба нашого підпілля — не в Західній, а тут», — завважив Орлан. Крім метеріяльного убозтва населення, в Запоріжжі, більш як де, відчувався тиск русифікації. Тут усе було запряжене до її воза — дитячі садки, школи, вузи, музеї, театри, кіно, заводи, в яких керівні позиції займали росіяни. Мала враження, що я не на рідній землі, а в російській твердині.

Хоч у Запоріжжі ми мали більше «волі», бо вдень перебували поза тюрмою і тільки наніч нас туди завозили, проте нетерпеливились повернутися до Києва. З болем і важким серцем готувались до свіжого, перфідно-жорстокого випробування.

З якогось уже часу слідчі принагідно запитували мене, чи хотіла б побачити сина Петруся. Вже само питання я розцінювала як безсердечне, бо яка мати не схотіла б побачити своєї дитини. Тим часом вони лише про око запитували мене і також мого чоловіка — в них уже були свої пляни: привезти Петруся взимку до Києва, примістити в дитбудинку і водити нас до нього з тюрми на відвідини.

Ми не сумнівалися, що МҐБ робило це не з альтруїзму, тільки хотіло покористуватись дитиною, запрягти і його до свого воза, щоб нас зломити. Орлан і я старалися всяким способом не допустити до цього, вишукували різнорідні арґументи, щоб переконати слідчих, наскільки це був би ризиковний крок і які небажані наслідки міг би принести. Я казала їм: якщо Леміш довідається, що забрали дитину, то буде припускати, що з нами скоїлося щось погане, і не прийде до Орлана в Хмельницьку область. Насправді ж була свідома того, що забрання дитини від родини нічим не привернуло б уваги Лемеша, він, мабуть, і не знав би про це, діючи у віддаленому терені. Хоч у невигодах, Петрусь все таки виростав у теплій родинній атмосфері і звик до Насті, як до рідної матері. Як же він буде почуватись тут, у далекому і чужому йому місті,

де все незнане, де навіть рідної мови не почує... А що зроблять з ним після того, як нас засудять, хто тоді його відвідає? Що більше роздумувала, то більше попадала у відчай,

А все ж... були моменти, коли я в тому ізоляторі в думці відштовхувала від себе кошмарну дійсність, на хвилину забльоковувала розум і, примкнувши очі, впивалась мрією пригорнути, хоч один разочок пригорнути до грудей свою дитину.

Наші арґументи, видно, не переконували МҐБ, вони таки взялись реалізувати свої пляни, але перестали про це з нами говорити. Ми з полегшою зітхнули, надіючись, що вони роздумали.

Аж ось у Запоріжжі Птічкін об'явив нам, що, коли повернемось до Києва, там уже буде Петрусь. Примістять хлопчика в дитбудинку і даватимуть нам змогу його відвідувати.

Важко словами передати буревій почувань, що розшматовували мені серце. Це була суміш болю, тривоги за долю дитини і безмежного бажання глянути, діткнутись до нього. Тож зрозуміло, що після нашого повороту в київську тюрму я жила, як туго напнята струна, що ось-ось увірветься. Слідчий викликав мене декілька разів, розпитував про враження з поїздки до Запоріжжя, знову списував про закордонні зв'язки, а про сина не обмовився ні словом. Він прекрасно знав, у якому душевному стані я перебуваю, але зумисне не згадував, садист, хай мучуся. Я довше не могла витримати і сама спитала.

— Ні, не привезли сина, поки що це не актуальне.

«Господи, Ти й сьогодні твориш чудеса. Як Тобі подякувати за те, що Ти зглянувся над нашою дитиною, над нами... Прости мені зневіру, що деколи закрадалась до мого серця», — яв молитві змочувала тюремну подушку сльозами вдячности.

Це був останній раз, що слідчий мене викликав.

* * *

Закінчився лютий, пройшов березень, частина квітня, а про мене наче забули. Не давали більше побачень з чоловіком, але й не було розправи. Слідкуючи за камерою Орлана, зорієнтувалась, що і його більше не виводять з неї. Знову навернулись осінні важкі думи. Може, вже зловили або загинув зимою Леміш, а може, підготовляються до нашої розправи. Одного дня подадуть мені тільки тюремну баланду і вартовий

пробурмоче: «Нєльзя ложиться в кровать»*. Я знову психічно переставлялась на двадцять п'ять років неволі, однак відчувала душевну втому. Ніколи не зникала тривога за долю Орлана, дитини і тих, що ще залишилися в підпіллі. До того, постійна напруга нервів під час слідства, розмотування і розгадування плянів МҐБ — все воно висмоктало останні мої сили. Навіть сни стали примарними, в них з'являлись картини розправи, переживала уві сні драматичні останні хвилини життя, а то й навіть наснилось, як розстрілюють мене в підвалах.

Нехай уже діється, що хоче, лиш би настала якась розв'язка. «Коли доброї жаль, Боже, дай хоч злої» долі. Опісля дізналася, що під час застою в слідстві відбувалась зміна персоналу в міністерстві у зв'язку зі справою Берії. Донедавнє МВД знову роз'єднано на два міністерства, створено КҐБ. У Києві на перші місця висунулися львівські ґебісти, їм підвищено ранґи. Серед них стрінула одного колишнього мого слідчого. Тоді він був у ранзі майора, а тепер, уже підполковник, займав у міністерстві значне становище. Якось навесні, коли мене викликали до міністерства, побачила його. Спитав, чи пізнала і, розуміється, чому їх «обманула».

— Мене стільки вже про це запитують, що й не хочеться відповідати.

— Повинна розуміти, що мене воно особливо цікавить, — відказав. — Коли я вивів тебе тоді за браму і ти опинилася сама, напевне перехрестилась і сказала: «Слава Тобі, Господи, що вирвалася з їхніх рук». Що? Признайся.

Нічого йому на те не відказала, лиш посміхнулась, згадуючи, що зробила точнісінько так, як він відобразив.

Те, що до голосу прийшли львівські ґебісти, мене ще більше пригноблювало. Вони не простять нам «обмани» в сорок дев'ятому році. Одначе КҐБ, поки не досягло своїх цілей, не могло покінчити з нами. Виглядало, що Леміш ще діяв, ну й створювалась нагода нав'язати контакт із закордонними угрупованнями. Можливо, Орлан — їхня єдина нагода, може, їм ніколи не вдасться дістати Лемеша живим у свої руки.

Із середини квітня нами знову зайнялися, стали водити в місто.

Прийшло 1-ше травня. Вранці вивели мене з камери, а на вартівні вже чекали з Орланом двоє ґебістів. «Куди нас ведете?», — спитав Орлан. «На Хрещатик, покажемо вам

---

* Не можна лягати в ліжко.

парад». Їх було чотирьох охоронців, усі вдягнені святково, по-цивільному, в веселому настрої, навіть цукерок купили по дорозі й обдарували ними мене з нагоди свята.

Вивівши нас на Хрещатик, затрималися на хіднику, що був уже заповнений глядачами. Біля мене стояла жінка з восьмиріним сином. Я і Орлан, а через нас то вже й наші наглядачі, спілкувались українською мовою. Почастувала я хлопчину цукерками, жінка подякувала, завваживши при тому, що ми, певне, із Західньої України, і спитала, чи проживаємо в Києві.

— Ні, тут важко дістати помешкання, але Київ нам дуже подобається.

— Так, тут гарно, — відповіла в задумі. — Вся Україна хороша і багата, тому так багато наїхало їх сюди з Росії і не хочуть вже туди повертатись. Товпляться в Києві цілими родинами в одній кімнаті, а не покинуть його. Всім подобається наша земля, а для нас немає місця, нема жител.

— Так, воно правда, — я радо згодилася з її висновком.

— У вас в Західній усі такі тверді українці, що зразу вас пізнати.

Нашої розмови не чули охоронці, вони оточили Орлана і з ним говорили. До того, вже зраня потягнувши горілки, були ввічливі, в доброму настрої. Хто знає, може, їм теж набридло постійно встрявати в наші розмови, підслуховувати, наглядати.

Почалась парада, на Хрещатику розтягнулась довга черга різнорідних груп, щоб дефілювати перед трибуною, заповненою республіканськими представниками влади. Коли проходила попри нас шкільна молодь, моя сусідка знов заговорила:

— Ах, ті діти... Як вони вірять у все, чого їх навчають у школі. Тоді виростають і розчаровуються.

День був холодний, її син, вдягнений у легке лихеньке убрання, тремтів від холоду. Мати намагалась накрити його полою свого плаща, але хлопчина соромився і не давався. Побачивши його протест, один з наших конвоїрів зауважив звесела: «Нехай гартується». «Вони в нас вже зарання загартовані, більше не треба», — відказала мати іронічно.

Видно, начальство розщедрилося і заплянувало для нас справжнє святкування, бо після паради повели мене й Орлана в літній ресторан «Кукушка» (не «Зозуля»), розміщений у парку, з чарівним видом на Дніпро. Очевидно, щедрість мала принести їм свої плоди. По дорозі майор Петченко, що був

між конвоїрами найстарший за ранґою, взяв мене під лікоть, і, сповільнивши ходу, ми пішли позаду всіх.

— Поговори з чоловіком, як він думає далі чинити? Прийшла весна, треба щось робити, якщо хочете вийти на волю.

Ось чому повели нас на параду...

Вийшовши з ресторану, я взяла Орлана під руку, і ми пішли тільки двійко. Розуміється, нас охороняли спереду і позаду.

— Як стоять справи? — спитала його.

— Далі намагаються дібратись до Лемеша, але починають говорити також про зв'язок із закордоном. З їхніх розмов бачу, що вони не думають тебе туди посилати, лишень хочуть, щоб я виготовив їм пошту, а вони вишлють своїх людей.

Наша розмова не пливла свобідно, про найголовніше говорили уривками, тоді, коли з гуркотом над'їжджав трамвай і неможливо було нас підслухати.

— Ти ведеш розумну лінію, — завважив Орлан. Опісля сказав мені, що весною і літом є ще домовлені запасні зв'язки з Лемешем, занотовані в його записнику. Він дуже журився наслідками.

У парках і на Хрещатику гомоніла святкова юрба, Київ веселився робітничим святом, а для нас маскарада закінчилася, відвели в камери. Коли по таких вилазках у місто за мною замикалась тюремна брама, мене щоразу огортало нестерпне почуття психологічної перестанови. Ходячи по людних вулицях і парках, я ні на секунду не забувала про мій статус в'язня, однак нераз почувалась так, наче б напилася міцного вина. Потім, коли заскреготав ключ у дверях камери, вивітрювався з голови хміль і я переставлялася в інший світ, де тижнями, місяцями та, певне, роками панувала гробова тиша. Кожний виїзд чи вихід поза тюремні мури спричиняв перестанову, і вона ставала все труднішою.

Опісля нас ще водили дивитись на свято 300-річчя «воссоєдінєнія» України з Росією. Воно було копією першотравневого святкування, з деякими відмінними транспарантами і додатковими представниками з Москви. Вони владно стояли в центрі трибуни, перед якою дефілювали «тубільці», радіючи й дякуючи «старшому братові» за оте возз'єднання.

27-го травня повели мене враз із чоловіком до міста. Не знаю, був це тільки сліпий випадок чи вони взяли до уваги те, що якраз випала річниця нашого вінчання. Опинившись за тюремною брамою, Орлан побажав мені «вийти на волю».

— Зумисне почекав, поки вийдемо за браму тюрми, хай моє побажання буде символічне, — тихцем додав.

Цього дня нас повели оглянути музей Леніна.

Я проходила по кімнатах музею і почувала, наче йшла слідами історії. Поверталася думками на кілька десятиріч, коли тут правила Центральна Рада і по тих кімнатах ходили вільні люди вільного народу. Треба ж було назвати якраз цей будинок іменем того, хто знищив нашу державу... Але й за те була вдячна долі, що в роковини нашого вінчання ми ставляли кроки саме тут. Згадала тих, які будували тоді нашу державу, опісля полинула душею до тих, що далі боролись за неї. В пам'яті зринуло наше вінчання в гурті повстанської родини, згадались усі друзі, сотні УПА, що нас охороняли під час вінчання. Воно все було зв'язане в моїй душі золотим ланцюгом спогадів, усе мало прямий стосунок до тієї святині. Я переживала історію мого народу, а до портретів Леніна та порозкладаних по кімнатах його проклямацій мені не було діла, вони лиш свідчили про окупацію.

Орлан не стерпів і шепнув:

— Тут була Центральна Рада.

— Хіба я не знаю?

... Наближалась дата зв'язкової зустрічі на лінії до Лемеша. Я знову стала хвилюватись, журилася, що робитиме Орлан. Ох, не хотіла б я бути в його становищі. Вже раніше, під час побачень, він сказав мені дату зв'язку, і я наполягала, щоб не писав від себе листа, бо Леміш йому довіряє і прийде їм прямо в руки. Тепер запримічувала по кроках, що його часто викликають, тоді як мене — лиш зрідка.

Аж ось за кілька днів перед датою зустрічі мене повели в кабінет слідчого і зарядили запакувати цидулку. Це Орлан написав до Лемеша і сказав їм, що я завжди запаковувала своїм способом його записки. Розуміється, тут хотіли, щоб не було найменших помилок, тож і доручили мені запечатати її.

Аж обімліла, коли це вчула. Навіщо ти ще й мене до того втягуєш? Вже як писав, було собі й запечатати, в розпуці, гнівно подумала про Орлана. Взяла цього листа, і руки задрижали. З поспіхом розгорнула, хотіла бачити, що писав, однак далі двох слів «щасливо перезимував» не прочитала — Птічкін узяв його з моїх рук і склав назад:

— Тобі не треба читати.

Бачила, що лист коротенький, половина малого листка, записаного рукою Орлана. Запакувала його мовчки тремтячими руками. Яка вже різниця, лист і так піде, хто б його не

запакував. Чому Орлан хотів, щоб я його запечатала? Таж це була неправда, що тільки я це робила. Він сам часто запечатував свої листи, навіщо давав мені знати, що не вистояв і написав?

Повернулася я в камеру і світу не бачила. В мені кипів і жаль, і злість, і страшний біль... розчарування своїм чоловіком. Як він смів написати! А що, як їм удасться спіймати Лемеша?! Навіщо він це зробив! Не могла знайти собі місця в камері й аж горіла з нетерпеливости, щоб діждатись побачення і почути, чим він буде себе оправдувати.

Нагода випала, незабаром дали нам побачення й повели до зоологічного парку. На одній з алей конвоїри дозволили нам іти попереду, а самі, вони завжди ходили до міста в цивільнім одязі, йшли позаду. Почавши від травня, ґебісти частіше давали нам нагоду приватно розмовляти одне з одним, створюючи тим мені можливість схиляти чоловіка до співпраці з ними. «Ти його жінка, знаєш, як заговорити до нього, тож поможи йому», — постійно нагадували мою місію.

Крім того, що одержали такі вказівки — давати мені можливіть «попрацювати» над Орланом, можливо також, що наші конвоїри, переважно завжди ті самі, вже звикли до нас і з часом стали менш скрупульозні у виконуванні своїх функцій. Від начальства вони дістали зарядження бути ввічливими і тактовними супроти нас. Часом важко встановити межу, де кінчиться тактика і беруть гору суто людські почуття. Дехто з них, бувало, поділявся з нами навіть своїми сімейними справами.

Ледве ми відбились від конвоїрів у зоологічному парку, я відразу спитала Орлана:

— Навіщо ти писав їм записку?

Тепер він розповів мені всю історію з листом.

Перед датою зв'язку його викликали по два рази кожного дня і наполягали, щоб виготовив пошту до Лемеша і подав свої суґестії. На те він їм відповів, що не знає, які кроки зробило КҐБ від часу нашого арештування, отже не може їм нічого дорадяувати. Вони ще минулої осени сказали Орланові, що зв'язківець Чумак, якого спіймали враз із нами, вже на волі. Якщо так, значить, виходив на зв'язки, щось їм видав, але Орлан не знав точно, як багато. Слідчий не хотів інформувати Орлана про їхні успіхи, однак трохи розказав про наявну ситуацію.

Восени 1953 року або навесні 1954-го ґебісти вбили зв'язкових у Кременеччині, Бурого та Олеся, потім вислали Чумака, в товаристві аґентів із групи Скоба, на південь, на

зв'язок до Лемеша. Зустріч, однак, не відбулася, зв'язок перервався, бо ще минулого року загинула наступна зв'язкова ланка в Галичині.

Маючи Чумака і також нотатник Орлана із запасними зв'язками, КҐБ було рішено використати їх за всяку ціну. Коли б не вдалося їм втягнути у свої пляни Орлана, то наступатимуть і без нього. На останнє в них було два способи. Оточити військом місце запасного пункту і схопити живими Лемешевих зв'язківців або вислати на цей зв'язок Скоба, щоб той домігся зустрічі з Лемешем і нахилив його прийти на схід так, як нахилив Орлана.

В такій ситуації Орлан уважав, що меншим лихом буде самому написати листа до Лемеша, навіть з тим, щоб дорадджувати йому прийти в Хмельницьку область. Лист, міркував Орлан, купить Лемешеві час, дасть нагоду подумати над змістом і тоді вирішити, чи іти йому туди.

Під час компонування листа між Орланом і ґебістами точилася боротьба не за речення, а за кожне слово. Хоч в їхні руки трапив шифр, проте не дозволили ним користуватись, їхнім рішенням Орлан був вдоволений, надіючись, що вже самий зміст листа і його форма мають насторожити Лемеша. В нормальних підпільних умовинах Орлан, прибувши в новий терен, повинен був обширно позвітувати Лемешеві й обов'язково вжити шифр при подаванні певних інформація, а вже тим більше, коли дорадджував йому прибути в Хмельницьку область.

Не хотів Орлан допустити, щоб спецвідділ КҐБ оточив місце зустрічі та схопив живими Лемешевих зв'язківців. Також дуже не хотів, щоб КҐБ вислало Скоба до Лемеша, знаючи, що Леміш довіряє Скобові.

Вислухала я Орлана, і стало прикро, що в мене закрався був сумнів щодо нього. По деякому часі слідчий сказав Орланові, а він мені, що із зустрічі нічого не вийшло, зі сторони Лемеша ніхто не з'явився. Правду казали чи брехали, нам годі було устійнити, але навіть неперевірена вістка трошки заспокоювала. Богу дякувати, зітхнула я з полегкістю, надіючись, що загроза Лемешеві значно послабла. Одначе наші висновки базувались більше на бажаннях, як на тверезій оцінці ситуації. Бачивши, з якою нехіттю ставиться Орлан до їхніх вимог, вони там, у міністерстві, не були наївні й відповідно оцінили його поради, а Орланові оповідали, що хотіли. Зрештою, в них уже був чималий досвід у розставлюванні тенет на повстанців, Леміш не був їхнім початковим проектом.

КРУТИЙ ПОВОРОТ

Коли проминули дати зв'язків, слідчі стали менше розпитувати, як їм приманути Лемеша, зате звернули увагу на нав'язання контакту із Закордонним Представництвом УГВР. Мене знову повели в кабінет заступника міністра Слона. Міністра ҐБ Строкача я більше не бачила, здається, його не стало в міністерстві, коли пересіювано персонал у зв'язку з усуненням Берії.

Слон не завивав справи у папірці, лише сказав ясно, що метою нав'язання контакту з ЗП УГВР є пенетрація того середовища, потім — зневтралізування його дій. Зі слів Слона виходило, що діяльність політичної еміґрації, хоч дратувала їх, проте не дуже турбувала тепер. Одначе вбачали в ній, особливо в угрупованнях, зв'язаних з підпіллям в Україні, потенційну небезпеку на випадок вибуху війни. В Україні УГВР була головним керівником підпільної боротьби, від неї виходили накази і повідомлення, вона нагороджувала членів ОУН і УПА та цивільних осіб медалями і хрестами заслуги. Тому й хотіли її знешкідливити навіть за кордоном. Про фізичне знищення людей Слон не натякав у розмові.

Він, як і інші в міністерстві, що з нами говорили, намагалися скомпрометувати в наших очах політичну еміґрацію. В розмовах доводили нам, що всі самостійницькі партії за кордоном це ніщо інше, лиш аґентура чужих розвідок. Там усі вони такі вже нечесні й аморальні, що навіть підпілля в краю було порядніше за них.

— Ви тут, певна річ, неправильно розцінювали Радянський Союз, але у вас були свої переконання, і ви їх обстоювали. А вони там думають тільки про свою особисту наживу, тільки чекають вістей від вас, щоб їх продати американцям за долари, — казав Слон.

Час від часу мені подавали в камеру українську закордонну пресу, особливо таку, на сторінках якої розігравались політичні сварки. Мовляв, прочитай собі й переконайся таки з їхньої преси, який там елемент опинився.

Слідчі вже не викликали мене на допити, хіба що на отакі розмови. Спочатку мови не було, щоб мене анґажувати

в їхні пляни щодо налагодження зв'язку із закордоном. Навпаки, мені говорили, що не хочуть нас «розлучати». Вони бажали, щоб від Орлана пішли на Захід кур'єри і нав'язали контакт із ЗП УГВР. Знову стали його переконувати, натискати, потім погрожувати, що довше не будуть з ним возитись. Якщо не хоче помогти їм, буде розправа, і він знає, що його чекає. Орлан був перевтомлений, вимотаний нервово, змарнів, тільки тінь з нього лишилась, одначе вперто не погоджувався з їхніми плянами.

Натискали на нього і в той же час надалі водили нас удвійку до міста, манили життям...

Пам'ятаю, повели оглянути виставку «дарів Українській Республіці на честь 300-річчя возз'єднання».

Нас вивели з тюрми перед десятою ранку. Прийшли, а виставка ще закрита, тож ми подались до поблизького парку Шевченка почекати, доки не відкриють виставки. Конвоїри сіли на одну лавку з Орланом, а я сама — на іншу.

Надійшла убога жінка середнього віку. Спитала українською мовою, чи місце біля мене вільне, і присіла. Недовго посиділа, видно, поспішала до роботи, бо спитала мене, котра година. В мене не було годинника, тож я запитала в «хоронителя».

— Ви не з Західньої? — сапитала жінка зацікавлено.

— Так, звідтіль.

— Як там у вас?

— У нас говорять українською мовою, а тут я її не чую.

— Тут українці мовчать, — вона на те. — В нас інші говорять.

— А в нас не мовчать.

— О, не думайте, що в нас немає українців. Вони є, тільки залякані і сидять тихо.

Посиділа ще хвилину і подалась собі геть.

Усі ті водіння до міста з часом стали затрачати свою атракцію, коли не було жодної перспективи на життя. Єдина радість — побула з чоловіком. Скажемо собі тепле слово, пожуримось одне одним, навіть як і знаємо, що нічого не можемо зарадити. Вкінці замикали нас в окремі ізолятори, і на душі ставало все важче, безнадійніше. Орлан почувався дуже втомлений, казав, що вже закинув переконувати їх, що з висилання кур'єрів нічого не вийде.

— Не маю контакту за кордон і нічого не буду робити. Хай вже відбудеться розправа.

Так тяглося до серпня.

Тоді одного дня мене викликав до свого кабінету Слон, тепер уже мав змінений титул заступника голови КҐБ УРСР. Знову спитав, які в нас пляни на майбутнє, так, наче б ми розпоряджались нашим майбутнім. Відтак заявив, що хоч їм важливо нас переставити на іншу дорогу життя, але це ще не все. Волі задарма не дають, її треба здобути, ми мусимо зробити якусь корисну роботу.

— Що думає робити твій чоловік? Хоче він вийти зі свого становища і витягнути тебе?

— Чому б не хотів... однак він не бачить виходу. Тоді Слон знов заговорив про нав'язання Орланом зв'язку із закордоном.

— Василь міг би в цій справі щось робити, — сказав.

— Я вже запитувала його про це. Він мені каже, що в нього нема безпосереднього зв'язку туди.

— Але ж думав нав'язатися з ними, коли ще був у підпіллі. Сама ти згадувала мені про це взимку.

— Тоді було йнакше, він плянував висилати мене.

— А як би ти задивлялась на те, коли б ми тебе вислали з кур'єрами? — і з поспіхом додав: — Говорячи лиш теоретично, я не кажу, що так буде.

— Не можу відразу відповісти, бо не думала про те. Тут ніхто не згадував ніколи про таку можливість, — відповіла стримано.

— Подумай над тим, І я ще з тобою поговорю.

Знов почав про Орлана:

— Василь дуже впертий. Він завжди такий був?

— Так, був.

— Стільки ми з ним говоримо, і якось годі до чогось договоритись.

Подумав хвилинку і додав:

— Поговори з ним на побаченні, спитай, якої він думки щодо висилки тебе за кордон та й взагалі, чи думає він щось помогти нам.

Через кілька днів влаштували нам побачення в кабінеті слідчого. В наших розмовах під час побачень ми завжди враховували обставини, які нам створювано.

— Треба щось робити аби вийти звідсіль, — почала я.

— Ось вже рік минув, як сидимо в ізоляторах, і ні в кут ні в двері. Подумай, чи не можна якось зарадити.

— Кажеш таке, наче мені тут мило. Те, що вони від мене хочуть, не дає нам жодних виглядів вийти на волю. Хочуть, щоб виготовив їм пошту за кордон, а вони тоді

вишлють своїх кур'єрів. Якщо їм удасться встановити там зв'язок, то обіцюють нам волю. Однак я заздалегідь знаю, чим це скінчиться. Там візьмуть кур'єрів на допит, ті заломляться, розкажуть правду, і зі зв'язку нічого не вийде. Заспокоюють мене, що вишлють певних, перевірених людей, які не заломляться. Я їхніх людей не знаю і не впевнений, що не заломляться.

— Вони напевне мають таких людей. От хоч би й Скоба.

— На Скоба також не покладаюся. Його майже не знаю і для нього пошти не виготовлю.

— Якщо вони певні за своїх людей, чому ти не можеш їм довіритись? Вдасться або й ні, а все таки спробуй, ти ж знаєш, це єдина дорога вийти нам поза ті мури, — сповняла я ролю невдоволеної жіночки, затримуючи накінець надійну вістку.

— Послухай, що скажу, я ж не був новиком у підпіллі, знаю, як ті справи виглядають. З їхніх намагань нічого не вийде. Вони мені обіцяють: якщо вдасться їхній задум, то буде воля, а якщо ні — значить, буде смерть. Я знаю, що воно їм не вдасться і тільки віддалить мою смерть на кілька місяців. А навіщо мені, щоб там, за кордоном, уважали мене зрадником, а тут КҐБ мене розстріляє. Хай вже вкінці відбудеться судова розправа, і не треба додавати собі зайвих мук.

Більше я на нього не «натискала» і щойно тепер сказала про останню розмову зі Слонем.

— Сказав спитати твоєї думки, — посміхнулась, так, наче б я її не знаю.

Орлан теж посміхнувся і дивився не мене, не довіряючи моїм словам.

— З тобою я не маю що обговорювати тієї справи. Одначе думаю, що вони серйозно не беруть до уваги можливости нав'язуватись через тебе. Але якщо справді над тим думали, тоді можна про це говорити.

Зараз же на другий день після нашого побачення мене знову викликав Слон, спитав про вчорашню розмову з чоловіком, головно про те, як Орлан прийняв можливість висилки мене на зв'язок за кордон.

— Сказав, що це справа між вами і ним і йому немає чого її обговорювати зі мною.

На це Слон:

— Я вже сьогодні говорив з твоїм чоловіком, поінформував його про наш проект. Він упевнений, що ти можеш виконати завдання, зумієш налагодити нам зв'язок із ЗП УГВР. Як ти на це? Згідна?

Вибирати за однакову ціну між відходом за кордон і двадцятип'ятирічним каторжним життям по тюрмах і концтаборах не було важко. Альтернативи в мене не залишалось, і, здавалося, не було над чим роздумувати. Не було б над чим, якщо б я тут опинилась сама. Однак навіть із пекла виходиш з важким серцем, коли там, в іншій камері, залишалася найдорожча тобі людина.

Про українську політичну еміґрацію, її моральний стан вони вже не раз мені розказували, але цим разом Слон дав довшу лекцію на цю тему. Говорив про неї в контексті всіх політичних еміґрацій з Радянського Союзу, підкресливши виразно, що «серед них українська найсильніша».

Не маючи шансів політично здобути прихильність капіталістичних урядів, вони пішли на службу до їхньої розвідки і продають їм за гроші вістки про діяльність підпілля в Україні. Капіталісти хочуть, щоб у радянській країні був неспокій, це в їхньому інтересі, але самостійної України вони не обіцяють, тільки підсувають їм долари. Через що, думаєш, націоналістичні партії там гризуться між собою? Чому так рвуться репрезентувати підпілля? Звісно чому: кому з них попадеться більше інформацій про вашу діяльність, тому більше заплатять.

Нам до якоїсь міри, зрозуміло, що вам важко співпрацювати з нами проти підпілля, — провадив далі — ви з тими людьми разом перебували, поділяли спільну долю, а твій чоловік то молиться до Лемеша, як до Ісуса Христа. Він, просто, його обожнює! Але еміґрація — це щось інше, це вже боротьба проти чужинецьких розвідок. Як нав'яжеш нам контакт і повернешся назад, влаштуємо вас, де самі собі виберете, тільки не в Західній. Привеземо сина, повернемо твою родину із заслання, а також дамо вам нагоду здобути вищу освіту, приділимо стипендії. Будете жити собі і з часом забудете про ті страшні часи.

Правда, на Заході ти побачиш чимало досягнень, побачиш обильність товарів у маґазинах. Але візьми до уваги, що там народи створювали ті багатства сторіччями, а ми тільки десятиріччями. Головне, тут твоя батьківщина, і вона повинна бути тобі дорогою, навіть якщо не дійшла ще до рівня розвитку, якого дійшли інші країни. Також не забувай ніколи про всіх твоїх рідних — їхня доля тепер у твоїх руках.

Його остання пригадка стрясла мною і мурашками розповзлася по всім тілі. А Слон далі говорив:

— Якщо б ти призналась їм, тобі й так не повірять. Триматимуть коло тебе сторожу, визначать, якими вулицями

можеш ходити. Коли б обіцяли, що стягнуть на Захід Василя, не вір, це байка, того ніколи не станеться. Пустити його туди — це так, як пустити щуку в море.

— Ми тобі ще раз повіримо, — закінчував розмову Слон. Тепер вже від тебе самої залежить, чи виконаєш завдання. Якщо б ти нас і цим разом підвела, — його очі набрали сталево холодного виразу, — тоді вже даруй! — сказав твердим голосом і гримнув кулаком об бюрко з такою силою, що все на ньому задрижало.

Наші погляди схрестились — аж іскри посипалися. В тім моменті я всіма фібрами своєї істоти відчула, що мене вже втягнено в пекельно-азартну гру історії, в якій я мушу розіграти свою карту. Це був мій останній бій, не в лісі і не з бункеру, а в кабінеті міністра, і я його вже вигравала. Якби Слон був кращим психологом, він міг був вичитати в моїх очах тріюмф перемоги. Дивилася йому впевнено у вічі і думала, наскільки наша правда мусить бути небезпечна для них, коли тут так лякаються її. Вони, очі і вуха імперії, хочуть визбирати не лишень її зерна в Україні, але й ті, що розсипані по світу, щоб вона ніде не збереглася і знов не посіялася на батьківщині.

Проте, коли подумала про всіх моїх рідних, знову мороз пішов поза спину. Їхні долі були залежні від моїх учинків, вони нестимуть за них відповідальність. Одначе свідомість водночас говорила, що мені немає вороття.

Побачення зі Слоном відбулось пізнім пополуднем, після того, як він уже обговорив справу з Орланом. Я повернулася в камеру і ще не встигла переосмислити новоствореної ситуації, як вартовий повідомив, що піду до міста.

Надворі вже запали сутінки, коли у брамі мене зустріли Орлан з конвоїрами. Він був смертельно втомлений, говорив слабим голосом, одначе виглядав погідним і спокійним, як виглядає людина після довершеного діла.

Повезли нас на Дніпро, купили квитки, й ми поїхали катером до гирла Десни. Вже зовсім стемніло, коли пливли річкою. На небо насувались темногранатові хмари, повітря стало гостре, прохолодне, заносилось на бурю. Дніпро почорнів, як безодня, лиш вогні з катера різко відбивались у воді.

На другому кінці палуби гурт молоді співав собі пісень. Орлан теж гомонів під носом *Повій, вітре, на Вкраїну...*

— Я такий щасливий, Марусенько, я такий щасливий, що аж співати хочеться, — стиха до мене.

Проте я вже перестала радіти. Пройшло початкове захоп-

лення, й мене вже стало гнітити прикре почуття несолідарности, а то й егоїзму. Була свідома того, як гаряче мій чоловік бажає, щоб я вирвалася поза тюремні мури й понесла у світ вісті про останні роки нашої боротьби. Також розуміла, що без його помочі й наполегливости воно було б не сталося. Одночасно знала, що моя присутність у сусідній камері нічим йому не поможе. Але твердий факт, що він залишається тут, а я відходжу в далекий світ, розривав мені душу. Ціле життя мої думи блукатимуть попід тюремні мури, з тривогою розгортатиму часописи з передчуттям, що ось-ось і прочитаю страшну вістку, хто знає, яку страшну?..

* * *

Якщо рішення запало, в міністерстві не марнували більше часу, відразу запустили свою машину в рух. Через кілька днів привели мене до кабінету слідчого Олійника. Тим разом він не списував нічого, зате я мала писати. Однак поки почала, Олійник мене підготовляв:

— Ми подбали про все, щоб помогти тобі й Василеві змінити ваші дотеперішні погляди. Тепер не так, як було у Львові. Ми мали доволі часу, щоб вас не тільки переконати словами, але на ділі запізнати з досягненнями радянської влади, показати, скільки добра ми зробили для народу. Після того треба бути або сліпими, або навмисне заплющувати очі, щоб не усвідомити собі, наскільки злочинною була ваша партизанка. Ми віримо, що ти це вже зрозуміла, і хочемо, щоб сама списала про це на папері, пояснила причину, що довела до помилок, потім розкажи про зміну своїх поглядів. Ось тобі ручка і папір — пиши так, як почуваєш, без моєї помочі, пиши по щирості.

Це не перший раз машина атеїстичної державної безпеки застосовувала суто християнську методу очищення від «гріха». Наперед вимагали «сповіді», опісля — каяття і осуджування своїх «гріхів», тоді обіцянки — виправитися (перевиховатись), а за тим ішло найголовніше — відправити покуту, тобто зробити їм «роботу». Вся та запрограмована метаморфоза з в'язнем повинна була, згідно з їхнім обрахунком, відбутися закономірно.

Завчені ламати людині хребет, «органи» навіть не завдавали собі труду зрозуміти психологію в'язня, особливо політичного в'язня. Вони позбавили його елементарних людських прав, забрали в нього право леґальної оборони, а то й навіть

забороняли повідомити найближчу рідню про ув'язнення. Яке ж моральне право вони мали вимагати від нього «щирости»? Він стосував до них ту саму методу, що його масово стосувало суспільство, тобто не виявляв своїх справжніх почувань. Мабуть, більше за в'язня лукавили всі громадяни тієї страшної країни, щоб утриматись на поверхні життя. Багато з них вступали в партію, комсомол, а всі інші при кожній нагоді заявляли, виспівували та всякими способами демонстрували свою вірність режимові.

Очевидно, мені слід було писати заяву, вона була моєю перепусткою через тюремну браму. Однак її писання не ставило переді мною моральної дилеми. Мені не докоряло сумління за те, що писала моїм тюремникам неправду щодо мого «покаяння», бо насправді я ні в чому не каялась. Була в тій заяві й частина правди, коли писала, що моєю мрією було мати біля себе мою сім'ю і жити мирно, в нормальних умовинах, що також хотіла б, щоб мої батьки і вся рідня зажила нормальним життям. Другу частину заяви вже темперували вони. Слідчий Олійник, поки її прийняв, три рази завертав, невдоволений, що «невичерпна» і «непереконлива», а вкінці став підказувати мені, чого в ній бракує. Моя заява була також і його свідоцтвом, вона доводила успішність його праці над моїм перевихованням. Хоч була «десятком вимучених слів»*, але їх я «у потьмаренні не наплела». Писала з ясно визначеною метою.

В підпіллі мені доводилось декілька раз користуватись фальшивими німецькими і совєтськими документами, які помагали виконувати ті чи ті завдання. Вони давали можливість знаходити квартири, працю, користуватись шляхами комунікації. Так і тепер моя заява була тим фальшивим пашпортом, який мав допомогти мені виконати останнє завдання — винести у світ частину історії кінцевого періоду визвольної боротьби, останні акорди якої вже завмирали за тюремними мурами. Нам, її останнім борцям, тоді здавалося, що цей період безслідно пропаде для історії. Рівночасно я йшла остерегти наших політичних представників за кордоном і загострити їхню чуйність на ворожі намагання пенетрувати їх середовища.

Орлан спостерігав мою поведінку і бачив, що я розумію, до чого він мене готує. Впевнившись у моїм наставленні, довірив мені цю місію. З часу прийняття рішення про мій відхід, на наших побаченнях він використовував найменшу нагоду,

* Микола Руденко.

щоб розповісти мені про події, подати факти, деталі, якими раніше не поділявся зі мною через конспірацію. Тепер хотів, щоб я собі їх запам'ятовувала і винесла у світ. Я ішла не виконувати завдання КҐБ, а сповнити те, що доручив мені Орлан і що сама хотіла сповнити. Тим самим ще раз закріплювала вирок за всіма моїми рідними, але вчинити інакше я не могла.

Розуміла надто добре, що не ціною заяви я виходила з тюрми, а ціною насамперед мого чоловіка, потім сина і всієї родини. Чи ж могли вони придумати кращу запоруку? Тому виносила звідтіля не «сховану в людині тюрму», а схований у мені безмежний чорний біль, що ним просякнув кожний мій фібр.

Моє сумління заспокоювала також свідомість того факту, що своєю «сповіддю» я не завдавала моральної шкоди нікому, не зневірювала і не послаблювала волі ні однієї людини. Моя заява залишалася тільки в архівних документах державної безпеки і не могла з'явитися в пресі, бо розголошування її не служило їхнім інтересам.

А все ж... рука оливом тяжіла, поки вивела на папері «покаянні» слова. Ті «заяви» в'язнів і нев'язнів залишаться для історії документами не розкаяння, а найбільшого насильства над людиною. «Пролізти крізь ґрати неможливо — ні сюди, ні туди — не залишивши на них шкіру», — сказав роки пізніше в'язень большевицьких тюрем Валентин Мороз. Лиш би не залишити сумління...

Мені важко було зрозуміти надії КҐБ на те, що нас можна перевиховати. Вони ж не мали чим досягти того, бо дійсність на кожному кроці заперечувала їхні твердження. А може, розуміли це, але підсували свої арґументи, щоб було чим заглушити совість, коли б я заломилась і пішла на співпрацю? Навіть негідна людина хоче обпертися на якийсь моральний стовп, оправдатись головно перед собою, коли робить підлу роботу. Скоб, віддаючи нас в їхні руки, лепетав: не буду тут гинути, коли вони там, за кордоном, продаються за долари, — і таким оправдуванням заглушував оту дрібку сумління, що ще була причаїлась у ньому.

При всіх стараннях, «органи» чомусь зовсім не врахували того, що нас з ними розділяло. А ділило нас безмежне море заподіяних ними народніх кривд, крізь яке немислимим було простягти до себе руки. В цьому морі було втоплене також усе моє особисте скривджене, знівечене життя, а також життя моєї родини. Рятувати мені особисте ціною зречення від своєї правди, в ім'я якої стільки настраждалась і жертвувала, —

того я не здатна була доконати. Після такого вчинку я б не могла глянути в вічі своїм батькам. Усе моє життя в нас не було зерна неправди за собою. А вже мови не могло бути про щасливе сімейне життя з чоловіком і сином, куплене ціною зради. Під нашу любов ми заклали міцний фундамент вірности нашій ідеї. Усуваючи його, ми б самознищились, і навіть присутність дитини нас не врятувала б. Віра в нашу правду давала нам силу пережити не одну трагедію, а елемент зради розточив би, як черв'як, нашу любов — так я почувала. А «органи» цього не розуміли.

* * *

За двадцять днів до мого відходу за кордон нас перевели з тюрми на приватне помешкання на вул. Горького. Це була лиш інша видозміна тюрми, нас і надалі сторожили.

А до того повели мене до міністерства до невідомого мені якогось начальника. Виглядало, він не був з місцевого персоналу, мабуть, із Москви. Зустрів мене в кабінеті заступника міністра, що вказувало на його високе становище в КҐБівській ієрархії. Не те що не говорив українською мовою, але ще й з неприхованою досадою звернув мені увагу, що пора вивчити російську мову. Своєю грубою заввагою московський чиновник відслонив мені краєчок завіси в майбутнє, якщо б перейшла на їхній бік.

Невідомий начальник виклав мені «поученіє» про стійкість в обличчі нових обставин, у яких опинюся за кордоном. «Може, тобі створять особисті вигоди, але завжди май на думці чоловіка, сім'ю, батьківщину. Тому й даємо вам нагоду побути разом, хоч не заперечуємо, що будемо вас пильнувати. Як повернешся, тоді вибирайте собі де завгодно місце проживання».

Враховуючи київські скупі мешканеві умовини, помешкання було непогане — дві кімнати і кухня. Призначена жінка варила їжу, вона також і спала в кухні. Одну з кімнат займали ґебісти, друга — ніби наша. Вдень приходили службовці з міністерства опрацьовувати деталі, зв'язані з монтуванням дороги до Західньої Німеччини.

З переведенням на квартиру, КҐБ знову висунуло питання нашого сина. Вони наново вирішили привезти його до Києва, щоб перед відходом я мала нагоду побути з ним. Орлан і я вичерпали всі можливі арґументи, відмовляючи їх від їхньої немилосердної постанови. Я була в розпуці, так переживала,

що Орлан став побоюватись, чи витримаю таку конфронтацію і що тоді робити буду. Мені вже нічого не залишилося, крім молитви. Благала Пречисту, щоб зглянулась над нашою дитиною і зберегла її на місці. А коли мене водили до міста, мимовільно приставала перед вітринами з дитячим одягом та іграшками, думаючи: куплю йому ось цей костюмчик, таку ось іграшку...

Мій неспокій та хвилювання завважили також працівники міністерства. Одного дня прийшов майор, який займався плянуванням дороги, однак прізвища його я не знала. Повідомив нас, що Петруся не привезуть: «Дитина вас не знає, буде плакати, а ти побиватимешся і будеш вся абсорбована тільки ним. Часу лишається мало на підготову в дорогу, і до того треба твердого розуму. Зате ми так влаштуємо, що побачиш його перед тим, поки відійдеш».

Умилосердився Всевишній і так покерував логікою в їхніх мізках, що дитини таки не привезли до Києва. В цій країні зла Він на моїх очах уже вдруге проявив чудо, охороняючи Петруся.

За один день перед від'їздом з Києва нам подали газету *Правда України,* старе число, ще з травня. Раніше деколи приносили газети до камери, але того числа ми не дістали. В ньому було повідомлення про присуд Василя Охримовича на кару смерти.

Вістка не була аж така несподівана в тих умовинах, а все ж громом вразила нас. Вони цільово приховували перед нами присуд Охримовича. Під час слідства його особу вживали як арґумент, особливо до Орлана: ми не розстрілюємо всіх ваших провідників, ось Охримович в наших руках і живе. Довше, однак, приховувати не могли, перед відходом за кордон я мусіла знати про його долю, тим більше, що повідомлення про присуд було подане в пресі. Схвильований Орлан при нагоді завважив упівголоса: «Цього тільки й можна сподіватися від них».

В останній вечір запропонували нам пройтись по Києву, самим, без конвоїрів.

«Щоб мали пам'ятку».

Було моторошно проходжуватись лиш удвох. Ми більше почувались в'язнями, як тоді, коли нас сторожили. Здавалося, всі перехожі — наші конвоїри, а вже напевне пильнували нас. Можливо, випробовували накінець, мовляв, хочете втікати, то вже краще втікайте тут, ми й так вас спіймаємо. Та хоч би що там вони думали, ми в останній хвилині не руйнували б змонтованого з таким зусиллям нашого пляну.

... Слова, слова, вимовлені пошепки, виповнені болем, тривогами, трагізмом... Тоді слова порад, вказівок, розради, тільки не надії... надії, що, може, будемо ще колись разом...

ДОРОГА В МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ

Перед від'їздом з Києва мені видали з тюрми чоботи, в яких мене заарештували, і торбу-«скарбонку» враз із деякими залишеними в ній ужитковими речами: хустиною (від Віри), светром, рушником, годинником, письмовою ручкою, ложкою, ножиком. Однак не віддали письмових матеріялів і колекції графічних відбиток. У тих чоботях і з тією торбою, які мали свідчити про автентичність мого прибуття з підпілля, я відходила на Захід.

Раннім ранком повезли нас автом до Львова. З нами їхав Павленко, лисий майор і шофер. Минули Житомир, Новгород Волинський і наближались до Корця. День був спокійнопогідний, типовий для пізнього українського літа. Нам по дорозі зустрічались гурти селян, що поверталися з Корця з богослужби. Щойно тут ми зорієнтувалися, що це було свято Успіння Богородиці. На Волині ще не всі хутори стягнули в колгоспи, хати красувались у вінках садів, а на господах стояло по кілька забудов. Довкруги панував спокій, краса та зелень, і від того душа наповнялася святковою врочистістю.

Я споглядала крізь вікно авта, й біль кліщами стискав серце... Волинь, рідна, люба Волинь. Пройшли ми темними і ясними ночами твої ліси і поля вздовж і впоперек, перебували на твоїх хуторах, зрослися з твоїми жителями. А тепер ось споглядаю на тебе вже не вночі, а серед білого дня, з вікна ґебівського авта... Ось тут недалеко в сорок дев'ятому ми вночі перетинали автостраду, якою тепер їдемо. Я геть була втомилась видряпуватися на оці ось горбки, чоботи до крови намуляли ноги, аж онучки поприлипали до ран. Побачивши моє штигулькання, зв'язковий забрав від мене торбу і завважив зі співчуттям: ну й погана ж у вас ходка, тьотю. Ех, Орлане, чи могли ми тоді хоч примарним сном виснити сьогоднішню нашу подорож...

Він мовчки також дивився крізь шибку вікна. Тільки глибока борозна, що пролягла між бровами, та судорожне здригання кутків губ прозраджували стан його душі.

Що далі їхали на захід, то більше при дорозі було дерев. У деяких місцях росли так густо, що, здавалося, ми алеєю проїжджаємо.

— Вот що Западна! Тут і дороги кращі, і зелені багато, — милувався Павленко.

Тоді вже проїжджали Галичиною, минули Буськ та наближались до Львова.

Авто мчало недалеко, всього за декілька кілометрів від мого рідного Задвір'я. За роки відсутности я, здавалося, вже й не відчувала особливої прив'язаности до нього, а коли й тужила, то більше за річкою. Тепер ось, коли проїжджала так близько від нього, щось до болю рідне та інтимне заворушилося в душі і я відчула, який дорогий мені цей шматок землі, де пройшли моє дитинство і юність. Я знала, що там усе змінилось, наша повна колись дитячого сміху та крику хата тепер зівала пусткою крізь повибивані вікна... Мені моторошно стало, коли в уяві відтворила собі пресумну картину рідного дому.

Проїхали Яричів і вже смерком в'їхали у Львів.

Львів... і знов лавиною насунулися спогади. На його вулицях я, чотирнадцятирічна юначка, півголосом перший раз проказувала своїй товаришці Олі слова Декалогу: «Здобудеш українську державу або згинеш у боротьбі за неї».

Тоді, в чотирнадцять років, так легко було захопитись мрією, що вкладалася в альтернативу: здобудеш — або загинеш.

Тепер, коли мій вік подвоївся, я зрозуміла, що до осягнення мрії не завжди веде дорога прямою стрілою. Моя дорога вилася та заплутувалась і в лісових, і в життєвих хащах. Однак у що повірила тоді, зуміла пронести крізь усі закрути життя і скарбом зберегти в душі. Де ж тепер ті, що мене поставили на той шлях? Одні з них ділом і власним життям підтвердили свою науку, а інші тільки те й зробили, що нас навчили, а самі втекли від небезпек. Ми ж повірили їм і тут залишились. Опісля вже самотужки перевіряли нашу правду, власними помилками здобували досвід і платили за нього дорого — молодістю, річкою, здоров'ям і вкінці життям. Тепер доля знову привела мене в те місце, де почала, щоб замкнути коло моїх змагань. Віддала половину життя і ще не здобула, і ще не загинула...

Крізь вікно авта споглядала на людні вечірні вулиці Львова, але за думами ніщо з побаченого не реєструвалось у свідомості. Під'їхавши до готелю «Народній», авто зупинилось. Тут ми заночували.

Наступного дня нас повезли до села Гаї біля Тернополя, де проживав Петрусь. У 1949 році я завезла його в Олесин

до Насті, але до того часу вона повдовіла, потім удруге вийшла заміж і тепер проживала в хаті другого чоловіка у Гаях.

Наші «опікуни» мали зробити на місці всі приготування, щоб показати нам сина, але так, аби ні Настя, ні хтось зі сторонніх не зорієнувалися, у чому річ. По дорозі в Гаї розказували нам трохи більше про сина й зізналися, з якої причини не привезли його взимку до Києва, як плянували.

Тоді, коли нас повезли до Запоріжжя, з Києва післали до Насті жінку, ніби від мене, щоб забрала дитину. Мала вона сказати Насті, що я підшукала для нього іншу родину, там він буде ближче нас, і ми зможемо його відвідати деколи. Настя, однак, вперлася: не віддам нікому дитини. Якщо вона хоче його забрати, хай сама прийде по нього. Щоб не зчинити великого шуму з того приводу, КҐБ залишило Петруся на місці.

Отже, не ґебісти змінили пляни, а мужня постава доброї, шляхетної Насті зберегла нам дитину.

Признались, що впродовж усіх тих років аґенти пильнували Настину хату, надіючись, що я колись зайду відвідати дитину. Казали, Петрусь — розумний хлопчик, Настя його любить, як рідного сина, і гордиться ним. Хоч яка вона обережна, проте проговорилась до когось там, мовляв, не диво, що розумний, це «панська» дитина. Петрусь уважає її за свою матір, слухається, однак йому важко звикнути до Настиного другого чоловіка і все жаліється, що його тато помер. Він часто перебуває насамоті, Настя боїться пускати його між дітей. Тепер уже трішки краще, але ще минулого року був доволі дикий. Коли приїхали зробити з нього світлини (щоб показати нам), він утік на горище, заховався в кутку і навіть цукерками не вдалось його приманити. Це Настя, казали, навчила його ховатися, коли в хату заходив хто з адміністрації, міліції або ґебісти. «Тепер уже не так боїться людей, пасе корову, вилізе собі на дерево і співає, як соловейко. Настя любить його дуже, так що назагал йому непогано живеться».

Шмагала стільки разів в одне й те саме болюче місце, здавалося, я вже задеревіла і не реагувала на їхні дорікання. Але коли слухала тепер їхньої мови, мені серце розривалося з болю. Сиділа поміж ними в авті та в думці важко проклинала їх за знівечені долі наших і всіх повстанців дітей. За те, гірко думала я, що наші діти ховаються по горищах від вас, що живуть залякані, самітні й з дитинства привчаються не довіряти людині, вас мусить зустріти заслужена кара.

Наші наглядачі плянували затриматися в Гаях поблизу Настиної хати під приводом, ніби попсувалось їм авто. Один піде до хати позичати викрутки чи молотка, а Петрусь, певно, буде гратись надворі. Вони приманять дитину ближче до авта, і ми зможемо його побачити. Нам було заборонено виходити з авта та хоч би словечком заговорити до нього.

Ми приїхали до села пізнім ранком і затримались на вигоні, недалеко Настиної хати. Двоє із них пішли до хати позичати приладдя, а двоє залишилися з нами в авті. Вернувшись, повідомили, що Петрусь у хаті й не виходить надвір, Настя не пускає.

Вони кілька раз заходили до хати, все за іншим інструментом, однак було очевидним, що Настя зумисне не відпускає дитини надвір. «То взуває його в черевички, то зашиває застяжку на сорочині, словом, коли ми тільки в хату, вона зразу займається ним».

Петрусь, син «Марічки» й «Орлана», коли виростав у Насті.

Довго ми там чекали, і ніяк їм не вдавалось приманути Петруся, щоб підійшов і ми могли глянути на нього. З хати виходили по черзі Настя, її чоловік, Настин син і з подвір'я крадькома споглядали на авто.

Врешті ґебісти звернулися прямо до дитини, щоб пішов з ними та забрав до хати викрутку, яку позичили до направи авта. Настя не мала вже як його затримати. З хвилиною, коли він наближався, ґебісти, що сиділи обабіч, зловили мене за дві руки і, притиснувши до сидіння, не відпускали: «Тихо, ні слова», — нервово сказав тихцем один з них.

Даремно тримали мої руки... Я сиділа між ними, скам'яніла, психічно спаралізована їхньою присутністю, і дивилася крізь шкло авта на свою дитину, як на чудесну з'яву...

Хоч діткнутись, хоч руку положити на нього, поки відійду, — умлівала серцем. Орлан сидів, мов заворожений, очей не відривав від дитини. Це вперше він побачив свого сина.

А Петрусь підійшов, став навпроти авта і присоромлено усміхається невинною дитячою усмішкою. Худенький, з ніжним круглим личком і великими карими очима. Голова покрита великою папахою, яка постійно зсувається йому на очі, й він раз-у-раз відсуває її.

— Як називаєшся? — спитав один з конвоїрів, що ходив до хати по інструмент.

— Петро.

Догледівши в авті жінку, Петрусь не відривав від мене очей. Вже відходив, та все ще оглядався на заднє вікно. А Настя весь цей час стояла в садку і слідкувала за дитиною.

Вся та з'ява тривала дуже коротко, мені було замало часу, щоб вийти з шоку і повніше, з більшою свідомістю сприйняти перше враження. На друге вже не дали часу.

Я мала б бути вдячною «органам» за те, що перед відходом на чужину дали нам нагоду поглянути на нашу дитину. Однак у мене не було жодних ілюзій щодо мотивів, якими керувалось КҐБ, проявляючи свою людяність. Ґебісти практично застосували макіявеллівську теорію: мета освячує засоби. Хто ж як не вони відбирали можливість мені й таким, як я, виховувати своїх дітей, змушуючи нас шукати для них притулку в чужих людей. А все ж... іскорка вдячности за побачення тліла в душі. Образ худенького хлопчати з великою папахою на голові я зберегла на все життя.

Був уже полудень, коли ми повернулися до Тернополя. Завели нас у їдальню, думали замовити полуденок, а там нічого не залишилося, навіть хліба не можна було купити. Селяни, продавши набіл на базарі, самі закуповували в місті хліб.

Згідно з розробленими плянами, моя дорога на Захід повинна була починатися з Кременеччини, тож з Тернополя повезли нас до Кременця. По дорозі бачили, що на полях стоїть ще в копах багато залишеного збіжжя, воно мокло, псувалось... А в Тернополі важко було купити хліба.

З усіх знаних мені містечок найбільше Кременець виглядав, як Богом забута провінційна діра. В ньому вражав цілковитий брак життя і руху. Створювалось враження, наче містечко спало мертвим сном — і його мешканці, і вузенькі вулички з нерівними хідниками та маленькими згорбленими хатинками. Мабуть, таке містечко взяв собі за взірець Гоголь, коли творив

свого знаменитого *Ревізора*. Рік тому ми квартирували побіч, у лісі на горі, обсервували його крізь делековид. Тоді він, опоясаний розкішними зеленими горами, сіяв, наче перлина. Радісно виблискував на сонці червоною черепицею дахів і здалеку манив до себе.

Ми задержались на ночівлю в готелі. Такому ж убогому, недоладному, як і інші хатинки. В тій порі не було в нім води. Готель також не мав їдальні, і ми, як і в Тернополі, не мали де поїсти. Завідувачкою в ньому була приїжджа росіянка, сердита, як оса, до нас ставилася так, наче б ми заїхали не до готелю, а вдерлися без дозволу в її хату.

Ще в тюрмі під час побачень ми з Орланом зуміли багато собі сказати, особливо тоді, коли водили нас вулицями по Києву і Запоріжжі. Тепер, коли нас повезли назад у Західню, дали ще більше можливостей порозмовляти без постійного стороннього втручування. Хотіли, мабуть, щоб я трошки розсмакувала волю, поки випустять цілковито зі своїх рук, а також давали нагоду побути з чоловіком тих останніх кілька днів. Ми підозрювали, що на київській квартирі та в готелях були вмонтовані підслуховуючі апарати де тільки можна, тому були обережні в розмові. Про всякі організаційні справи говорили не в приміщеннях, а надворі.

— ... Сповню твоє доручення, розкажу про все, остережу їх і повернуся.

— Хай тебе Бог боронить, не роби цього. Ти мусиш вижити, може, ти єдиний живий свідок з останніх років. Мені й так нічим не поможеш... Влаштуй собі як можеш там життя...

— Такого не говори, це жорстоко. Яке ж мені життя там, коли ти й усі ви тут? Хто мене там зрозуміє?

— Свої тобі поможуть, — потішав мене Орлан. Проте одного разу сказав у надумі: «А може... може, й не повірять тобі свої. Коли б таке сталося, тоді змобілізуй усі сили, щоб встояти. Витримала тут, тож не затрачуй свого капіталу, не згуби віри».

При кожній нагоді ми комунікувались, нераз читали беззвучні слова з укладу уст або користувались пальцями рук.

У готелі нам призначили одну кімнату. Завтра ранком повезуть Орлана назад до Києва, мені ж дорога на Захід. Почавши від Львова, стільки дороги, а ще більше неймовірних переживань на один день... Хоч як смертельно були потомлені, ми й не думали проспати цю нашу останню ніч. Так багато мали ще сказати одне одному накінець, поки розійдемось на все життя, навіки.

Назавжди, навіки... Конвульсійне, безутішне ридання...

— Заспокійся, ну, годі..., воно й так краще, як могло б бути... — а грубі перлини сліз водночас скочувались також і по його сумному-пресумному обличчі.

На світанку, ледь засіріло у вікні, застукали в двері й наказали Орланові збиратися в дорогу.

... Ще каже мені якісь слова, пригортає, обціловує, але вже без сліз. Ми обоє наче скам'яніли — долі не змінити. Він поспіхом примкнув за собою двері, а я залишилася в кімнаті, спустошена, з порожньою душею. Стояла не знаю як довго і дивилася закляклим поглядом на зачинені двері, дивилася в нікуди...

* * *

Орлана конвоював до Києва Петченко із ще двома службовцями. Потім той же Петченко мав зустріти мене на польській стороні кордону і перетранспортувати через Польщу. Зі мною відходив ще один «зв'язковий», їхній працівник, якого називали Тарасом. Трьох працівників безпеки мали провести нас до польського кордону.

Того самого ранку ми також вибралися з Кременця в дорогу. Проїжджали переважно польовими дорогами, тримаючись траси, якою я, згідно зі скомпонованою леґендою, повинна була просуватись. Заночовували в Бродах, Кам'янці Бузькій і Жовкві, що вже була перейменована на Нестеров. По всіх тих містечках кишіло прикордонними військами.

Перед в'їздом до Нестерова ми оглянули тільки що споруджений на полі пам'ятник Нестерову, в честь якого перейменовано Жовкву. Відкриття пам'ятника мало відбутися наступної неділі, і на параду обіцяли прилетіти представники аж з Москви. Тут у Першій світовій війні німецький літак зістрілив російсько-царський і при тому загинув літун Нестеров. Тепер, отже, наслідники імперії вирішили звеличати пам'ять царського літуна, бож він «рускій человєк», і перейменували українське місто з польської назви на російську.

Щоб не посилати дітей військовиків до місцевих українських шкіл, по всіх прикордонних містечках закладено окремі російські середні школи. Дітей військовиків було замало, тож російські школи заповнювалось місцевими українськими дітьми.

Що ближче до кордону, то більше військ. Під ту пору вони стояли літніми лаґерями в Немирівських лісах, так що навіть КҐБ-івському авту було трудно проїхати. Заїхали до Немирова і там затримались до вечора.

Вже сутеніло, коли поїхали з начальником погранзастави до села Грушів, під самий кордон. Там уже чекав нас Петченко з ще одним, на ім'я Саша, і також з полковником — начальником польської застави. Довго вони там радились між собою, мабуть, попиваючи при тому горілку, якою дуже відгонило від них.

— Ну, ми зустрілися в житті вже два рази, — на прощання сказав підполковник. Він бачив мене у Львові в сорок дев'ятому році і тепер відпроваджав до кордону. — Вірю, що втретє стрінемося вже в кращих обставинах. — Їх троє залишились на радянській стороні кордону, а я, Тарас, Петченко і нові «хоронителі» перелізли крізь рови та насипи й опинились на польській стороні.

Я зупинилася на мить й оглянулась. Прошиваючи зором темряву, дивилася на мою батьківщину, де залишила все, що становило суть мого життя, мого щастя. В тій миті закидала по ту сторону якір з мого серця, щоб цупко вп'явся в Рідну Землю. І потягла шнурок-артерію на чужину, щоб соки батьківщини живили мою душу й не допустили відчужитися від неї.

Не все, однак, я залишила позаду, попереду було ще багато рідного. Я не стояла на чужій території, це було Закерзоння, наша земля, розпанахана границею надвоє. Для мене то особлива земля.

Так наче б доля нашіптувала в вухо: для певности я проведу тебе ще раз стежками твоєї молодости. Ти визбирай на них свої скарби-спогади, що так щедро порозкидала колись, та виповни ними всі фібри душі. Це твій останній причілок, тож наберися сил, бо найбільша іронія твого життя — ще попереду. Там, куди ідеш, вже не буде ні Орлана, ні таких людей, серед яких ти провела роки в підпіллі. Відтепер ти залишена на власні сили...

Ступала я по тій святій мені землі з душею, повною смутку, ішла сама, без моїх вірних друзів — Орлана і Птаха. Переді мною, у Кракові, ще один причілок, мій син-первородок, моя ніколи не загоєна рана. Його не побачу, він був поза плянами КҐБ, але те, що я недалеко від нього, робило мій біль гострішим. Одночасно з попелу трагедії пробивалась іскорка надії віднайти його, коли опинюсь у вільному світі. З того часу ця надія мене ніколи не залишала.

Мені не треба було багато часу, щоб зорієнтуватися, що Саша — представник КҐБ у Польщі. Його постійним осідком була Варшава. Завданням Саші було помогти Петченкові пере-

правити нас через Польщу. Як я опісля побачила, Петченко відповідав за всю дорогу.

Щоб згадати всіх працівників, які «займались» нами в Києві, треба було б присвятити їм окремий розділ. Серед них майор Петченко вартий трохи більшої уваги. Він бо являв собою зразок тих «щирих» українців, які віддали на службу гнобителям не тільки своє знання і талант, але навіть оту щирість, і ввічливість, і теплоту, і все, чим обдарувала їх природа і рідна земля-мати.

Петченко був приблизно мого віку, син колгоспного бухгалтера на Дніпропетровщині. Свою кар'єру зробив у західніх областях, на крові повстанців. Оповідав мені, що коли приїхав із Західньої додому й заговорив до односельчан українською мовою, вони зі сльозами зворушення дякували йому, що не цурався рідної мови. «Здивувались, бо раніше я говорив по-російськи. Вони не знали, на якій роботі я був у Західній». Під час війни, а може в бою з повстанцями, був поранений у щоку, в наслідок чого мав пошкоджену слинну залозу. Чорнявий, стрункий, вродливий, якби не та слина, що постійно скапувала з дірки у щоці на ковнір сорочки та викликувала обридження.

У Києві він часто конвоював нас під час прогулянок по місту. Був веселої, товариської вдачі, навіть симпатичний, справляв враження щирої людини. З часом звик до нас, і видно було (воно завжди видно), не силувався на привітність з нами, як інші, в нього воно приходило природно. Але якщо б зараз-таки по прогулянці його «хазяї» дали йому наказ розстріляти нас, він «по-щирості» української душі виконав би доручення, і рука в нього не здригнулася б.

Першу ніч у Польщі ми заночували в дуже убогому готелі в Ярославі. Ранком повезли нас у ліс, через який, згідно з леґендою, ми повинні були проходити.

Відколи поляки викинули звідтіль українське населення під час ліквідації УПА, до того часу, 1954 року, ті землі стояли пусткою. Тільки під містами в селах були люди. Проїжджала путівцями, розглядалася, пізнавала місця, а повсюдно панував сум і порожнеча. Поля заросли високими бур'янами, лиш тут і там бовваніли серед здичавілих садків згарища хатів і забудовань. Шофер, хвалько й балакун, не переставав говорити:

— Тепер тут нічого, але від сорок п'ятого до сорок сьомого туди проїхати не можна було, тут усюди панувала УПА. Пане, скільки вони побили людей з нашої „Безпєкі"! Всі оті згарища — це з часів, коли тут велась война. Не думайте

собі, вони, ті упісти, завзяті були як холєра! Всякий раз, коли я знав, що мусітиму проїжджати цими теренами, прощався з жінкою, бо йшов майже на смерть. Одного разу, під час обстрілювання нашої колони, в моїм авті вбили аж трьох. Я лиш один вирвався живим з-під куль. Пане, тут було пекло! Петченко, що сидів поряд, поштовхував мене ліктем, посміхався, а коли ми висіли з авта, сказав, щоб шофер не чув:

— Ти могла б розказати йому більше. Ну, якби він знав, хто ти, напевне був би того не говорив.

З Ярослава ми поїхали поїздом прямо до Вроцлава. Там Саша вже приготував кімнату, винайняв її у бездітного подружжя, обоє партійні. Мене не показували господарям. У Вроцлаві ми затримались на кілька днів, поки Саша з Петченком монтували нам переправу через границю в Східню Німеччину. Одного дня вони забрали Тараса і поїхали кудись автом, не сказавши мені нічого. Через кілька годин повернулись і привезли з собою горілки.

— Вип'ємо за його батька, — наливаючи у склянки, Петченко кивнув головою в бік Тараса. — Він загинув тут під час боїв у вітчизняній, ми відвідали його могилу.

Після того Тарас бурмотів невдоволено: «Ляпає зайве». Я ставилась до нього дуже офіційно: призначили тебе, так іди, і не нав'язувала з ним балачок. Він, мабуть, вичував мою нехіть до нього, тому поводився дуже стримано в моїй присутності. Ніколи не проговорився нічим зайвим, не прозрадив, хто він насправді, тільки неухильно придержувався завченої ролі підпільного кур'єра. Правдоподібно, в Києві впевнили Тараса, що найкращою запорукою його безпеки є те, що Орлан в їхніх руках і тому я його не прозраджу.

Саша був росіянин, мені сказав, що не знає української мови, отож говорив російською. З місцевим населенням комунікувався польською мовою. Вона була в нього скандальна, однак він цього не усвідомлював собі й був страшенно гордий своїм знанням. Назагал росіянам важко вимовляти польські слова, вони ніяк не можуть впоратися з «еув» та «оув». Коли треба було мені деколи заговорити до поляків, Саша щиро дивувався: «Тебе і впізнати не можна, що не полька!» А Петченка усвідомляв: «Тут культура інша, як у нас, поляки дистинґовані. Бере, ось, жінка папіроску, а всі поблизу чоловіки готові прислужити їй запаленим сірником. Тут в руки цілують жінок. Але воно в них все фальшиве. Це лише зверхня оглада. Ось в руки цілують, а в поїзді не звільнять місця незнайомій жінці. У нас дома культура «глубшая».

Хоч там що Саша казав, він усе одно вже заразився західніми звичками, старався наслідувати поляків і «грав пана». Однак ще не повністю опанував це мистецтво, і часто воно виходило в нього так комічно, що Петченко, який був його давнім знайомим, реготав, перекривлюючи: «Дзенкуєм бардзо», — і кланявся до пояса. Вкінці так розізлив Сашу, що той вибухнув: «Какой ти настоящий дурак! Ти нє спасобєн понять психологію етаво народа»*. Той, досягши свого, ще більше в регіт.

Петченко відлетів до Німеччини, щоб там наладнати маршрут, а ми втрьох доїхали поїздом до прикордонної місцевості Болєславець. Звідти пройшли лісами до річки Нісси, що становить польсько-німецьку границю. На час нашої переправи прикордонні застави були усунені з обох сторін.

Нісса — глибока річка, її треба було переплисти, а я плавати не вміла і хвилювалась напередодні переправи. Саша запевняв, що все буде гаразд, вони обоє притримуватимуть мене під руки.

Переправа відбувалась серед ночі. Ми вже допливли до середини річки, аж тут нас підхопив рвучкий струмінь і поніс з течією. Я відчула, що вони оба занервувалися, стали жвавіше пробиватись однією рукою, притримуючи мене другою. Нараз мною заволоділо підозріння: вони навмисне хочуть мене втопити і вислати далі самого Тараса. В паніці — як не крикну на все горло!..

— Тіше, — зашипів гадюкою Саша і грубо матюкнув, загубивши з люті всю польську культуру.

Що й казати, ніч була тиха, хоч маком сій, і своїм криком я могла стягнути увагу застави навіть з дальніших вишок. Нас могли б не тільки обстріляти, але й повбивати на річці.

На березі по німецькій стороні нас зустрів Петченко з ще одним типом, йому на ім'я було Ваня. Саша переплив сам один назад до Польщі, до своєї Варшави, набиратися ще більше культури, а ми четверо побрели прирічковими межляками до шляху, де чекало на нас авто з шофером.

Ваня жив у східньому Берліні. Виглядав молодий віком, худорлявий, у сірому тренчкоті, модному капелюсі з великими крисами і замшевих мештах. Вони то якраз і надавались на росу і мокляки над річкою. Всякий раз, коли застрягав,

---

* Ти таки справжній дурень! Ти не здатний збагнути психологію цього народу.

підносив ногу, як осою вжалений, і, прицмокуючи, з жалем оглядав свої елеґантні мешти.

Тоді Петченко знов мене підштовхував і тихцем: «Замочить собі пан туфлі, ха-ха... Ти дивись яку він шляпу надів. От, що значить гнила буржуазія. Пора б його назад відіслати в Союз».

Той Петченко мене нераз дивував своєю дотепністю, в якій явно пробивалась зневага до гнилої буржуазії. Він вбачав, що на тій точці наші погляди сходяться. Протягом років і він, і я змочували в росах і багнах важкі незграбні «вітчизняні» чоботи в боротьбі... одні проти одних. Невже «спільна територія» мала на нього сильніший вплив, аніж мали його спільні з Ваньками і Сашами переконання?

Автом, кілька раз перевіреним по дорозі військовими заставами, ми доїхали надранком під Берлін. На краю міста нам показали на карті, який взяти напрям, щоб перейти в західню зону Берліну, і відпустили.

... По місту вже йдемо лиш удвійку і трохи блудимо, поки дійшли до мосту. Врешті переходимо міст, опісля завертаємо на вулицю, де стоїть совєтська пограничная сторожа. Тарас панікує, починає відставати позаду.

— Ходи! — кажу різко до нього й, не оглядаючись за ним, іду вперед, до волі. Він, як хоче, хай повертається, мені байдуже. Ще кілька кроків, і переді мною американська будка з вартовим, що привітно всміхається до перехожих.

Воля! Вона з кожним моїм віддихом все більше п'янила мене, розпирала груди. Я наче збожеволіла, хотілось зупиняти всіх зустрічних і гукати на весь Берлін: я вільна, я справді вільна, чи ви, люди, розумієте, що кажу? Я вільна!!! В тих переломових хвилинах я не думала ні про кого, ні про що на світі, тільки жагуче, усім своїм єством насолоджувалась чудесним, незрівнянним почуттям волі. Так почувається ще не приручений тигр чи лев, коли вирветься з клітки між трави та кущі савани.

Минула американську пограничну будку і далі подалась вулицею. Незабаром перепинила стрічного німця: «Ми прийшли з України, вкажіть, будь ласка, дорогу до американського консуляту», — звернулася до нього німецькою мовою.

* * *

А лінія щастя...
Покручені борозни,
Обривів і зламів заплутана в'язь...
Чому ж вона горем так переорана?
Чому ж вона кров'ю так запеклась?
Ліна Костенко

Тепер — лиш би скоріше зустрітись зі своїми земляками-компатріотами, леліяла я трепетну думку. Як пустельник води, така була спрагла рідної людини, перед якою могла б розкрити душу, поділитись пережитим, вилити болі серця, свої і всіх нас, останніх борців, надіючись знайти щире зрозуміння.

Даремні були мої сподівання, я не врахувала, що нас розділяло десять років їхньої відсутности на батьківщині. За той час обставини підпільної боротьби змінились настільки, що наші представники на Заході вже не могли собі відобразити тих змін. Вони надалі думали категоріями німецької дійсности. З таким їхнім розумінням України, певна річ, мої розповіді видалися їм неймовірними. Вислухавши мене, еміграційні політики поставилися з недовір'ям до вістей, які принесла, і дуже злякались за своє життя. Довгий час вони до мене не навідувалися і не цікавились моєю долею. Тим часом у мене відновилася туберкульоза, яку набула в бункерах, і я, осамітнена, пролежала вісім місяців у санаторії. А мої земляки поскупили мені навіть кілька слів різдвяного чи великоднього привіту. «Якби ти знав, як много важить слово...» — гірко думала про них.

Я могла зрозуміти їхнє недовір'я до вістей, які їм принесла. Моя історія, така насичена подіями, не була типовою для пересічного підпільника. А все ж не могла зрозуміти ні оправдати їхньої цілковитої байдужости до людського горя. Я побачила, що наші представники поза батьківщиною вже й нездатні були серцем вчутися в нашу трагедію. Порізнені між собою, розчаровані, вони не цікавилися долями останніх повстанців, спійманих ворогом, або тих, що догоряли по бункерах. Хоч далеко від поля бою, вони жили в панічному страху перед большевицькою аґентурою, і цей страх паралізував їх, заважав логічно сприймати дійсність. Вони, репрезентанти нашої боротьби за кордоном, вірили тільки мертвим у Краю. Всі ті моральні вартості, які нас кріпили й помагали витривати, тут стали для них релятивними.

А вже найбільша іронія долі була у факті, що останні борці, яким судилось найдовше вистояти на постах, найбільше лих пережити, уважалися в середовищі політичної еміґрації людьми гіршої категорії за тих, що загинули давніше. Горе їм, останнім, вони бо залишились живими...

Покинута на власні сили, розчарована в тих, що заявлялись представниками нашої пролитої крови і нашої боротьби, я пройшла велику душевну кризу. Без найменшої моральної чи матеріяльної підтримки від своїх, почувалась, що втрачаю сенс буття. З гірким почуттям дійшла до висновку, що весь здобутий дорогою ціною капітал не становив тут жодної вартости. Іронія була ще й у тому, що чужинці оцінили його краще за наших знавців. «Значить, їхня машина не всіх перемелить», — зробили вони свій висновок.

Перетривала тільки завдяки тому, що в тих фатальних хвилинах мого життя мене сторожили тіні їх усіх — живих і мертвих — і не допустили до божевілля. На мене дивився вимучений Орлан, усміхався босоногий син, глядів скам'янілими очима Птах, і сотні інших живим і мертвим зором прошивали мою душу, вимагали данини... Щоб зберегти про них пам'ять, я мусіла вижити — без оглядду на те, чи невірні Томи повірили мені, чи ні. Те, що не повірили, було не тільки моєю, але і їхньою трагедією — вони вже не знали справжньої України.

У незавидній моїй ситуації, на вимріяній «волі», я збирала рештки сил, щоб зліпити докупи черепки мого розбитого життя. Не переставала вірити, що прийде час і скептики переконаються у достовірності моєї місії. Якщо людина має за собою правду, та правда додає їй сили та зміцнює віру. Так і в мене було — «віра спасла мене». А коли дуже дошкуляла самотність, я витягала з торби потріскані на росах і болотах чоботи, розгортала продірявлену молями квітчасту хустину... Тоді всі вони, мої друзі, сходилися до мене в гості, вносили в мою хату запах сосни з Карпат, солодкаво-терпкий аромат зілля з кременецької поляни... Я не дам вам пропасти безслідно, запевняла їх, і втомлену душу огортав спокій, яким нагороджує людину свідомість того, що вона виконала свій обов'язок.

«Заспокійся, моє серце, бачиш, як багато залишилось».

MARIA SAVCHYN: A THOUSAND ROADS (MEMOIRS)
(Summary)

The memoirs of Maria Savchyn span the time of the Second World War and a period of almost ten years afterwards. During this time, the author participated in the struggle of the Ukrainian armed liberation movement, known under the name of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) and directed by the UHVR. The memoirs consist of several chapters and can be divided chronologically and geographically as follows: school period, 1939 —1944, when the author was a high school student and simultaneously worked in the underground; period of activity in Poland, 1944 —1947, when she became an active member of the underground in the Zakerzon region, that is, Ukrainian territory in Poland; the Halychyna period, 1947 -1949, when she was in the underground or lived illegally in Halychyna; the Volyn period, 1949 -1953, when she was in the underground in Volyn and Polissia; and the period of incarceration, 1953 -1954, when she was in the KGB investigation prison, from where she went abroad.

During the school period, the author lived in her native village of Zadvirya, near Lviv, or in Lviv, where she attended school, and in 1943 -1944, in Peremyshl, where she completed high school. At that time, she belonged to the underground organization Yunatstvo OUN (OUN Youth), which was preparing young people for entry into the OUN. Before moving to Peremyshl, she served as liaison agent for the chief of the Krai SB (Security Service), Hryhoriy Pryshliak («Mikushka»). In her descriptions, the author mentions not only her personal experiences, but also the conditions in which she worked and the events taking place around her. The most important events of this time were: the Polish-German war; the Soviet occupation of Western Ukraine, followed by mass arrests, plundering taxation and execution of prisoners; the Soviet-German war, the proclamation and liquidation of the Ukrainian state in 1941 and the German policy of occupation.

After graduating from high school, the author entered the underground. During the movement of the front in 1944, she worked as a nurse and intelligence agent in the «Druzhynnyky»

UPA company and briefly served as liaison co-ordinator of the Peremyshl UPA Military Region, in late 1944, she was named director of the Mostyska district Ukrainian Red Cross, and later, of the Peremyshl megadistrict Ukrainian Red Cross. In the spring of 1945, she married Vasyl Halasa («Orlan»), OUN deputy leader of the Zakerzon krai. In the autumn of 1945, she went to Poland, to acquire a legal identity and maintain a liaison point with Western Europe. On December 15, 1946, she gave birth to a son, Zenon. In the spring of 1947, she experienced a great personal tragedy. While travelling with her son to meet her husband, she was caught in a police encirclement in Krakow. She escaped, but her son remained in the hands of the police.

In addition to recounting her personal life, the author describes her surroundings, various people, the UPA struggle against the Polish army and NKVD border troops, the forced resettlement of the Ukrainian population to the USSR, the UPA's collaboration with the Polish underground and other events occurring at this time. The most difficult period for the underground was the spring of 1947. The Polish government directed large police formations and a number of military divisions against the UPA. The Poles deported the remaining Ukrainian population to former German territories (the so-called «Visla» operation) and waged battle against the UPA. UPA units and underground activists were compelled to leave the Zakerzon region. In the autumn of 1947, the author and her husband and a group of soldiers made their way across the border to Halychyna.

By this time, the Ukrainian resistance in Halychyna had experienced enormous losses. There still remained a few small UPA units and some OUN armed underground members, who hid in underground bunkers and acted in great secrecy. The villages were subjected to strong NKVD pressure; they were impoverished and pillaged by Soviet officials and forced to pay heavy taxes. The author provides a clear picture of life there. She spent the winter of 1947 —1948 with her husband in the Carpathian Mountains, where they lived for some time in the underground bunker of Petro Fedun («P. Poltava»), the renowned underground publicist and political activist. In spring, they travelled to the Lviv area, where Gen. R. Shukhevych named V. Halasa OUN leader for North-Western Ukraine. Halasa went to Volyn and the author remained with forged documents in order to acquire a legal identity because she was pregnant again. With great difficulty, she settled in the village of Hranky-Kuty, Khodoriv raion. There, on October 18, 1948, her second son, Taras,

was born. In January 1949, she left her son with her family in order to be able to join her husband. However, in Lviv she fell into the hands of the KGB. The KGB knew who she was and proposed that she persuade her husband to leave the underground and co-operate with them. She pretended to agree to their proposal in order to rescue her son and warn her family. When the KGB let her go, she warned her family about the danger, left her son with her husband's relatives in the village of Olesyn, Koziv rajon, then joined her husband and told him about her arrest. They informed their superiors and the author obtained permission to remain underground with her husband.

In Volyn, the underground existed in even more difficult conditions than in Halychyna, but in 1948 its ranks were strengthened with new members and it remained active to the end of 1950. Its work was directed at education and propaganda and extending its influence to neighbouring eastern territories. With this aim in mind, the underground trained cadres, published underground literature, held discussions with the population, etc. Nevertheless, owing to KGB police action, its membership was shrinking and by 1951 it had ceased to operate in a number of districts.

As the wife of the Volyn head, the author was in the local underground for more than four years and she recreates its activities in her writings. She portrays a large cast of underground members, leading activists and ordinary soldiers, showing their lives and problems, heroic deaths and betrayals. She also describes many Ukrainian families, which, in spite of the mortal danger, generously supported the underground members and shared with them their hard-earned bread and other provisions.

During the summer of 1953, while V. Halasa and his wife were travelling along underground channels from the Rivne to the Khmelnytsky oblast, they fell into the hands of the KGB. The liaison people conducting them were KGB agents, who put sleeping powder into their food and when they fell asleep, handcuffed them and brought them to the post of the Khmelnytsky oblast KGB force, which was waiting for them in the woods. The arrested couple was transported to Kyiv, where they were held in solitary confinement. They were treated relatively well and attempts were made to «re-educate» them and convince them to co-operate. They were also blackmailed with threats regarding their son and their families. They were told that Ukraine was now free and was developing culturally and

economically and were even taken to visit some institutions in Kyiv and to Zaporizhzhia in order to see this development. During these trips, the KGB brought them together and sometimes even gave them an opportunity to talk privately. The KGB hoped to use Halasa first to catch the underground leader, Col. Vasyl Kuk («Koval») and then to infiltrate the UHVR Foreign Representation in Western Europe, in order to disinform it about underground activity and monitor its communications. When the KGB proposed that Halasa write the appropriate letters and the author serve as «courier», Halasa agreed. Between themselves they agreed that when the author reached her destination, she would immediately tell the whole truth. They considered it very important that the Ukrainian movement abroad be informed about the actual state of the underground and the KGB plans, in the autumn of 1954, with the help of KGB agents, the author made her way abroad and told the whole story.

The author composed her memoirs not long after this time, so her memory was still fresh. She writes in the first person, in a colourful, lively manner, with many dialogues. As she spent many years in the underground, in different regions and varying conditions, the memoirs give a broad picture of the underground struggle. The fact that she was the wife of a prominent underground activist and thus was informed on many matters adds depth to the subjects discussed. Historians will find most interesting the descriptions of underground activity in Volyn, because this final phase of the struggle is the least known. The memoirs recount many tense and tragic experiences, which sound as though they come from an adventure novel but were, in fact, the brutal reality.

An additional value of these memoirs is that they were written by a woman and reflect a woman's feelings and sufferings. The author writes frankly even about the most intimate matters. It is as though she lifts a secret curtain, behind which we see, by turns, scenes of great personal happiness and the darkest personal tragedy, joyous successes and painful failures, uplifting belief in victory and bleak disappointment at the failure to achieve it. In these memoirs, the reader will find a great deal of bitter truth about a woman's life in the underground and the difficulty of reconciling the role of a revolutionary with the life of a woman, wife and mother.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АК — Армія Крайова
б. — біля
БіБіСі — Брітіш Бродкестінґ Корпорейшн
БП ОУН — Бюро Проводу ОУН
ВЗ ОУН — Великий Збір ОУН
вид. — видання
вих. — виховник
вишк. — вишкільник
ВО — Воєнна Округа
ВП — Войско Польскє
ГВШ — Головний Військовий Штаб
ген. — генерал
ГК УПА — Головне Командування УПА
ГОСП — Головний Осередок Пропаґанди
ГС УГВР — Генеральний Секретаріят УГВР
див. — дивись
заст. — заступник
зв. — зв'язковий, (-а)
ЗП УГВР — Закордонне Представництво УГВР
ЗЧ ОУН — Закордонні Частини ОУН
інстр. — інструктор
к-р — командир
КҐБ — Комітєт Ґосударствєнной Безопасності
КП — Крайовий Провід, провідник
кущ. — кущевий
лейт. — лейтенант
м. — місто
май. — майор
МВД (МВС) — Міністєрство Внутрєнніх Дєл
МҐБ — Міністєрство Ґосударствєнной Безопасності
мін. — міністр
н-н — надрайон
надр. — надрайоновий
НКВД — Народний Комісаріят Внутрєнніх Дєл (стара назва МВД)
о. — отець

обл. — область
окр. — округа, окружний
ОУН — Організація Українських Націоналістів
охор. — охорона
пв — політвиховник
ПЗУЗ — Північно-Західні Українські Землі
підп. — підпільник, (-ця), підпільний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов. — повіт, повітовий
повст. — повстанець
полк. — полковник
пполк. — підполковник
прац. — працівник
през. — президент
пров. — провідник
проп. — пропаґандист
р. — ріка, річка
р-н — район
рай. — районовий
реф. — референт, (-ура)
с. — село
сан. — санітар, (-ка)
СБ — Служба Безпеки
секр. — секретар, (-ка)
сел. — селянин
серж. — сержант
сотен. — сотенний
СРСР, СССР — Союз Радянських Соціялістичних Республік
стр. — стрілець
США — Сполучені Штати Америки
ТВ УПА — Тактичний Відтинок УПА
УБ — Ужонд Безпєченьства
УВО — Українська Військова Організація
УГВР — Українська Головна Визвольна Рада
УПА — Українська Повстанська Армія
УРСР — Українська Радянська Соціялістична Республіка
УЧХ — Український Червоний Хрест
хор. — хорунжий
хут. — хутір, хутори
ЧА — Червона армія
чл. — член
чот. — чотовий

ПОКАЖЧИК

Аґєєв, лейт. КҐБ — 485-491, 498
«Адріян», повст. — 346, 353, 355-356, 358, 371
Академічна гімназія — 23-25
Аксманичі, с. Перемиського пов. — 56
«Андрій», зв. — 303, 361, 363-366, 369, 372-373
«Антон» — *див.* Сметана
Антонич Богдан Ігор — 38
«Арета», підп — 139
Армія Крайова (АК) — 89
«Аркас» — *див.* Савира Олександер
Аскольдова могила — 500
«Ат», окр. — 304, 313, 343, 388-395

Баб'як Ірина — 221, 225-226, 234
Баб'як Михайло («Чорнота»), підп. — 164, 221, 234
Баб'як Ольга («Уляна»), рай. УЧХ — 81, 83
«Байда», зв. на Кременеччині — 439, 445, 453, 455, 459 - 460
«Байда», зв. р-ну Сколе — 187-196, 200-201
Бандера Степан — 34, 36 - 37
Батіг Юрко («Хмара»), зв. через кордон — 161 —164
Бей Василь («Улас»), КП — 210-211, 355, 447-448, 471
Бенеш, президент — 106
Бережанщина — 250, 259
Березниця Вижня, с. Ліського пов. — 106
Березниця Нижня, с. Ліського пов. — 104
Берендьовичі, с. Перемиського пов. — 87, 124
Берестейська окр. (Берестя) — 301, 355
Берестечківський р-н — 317
Берія — 535
Берлін, м. — 557-558
Берьоза, май. КҐБ — 483-486
Бископичі, с. Сенкевичівського р-ну — 320-321, 329, 332
«Бистра» — *див.* Савицька Ірина
БіБіСі, радіопередачі — 324
Бібрка, м. Львівської обл. — 29, 70, 72
Білогорща, с. б. Львова — 350

Білорусь — 282, 382-383
Білоруська ССР — 301
Бірма, м. — 61
Бірчанський пов. — 65-66
Бірчанщина — 95
«Бір» — *див.* Шишканинець Василь
«Бір», чот. (Львівщина) — 209 - 210, 222
«Богдан», зв. — 289 - 290, 302 - 303
«Богдана» — *див.* Гайдукевич Леся
Боднаренко Марія («Оксана»), рай. УЧХ — 85
Болєславець, м. Вроцлавського воєвідства — 557
Боляновичі, с. Мостиського р - ну — 81
«Бор», кущ. — 171 -173, 205
«Борис», зв. — 320, 322-323, 327
Борохів, с. р-ну Теремно — 369, 365, 378
Бриґідки, тюрма у Львові — 198
Брилинці, с. Перемиського пов. — 91
Броди, м. Львівської обл. — 57, 553
«Бродич» — *див.* Гробельський Роман
«Будько», окр. Житомирщини — 312, 343, 355, 389
«Буйний», «Олександер», надр. — 295, 398, 402, 406 - 409, 414-418, 428-430
«Буква», стр. — 159, 172, 203, 209, 275
«Бурий», «Павук», зв. — 439 - 440, 443 - 445, 454 - 460, 462-464, 533
«Бурлака» — *див.* Щигельський Володимир
Буський р-н — 44
Бучина, с. Брідського р-ну — 455
Бюро інформації УГВР, журнал — 171, 185, 354

«**В**адим» — *див.* Пеців Ярослав
Ваня, прац. КҐБ — 557
«Варнак» — *див.* Гуляк Володимир
Варшава, м. — 93, 154, 554
Варшавський процес — 34, 65
Ватутін М. Ф., ген. — 495, 500
Винники, м. б. Львова — 315
Винників Наталка, чл. ОУН — 315
«Високий», зв. — 303 - 304
«Вишинський» — *див.* Гамівка Ярослав
«Вівчар» — *див.* Козак Микола
Вігор, р. — 159
Військо, с. Добромильського пов. — 55, 159

«Віктор», надр. — 355, 369, 373, 389, 433
Вінницька обл. — 356, 447
Вінниця, м. — 447
Вовк Ірина («Ярослава»), рай. УЧХ — 85
Волинська обл. — 214, 301, 304
Волинь — 9, 212, 222, 275, 287, 295, 302, 310, 314-319, 321, 344, 348, 351, 353, 369, 444
Волошин Ростислав («Горбенко»), чл. УГВР — 71
«Волянський» — *див.* Федун Петро
Вроцлав, м. — 556
«В'юн» — *див.* Галаса Василь

Гаї, с. б. Тернополя — 548 — 550
Гайдукевич Леся («Богдана»), сан. — 85, 124
Гайовська Любов («Рута»), окр. проп. — 210
Галаса Василь («В'юн», «Зенон», «Орлан»), пров. ПЗУЗ — 50-59, 67-69, 72, 77, 83-99, 102-122, 139-146, 151-158, 166-217, 239, 275-292, 300-316, 320-346, 349-358, 364-369, 373-400, 403-407, 415-428, 431-477, 503-507, 516-553
«Галина», Галя, підп. — 291
«Галина», жінка окр. «Нечая» — 197
«Галина» — *див.* Гук Марійка
Галичина — 303, 317-319, 350, 355, 372, 383, 440, 442
Галів Тимотей («Чорнобіль»), прац. СБ — 45
Гальо Михайло («Коник»), к-р, пполк. — 90
Гамівка Ярослав («Вишинський»), провокатор УБ — 85, 150-152
«Ганна», підп. на Луччині — 316, 339, 358 - 359
Ганя, (Ганна), з Дніпропетровська — 282 - 285, 303 - 304
«Ганя», підп. з с. Дермань — 437, 457 — 458
Гарабач Василь («Орач»), к-р боївки — 143, 155, 159
Гарабач Іван («Явір», «Старий»), СБ — 85, 150, 210, 216, 222, 249
Геленка, с. Козівського р-ну — 254-256
Генеральне Губернаторство — 37
Генеральний Секретаріят УГВР — 215, 306, 355, 362, 383, 444
Гірка - Полонка, с. Луцького р-ну — 316, 339, 341, 357, 377
Гітлер — 35, 37
Глиняни, м. Львівської обл. — 20, 37, 43
Гоза, о. — 87, 91, 95, 127
Головне Командування УПА — 318

Головний Осередок Пропаґанди (ГОСП) — 166, 172-174, 176-178, 191
Головний Провід (підп. боротьби) — 317, 319, 379
«Голос Америки», радіопередачі — 324-325, 508
Голояд Галина («Ярина»), окр. УЧХ — 84-85, 92, 95
Горбачевська Марія («Ксеня»), підп. — 93-94
«Горбенко» — *див.* Волошин Ростислав
Горинь, р. — 294, 301, 343, 390
«Горислав» — *див.* Ріпецький Модест
Городище, с. Волинської обл. — 371
Горохівський р-н, Волинської обл. — 320, 376
Гощанський р-н, Рівненської обл. — 281
Граб Степан, о. — 91, 125, 127
«Граб», стр. — 110, 113
Гранки, с. Ходорівського р-ну — 218, 222, 234-239, 243, 246, 250
«Григор» — *див.* Гук Мирослав
Гринів, о. канонік — 114
Грицай Дмитро («Перебийніс»), ген., шеф ГВШ — 71, 102-103
Гробельський Роман («Бродич»), сот. — 78, 106, 149
«Громенко» — *див.* Дуда Михайло
Грубешівщина — 385
Грушевець Григорій («Хома»), рай. — 386 - 388
Грушів, с. Немирівського р-ну — 554
Гук Богдан («Скала»), сан. УПА — 95
Гук Євген («Щипавка»), стр. — 95, 210, 449
Гук Марійка («Галина»), жінка «Григора» — 95
Гук Мирослав («Григор»), окр. — 85, 95, 146, 150, 210, 449
Гуляк Володимир («Варнак»), окр. — 84, 88, 95
Гурбенський бій — 348
Гурбенський ліс — 459
Гурби, с. Рівненської обл. — 348-349

Ґданськ, м. — 93
«Ґена», зв. — 125, 152
Ґенко — *див.* Савчин Євген
Ґестапо — 283
Ґнєзно, м. — 115
Ґоляш Степан («Мар»), надр. — 85, 149
Ґоть Ярослав, чл. ОУН — 39
Ґула Ганя — 122-124, 139

«Далекий» — *див.* Янішевський Степан
«Дальнич» — *див.* Федорів Петро
«Дарка», підп. — 174, 177, 186
Дашава, с. на Стрийщині — 207
«Дем'ян», надр. — 314, 316, 319, 339, 346, 356, 358-359, 361, 371
«Денис» — *див.* Еліяшевський Іван
Денько Микола, о. канонік — 128, 130
Дережненський р-н, Рівненської обл. — 390
Дермань, с. Здолбунівського р-ну — 318, 437, 458
Дідичі, с. Олицького р-ну — 420
Длябога Лінка — 115-116
Длябога Михайло — 115-116
Дмитренко Марія — *див.* Світлик Богдана
«Дмитро», зв. в Цуманському р-ні — 391, 395-397, 399
«Дмитро», підп. в Ковельщині — 385-386
«Дніпро», край на ПЗУЗ — 301
Дніпро, р. — 540
Дніпропетровськ, м. — 282-285, 303
Дністер, р. — 208
Добромильський пов. — 66, 80
Добромильщина — 53, 163, 219
Добрянський Лев (США) — 444
Довгошиї, хут. в Острожецькому р-ні — 308
«Доля» — *див.* Світлик Богдана
«Домка», підп. — 292-294
Донбас — 223-224, 226
Донцов Дмитро, теоретик, літературний критик — 40-41
«Дора» — *див.* Скірка Анна
«Дорош» — *див.* Дужий Петро
«Дорош», рай. — 320, 322-323, 327-328, 339
Дрогобицька окр. — 190
Дрогобич, м. — 170-171
Друкарня ім. Клима Савура — 353, 356
«Дубовий» — *див.* Литвинчук Іван
«Дуб», рай. — 416, 428-429
Дуда Михайло («Громенко»), сот. — 78, 149, 449 — 450
Дудко Микола («Соловій», «Осип»), реф. СБ — 50, 53, 56, 77
Дужий Петро («Дорош»), чл. КП — 71
«Дума», зв. — 292, 294
Дяків Осип (Горновий Осип), член ГС УГВР — 72, 163, 172, 175, 178, 181, 205, 211, 228, 252, 278, 354, 384

Еліяшевський Іван («Денис»), прац. СБ — 45, 59
«Еней» — *див.* Олійник Петро

«**Є**вген», бойовик — 191-197
Єлєня Гура, м. — 99, 102, 157, 258

Жерниця Вижня, с. Ліського пов. — 106
Жидачівські ліси, Львівської обл. — 208
Житомир, м. — 438
Житомирська обл. — 282, 289, 301, 303, 437-439
Житомирська окр. — 312, 343
Житомирщина — 289, 355, 471
Жіноча Недоля, журнал — 94
Жовква (Нестеров), м. — 553
Жуківщина, хут. у Клеванському р-ні — 407
Жуков, ген. КҐБ — 490

***З**а волю нації,* журнал — 290, 304, 346, 353
«Завзятий», заст. рай. — 380 - 381, 389
Задвір'я, с. Буського р-ну — 15, 20, 44, 73, 81 - 82, 266-267, 548
«Задума», зв. — 402, 405, 408-409, 416, 430
Закарпатська Україна — 280
Закарпаття — 286
Закерзоння — 9, 68, 71, 83-84, 88, 94, 108, 142, 151, 205, 221-222, 226, 261, 263, 385, 449
Закерзонський край — 84, 92
Закордонне Представництво УГВР (ЗП УГВР) — 112, 446, 449, 516, 535
Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН) — 112, 446, 516
«Залісний» — *див.* Ковальчук Панас
Запоріжжя, м. — 518 - 528
Зарицька Катерина («Монета»), КП УЧХ — 53, 177-178, 279
Зарицька Катруся, вишк. — 41
Західня Німеччина — 95, 102, 110, 544
Західня Европа (Захід) — 142, 149, 446, 449
Західня Україна — 23, 114, 186, 224, 229, 234, 242, 283, 354, 360, 411-412, 439, 452
За що бореться УПА, підп. вид. — 302
Заячківська Галина, чл. ОУН — 40
Збруч, р. — 250
Здолбунівський р-н — 239, 297, 299, 437, 457
«Зелений», сотен. — 500

Зеленюк Ольга, юначка ОУН — 25-27, 36
«Зенон» — *див.* Галаса Василь
«Зимний», надр. СБ — 168, 170 — 171
«Зіна», підп. — 402-406, 408, 416-418, 428-430
«Зінько», надр. — 310-312, 343, 390
«Зов», надр. — 169, 171
«Золотар» — *див.* Слюзар Дмитро
Золочів, м. Львівської обл. — 268
«Зорич» — *див.* Радейко Микола
«Зот-Бей» — *див.* Хасевич Ніл
«Зоя» — *див.* Химка Зена
«Зруб», військовий інстр. — 53

«**І**ван», зв. на Поліссі — 390 - 391, 395
Івано-Франківський р-н. — 384
«Ігор», повст. — 159, 172
«Інгул» — *див.* Стисло Дмитро
«Ірина» — *див.* Ровенчук Марія
«Ірка» — *див.* Павлик Володимир
«Іскра», повст. — 187 — 196

***Й**ого спадкоємці,* підп. вид. — 314

Кавула Ганна («Святослава»), підп. — 61, 66, 86, 91, 159, 204
Кавула Петро («Тарас»), надр. — 56, 66, 85 - 86, 91, 146, 155, 205
«Кадило», о. — *див.* Шевчук Василь
Казахстан — 72
Калинів, с. Самбірського р-ну — 226, 228, 233 — 234
Кам'янка, с. Сколівського р-ну — 191, 199-201
Кам'янка Бузька (Струмилова), м. — 33, 553
Капулівка, с. Запорізької обл. — 252
Карванський Дмитро («Орський») — 92
Карманська Ірина («Оля»), підп. — 123
Карпати — 9, 65, 172, 206
Карпатський рейд — 80
Карпин Олесь, підп. — 81
«Катерина», підп. — 316-319, 334, 339, 344-345, 358, 442
КҐБ — 505, 513, 529, 534, 554
Київ, м. — 264, 289, 315-316, 476, 487
Київська обл. — 301, 315
Ківерецький р-н — 362, 380, 389

Клеванський р-н — 295, 310, 396
Клеванський р-н, Рівненської обл. — 416-417, 426, 431
Клеванщина — 399
Клевань, м. — 418
Клименко, май. КҐБ — 483, 503-505
Клячківський Дмитро (Савур Клим), полк., к-р УПА — 214, 281, 287, 291-292, 318
«Кнопка», реф. СБ — 281, 287
Княжичі, с. Перемиського пов. — 53
Ковальчук Віра («Люба») — 406-407, 410-415, 420-425, 427-428, 434
Ковальчук Ліда, сестра Віри — 409-414
Ковальчук Олексій («Роман»), заст. надр. — 398, 406, 408-410, 414, 416, 423, 425-434
Ковальчук Панас («Залісний»), реф. СБ ПЗУЗ — 301, 350
Ковбаснюк Юхим («Лисенко»), рай. — 384
Ковельська окр. — 301, 355-356, 382
Ковельщина — 385 - 386
Козак Микола («Смок», «Вівчар»), КП ПЗУЗ — 214-215, 292, 301, 304, 315
Козакевич Ірина («Роксоляна»), зв. — 50, 53, 61, 81
Козакевич Наталка («Сіра»), окр. УЧХ — 29, 50, 53, 61, 65, 83, 85
Козова, м. — 251, 269-270
Козьоринська Анна («Перелка»), кущ. УЧХ — 102
Колгоспне рабство, підп. вид. — 451 - 452, 455, 464
Колківський р-н — 384
«Колодка», підп. — 390, 392-394, 396-399, 433
Колоніяльна політика большевиків на Україні, підп. вид. — 302
«Коник» — *див.* Гальо Михайло
Коновалець Євген — 34
«Конон», підп. — 346, 371
Конюша, с. Перемиського пов. — 85
Корецький, сел. з с. Бископичі — 320-321
Коритинський ліс — 307
Корманицький ліс — 87, 95, 108
Корманичі, с. Перемиського пов. — 53, 56, 66, 117, 121
«Корній», друкар — 358, 361, 372
Коровники, с. Перемиського пов. — 66
Коршів, с. Сколівського р-ну — 177, 186, 203
Костенко Ліна — 13, 559
Костопільський н-н — 281, 343

Костопільський р-н, Рівненської обл. — 276
Кот Людмила — 128
Котівський ліс у Піддубецькому р-ні — 280, 431-433
Котович Славко, чл. ОУН — 30
Коциловський Йосафат, єпископ — 114
Коцьолок Ярослав («Крилач»), хор., сотен. — 78, 91, 95, 97
Кравчук Роман («Максим»), чл. УГВР, чл. ГП ОУН — 450
Крайовий Провід ОУН — 44, 69
Краків, м. — 34, 113, 125
Красне, с. Буського р-ну — 271
Кременець, м. — 443, 445, 456, 551
Кременецький р-н — 439
Кременецькі гори — 439, 443
Кременеччина — 440 — 441, 444, 458, 464
Крижанівська Ярослава («Ярка»), УЧХ — 156
«Крилач» — *див.* Коцьолок Ярослав
Кришталь Дануся — 39
Крук Богдан («Мельодія»), Служба Здоров'я — 149
«Крук», зв. — 208
«Крук», стр. — 110
Крупа Микола — 154, 158
«Круча», рай. — 380-381, 390
«Ксеня» — *див.* Горбачевська Марія
Кук Василь (Коваль Василь, «Леміш»), полк., чл. ГС УГВР — 278, 306, 350, 354, 376, 394, 406, 442, 444-452, 455-456, 462-464, 471, 473, 514, 532-534
«Куля» — *див.* Чорній Яків
Куницький Богдан, чл. ОУН — 29
Куницький Роман, чл. ОУН — 29, 36
Кустин, с. Рівненської обл. — 296

Лаврів, с. Луцького р-ну — 344, 381
Лаврів Мирослав («Нечай»), окр. — 190-197, 204
«Ластівка» — *див.* Янківський Григорій
«Лебідь», зв. — 304, 307-309, 313
Лемеха Віра («Рогніда»), обл. УЧХ — 53, 83
Лемик Микола, чл. ОУН — 178
Лемківщина — 52, 78, 84-85, 88, 102-103, 149
«Лемко», зв. — 307-308, 351
Ленін — 347, 476, 493, 496, 551
Леся — *див.* Савчин Леся
«Летун» — *див.* Мандрика Іван
«Липа», друкар — 67

«Лисенко» — *див.* Ковбаснюк Юхим
Литва — 353, 382
Литвинчук Іван («Дубовий»), к-р УПА-Північ — 301, 306, 316-320, 336, 339-340, 346, 350, 356-357, 376, 442
Ліля з с. Пралківці — 149
Лімна, с. Перемиського пов. — 78
«Ліс», прац. СБ — 59
«Лісова» — *див.* Телятинська Анна
Літинський Мирон, чл. ОУН — 29, 36 — 37
Ліщини, с. Перемиського пов. — 65
Луцьк, м. — 315, 340, 357, 360
Луцька окр. — 301, 307, 376, 383
Луцький н-н — 314, 371
Луцький р-н — 306, 313-314, 316, 319, 336, 339, 346, 353
«Люба» — *див.* Ковальчук Віра
Любачівська окр. — 84-85
Любачівщина — 84
Люблін, м. — 65
«Лютий», повст. — 139
Львів, м. — 20, 24-25, 30, 35-38, 42-46, 70, 197, 223, 239, 246-249, 257-259, 264, 267, 350, 410-411, 548
Львівська обл. — 42, 83, 175, 384
Львівський край — 84, 209, 449
Львівські вісті, газета — 49
Львівщина — 9, 15, 205

Маґадан, м. (концлаґер) - 271
Маєвський Анатолій («Уліян»), окр. — 215, 292, 295-301, 303, 379, 406, 437-439, 442, 444-445, 456-460
Маївський Дмитро («Тарас»), чл. БП ОУН — 102 -103
Макаруха Михайло, д-р — 156
«Максим» — *див.* Кравчук Роман
Максимчук Настка — 197
Максимчук Степан — 197
«Мала», жінка «Буйного» — 402, 404 - 405, 407, 416, 430
«Мала», підп. в Луцькому р-ні — 314
«Малуша» — *див.* Мороз Ольга
Малюца, чл. ОУН — 65
Мандрика Іван («Летун»), окр. СБ — 83, 85, 88, 95
«Мар» — *див.* Ґоляш Степан
«Марійка» — *див.* Партикевич Надя
«Марта» — *див.* Філь Ярослава
Мартиновська Настя — 253, 270-271, 354

Марущак Михайло («Черник»), сотен. — 61, 63 - 65
Матвієйко Мирон («Мирон»), прац. СБ — 45, 59
«Матвій», рай. Здолбунів. р-ну — 437, 457
Матіївка, с. Рівненської обл. — 288
МВД — 186, 203, 234, 275, 335, 365, 389, 410, 418, 450, 457-458
МҐБ — 259, 261-262, 264, 284, 287, 289, 310, 357, 371, 377, 416, 447-449, 463, 467, 490
Медведівка, с. Рівненської обл. — 289
Медика, с. Мостиського р-ну — 87, 123
Межиріцький р-н — 288
«Мельодія» — *див.* Крук Богдан
Мельник Андрій — 34
Мельницький р-н, Волинської обл. — 385
«Микита», підп. — 400, 402-403, 405-406, 408-409
«Микола», надр. — 281, 286, 289-290, 323, 343
Миколаївські ліси, Львівської обл. — 208, 211, 234
«Мирон» — *див.* Матвієйко Мирон
«Мирон» — *див.* Пеців Ярослав
«Мирон» , к-р охорони ГОСП'у — 174
«Мирон», сотен. — 106, 149, 166, 173
«Мисливець», повст. — 437
«Михайло», надр, на Поліссі — 355
Мізерний Василь («Рен»), май., к-р ТВ УПА — 77, 80, 149
Мізоцький р-н — 303, 437, 460
Мінська обл. — 382
Моквин, с. Березненського р-ну — 324
Молдавія — 242
Молдовщина — 385
Молодий революціонер, журнал — 290, 453
«Монета» — *див.* Зарицька Катерина
Мороз Валентин — 480, 543
Мороз Ольга («Малуша»), зв. — 61, 64, 66, 80-81, 117, 154
«Мороз», «Кулеметник», зв. — 303, 438 - 439, 444
«Мороз», повст. — 187-196, 200-201
«Моряк» — *див.* Скасків Ярослав
Москва, м. — 88-89, 92, 264, 490, 544
Мостиська, м. — 70, 74
Мостиський пов. — 70, 80, 83
Мукачів, м. — 286
«Мушка» — *див.* Чорній Яків
Мюнхен, м. — 354

Нагірне, с. Самбірського р-ну — 220
Над Дніпром, опов. — 314
Наддніпрянщина — 355
«Надя», секр. в ГОСП'і — 174, 177-178, 203
«Назар», зв., чот. УПА — 303, 306-310, 312, 361, 363-367, 379, 408, 418, 433, 435-437
На смерть, не на життя, збірка опов. — 174
Настка — *див.* Максимчук Настка
Настя — *див.* Мартиновська Настя
«Настя», підп. в Рівненській обл. — 291 - 292
Наталка — *див.* Козакевич Наталка
«Наталка», зв. пров. «Федора» — 210, 218, 222, 228, 236
Націоналізм, автор Д. Донцов — 40-41
Наше відношення до російського народу, підп. вид. — 302
Немирів, м. Львівської обл. — 553
Несвіч, с. на Луччині — 320, 322, 327-328, 339
«Нечай» — *див.* Лаврів Мирослав
Нижанковичі, м. Перемиського пов. — 53, 61
Німеччина — 23, 34, 38, 59, 63, 66, 76, 80, 82, 180, 213, 275, 315, 327
Нісса, р. — 557
НКВД — 29, 34, 38, 59, 63, 66, 76, 80, 82, 180, 213, 275, 315, 327
Новосілки, с. Буського р-ну — 44, 47

«**О**деса», край на ПЗУЗ — 301
«Оксана» — *див.* Боднаренко Марія
«Оксана» — *див.* Фоя Людмила
«Олег», окр. — 155, 449
«Олекса», підп. — 385, 387
«Олександер» — *див.* «Буйний»
Олександрійський р-н — 292, 300
Олександрійщина — 294-295
Олесин, с. Козівського р-ну — 72, 250 - 253, 256, 270
«Олесь», зв. — 440, 443, 445, 454-455, 457, 459-460, 462-463, 533
Олика, м. Волинської обл. — 424, 426
Олицький р-н — 363, 366, 409, 420, 426, 431, 435
Олійник Петро («Еней»), к-р Південної ВО УПА — 319
Олійник, пполк. КҐБ, слідчий — 492-495, 541-542
«Оля» — *див.* Карманська Ірина
«Онишко» — див. Фітель

Опір, р. — 187
«Орач» — *див.* Гарабач Василь
Організація Українських Націоналістів (ОУН) — 27, 34-35, 38, 40-44, 66, 78, 89, 142, 171, 181, 278, 281, 302, 310-311, 315, 365, 506
Оржів, с. Рівненської обл. — 291
«Орлан» — *див.* Галаса Василь
«Орлик», зв. — 307, 309, 361, 363, 365-366
«Орський» — *див.* Карванський Дмитро
«Осип» — *див.* Дудко Микола
Остріг, м. Рівненської обл. — 303
Острізький р-н — 457
Острожецький р-н — 292, 304, 309, 312-313, 361, 363, 365
Осьвєнцім, концлаґер — 93
Охримович Василь — 446, 463, 545

Павленко, май. КҐБ — 547
Павлик Володимир («Ірка»), чл. штабу ВО — 64-65
Павловська Орися, вишк. Юнацтва ОУН — 41
Павлокома, с. Березівського пов. — 88
«Павук» — *див.* «Бурий»
«Павук», чл. штабу ВО — 64-65
Пакість, с. Мостиського р-ну — 70, 74
Папоротно, с. Перемиського пов. — 63
Партикевич Надя («Марійка»), рай. УЧХ — 166
Пелчинська, вул. — 261
«Перебийніс» — *див.* Грицай Дмитро
Перелесник М. — *див.* Фоя Людмила
«Перелка» — *див.* Козьоринська Анна
Перемиська Воєнна Округа — 65, 80
Перемиська земля — 159
Перемиська обл. — 52-53, 65-66, 69-71, 77, 84
Перемиська окр. — 65, 83-85, 88, 142, 154
Перемиський н-н — 78, 85, 87
Перемиський пов. — 66, 80
Перемишль, м. — 49-50, 80, 93, 103, 114, 122, 159, 204
Перемищина — 42, 50, 52-53, 66, 84-85, 102, 146, 150
Петлюра (Симон) — 297
Петченко, май. КҐБ — 507, 530, 553-558
Пеців Ярослав («Мирон», «Вадим»), проп. — 85, 87, 106, 118
Пєрацький, мін. — 65
Пикуличі, с. Перемиського пов. — 138
Пилипчук Богданка — 39

Північно-Західні Українські Землі (ПЗУЗ) — 212-215, 287, 291-292, 296, 301-303, 310-311, 318, 324, 350-351, 355-356, 362, 366, 372, 442, 448, 452
Півче, с. Мізоцького р-ну — 437, 458
Піддубці, с. на Луччині — 361
Підляшшя — 84
«Пімста», стр. — 108, 110
Пітушків, с. Острожецького р-ну — 292
Піяне, с. Острожецького р-ну — 361
Піянський ліс Острожецького р-ну — 312-313, 361, 369
Плоске, с. на Рівненщині — 403
Плужнянський р-н — 438
Повстанська торба, опов. — 314
Подільський край — 211, 355
Полісся — 9, 212, 275, 281, 301, 303, 324, 344, 353, 355, 380
Поліщук, сел. — 369, 372
Полонка, р. — 358
Полонка, с. Луцького р-ну — 356
Полтава Петро — *див.* Федун Петро
Полтавщина — 67
Полька, сестра Василя Галаси — 251 - 253
Польська Народна Республіка (ПНР) — 84
Польща — 9, 20, 70, 83-84, 88-89, 92, 124, 154, 554
Полюхів, с. Глинянського р-ну — 222
«Потап» — *див.* Цап'як Василь
Почаїв, м. Тернопільської обл. — 453
Почаївський р-н — 445
Правда України, газета — 545
Пралківці, с. Перемиського пов. — 147, 149
Прип'ять, р. — 281
Пришляк Гриць («Мікушка»), край. реф. СБ — 44-45, 47-50, 53, 59
«Пріся», підп. — 361 - 362
«Просвіта», т-во — 21, 39
«Професор» — *див.* «Уманець»
Психотехнічний інститут — 44, 48-49
«Птах» — *див.* Сорока Мирослав
Птічкін, май. КҐБ, слідчий — 483, 502, 507, 516-517, 520-525
Пустомити, с. Тучинського р-ну — 272-273
Пушкін Олександер — 57

Радейко Микола («Зорич»), надр. — 85, 88
Радимно, м. Ярославського пов. — 145
Радохівка, с. Клеванського р-ну — 406, 408, 415, 423
Радянська Україна — 23
Радянський Союз — 88, 180
Райхскомісаріят Україна — 38
Рапота, слідчий КГБ — 507 - 508
«Рен» — *див.* Мізерний Василь
Риботичі, с. Перемиського пов. — 61
Рівненська обл. — 214, 281-282, 289, 2916 296, 301, 394, 460, 473
Рівненська окр.:
Південна — 296, 301
Північна — 286, 301, 343
Рівненський р-н — 295, 303
Рівненщина — 292, 303, 318, 323, 403, 445
Рівне, м. — 287-288, 300, 389, 407
Рідна Школа, жіноча гімназія — 28
Рікані Великі, с. Луцького р-ну — 358, 365
Рікані Малі, с. Луцького р-ну — 314, 371
Ріпецький Модест («Горислав»), надр. реф. СБ — 149
«Ріта», підп. — 356
Робітницький Володимир, КП ПЗУЗ — 291
Ровенчук Марія («Ірина»), окр. УЧХ — 53
«Рогніда» — *див.* Лемеха Віра
«Роксоляна» — *див.* Козакевич Ірина
«Рома» — *див.* Телятинська Анна
«Роман» — *див.* Ковальчук Олексій
«Роман», сотен. УПА — 343, 346 - 347, 444
Руденко Микола — 542
Руська, вул., Львів — 36-37
«Рута» — *див.* Гайовська Любов
Ряшів, м. — 52, 114, 133

Сабуров, начальник обл. МВД — 170-171
Савира Олександер («Ярош», «Аркас»), окр. — 301, 348, 376, 383
Савицька Ірина («Бистра»), пров. в Юнацтві — 40, 42, 111-113
Савка, сел. с. Ставок — 387
«Савка», зв. — 307-308, 363, 365-366
Савур Клим — *див.* Клячківський Дмитро
Савчин Євген (Ґенко) — 42 — 43

Савчин Леся, сестра «Марічки» — 198, 238 - 239, 247, 259
Савчин Стефа, сестра «Марічки» — 198, 247, 268, 271
«Сайгор», окр. СБ — 205
Самбір, м. — 218-221, 224-226, 234, 318
Самбірський р-н — 164
Самбірщина — 166, 221-223, 243
«Самуїл», підп. — 369, 375, 390
Саша, прац. КҐБ — 554, 556-557
Свєрчевський, ген. — 118
«Свідки Єгови», релігійна секта — 376, 388
Світлик Богдана (Дмитренко Марія, «Доля») — 174 — 176, 178, 203, 205
«Святослава» — *див.* Кавула Ганна
Селиська, с. Мостиського р-ну — 70
Сементук Василь («Ярий»), окр. — 301, 355-356, 382-383, 385
Сеник Льоня, чл. ОУН — 29
Сенів Михайло, о. — 21-23, 29
Сенів Славко, чл. ОУН — 21, 29
Сенкевичівський р-н — 317, 320-321, 329, 339
Сибір — 30, 80, 186, 193, 225, 243, 281, 291, 299, 377, 381, 385, 398, 404, 437
Сидор Василь («Шелест»), полк., к-р УПА-Захід — 65, 95
Сидор Надя — 95
«Симон», зв. — 320, 322, 327
Симоненко Василь — 32, 91, 115, 159, 226, 341
Синевідсько (Вижне і Нижнє), с. — 172
«Сіра» — *див.* Козакевич Наталка
«Сіра» — *див.* Стецько Нуся
«Сірий», надр. — 437
«Сірко», підп. — 398, 403, 406, 408, 418, 433, 435
«Січ», т-во — 38
«Січак», зв. — 295
«Скала» — *див.* Гук Богдан
Скасків Ярослав («Моряк»), пров. Юнацтва ОУН — 42
Скільський р-н — 172
Скірка Анна («Дора»), сан. — 104
«Скоб», провокатор КҐБ — 448, 456 - 457, 459 - 474, 534
Сколе, м. — 201
«Славко», заст. окр. — 171 —172
«Славко», повст. — 191 -197
«Славко», радіотехнік — 437

Слон, заст. мін. ҐБ — 495-496, 509-513, 535, 537-540
Служба Безпеки (СБ) — 44, 59, 117, 214, 222, 281, 296, 301, 371, 402, 449
Слюзар Дмитро («Золотар»), КП Львівського краю — 83
Сметана («Антон»), рай. — 316-317, 356-359
«Смок» — *див.* Козак Микола
Совпа Велика, с. Межиріцького р-ну — 289
Совпа Мала, с. Межиріцького р-ну — 289
Совпенський ліс — 323, 389
Сокаль, м. — 66
Сокальщина — 281
«Сокіл», зв. через кордон — 156, 159-161, 163
«Соловей», легіон — 81
«Соловій» — *див.* Дудко Микола
Сопітник, с. Перемиського пов. — 63
Сорока Мирослав («Птах»), зв. — 80, 83, 87, 97, 102, 108, 111, 139, 143, 146-148, 159, 172, 203, 209, 239, 273-277, 286, 288-289
«Софія» — *див.* Станько Стефанія
Ставище, м. Київської обл. — 315
Ставки, залізн. полустанок на Рівненщині — 417
Ставок, с. Турійського р-ну — 385
Сталін — 453, 496, 513
Станиславівська обл. — 65
Станиславівщина — 61
Станіславчик, с. Перемиського пов. — 97
Станько Омелян («Цяпка»), вих. УПА — 87
Станько Стефанія («Софія»), рай. УЧХ — 66, 80, 85, 95
«Старий» — *див.* Гарабач Іван
Старка Богдан, чл. ОУН — 29
Старка Люба — 29, 36
Старух Ярослав («Стяг») КП — 84, 87, 93, 102, 104, 142-143, 151-153
«Стах», сотен. — 78, 106
Стахів Ірина — 95
Стахів Марійка — 95
Стебельський Степан («Хрін»), сотен. — 78, 87, 107 149, 166-167, 173
«Степ», зв. в с. Аксманичі — 56
«Степан», підп. — 437, 444, 460
«Степова», підп. — 61, 67 - 68, 107
«Степовий», господ. — 146, 155
Стефа — *див.* Савчин Стефа

Стецько Нуся («Сіра»), пров. в Юнацтві — 27 — 28, 34, 37
Стецько Ярослав, прем'єр — 35 - 37
Стир, р. — 313, 320, 361-362, 384
Стисло Дмитро («Інгул»), рай. — 164-165
Стисло Ірина, жінка «Інгула» — 149
Стрий, м. — 218
Стрий, р. — 167, 173, 207
Стрийщина — 206
Строкач Тимофій, мін. ҐБ — 477-478, 502-503
«Стяг» — *див.* Старух Ярослав
Сухівці, с. Олицького р-ну — 363, 418
Східня Німеччина — 556
Східня Україна — 315 - 316
Сян, р. — 143

«**Т**арас» — *див.* Маївський Дмитро
«Тарас», зв. в Олександрійському р-ні — 292
«Тарас», надр. — *див.* Кавула Петро
«Тарас», підп. в Мізоцькому р-ні — 437
«Тарас», повст. в Самбірщині — 170
«Тарас», рай., чл. УГВР — 361 - 362, 460
Телятинська Анна («Лісова», «Рома»), рай. УЧХ — 76, 85, 92
Тернопіль, м. — 269
Тернопільська окр. — 449
Тершаковець Зенон («Федір»), КП — 208 - 209, 211, 236, 279
«Тиміш», підп. — 320-321, 329, 336, 339
Тимочко Ірина («Христя»), надр. УЧХ — 53, 61, 65, 85, 104, 149, 158
Тисова, с. Перемиського пов. — 66 — 68, 77 — 78, 226 — 227
Тичина Павло — 201
Торговельна школа — 40
Трійця, с. Перемиського пов. — 61, 86, 93
Тростянецький р-н — 390
«Тур» — *див.* Шухевич Роман
Турійський р-н, Волинської обл. — 385
Турницький бір, ліс — 61, 86, 93
Тучин, м. — 272
Тучинський р-н — 276
Тучинські хутори — 281

«**У**беспечальня Спулечна» — 101
УГВР - 69, 71, 84, 88-89, 119, 180-181, 215, 292, 311, 362-363, 444, 506
Узбекистан — 107
Україна — 19, 24, 38, 94, 119, 248, 250, 260, 284, 287, 350, 354-355, 439, 446, 449, 558
Українка Леся — 42, 250
Українська Військова Організація (УВО) — 26, 171
Українська Повстанська Армія (УПА) — 61, 65-69, 84-88, 106, 124-125, 142, 146, 149, 180, 212-214, 272-273, 275, 287, 302-304, 359, 380, 385, 391, 398, 404, 443-444, 506
УПА-Захід — 65, 69, 78
УПА-Північ — 214, 318
Українське Державне Правління — 36
Український Перець, журнал — 72, 74 - 76
Український Червоний Хрест (УЧХ) — 50, 53, 65, 76, 80, 83, 85, 92
Українсько — польські взаємини, підп. вид. — 89
«Улас» — *див.* Бей Василь
«Уліян» — *див.* Маєвський Анатолій
«Уляна» — *див.* Баб'як Ольга
«Уляна», рай. УЧХ — 85
«Уманець», «Професор» — 66, 121, 155 - 157
УРСР — 84, 88, 93
Уряд Безпеки (УБ) — 100, 117, 127-128, 263

«**Ф**едір» — *див.* Тершаковець Зенон
Федорів Петро («Дальнич»), чл. КП — 93
Федун Петро (Петро Полтава, «Волянський»), чл. УГВР, ГП ОУН — 163, 172-187, 203, 205, 211, 264-265, 278, 354, 444, 450
Філь Ярослава («Марта»), підп. — 166
Фітель («Онишко»), пов. пров. — 70, 74-76
Фоя Людмила (М. Перелесник, «Оксана»), підп. — 309, 313-316, 363, 389
Фрост Роберт, поет — 207

Хасевич Ніл («Зот-Бей»), мистець — 343, 351 - 353, 379, 383, 418, 508
«Херсонець», прац. в ГОСП'і — 174, 176, 178
Химка Зена, УЧХ, зв. — 53-55, 61-63, 65, 78-81, 154, 158, 258-261, 266

«Хмара» — *див.* Батіг Юрко
«Хмара», підп. — 398, 408, 433, 435
Хмельницька обл. — 355, 447-448, 456-457, 459, 461, 464, 473
Хмельницький (Проскурів), м. — 473-474
Ходорів, м. — 177-178, 238, 249, 257, 279
Ходорівський р-н — 218
Ходорівщина — 234
Холмська окр. — 84
Холмщина — 84
Хома Славко («Чабан»), підп. — 30, 81
«Хома» — *див.* Грушевець Григорій
«Хома», сотен. — 65, 68, 78
Хорлупи, с. Олицького р-ну — 425 - 426
«Христя» — *див.* Тимочко Ірина
«Хрін» — *див.* Стебельський Степан
Хто такі бандерівці, підп. вид. — 180, 203
Хуст, м. — 286

Цап'як Василь («Потап»), надр. СБ — 85, 151
Центральна Рада — 532
«Циган», прац. СБ — 59
Цуманський ліс (ліси) — 391, 399, 433
Цуманський р-н — 391
Цумань, м. Волинської обл. — 391, 433
Цурковський Ярослав — 48-49
«Цяпка» — *див.* Станько Омелян

«**Ч**абан» — *див.* Хома Славко
Червона армія (ЧА) — 24, 33, 59, 61, 67, 180, 212, 281, 353-354
«Червона мітла» — 80
«Черемош», повст. — 67 — 68
Черешньовський Михайло, скульптор — 99
«Черник» — *див.* Марущак Михайло
Черниця, с. Миколаївського р-ну — 208
Чехо-Словаччина — 106, 124
Чи большевики ведуть до комунізму, підп. вид. — 302
«Чмелик», підп. — 276, 281, 289
Чорний ліс, Івано-Франківської обл. — 61, 65
«Чорний», зв. у Цуманському р-ні - 391, 395, 397, 399
«Чорний», підп. у Здолбунівському р-ні — 437, 439

«Чорний», сотен. — 78
Чорній Яків («Куля», «Мушка»), к-р ВО — 63 - 65, 68-69, 72, 77
«Чорнобіль» — *див.* Галів Тимотей
«Чорнота» — *див.* Баб'як Михайло
«Чорнота», зв. у Скільському р-ні — 187-196, 200-201
Чортків, м. — 449
«Чумак», підп. — 437, 444-445, 454, 456, 460, 462-465, 471, 499, 533
Чупринка Тарас — *див.* Шухевич Роман

Шанковський Лев, проф. — 49
Шевчук Василь, (о. «Кадило») — 113, 153
«Шелест» — *див.* Сидор Василь
Шишканинець Василь («Бір»), сотен. — 78, 149
Шклінь, с. Сенкевичівського р-ну — 329, 331
«Шлюсар», окр. — 286-287, 289-292, 301-302, 323, 343
Шнирів, с. Брідського р-ну — 183
Шпаків, с. на Рівненщині — 403
Шумський р-н — 327, 443, 448, 456
Шухевич Роман (Тарас Чупринка, «Тур»), ген., ГК УПА — 81, 111, 119, 175, 205, 209, 211-212, 215, 278, 306, 350, 354, 450

Щигельський Володимир («Бурлака»), сотен. — 78, 87, 90, 95, 97, 149, 153
«Щипавка» — *див.* Гук Євген
«Щур», повст. — 146 - 147

Юнацтво ОУН — 26-28, 34-36, 40-44
Юні друзі, журнал — 314
Юрчак Марійка, підп. — 71

«**Я**вір» — *див.* Гарабач Іван
Яксманичі, с. Мостиського р-ну — 123
Ямна Горішня, с. Перемиського пов. — 62-63
Ямна Долішня, с. Пєремиського пов. — 61
Янішевський Степан («Далекий»), реф. СБ на ПЗУЗ — 212, 214-216, 273, 292, 301, 306, 310-311
Янківський Григорій («Ластівка»), сотен. — 78, 87, 90-91, 95
Янківські, переселенці у Калинові — 226

«Ярий» — *див.* Сементук Василь
«Ярина» — *див.* Голояд Галина
«Ярка» — див. Крижанівська Ярослава
Ярослав, м. — 555
«Ярослава» — *див.* Вовк Ірина
Ярославський пов. — 66
Ярославщина — 52, 84, 145
«Ярош» — *див.* Савира Олександер

Зміст

Від редакції 9
From the Editors 11

ВІД АВТОРА 13
МОЇ РАННІ РОКИ 15
ПРИХІД БОЛЬШЕВИКІВ 24
НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ 32
ПЕРЕХІД ДО ПІДПІЛЛЯ 50
В УПА 61
У ЖІНОЧІЙ РЕФЕРЕНТУРІ УЧХ 80
СЕРЕД ПОЛЯКІВ 99
ТРІЮМФ ЖИТТЯ 111
КРАКІВСЬКИЙ КОТЕЛ 127
ВОГНЕМ І ТЕРОРОМ 142
ПЕРЕХІД В УКРАЇНУ 159
У ГОЛОВНОМУ ОСЕРЕДКУ ПРОПАҐАНДИ 174
ЗИМУВАННЯ В КАРПАТАХ 187
ДОРОГА У ЛЬВІВЩИНУ 203
В ГУЩІ НАРОДУ 218
ПРОВОКАЦІЇ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ 233
МОЄ ОСТАННЄ ПРИСТАНОВИЩЕ 246
ПОЦІЛУНОК І ЗРАДА 257
ПОВОРОТ У ПІДПІЛЛЯ 272
ЗАГИБЕЛЬ ПТАХА 286
ЛІТО НА РІВНЕНЩИНІ 296

ЗНАЙОМСТВО З КОМАНДИРОМ ДУБОВИМ 314
НА ПЕРЕЛОМІ СТОРІЧЧЯ 326
У ЛУЦЬКОМУ РАЙОНІ 341
ЗИМУВАННЯ У КРИЇВЦІ ВІКТОРА 361
НА ПОЛІССІ 380
СВЯТО УПА 391
НАСТУПАЄ ЗИМА НА П'ЯТИ 400
З ТОГО СВІТУ 420
У ДОРОЗІ НА ПІВДЕНЬ 435
РІК 1953-ІЙ 453
ВІЧ-НА-ВІЧ З ДОЛЕЮ 465
У КИЇВСЬКІЙ СЛІДЧІЙ ТЮРМІ 480
ПОБАЧЕННЯ 502
НА ПОРОЗІ НЕВІДОМОГО 516
КРУТИЙ ПОВОРОТ 535
ДОРОГА В МИНУЛЕ І МАЙБУТНЄ 547

Summary 561

Список скорочень 565
Покажчик 567
Зміст 590
Список ілюстрацій 591

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Марія Савчин «Марічка». Фото 1955 р. ... 7
Петро Савчин, батько «Марічки». Фото зі заслання ... 17
Анастазія Савчин, мати «Марічки». Фото зі заслання ... 17
о. Михайло Сенів, парох у с. Задвір'я ... 21
Нуся Стецько («Сіра») ... 27
Богдана Пилипчук ... 39
Орися Павловська ... 41
Гриць Пришляк («Мікушка»). Фото зі заслання ... 44
Зліва «Марічка» з Наталкою Козакевич («Сірою»), 1943 р. ... 51
Василь Галаса («Зенон», «Орлан»), 1942 р ... 52
Зена Смачило, Осип Дяків, Василь Галаса. Зима 1943 р ... 72
Зена Химка («Зоя») ... 78
Пам'ятка зі Свята Зброї у Перемищині 1945 р ... 96
Сотенний хор. Володимир Щигельський («Бурлака»), 1946 р. 97
Мирослав Сорока («Птах») ... 98
«Марічка» вітається з «Орланом». Весна 1946 р ... 103
Сотник Степан Стебельський («Хрін») ... 107
Михайло і Лінка Длябоги ... 116
«Марічка» і «Орлан» з їхнім сином Зенчиком, 1947 р ... 121
Ірина Тимочко («Христя»). Фото 1965 р. ... 148
Ярослава Крижанівська («Ярка»). Фото з 1943 р ... 156
Дмитро Стисло («Інгул») ... 164
Постій у Карпатах, осінь 1947 р. ... 169
Петро Федун («Петро Полтава») ... 182
Ген. Роман Шухевич («Тарас Чупринка») ... 211
Панас Ковальчук («Залісний») ... 302
Іван Литвинчук («Дубовий») ... 317
Ніл Хасевич («Зот-Бей») ... 351
Ніл Хасевич. 31. 12. 49. Дереворит ... 352
Настя Сута з сином «Марічки» Петрусем ... 355
Справа сидить Сементук Василь («Ярий») ... 382
Олександер Савира («Ярош») ... 384
Григорій Грушевець («Хома») ... 387
Олексій Ковальчук («Роман») ... 409
Родина «Марічки». Фото зі заслання, 1955 р ... 482
Леся, сестра «Марічки». Фото з 1956 р ... 482
Ніл Хасевич. 18. 9. 49. Дереворит. Колгоспна серія ... 518
Петрусь, син «Марічки» й «Орлана» ... 550

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Літопис УПА – це серійне книжкове видання Його завдання – опублікувати, з дотриманням джерельної точности, документи й матеріяли до історії УПА, а також стимулювати й видавати праці про діяльність УПА та історію України того періоду взагалі. Кожний том або група томів Літопису присвячені окремим темам і мають назву. Частина томів охоплює історію УПА за певний період на більших територіях, як, наприклад, на Волині, в Галичині, на українських землях під Польщею тощо Кожна з цих територій може мати два-три, а то й більше томів. Додаткова серія книжок буде присвячена загальним темам, або збірникам спогадів, праць, або може бути книжкою одного автора на якусь тему. Збірники появляються не періодично, а в залежності від підготовки й опрацювання наступного тому. Нумерація книжок Літопису може йти інакше, ніж за оголошеним територіяльним планом чи хронологією подій. Документи передруковуються з дотриманням джерельної точности, зі збереженням загальної форми оригіналу. Конечні виправлення чи відтворення пошкоджених місць відзначаються квадратними дужками або – де потрібно – пояснені в примітках. Так само відзначаються додані редакцією слова, пояснення чи заголовки в тексті. Інші підпільні матеріяли – мемуари, меморандуми, публіцистика тощо – передруковуються без пропусків, проте мовні й правописні виправлення детально не відзначуються, хіба в особливих випадках. Як правило, передруки беруться з оригіналів, але при відсутності оригіналу до уваги береться найвірогідніша копія чи передрук. В усіх випадках точно подається джерело, а у випадку передрукованих архівних матеріалів – теж місце збереження даного матеріялу. Кожний том має довідник осіб та місцевостей і словник неясних слів, скорочень та маловживаних чи незрозумілих слів.

LITOPYS UPA –
CHRONICLE OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY

Litopys UPA is the series of books, produced with the aim of publishing source documents and materials relating to the history of the UPA, as well as stimulating and publishing works about the activities of the UPA and, in a more general way, the history of Ukraine of that period. Each volume or group of volumes of Litopys UPA is devoted to a specific theme and has a separate title. Some of the volumes deal with the history of the UPA in a given period of time or in a given region – for example, in Volyn', in Halychyna, in the regions of Ukraine held by Poland and so on. Two, three, or even more volumes may be devoted to general themes, to collections of memories, or to single books by individual authors dealing with particular questions. The appearance of Litopys UPA is not periodic, and depends on the pace at which successive volumes are compiled and prepared for print. The volumes may appear in an order other that indicated above, based on a territorial and chronological principle. In reprinting documents, we adhere strictly to their sources and preserve the general form, language and orthography of the originals. Places in the text where corrections have had to be made, or where the original documents have been damaged or had to be reconstituted, are designated with square brackets, or, if necessary, provided with explanatory footnotes. Words, explanations, or titles inside the texts that have been added by the editors are indicated in a similar manner. Other underground materials – memories, memoranda, works of publicists and the like – are also reprinted without ornmissions, but only in exceptional cases are linguistic and orthographic corrections indicated. Reprints are based on original texts. In cases where the original text is not available, the reprint is based on the most reliable copy of reprint. The sources of all materials used are clearly indicated and in the case of reprinted archival material, their present locations are also given. Each volume is provided with an index of names of persons and places and a glossary listing names that may not be clear, abbreviations and rarely-used or incomprehensible words.

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

Серійне книжкове видання документів,
матеріялів і наукових праць до історії
Української Повстанської Армії

Досі появилися такі томи Літопису УПА основної серії:

Том 1. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга перша: Початки УПА; документи і матеріяли. Книга містить політичні й організаційні документи та матеріяли до історії УПА на Волині та Поліссі. Третє, виправлене видання, 1989 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 2. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга друга. Книга містить підпільні документи і матеріяли про бойові дії УПА на Волині й Поліссі. Друге, виправлене видання, 1985 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 3-4. Чорний ліс: видання команди Станиславівського тактичного відтинка УПА, 1947 – 1950 роки. Книга перша і друга. Книги містять меморіяли, біографічні нариси й документи про дії відділів УПА Станиславівського ТВ УПА. Частина матеріялів – оповідання, новели й вірші.

Том 3, книга перша: 1947 – 1948. Друге, виправлене видання, 1987 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 4, книга друга: 1948 – 1950 (продовження). Друге, виправлене видання, 1989 р., 288 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 5. Волинь і Полісся: німецька окупація; книга третя: спомини учасників. Книга містить спогади, рецензії і додаткові підпільні матеріяли про дії УПА. Між мемуарами – повідомлення про договір про ненапад між ГК УПА й угорською армією. 1983 р., 312 стор., мапи, ілюстрації.

Том 6. УПА в світлі німецьких документів, 1942-1945; книга перша: 1942 – липень 1944. Книга містить аналізи, меморандуми, повідомлення, звіти, а також переклади українських документів для центральних політичних, військових і поліційних установ. 1983 р., 256 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 7. УПА в світлі німецьких документів; 1942-1945; книга друга: Серпень 1944-1945 (продовження шостого тому). 1983 р., 272 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 8. Українська Головна Визвольна Рада; документи, офіційні публікації, матеріяли; книга перша: 1944-1945. Книга містить основні документи Першого Великого Збору УГВР, передрук органу Президії УГВР *Вісник* (ч. 4 (7), серпень 1945) і статті та матеріяли з 1944-45 рр., які стосуються цілости визвольного руху. 1980р., 320 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 9. Українська Головна Визвольна Рада; книга друга: 1946-1948. Книга містить видання УГВР *Самостійність* і *Бюро інформацій УГВР* та інші матеріяли. 1982 р., 520 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи, схеми.

Том 10. Українська Головна Визвольна Рада; книга третя: 1949-1952. Збірник містить документи, офіційні повідомлення, публікації й матеріяли УГВР в Україні, між ними *Бюро інформацій УГВР,* вип. 4-6 і 9. 1984 р., 424 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 11. Тернопільщина: список впавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 до 31 грудня 1948 року. Це підпільне видання містить біографії 725 осіб, які загинули на території Тернопільської округи. Крім того, подає нові дані про смерть близько 100 невідомих повстанців, які загинули на території округи. 1985 р., XXXII – 248 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 12. Третя подільська воєнна округа У ПА («Лисоня»): містить видані командою воєнної округи короткі описи боїв відділів УПА – «Лисоня» від листопада 1943 до серпня 1945 року, збірник підпільних пісень *Повстанський стяг* – виданий з приводу п'ятиріччя УПА, в 1947 році, – та інші документи й матеріяли групи УПА «Лисоня». 1989 р., 352 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 13. Перемищина — Перемиський курінь; книга перша: Денник відділу «Бурлаки» (Володимира Щигельського) – містить денник цього відділу («Ударники»-4, 94а) за час від жовтня 1946 до 24 жовтня 1947 року, ведений бунчужним «Буркуном», з епілогом Богдана Гука («Скали»). Книга має також різні документи сотні – списки вояків, господарські документи тощо. 1986 р., 370 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 14. Перемищина – Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи – містить денники сотенного «Крилача» (Ярослава Коцьолка) з 1944 і 1947 років, продовжувані по його смерті сотенним «Бурлакою» (Володимиром Щигельським), денник сотні «Крилача» (ведений бунчужним «Орестом») і документи обох сотень. 1987 р., 262 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 15. Костянтин Гіммельрайх: Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід»; спогади. Автор – киянин – оповідає про свої переживання від вибуху війни 1941 року до «звільнення» з УПА і рейду на Захід в 1945 році: мобілізація до ЧА, німецький полон, окупований Київ, участь у підпіллі ОУНм, к-р вд. УПА (ОУНм) в Карпатах, старшинська школа УПА, мандри по Поділлі й к-р вд. особливого призначення «УПА-Схід». 1987 р., 266 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 16. Підпільні журнали закерзонської України, 1945-1947. Збірник містить передруки таких підпільних журналів: *Тижневі вісті, Лісовик, Інформативні вісті, Інформатор* і *Перемога*. Всі числа цих журналів супроводяться англомовним резюме. Збірник має статтю про історію підпільної видавничої діяльності на Закерзонні та Акт оскарження О. Лебедович. 1987 р., 608 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 17. Англомовні видання українського підпілля, 1946-1947. Збірник містить передруки підпільних видань: *Нові Лідіце, Виселення єпископа Коциловського, Вибори в СРСР, Нова голодова катастрофа в Україні, Фашистське страшило, До братніх чеського і словацького народів.* 1988 р., 192 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 18. Карпатська група УПА «Говерля»; книга перша: Документи, звіти та офіційні публікації. Містить передрук підпільного видання командування групи *Шлях перемоги,* звіти команд тактичних відтинків УПА й звіти командирів відділів та підвідділів УПА, 24 ТВ УПА «Маківка». 1990 рік, 328 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 19. Карпатська група УПА «Говерля»; книга друга: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. Включає збірку нарисів і споминів, друкованих у підпіллі. Майже всі спомини написані старшинами і вояками УПА ще на Україні або відразу після переходу на еміграцію. 1992, 357 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 20. Покажчик до «Літопису УПА»; книга перша: 1-19 томи. Книга містить покажчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріялів й інші дані про перших 19 томів «Літопису УПА». 1994, 528 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 21. УПА в світлі німецьких документів, 1941-1943; Книга третя: Червень 1941 – травень 1943. Книга містить звіти, меморандуми, а також переклади українських документів для центральних політичних і поліційних установ. 1991, 271 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 22. УПА в світлі польських документів; книга перша: Військовий Суд Оперативної Групи «Вісла». Містить вироки, звіти та кореспонденцію Військового суду Оперативної групи «Вісла» за період від травня до вересня 1947 р. 1992, 627 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріяли і спогади. Більша частина книги – це спомини санітарів, медиків, лікарів й інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). В книзі теж поміщені підпільні документи й біографії працівників УЧХ. 1992, 480 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 24. Ідея і чин: орган Проводу ОУН, 1942-1946. У цій книзі передруковано головний політично-інформативний журнал Проводу ОУН на Українських Землях, що видавався в роках 1942-1946. Журнал містив важливі інформації про боротьбу УПА, німецьку та російську окупаційну політику, розвиток української політичної думки. 1995, 592 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 25. Пісні УПА. Збірка пісень, тематично пов'язаних з боротьбою УПА. Збірник включає не тільки властиві пісні вояків УПА, але й укладені пізніше в тюрмах і концтаборах, чи уложені народом. Збірник містить тексти пісень, їх варіанти, мелодію і варіанти, а також дані про саму пісню, її авторів й оспівуваних у піснях героїв чи події. Збірник містить понад 600 пісень чи їх варіянтів. 1997, XXIV+556 стор., тверда обкладинка, ноти.

Том 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріяли. Книга четверта: Документи і спогади. Збірник містить протокол ВЗ УГВР, доповідь на цьому зборі й інші документи: вибір з листування президента УГВР Кирила Осьмака, переговори з польським підпіллям, Угорщиною й Румунією, слідчу справу Миколи та Петра Дужих й інші документи. У книзі також спогади членів УГВР й інших осіб про утворення та діяльність УГВР 2001, 658 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади. Автор – волиняк – оповідає про свою діяльність від вибуху війни у 1939 до відходу на Захід у 1945. Спочатку автор був діячем ОУН Сарненської округи (від січня 1942 в підпіллі), згодом – шефом господарського відділу ШВО УПА «Заграва», від літа 1943 – ГВШ (потім КВШ УПА-Північ, командир Дм. Клячківський) і від літа 1944 – старшиною для особливих доручень при ГСЗС УГВР під керівництвом М. Лебедя. 1997, 279 стор., тверда обкладинка, ілюстрації, мапи.

Том 28. Марія Савчин: Тисяча доріг; спомини. Автор оповідає про свої переживання від вибуху війни (від 1944 до 1953 – в підпіллі) до свого приходу на еміграцію у 1954. Від 1945 була дружиною В. Галаси,

заступника пров. ОУН Закерзонського краю, від 1947 співробітника ГОСП в Карпатах, і від 1948 – пров. ОУН ПЗУЗ. Авторка перебувала разом з ним на Закерзонні, в Карпатах, на Волині а також – у тюрмі КҐБ у Києві. 1995, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 29. Іван Гарасимів («Палій»): З юнацьких мрій — у ряди УПА, це розповідь учасника підстаршинської школи УПА в Карпатах таройового в сотні У-І (94), про його бойовий шлях в УПА від осені 1943 до осені 1947 в Карпатах та на Лемківщині. Спогади дають цікаву картину із щоденного життя повстанців та їхніх командирів, як теж про важке становище українського населення на цих теренах. 1999, 336 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 30. Степан Хрін (Степан Стебельський): Крізь сміх заліза; спогади. Книга містить два спогади Степана Стебельського («Хріна»), к-ра ТВ УПА 24 «Маківка» – «Крізь сміх заліза», «Зимою в бункері» та спогади Олекси Конопадського («Островерха») – «Спомини чотового УПА Островерха». Автори оповідають про свої дії в УПА від 1944 до 1949 року на Лемківщині та Дрогобиччині. 2000, 552 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 31. УПА на Львівщині і Ярославщині. Спогади і документи вояків УПА ТВ «Розточчя», 1943 – 1947. Книга містить спогади «Сої», «Спартака», «Зенона Семеніва» та інших членів відділу УПА к-ра «Бриля». Також подаються оперативні звіти к-ра «Бриля» та к-ра «Гамалії» («Переяслави І» та «Переяслави ІІ») з Тактичного Відтинку УПА «Розточчя». 2000, 324 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 32. Медична опіка в УПА: документи, матеріяли і спогади. Книга друга. Велика частина книги – це спомини санітарів, медсестер, медиків, лікарів і інших працівників санітарної служби й Українського Червоного Хреста (УЧХ). 2001, 581 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 33. Тактичний Відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріяли). Книга містить документи і матеріяли, що відносяться до історії та діяльности відділів УПА ТВ-«Лемко» в рр. 1944-1947, оперативні звіти, накази інструкції та вказівки, рейди УПА, та документи Підстаршинської школи ім. полк. «Коника». 2001, 900 стор., тверда обкладинка, мапи, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 34. Лемківщина і Перемищина – «Холодний Яр», «Бескид», «Верховина»: Політичні звіти. Книга містить організаційний розподіл підпільної мережі Лемківщини і Перемищини, кадрову обсаду підпільної сітки та політичні й інформативні звіти з терену за роки 1944-1947, 2001, 974 стор., тверда обкладинка, організаційні схеми, ілюстрації.

Том 35. Покажчик до «Літопису УПА»; книга 2: томи 21-34, томи та 1-3 Нової Серії та томи 1-3 серії «Бібліотека». Книга містить покажчики псевдонімів, прізвищ, географічних назв, інституцій, поазбучні списки авторів та надрукованих матеріялів й інші дані про томи «Літопису УПА» Основної та Нової Серій, як також книги «Повстанські могили» т.1 за ред. Євгена Місила. 2002 р., 870 стор., тв. обкл.

Том 36. «Книга полеглих членів ОУН і вояків УПА Львівщини». Книга містить взяті з радянських архівів короткі біографії членів ОУН і УПА, які загинули на Львівщині. 2002, 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 37. Іван Лико, «На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. 1945-1955». Книга містить спогади Івана Лика («Скали», «Богдана») – «На грані мрії і дійсності» та спогади Миколи Терефенка («Медведя») – «На грані двох світів». Автори оповідають про пережите ними в підпіллі на Лемківщині та в польських тюрмах. 2002 р., 644 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 38. Петро Й. Потічний, "Архітектура резистансу: криївки і бункри УПА в світлі радянських документів". Книга містить схеми та описи різних криївок УПА й запілля, та перелік з'єднань Червоної Армії та Внутрішніх Військ НКВД, які були залучені до боротьби проти підпілля, зібраних в Архіві Внутрішніх військ Українського Округу за рр. 1944-1954, який знаходиться в Колекції ім. Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2002, 430 стор., тверда обкладинка, схеми, ілюстрації.

Том 39. Тактичний відтинок УПА 28-й "Данилів": Холмщина і Підляшшя. Документи і матеріяли. Містить огляди й документи про дії УПА на Холмщині й Підляшші в 1945 – 1948 роках. Між документами – звіти Холмського ТВ УПА, хроніки (денники) сотень УПА, звіти зі зустрічей представників УПА з представниками польського резистансу з ВіН-у («Вольносьць і Нєзавіслосьць»), звіт із зустрічі з англійським кореспондентом, та інше. Більшість документів походить з Колекції Петра Й. Потічного при Унівеситеті Торонто. 2003, 1058 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 40. Тактичний Відтинок УПА 27-й "Бастіон": Люба-чівщина, Ярославщина, Томашівщина. Документи і матеріяли. Містить огляди й документи про дії УПА в 1945–1948 роках. Серед документів — звіти Команди Тактичного Відтинку, хроніки відділів куреня УПА "Месники", звіти й огляди керівництва II Округи ОУН "Батурин", господарські звіти тощо. Більшість документів походить з Колекції

Петра Й. Потічного при Університеті Торонто. 2004, 600 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Том 41. Президент УГВР Кирило Осьмак. Книга містить документи та матеріяли про Президента УГВР Кирила Осьмака, його життя, наукову діяльність і смерть. 2004, 880 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

Готуються до друку томи:

Головний Командир УПА Генерал Роман Шухевич–Тарас Чупринка. Книга містить документи та матеріяли про ген. Романа Шухевича–Тараса Чупринку, його життя, підпільну діяльність і смерть.

Літопис УПА: Історія видавництва. В книзі буде подано інформативні матеріяли про початки та розвиток "Літопису УПА", видавничий комітет, редакцію й адміністрацію та співпрацівників і фундаторів видавництва.

У новій серії, т. зв. Київській, у співпраці з Інститутом української археографії та джерелознавства Національної Академії Наук України Державним комітетом архівів України та Центральним державним архівом громадських об'єднань України появилися такі томи «Літопису УПА»:

1. Видання Головного Командування УПА. Книга містить такі видання: До *зброї,* № 16, 1943, *Повстанець,* № 1-6, 1944-1945, *Український перець,* № 1-3, 1943-1945 та *Бойовий правильник піхоти.* Київ – Торонто, 1995, 482 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріяли. Книга містить документи Головної Команди УПА-Північ та документи Військових Округ «Заграва», «Богун», «Турів» та «Тютюнник». Київ – Торонто, 1999, 724 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943-1959. Збірник містить найповніше зібрання документів ЦК КП(б)У – постанови з'їздів, пленумів політбюро, оргбюро, секретаріяту, які супроводжуються інформативними записками, повідомленнями та довідками. У книзі також представлені листи, стенограми засідань та виступів членів ЦК КП(б)У. Київ-Торонто, 2001, 652 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959). кн. 1, (1943–1945). У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно–визвольного руху протягом 1943–1945 рр. Усі подані матеріяли мають інформаційно–звітний характер. Київ–Торонто, 2002, 597 стор., тверда обкладинка.

5. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга друга: 1946–1947. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно–визвольного руху протягом 1946–1947 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ–Торонто, 2002, 574 стор., тверда обкладинка.

6. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга третя: 1948. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського нац.-визвольного руху протягом 1948 р. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ–Торонто, 2003, 523 стор., тверда обкладинка.

7.Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. (1943–1959). Книга четверта: 1949–1959. У книзі зібрані документи з історії боротьби сталінського режиму проти українського національно-визвольного руху протягом 1949–1959 рр. Усі подані матеріали мають інформаційно-звітний характер. Київ–Торонто, 2003, 716 стор., тверда обкладинка.

Готуються до друку томи:

Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріяли. Збірник містить документи керівництва УПА-Північ і УПА – Південь, Краєвого проводу ОУН ПЗУЗ і НВРО та груп (Воєнних Округ) «Заграва», «Богун», «Тютюнник» і з'єднань груп «33» (ПЗК «Москва»), «44» (ПСК «Одеса»).

Воєнна Округа УПА «Буг» 1944-1948. Документи і матеріяли. Збірник містить документи керівництва і окремих підрозділів ВО та пресові видання УПА, теренові керівні і звітно-інформативні документи ОУН.

Серія «Літопис УПА» – Бібліотека

1. Юрій Ступницький. Спогади про пережите. Автор – волиняк – оповідає про свою родину та переживання від юнацьких років (кінець 30-х) до виходу з ув'язнення в середині 50-х років. Автор є сином начальника штабу УПА полк. Леоніда Ступницького, разом з яким у 1943 р. пішов до УПА, де навчався у старшинській школі «Дружинники». Після арешту в 1944 р. поневірявся по тюрмах і таборах Радянського Союзу. Київ, 2000, 128 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

2. Володимир В'ятрович. Рейди УПА теренами Чехословаччини. Монографію присвячено одному з маловідомих аспектів історії українського національно-визвольного руху 1940-1950 років – рейдам УПА чехословацькими теренами. Обрана тема дозволяє авторові показати розмах національно-визвольної боротьби в Україні, її вплив на події у післявоєнній Європі, без чого неможливе правильне і об'єктивне тлумачення суспільних процесів того часу. Львів, 2001, 208 стор., м'яка обкладинка, мапи, ілюстрації.

3. Ярослав Грицай – «Чорнота», Параскевія Грицай. А рани не гоїлися: Спомини «Чорноти». У книзі описані спогади чотового командира УПА «Чорноти» про події, що відбувалися в 1943-1945 роках на Закерзонні, та про його страдницьке життя в більшовицьких тюрмах і концтаборах Сибіру. Мемуари підготовлені до друку дружиною автора Параскою Грицай (з дому Ротко), яка протягом довгих років відтворювала розповіді свого чоловіка, уточнювала, доповнювала та систематизувала їх. Львів, 2001, 332 стор., тверда обкладинка, ілюстрації.

4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини і Любачівщини. Книга містить спогади Василя Левковича ("Вороного"), його дружини Ярослави, сотен-ного Миколи Тарабана ("Тучі"), вояків УПА Івана Філя ("Шеремети"), Івана Василевського–Путко ("Вуса"), оргмоба Костя Міхалика ("Думи) та зв'язкової Катерини Когут–Лялюк ("Грізної"). В книзі подана коротка згадка про Якова І. Чорнія ("Кулю", "Мушку", "Ударника"), командира Перемиської 6 ВО УПА, авторства Федора Лопадчака. Львів, 2003, 448 стор., тверда палітурка в суперобкладинці, ілюстрації.

5. Мирослав Горбаль. Довідник-пошуківець. Реєстр осіб, пов'язаних з визвольною боротьбою на теренах Львівщини (без Дрогобиччини). 1944-1947 (за архівними документами). Книга є підсумком опрацювання архівних документів з фондів Держав-ного архіву Львівської области за 1944-1947 роки. Ці документи мають інформаційно-звітний характер (також плани заходів, стенограми нарад, протоколи засідань та допитів, підпільні документи, прокурорські аналізи, аґентурні справи тощо) й викривають суть боротьби комуністичного режиму проти національно-визвольного руху на вказаних те-ренах. У довіднику подані ключові ідентифікаційні дані про осіб, які були пов'язані з тим рухом, та джерела інформації цих даних. Львів, 2003, 416 стор., м'яка палітурка.

"ЛІТОПИС УПА" В МЕРЕЖІ INTERNET

Заходами Адміністрації видавництва "Літопис УПА" детальну інформацію англійською мовою про видання та споріднені матеріали можна знайти в мережі Internet за адресою:

http://www.infoukes.com/commercial/litopys-upa/index.html

Ця інформація складається з чотирьох груп.

1. Вступ до серій (Introduction to the Series), який дає загальні інформації про "Літопис УПА" та цілі видавництва.

2. Інформації про замовлення (Ordering information), які дають короткі інформації про кожний том серій та як їх замовляти.

3. Книги "Літопис УПА" (Litopys UPA volumes), де про кожний том подається не тільки повна бібліографічна інформація (титульна сторінка, дата і місце публікації, число ISBN, ціна та редактор книги), але також повний текст вступної статті та резюме матеріалів тому. Текст ілюстрований знимками, які знаходяться в книзі.

4. Споріднені матеріяли (Related Materials). У цій групі подані публікації інших видавництв, що відносяться до теми УПА та збройного підпілля в Україні.

Інформацію українською мовою можна знайти на новій web-сторінці за адресою:

http://www.litopysupa.com

Про подальші інформації можна звертатися на адресу Адміністрації:

— Микола Кулик – **upa@allstream.net**

або Редакції:

— Петро Й. Потічний – **potichp@sympatico.ca**

Адміністрація в Україні – **litopys@bs.lviv.ua**

Будемо вдячні за відгуки читачів на наше видання.

Пишіть на подані адреси або також на
www.litopysupa.com

ОБ'ЄДНАННЯ КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА В США Й КАНАДІ
та
ТОВАРИСТВА КОЛИШНІХ ВОЯКІВ УПА ім. ГЕН. ХОР. ТАРАСА ЧУПРИНКИ В США Й КАНАДІ

ВИДАВНИЧИЙ КОМІТЕТ «ЛІТОПИСУ УПА»

С. Баб'як, М. Бохно, С. Ґоляш, В. Дашко, М. Зінько, Ірина Камінська, М. Ковальчин, М. Кошик, Б. Крук, М. Кулик, М. Лебедь, М. Мігус, В. Новак, С. Новицький, Р. Петренко, Марія Пискір, П. Потічний, М. Ріпецький, І. Росіл, З. Соколюк, В. Сорочак, Я. Струтинський, М. Федак, Марта Філь, Л. Футала, Л. Шанковський, Є. Штендера

Адміністрація: *М. Кулик, В. Дашко, М. Мігус, І. Росіл*

Адреса адміністрації:

LITOPYS U. P. A.
P.O. Box, Station «C»
Toronto, Ontario, M6J 3M7, Canada

upa@allstream.net

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ

28